

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ У БЕОГРАДУ

159325

UDK: 902—903—904

YU ISSN 0350—0241

СТАРИНАР

XXXI

1980.

СТАРИНАР	XXXI	1 — 292	Београд	1981.
----------	------	---------	---------	-------

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ У БЕОГРАДУ

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
File No. 11932

YU ISSN 0350—0241

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА XXXI/1980

ГЛАВНИ УРЕДНИК

БУРБЕ БОШКОВИЋ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Милутин Гарашанин, Владимир Кондић, Борђе Мано-Зиси, Маја Паровић-
-Пешикан, Петар Петровић (секретар редакције), Владислав Поповић,
Драгослав Срејовић, Растко Васић

БЕОГРАД
1981.

Технички уредник
ДРАГОЉУБ БОЛОВИЋ

Коректор
ЈЕЛЕНА МИЛОЈЕВИЋ

Тираж: 800 примерака

Издаје: Археолошки институт, Београд, Кнез Михаилова бр. 35.

Штампа: „Радиша Тимотић“, Београд, Јакшићева бр. 9

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE — BEOGRAD

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE

VOLUME XXXI/1980

RÉDACTEUR EN CHEF
ĐURĐE BOŠKOVIĆ

RÉDACTEUR RESPONSABLE
BORISLAV JOVANOVIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION

Milutin Garašanin, Vladimir Kondić, Đorđe Mano-Zisi, Maja Parović-Pešikan, Petar Petrović (secrétaire de la rédaction), Vladislav Popović, Dragoslav Srejović, Rastko Vasić.

BEOGRAD
1981.

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА АНТИЧКИМ ЛОКАЛИТЕТИМА У СРБИЈИ RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES DES SITES ANTIQUES EN SERBIE

Александар Јовановић <i>Aleksandar Jovanović</i>	Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову <i>Tumuli de la période antique en Serbie du Sud-Est et au Kossovo</i>	1 14
Весна Шарановић-Светек <i>Vesna Saranović-Svetek</i>	Раноцарска лончарска радионица у Цибалама <i>Atelier de potier du Haut Empire à Cibalae</i>	17 31
Петар Милошевић <i>Petar Milošević</i>	Римски налази у Сави код Сремске Раче <i>Trouvailles romaines dans la Save près de Sremska Rača</i>	35 40
Александрина Цермановић-Кузмановић <i>Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović</i>	Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља <i>Recherches archéologiques des nécropoles antiques dans le village Komini près de Pljevlja</i>	43 50
Петар Петровић <i>Petar Petrović</i>	О снабдевању римских трупа на Бердапском лимесу <i>De l'approvisionnement des troupes romaines sur le limes du Djerdap</i>	53 62
Драгослав Срејовић—Анка Лаловић—Борђе Јанковић <i>Dragoslav Srejšović—Anka Lalović—Đorđe Janković</i>	Гамзиград <i>Gamzigrad</i>	65 77
Анка Лаловић—Светозар Јовановић <i>Anka Lalović—Svetozar Jovanović</i>	Рготина, античко налазиште <i>Rgotina — site antique</i>	81 85
Борђе Јанковић <i>Đorđe Janković</i>	Истраживање споменика у Врелу, Шаркамен <i>Études des monuments de Vrelo, Sarkamen</i>	87 93
Љубица Зотовић <i>Ljubica Zotović</i>	Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација <i>Nécropole du territoire municipal de Viminacium de la période des migrations des peuples</i>	95 115
Живко Микић <i>Živko Mikić</i>	О антрополошким типовима у античким некрополама Виминацијума <i>Sur quelques types anthropologiques des nécropoles antiques à Viminacium</i>	117 121
Милоје Васић <i>Miloje Vasić</i>	Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума <i>Trésor de monnaies romaines de bronze des IVe et Ve siècles de Viminacium</i>	123 160

РАСПРАВЕ И ПРИЛОЗИ — ETUDES ET APERÇUS

Растко Васић <i>Rastko Vasić</i>	Белешке о старијем гвозденом добу у Србији	163
	<i>Notes sur l'Age du Fer ancien en Serbie</i>	169
Петар Поповић <i>Petar Popović</i>	Остава варварског новца из Баранде	171
	<i>Trésor de monnaies barbares de Baranda</i>	176
Маја Паровић-Пешикан <i>Maja Parović-Pešikan</i>	Средњовековна некропола у Сремској Митровици	179
	<i>Nécropole médiévale à Sremska Mitrovica</i>	190
Гордана Марјановић-Вујовић <i>Gordana Marjanović-Vujović</i>	Где је био манастир Винча у Винчи	193
	<i>Où était implanté le Monastère Vinča à Vinča</i>	202

ОСВРТИ — APERÇUS CRITIQUES

Marian Wenzel—Љубинка Којић	Осврт на три иностране књиге о стећцима	203
<i>Živko Mikić</i>	<i>Préhistoire des territoires yougoslaves</i>	213

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

Драгослав Срејовић—Загорка Летица, ВЛАСАЦ — МЕЗОЛИТСКО НАСЕЉЕ У БЕРДАПУ, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. ДХП, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1978, том I: Археологија, 170 стр., 127 слика, 130 табли, 9 прилога. Том II: (група аутора) Геологија, биологија, антропологија, 426 стр., са више илустрација (Ивана Радовановић)		225
<i>Mitja Guštin, NOTRANJSKA, k začetkom železne dobe na severnem Jadranu, Katalogi in Monografije 17, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1979.</i> стр. 80 са 11 слика у тексту и 90 табли (Растко Васић)		228
<i>Predrag Medović, NASELJA STARIJEG GVOZDENOG DOBA U JUGOSLOVENSKOM PODUNAVLJU Dissertationes et Monographiae XXII Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978,</i> 112 стр. текста и 137 табли илустрација и 2 прилога (Растко Васић)		229
Владимир Кондић—Владислав Поповић, ЦАРИЧИН ГРАД — УТВРБЕНО НАСЕЉЕ У ВИЗАНТИЈСКОМ ИЛИРИКУ, Српска академија наука и уметности, Београд 1977, 427 стр., 130 цртежа и фотографија, 38 табли и интегрални превод текста на француски (Војислав С. Јовановић)		230
ПЕРГАМЕННЫЕ РУКОПИСИ БИБЛИОТЕКИ АКАДЕМИИ НАУК СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI веков. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Издательство „Наука“. Ленинград 1976. 234 стр., 65 цртежа (Мара Харисијадис).		231

IN MEMORIAM

Светозар Радојчић (1909—1978)	235
Pierre Devambe (1902—1980)	237

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE

<i>Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1977—1978 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Rédacteur N. Mandić</i>	239
--	-----

Археолошки институт и Редакција „Старинара“ настављају напоре на остваривању потреба групне тематске обраде појединих важнијих питања из области археолошких истраживања. Овога пута, део часописа посвећен је неким актуелним проблемима античке археологије са жељом да се и на овај начин стручњацима и свим заинтересованим читаоцима пружи могућност увида у најновије резултате постигнуте у овој области.

Редакција се нада да ће у једном од наредних бројева „Старинара“ наћи своје достојно место и збирни резултати истраживања великих античких локалитета, пре свега на тлу Србије, као што су: Singidunum, Sirmium, Viminacium, Naïssus, Mediana, Remesiana, Timacum Minus, Ulpiana . . ., а посебно Бердап, са својим бројним кастелима на којима се већ годинама, а и данас, интензивно ради.

Тематски груписане студије и прилози који ће се односити и на друге области археологије биће и убудуће, надамо се, подстицај и охрабрење да се и у овом правцу траже путевни за актуелнији садржај научног органа Археолошког института.

РЕДАКЦИЈА

L'Institut archéologique et la Rédaction du «Starinar» continuent leurs efforts à réaliser la nécessité de présenter diverses questions importantes concernant les recherches archéologiques, groupées par thèmes déterminés. Cette fois-ci une partie de notre revue se rapporte à plusieurs questions de l'archéologie antique, avec le désir que les derniers résultats dans ce domaine soient soumis à la connaissance des spécialistes et des autres lecteurs intéressés.

La Rédaction espère que dans l'un des numéros prochains du «Starinar» trouveront leurs places bien méritées les résultats globaux des recherches qu'on exécute depuis des années dans de nombreux sites antiques, surtout sur le territoire de la Serbie, tels que ceux de Singidunum, Sirmium, Viminacium, Naïssus, Mediana, Remesiana, Timacum Minus, Ulpiana . . ., et surtout sur les rebords du Danube dans le Djerdap, avec ses nombreux castella romains et paléobyzantins.

Les études groupées par thèmes concernant les divers domaines de l'archéologie, ouvriront, nous l'espérons bien, le chemin à une actualisation bien nécessaire du contenu de la revue scientifique de l'Institut Archéologique.

LA RÉDACTION

Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову

АЛЕКСАНДАР ЈОВАНОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Почеци истраживања тумула античког периода у Србији се везују за ископавања два тумула у Нозрини и Крупцу која је 1910. године вршио М. Васић.¹ Након тога постоји једна велика цезура у ископавањима тумула овог периода све до 1958. године, када су Д. Вучковић-Тодоровић и Ј. Тодоровић истражили тумул у Моравцу.² Велика празнина између ових истраживања је делимично попуњена публикавањем резултата рекогносцирања В. Фјукса и података из архиве Народног музеја у Нишу који се одnose на ову тему.³ У новије време истражен је тумул из античког периода у Грачаници који се може везати за некрополе античке Улпијане.⁴ Публиковањем овог тумула ће се знатно употпуњити наша знања о овом проблему.

Неколико гробова из античког периода је констатовано у оквиру праисторијских тумула, где представљају секундарни хоризонт сахрањивања (Доња Топоница,⁵ Ромаја⁶).

Закључујући овај преглед истражених тумула из античког периода у Србији и на Косову можемо евидентирати чињеницу да је то недовољно за одређенија и веродостојнија закључивања. Стога је овај рад лимитиран и нема пре-

тензија да апсолвира неке проблеме који проистичу из ове теме, већ да их презентира у оним оквирима интерпретације до којих се може доћи на овом нивоу испитаности овог проблема.⁷

ХЕЛЕНИСТИЧКИ ПЕРИОД

Из овог периода, веома значајног за проучавање ове теме, нема ни једног истраженог тумула који је подигнут у овом периоду и где се примарни хоризонт сахрањивања односи на овај период. Међутим, постоји изванредан археолошки материјал који потиче из уништених тумула овог периода. Ревизиона ископавања на тим локалитетима нису вршена, па се ослањамо на информације добијене од доносиоца овог материјала или података добијених аутопсијом приликом обиласка терена.

Житораћа

На лок. „Пирамида“ у Житораћи нађена је једна аташа ситугле обликована у виду главе силена са делимично очуваним отворима за пресла. Овај објект је публикован у Живој Антици X за 1960. годину, од стране М. Вуковића.⁸ Ми се на овом објекту задржавамо јер сматрамо да треба извршити његову хронолошку редетерми-

⁷ Рад на овом проблему смо започели и сада остварујемо у оквиру једне од тема из истраживања античког Наиса и околине, које спроводи документациони центар „Naissus“.

⁸ М. Вуковић, *Две бронзане апликације из Археолошког музеја у Нишу*. *ЗА* св. 1—2, 1960, 259—262. М. Вуковић сматра да овај објект представља реплику хеленистичког узора из римског периода (II век н. е.).

¹ М. Васић, *Годишњак СКА XXIV*, Београд 1910, 270, 273.

² Д. Вучковић-Тодоровић—Ј. Тодоровић, *Ископавање тумула у селу Моравцу код Алексинца*, *Старијар* н. с. IX—X 1958—59, 287—293.

³ Д. и М. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.

⁴ Руководилац ових ископавања је био Д. Срејовић коме се захваљујем на добијеним подацима. У припреми је рад Д. Срејовића о истраживањима на овом тумулу.

⁵ В. и Ј. Трбуховић, *Доња Топоница*, дарданска и словенска некропола, Прокупље—Београд 1970.

⁶ Н. Ђурић—Ј. Глишић—Ј. Тодоровић, *Praistorijska Romaја*, Београд 1975.

нацију, којом он постаје врло интересантан за ову тему јер припада најстаријем хоризонту сахрањивања под тумулима из античког периода у Србији. Аташе у облику главе силена су релативно честе на овоидним ситулама које се датирају у IV—почетак III века п.н.е. Овај хронолошки оквир њиховог постанка и егзистенције је афирмисан код, скоро, свих аутора који су се бавили овим проблемом, али нема јединственог мишљења око опредељења културно-производног круга из којег потичу. Бугарски аутори се залажу за трачки, односно, грчко-трачки производни круг, ослањајући се на значајну заступљеност ових ситула на трачком простору и њихову хронолошку и типолошку хомогеност.⁹ Експлицитну манифестацију тог мишљења представља израз „трачка ситула“ који се среће у бугарској литератури.¹⁰ Међутим, треба поменути интересантно, а чини се и довољно аргументовано, мишљење С. Бушеа да порекло ових ситула треба тражити у етрурском производном кругу.¹¹ Према ареалу распрострањености ових ситула С. Буше је закључно да су оне из овог примарног продуктивног круга дистрибуиране на запад и исток копненим трансверзалама.

Значајна концентрација ових ситула у трачким гробовима под тумулима указивала би на извесну аутохтоност ових објеката, можда локалну трансформацију подстицаја из етрурског производног круга.

Примерак из Житораће би се по стилским карактеристикама најпре могао паралелисати, са доста елемената за ближу идентификацију, са примерком из тумула у Тополову,¹² који се датира у почетак III века п.н.е. Значај овог налаза из Житораће је несумњив, јер поред присутне чинице да је то до сада најстарији објект ове врсте на овом простору, отвара и питање социјалне па и етничке припадности покојника сахрањеног у овом тумулу. Можемо претпоставити да се ради о покојнику више економске моћи и социјалног положаја који је, вероватно, припадао трачком етничком елементу. Приликом пу-

бликовања овог објекта М. Вуковић наводи да је нађен на дубини 0,60 м. без неких индиција које би указивале на тумул.¹³ Приликом обиласка тог локалитета констатовали смо да се ради о тумулу, који је доста оштећен риголовањем винограда, али се његови основни обриси могу уочити.

Горњи Барбеш

Античка збирка Народног музеја у Нишу поседује са овог локалитета две бронзане дршке легена и ојнохое.¹⁴ Оба ова објекта су набављена истовремено и према речима доносиоца потичу из једне „гомиле“ која је скинута приликом градње штале. Разумљиве су резерве које проистичу из оваквог податка, али мислимо да на овом месту треба указати на хронолошки оквир овог налаза и на могућност да потиче из тумула. За хронолошку и културну атрибуцију овог налаза интересантнија је лучна дршка легена која се на крајевима завршава проширењима стилизованим у виду глава силена. Дршке овакве стилско-типолошке концепције са истим декоративним мотивом су познате из трачког простора и то, махом, из тумула. Овакве дршке, које се датирају у крај IV—III век, констатоване су у Азлари,¹⁵ Тетевену,¹⁶ околини Руса¹⁷ итд. Ови објекти су локалног порекла и може се претпоставити да су настали антропоморфизацијом украса у виду палмете који се на дршкама хидрија и легена јавља у V—IV веку.¹⁸

Примерак из Горњег Барбеша се према сумарнијој изради детаља и слабијем уметничком третману целе представе може датирати у последњу фазу егзистенције ових објеката, односно другу половину III века п.н.е.

¹³ М. Вуковић, *op. cit.*, 260.

¹⁴ Бронзано посуђе из античке збирке Народног музеја у Нишу у оквиру наведеног програма документационог центра „Naissus“ ради С. Дрча. Стога се овде не упуштамо у детаљнија разматрања о овим проблемима, већ овај материјал користимо у циљу оквирне хронолошке и културне атрибуције гробне целине у којој је овакав објект нађен. У том смислу се користи само материјал који је хронолошки и културно најиндикативнији, док се остали само помњене.

¹⁵ И. Велков, *Нови могилини находки*, ИБАИ V, 1928—29, 52—55.

¹⁶ Т. Герасимов, *Старини от музея в. гр. Тетевен*, ИАИ XX, 1955, 595, сл. 2, 3.

¹⁷ V. Dimova—D. Ivanov, *Antike Helme, Thracia III*, Sofia 1974, 140, сл. 2.

¹⁸ И. Венедиков, *Находката от Старо Село, Сливенско*, ИАИ XXVII, 1964, 77 и д.

⁹ И. Велков, *Могилна гробна находка от Злокучане*, ИБАИ VI, 1931—32, 251—255. Аутор сматра да су овакве посуде произвођене у некој од колонија на западној црноморској обали, највероватније Одесосу; К. Жуглев, *Антички археологически находки от Асеновградско*, Археология, кн. 4, 1965, сл. 11, ст. 42, са литературом о осталим налазиштима са овим објектима; I. Venedikov, *Les situles de bronze en Thrace*, Thracia IV, Sofia 1977, 72.

¹⁰ I. Venedikov, *op. cit.*, 65.

¹¹ S. Boucher, *Trajets terrestres du commerce étrusque aux Ve et IVe siècles avant J. C.*, *Revue Archéologique*, 1973/1, 79—96.

¹² К. Жуглев, *op. cit.*, сл. 11.

Прилик
локалитету
ријал који
тиграфија
Наиме, из
гли истраж
вековних
графску сл

Прима
тумулу пр
везују за
Стражава.
мула при
њивања, за
из кога по
јенције ко
хаира, ко
„Штрпци-Е
приликом
су остаци
а да је ор
над урне.
ресантниј
ба, недост
овог гроба
прихватим
тересантн
теристичн
јединој, д
ода IV—I
констатов
гробним
и прилози
спаленог
женост н
приморав
областим
истражен
периода,
читог об
похрањив
урне.²² У
туално с
ва са кр

19 В.
20 ист
21 И.
oppidum
IV, 1968,
22 I.
palaza, S
tov Most
lata Ka
исти, Не
ма гвозд
— Сахра
и даље.

Доња Топоница

Приликом археолошких ископавања на овом локалитету констатован је и археолошки материјал који припада периоду IV—III век.¹⁹ Стратиграфија код овог локалитета није најјаснија. Наиме, из објективних разлога аутори нису могли истражити цео тумул, а ископавање средњовековних гробова је доста пореметило стратиграфску слику.

Примарном хоризонту сахрањивања у овом тумулу припадају гробови са урнама који се везују за културну групу Доња Брњица—Горња Стражава. Хеленистички материјал из овог тумула припада, вероватно, другом нивоу сахрањивања, за који можемо везати уништени гроб I из кога потиче већина објеката грчке провенијенције констатованих на овом локалитету (махаира, копис, сариса, сребрна фибула типа „Штрпци-Буковци“).²⁰ Аутори ових ископавања, приликом реконструкције овог гроба, наводе да су остаци спаљеног покојника похрањени у урну, а да је оружје било радијално распоређено изнад урне. На жалост, урна, која би била најинтересантнији објект за културно опредељење гроба, недостаје, док је импортовани материјал из овог гроба мање инструктиван у том смислу. Ако прихватимо реконструкцију аутора добијамо интересантно сахрањивање у урни које није карактеристично за овај период на овом простору. На јединој, до сада, истраженој некрополи из периода IV—III век у Србији, Кршевици код Врања констатовани су равни гробови са цилиндричним гробним јамама испуњеним остацима са ломаче и прилозима без посебног издвајања остатака спаљеног покојника у реципијент.²¹ Слаба истраженост некропола овог периода у Србији нас приморава да потражимо аналогije у суседним областима. У СР Македонији је евидентирано и истражено неколико равних некропола из овог периода, где је у гробним јамама, често различитог облика и гробне архитектуре, извршено похрањивање остатака спаљеног покојника без урне.²² У Тракији у овом периоду срећемо биритуално сахрањивање под тумулима, а код гробова са кремацијом, који су чешћи, остаци са ло-

маче су расути у гробној јами без концентрације у реципијент или урну.²³ Монументалност ових гробова и садржај гробног инвентара јасно издвајају гробове из класичног грчког простора од овог из Доње Топонице. Гробови са урнама под малим хумкама, често заштићени каменним плочама или конструкцијом од облутака и ломљеног камена, из периода V—III век, су констатовани на простору северно од планине Балкан и то са најзначајнијом концентрацијом у Доњем Подунављу (Равна,²⁴ Кјулевче,²⁵ Друмево,²⁶ Крагулево,²⁷ Черна,²⁸ Проф. Златарски,²⁹ Добринна,³⁰ Надежда,³¹ Браничеви,³² Телица,³³ Ферибиле³⁴).

Ова дигресија, заснована, практично, на једној реконструкцији, нема могућности да да реалније елементе за повезивање овог простора са Доњим Подунављем. Ово се може поставити као хипотеза и комбиновати са интерпретацијом И. Микулчића и М. Јовановића, који гробове и материјал из Кршевице повезују са тим простором.³⁵ Ми би прихватили ово повезивање у погледу керамичког материјала, али не и по питању облика гробова. Гробови типа ЈАа II и ЈАа III по класификацији П. Александрескуа из Хистрије,³⁶ са којима поменути аутори паралелишу гробове из Кршевице су различити по више елемената и то врло релевантни за типологију гробова. У Хистрији се ради о гробовима под тумулима са плитким јамама и са сахрањивањем

¹⁹ Б. Филов, Надгробните могили при Дуванли, Софија 1937.

²⁰ М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. ИАИ XXV, 1962, 97—165.

²¹ С. Дремсизова—Нелчинова, Тракийски некропол в. с. Кюлевче, Шуменско, Археология кн. 4, 1966, 40—51.

²² Исто, Могилен некропол при с. Друмево, Археология кн. 4, 1965, 54—65.

²³ Љ. Бобчева, Тракийски некропол при селата Кръгулево и Черна, Известия на Народния музей Варна (ИНМВ у даљем тексту) XI (XXVI) 1975, 119—122.

²⁴ Исто, 122—124.

²⁵ М. Мирчев, Тракийски некропол при с. Проф. Златарски, Известия на варненско арх. друж. (ИВАД) XIV, Варна 1963, 1—12.

²⁶ Исто, Тракийският могилен некропол при с. Добрин, ИНМВ I (XVI) 1965, 33—55.

²⁷ В. Миков, Могили некрополи от Ловчанско и Тетевенско, ИБАИ VI, 1930—31, 157 и даље.

²⁸ Ц. Дремсизова, Могилиният некропол при с. Браничево, ИАИ XXV, 1962, 166 и д.

²⁹ G. Simon, Materiale VIII, Bucuresti 1962, 373—381. За овакав облик сахрањивања у Добруби и Молдавји видети код И. Т. Никулише, Погребальный обряд гетов в IV—III в., Сов. Арх. 1973/2, 27—41.

³⁰ A. Vulpe, Necropola hallstattiana dela Ferigile. Bucuresti 1967.

³¹ И. Микулчић—М. Јовановић, *op. cit.*, 370.

³² P. Alexandrescu, Necropola tumulară, Histria II, Bucuresti 1966, 251—252.

¹⁹ В. и Л. Трбуховић, *op. cit.*, 20.

²⁰ Исто, кат. бр. 1, 2, 3, 10.

²¹ И. Микулчић—М. Јовановић, Хеленистички *oppidum* из Кршевице код Врања, Врањски гласник IV, 1968, 357 и даље.

²² I. Mikulčić, Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza, Skoplje—Beograd 1966, 61; B. Aleksova, *Pren-tov Most*, АП I, 1959, 73, 74; Б. Китановски, Некрополата Калдрма крај Прилепа, МАА, 1, 1975, 89—129; исто, Неколико података о некрополама и гробовима гвозденог доба северне Пелагоније, Научни скуп — Сахрањивање код Илира. Београд 1979, ст. 235 и даље.

извршеним на месту спаљивања што код гробова из Кршевице није случај.

На нешто раније контакте Доњег Подунавља и Косова указују облик гробова и материјал из Карагача.³⁷

У овом тренутку не можемо одређеније извршити културну идентификацију секундарног хоризонта сахрањивања у хумци из Доње Топонице. Изнесена претпоставка о повезивању гробова овог облика са сличним из бројних некропола Доњег Подунавља тек треба проверавати даљим истраживањима на овом проблему.

Ромаја

У току истраживања тумула из старијег гвозденог доба у Ромаји констатовано је и неколико гробова који припадају хеленистичком периоду (III—II в.).³⁸ Ради се о једноставним, кружним, гробним јамама укопаним у плашт тумула. Ови гробови представљају најмлађу фазу сахрањивања на овој некрополи и мислимо да је од значаја поменути извесни хронолошки хијатус између претходне фазе сахрањивања и ове. Ово напомињемо стога, јер нисмо сигурни у културни и етнички континуитет на овој некрополи о чему сведоче и различити облици гробова. Уочљива је чињеница да се ови гробови јасно издвајају од гробова са инхумацијом хеленистичког периода из југоисточне Црне Горе³⁹ и западне Албаније.⁴⁰ Такође, непосредније повезивање се не може извршити ни са гробовима овог периода из Пелагоније,⁴¹ где се ради о равним гробовима посебне гробне архитектуре и са присутном идејом издвајања остатака спаљеног покојника и гробних прилога.

Формално, гробови из Ромаје највише личе на гробове из Кршевице, али хронолошка разли-

³⁷ D. Srejić, *Karagač and the problem of the ethnogenesis of the Dardanians*, *Balkanica* IV, Beograd 1973, 39—82.

³⁸ N. Đurić—J. Glišić—J. Todorović, *op. cit.*, 26, гробови бр. 2, 6, 11, 23, 30, 31, 34. Ј. Тодоровић, *Неке специфичности гробних и жртвених конструкција на ромајској некрополи*, Научни скуп — Сахрањивање код Илира, Бгд. 1979, 103—104.

³⁹ Đ. Basler, *Nekropola na Velim ledinama u Gostilju*, *GZM* XXIV, Sarajevo 1966; О. Велимировић—Жижкић, *Налаз у Момчићима*, *Старинар* н. с. XV—XVI 1964—65, Синтетички приказ некропола овог типа са територије Лабјата је дат код M. Garašanin, *Die spätereisenzeitliche Nekropolen Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, књ. 9, Sarajevo 1973, 5—28.

⁴⁰ M. Korkuti, *La necropole de Gajtan, Iliria II*, Tirana 1972, 451 и даље; A. Mano, *Nekropoli apollonise — tuma I, Iliria I*, Tirana 1971, 103—207.

⁴¹ И. Микулчић, *Једна хеленистичка некропола из околине Битоља*, *Старинар* н. с. XV—XVI, 1964—65, Београд 1965, 227—242.

ка и извесне разлике у погребном ритуалу не дозвољавају ближу идентификацију.

Проблем гробова најмлађе фазе сахрањивања у Ромаји је слојевит и не може се решити без истраживања већег броја културно и хронолошки синхроних локалитета.

*

Као што се из наведеног излагања види мало шта поуздано можемо рећи о сахрањивању под тумулима из хеленистичког периода на територији југоисточне Србије и Косова. Чињеница да није истражен ни један тумул са примарним хоризонтом сахрањивања из овог периода је довољан разлог, а уједно и објашњење, свих наших дилема и обазривости при закључивању о неким питањима који пронстичу из овог проблема. У два случаја (Житораћа, Горњи Барбеш) знамо само неколико бронзаних предмета који потичу из делимично или потпуно уништених тумула, али не знамо оно што је одлучујуће за културно и етничко опредељење, облик гроба и начин сахрањивања. За поменути археолошки материјал аналогije смо, углавном налазили на трачкој територији, али он, уколико је и припадао том продукционом и културном кругу, није сам по себи довољан за културно-етничка опредељења у том правцу. Међутим, овај податак комбинован са присуством тумула над гробом, могао би довести до претпоставке да се ови гробови могу везати за трачки етнички елемент. Присуство трачког етничког елемента на овом простору југоисточне Србије није изненађење, напротив, он се може са сигурношћу претпоставити у овој маргиналној трачкој територији измешан са другим популацијама.⁴²

Код гробова овог периода који су секундарно укопани у старије тумуле претпоставили смо извесну локалност овог хоризонта сахрањивања у Ромаји и повезаност гроба 1 из Доње Топонице са сличним гробним конструкцијама из Доњег Подунавља.

РИМСКИ ПЕРИОД

Из периода римске доминације на овом простору има више података о проблему сахрањивања под тумулима, него из хеленистичког периода. То нам омогућује да о неким питањима везаним за ову тему, говоримо и закључујемо са више аргументованости.

⁴² F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 160.

Нозрина

У Нозри тумул висок мена сарко и прилози инвентара ровић и Ј. сника има сматрају да родног муз локалитета, који је „на ком суду“ у овим гр „човечију претпостав једним бр херме, који са назнако кривеног у литета уз н сно поред Цезара (14 стела).⁴⁷ Иа вити под с вима откр вају претп једног тум међусобно сакралном лози чест периода н што је у кључа за ауторн,⁴⁸ с

⁴⁴ Д. В. cit., 287 са гробних це

⁴⁵ У На тографија бомбардов види да се које А. Pa kleblatt f schen Bro 1938, т. XI II век.

⁴⁶ И. Б. групи I п широк хр ката, сред Ключалки гически м

⁴⁷ Д. cit., сл. 1. ⁴⁸ Н. Споменик ⁴⁹ Ј. М. zapfen au heim, Bon Heilshreck

Нозрина

У Нозрини је између два рата ископан један тумул висок око 3 м.⁴³ У њему су нађена два камена саркофага са инхумираним покојницима и прилозима. Реконструкција садржаја гробног инвентара је скоро немогућа. Д. Вучковић-Тодоровић и Ј. Тодоровић се ослањају на опис власника имања на коме је овај тумул откривен и сматрају да бронзана тролисна ојнохоа из Народног музеја у Нишу,⁴⁴ која носи назнаку овог локалитета, не одговара оном бронзаном суду који је „нађен“ у гробу. О „легену“ и „керамичком суду“ који су према налазачу такође нађени у овим гробовима не знамо ништа, а за једну „човечију главу од бакра, лепо урађену“ можемо претпоставити да се може идентификовати са једним бронзаним кључем за касету у облику херме, који се чува у Народном музеју у Нишу са знаком да потиче из каменог саркофага откривеног у тумулу у Нозрини.⁴⁵ Са истог локалитета уз напомену да су нађени у тумулу, односно поред њега, потичу денар М. Аурелија као Цезара (140—143)⁴⁶ и фрагментована надгробна стела.⁴⁷ Иако јединство овог налаза можемо ставити под сумњу због недостатка података о условима откривања, има елемената који дозвољавају претпоставку да се ради о материјалу из једног тумула. Поменути материјал је повезан међусобно хронолошким јединством, а и својом сакралном функционалношћу, јер су овакви прилози чест садржај гробова под тумулима из овог периода на простору источног Балкана. Нарочито је у том смислу карактеристичан налаз кључа за касету у облику херме, који, поједини аутори,⁴⁸ са доста права, сматрају релевантним

⁴³ Д. Вучковић-Тодоровић — Ј. Тодоровић, *op. cit.*, 287 са коментаром и покушајем реконструкције гробних целина.

⁴⁴ У Народном музеју у Нишу постоји само фотографија овог објекта који је уништен приликом бомбардовања 1944. године. Према фотографији се види да се ради о ојнохои са тролисним отвором, које А. Радноти назива „Kannen mit zweiteiliger und kleeblatt förmigen Mündung“. А. Radnoti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Diss. Pann II, 1938, т. XIII/7, 3; хронолошки се опредељују у I—II век.

⁴⁵ И. б. 466/р. Примерак из Нозрине би припадао групи I по класификацији Л. Мензове која даје широк хронолошки оквир егзистенције ових објеката, средина II—средина IV века (Л. Мнзова, *Кључалки на касетки от римската епоха в археологически музеи София*, Археология, кн. 1, 1963).

⁴⁶ Д. Вучковић-Тодоровић—Ј. Тодоровић, *op. cit.*, сл. 1.

⁴⁷ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА LXXVII. Бгд. 1934, 49.

⁴⁸ Л. Мнзова, *op. cit.*; D. Wortmann, *Ein Pinienzapfen aus einem Bleisarg von Lommersum-Bodenheim*, Bonn. Jahrb. 170, 1970, 252 и даље; И. Микучић, *Неилирски елементи међу скупским налазима на пре-*

за културно и етничко опредељење сахрањеног покојника, указујући на трачки етнички елемент.

Веома је интересантан податак да су у овом тумулу нађена два камена саркофага са поклопцима, вероватно, двосливним. Наш интерес за овај облик сахрањивања, отуда инсистирање на реконструкцији гробног инвентара, се повећава чињеницом да су саркофази са скелетним покојницима под тумулима из овог периода веома ретки на простору централног и источног Балкана (упоредити карту 1).

Овакав облик сахрањивања је познат из тумула V, некрополе античког Новиодунума (Исакча),⁴⁹ који је датован новцима А. Пија и М. Аурелија као Цезара у период око средине II века. Према прилозима; златне наушнице, коштане игле, перле, један од три инхумирана покојника у овом саркофагу је опредељен као женски. Е. Бужор, аутор ових ископавања, сматра да овај облик сахрањивања у Новиодунуму треба везати за хеленизирану структуру становништва овог града.

Можда овом типу сахрањивања припадају камени саркофази са инхумираним покојницима из Томиса (Констанца)⁵⁰ који се датирају, углавном, у период од средине II до прве половине III века. Извесне резерве око преузимања овог податка проистичу из дилеме В. Барбуа, који је начинио систематизацију гробних типова из Томиса, да ли су гробови били првобитно под тумулима које је каснија нивелација терена скинула.⁵¹

У селу Вардим,⁵² неколико километара западно од Нове (Свиштов) у једном тумулу нађен је камени саркофаг, дим. 177×85×65 см оријентације С—Ј, са слабо очуваним остацима скелетног покојника и богатим прилозима (сребрно огледало, пар златних наушница, златан прстен, сребрне и бронзане наруквице, новац Фаустине II). Такође, у близини Свиштова у селу Белени⁵³ нађен је у оквиру једног тумула камени саркофаг малих димензија (120×60×70 см) у коме је био дечији скелет. Од прилога су нађена три керамичка суда, добре фактуре са барботин декорацијом, које је аутор истраживања на овом локалитету, датовао у I—II век. Саркофаг са двосливним кровом, малоазијског типа, је нађен и у једном раскопаном тумулу у селу Штипском у бли-

лазу из предримског у римско доба, Научни скуп — Сахрањивање код Илира, ст. 251.

⁴⁹ Э. Бужор, *Погребальные обряды в некрополе из Новиодунума*, Dacia n. s. IV 1960, 525 и даље.

⁵⁰ V. Barbu, *Din necropolele tomisului I. Tipuri de morminte din epoca romana*, Studii și cercetari de istorie veche, 22/1, 1971, 59.

⁵¹ исто, 48.

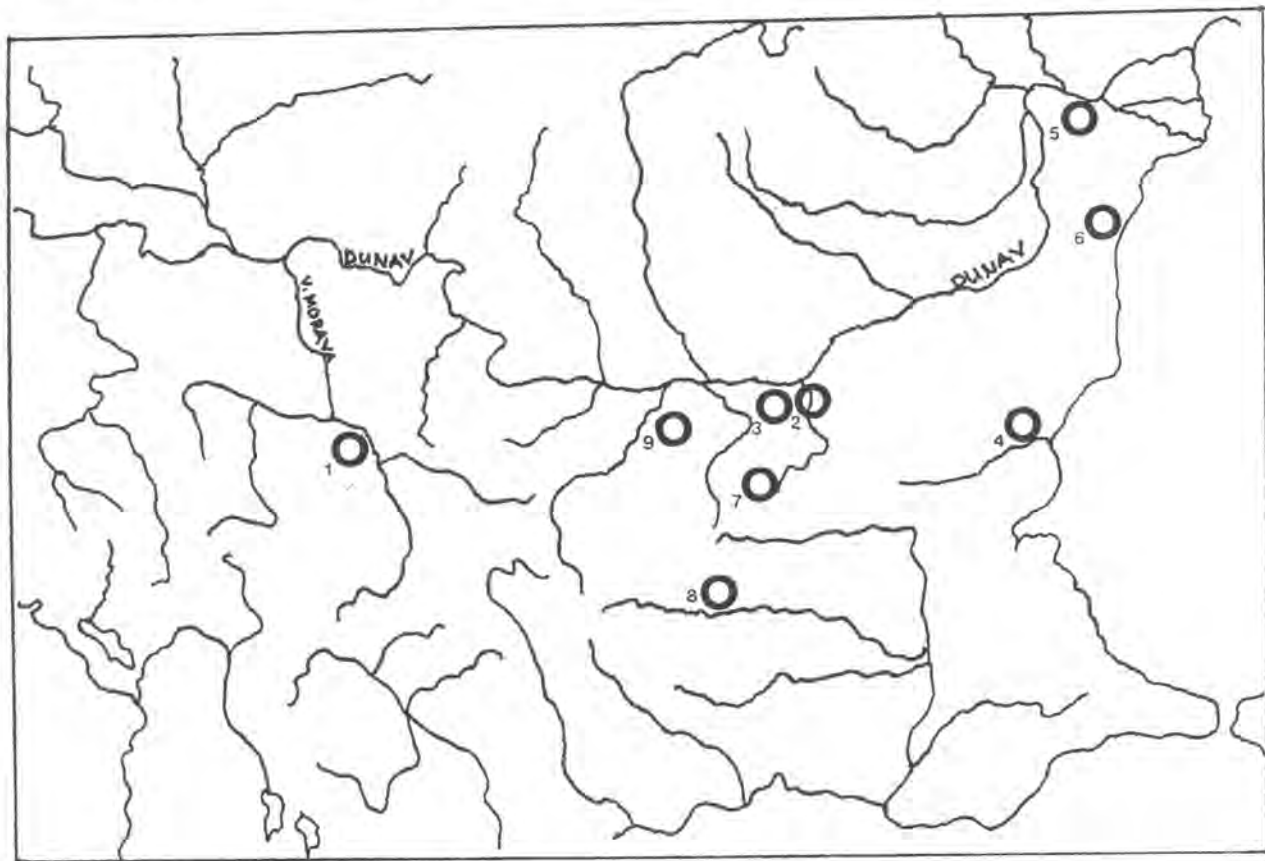
⁵² В. Вълков, *Антични некропол в Свиштовско*, Археология кн. 1, 1965, 30—34.

⁵³ С. Стефанов, *Римска гробница от Белене*, ИБАИ VII, 1932—33, 396, 397.

зини Варне.⁵⁴ У саркофагу су нађени остаци инхумиране покојнице са богатим гробним инвентаром (огледало, сандале, златне наушнице, два новца Домицијана и један Трајана итд.). Ј. Гетов у свом синтетичком раду о начину сахрањивања и гробним облицима код Трачана у римском периоду, наводи да је овај облик сахрањивања реџак на трачком простору и поред већ наведених локалитета са овим обликом сахрањивања (Вар-

сахрањивања припадају и два саркофага са инхумираним покојницама и богатим прилозима из Сомовита код Плевена, који се, према нумизматичком материјалу, датирају у другу половину II—почетак III века.⁵⁵

Упоредивањем ових, нама познатих тумула са оваквим начином сахрањивања може се евидентирати низ заједничких елемената од којих су за нас најзначајнији; инхумација, сличан хро-

- — Камени саркофази са инхумацијом под тумулима.
○ — Inhumation dans des sarcophages de pierre sous tumuli.

1. НОЗРИНА (Д. Вучковић-Тодоровић—Ј. Тодоровић, Старинар н.с. IX—X, 1958—9, 287). 2. ВАРДИМ (В. Вълков, Археология кн. 1, 1965, 30—34). 3. БЕЛЕНЕ (С. Стефанов, ИБАИ VII, 1932—33, 396). 4. ШТИПСКО (М. Мирчев, ИНМВ IV (XIX), 1968, 220). 5. ИСАКЧА (NOVIODUNUM) (Е. Бужор, Dacia n. s. IV, 1960, 525). 6. КОНСТАНЦА (TOMIS) (?) (V. Barbu, SCIV, 22/1, 1971, 59). 7. НИКЈУП (Ј. Гетов, Археология кн. 1, 1970, 11). 8. НАДЕЖДИНО (Ј. Гетов, Археология кн. 1, 1970, 11). 9. СОМОВИТ (?) (Т. Ковачева, ИМСЗБ I, 1977, 254).

дим, Белене) помиње, без ближих података, и овакве гробове из Никјупа код Великог Трнова и Надеждина код Пловдива.⁵⁵ Можда овом типу

⁵⁴ М. Мирчев, *Гробни находки в Варна и Варненско*, ИНМВ IV (XIX), 1968, 220.

⁵⁵ Ј. Гетов, *Погребални обичаи и гробни сџорџения у Траките през римската епоха*, Археология кн. 1, 1970, 8.

нолошки оквир, близина већих градских насеља и богатство прилога као манифестација високог социјално-економског положаја покојника. Из

⁵⁶ Т. Ковачева, *Останки от римската епоха крај с. Сомовит*, Известия на музеите в сз. България, I, 1977, 254 и даље. Саркофази су нађени приликом изградње водовода тако да недостају прецизнији подаци о условима налаза.

ових е
чивањ
храњер
ри (Л.
о бога
Бужор
новни

Тр
искљу
опреч
ни еле
ораха
нитих
етнич
фазим
урбан
хелен
станок
источ
фазим
ције,
мула.⁵

У
којни
имамо
ленис
типа,
них п

У
испит
товао
са ис
у Год
маџи
ције.
претп
инхум
уколи
храњ
маче.
вити
Васи
ције
од I

57
58

ИНМ
59
60

видет
еигор
са: Т
гия к
логи
сова,
ром;
XIX,
1962,
6

ових елемената треба извући премисе за закључивање о етничкој припадности покојника похрањених у оваквим гробовима. Поједини аутори (Л. Гетов,⁵⁷ Т. Герасимов⁵⁸) сматрају да се ради о богатом трачком становништву, док други (Е. Бужор⁵⁹) мисле да је у питању хеленизирано становништво грчког или малоазијског порекла.

Трачки гробови овог периода су, скоро, искључиво са кремираним покојницима, што је опречно ситуацији из наведених гробова, а нема ни елемената у погребном ритуалу (постављање ораха и других плодова у гроб, венци од племенитих метала итд.) који би указивали на трачки етнички елемент. Инхумација у каменним саркофазима и локација ових гробова у близини већих урбаних центара би пре указивали на страни, хеленизирани елемент. Међутим, ова структура становништва у некрополама већих градова источног Балкана се сахрањује у каменним саркофазима, малоазијског типа, специфичне декорације, најчешће надземном постављеним и без тумула.⁶⁰

У случајевима сахрањивања скелетних покојника у каменним саркофазима под тумулима, имамо један интересантан културни хибрид хеленистичког елемента (саркофаг малоазијског типа, инхумација) и трачког (тумул, врста гробних прилога).

У Нозрини је још 1910. године М. Васић испитао један тумул у чијем је средишту констатовао гроб изграђен од опека.⁶¹ Кратак извештај са ископавања овог тумула М. Васић је објавио у Годишњаку СКА, у виду једне сумарне информације какву је захтевао карактер те публикације. Из тог извештаја произилази неколико претпоставки везаних за могућност да се ради о инхумираном или кремираном покојнику или уколико је ово последње да ли је у питању сахрањивање на месту спаљивања или изван ломаче. Можемо, са доста вероватноће, претпоставити да се ради о гробу са кремацијом, јер М. Васић указује у виду једне генералне констатације на аналогije у Бугарској где су, у периоду од I до прве половине III века, под тумулима,

⁵⁷ Л. Гетов, *Погребални обичаји*, 7.

⁵⁸ Т. Герасимов, *Антични саркофази от Одесос*, ИИМВ V (XX), 1969, 68.

⁵⁹ Э. Бужор, *op. cit.*, 538.

⁶⁰ За саркофаге из римског периода у Добруђи видети код М. Alexandrescu, *Revue des études sud-est européennes* VIII, 1970, 2, 269—318; за регион Одесса: Т. Герасимов, *op. cit.*, 60—67, Л. Гетов, *Археологија* кн. 2, 1978, 13—19; за Ескус: Т. Ковачева, *Археологија* кн. 4, 1968, 67; за регион Рацарије: Ј. Атанасова, *ИАИ XXXIII*, 1972, 146, са старијом литературом; за регион Филипопола: D. Tsontschev, *Latomus* XIX, 1960, 242 и даље; Л. Ботушарова, *ИАИ XXV*, 1962, 191 итд.

⁶¹ М. Васић, *op. cit.*, 273.

скоро, искључиво гробови са кремацијом. Такође, можемо претпоставити да није у питању сахрањивање на месту спаљивања (*bustum*) јер би то сигурно М. Васић евидентирао. Но без обзира да ли се ради о сахрањивању на месту спаљивања или ван погребне ломаче, сигуран је податак да су остаци покојника положени у цисту од опека.

Гробови начињени од опека, под тумулима, са спаљеним покојником, нису чести на простору источног Балкана и углавном су локализовани у региону око горњег тока реке Тунђе⁶² и Доњем Подунављу,⁶³ где не представљају доминантну, већ пратећу, гробну форму. Хронолошки се одређују у период крај I—прва половина III века.

М. Васић је гроб од опека под тумулом из Нозрине атрибуирао аутохтоном становништву. Ми би се сложили са овом констатацијом уз напомену да се овај гробни облик, најпре, може везати за северисточни део трачког ареала и Доње Подунавље.

За регион Доњег Подунавља се, по неким елементима, везује и тумул са каменним саркофазима из Нозрине. Ово би могао бити индикативни податак и прилог идеји о повезивању овог дела Поморавља са регионом Доњег Подунавља.

Крупац

Исте, 1910. године је М. Васић у овом селу ископао један тумул са негативним резултатом.⁶⁴ Нема ближних назнака локалитета на којем је ово истраживање извршено. У каснијој литератури се помиње тумул са лок. „Могила“ у коме је било римских опека.⁶⁵ Вероватно се ради о истој групи тумула. У Крупацу је у новије време откривена votivna плоча са представом удвојених трачких коњаника посвећена ијатричким божанствима Асклепију и Аполону, која се везује за термалне изворе у овом месту.⁶⁶

⁶² Д. Димитров, *Могила гробна находка от с. Стралца*, ИБАД VII, 1932—33, 386—391; Е. Бацова-Костова, *Нови дани за римски некропол в Сливен*, *Археологија* кн. 3, 1970, 22—32, гроб 1, 2; Х. Буюклиев, *Тракийски могили погребения от околностите на Стара Загора*, *Археологија* кн. 4, 1973, 35—45; Д. Николов—Х. Буюклиев, *Тракийски могили гробови от Чаталка*, *Археологија* кн. 1, 1967, 28; Л. Гетов, *Тракийски могили погребения от Казанлъшко*, *Археологија* кн. 1, 1969, 36—38.

⁶³ Д. Цонова, *Могили погребения от Видинско*, *Археологија* кн. 3, 1962, гроб 1; у Сучидави: D. Tudor, *Oltenia romana*, Bucuresti 1978, 396.

⁶⁴ М. Васић, *op. cit.*, 270.

⁶⁵ Д. и М. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 169.

⁶⁶ П. Петровић, *Нови votivни натписи из јужне Србије*, *Старинар* XV—XVI, 1964—65, Београд 1966, 250.

Станичење

На локалитету „Магулка“ у Станичењу је евидентиран тумул на коме је било римске опеке.⁶⁷

Блато

Западно од села Блата, изнад сеоског гробља, констатовано је В. Фјукса два тумула (могила I и II) на удаљености око 250 м један од другог.⁶⁸ Један од њих (могила I) је раскопан и у њему је било опека римског формата. Нема ближих података о количини нађене опеке или извесној концентрацији, што би давало елементе за претпоставку да се ради о гробној конструкцији од опека, како је то био случај у једном од истражених тумула у Нозрини.

Кална

Према белешкама В. Фјукса овде је откривена група од 8 тумула, који се налазе на путу Пирот—Књажевац.⁶⁹ У тумулима су налажени римске опеке и новац. У Кални је пронађен вотивни рељеф са представом трачког коњаника.⁷⁰

Кнез Село

На десној обали Нишаве, крајем прошлог века, раскопан је један тумул у коме је нађена римска опека.⁷¹ Вероватно је у питању тумул из римског периода. И код овог тумула нема података о количини и евентуалној концентрацији опека, што би била индиција за гроб начињен од опека.

Малошиште

На локалитету „Бокин гроб“ јужно од села је, према подацима из архиве Народног музеја у Нишу,⁷² раскопан тумул у коме је нађена римска керамика. У белешкама В. Фјукса је на овом локалитету евидентирано 7 гробова са инхумираним покојницима. Није јасан положај ових гробова у односу на тумул. Да ли је у питању секундарно сахрањивање из касноантичког или сред-

њовековног периода у поменутом тумулу? Из овог села потичу две касноантичке фибуле, које се чувају у Народног музеју у Нишу, али без ближих назнака локалитета на коме су нађене. Можда потичу из наведених гробова са инхумацијом, чиме би ови били хронолошки детерминисани.

Житковац

У близини Житковца је А. Оршић-Славетић ископао један тумул констатован рекогносцирањима В. Фјукса.⁷³ Евидентирани су остаци из римског периода, али нема прецизнијих података о каквим се остацима ради ни о евентуалном гробу у тумулу. Можемо поновити претпоставку Д. и М. Гарашанин да се, вероватно, ради о тумулу у којем је сахрањивано аутохтоно становништво у римском периоду.

Бићина

М. Васић помиње римску некрополу и насеље у селу Бићини.⁷⁴ У једном гробу је нађена гвоздена столица, која је 1910. године набављена за Народног музеј у Београду. Овај објект је нестао у току I светског рата, што је за жаљење, јер су налази оваквог карактера ретки. Значај овог објекта је потенциран чињеницом да је нађен у гробу. И. Венедиков⁷⁵ је публикувао столице (sella) са територије Бугарске из римског периода и евидентирао чињеницу да су оне углавном налажене у гробовима под тумулима (Стралца, Кадин мост, Жилинци, Стара Загора, Брезово итд.). Након публикавања овог рада је констатовано још неколико гробова под тумулима са овим објектима (Густендил, Тулово, Меричлери),⁷⁶ који су такође, датовани у I—II век (упоредити карту 2). Објашњавајући улогу столице у гробу, И. Венедиков доноси занимљив закључак да су оне материјализовани симбол градског магистрата, чије аутохтоно порекло потврђују начин сахрањивања и гробни облик.⁷⁷ Ова констатација И. Венедикова би се могла односити и на гроб са овим објектом из Бићине, где, додуше, немамо податак да се ради о гробу под тумулом. Међутим, појава столице у гробу и близина низа локалитета на којима је констатовано

⁷³ Исто, 167.

⁷⁴ М. Васић, *op. cit.*, 274 и 281; Д. и М. Гарашанин, *op. cit.*, 169.

⁷⁵ И. Венедиков, *Антички мобили в Тракија*, ИАН XXIV 1961, 225—229.

⁷⁶ Литературу за ове локалитете видети у коментару уз карту 2.

⁷⁷ И. Венедиков, *Антички мобили*, 228—229.

⁶⁷ Д. и М. Гарашанин, *op. cit.*, 171.

⁶⁸ Исто, 169.

⁶⁹ Исто, 205.

⁷⁰ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Спом. 98, 1941—48, 238, к. б. 11.

⁷¹ Д. и М. Гарашанин, *op. cit.*, 175.

⁷² Исто, 175.

сахрањива
на, Морав
претпостав
У погледу
приписати
ја (магистр

● — Гробо
● — Tomb

1. БИЋИН
хеологија к
ИАН, I, 166
1938, 269)
(Г. Табако
386). 10. М.

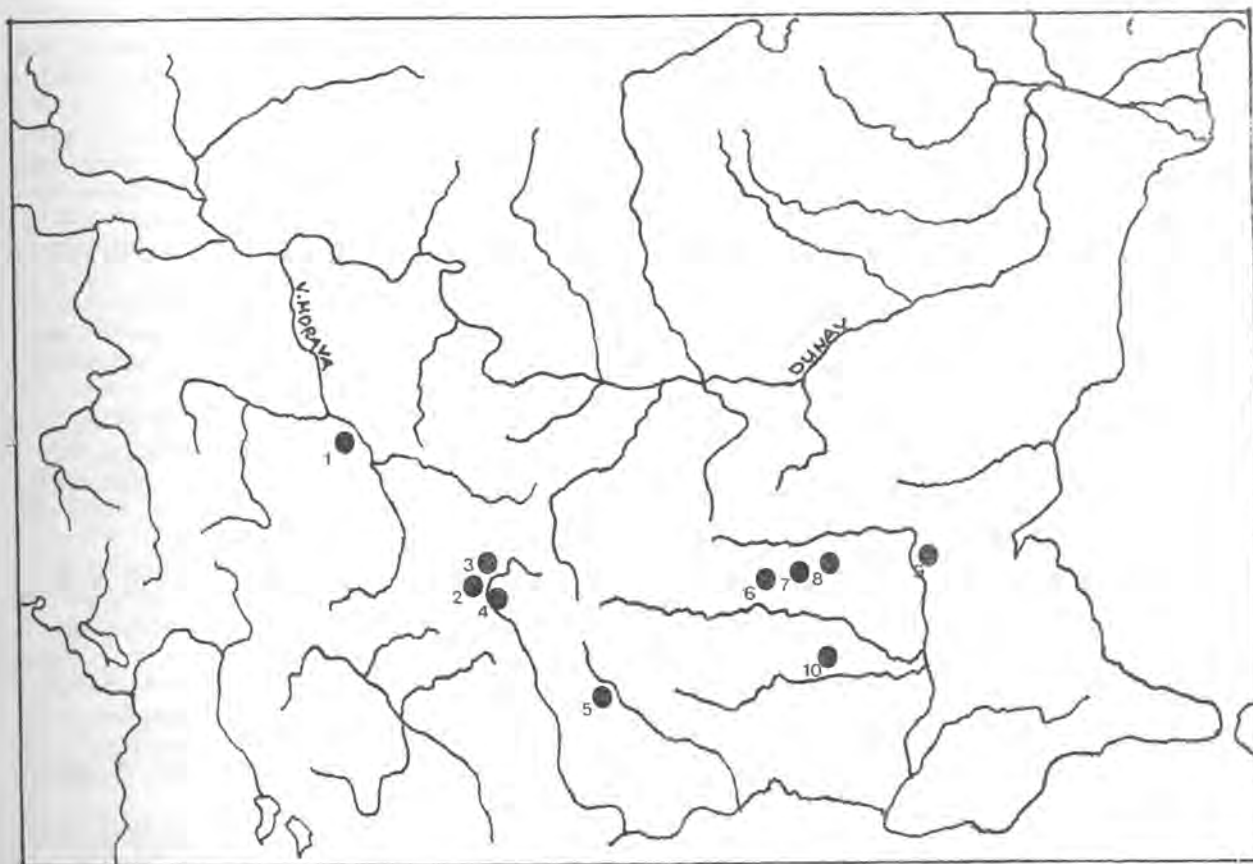
Моравцац

У сел
На једном
лошко и
23,5×22,7

⁷⁸ Д. и
⁷⁹ Д.
cit., 287—2

сахрањивање под тумулима (Житковац, Нозрина, Моравац, Вртиште, Сечаница) афирмишу претпоставку да се ради о гробу под тумулом. У погледу етничког опредељења овај гроб треба приписати покојнику вишег социјалног положаја (магистрату) трачког порекла.

пано 27 средњовековних гробова, који нису значајније оштетили централни део тумула где је констатована интересантна сепулкрална конструкција. Почев од дубине 1,35 м на овом простору су евидентиране траке запечене земље. На цртежу вертикалног пресека тумула се јасно уо-

- — Грбови под тумулима са столицама (sella).
- — Tombes sous tumuli avec sièges (sella).

1. БИБИНА (М. Васић, Год. СКА XXIV, 1910, 273). 2. БУСТЕНДИЛ (PAUTALIA) (Л. Ружева-Слокоска, Археологија кн. 4, 1965, 46). 3. ЖИЛИНЦИ (И. Венедиков, ИАИ XXIV, 1961, 227). 4. КАДИН МОСТ (Ј. Иванов, ИАД, I, 166). 5. НЕВРОКОПСКО (И. Венедиков, ИАИ XXIV, 1961, 227). 6. БРЕЗОВО (И. Велков, ИАИ XII, 1938, 269). 7. СТАРА ЗАГОРА (AUGUSTA TRAIANA) (Д. Николов, Археологија кн. 3, 1961, 13). 8. ТУЛОВО (Г. Табакова-Цанова—Л. Гетов, Археологија кн. 4, 1969, 29). 9. СТРАЛБА (Д. Димитров, ИБАД VII, 1932—33, 386). 10. МЕРИЧЛЕРИ (Д. Алафов, ИАИ XXVIII, 1965, мог. 3, гроб 9).

Моравац

У селу Моравцу је констатовано 5 тумула.⁷⁸ На једном од њих је 1958. године вршено археолошко ископавање.⁷⁹ Димензије тог тумула су 23,5×22,7 м; висина 1,5 м. У овај тумул је уко-

чава да оне представљају бочне ивице горњег дела јаме. Јама је приближно правоугаоног облика дим. 2,5×2 м, дубине 3,55 м. У слојевима изнад јаме, који нису поремећени интерполацијом средњовековних гробова, било је неколико мањих површина запечене земље, а исте такве површине су констатоване и у самој јами.

У јамама су у слоју растресите земље са примесама гаражи и паљевине налажени фрагменти

⁷⁸ Д. и М. Гарашанин, *op. cit.*, 168.

⁷⁹ Д. Вучковић-Тодоровић—Ј. Тодоровић, *op. cit.*, 287—293.

римске керамике и мркосиве керамике грубе фактуре, руком рабене, за коју аутори претпостављају локално порекло.

Д. Вучковић-Тодоровић и Ј. Тодоровић смастрају да ова јама у средишту тумула не представља гроб, јер нема остатака спаљеног покојника у њој, а запеченост земље и димензије тих површина запечене земље су недовољни да би се могло говорити о спаљивању покојника на овом простору. На крају разматрања о овом објекту аутори предлажу решење да се ради о кенотафу, а за површине са запеченом земљом претпостављају да су последица вршења културних радњи над „празним гробом“.

Међутим, из истраживања овог, добро испитаног, тумула и резултата које је то истраживање дало извире низ проблема за чије решавање је потребно много више истражених објеката ове врсте. Поменимо проблеме хронологије, сакралне функционалности јама у средишњем делу тумула, културне атрибуције овог сепулкралног објекта итд. Питања су бројна, а могућности одговора минималне јер ово је једини, нама познати, тумул са оваквим сакралним садржајем на простору источног Балкана, па и шире.

Фрагменти римске керамике у тумулу и јамама су нам основни, нажалост, доста сумарни, хронолошки репер за опредељење овог објекта у овом смислу. Од грубе, сивомрке керамике, рабене без употребе витла, најзанимљивија су два фрагмента лонца са благо разгнутим ободом украшени вишечланом таласастом линијом лоцираном на врату суда.⁸⁰ Ми веома мало знамо о аутохтоној керамици овог простора са почетака римске окупације. Блиске аналогije овим примерцима налазимо у дачкој керамици из најмлађе фазе дачког латена.⁸¹ Да ли ова сличност има садржај праве аналогije? У прилог овој претпоставци би ишли већ констатовани локалитети са дачким материјалом из овог периода у Поморављу и реалност историјске интерпретације дачког присуства на овом простору крајем I века.⁸²

Пратећи ову замисао, морамо поставити питање постојања оваквог типа сахрањивања у Дакији. Грбови под тумулима, из овог периода, у Дакији су ретки и другачијег су облика.⁸³ Једи-

но, извесну формалну сличност показује тумул из Шимлеул Силваниеа који садржи две дубље гробне јама.⁸⁴ У оквиру ових гробних јама, чији се облик и димензије стављају под сумњу због услова налаза, нађени су остаци спаљених покојника и богати гробни прилози што се не може паралелисати са примером из Моравца.

Наш интерес привлаче и грбови у облику дубље цилиндричне јама са веома малом количином остатака са ломаче у њима. Ови грбови се срећу у Трансилванији и Мунтенији; хронолошки се опредељују у последњу фазу дачког Латена.⁸⁵ Међутим ови грбови су равни, осим несигурних података из Поиане где би се евентуално могло рачунати и са тумулима.⁸⁶ Ови грбови немају изворни облик у дачким формама сахрањивања старијег и млађег гвозденог доба, већ се пре могу везати за стране, у првом реду келтске утицаје, мада и код овог тумачења недостају одлучујући моменти за дефинитивно решење проблема.⁸⁷

Немамо елемената за директније повезивање наведених грбова из Дакије са примером из Моравца, али ову могућност не треба одбацити, бар не на овом степену истражености овог проблема.

Дубље цилиндричне јама познајемо и из некрополе у Кршевици која се датије у IV—III век. Међутим, и овде нема, сем овог формалног, елемената за повезивање. Разлика је у облику гробне јама и количини остатака спаљеног покојника у гробној јама. Поред тога грбови у Кршевици су равни, а тешко је премостити и значајну хронолошку разлику која постоји између грбова у Кршевици и Моравцу.

Значајна хронолошка разлика постоји и између грбова у облику кошаре под тумулима из трачких области,⁸⁸ који се датирају у V—III век, и гроба под тумулом из Моравца.

(Дунареа, Histria), Мунтенији (Popești — Novaci), јужној Молдавији (Poiana), Трансилванији (Șimleul Silvaniei, Viscari). Најчешће се ради о плитким јамама у средишту тумула у којима су расути остаци спаљених покојника; спаљивање је, махом, вршено на месту каснијег сахрањивања (D. Protase, Riturile funerare la Daci și Daco-Romani, Bucuresti 1971, 66—67.

⁸⁴ исто, 48—49.

⁸⁵ Интерпретација грбова у облику „бурета“, њихово хронолошко опредељење и ареал распрострањености, су најпотпуније дати код: M. Macrea—J. Rusu, *Der dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der spätlatènezeit*, Dacia n. s. IV, 1960, 200—231; такође и код D. Protase, *op. cit.*, 71—74.

⁸⁶ D. Protase, *op. cit.*, 38, 64—65.

⁸⁷ исто, 73—74.

⁸⁸ А. Милчев, Археолог. проучавање у околностите на с. Мирково, Пирдопско, Иследвания в памет на К. Шкорпил, София 1961, 418 и даље.

Пример стражија с овом регио них ослона јима за пр

Вртште

Прили радици З у Нишу су лице“ туму Са његове ске керами же претпо тумула.

У свет. локалитету литератури овом лока мена“ и рв ти под наз претпостав био означе више инди ковне гроб каменних пл

Сечаница

На лок когносцира културе у један туму вековни ар ради о тум ришћен за них гробов констатова коју се, вер

Орљани

Са лок потиче нек суда, које За хроноло је најинди канелован ском главо у I—II век

⁸⁹ За по јемо се Д. штиту спом ⁹⁰ Д. и М

⁸⁰ исто, сл. 4/16, 21.

⁸¹ Овакви лонци, декорисани урезаном таласастом траком на врату, могу се сврстати у фазу А III-A по класификацији И. Х. Кришана. (I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, Bucuresti 1969, 162 и даље, т. 76/8; 77/12).

⁸² M. Garašanin, *Contributions a la connaissance des Dardaniens a l'époque La Tene*, *ŽA* 8, 1958, 121 и даље; Каталог — Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Ниш 1971, 17—18, кат. бр. 500—504.

⁸³ Грбови под тумулима из млађег гвозденог доба су ретки у Румунији, откривени су у Добруђи

Пример тумула из Моравца је добра илустрација стања истражености овог проблема у овом региону. Много претпоставки, а мало сигурних ослонаца за закључивање, али са наговештајима за правце даљег истраживања.

Вртиште

Приликом рекогносцирања овог терена сарадници Завода за заштиту споменика културе у Нишу су констатовали на локалитету „Гомилце“ тумул висине око 2 м, пречника око 50 м.⁸⁹ Са његове површине је прикупљено нешто римске керамике и фрагментованих опека, те се може претпоставити хронолошка атрибуција овог тумула.

У светлости овог налаза, сматрамо да и на локалитету „Тумба“, који се помиње у старијој литератури,⁹⁰ можемо рачунати са тумулом. На овом локалитету су налажени „гробови од камена“ и римска опека. Шта треба подразумевати под називом „гробови од камена“ тешко је претпоставити. Гроб са саркофагом би вероватно био означен посебним термином, док овај назив више индицира на накнадно укопане средњовековне гробове који су могли имати заштиту од каменних плоча (?).

Сечаница

На локалитету „Друм“ у селу Сечаница, рекогносцирањем Завода за заштиту споменика културе у Нишу, констатован је, 1973. године, један тумул на коме је нађен римски и средњовековни археолошки материјал. Изгледа да се ради о тумулу из римског периода који је искоришћен за секундарно уповавање средњовековних гробова. Недалеко од поменутог локалитета констатовани су остаци једне виле рустике за коју се, вероватно, поменути тумул може везати.

Орљани

Са локалитета „Бела тумба“ у селу Орљани потиче неколико фрагментованих бронзаних посуда, које се чувају у Народном музеју у Нишу. За хронолошко опредељење овог скупног налаза је најиндикативнија патера са хоризонталном, канелованом дршком која се завршава овнујском главом. Овакве патере се, углавном, датују у I—II век и најчешће представљају садржај

⁸⁹ За податке са ових рекогносцирања захваљујемо се Д. Максимовићу, археологу Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

⁹⁰ Д. и М. Гарашанин, *op. cit.*, 172.

италског импорта, мада су реплике произвођене и у већим провинцијским производним пунктима.⁹¹ Занимљиво је да се често јављају као прилог гробовима под тумулима у Тракији у периоду I—II век.⁹²

Индикативан назив овог локалитета „Бела тумба“ и овај налаз, за који претпостављамо да је део гробног инвентара, били су разлог да обичемо овај локалитет. На терену се добија утисак да се ради о развученом тумулу већих димензија, чији је средишни део доста оштећен.

Грачаница ((Ulpiana))

Недавно је у Грачаница истражен један тумул који у средишту садржи гроб етажног облика у коме су похрањени остаци спаљеног покојника. Помињући овај гроб у контексту разматрања о гробном облику II/3a из Доклеје,⁹³ аутори са правом указују на повезивање овог гроба из Грачанице са сличним из источно балканског простора, из периода I—прва половина III века. Елементи ове повезаности су етажни облик гробне јаме, положај остатака спаљеног покојника у гробној јами, сахрањивање на месту спаљивања (*bustum*), тумул над гробом и погребни ритуал. Према ареалу распрострањености (упоредити карту 3) и провенијенцији гробова овог облика под тумулима може се са сигурношћу претпоставити трачко порекло покојника сахрањеног у њему.⁹⁴

*

Тумуле из римског периода у југоисточној Србији и на Косову можемо сматрати трачким у ширем смислу, што уосталом, наводе сви аутори који су се овим проблемом бавили.⁹⁵

⁹¹ A. Radnoti, *op. cit.*, т. VI/29; H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, I—II, Hamburg 1951, 155.

⁹² Л. Гетов—Ж. Попов, *Гробни находки от Ямболско*, Археология кн. 3, 1972, 51 са литературом и наведеним локалитетима на којима се овакви објекти налазе као део гробног инвентара.

⁹³ А. Цермановић—Кузмановић—О. Велимировић—Жижић—Д. Срејовић, *Античка Дукља, некрополе*, Петине, 1975, 24.

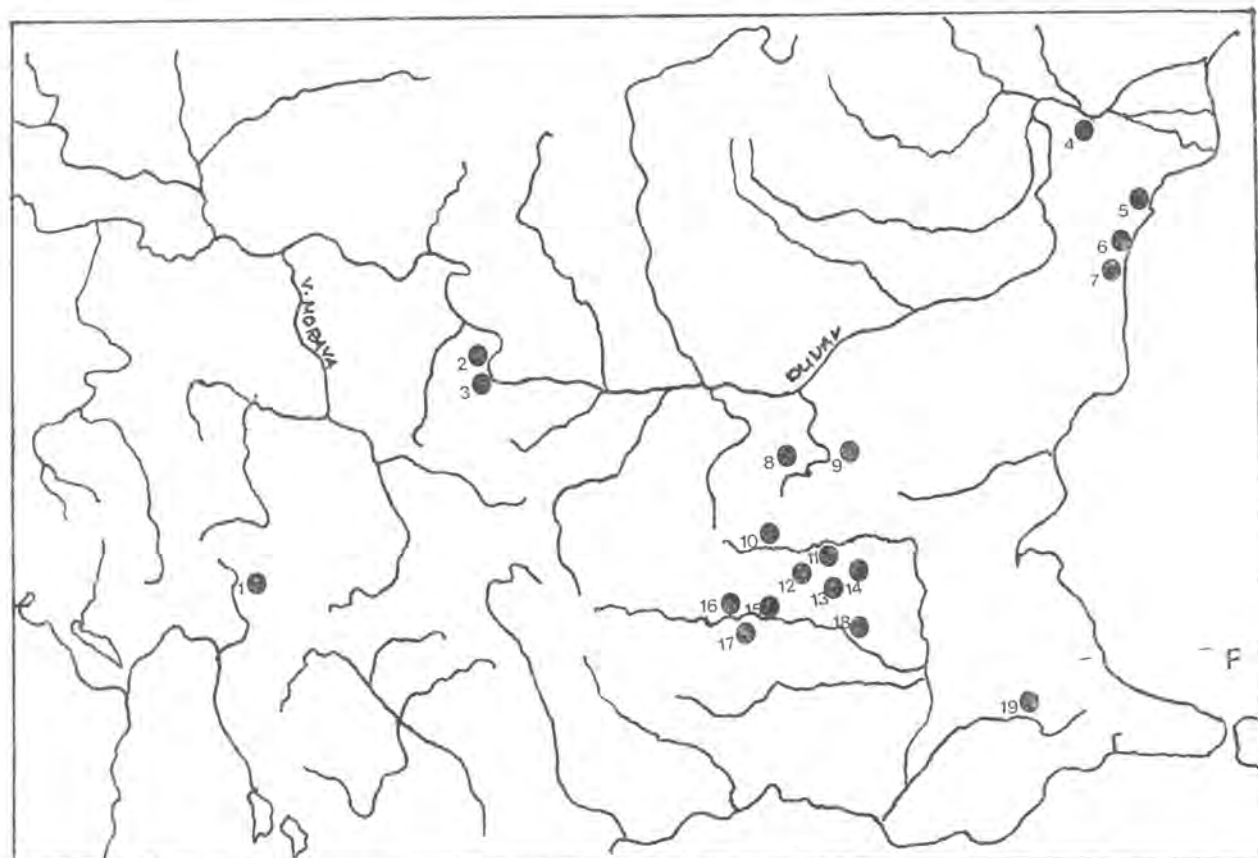
⁹⁴ Л. Гетов, *Погребни обичаи*, 4. Гробове етажног облика под тумулима треба разликовати од равних гробова сличног облика који се према епонимним локалитетима називају гробовима типа „Мала Копашница — Сасе“. (M. Garašanin, *Razmatranje o nekropolama tipa Mala Kopašnica — Sase*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 4, Sarajevo 1968, 5—34).

⁹⁵ Д. Срејовић, *Римске некрополе раног царства у Југославији*, Старинар н. с. XIII—XIV, 1962—63, Београд 1965, 82; Љ. Зотовић, *Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије*, Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 28.

Током рада смо у више наврата поновили претпоставку да се поједини гробни облици под тумулима: камени саркофази (Нозрина), цисте од опека (Нозрина, а вероватно Кнез село и Блато) и дубока јама у средишту тумула (Моравац) могу поредити са формама сахрањивања под тумулима из Доњег Подунавља, пре него са кла-

бова под тумулом. Чак и гроб из Грачанице, који се по идеји сахрањивања и погребном ритуалу највише везује за уже трачко подручје, по архитектури гробне конструкције показује сличности са примерима из Доњег Подунавља.⁹⁶

Тумули из Горњег Понишавља (упоредити карту А) налазе се на територији римске про-

- — Гробови етажног облика под тумулима.
- — Tombes en étages sous tumuli.

1. ULPIANA. 2. ВИДИН (Д. Џонова, Археологија кн. 3, 1962, 31). 3. НЕГОВАНЦИ (Д. Џонова, *op. cit.*). 4. ИСАКЧА (NOVIODUNUM) (Е. Буџор, *Dacia* n. s. IV, 1960, 533). 5. HISTRIA (P. Alexandrescu, *Histria* II, 1966, 205). 6. КОНСТАНЦА (TOMIS) (V. Barbu, *SCIV* 22/1, 1971, 49). 7. МАНГАЛИЈА (CALLATIS) (С. Preda, *Dacia* n. s. IX, 1965, 233). 8. БУТОВО (Л. Гетов, Археологија кн. 1, 1970, 10). 9. ЛЈУБЛЕН (Д. Овчаров, Археологија кн. 3, 1979, 33). 10. МАГЛИЖ (Л. Гетов, Археологија кн. 1, 1969, 42). 11. КИРИЛОМЕТОДИЈЕВО (Т. Герасимов, ИБАИ XV, 1946, 180). 12. СТАРА ЗАГОРА (AUGUSTA TRAIANA) (Н. Бујуклиев, Археологија кн. 4, 1973, 39). 13. ЧАТАЛКА (Д. Николов—Н. Бујуклиев, Археологија кн. 1, 1967, 19; кн. 3, 1967, 10). 14. ТУЛОВО (Г. Табакова-Цанова—Л. Гетов, Археологија кн. 3, 1961, 13). 15. БЕЛОЗЕМ (PAREMBOLE) (А. Пеев, ГНБП, Пловдив, 1962). 16. ПЛОВДИВ (PHILIPPOLIS) (Д. Џончев, ГНАМП, IV, Пловдив 1960, 21). 17. ПОПОВИЦА (Д. Џончев, ГМПО, Пловдив 1954, 217). 18. МЕРИЧЛЕРИ (Д. Алабов, ИАН XXVIII, 1965, III/9). 19. LILEBURGAS (A. M. Mamsel, AA, 1941, I—II, 119).

сичним трачким подручјем. Присуство утицаја из класичног трачког простора јужно од планине Балкан се углавном манифестује у гробним прилозима (столица из Бићине, кључ за касету у облику херме из Нозрине) а мање у облику гро-

винције Тракије, чије границе, вероватно, имају и дубље етничко значење. Тумули из Поморавља се налазе на простору који обухвата област IV

⁹⁶ Д. Џонова, *op. cit.*, 30—31.

● — Тум
○ — Тум
● — Тум
○ — Тум

- 1. МОРАВАЦ
- 2. НОЗРИНА
- 3. ЖИТКОВАЦ
- 4. БИБИНА
- 5. ВРТИШТЕ
- 6. СЕЧАНИЦА
- 7. КНЕЗ СЕЛО
- 8. КАЛНА
- 9. СТАНИЧЕЊЕ
- 10. БЛАТО
- 11. КРУПАЦ
- 12. ОРЉАНИ
- 13. МАЛОШИШТЕ
- 14. ULPIANA

- 1. ЖИТОРАБА
- 2. ГОРЊИ БАРБЕШ
- 3. ДОЊА ТОПОНИЦА
- 4. РОМАЈА

A

● — Тумули из римског периода.
 □ — Тумули из хеленистичког периода или са укупаним гробовима из овог периода.
 ● Tumuli de la période romaine.
 □ Tumuli de la période hellénistique ou tumuli avec tombes creusées de cette période.

по подели Ф. Папазоглу, где је трачки елемент бројан и потврђен великим бројем антропонима.⁹⁷ У зонама III и I где доминирају илирска имена, што претпоставља и доминацију илирског етничког елемента, овај тип сахрањивања под тумулима, до сада, није констатован. У зони II, која обухвата источни део Косова и Топлицу, где, такође, има више илирских антропонима и

20. март 1980.

TUMULI DE LA PERIODE ANTIQUE EN SERBIE ET AU KOSSOVO

ALEKSANDAR JOVANOVIĆ, Filozofski fakultet, Beograd

Les débuts des fouilles des tumuli de la période antique en Serbie se rattachent aux fouilles de deux tumuli effectuées en 1910 à Nozrina et à Krupac par M. Vasić. Une longue pause s'ensuit dans la recherche des tumuli de cette période, interrompue en 1958 par la fouille du tumulus de Moravac, entreprise par D. Vučković-Todorović et J. Todorović.

L'étude récente du tumulus de Gračanica permet de le rattacher à la nécropole antique d'Ulpiana. Quelques tombes de la période antique sont constatées dans le cadre des tumuli préhistoriques où elles représentent l'horizon secondaire d'inhumation (Donja Toponica, Romaja).

Période hellénistique

Aucun tumuli de cette période n'est fouillé. Toutefois il existe un certain matériel archéologique qui provient des tumuli détruits.

Zitoradja

Une attache de situle en forme de tête de Silène provient d'un tumulus fouillé de cette localité. Les situles de ce genre sont datées du IVe au début du IIIe siècle av. J.-C. Suivant l'aire d'extension de ces situles, on distingue deux groupes culturels et productifs: étrusque et thrace, ce qui empêche de déterminer le lieu de leur production. Notre exemplaire appartiendrait plutôt au groupe culturel thrace et suivant les caractéristiques de son style, on pourrait le dater du début du IIIe siècle av. J.-C.

Gornji Barbeš

Des manches de bassine et d'oenoché de bronze, provenant d'un tumulus détruit de cette localité, se trouvent au Musée National de Niš. Le manche de Legen dont les extrémités se terminent par des élargissements en forme de tête de Silène, est surtout intéressant pour l'attribution chronologique et culturelle. Ces manches provenant des sites thraces (Azlari, Teteven, Ruse, etc.) sont datés de la fin du IVe au IIIe siècle av. J.-C.

⁹⁷ Ф. Папазоглу, *Дарданска ономастика*, Зборник Фил. фак. Унив. у Београду, књ. VIII, 1, 1964, 49 и даље; иста, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 172 и даље.

топонима, сахрањивање под тумулима евидентирано је у два случаја (Грачаница и Орљани).

Као што се види из претходног излагања ареал распрострањености тумула се, углавном, поклапа са областима где, према истраживањима Ф. Папазоглу на ономастичком материјалу, трачки елемент представља значајну компоненту у структури становништва.

UDK: 904:726.84

Donja Toponica

Lors des fouilles d'un tumulus dans lequel l'horizon primaire était représenté par des tombes de l'âge du fer ancien, on a constaté du matériel des IVe—IIIe siècles, en partie d'origine grecque. Ce matériel appartenait aux tombes de la deuxième étape d'inhumation dans ce tumulus. V. et L. Trbuhović ont reconstruit la tombe 1 qui contenait du matériel grec ainsi que la tombe avec urne, surmontée d'une disposition radiataire du mobilier funéraire. Dans cette période, ce mode d'inhumation n'était pas d'usage dans l'est de la Serbie. Quand à la forme de la tombe, les analogies les plus proches, avec un parallélisme chronologique, existent dans la région du Bas-Danube (Ravna, Kjulevče, Drumevo, Kragulevo, Černa, Dobrina, Braničevo, Feridjile, etc.).

Compte tenu des résultats des examens effectués jusqu'ici on ne peut procéder à une identification culturelle précise du niveau secondaire d'inhumation dans le tumulus de Donja Toponica. L'hypothèse relative au rapport des tombes de cette forme aux tombes similaires des nombreuses nécropoles du Bas-Danube doit être vérifiée par des recherches et des examens ultérieurs.

Romaja

Au cours des fouilles de tumuli de l'âge du fer ancien à Romaja, on a constaté plusieurs tombes de l'époque hellénistique (IIIe—IIe siècle av. J.-C.). Ce sont de simples fosses funéraires circulaires creusées dans le corps du tumulus. On remarque que ces tombes se distinguent nettement des tombes à inhumation du sud-est du Monténégro et de l'ouest de l'Albanie et on ne peut les rapprocher plus directement ni avec les tombes de la Pélagonie de la même époque. Formellement, les tombes du niveau récent d'inhumation dans les tumuli de Romaja ressemblent le plus aux tombes de Krševica près de Vranje, mais la différence chronologique ainsi que les différences du rituel funéraire ne permettent pas une identification tant soit peu proche.

Tous les dilemmes qui surgissent lors des conclusions relatives à certaines questions posées par ce problème proviennent du fait qu'aucun tumulus à niveau d'inhumation primaire de la période hellénistique n'a été fouillé.

Nous supposons que les tumuli de Zitoradja et de Gornji Barbeš peuvent être attribués à l'élément ethnique thrace. Pour les tombes de la période hel-

lénistique
ciens, no
de ce niv
Donja To
lables du

La pé
plus d'inf
cette rég
lème ave
clusions.

Dans
de 3 mètr
sarcopha
difficile
sée Natio
cassette
comme
de bronz
tériel éta
vons sup
tumulus.
tenant de
des Balk
dans plu
carte 1).

Certa
ment qu
populatio
d'autres
populatio
neure. L
sarcopha
rel intére
phage, in

A No
au centre
en briqu
ment de
lation au
cistes de
région de
dans le I
rivière T
accessoir
riode de

Dans
ration ro
découver
sièges (s
Ier—IIe
découver
carte 2).

En e
la tombe
santé sel
magistra
Cette int
situation

Dans
dont un
sont: R=

lénistique qui sont creusées dans les tumuli plus anciens, nous avons supposé une certaine localisation de ce niveau à Romaja, et le rapport de la tombe I de Donja Toponica à des constructions funéraires semblables du bassin de la Morava inférieure.

Période romaine

La période de la domination romaine nous a laissé plus d'informations sur l'inhumation sous tumuli dans cette région, ce qui nous permet de traiter ce problème avec plus d'arguments et d'en tirer des conclusions.

Nozrina

Dans ce village, entre les deux guerres, un tumulus de 3 mètres de hauteur a été fouillé, découvrant deux sarcophages de pierre avec des défunts inhumés. Il est difficile de reconstruire le mobilier funéraire. Le Musée National de Niš garde une clef de bronze pour cassette en forme d'hermès, un denar de Marc-Aurèle comme César (140—143) alors qu'un oenochoë tréflé de bronze a été détruit pendant la guerre. Ce matériel étant chronologiquement homogène, nous pouvons supposer qu'il provient très certainement d'un tumulus. Les tumuli avec sarcophages de pierre contenant des défunts inhumés sont rares dans la région des Balkans est. On a constaté ce mode d'inhumation dans plusieurs localités du Bas-Danube (comparer la carte 1).

Certains auteurs (L. Getov, T. Gerasimov) estiment que ces tombes doivent être attribuées à la population thrace, riche et romanisée, alors que d'autres (E. Bužor) croient qu'il est question de la population hellénisée d'origine grecque ou d'Asie mineure. Les cas d'inhumation de défunts dans des sarcophages sous tumuli présentent un hybride culturel intéressant, formé d'éléments hellénistiques (sarcophage, inhumation) et thrace (tumulus).

A Nozrina, dès 1910, M. Vasić a étudié un tumulus au centre duquel il a constaté une tombe construite en briques. M. Vasić a daté ce tumulus approximativement de la période romaine et l'a rattaché à la population autochtone. Les tombes à incinération dans des cistes de briques sous tumuli, sont fréquentes dans la région des Balkans est. Elles sont surtout localisées dans le Bas-Danube et dans le cours supérieur de la rivière Tundja, où elles ne représentent qu'une forme accessoire, pas dominante. Elles sont datées de la période de la fin du Ier jusqu'à la moitié du IIIe siècle.

Cićina

Dans ce village, M. Vasić a constaté une agglomération romaine et une nécropole. Un siège de fer est découvert dans une tombe. I. Venedikov a publié les sièges (sella) du territoire thrace de la période des Ier—IIe siècles, en remarquant qu'ils sont surtout découverts dans les tombes sous tumuli (comparer la carte 2).

En expliquant la signification du siège (sella) dans la tombe, I. Venedikov émet une conclusion intéressante selon laquelle il serait le symbole matérialisé du magistrat municipal autochtone, d'origine thrace. Cette interprétation pourrait aussi s'appliquer à la situation de Cićina.

Moravac

Dans le village Moravac on a constaté 5 tumuli, dont un a été fouillé en 1958 et dont les dimensions sont: R=23 m.; H=1,5 m. Dans la partie centrale du

tumulus on a constaté une fosse funéraire, rectangulaire de 2,5×2×3,55 m. dans laquelle il y avait des petites surfaces de terre cuite et de la fumée. Le contenu céramique de la fosse consistait en tessons de céramique romaine et de céramique gris sombre, de facture grossière, exécutée sans emploi du tour de potier. Par sa forme et ses ornements, cette céramique est semblable à la céramique dace de la Tène tardive. Cette forme d'inhumation n'est pas enregistrée en Serbie ainsi que sur un espace plus vaste des Balkans est. Une certaine ressemblance de forme à l'exemple de Moravac est apparente dans les fosses funéraires, plus profondes, sous le tumulus de Simleul Silvanie en Transylvanie, quoiqu'il n'y a pas d'éléments de rapprochement direct. Les tombes en forme de fosses cylindriques plus profondes, contenant très peu de restes du défunt incinéré, sont découvertes en Transylvanie et Munténie (Grande Valachie); chronologiquement on les situe à la fin de la Tène en Dacie. Ces tombes que, suivant quelques éléments, on peut comparer avec la tombe de Moravac, sont plates à l'exception des tombes de Poiana où, éventuellement, on pourrait compter avec des tumuli. La construction funéraire spécifique, sous tumulus, de Moravac est à l'heure actuelle un exemple unique, de sorte que la tentative d'établir un rapport avec les formes funéraires de Transylvanie et Munténie n'est qu'une des hypothèses possibles.

Gračanica (Ulpiana)

Dans un tumulus récemment fouillé à Gračanica on a découvert dans son centre, une tombe à étages contenant les restes d'un défunt incinéré. Le mobilier funéraire de sa tombe le date de la fin du IIe à la moitié du IIIe siècle. Cette tombe se rattache à une tombe semblable des Balkans est, de la période de la première moitié du IIIe siècle. Les éléments de rapprochement sont: la forme étagée de la fosse funéraire, la position des restes du défunt incinéré dans la fosse, l'enterrement au lieu même de l'incinération (bustum), le tumulus au-dessus de la tombe et le rituel funéraire. Suivant l'aire d'extension (comparer la carte 3) et l'origine des tombes de cette forme, sous tumuli, on peut supposer l'origine thrace du défunt qui y est enterré. Les tumuli de la période romaine sont constatés aussi à Krupac, Staničenje, Blato, Kalna, Knez Selo, Malošišta, Žitkovac, Vrtište, Sečanica, Orljan (comparer la carte A). Les tumuli de ces localités n'étant pas fouillés, on ne peut rien en dire. L'attribution chronologique est effectuée à la base des trouvailles en surface, de la céramique et des briques, constatées à l'occasion de la reconnaissance.

Les tumuli du bassin de la Nišava supérieure se trouvent sur le territoire de la province romaine de Thrace, dont les frontières ont probablement une signification ethnique plus profonde. Les tumuli du bassin de la Morava se trouvent en général sur le territoire qui occupe la région IV selon la division de F. Papazoglu, où l'élément thrace est nombreux et confirmé par un nombre considérable d'anthroponymes. Dans les autres régions de la Serbie et du Kosovo, où dominent les noms illyriens (ce qui donne lieu de supposer aussi la domination de l'élément ethnique illyrique), l'inhumation sous tumuli est très rare, voire exceptionnelle. Sur notre territoire, l'aire d'extension des tumuli correspond aux régions où, suivant les recherches de F. Papazoglu sur le matériel onomastique, l'élément thrace est une composante importante de la structure de la population.

Раноцарска лончарска радионица у Цибалама

ВЕСНА ШАРАНОВИЋ-СВЕТЕК, Војвођански музеј, Нови Сад

Приликом копања темеља за изградњу новог објекта на локацији Гундулићеве улице бр. 9 у Винковцима, откривени су архитектонски остаци античког града Цибала. Археолошка заштитна интервенција је предузета на површини већ постојећег ископа димензија 7,20 × 4,70 м. Заштитни радови на локалитету трајали су од 20. октобра до 4. новембра 1966. године под руководством аутора, која је у то време била кустос Градског музеја у Винковцима.

СТРАТИГРАФИЈА НАЛАЗИШТА

Анализирајући сва четири профила ископа може се утврдити стратиграфска слика овог налазишта (сл. 1—4).

Културни слој је констатован непосредно испод тадашње површине терена до дубине која варира од 3—4 м у зависности од укопавања у здравицу. Диспозиција слојева у профилима указује на два хоризонта насељавања која су и временски разграничена и међусобно врло јасно одвојена дебљим слојем гаражи. Стога се може говорити о старијем и млађем хоризонту. Млађи хоризонт културног слоја се завршава на релативној дубини сса. 1,30—1,60 м, док старији хоризонт започиње испод моћног слоја гаражи и досеже до релативне дубине која такође варира од 2,90—3,90 м.

Старији хоризонт:

Старији хоризонт је затворен стратум који је био укопан у жуту земљу здравце. Изнад здравце се протезао слој тамносиве масне ило-

ваче, дебљине преко 2 м. Изнад је установљен дебљи слој чисте гари. На згаришту старијег хоризонта и након његове нивелације никао је млађи хоризонт становања.

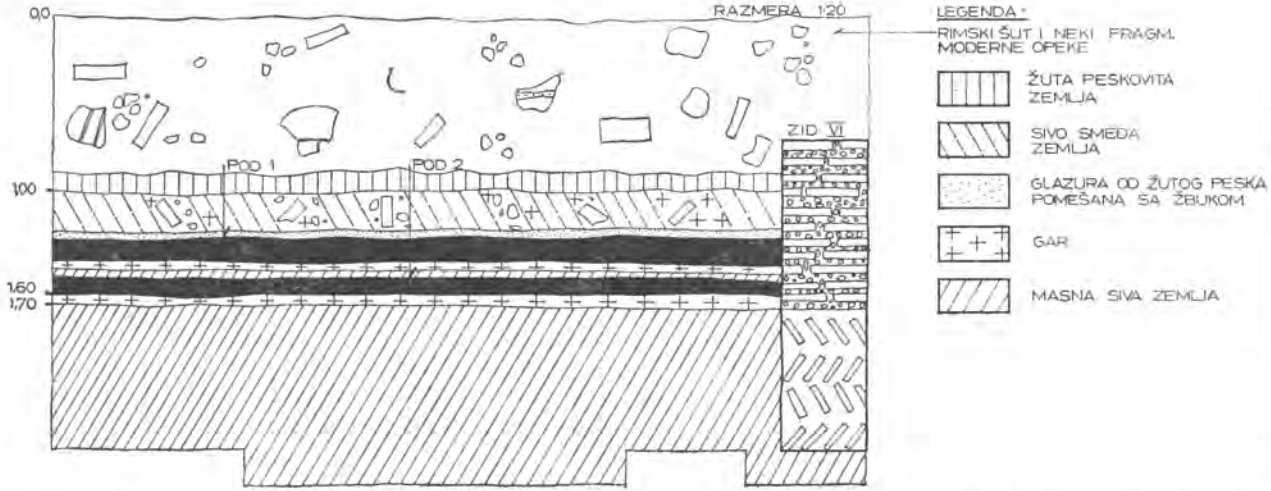
У старијем хоризонту уочене су две лончарске пећи делимично укопане у здравицу, као и још две веће концентрације смеће печене земље које су индицирале постојање још две пећи.

Пећ 1

Пећ је откривена у југоисточном делу ископа непосредно уз источни профил (сл. 4). Разрушени врх пећи се појавио на дубини од 1,60 м. Пећ је укопана у здравици на дубини од 2,90 м. Целокупна висина пећи износила је 1,30 м. Није познат тачно завршетак пећи, али је највероватније био на врху благо заобљен с обзиром да се пећ постепено сужавала према врху. Решеткаста кружна плоча дели унутрашњи део пећи на два дела, горњи надземни простор, и доњи простор, укопан у земљу. Зидови пећи су дебљине сса. 8 см. Решеткаста масивна плоча је од светложуте печене земље, правилно кружног облика чији је пречник износио 1,20 м. Правилно кружни отвори на решетки су распоређени концентрично у три зоне. Дебљина решетке је износила 14 см. Доњи део испод решетке за печење керамичке робе је калотастог облика начињен од набијене испечене земље. У њему се по средини протезао преградни зид који дели простор по вертикали. Начињен је такође од светложуте печене земље на чијој се површини налазила зеленкаста скрама, а био је пробушен кружним отворима распоређеним у цик-цак линији. Осно-

вна функција преградног зида у калотастом делу је да држи решетку која је оптерећена робом приликом печења и да обезбеђује правилан довод топлог ваздуха и равномерно га распоређује у горњи део пећи кроз решетку. Из калотастог дела пећи у правцу југа извирало је канал у дужини од 1 м. који се завршавао ложиштем. На дну калотастог укопаног дела пећи пронађени су фрагменти керамике у пепеластој земљи. У каналу који је у већој мери био оштећен нађена је већа количина гаражи.

Пећ 2 је била испуњена керамиком у нивоу изнад решетке у висини од 25—30 см. На самој решетки пронађене су четири мање посуде постављене тако да су њихови ободи директно пријањали на кружне отворе. Изнад њих пронађени су фрагменти изломљеног посуђа, нарочито у северозападном углу пећи. Изнад слоја са фрагментованим посуђем налазила се тамна земља са траговима порушеног зида пећи и остаци гаражи. С обзиром да је пећ била испуњена керамиком очигледно је да се у моменту раз-

Сл. 1 — Вертикални пресек северног профила ископа. — Fig. 1 — Coupe verticale du profil nord du déblai.

Пећ 2

Лончарска пећ 2 била је вертикално пресечена јужним профилем. Она је истог типа као претходна пећ 1 само је већих димензија (сл. 3, 5), а откривена је на дубини од 1,70—1,80 м. Пећ 2 је у горњем делу разрушена знатно више од претходне, а била је укопана до релативне дубине од 3,90 м. Њена висина је износила укупно 2,20 м. Зид пећи је имао просечну дебљину од 12 см, а пречник кружних отвора на решетки 5 см. Из пећи се такође протезао канал лучног пресека у дужини од 80 см у правцу југоистока чија је висина износила 40 см, а ширина исто 40 см.

Обе пећи су биле укопане у стерилан слој здравнице као и канал на међусобној удаљености 3,30 м, а њихови канали су оријентисани према заједничком ложишту које се налазило у југоисточном углу ископа одакле је довођен топао ваздух. Канали су били усмерени према једном заједничком манипулативном простору у оквиру саме радионице.

рања до кога је дошло изненада она налазила у погону.

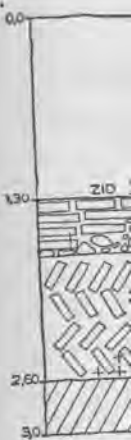
На тај начин у старијем стратуму пронађена је лончарска радионица која је изненада страдала и више није обнављана на овом месту, а терен је изнивелисан и на његовом згаришту је никао нови стамбени хоризонт.

У склопу радионичког комплекса јавља се концентрација одбачене керамике. Нису утврђене отпадне јаме, већ само разбацани комади неупотребљиве и неуспеле робе. Немамо довољно доказа да тај простор сматрамо као депо и спремиште за готову робу. Интересантна је појава фрагмената опека типа тегула mammata, hammata и троугластих сегмената за стубове без трагова малтера на њима. Овај керамички грађевински материјал могао је бити евентуално употребљаван при градњи ложишних прагова и за њихово облагање, као што је то случај код цигларских пећи у Птују.¹

¹ Z. Šubić, *Kompleks rimskih opekarских пећи в Ptuju*, *Arheološki vestnik XIX*, Ljubljana 1968.

ТИПОЛОГИЈА ПЕЋИ

Према
ла Б. Вик
гона у Ци
лончарск
страњени
ле типове
за печење
се јавља
IV в.н.е.
врсте из
које се да

Сл. 2 —

бале отк
ских пећ
датују у
жећи се
коју је
изврши
само ок
римског

Пре
је пост
врсти
пирачел
Сли
ње вазр

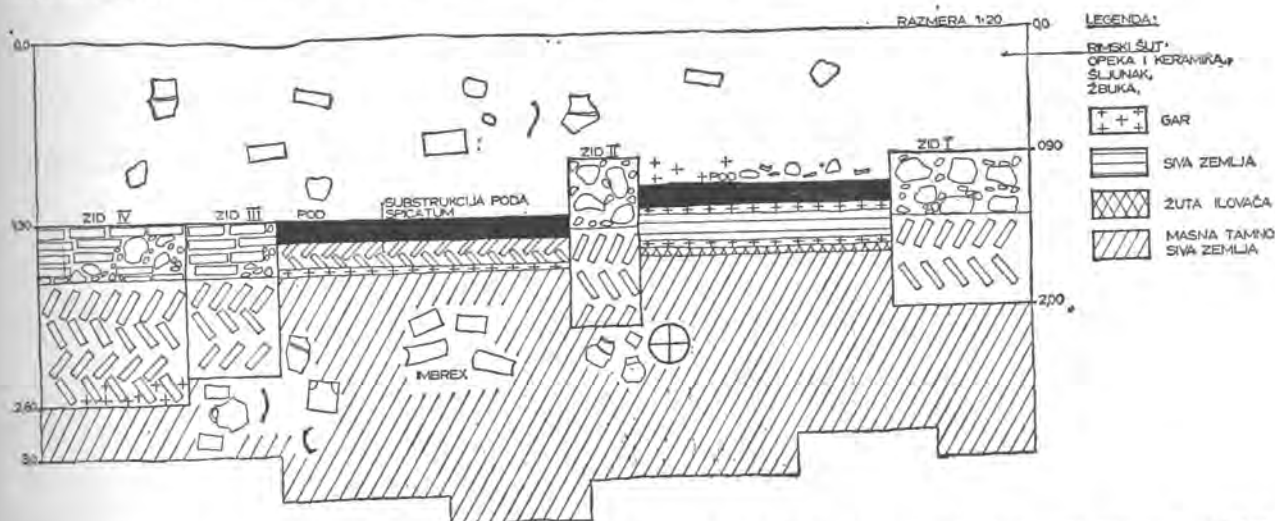
² В.
keramis
mischer
grad 19
³ Ib
⁴ P
duktion
Ljublja

ТИПОЛОГИЈА И АНАЛОГИЈЕ ЛОНЧАРСКИХ ПЕЊИ

Према табеларном прегледу који је израдила Б. Викић-Беланчић, пећи из радионичког погона у Цибалама припадају типу округлих лончарских пећи.² Овај тип пећи је најраспрострањенији и бројно предњачи у односу на остале типове лончарских пећи намењених искључиво за печење и сушење керамичких производа. Он се јавља у ширем временском распону од II до IV в.н.е. Из Мурсе су познате две пећи такве врсте из II в., док из Сирмијума потичу пет пећи које се датују у III и IV в. У римском граду Ци-

Lavoje,⁵ познатом као радионица за израду галске *terra sigillata*-е, и *Rheinzabern*⁶ где су пећи такве врсте употребљаване за израду германске сигилате у I и II в.н.е.

У јужној Панонији познат је врло мали број пећи из раноцарског периода са керамиком пронађеном *in situ*. Такав пример је познат у Осеку код Градишча у Словенији, а пећ се на основу керамике датује на крај I и почетак II в. Из истог периода је и пећ из Дрнова (*Nevidunum*).⁷ Њима се придружују временски и пећи из Цибала, које је већ својевремено укратко поменула Б. Викић-Беланчић датујући их оквирно у II—III в.н.е.⁸

Сл. 2 — Вертикални пресек западног профила ископа. — Fig. 2 — Coupe verticale du profil ouest du déblai.

бале откривен је до сада највећи број лончарских пећи на територији јужне Паноније које се датују у период од II—IV в.н.е.³ Према томе, служећи се типологијом округлих лончарских пећи коју је поставила Б. Викић-Беланчић не можемо извршити прецизније датовање наших пећи, већ само оквирно. Сигурно је, међутим, да су оне римског порекла.

Према типологији керамичарских пећи коју је поставио П. Петру, наше пећи би припадале врсти „Д“, односно развијенијем типу са подупрачем испод решетке.⁴

Сличне примере пећи са каналом за довођење ваздуха из ложишта налазимо на локалитету

² B. Vikić-Belančić, *Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit*, *Archaeologia Jugoslavica* XI, Beograd 1970, 39.

³ Ibidem.

⁴ P. Petru, *Die römischen keramische Produktion in Jugoslawien*, *Arheološki vestnik* XXVII, Ljubljana 1976, 227—228.

ЛОНЧАРСКА ПРОИЗВОДЊА

Резимирајући каталожке податке фрагмената и целих посуда пронађених у ископу Гундулићеве улице бр. 9 и то у погледу фактуре, обраде површине, технике израде и орнаментике добијамо одређени увид у квалитет лончарских производа ове радионице. Још целовитија слика се постиже анализом основних керамичких облика која говори о репертоару производње посуда. Каталожки је обрађено укупно 85 фрагмената керамике од којих и четири читаве посуде.

⁵ G. Chenet—G. Gaudron, *La céramique sigillée d'Argonne des II et III s.*, *Supplément à Gallia* VI, Paris 1955.

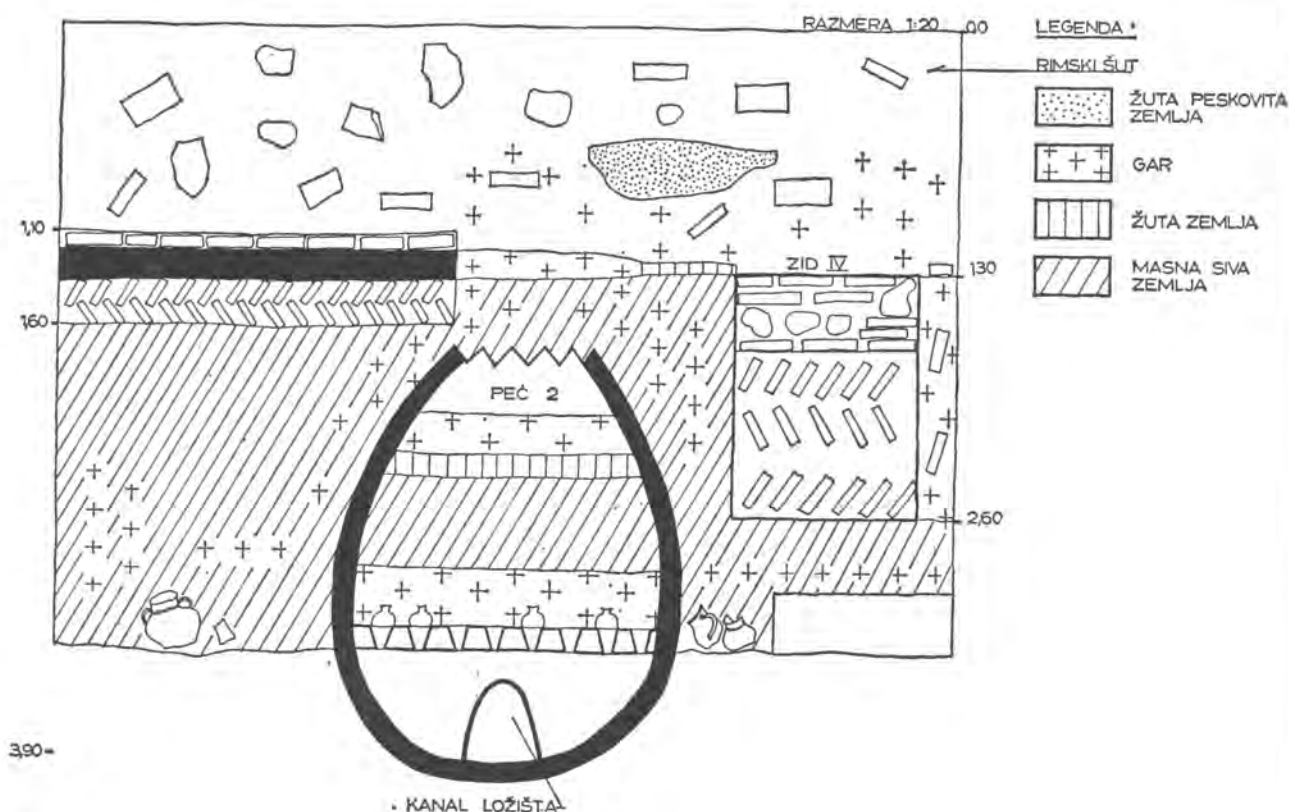
⁶ W. Ludowici, *Stempel—Bilder der römischer Töpfer aus meinem Ausgrabung in Rheinzabern, 1901—1905*, 164, Abb. 46 i *Römischer Töpfer in Rheinzabern Stempel-Namen und Stempel-Bilder bei meinem Ausgrabungen, 1905—1908*, 162, 144, Abb. 44, 16.

⁷ B. Vikić-Belančić, *op cit.*, 30.

Кад се посебно разматра фактура керамике, обрабени примерци могу се сврстати у три основне групе. Подједнако је заступљена група керамике начињена од фино пречишћене глине (40 примерака) као и група од слабије пречишћене иловаче са примесима зрна песка (39 примерака), док је малобројна група керамике начињена са примесима кварцита, тучане шкољке и пужева (укупно 6 примерака).

Од укупног броја обрабених фрагмената керамике у Каталогу, утврдили смо да је на брзоротирајућем витлу израђено укупно 64 фрагмената керамике, слободном руком 6 фрагмената, у калупу 4 и комбиновано, помоћу калупа и делимично слободном руком, 11 примерака.

Код обраде спољних површина на керамичкој роби уочено је 14 примерака мат површине,

Сл. 3 — Вертикални пресек јужног профила ископа. — Fig. 3 — Coupe verticale du profil sud du déblai.

ФАКТУРА ПОСУДА ПОСТИГНУТА НАКОН ПЕЧЕЊА

црвено печена 53 комада фраг.	смеђе печена 22 комада фраг.	сиво печена 4 комада фраг.
мрко печена 1 комад фраг.	црно печена 1 комад фраг.	жућкастобели- често печена 1 комад фраг- мента кера- мике
жућкастоцрвенкасто печена 3 комада фрагмената		

7 примерака неравне и рапаве површине, 27 комада углачане, 13 комада сјајне површине, док са металним, седефастим сјајем свега 4 примерака.

Код напред наведених података у погледу технолошке обраде керамике морамо имати у виду да само мали број примерака представља финалне производе, док су већина шкартирани полуфабрикати, неуспели током процеса производње, па су стога и одбачени услед механичких повреда и оштећења која су наступила при њиховој изради. Тако на пример керамика у пећи 2 уопште није доспела у последњу, финалну фазу обраде.

Развр
Гундули
утврдили

А — гру

Б — гру

Сл. 4 —

С — гр

Д — гр

Е — гр

Разврставајући керамику са локалитета у Гундулићевој улици бр. 9 према техници израде утврдили смо неколико керамичких група:

А — група израђена у техници имитације *terra sigillata* (4 примерка)

Б — група бојена керамика (црвено 12 примерака, оранж 3 примерка, оранжмрко 4 примерка, оранжцрвено 3 примерка и неколико примерака керамике бојене црвеномрко, мрко, светлосиво и црвено-смеђом бојом).

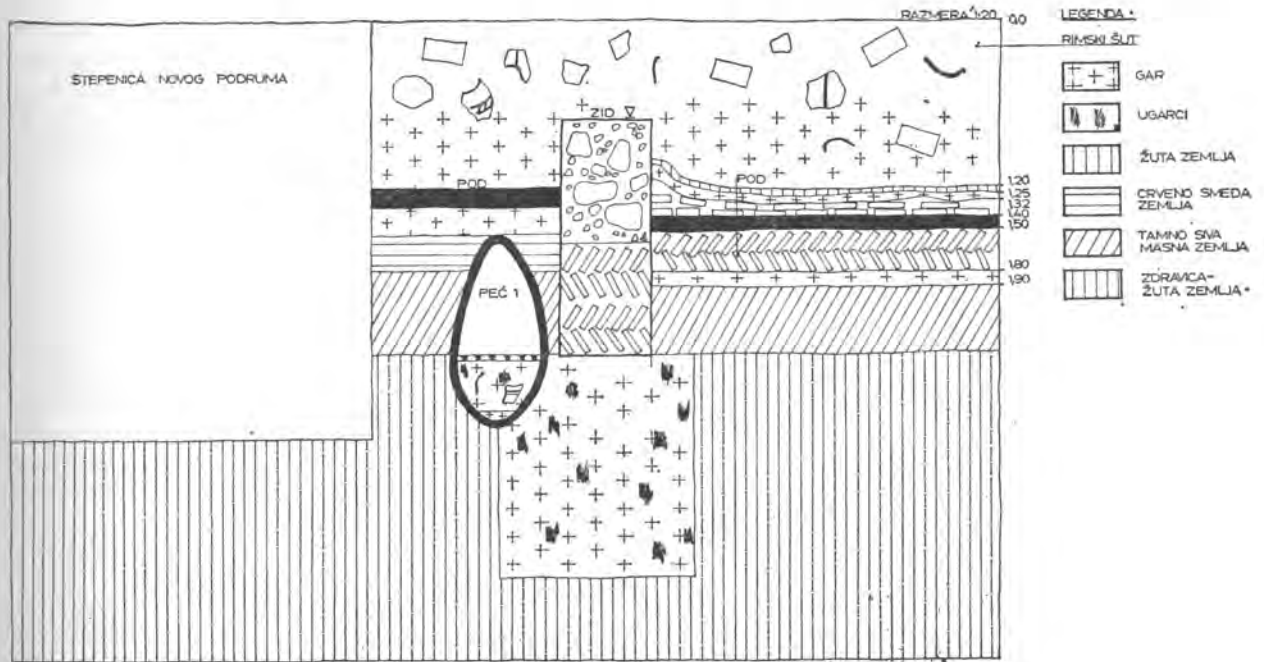
Укупно је бојено 28 примерака фрагментата керамике.

Г — група керамике са енгобом (на површину посуде наносена је жућкастобеличаста енгоба на 2 примерка).

Д — група надимљене керамике заступљена свега једним примерком.

С обзиром да је керамика разматрана на овом локалитету шкартирана роба лончарске радионице, већина примерака није дошла у финалну фазу обраде. То се нарочито рефлектује на орнаментаци, јер је мали број посуда украшен.

Од орнаментике заступљене су следеће врсте:

Сл. 4 — Вертикални пресек источног профила ископа. — Fig. 4 — Coupe verticale du profil est du déblai.

С — група сликане керамике код које су на природној позадини насликане шире и уже траке као и орнаменти. На укупно 9 примерака уочене су следеће насликане траке: црвене, мрке, оранжцрвене, мрко-смеђе, светлосмеђе, тамносмеђе са металним сјајем, оранжмрке и тамносиве траке.

Д — група питоса са црносмоластим премазом на ободу, укупно 3 примерка.

Е — група керамике са премазом (наношени су на површину посуда мркоцрни, сиви, и беличасти премаз на укупно 5 примерака посуда).

а — орнаменти изведени глачањем (концентричне и геометријске линије на 2 примерка).

б — орнаменти изведени печатом (розете и листићи на 1 примерку).

с — орнаменти изведени урезивањем (жлебови и концентричне линије на 2 примерка).

д — чешљасти орнаменти изведени комбиновано (густо распоређене таласасте и паралелне линије на 3 примерка).

е — орнаменти изведени точкињем (орнамент је распоређен у круг на једном примерку).

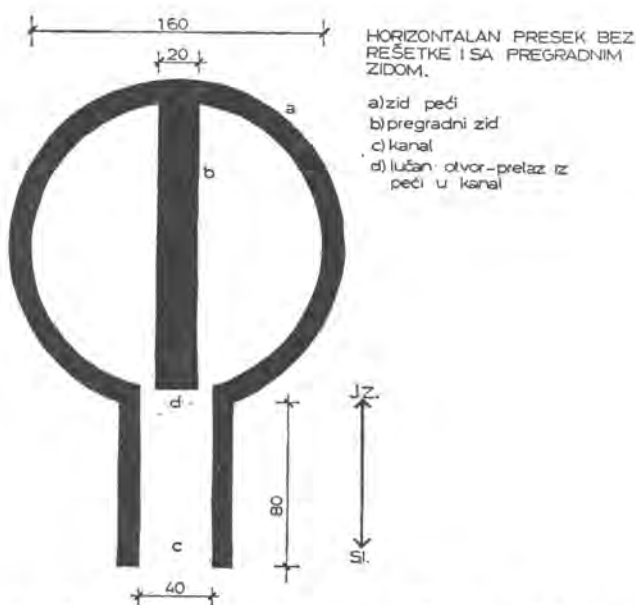
ф — сликани орнаменти (зракасто распоређене криве линије на 4 примерка).

g — утиснути мрежаста орнаменти (изведени ситно назубљеним инструментом на 1 примерку).

h — метличаста орнамент изведени на свега 1 примерку.

Сви остали примерци керамике су без икаквог украса како смо већ раније напоменули.

LONČARSKA PEĆ 2.

Сл. 5 — Хоризонтални пресек пећи 2. — Fig. 5 — Coupe horizontale du four 2.

На основу сачуваних фрагмената керамике видимо да се у лончарској радионици производило кухињско посуђе за припремање и чување хране и стоно посуђе. Заступљени су следећи типови и варијанте посуда: лонци, поклопци, сферични лонци-питоси, питоси, амфоре, тарионици, кадионице, цецилке, зделе, крчазни, судови-вазе, судови са једном и две дршке и зделице. Комплетан репертоар посуда детаљније ћемо размотрити групашући их у већ добро познате целине у оквиру римске провинцијске керамике познате на широј територији Паноније.

На основу технике израде и орнаментике могу се издвојити следеће врсте керамике:

имитација *terra sigillata-e*

имитација фирнисованих зделица

печатана керамика

бојена и сликана керамика

кухињска керамика

Све керамичке врсте су искључиво локалне производње настале у радионици која је откривена на самом налазишту у старијем хоризонту.

У разматрање су узети они фрагменти код којих су очувани карактеристични делови посуда на основу чега се могло доћи до тачног идентификовања у погледу врста посуда.

Имитација *terra sigillata-e*

У овој врсти керамике издвајају се два типа здела.

ЗДЕЛА типа *a* је начињена од fino пречишћене црвено печене земље (Т. I, 2—3; IV, 4, 6, 11, 14; VII, 18). Обод је заобљен, врат широк и тракаст, тело конично са прстенасто издвојеном ногом. Са обе стране налази се тамноцрвени мат премаз. Посуде су израђене у калупу. Представљају локалну имитацију сигилате, форме Ritterling 5. Форма је италског порекла карактеристична за августовско доба. Није нам познат ниједан оригиналан примерак сигилате овога типа из Цибала. Међутим, такви примерци се јављају на Гомолави и у Сирмијуму са печатима радионица.⁹

ЗДЕЛА типа *b* је дубока полусферична здела закошеног обода израђена у специфичној локалној форми имитације глатке сигилате, са обе стране има јарко црвени сјајни премаз (Т. VII, 7). На основу очуваног фрагмента није се могла извршити идентификација са познатим облицима сигилате. Приближне аналогije у погледу њене форме су зделе из Сингидунума и са Гомолави, I—II в.н.е.¹⁰ Међутим, оквирно се могу датовати у прву пол. II в. према техници израде.

Имитација фирнисованих зделица

У овој техници се издвајају ЗДЕЛИЦЕ, које представљају најбројнију врсту посуда. На основу форме ЗДЕЛИЦЕ се издвајају у две Варијанте.

Варијанта *a* има карактеристичан косо разгнут обод, тело оштро биконично са прстенасто наглашеном ногом (Т. I, 7—8; VI, 4; VII, 19; сл. 7, 1—2).

Варијанта *b* је благо биконичног тела, више сферно заобљеног. Варијанта је заступљена једним примерком (Т. VII, 8).

Сви примерци зделица су израђени у калупу, танких зидова од fino пречишћене земље.

⁸ Ibidem, 31.

⁹ О. Брукнер, *Римски слој на Гомолави*, Рад војвођанских музеја 20, Нови Сад 1971, 104, Т. I/4, VIII/4; О. Брукнер, *Основне форме и технике римско-провинцијске керамике у Сирмијуму*, *Materijali VIII*, Zenica 1970, Т. I/1, 3.

¹⁰ D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Београд 1977, Т. XLVI/432; О. Брукнер, *op. cit.*, Т. VI/5.

Опажа
Након
ном бо
не и т
стично
украш
За

зито п
филац
за прв
налазе
локал
ји ана
љевец
сиво п
датује

Р
из се
пада
рано
вија
обли
јанту
лазу

П
здели
мајст
ници
могу
в.н.е.
мерк
рака

Печа

ним
фабр
ове
бала
ном
так
наме
ути

мик

са и
Ljub

poni
XVI

rim
nu i

ске
н. с

Опажају се поједине фазе током њихове обраде. Након печења бојене су са обе стране мат црвеном бојом, а затим сликане само са спољне стране и то оранж и мрким фирнисом. Карактеристично је да су глатких површина без рељефних украса.

За зделице варијанте *a* уочено је да су израито широке и ниске и да се везују својом профилијацијом за типове зделица карактеристичне за прве векове царства у Панонији, али се тешко налазе директне аналогије, што говори у прилог локалне варијанте. За зделице варијанте *b* постоји аналогија из раноцарске некрополе у Штреклевецу (Словенија), где је зделица начињена од сиво печене земље, а као затворен налаз у гробу дат је се на прелазу из I у II в.н.е.¹¹

Раноцарске зделице су увожене у Панонију из северноиталских радионица. Њихов процват пада у флавијевски период. Извесна сличност раноцарских шоља са некропола Емоне и Петовија огледа се на овим примерцима, али само по облику.¹² Много позније аналогије за нашу варијанту *a* јављају се у некрополи Домавије на прелазу II у III в.н.е.¹³

Познато је да се имитације раноцарских зделица израђују у Панонији од стране домаћих мајстора лончара до средине II в.¹⁴ Према техници израде зделице обеју варијаната из Цибала могу се датовати оквирно у прву половину II в.н.е., односно нешто познаје од аналогног примерка из Словеније и знатно раније од примерака из источне Босне.

Печатана керамика

Ова врста керамике заступљена је свега једним комадом, који је тишчан примерак полуфабриката, што сигурно потврђује производњу ове врсте керамике у лончарској радионици Цибала (Т. VIII, 25). У питању је мањи суд са једном или евентуално две дршке, фрагментован тако да се не зна његов дефинитиван облик. Орнамент веома стилизованих листића налази се утиснут на врату посуде, а розете на трбуху.

Према мишљењу Б. Викић-Беланчић, керамика с печатним украсима чији процват пада у

¹¹ А. Dular, *Rimski grobovi iz Rosalnic, Strekljeva in Otoka pri Podzemlju*, Arheološki vestnik XXVII, Ljubljana 1977, 201, гроб 5, Т. 9/6.

¹² Е. Bönis, *Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, Diss. Pann. ser. II, No. 20, Budapest 1942, Т. XVII/8, 9.

¹³ М. Baum—D. Srejšević, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, Tuzla 1960, Т. XIV/1.

¹⁴ Б. Викић-Беланчић, *Нека обиљежја раноцарске керамике у југозападној Панонији*, Старинар и. с. XIII—XIV, Београд 1965.

Панонији од краја I до средине II в.н.е. представља синтезу домаће традиције, хеленистичког и западног утицаја. У јужној Панонији у овој техници се ређе израђују посуде од црвено печене земље. Иначе, југоисточни део Паноније је област где је појава печатане керамике учестала. Претпоставља се да је у јужној Панонији било неколико центара производње који још нису добро испитани, и то у Сисцији и Мурси.¹⁵ Примерак из Цибала сасвим поуздано показује да је овај антички град био такође један од центара за њену фабрикацију.

Најновија истраживања су показала да је у Сингидунуму постојала радионица за ову врсту керамике, јер је пронађена у великој количини, али искључиво израђена од црвено печене земље као наш примерак из Цибала и један примерак из Археолошке збирке Завичајног музеја у Руми. Печатана керамика из Сингидунума временски се везује за II и III в. Приближно слична посуда нашем примерку из Цибала потиче из Сингидунума. Њихова сличност се огледа у основној форми посуде.¹⁶ Равнајући се према закључцима Б. Викић-Беланчић и Д. Бојовића, примерак из лончарске радионице у Цибалама дат јемо оквирно у II в.н.е.

Бојена и сликана керамика

Бојена и сликана керамика највише је заступљена у пронађеној радионичкој роби. Према изради сви примерци припадају групи fine римскопровинцијске керамике. Утврђени су следећи основни облици-типови посуда: лонци, зделе, судови-вазе и судови са две дршке.

ЛОНЦИ

На основу очуваних фрагмената могу се издвојити пет варијаната посуда овога типа:

Варијанта *a* има заједничку карактеристику у томе што је обод разгнут и тракасто профилисан (Т. I, 4, 5; IV, 7; VII, 11, 18, 13.);

Варијанту *b* карактерише разгнут обод, жљебљен и прстенасто профилисан (Т. IV, 2; VII, 12);

Варијанта *c* има јаче разгнут, постављен и извучен обод (Т. II, 3; VII, 5);

Варијанта *d* се одликује широко разгнутим ободом и заобљеним.

Варијанта *e* је изузетна форма лонца хоризонтално заравњеног ширег обода и подсећа на

¹⁵ В. Викић-Беланчић, *Karakter rimske keramike Južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije*, Materijali VIII, Zenica 1970, 94.

¹⁶ Д. Бојовић, *op. cit.*, 29—30, Т. XIII/151.

ободе питоса у минијатури (Т. II, 1, 6; III, 10, 11; IV, 8; VII, 20, 26).

Варијанте *a*, *b*, *c* и *d* показују јаку латенску традицију у начину украшавања и облицима посуда, али су интерпретиране на локалан начин и као такве се убрајају у провинцијске форме, нарочито оне посуде са благо биконично профилисаним телом (Т. IV, 2, 7). Два фрагментована примерка су украшена сликаним орнаментом (Т. I, 4; II, 3; VII, 5, 18) на основи која је постигнута приликом печења сликане су шире траке црвене, смеђе и мрке боје. Четири примерка фрагментованих посуда су бојена у потпуности оранжцрвеном, црвеносмеђом или оранж бојом (Т. I, 5; IV, 2, 7; VII, 12, 13). Заједничка одлика свих наведених примерака је веома углачана спољна површина.

Аналогије у погледу постојећих варијаната (*a*, *b*, *c*, *d*) проналазе се међу сликаном и бојеном керамиком на читавој територији јужне Паноније. Сви примерци керамике издвојени по варијантама су врло ране римскопровинцијске форме које се ослањају на келтске узорне.¹⁷ Директну аналогију има лонац са латеноидном формом из Думбова, који се врло поуздано датира у I в.н.е.¹⁸ Тешко је тачно прецизирати када су ови лонци произвођени у Цибалама кад је познато да се процес сажимања утицаја из већих романизованих центара и јаких келтских традиција на територији јужне Паноније прати до краја Маркоманских ратова (168. г.н.е.), оквирно од друге пол. I до средине II в.н.е.

Варијанта *e* је заступљена само са два примерка. Поред карактеристичног обода, тело је јајасто и не прелази димензије обичног лонца, који је иначе употребљаван за спремање fine хране. На једном примерку обод је превучен мрким премазом са металним сјајем, док је тело прекривено тракама исте боје које чине тањи намази штрафтасти у горњој 2/3 суда. Други примерак је полуфабрикат код кога није дошло до бојења, већ је само изведен мрежаст орнамент урезан ситноназубљеним чешљастиим инструментом (Т. II, 1, 6; III, 10, 11).

Е. Вónis је подробно обрадила посуде украшене сликаним ширим тракама издвајајући неколико типова посуда на којима се јавља тај украс.¹⁹ Примерци из Цибала припадају према Е. Вónis групи лонаца са хоризонтално заравње-

ним ободом јајасто-бомбастог тела, који су омиљени у Бригецију. Карактеристика ових лонаца је да њихова форма потиче од келтске традиције, а рађени су у типично римскопровинцијској техници. Највећи процват тракасто украшене керамике пада у II в.н.е. У доба Флавијеваца веома је распрострањена ова врста лонаца у околини Птуја. Уопште узев форма је раније доспела у западни део Паноније и то на крају I и почетку II в.н.е.²⁰

ЗДЕЛЕ

Међу фрагментима здела могле су се издвојити четири варијанте:

Варијанта *a* има прстенасто профилисано обод и биконично оштро профилисано дубоко тело (Т. VII, 10; IV, 5; VII, 9);

Варијанта *b* је дубока биконична здела са разгрнутим тракасто профилисаним ободом;

Варијанта *c* је заступљена плитком тањирастом зделом коничног тела и жљебљеног обода (Т. VIII, 23);

Варијанта *d* је представљена једним примерком коничне зделе S-профилације (Т. VII, 3).

На зделама није уочен сликани орнамент, већ само читаве површине бојене оранж, црвеном и мрком бојом (Т. IV, 5; VII, 9). Зделе имају веома углачане површине, а једна зракасти орнамент изведен помоћу точкића (*Redchenverzierung*) (Т. VIII, 23). Зделе су израђене у неколико провинцијских варијаната чије су коничне и биконичне форме латеноидни облици S-профилације. Јављају се само током I—II в.н.е.²¹

СУДОВИ — ВАЗЕ

На основу малог броја фрагмената није било могуће идентификовати форму судова овога типа. На једном примерку је познат прстенасто задебљали обод (Т. I, 6; VII, 14), док на другим примерцима је сферично заобљен трбух, дно може бити прстенасто профилисано или равно (Т. II, 8—11; III, 2). Врат је широк и цилиндричан. Нисмо сасвим сигурни како је изведен обод код осталих примерака. Само је један примерак судавазе бојен оранж бојом (Т. I, 6; VII, 14). На осталим примерцима украшавање је вршено сликањем, и то ширим тракама међу којима је истом бојом насликан орнамент у виду зракасто распо-ређених кривих линија. Употребљавани су пре-

¹⁷ О. Брукнер, *op. cit.*, 36; Б. Викић-Беланчић, *op. cit.*, 101, сл. 31.

¹⁸ О. Брукнер, *Vicus et villa rustica у пограничној зони Панонског лимеса између Cusuma и Voconiae*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI—VII, Нови Сад 1976, Т. IV/5.

¹⁹ Е. Вónis, *Die Streifenverzierte Keramik aus Brigetio*, *Folia Archaeologica XXI*, Budapest 1970, 86—90, Abb. 7/1, 3/2.

²⁰ К. Póczy, *Die Töpferwerkstätten von Aquinum*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7, Budapest 1956, 105, Abb. 8/2.

²¹ О. Брукнер, Материјали VIII, 35, Т. VI/3, 4.

мази о
са мета
Сл
ручјим
техник
ци изр
дионич
в. н. е.

СУДОВИ

Ов
ка (Т.
раном
су хор
цилинд
мо њи
боје и
нија и
кална
вом об
сти с
технич
По
цима
у об
порек
крај I
су пре
датова
овог з
љају

Кухин

За
је нач
земље
је по
од ин
површ
лонци
дионич

ЛОНЦИ

О
мерка
IV, 5;
масни

22
23
24
Rhein
T. 36/

мази оранж, мрки, смеђи и тамносиви, мат или са металним сјајем.

Сликана керамика је као и на осталим подручјима илиро-келтског становништва наслеђена техника каснолатенског периода.²² Према техници израде и украшавању, наше примерке из радионице у Цибалама датujemo оквирно у I—II в. н. е.

СУДОВИ СА ДВЕ ДРШКЕ

Овај тип посуда је заступљен са два примерка (Т. III, 5, 7; IV, 13, 3; VII, 17), која припадају раном типу посуда ове врсте. Типолошке одлике су хоризонтално профилисан, жљебљен обод и цилиндричан врат. Дршке нису очуване, већ само њихов корен. На врату се налази траг оранж боје и геометријски орнамент изукрштаних линија изведен глачањем. Ови примерци имају локална обележја која се огледају у мање брижљивом обликовању. На њима се може одлично пратити синтеза раноцарске форме и каснолатенске технике украшавања.

Постоје директне аналогije нашим примерцима у Сингидунуму које су нађене у гробовима у облику бунара, што говори о њиховом раном пореклу,²³ и у Wiesbaden Kastell-у.²⁴ Датую се у крај I до почетка II в. н. е. Наши примерци посуда су пронађени у пећи 2, те су врло значајни за датовање, јер чине горњу хронолошку границу овог затвореног налаза и то временски је постављају на крај I и почетак II в. н. е.

Кухињска керамика

Заједничка одлика ове групе керамике је да је начињена од слабије или финије пречишћене земље са примесама зрна песка. Боја на посудама је постигнута на природан начин у зависности од интензитета печења. По правилу оне су глатке површине. Од керамичких типова заступљени су: лонци са дршком, крчази, амфоре, цедиљке, кадионице, питоси и тарионици.

ЛОНЦИ СА ДРШКОМ

Овај тип посуда је заступљен са два примерка, који нису очувани у целини (Т. III, 4; IV, 5; V, 5, 7; VIII, 29). У питању је једна врста масивног лонца у којој се носила и чувала теч-

ност начињен у виду биконичног суда са широком тракастом дршком постављеном лучно изнад отвора. Тип посуде се датуюје на основу аналогичја у I до средине II в. н. е. као римскопровинцијска форма изведена у традицији латенског лончарства (према подацима О. Брукнер).

КРЧАЗИ

Према очуваним деловима издвајају се три типа крчага с једном дршком.

Тип *a* је заступљен са три примерка који су пронађени у пећи 2 (Т. V, 1—4; III, 1, 9; VI, 1—2; VIII, 24). То су полуфабрикате са једном дубоко жљебљеном дршком, високом крагном тракасто профилисаном, цилиндрично витког врата, дно је прстенасто профилисаном, док тачан облик тела није познат. Директна аналогичја за овај тип крчага потиче из Аквинкума (први период Gasanstalt радионице) датована у прву пол. II в. н. е. (К. Рóсу). Крчази са оворотником и једном дршком су по своме типу италиског порекла. Јављају се често у југозападном делу Паноније. Временски распон њихове појаве иде у период од Августа до Антонина Пија.²⁵ Емонски крчази с једном дршком су већином северноиталски импорт, а датовани у I в. и прву пол. II в. н. е. Са почетком II в. опажа се продор домаћих производа који су у употреби до краја III в.²⁶ На основу напред изнетог, наши примерци крчага су локалне имитације италиског типа и највероватније се датуюју у прву пол. II в.

Тип *b* је заступљен са три примерка. Њега карактеришу узан прстенасто профилисан обод укосе засечен на спољну страну, док се дршка непосредно надовезује на обод. У питању је локална римскопровинцијска форма раноцарског периода која се оквирно датуюје у II в. н. е.

Тип *c* је заступљен са једним примерком великог и масивног крчага-ибрика са једноструко жљебљеном дршком, нарочито великог отвора чији је обод посувраћен на спољну страну. Потпуно идентичан ибрик нашем примерку је пронађен у лончарској радионици Бригеција (затворен налаз), где је поуздано датован у прву пол. II в., период Хадријан-Антонин Пије.²⁷

Посебно смо издвојили примерак крчага коме је очувано тело. У питању је италиска форма крчага II в. н. е. чију аналогичју налазимо код Б. Викић-Беланчић.²⁸

²⁵ В. Викић-Беланчић, *op. cit.*, 107.

²⁶ Лј. Плесничар-Гец, *Vrči z emonskih grobišč*, *Arheološki vestnik XXVI*, Ljubljana 1976, 15.

²⁷ Е. Бóнис, *Die Töpfereien der Militärstadt von Brigetio*, *Folia Archaeologica XXVI*, Budapest 1975, 90, Abb. 9/1.

²⁸ В. Викић-Беланчић, *op. cit.*, сл. 39/24.

²² *Ibidem*, 34.

²³ Д. Бојовић, *op. cit.*, Т. XXXV/317—319.

²⁴ Е. Госе, *Gefästypen der römischen Keramik in Rheinland*, *Bonner Jahrbücher Beiheft 1*, Bonn 1950, Т. 36/402.

АМФОРЕ

Ова врста посуда специјалне намене заступљена је са четири фрагмента, ипак могу се издвојити три варијанте:

Варијанту *a* карактерише амфора са прстенасто задебљалим ободом чије аналогije Е. Gose датује у аугустовски период.²⁹ Наш примерак је локална римскопровинцијска форма (Т. IV. 9).³⁰

Варијанту *b* одликује изразито профилисан обод косо засечен на спољну страну (Т. VII, 15). Аналогни примерак се јавља на раноцарској некрополи из Росалниц (Словенија) датован у крај I в. и почетак II в.н.е.³¹ Такође постоји поуздано датована аналогija из Думбова нађена у оквиру насеља из I в. и почетка II в.н.е.³²

Варијанту *c* је заступљена једним примерком који има директну аналогiju из I в.н.е.³³, а припада типу амфора са оштрим дном и конвексним ободом. Италског је порекла и датује се у крај I—II в.н.е. Четврти примерак, односно фрагмент амфоре је цилиндричан завршетак који има аналогije у врховима амфори из аугустовског периода I в.н.е.³⁴

У I и II в.н.е. амфоре су чест керамички материјал у насељима и некрополама, нарочито југозападне Паноније. Примерци из радионице Цибала су локалне форме које се датују у крај I и почетак II в.н.е.

ЦЕДИЉКЕ

Као врста посуде цедиљке се ређе проналазе међу керамичким материјалом. Без обзира на облик, цедиљке се рано појављују и везују за раноцарску керамику. Оне припадају групи финог посуђа, обично су квалитетно израђене и бојене.³⁵

У лончарској радионици Цибала пронађен је само један примерак цедиљке, која се типолошки сврстава у зделице S-профилације (Т. VII, 4). То је дубља биконична форма цедиљке бојена црвеносмеђом бојом. Као локална провинцијска форма зделица се датује оквирно у I—II в.н.е.

Цедиљке или тзв. филтер посуднице познате су из Аквинкума, где су биле у облику чаше и пехара, а пронађене су у Kiscelli улици, у војној

²⁹ E. Gose, *op. cit.*, 38, Т. 60/438.

³⁰ Д. Бојовић, *op. cit.*, Т. LXIII/549.

³¹ A. Dulac, *op. cit.*, гроб 5, Т. 5/2.

³² О. Брукнер, Граба за проучавање споменика културе Војводине, VI—VII, Т. VII/1.

³³ A. Dulac, *op. cit.*, Т. 11/4.

³⁴ F. Gose, *op. cit.*, Т. 59/433; Д. Бојовић, *op. cit.*, Т. LXV/561.

³⁵ K. Póczy, *op. cit.*, 86.

лончарској радионици из I—II в.н.е.³⁶ Из Сингидунума су познате цедиљке у облику коничне зделе и лонца.³⁷

КАДИОНИЦЕ

Пронађен је фрагмент доњег дела ноге кадионице, што је доказ да је и таква врста посуда произвођена у радионици, али нажалост се не може говорити о њеном типу. Иначе ова врста посуда је италског порекла. У Панонији се оне производе већ од II в. у великом броју, што се потврђује и на налазишту у Гундулићевој улици бр. 9.

ПИТОСИ

Ова врста посуда је служила за спремање зрнасте хране, а заступљена је са осам фрагмената од којих су очувани само ободи, изузев једног примерка. Питоси се могу груписати у три основна типа:

Тип *a* представљају питоси са црним смоластим премазом и хоризонтално заравњеним ободом профилисаним са једним плитким жљебом (Т. I, 1; VII, 21; VIII, 28). Примерак са Т. I, 1 је полуфабрикат, без премаза, пронађен у пећи 1. На једном фрагменту трбуха је урезан густо чешљаста орнамент хоризонталних паралелних и таласастих линија.

Тип *b* су питоси хоризонтално заравњеног, широког плочастог обода без профилације, који су заступљени са два примерка.

Тип *c* представљају питоси широко разгнутог обода, посувраћеног на спољну страну.

У I и II в.н.е. питоси су црвено печени са црним смоластим премазом на ободу и финим густим чешљастим орнаментом. Њихов хоризонталан обод је благо профилисан. У питању је форма типично римскопровинцијска.³⁸ Директне аналогije за наше примерке типа *a* налазимо у Сирмијуму³⁹ и Думбову⁴⁰, где се ови као импорт јављају већ у I в.н.е. Питоси типа *b* и *c* слични су великим урнама и лонцима, само су дебљих зидова и грубље фактуре. Наши примерци типа *b* имају директних аналогija са питосима из Сингидунума.⁴¹ Примерак типа *c* близак је са питосима латеноидног облика из I в.н.е. у Думбову,⁴²

³⁶ Ibidem, Abb. 4/11—14.

³⁷ Д. Бојовић, *op. cit.*, 75, Т. XV/162, 162.

³⁸ Б. Викић-Беланчић, *op. cit.*, 109.

³⁹ Б. Викић-Беланчић, *op. cit.*, 109.

⁴⁰ О. Брукнер, *op. cit.*, 35.

⁴¹ Д. Бојовић, *op. cit.*, Т. LXVI/567, 568.

⁴² О. Брукнер, Граба за проучавање споменика културе Војводине VI—VII, Т. IV/6, 7.

и са питосом из Сингидунума, који својом профилацијом указује на келтске узор.⁴³

Међу кућном керамиком у Аквинкуму у Kiscelli улици, јављају се аналогije за наше питосе типа *b* и типа *c*.⁴⁴ Радионица у Kiscelli улици производила је у краћем временском периоду од 90—120 г., на прелазу из I у II в.н.е., а напуштена је 127. године, за време Хадријана. У том временском распону могу да се датују и питоси из наше лончарске радионице.

ТАРИОНИЦИ

Ова врста посуда за дробљење и мрвљење хране заступљена је свега једним примерком. Аналогija се јавља код E. Gose и датована је у прву трећину II в.н.е.⁴⁵

*

У оквиру групе кухињске керамике издвојили смо у једну подгрупу керамику веома грубе фактуре са примесама честица кварцита, тучане шкољке и пужева, која је обрађивана на више начина: слободном руком и грнчарским витлом или само на витлу. Обрада спољне и унутрашње површине је вршена grubим глачањем. У погледу технике израде јавља се сивоцрни премаз, превлака од димљења карактеристична за крај I в.н.е. и намаз црне боје по целој површини. Од форми су заступљени: лонци, зделе, и поклопци (Т. I, 13, 14; V, 9, 10; VII, 1, 2, 6). Форме посуда и техника израде говоре да се ради о типично домородачкој керамици израђеној у латенској традицији, што је карактеристично за керамику раноцарског периода I в. и прве пол. II в.н.е. Четири примерка ових grubих посуда су пронађена у пећима, а два изван њих, у нивоу радионице. Директне аналогije за поклопац (Т. V, 9; VII, 2) и лонце (Т. I, 13, 14; VII, 1) налазимо у домородачкој керамици из Думбова⁴⁶ (колиба I) која се датује у I в.н.е., док се за зделу аналогije налазе међу grubим посуђем са територије јужне Паноније.⁴⁷

Керамика grubље фактуре служила је у домаћинству или у загробном култу. Јавља се готово на свим античким локалитетима јужне Паноније у лончарским погонима и пећима, као што је случај и у Цибалама. Код ове врсте керамике најизразитије се осећају домородачке тра-

диције, било у облицима, техници израде или у начину украшавања.⁴⁸ Примерци из лончарске офацине Цибала на основу аналогija могу се датовати у крај I до средине II в.н.е.

Из напред изложеног видимо да је репертоар облика у цивилној радионици Цибала био заступљен скоро свим основним керамичким облицима карактеристичним за раноцарски период, иако је ова констатација само делимично тачна, кад се узме у обзир да се анализа керамике вршила искључиво на затеченој шкартираној радионичкој роби и на полуфабрикатима. Треба подвући да сви примерци носе специфична локална обележја са свим особинама јужнопанонских производа ове врсте. Посматрајући са аспекта порекла, посуде у цибалској радионици су израђиване: у римскопровинцијским техникама, као и у латенској традицији у погледу облика, технике израде и украшавања, док насупрот овима, произвођене су и посуде у чисто римској техници које имитирају скупочено, луксузно посуђе чији су облици типично италског порекла. То је разумљиво и може се очекивати у насељу са дугом традицијом у лончарском занату.

Посебно је питање ко су били лончари у приватној офацини Цибала у најранијем периоду и њеном пуном замаху производње. У почетку су то били највероватније мајстори-дошљаци, а убрзо затим укључују се и приручени аутохтонци. Пуни замах у раду офацине вероватно је уследно са добијањем муниципалитета у доба Хадријана.

ХРОНОЛОГИЈА

Старији хоризонт

У старијем хоризонту откривен је део лончарског радионичког комплекса са две пећи за печење керамике, док су две претпостављене у профилима.

У пећи 1 пронађен је укупно 21 фрагмент керамике. Фрагментовани примерци указују на основне врсте посуда које су печене у пећи. На основу поуздано датованих аналогija, најстарији примерци керамике из пећи 1 датују се у другу пол. I в.н.е., а најмлађи до средине II в.н.е.

Керамика у пећи 2 у моменту разарања и напуштања радионице налазила се у процесу производње и то у фази печења и сушења керамике након бојења и сликања. Пећ 2 је била пуна керамике. Око 13 фрагментованих посуда налазило

⁴³ Д. Бојовић, *op. cit.*, 39, Т. LXVII/572.

⁴⁴ К. Póczy, *op. cit.*, Abb. 2/12, 3/11.

⁴⁵ E. Gose, *op. cit.*, Т. 43/59.

⁴⁶ О. Брукнер, *op. cit.*, VI—VII, Т. I/4, Т. VI/18, I Т. V/5.

⁴⁷ Б. Викић-Беланчић, *op. cit.*, сл. 34/9.

⁴⁸ D. Vikić-Belančić, *Keramika grublje fature u Južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce*, *Arheološki vestnik XXVI*, Ljubljana 1976, 25—33.

се у пећи 2 при чему је истовремено печена како фина керамика, тако и кухињска и изразито груба. На основу добро датованих аналогја, примерци из пећи 2 датују се различито — неки у средину и крај I в., а неки у прву пол. до средине II в.н.е. У обе пећи (1 и 2) констатоване су истоветне посуде.

Испод темеља зида II на дубини од 1,70—1,90 м у старијем хоризонту, откривене су фрагментоване посуде, које се на основу директних аналогја датују у временском распону од краја I до средине II в.н.е.

Испод темеља зида III на дубини од 1,90 м откривени су фрагменти керамике који се такође датују у исто време

Уз источни профил на дубини од 2,37 м (ниво укопа доњег дела пећи 1) пронађени фрагменти керамике датују се у крај I и почетак II в.н.е.

Керамика из слоја пронађена у секундарном положају (укупно 10 фрагмената) показује на основу аналогја један временски распон од 100 година, наиме од средине I до средине II в.н.е.

На тај начин горњу хронолошку границу и престанак производње одређује керамика у обе пећи. Најмлађи материјал из обе пећи указује на период Хадријан-Антонин Пиј. Маркомански ратова су вероватно насилно прекинули производњу. С друге стране, у слоју старијег хоризонта јавља се керамика која се поуздано датује на основу аналогја у средину и крај I в., у флавијевски период. Рани облици се јављају у обе пећи и показују да су дуго живели, као и да се дуго производио исти репертоар посуда у радионици. Стога је веома тешко тачно одредити почетак рада у овој радионици. Има основа за претпоставку да је она почела радити на крају флавијевског периода. Мора се истаћи да је највише керамичког материјала временски везан за прву пол. II в.н.е. Могуће је да је радионица страдала од пожара независно од било каквих ратних недаћа.

Млађи хоризонт

Без обзира шта је проузроковало разарање радионице, чињеница је да је након тога дошло до нивелације терена и на згаришту старијег хоризонта непосредно је изграђен нови објекат од тврдог грађевинског материјала, чији је карактер немогуће тачно утврдити. Он се уклапао међу остале објекте саграђене у Цибалама на градској територији, *intra muros*, и како изгледа налазио се у близини форума, а по свему судећи северно од главног пута који је ишао ка западном излазу из града. Објекат је настао истовре-

мено са почетком изградње града од тврдог грађевинског материјала, која је уследила урбанизацијом по римским принципима. Управо наша радионица показује да до тога није могло доћи пре средине II в., а највероватније је изградња започела крајем II в. у време када су Цибале већ имале статус муниципија.

Веома недостаје покретан материјал из млађег хоризонта код хронолошке детерминације и обрађивања намене грађевинског објекта, пошто је млађи слој потпуно уништен багером. Из профила потичу фрагменти стаклених посуда који се датују у временском распону од II—IV в.н.е.⁴⁹ Да је грађевина дуже времена била у употреби потврђује новац Јулијана (361—363. г.)⁵⁰ и Ловијана (363—364. г.) нађен изнад подова, који говоре да се грађевина сигурно користила средином IV в.н.е. Као и радионички комплекс, и она је страдала од пожара. На тај закључак упућује већа концентрација гаражи и утарака сагореле кровне конструкције. До страдања је дошло у доба сеобе народа, када је цео град био оштећен и напуштен за дуже времена.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Откриће локалитета у Гундулићевој улици бр. 9 у Винковцима има вишеструки значај и важност на који ћемо се посебно осврнути и проанализирати.

На основу досадашњих археолошких испитивања у Цибалама (која су до сада била мањег обима) уочене су две римске грађевинске фазе, обе изграђене од тврдог материјала, које имају различите оријентације.⁵² Оријентација зидова на овом налазишту, у млађем римском хоризонту, одговара оријентацији зидова већ раније уочене грађевинске фазе. Ови подаци омогућују да се закључи да су у првобитној урбанистичкој концепцији развоја Цибала грађевине, а самим тим и комуникације, биле оријентисане у правцу северозапад—југоисток.

Живот у старијем хоризонту везује се за најстарији римски ниво становања, који је за

⁴⁹ V. Damevski, *Pregled tipova staklenog posuda iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva*, Materijali XI, Ljubljana 1976, аналогје за примерке стаклених посуда: Т. II/1, Т. IV/1, Т. IX/3. (кат. бр. 8, 6, 3); М. Bulat, *Antičko staklo u Muzeju Slavonije*, Materijali XI, Ljubljana 1976, Т. III/5, 6, и Т. III/4 (кат. бр. 5, 9).

⁵⁰ Cohen, *Description historique Monnaies frappées sous l'empire romain*, Paris 1892, t. VIII, No. 35, 79.

⁵¹ Ibidem, No. 62, 151.

⁵² I. Iskra-Janošić, *Prilog topografiji Cibala, antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima*, Materijali XIII, Varaždin 1975, 106—108.

сада најмање испитан и познат. Како се чини, треба га тражити у првобитној језгри, односно у каснијем центру античког града и његовој најближој околини, о чему говори чињеница да се старији хоризонт појавио у близини данашње зграде Бродске имовне општине, где се са доста вероватноће може тражити римски форум.⁵³ Стога се може претпоставити да је језгро првобитног римског насеља настало јужно од овог локалитета у правцу Босута, захватајући ширу површину, која се може идентификовати са простором предримског, домородачког насеља.

Изгледа да Цибале нису настале од војног логора, већ су биле искључиво цивилно насеље без војне посаде, јер до сада није откривен ни један траг који би указивао на њихов боравак. Одсуство војске је један од разлога којим се у Цибалама може објаснити радијалан распоред пећи и њихово смештање у кружном појасу око неурбанизованог насеља. Урбанизација је започела у закашњењу са постанком *templum*-а. На налазишту у Гундулићевој улици 9 налазимо још једну потврду, да су прве лончарске радионице у јужној Панонији ницале поред војних логора на лимесу такође поред старих аутохтоних насеља, даље од римске државне границе.

Највероватније да су прво римско насеље, поред аутохтоног, основали римски трговци и занатлије. Лончарске пећи са нашег локалитета у Винковцима нису усамљен налаз ове врсте на територији која је касније потпала под градски ареал. Тако су познате још две лончарске пећи које се налазе у непосредној близини касније саграђеног бедема. Једна је лоцирана у улици Првог маја, у југозападном делу каснијег града⁵⁴, а друга у североисточном делу са унутрашње стране бедема.⁵⁵ Нажалост обе пећи су без ближег временског опредељења. Међутим, оне заједно са пећима из Гундулићеве 9 показују границу у оквиру које се простирало првобитно римско насеље. Када су Цибале касније формиране као град, стицајем околности наша лончарска радионица се наша у центру града, а друге две на његовој периферији.

Не упуштајући се у расправу где се тачно налазило индигено насеље, мада би то могло бити Локалитет „Стара тржница“⁵⁶, чињеница је да су Винковци у латенском периоду, пре римске окупације, били изузетно густо насељени дуж обале Босута са обе стране реке. То је био озбиљан

предуслов за стварање једног јачег римског насеља на истом месту, али на нешто ширем подручју.⁵⁷ Индиректан доказ за убикацију најстаријег римског насеља представља лончарска радионица која својим положајем указује на периферију насеља.

Престанак рада радионице је *terminus ante quem* поп за изградњу урбанизованог римског насеља. До нивелације радионичког простора дошло је средином II в.н.е. Овај термин се не поклапа са добијањем муниципалитета града, што је како се претпоставља, уследило 124. г.н.е., у Хадријаново доба⁵⁸. Резултати наших ископавања показују да је старија римска грабевинска фаза започела тек крајем II в.н.е., после Маркоманских ратова и касније.

Лончарска радионица у Цибалама радила је за потребе домаћег тржишта удовољавајући жељама и укусу како римског тако и аутохтоног становништва, што се огледа на произведеној роби. Традиција керамичарске производње у Винковцима била је врло јака у латенском периоду, па се њен континуитет наставља и даље. Он се нарочито огледа у сликаној керамици, која има специфичне одлике у Цибалама. Према керамичком материјалу може се закључити да је радионица делимично имитирала увезену робу стварајући компромис између нових тековина и старих традиција тако што су додавали својствене обележја, која се добро прате на нашем материјалу окарактерисаном као локалне варијанте. Тешко је повући компарацију између производа цибалске радионице како у погледу квалитета, тако и у којој мери се они разликују од других радионица на територији јужне Паноније, јер се наша опажања, морамо поново подвући, заснивају само на одбаченим и неуспелим или недовршеним примерцима керамике.

Откриће лончарске радионице у Цибалама датоване у период I—II в.н.е. употпуњава наша сазнања о почетку развоја лончарства. Сви досадашњи подаци о лончарству у Цибалама пружали су нам слику само о развоју грнчарства у III и IV в.н.е.

Коначним утврђивањем градске територије, радионици није било више места у граду, услед чега се она морала преселити *extra muros* према римским градским прописима. На тај начин започиње нова фаза у развоју лончарства у Цибалама организована по занатским, лончарским кварталима, која уједно означава моћни развој керамичарске индустрије у III и IV в.н.е. За ра-

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Z. Virč, *Urbane faze razvitka Cibala, Naseljavanje i naselja u antici*, Materijali XV, Prilep 1976, 92—94.

⁵⁵ I. Iskra-Janošić, *Cibale — Vinkovci, zaštitni radovi*, Arheološki pregled 19, Beograd 1977, 68—69.

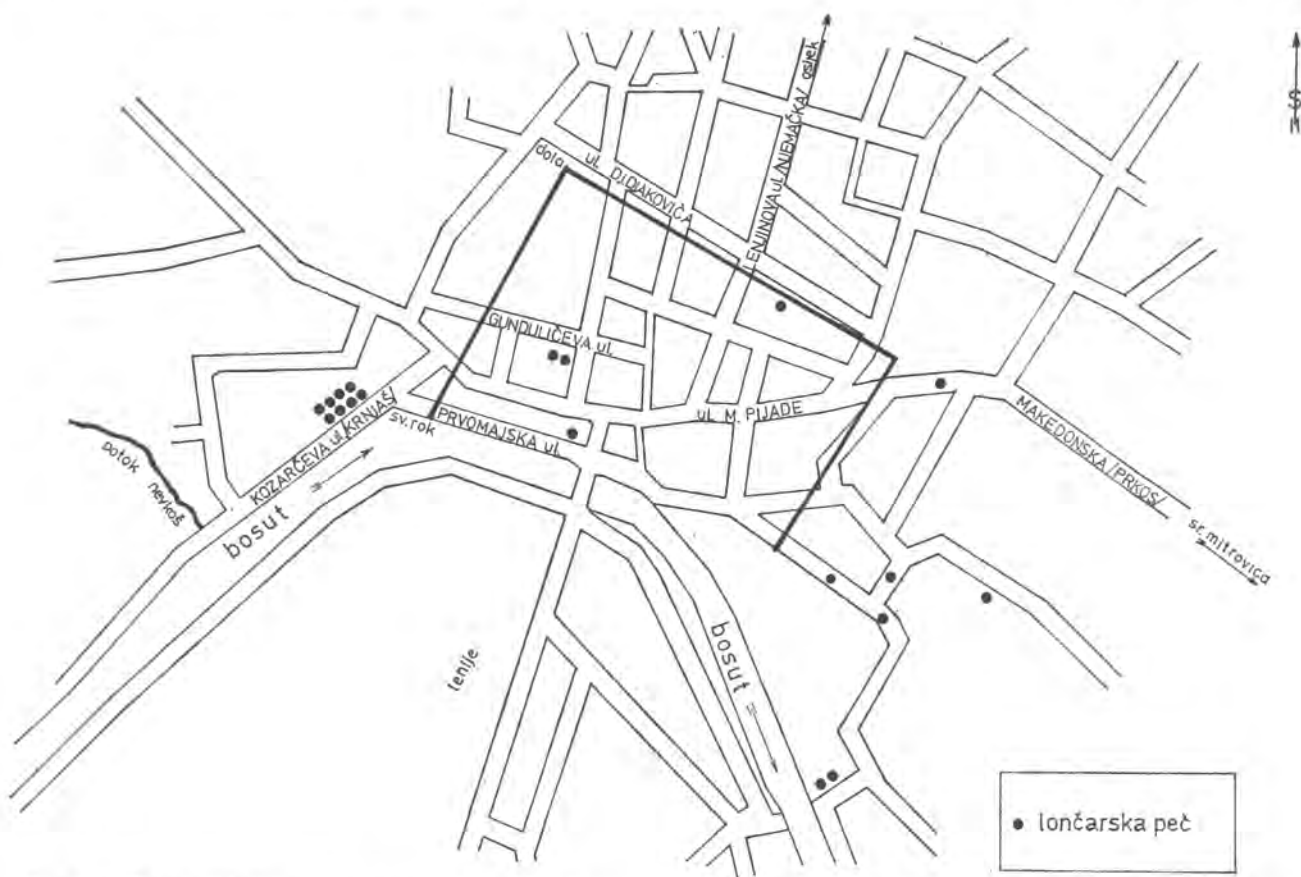
⁵⁶ Z. Virč, *op. cit.*, 92—94.

⁵⁷ S. Dimitrijević, *Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog Muzeja od 1957. do 1965. god.*, Vinkovci 1966, 68—69.

⁵⁸ Z. Virč, *op. cit.*, 92—94.

злику од наше локалне радионице она је превазишла границе домаћег тржишта и имала важну улогу у регионалној трговини. Нов размештај лончарских радионица по кварталовима више се није мењао читаво два века, једино је могуће да су се неке гасиле, а друге отварале. Слично смештају занатлијских квартава у другим римским градовима, они су се налазили изван бедема, уз главне саобраћајнице које излазе из града, по

керамичким налазима оне су датоване у III и IV в.н.е.⁵⁹ Између 1950. и 1958. г. откривено је такође 8 пећи које су смештене североисточно и југоисточно од градског бедема, односно са леве и десне стране главног пута који је излазио из града на исток. Неке од њих су лоциране ближе обали Босута, а неке даље. Нажалост ниједна није датована.⁶⁰ У најновије време су откривене три пећи у оквиру градског ареала, *intra muros*,

Сл. 6 — Топографија лончарских пећи у Цибалама — Винковци. — Fig. 6 — Topographie des fours de potier à Cibalae — Vinkovci.

могућству у непосредној близини речне обале. Тако у Цибалама констатујемо две лончарске четврти, *extra muros*, основане најкасније почетком III в. у којима се дуго производило све до краја егзистенције Цибала.

Интензивно лончарско занатство у Винковцима је потврђено великим бројем пећи. До сада их је откривено укупно 19, убрајајући и наше, које су искључиво служиле за печење керамичких производа (Сл. 6). Прве пећи (укупно 8) откривене су још 1903. г., а лоциране су око 100 м југозападно од места, где је римски шанац улазио у Босут, непосредно на самој обали. Према

у које се убрајају и пећи из Гундулићеве улице бр. 9.

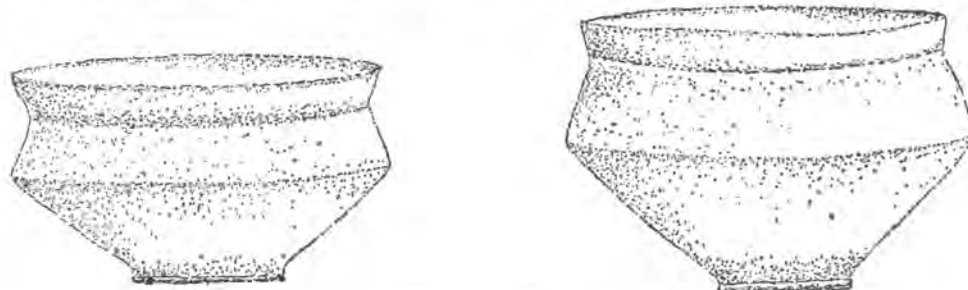
На тај начин временски се јасно разграничавају два периода у развоју лончарства у Цибалама како у погледу самих производа, тако и у њиховом територијалном смештају. У првој или старијој фази временски везаној за другу пол. I до средине II в.н.е., лончарске пећи се налазе на периферији старијег римског неурбанизованог

⁵⁹ V. Hoffiller, *Spomenici rimskog lončarstva u Vinkovcima*, VHAD n. s. XIV, Zagreb 1915, 186.

⁶⁰ J. Korda, *Tragom prošlosti Vinkovaca*, Vinkovci 1960, 47—59.

насла. У другој или млабој фази, у периоду III и IV в.н.е. формирају се лончарске четврти, extra muros. Са доста вероватноће се може говорити о радионичком погону у кварту лоцираном југозападно од града. Пећи на другом крају града разбацане су на простору источне некрополе,

где се јављају појединачно или по две заједно, али никако у једном низу због чега је у овом случају појам лончарске четврти мање прикладан. Њихов смештај није сконцентрисан на босутску обалу, већ више прати трасу главног пута који је из Цибала излазио у правцу Сирмијума.⁶¹

Сл. 7 — Зделице из пећи 2. — Fig. 7 — Petites écuelles du four 2.

25. март 1980.

UDK: 904-03: 738.0327

ATELIER DE POTIER DU HAUT EMPIRE A CIBALAE

VESNA ŠARANOVIĆ-SVETEK, Vojvođanski muzej, Novi Sad

A l'occasion du creusement des fondements pour la construction d'un nouveau bâtiment dans la rue Gundulić No. 9, on a découvert des vestiges architecturaux de la ville antique de Cibalae. Les travaux de protection archéologique sont entrepris sur la surface du déblai, déjà existant, de 7,20×4,70 m. Les travaux de construction ont détruit le niveau récent de l'agglomération jusqu'à 1,70 m. de profondeur et sur la surface du déblai compris par le nouveau bâtiment. Les travaux de protection ont duré du 20. 10. au 4. 11. 1966. Les travaux de protection de la localité, partiellement détruite, étaient dirigés par Vesna Šaranović-Svetek, alors conservatrice du Musée municipal de Vinkovci.

L'analyse des quatre profils du déblai mentionné, à partir du niveau rencontré sur le terrain jusqu'au sol portant, ainsi que les trouvailles (fig. 1—4) sont importantes pour les résultats archéologiques.

L'analyse du profil du déblai a révélé l'aspect stratigraphique et la chronologie de ce site. La couche culturelle est constatée immédiatement sous la surface primitive du terrain, jusqu'à une profondeur qui varie de 3 à 4 m., en fonction du creusement dans le sol portant. La couche intacte et très épaisse indique l'intensité de la vie qui s'y déroulait. La disposition des couches dans les profils indique deux niveaux d'établissement, qu'une couche de cendres assez épaisse et distincte divise chronologiquement, ce qui permet de parler de l'ancien et du nouveau niveau. Le nouveau niveau de la couche culturelle se termine à une profondeur relative de 1,30—1,60 m. environ, alors que l'ancien niveau commence sous la couche épaisse de cendres et atteint la profondeur relative qui varie aussi de 2,90 à 3,90 m.

L'ancien niveau est un stratum fermé qui était enfoui dans le sol portant jaune, et dans lequel on a découvert deux fours de potier (four 1 et four 2) (fig. 5), partiellement enfouis dans le sol portant. La majeure partie de l'ancien stratum se trouvait dans le cadre du complexe artisanal. On y trouve une concentration de céramique rejetée et de demi-produits. On n'a pas constaté de fosses à tessons, mais seulement des morceaux épars de produits non utilisables et défectueux. Il n'y a pas de preuves suffisantes pour identifier cet espace à un dépôt de produits finis. D'après le tableau synoptique dressé par B. Vukić-Belancić — indiquant l'extension des fours de potier romains en Pannonie sud, leur typologie, leurs nombreuses présences et leur datation — les deux fours de l'atelier de Cibale appartiennent au type de fours de potier circulaires. Ce type est le plus répandu et le plus nombreux par rapport aux autres types de fours de potier affectés exclusivement à la cuite et au séchage des produits céramiques. Ce type apparaît au cours d'une longue période, du IIe au IVe siècle ap. J.—C.

En résumant les données cataloguées des fragments et des récipients entiers trouvés dans le déblai

⁶¹ Користим прилику да се захвалим колегиници Ивани Искри-Јаношић, садашњем управнику Градског музеја у Винковцима, што ми је љубазно дозволила накнадан увид у покретан археолошки материјал депонован у Музеју. Такође се захваљујем Олги Брукнер на колегијалној сарадњи приликом идентификовања појединих керамичких типова посуда. Колегама др Едити Томас и Златку Вирцу захвална на усменим консултацијама.

de la rue Gundulić No. 9, ce, du point de vue de la facture, de la finition de la surface, de la technique d'exécution et de l'ornementation, on obtient un aperçu sur la qualité des produits de poterie de cet atelier. L'analyse des formes fondamentales de la céramique complète l'image de la gamme de la production des récipients. La totalité des 85 fragments de céramique, dont quatre sont des récipients entiers, sont catalogués. Suite à l'examen particulier de la facture des exemplaires de céramique traités, on les divise en trois groupes fondamentaux. La céramique exécutée en terre glaise, finement épurée est représentée autant que le groupe exécuté en glaise moins épurée et mélangée de grains de sable, alors que la céramique faite avec de la glaise additionnée de quartzite, de coquillages et de coquilles d'escargots concassés est faiblement représenté. Quand au traitement technologique de la céramique, il faut tenir compte que, seuls quelques exemplaires sont des produits finis, et que la majorité sont des demi-produits rejetés, au cours du processus de production, en raison d'endommagements mécaniques ou autres qui les ont relégués au rebut. C'est ainsi que, par exemple, la céramique dans le four 2 n'a pas atteint la phase finale de traitement.

A la base des fragments de céramique conservés, nous voyons que l'atelier produisait des récipients de cuisine pour la préparation et la conservation de la nourriture et des récipients de table: pots, couvercles, marmites sphériques, pithos, râpes, amphores, encensoirs, passoires, patelles, cruches, vases-récipients, récipients à une ou à deux anses et écuelles.

Suivant la technique d'exécution et l'ornementation on peut distinguer les variétés suivantes de céramique:

imitations terrae sigillatae (Tb. I, 2, 3; VII, 11; IV, 4, 6, 11, 14; VII, 7) ECUELLES du Type a et b datées de la première moitié du IIe s. ap. J.—C.

imitations de petites écuelles vernies (T. I, 7—12; fig. 7, 1—2; T. VII, 19; IV, 10; VI, 7; VII, 8) PETITES ECUELLES, Variétés a et b, datées de la première moitié du IIe s. ap. J.—C.

céramique estampillée (T. VI, 1; VIII, 25) RECIPIENT A UNE ANSE, daté du IIe s. ap. J.—C.

céramique colorée et peinte (T. I, 4; VII, 11; I, 5; IV, 7; VII, 13) POTS, Variété a, Pots-Variété d (T. VI, 3), Pots-Variété e (T. II, 1, 6; VII, 20; IV, 1; III, 10, 11; VIII, 26), datés de la deuxième moitié du Ier jusqu'au milieu du IIe s. ap. J.—C.

ECUELLES, Variété a (T. VII, 10; IV, 5; VII, 9), Variété b (T. VI, 2), Variété c (T. VIII, 23), Variété d (T. VII, 3), datés des I—IIe s. ap. J.—C.

VASES-RECIPIENTS (T. I, 6; VII, 14; II, 8—11; III, 2), datés approximativement des I—IIe s. ap. J.—C.

RECIPIENTS A DEUX ANSES (T. III, 5; IV, 3, 13; III, 7; VII, 17), datés de la fin du Ier et du début du IIe s. ap. J.—C.

céramique de cuisine (T. V, 5, 7; III, 4; IV, 5; VIII, 9)

POTS A ANSE, datés du Ier jusqu'à la moitié du IIe s. ap. J.—C.

CRUCHES, Type a (T. V, 1—3; III, 1, 9; VIII, 24) datées de la première moitié du IIe s. ap. J.—C.; les types b sont datés du IIe s. ap. J.—C.; le type c est daté de la première moitié du IIe s. ap. J.—C.

AMPHORES-Variété a (T. IV, 9; VII, 16); Variété b (T. VII, 15) daté de la fin du Ier et du début du IIe s. ap. J.—C.; Variété c, datée de la fin du I—IIe s. ap. J.—C.; fond d'amphore du Ier s. ap. J.—C.

PASSOIRES (T. VII, 4), I—IIe s. ap. J.—C.

ENCENSOIRS du IIe s. ap. J.—C.

PITHOS-Type a (T. I, 1; VII, 21; VIII, 28); Type b; Type c, datés des I—IIe s. ap. J.—C.

RAPE (T. VII, 22) datée du premier tiers du IIe s. ap. J.—C. Sous-groupe de céramique très grossière: POTS, ECUELLES, COUVERCLES (T. I, 13, 14; VII, 1—6; V, 10), datée de la fin du Ier jusqu'au milieu du IIe s. ap. J.—C.

Suivant ce qui est exposé ci-dessus, on voit que la gamme de l'atelier civil de Cibale comprenait presque toutes les formes fondamentale, caractéristique du Haut-Empire, à l'exception de plats qui n'y sont pas représentés.

Quand à la détermination chronologique de l'ancien niveau, nous le déduisons à la base du matériel le plus récent des deux fours (1 et 2) qui indique la période d'Hadrien-Antonin. Les guerres marcomannes ont éventuellement interrompu la production de l'atelier. D'autre part, dans la couche de l'ancien niveau apparaît une céramique qu'on peut dater positivement, à la base d'analogies, du milieu et de la fin du Ier siècle, dans la période appelée flavienne. Il est pourtant difficile de déterminer avec précision, les débuts de l'activité de l'atelier, c'est à dire, de déterminer sa limite chronologique inférieure mais, ce qui est certain c'est que son activité ne c'est pas prolongée au-delà de la moitié du IIe siècle. On doit pourtant souligner que la plus grande quantité du matériel céramique provient de la première moitié du IIe siècle ap. J.—C. et que, vers le milieu du IIe siècle, l'activité de cet atelier s'est définitivement éteinte.

Sans égard à la cause précise de la destruction de l'atelier, il est constaté que, sur le terrain nivelé après l'incendie de l'ancien niveau, un nouvel édifice y fut construit selon les principes de l'architecture urbaine romaine. Jusqu'à présent son affectation n'a pas été déterminée, mais il est constaté que l'édifice (dans le déblai) possédait deux pièces. L'ancien niveau de notre déblai indique que le début de la construction en dur à Cibale date de la fin du IIe siècle, ce à l'époque où Cibale jouissait déjà longtemps de l'état de municipes. L'architecture de l'édifice et les aménagements qu'il a subi nous révèle qu'il a été longtemps employé. Deux monnaies, de Julien et de Jovien, indiquent qu'il était employé aussi au milieu du IVe siècle ap. J.—C., jusqu'à sa destruction, lors des migrations des peuples.

A la base des recherches archéologiques effectuées jusqu'à présent à Cibale, on distingue deux étapes de construction romaine, les deux en dur, mais d'orientation différente. Dans notre déblai, l'orientation des murs du niveau récent d'habitation correspond à l'orientation des murs de la phase de construction antérieure de sorte que les communications étaient orientées selon l'axe nord-ouest — sud-est. La vie de l'ancien niveau se rattache au plus ancien niveau romain d'habitation à Cibale qui est, à l'heure actuelle très peu analysé et connu. Il semble que les recherches doivent se concentrer sur le noyau primitif, devenu plus tard, centre de la ville antique, et sur ses environs immédiats, c'est à dire en direction nord-ouest à partir du forum. L'indication de cet espace peut s'identifier à celui de l'agglomération pré-romaine, autochtone.

C'est un fait connu que Cibale ne se sont pas développées à partir d'un camp militaire. C'était une agglomération exclusivement civile, sans garnison, ce qui s'est reflété sur la disposition radiale des fours

et leur implantation au périphérique non-urbanisé de l'agglomération, car la disposition en rectangle ou en carré n'était pas imposée dès le début. Aux côtes de l'agglomération autochtone, les commerçants et artisans romains fondent une agglomération romaine. Nos fours ne sont pas les seuls qui ont été constatés sur la nouvelle surface de la ville car il en existe encore deux, un dans la partie nord-est, du côté intérieur du rempart, et un autre dans la partie sud-est de la ville. Les quatre fours, y compris nos deux, indiquent la limite périphérique, dans le cadre de laquelle s'étendait l'agglomération romaine primitive. Plus tard, suite au concours de diverses circonstances, ils se trouvent intra muros, dans le gabarit de la ville antique. Avant l'occupation romaine, à l'ère de la Tène, la densité des habitants de Vinkovci — installés sur les deux rives du Bosut — était exceptionnellement grande, ce qui représentait une condition importante pour la création d'une assez grosse agglomération romaine au même endroit.

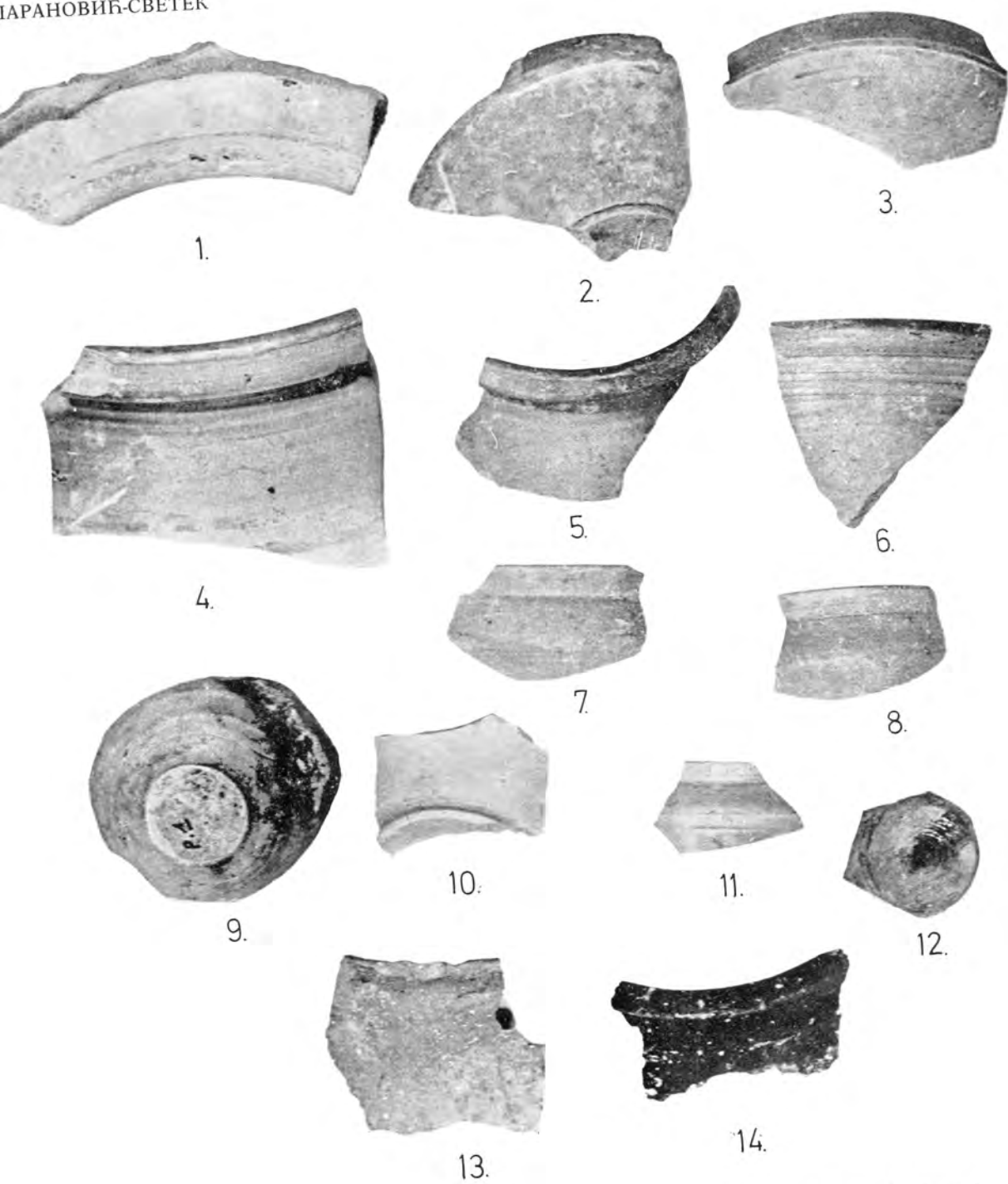
L'extinction de notre atelier est le terminus ante quem non pour la construction de l'agglomération urbanisée romaine Cibalae, dotée plus tard d'une enceinte et d'un fossé. L'atelier ne produisait que pour les besoins des habitants et du marché local, ce qui se répercutait sur la production de la marchandise. La tradition de la production céramique à Vinkovci qui était très forte pendant l'ère de la Tène se perpétue, ce qu'illustre particulièrement bien la céramique peinte. Notre atelier de la rue Gundulić No. 9, imitait en partie, la marchandise importée, tout en créant un compromis entre les traditions anciennes et nouvelles. En imitant la marchandise importée, les artisans ajoutaient leurs propres caractéristiques qu'on peut aisément suivre sur le matériel désigné comme variété locale.

La découverte de l'atelier de potier dans le déblai, daté des I—IIe siècles ap. J.—C. complète nos connaissances sur les débuts du développement de la po-

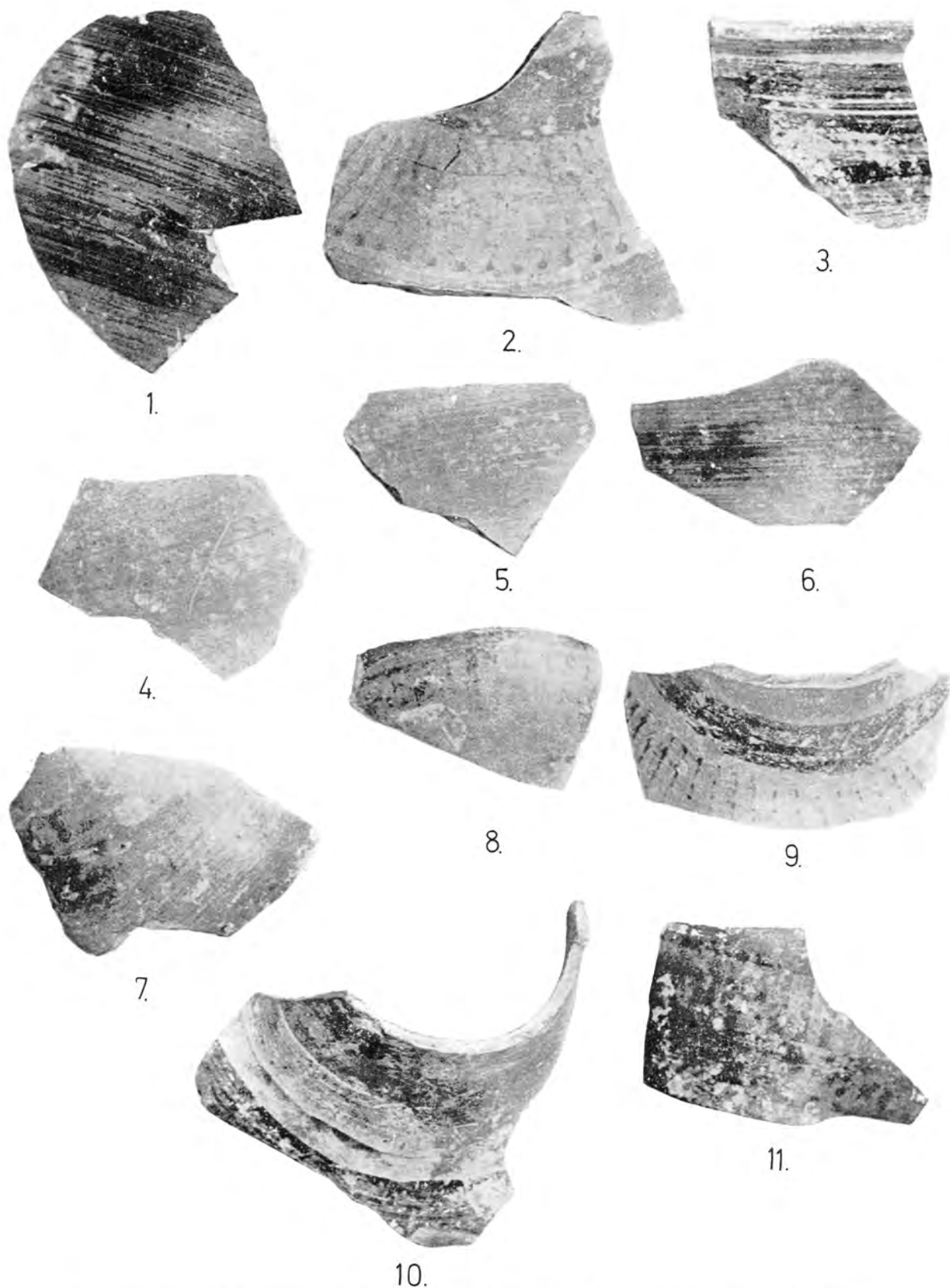
terie et sur la continuité de la poterie déjà développée, ainsi que sur le rôle et l'importance de cette ville pour une des branches artisanales très importantes de l'économie et du commerce de ce territoire de l'empire romain. Toutes les données citées jusqu'ici sur la poterie à Cibalae, ne nous éclairaient que sur son développement aux IIIe et IVe siècles ap. J.—C.

La délimitation définitive du territoire municipal fut certainement à l'origine du déplacement de l'atelier extra muros. C'est alors que commence la nouvelle et deuxième étape de développement de la poterie à Cibalae. Parallèlement, la deuxième étape marque le début d'un puissant développement de l'industrie céramique aux IIIe et IVe siècles ap. J.—C., industrie, qui contrairement à la nôtre, dépassait les limites de l'approvisionnement du marché local et jouait un rôle important dans le commerce régional. A Vinkovci, on peut constater deux quartiers de potiers, extra muros, fondés au début du IIIe siècle, dans lesquels la production se perpétua jusqu'à la fin de l'existence de Cibalae. Un grand nombre de fours confirment l'intensité de la production de la poterie à Vinkovci. Jusqu'à présent on en a découvert 19, y compris nos deux.

En résumant ces données, on distingue deux périodes de développement de la poterie. L'ancienne, première étape se rattache chronologiquement à la deuxième moitié du Ier jusqu'au milieu du IIe siècle ap. J.—C. avec ses fours de potiers à la périphérie de l'ancienne agglomération romaine non-urbanisée. La nouvelle ou deuxième étape, qui se rattache à la période tardive des IIIe et IVe siècles ap. J.—C., comprend la formation de quartiers de potiers au sud-ouest de la ville et sur le territoire de la nécropole est, près de la route qui, sortant de la ville, menait à Sirmium, mais ils sont sporadiques et éparpillés, moins groupés que le quartier artisanal antérieur qui était implanté, suivant une pratique établie, hors des remparts.

Римска провинцијска керамика из пећи 1. — Céramique provinciale romaine du four 1.

Римска провинцијска керамика из пећи 2. — Céramique provinciale romaine du four 2.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

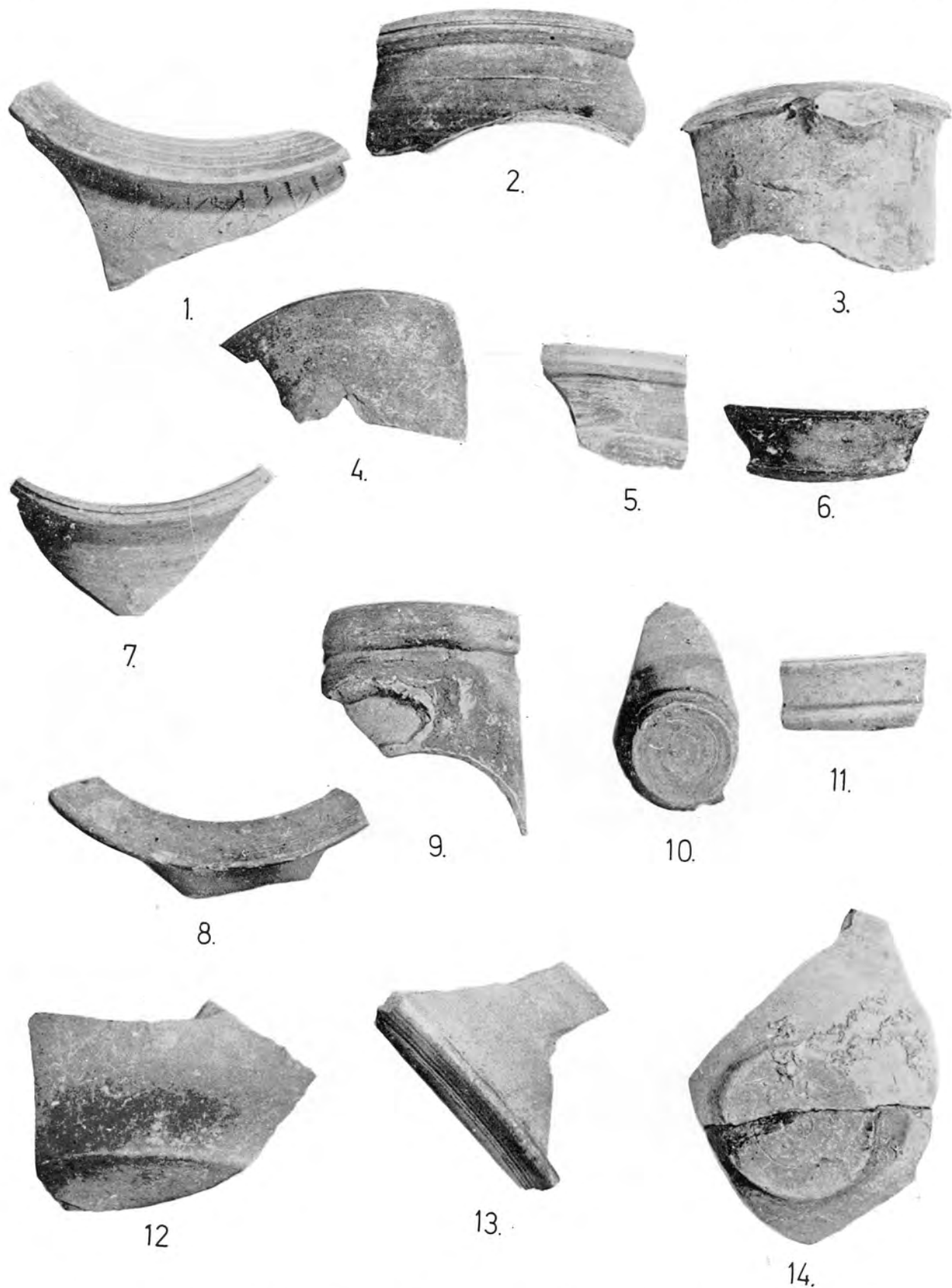

10.

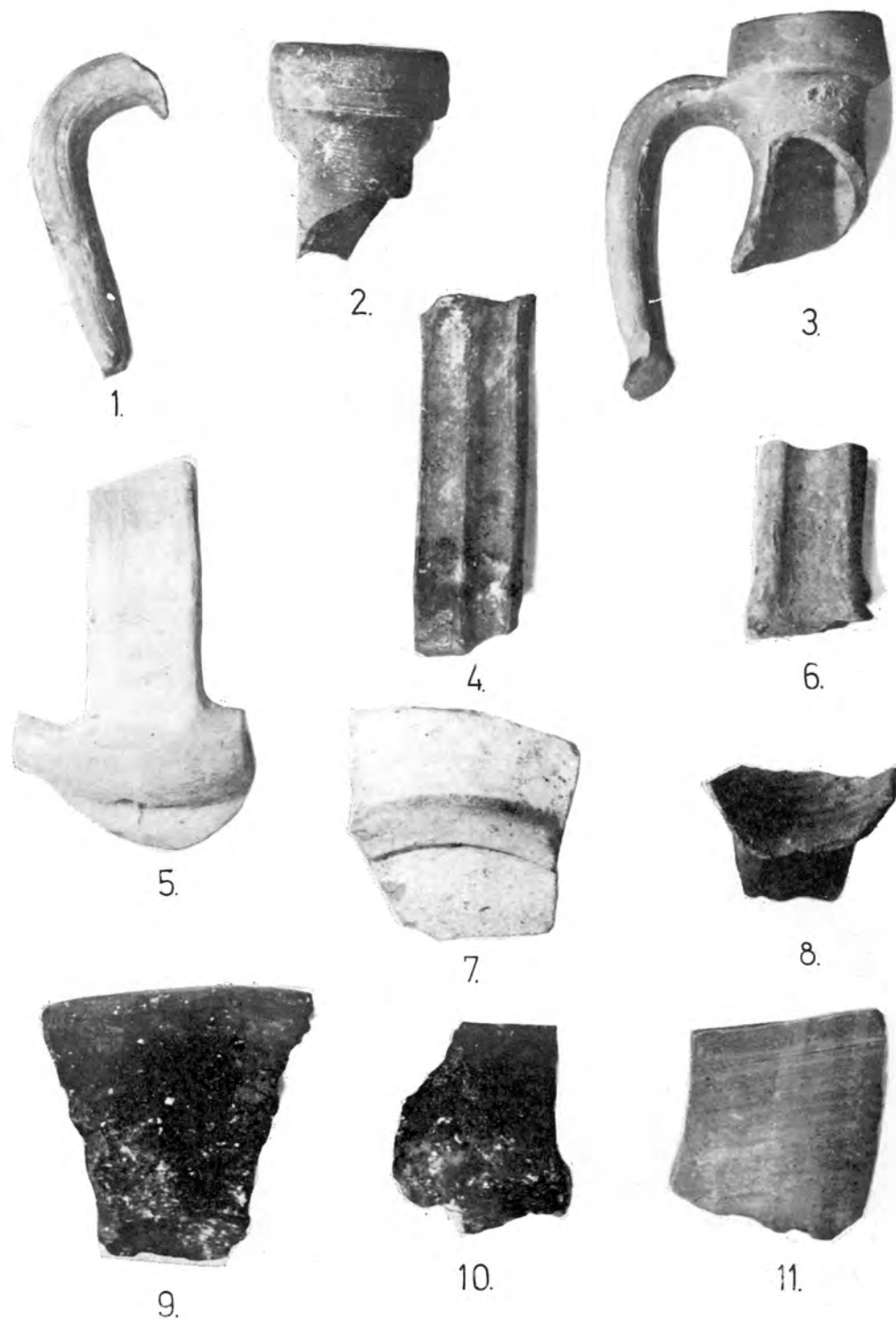

11.

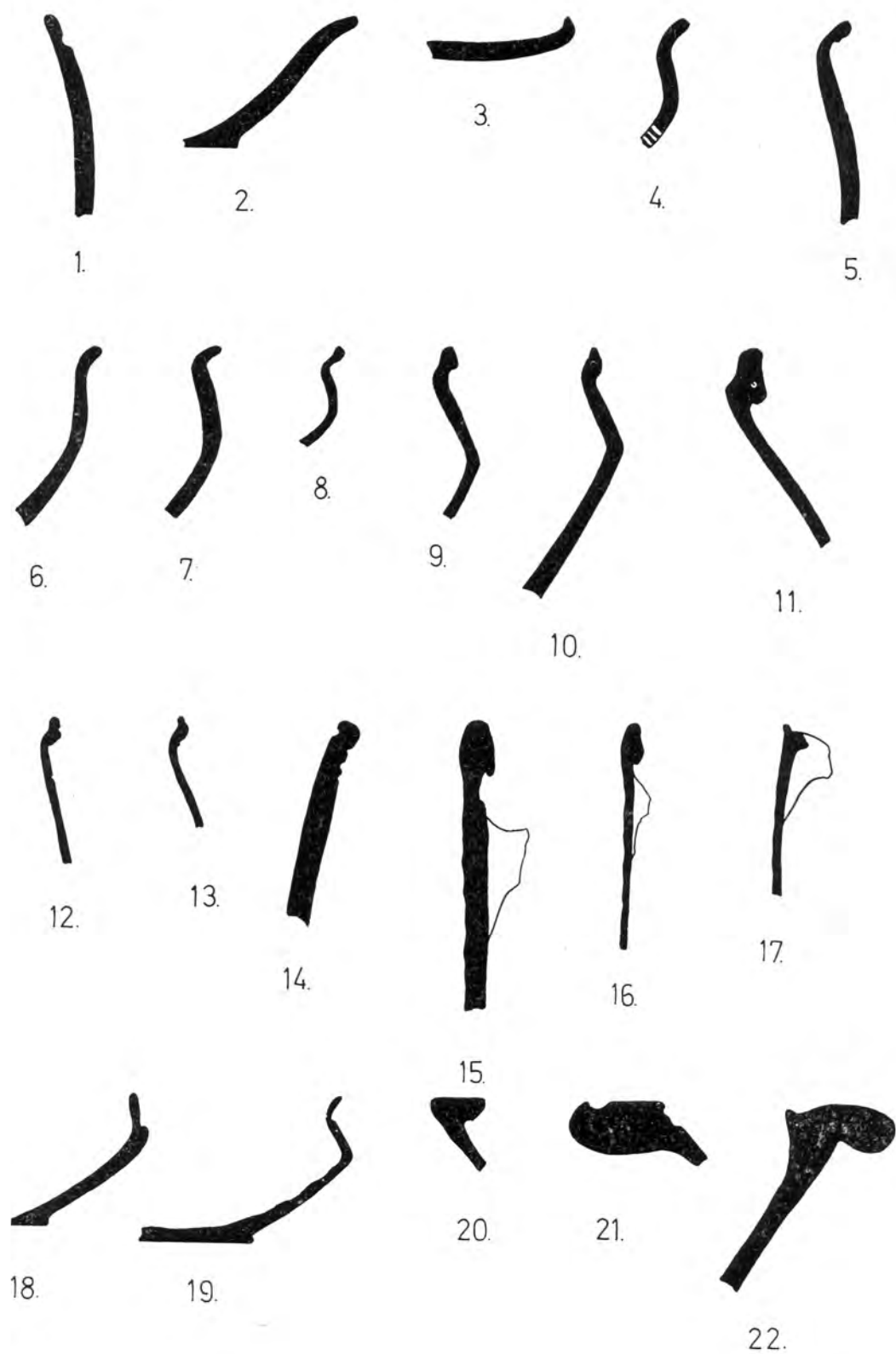
Римска провинцијска керамика из пећи 2. — Céramique provinciale romaine du four 2.

Римска провинцијска керамика из пећи 2. — Céramique provinciale romaine du four 2.

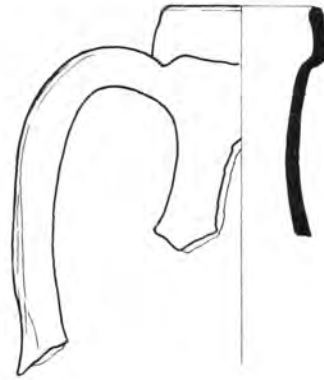
Римска провинцијска керамика из пећи 2. — Céramique provinciale romaine du four 2.

Карактеристични профили посуда римске провинцијске керамике из ископа. — Formes caractéristiques des récipients de céramique provinciale romaine du déblai.

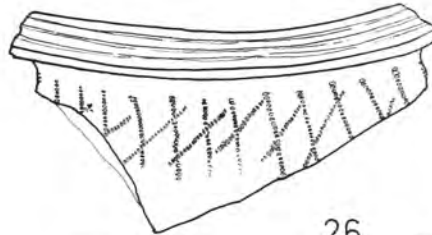
23.

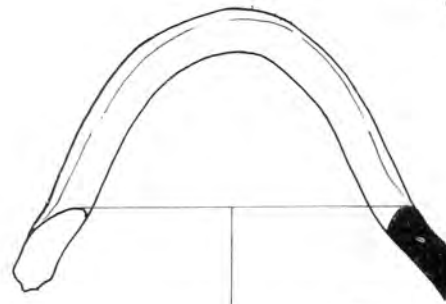
24.

25.

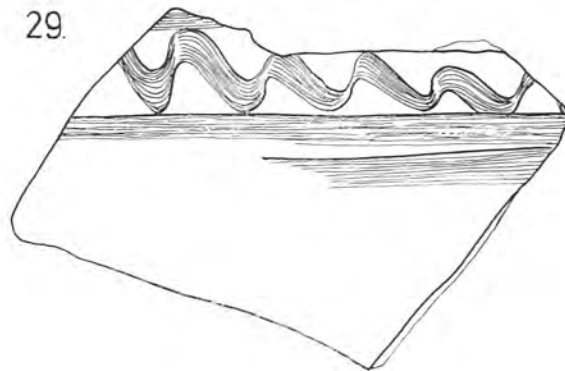
26.

29.

27.

28.

Карактеристични фрагменти посуда из ископа. — Fragments caractéristiques de récipients du déblai.

РИМСКИ НАЛАЗИ У САВИ КОД СРЕМСКЕ РАЧЕ

ПЕТАР МИЛОШЕВИЋ, Музеј Срема, Сремска Митровица

Ванредно богатом фонду покретних археолошких налаза из Сирмијума, који је настао као резултат систематских ископавања у Сремској Митровици, придружују се, не ретко, и маркантни случајни налази из ближе и даље околине.

Тако је још 1962. године, приликом багеровања шљунка између Сремске Раче и Босућа, из Саве извучена потпуно очувана кутија с римским медицинским инструментима. Налаз сачињава *Theca vulneraria* с комплетом хируршких инструмената који су, у таквом облику и у таквој целини, до сада јединствен налаз на југословенском подручју.

Све до најновијег времена веровало се да налаз потиче с локалитета „Бела црква“ на обали Саве код Сремске Раче, око 25 км западно од Сремске Митровице (Т. I, 1).

Рекогносцирањем терена констатовано је да на ниском вештачком брежуљку „Бела црква“ постоје више културних слојева, који се нижу од бронзаног доба до веома израженог латенског и раноримског слоја.¹

Високе воде Саве вековима су додиривале јужну страну локалитета и обрушавале и односиле материјал са његове хумке. Одроњен материјал слегао се на речно дно и бивао одношен све до недалеког ушћа Дрине.

У Сави, у близини „Беле цркве“, налажени су и раније римски предмети који су привлачили пажњу стручњака. Тако су 1896. г. рибари извукли из воде једну непотпуно очувану римску војничку диплому, датовану у доба Клаудија или

¹ Рекогносцирање „Беле цркве“ извршио је Завод за заштиту споменика културе у Сремској Митровици. За податке захваљујем Д. Поповићу, археологу Завода.

Нерона.² Нешто касније на истом месту је пронађен и један каричасти оклоп (*lorica hamata*), начињен од бронзане и гвоздене жице. Стање оклопа и положај појединих његових делова навели су В. Хофилера да претпостави да се оклоп морао налазити на војнику који је пао у воду.³

На истом месту налажено је и римско оружје,⁴ што је дозвољавало претпоставку да се на „Белој цркви“ могла налазити извесна римска војна јединица, а можда и један рани логор.

Дописник некадашњег Народног музеја у Загребу, Игњат Јунг, изнео је у писму из 1901. године хипотезу да би се код „Беле цркве“ могла тражити речна лука и седиште ратне флоте, које под именом *Graio* наводи *Notitia Occidentalis*.⁵

Јунг је, уствари, покушао да исправи Ш. Љубића који је доста произвољно претпоставио да се *Graio* налазио негде код Земунa.⁶ Међутим, у цитираном извору луке се наводе редом од Сирмијума према западу: *Sirmium — Graio — Mursae — Servitii — Siscia*,⁷ што Јунгову исправку чини логичнијом.

Овом приликом не желимо да расправљамо о питању убицације луке *Graio*, за коју на том месту још не постоје довољно убедљиви материјални докази, али желимо да скренемо пажњу

² J. Brunšmid, *Rimski vojnički diplom iz Bijele crkve kod Rače* (kotar mitrovački), *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva* n. s. II, 1896/7, 1—6.

³ V. Hoffiller, *Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva*, *VHAD* n. s. XII, 1912, 44.

⁴ V. Hoffiller, *op. cit.*, 45.

⁵ Писмо И. Јунга број 132 од 2. VII 1901. г. Дописје И. Јунга налази се у Архиву Археолошког музеја у Загребу.

⁶ S. Ljubić, *Skrovište rimskih carskih novaca u zlatu iz prvoga stoljeća otkriveno u Zemunu 16 prosinca 1875.*, *Rad JAZU*, Zagreb 1876, knj. XXXVI, 181.

⁷ *Notitia Dignitatum occidentis*, cap. XXXI, 91, 92.

на један прворазредан археолошки локалитет неколико километара низводно од „Беле цркве“, с којег сигурно потичу и сви ранији налази, до сад приписивани „Белој цркви“, као и неки новији о којима ће се овде расправљати.

Последњих неколико година речни багери су усмерили свој рад на простору између села Босута и Сремске Раче и на 168. км од ушћа Саве извадили су из реке, поред наведених медицинских инструмената, више римских легионарских шлемова, бронзаних котлића и посуда, а 1976. г. кашике багера почеле су да запињу за чврсте зидове и да избацују грађевински материјал. Испитивање је показало да се у кориту Саве, око 50 м од леве обале, у дебелим наслагама речног песка и шљунка налази непознати римски грађевински објекат.

Околности у којима лежи локалитет не дозвољавају у овом тренутку никакво археолошко истраживање, али до сада откривени материјал указује на несумњиви војнички карактер читавог комплекса. О томе баца довољно светла анализа нађених предмета.

1. Медицински комплет састоји се од цилиндричне бронзане кутије и пет инструмената, такође од бронзе, који пристају уз кутију.⁸ Захваљујући води и пешчаном муљу из којег су извађени и кутија и инструменти добро су очувани, али је налазач скинуо с њих оригиналну зелену патину, срећом без оштећења (Т. II, 1, 2).

Кутија — *Theca vulneraria* — витког је цилиндричног облика, дуж. 19 см, с пречником 1,6 см, и на једном крају има једноставан поклопац дуж. 4,5 см, који је налазач на врху провалио у немогућности да га на други начин отвори. Кутија и поклопац орнаментисани су једноставним и правилно распоређеним двоструким и четвороструким урезаним концентричним круговима. Дно је пунктирано, а површину испод поклопаца удубила је кашика багера, првенствено зато што је бронзани лим танак.

Инструменти су моделовани веома прецизно, без сувишних профилација и детаља. Састоје се од три специла (*specilli*), једног скалпела (*scalpellum*) и једног ункуса (*uncus*).

Специли имају овалне, чункасте кашичице испод којих се налази ојачани профилисани део. Дуге и једноставне дршке, кружног пресека, завршавају се вретенастим задебљањима која су на крајевима незнатно затупљена услед употребе. Димензије: I. дуж. 18,4 см, дуж. кашичице 2,8 см; II. дуж. 18,1 см, дуж. кашичице 2 см; III. дуж. 15,8 см, кашичица 3,3 см.

⁸ Инструменти су до сада публиковани само у медицинским часописима, без археолошке апаратуре, а такође су каталогски обрађени. Види: М. Милошевић и Р. Милошевић, «*La Theca vulneraria di Sirmio e i suoi strumenti medici*», *Pagine di storia della medicina*, Anno X, No 3, Roma 1966, 3—6; Р. Милошевић, *Rimski hirurški instrumenti iz okoline Sirmijuma*, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, Anno IX, 1—2, Београд 1969, 277—279; Античка бронза у Југославији. Каталог Народног музеја у Београду, Београд 1969, 138, бр. 275 (П. Милошевић).

Трећи инструмент има сложенију профилацију на корену дршке.

Скалпел је моделован с нешто дебљом дршком, полигоналног пресека, с ојачањем у средини; дршка се такође завршава вретенастим задебљањем. Сечиво, у облику издуженог листа, има једну страну равну, док се на другој запажа благо, уздужно ребро. Димензије: дуж. 17,6 см, дуж. сечива 4,5 см, шир. сечива 1,1 см.

Ункус је најједноставнији: на танкој непрофилсаног дршки, без вретенастог задебљања на крају, косо је постављена округла плочица. Димензије: дуж. 18,3 см, R плочице 0,5 см.

Обликовање свих инструмената изведено је веома прецизно, тако да, уопштено узевши, они подсећају на савремене инструменте, нарочито скалпел. Изливени су из једног комада метала, а њихови једноставни облици одговарају примарним потребама лаког одржавања чистоће. Дршке су танке да би се погодно могле држати између три прста, а њихова дужина обезбеђивала је евентуалне потребе за радом у дубини ткива. Задебљања на дршкама могла су да служе за ситњење, мрвљење и мешање медицинских препарата. Кашичице специла служиле су вероватно као савремене Оштре кашике за стругање нервних површина испуњених гранулацијама. Могло би се претпоставити да су због различитих димензија кашичице могле да служе и за одређивање доза лекова, пре свега оних у праху.

2. Шлем од бронзе, калотастог облика с косим вратобраном.⁹ На предњој страни, изнад чела, ојачан је обручем од биконично обликованог лима. Обруч се на обе стране завршава пробушеном кружном плочицом у којој је закивак. Уз оба краја, на горњој страни, обруч је полукружно усечен, вероватно ради углављивања делова за заштиту образа. На тим местима очувани су и трагови олова, ливеног ради везивања метала.

На врху шлема је посебно изливено купасто тело за перјаницу, причвршћено лемљењем, као и плочица за прихватање перјанице изнад вратобрана. На кружном отвору вратобрана налази се бронзани закивак с кукицом за вешање шлема. Димензије: дуж. 28 см, шир. 19 см, вис. 18 см, шир. вратобрана 5 см (Т. III, 1—2).

3. Шлем од бронзе, правилног полукружног облика с равним вратобраном.¹⁰ На предњој страни, изнад чела, ојачан је јаким бронзаним обручем чији се сужени крајеви завршавају пробушеном кружном плочицом и причвршћени су за калоту са по једним бронзаним закивком. На бочним странама, изнад обода, налазе се по два закивка за причвршћење парагнатиде (које недостају). Лево, на унутрашњој страни, очуван је на закивцима део правоугаоне плочице од бронзаног лима. На врху калоте налази се посебно ливено купасто тело, пробушено у горњем делу и расцепљено по средини, које је служило за усађивање перјанице. Такву сврху је имала и правоугаона цевчица од бронзаног лима, прилепљена оловом за калоту изнад вратобрана. На вратобрану је правилан кружан отвор у којем је била кукица за вешање шлема.

Шлем је изливен у калупу и после тога је обрађен ковањем. Са унутрашње стране запажа се на више места крпљење лима калоте помоћу укуцава-

⁹ Шлем је нађен још 1948. г., на депонији песка и шљунка из Саве.

¹⁰ Шлем је нађен 1976. г. на депонији шљунка.

ња малих кружних и елиптичних плочица. На горњој страни вратобрана избоцкан је ситним словима натпис: FLAVI C PRIMI. Димензије: дуж. 27 см, шир. 22,5 см, вис. 19 см, шир. вратобрана 5,8 см (Т. IV, 1—2. Т. V, 1).

4. Бронзани шлем, сличан претходном, али више купастог облика и без заштитног обруча на предњој страни.¹¹ Биконичан држач перјанице на врху шлема изливен је јединствено с калотом, а бронзана цевчица изнад вратобрана, за прихватање перјанице, причвршћена је бронзаним ливом.

На унутрашњој страни вратобрана искуцан је крупним словима натпис: C LVPI COR PRI CAI CLAMI.

Предња страна шлема, у пределу чела, оштећена је ударом кашике багера. Димензије: дуж. 28 см, шир. 20 см, вис. 21 см, шир. вратобрана 6 см (Т. V, 2. Т. VI, 1).

5. Котлић од бронзе.¹² Обод котлића је раван и ненаглашен; од његовог доњег дела тело котлића се благо проширује према испупченом дну. Дршка је од полукружно савијене шипке, с високо смотаним крајевима који се завршавају волутама. Украшена је једноставним цик-цак зарезима. Дршка је провучена кроз две наспрамне алке, изливене заједно с неправилним правоугаоним плочицама, причвршћеним с два груба закивка за обод котлића. На спољној површини у паралелним вертикалним низовима видљиви су трагови ковања.

Димензије: R обода 21,5 см, R дна 27,5 см, вис. 16 см, вис. дршке 12,5 см (Т. VI, 2).

6. Бронзани котлић, сличан претходном. Уз горњу ивицу равнoг обода грубо је канелован. Тело је цилиндрично и не проширује се према дну. Дршка је од бронзане шипке правоугаоног пресека, без орнаментике. На врху, са доње стране, дршка је усечена од ланца на којем је котлић висно. Површина је знатно нагорела, дршка поломљена, а обод искривљен и засечен ударцем кашике багера.

Димензије: R обода 21 см, R дна 22,5 см, вис. 14 см, вис. дршке 11,5 см (Т. VII, 1).

7. Бронзани котлић с високим, равним ободом и заобљеним раменом, сличан лонцу. Дршка као код претходних, али са елиптичном плочицом на ободу. Дно је деформисано ударом кашике багера, а обод на једном месту одваљен.

Димензије: R обода 18 см, вис. 15 см, вис. дршке 12 см (Т. VII, 2).

8. Котлић, сличан претходном, али од тањег бронзаног лима. Дршка је једноставно савијена, без волутног завршетка и са елипсастим плочицама на ободу. Деформисан ударом кашике багера, дно проваљено.

Димензије: R обода 17 см, вис. 16 см, вис. дршке 9 см (Т. VII, 3).

9. Котлић, сличан претходном, с јаче наглашеним раменом. У доњем делу проваљен.

Димензије: R обода 19 см, R дна 20,5 см, вис. 18 см, вис. дршке 9 см (Т. VII, 4).

10. Лонац од бронзаног лима са оштро искошеним ободом, благо заобљеним и наглашеним раме-

¹¹ Шлем је нађен на истом месту, нешто касније него претходни.

¹² Котлићи и лонци су нађени после багеровања током лета 1976. и 1977. године.

ном, искошеним трбухом и незнатно проширеним равним дном. Недостаје већи део рамена и трбуха.

Димензије: R обода 16 см, R дна 11 см, вис. 18 см (Т. VIII, 1).

11. Лонац од бронзе с наглашеним, заобљеним и са унутрашње стране ужљебљеним ободом, биконичним трбухом и равним дном. На ободу су два наспрамна отвора, вероватно за дршку која недостаје.

Димензије: R обода 16 см, R дна 13,5 см, вис. 16 см (Т. VIII, 2).

Анализа материјала

Медицински инструменти нису ретки налази на римским локалитетима у нашој земљи, премда се углавном срећу појединачно. Зато није тешко наћи аналогije за одребене примерке, што, међутим, није случај и за комплетан инструментариј.

Из једног гробног налаза у Задру, који представља камену урну с поклопцем, датовану у крај I или у почетак II века, потиче слична кутија, дуж. 18,2 см, публикована као „брончани tubulus“ заједно с два бронзана аурискалпа.¹³ Премда су и опис и приложена фотографија доста нејасни, у питању је несумњиво директна аналогija с нашом Thesom, једина коју знамо на нашем подручју.

Идентични инструментарији откривени су у Помпејима,¹⁴ што би хронолошки, видеће се касније, одговарало и свим налазима из Саве код Сремске Раче.

Донекле сличан скалпел, датован у крај III или почетак IV века, откривен је у гробном налазу на „Горици“ код села Лескоец близу Охрида.¹⁵ Остали познати скалпели на нашој територији припадају другим типовима, јер их је у развијеној римској хирургији било више врста.¹⁶

Аналогна специла поседује збирка Археолошког музеја у Задру с различитих локалитета и она су датована у рано царско доба.¹⁷

Нешто једноставнији специлус познат је из Карнунтума, где је такође нађен с раноцарским материјалом и публикован као Nohlsonde.¹⁸ Слични примерци познати су из Винковаца и Бапра,¹⁹

¹³ Ž. Raknić, Nekoliko novih spaljenih rimskih grobova iz Zadra, Diadora, sv. 4, Zadar 1968, 212, Т. III.

¹⁴ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, Paris 1908, s. v. Chirurgia, 1109, fig. 1390.

¹⁵ В. Лахтов, Случаен наод на „Горица“ крај селото Лескоец Охридско, Situla 4, Љубљана 1961, 60, Т. VIII, 1.

¹⁶ J. S. Milne, Surgical Instruments in Greek and Roman Times, Oxford 1907, 44.

¹⁷ Музеји и збирке Zadra, Zagreb 1954, 20, br. 43.

¹⁸ Bericht des Vereins Carnuntum 1906/1907, Wien 1909, 68, 69, fig. 28, 6.

¹⁹ VHAD IV, 1882, 8, br. 21, Т. IV, 45.

али су доста чести и на другим античким локалитетима и њихов хронолошки оквир доста је широк. Специлус из гробног налаза на „Горици“ код Охрида најраније је из III века, а сличан из Царичиног града, додуше без заобљења на доњем делу, нађен је с рановизантијским материјалом.²⁰

Идентичан ункус налази се у збирци Археолошког материјала у Задру, где се везује за материјал из раног царског доба.²¹ Треба одмах нагласити да су различита датовања тих специфичних предмета сасвим реална, јер су више векова спадали у групу тзв. атипичног материјала који се мењао споро или никако у устаљеној и нединамичној медицинској пракси старог века.

Најкомплетнија збирка, која је у целини аналогна нашим инструментима, налази се у Народном музеју у Вршцу, где је доспела са осталим римским материјалом, откопаном на Сапаји код Банатске Паланке. Збирка се састоји од тринаест инструмената који до сада нису публиковани.²² Примерци свакако не припадају једном инструментаријуму, јер су налажени појединачно и у више наврата. Збирка садржи један скалпел, седам специла и пет ункуса, целих или у фрагментима (Т. I, 2).

Документација о детаљима и условима сапајских налаза није нажалост очувана, што не дозвољава прецизнију обраду и датовање. Ипак је могуће устаћи да је раноримски материјал на Сапаји веома изражен, ако не и доминантан.²³

Због низа битних детаља сапајске инструменте треба довести у најближу хронолошку везу с хируршким инструментима из Саве. Иако тренутно не располажемо ни једним сигурним и непосредним елементом који би помогао датовању нашег налаза, намеће се једноставна и логична идеја да су инструменти из истог културног слоја из којег су војничка диплома и легионарски шлемови.

Хируршки комплет припадао је несумњиво римском лекару, највероватније војном, који је са својом јединицом могао да логорује на савској обали. Војничка диплома, нађена заједно с оружјем и другим типичним војним инвентаром, даје таквој замисли реалан оквир.

У овом тренутку не може се ништа поуздано рећи да ли налази из Саве припадају непознатом војничком логору или кастелу, или хипотетичној луци *Graio* на овом месту. Али, узимају у обзир

и друге предмете, чија анализа следи, инструментариј је припадао једном од првих војних лекара на овом подручју.

Римски војни лекари служили су и у редовним трупама и у флоти, па иако су имали различите називе, положаје и функције, срећемо их најчешће с титулом *medicus*. Личност с титулом *praefectus castrorum* номинално је одговарала за све оболеле војнике, како извештава Вегеције,²⁴ али су непосредну бригу о болесницима и рањеницима водили искључиво *medici*.

Medicus у флоти исказиван је увек као *medicus duplicarius*, што је евидентно и на надгробним споменицима.²⁵ Титула *duplicarius* донекле служи и као основа за разјашњење ранга који је имао бродски лекар, и лекар уопште. Јер *medici* се каткад срећу на крају списка у групи *principales*, али су испред *immunes venatores*. Некад се њихова титула употребљава за личности које су на вишем рангу, а некад за оне који су нижи официри.²⁶

Људи с титулом *medicus castrensis* или *medicus castrorum* потврђени су у два случаја као лекари у војном логору једне одребене јединице.²⁷ Ипак је број људи с лекарским и хируршким квалификацијама у појединим јединицама остао и даље нејасан, према је R. W. Davies изнео хипотезу да је на сваком броду могао да буде по један *medicus duplicarius*.²⁸

На панонском подручју познати су војни лекари само у Аквинкуму и Сисцији. Из Аквинкума су: *T. Aurelius Numerius, militi medico leg. XXII Pr pf* (CIL III, 14347, 5), *Ti. Martius Castrensis, med. leg. II A* (AE 1937, 180), *C. Iulius Filetio, medicus* (CIL III, 3583), *Marcus Marcellus, med.* (CIL III, 3413), *C. Nundinius Optervius, med?* (CIL III, 14349, 7), који је вероватно, такође, служио у *legio II Adiutrix*.

Један лекар непознатог имена служио је у IV флавијској легији (CIL III, 3537), а у Сисцији је боравио *M. Mucius Hegetor, medicus cohortis XXXII, Vol.* (CIL III, 10854).

Из Мезије Супериор познат је лекар једне вексилације легије *XI Claudiae, Valerius Rufus* (CIL III, 7449), а у Дробети је служио *M. Valerius Longinus, med. legionis VII Cl.* (CIL III, 14216, 9).

Римски лекари, међутим, често се крију као дедиканти на споменицима Ескулапу и Хигији. Географски, Сремској Рачи су најближа открића рељефне заветне плоче с представом Асклепија,

²⁰ Б. М. Зиси, *Ископавања на Царичином граду у 1953 и 1954 години*, Старинар н. с. V—VI, 1954/55, 176, сл. 36, бр. 10.

²¹ Музеји и збирке Zadra, 20, бр. 43.

²² За публикавање дугујем захвалност Растку Рашајском из вршачког Народног музеја.

²³ Према усменој саопштењу Р. Рашајског и С. Барачког, кустоса Народног музеја у Вршцу.

²⁴ Vegetius, *Epitoma Rei Militaris II*, 10.

²⁵ CIL VI, 3910; CIL X, 3441, 3442, 3443, 3444; CIL XI, 29.

²⁶ R. W. Davies, *The Medici of the Roman Armed Forces*, *Epigraphische Studien*, Band 8, Disseldorf 1969, 85.

²⁷ Ibid.

²⁸ *Op. cit.*, 92.

Хигије и Телесфороса и натписом: ASCLEPIO ET HYGIE IVL MAGNVS DVI,²⁹ а такође и жртвеник из Скелана на Дрини са текстом Асклепију и Хигији.³⁰

Један рељеф Хигије из I—II века потиче највероватније из Мурсе,³¹ а једна фрагментована мермерна статуа Ескулапа откривена је у Сирмијуму.³²

Запажено је да се у провинцијским војним јединицама често срећу *medici* с грчким именима,³³ о чему за рани период Царства обавештава и Плиније.³⁴

У римској војној медицини хирургија је из разумљивих разлога заузимала истакнуто место, ако не баш и првенствено, о чему сведочи и титула *medicus chirurgus*.³⁵

Са пуно извесности може се сматрати да су управо једном таквом специјалисти припадали и хируршки инструменти из Саве, чије датовање у нашем случају не би смело да пређе другу половину I века н.е.

Упркос сталном присуству римских легија и посада у Панонији, легионарски шлемови нису бројни налази на том подручју. Локалитет код Сремске Раче представља у том погледу изузетно богато налазиште, поготово ако се узме у обзир још један шлем, сада у Археолошком музеју у Загребу, за који нема готово никакве сумње да потиче са истог локалитета.

Бронзани шлем је доспео у Загреб с подацима да је извађен из Саве код Сремске Митровице, а публиковао га је V. Hoffiller у свом познатом раду о римском оружју.³⁶ Готово истовремено са шлемом у Загреб је отпремљено и доста материјала са „Беле цркве“, који је такође извађен из Саве. Како сав материјал и хронолошки и садржајно припада једној целини може се оправдано претпоставити да потиче и са истог места.

И шлем у загребачком Археолошком музеју има правилан полукружан облик у виду калоте, с равним вратобраном. На површини изнад чела сачуван је траг обруча. На врху је купастни део

за усађивање перјанице, аналоган већ описаним примерцима. На горњој страни вратобрана избоцкан је натпис: (*centuria*) TREBIANA, а испод тога: L VETTI (T. VIII, 3).

Сви обрађени шлемови, изузев примерка под бројем 2, припадају несумњиво истом основном типу. Они се због свог заравњеног вратобрана датују у прву половину I века н.е.³⁷

Шлем под бројем 4 може се везати директно аналогично за бронзани шлем из Ругвице, који се налази у Археолошком музеју у Загребу.³⁸ На њему је такође избоцкан натпис: (*centuria*) TAVRI C MESTRI CINNA. Сличан њему је и гвоздени шлем у Народном музеју у Београду с натписом на горњој страни вратобрана: (*centuria*) TAVRI T ALFVIS.³⁹

Шлем под редним бројем 2 нема за сада директне аналогичне на нашем подручју. У овој групи он је једини без натписа и по свом косом вратобрану био би нешто млађи од осталих.

Пет бронзаних котлића и две посуде од бронзаног лима (ред. број 5—11) представљају и бројношћу и врстом ретке налазе на панонском подручју.

Котлић бр. 5, сем карактеристичне орнаментике на дршци, готово се ни у чему не разликује од новијих примерака исте врсте. Очигледно је да котлићи спадају у тзв. атипичне примерке утилитарног инвентара и да би их, уколико се нађу сами, било веома тешко или чак немогуће датовати. То, међутим, није случај и са лонцима, иако су у овом тренутку могуће ближе аналогичне једино за примерак под редним бројем 10.

Облици лонаца, поготово раних, ослањали су се на територији Сирмијума и јужне Паноније уопште на латенске форме, с тракасто профилисаним ободом, високим трбухом и суженим дном, што је углавном важило и за касније римско-провинцијске форме.⁴⁰ Од тих особина наш суд карактерише висок трбух и сужено дно. Оштро

²⁹ H. Klumbach, *Ein römischer Legionarshelm aus Mainz*, Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz 1961, 8 Jahrgang, 96 и даље, T. 43—45; P. Reinecke, *Ein Frühkaiserzeitlichen Bronzehelm aus der Donau bei Straubing*, Germania, Jahrgang 29, Berlin 1951, Heft 1, 2, 37 и даље, сл. 1.

³⁰ V. Hoffiller, *op. cit.*, 184, сл. 23.

²⁹ J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, VHAD, n. s. VIII, 1905, 52, 53.

³⁰ Д. Сергејевски, *Римски натписи из Босне, Ужичког краја и Санџака*, Споменик СКА ХСIII, 3, Београд 1940, 15.

³¹ D. Pinterović, *Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i okolice*, Osječki zbornik VI, 1958, 42—44, сл. 10.

³² Археолошки преглед 5, 1963, 70 (В. Поповић).

³³ R. W. Davies, *op. cit.*, 85.

³⁴ Plinius, *Nat. hist.* XXIX, 16, 17.

³⁵ C. Terentius Symphorus *medico chir. coh. III praet.*, Archaeologiai Értesítő, Budapest 1945, 62.

³⁶ V. Hoffiller, VHAD XI, 1910/11, 185, сл. 24.

³⁷ Д. Пилетић, *Римско оружје са територије Горње Мезије*, Весник Војног музеја Београд, 17, 1971, T. XXX, 138; види још: Д. Пилетић, *Римски легионарски шлем из Булгарије и питање детерминисања оквишне хронолошке скале римских легионарских шлемова*, Весник војног музеја Београд, 11—12, 1966, 11, T. IX.

⁴⁰ О. Брукнер, *Основне форме и техника римске провинцијске керамике у Сирмијуму*, Радови са Симпозијума Хронолошка и типолошка детерминација римске керамике у Југославији, Зеница 1971, 38, T. V, 7—14.

искошен обод, међутим, упућује и на друге узор. Лонци сличног изгледа, али у керамичкој техници, налажени су на емонским некрополама, и то с раним римским материјалом.⁴¹

У гробовима 47 и 467 на Титовој цести сличне посуде нађене су с новцем Клаудија, а у гробу 653 с новцем Хадријана, што би углавном одговарало и распону датовања наших предмета.

У тренутним условима немогуће је одговорити на питање какав је карактер имао зидани објекат откривен у реци на 168. километру од њеног ушћа у Дунав. Али, сви до сада нађени предмети с тог значајног локалитета, који измиче нормалном и уобичајеном археолошком истраживању, припадали су несумњиво римским војним јединицама. Присуство тих трупа могло би се документовано пратити већ после средине I века н.е., кад се јављају натписи на дипломама, надгробним плочама и жртвеницима.

20. март 1980.

На новооткривеним шлемовима спомињу се Гај Пимо из центурије Флавија и Гај Кламо из центурије Лупа, која је припадала I кохорти непознате легије. Врло је вероватно да су се на овом подручју у I веку нашле удружене вексиларне трупе из различитих легија, највероватније из *legio I Adiutrix* и *legio II Adiutrix*.⁴²

Да су припадници *legio I Adiutrix* боравили у раном Сирмијуму потврђује жртвеник што га је поставио војник *Quintus Sabinus Maximus* из центурије *Egnatii Paeti*.⁴³ Из краја I века потиче надгробни споменик центуриона *T. Cominius Severus*-а који је умро у Сирмијуму као припадник *legio II Adiutrix*.⁴⁴

Отворена питања остају и даље, међутим, независно од њих налази из Саве код Сремске Раче могу се датовати у другу половину I века, а шлем са косим вратобраном помиче ту границу и на почетак II века нове ере.

UDK: 904-03 : 739.032.7

TROUVAILLES ROMAINES DANS LA SAVE PRES DE SREMSKA RAČA

PETAR MILOŠEVIĆ, Muzej Srema, Sremska Mitrovica

Depuis quelques années, une localité romaine inconnue, dans le lit de la Save (à 168 km. de son confluent avec le Danube) attire l'attention. Le draguage du lit de la rivière a révélé plusieurs trouvailles intéressantes qu'on croyait provenir de la localité «Bela crkva» près de Sremska Rača à environ 25 km. de Sremska Mitrovica.

Erodée par la Save, «Bela crkva» est connue dans la littérature archéologique dès la fin du XIXe siècle. Dans ses alentours, les pêcheurs ont souvent retiré de la rivière des armes romaines. Notons aussi la découverte d'un diplôme militaire de l'époque de Claudius ou de Néron. Selon certaines hypothèses c'est à cet endroit qu'on pourrait chercher le port fluvial Graio que mentionne la Notitia Occidentalis (cap. XXXI, 91, 92).

Cependant, au kilomètre cité, entre les villages Bosut et Sremska, à environ 50 mètres de la rive gauche, les dragueurs, ayant accroché un édifice romain commencèrent à rejeter du matériel de construction. Les conditions dans lesquelles se trouve cette localité ne permettent pas à l'heure actuelle d'entamer des recherches archéologiques, mais le matériel mis à jour indique le caractère militaire de tout le complexe.

Jusqu'à présent, la rivière a rendu des instruments chirurgiques dans leur boîte originale (Theca vulne-

ria) qui contenait cinq instruments de bronze dont trois ressemblent aux cuillères affilées actuelles — specilli, un scalpel et un uncus. On a trouvé aussi trois casques de bronze dont deux portent des inscriptions; cinq chaudrons et deux pots de bronze. L'analyse d'un casque de légionnaire qui se trouve au Musée archéologique de Zagreb et porte aussi une inscription gravée (Vjesnik hrvatskog arheološkog društva n. s. XI, 1910/11, 185, sl. 24) permet de constater qu'il provient très probablement de cette localité.

L'analyse du matériel retiré de la Save, montre que tous les objets appartenaient aux unités militaires romaines. La présence de troupes romaines dans la région entre la Save et le Danube peut être suivie, à la base de documents, dès le milieu du Ier siècle ap. J.—C. — époque de l'apparition d'inscriptions sur diplômes, plaques tombales et autels.

Les instruments médicaux appartenaient sans aucun doute au chirurgien militaire (medicus chirurgus) qui bivouaquait avec des unités inconnues sur les rives de la Save, ce que confirme toutes les autres trouvailles de cet endroit.

En dépit de la présence permanente des légions et garnisons romaines en Pannonie, on découvre rarement des casques de légionnaires, de sorte que la

⁴² J. Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, Limes u Jugoslaviji I, Beograd MCMLXI, 23.

⁴³ VHAD XI, 1906/7, 103, No. 220 (J. Бруншмид); M. Mirković, *Sirmium — its History from the I Century A. D. to 582 A.D.*, Sirmium I, Beograd 1971, 62, 63, No. 12.

⁴⁴ CIL III, 10224.

⁴¹ S. Petru, *Emonske nekropole*, Ljubljana 1972, T. V, 47 — 25; T. IX, 80 — 11; T. XXX, 467 — 20; T. XLIII, 653 — 14, 15; Lj. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče, Ljubljana 1972, T. IX, 6; T. XXXVII, 5; T. LI, 6; T. LII, 20; T. LVIII, 6.

localité près de Sremska Rača représente un site exceptionnellement riche.

Tous les casques trouvés, à l'exception de l'exemplaire numéro 2, appartiennent sans aucun doute au même type original dont les couvre-nuques horizontal les font datés de la première moitié du Ier siècle ap. J.—C. Le casque numéro 2 est plus récent, surtout à cause de son couvre-nuque oblique.

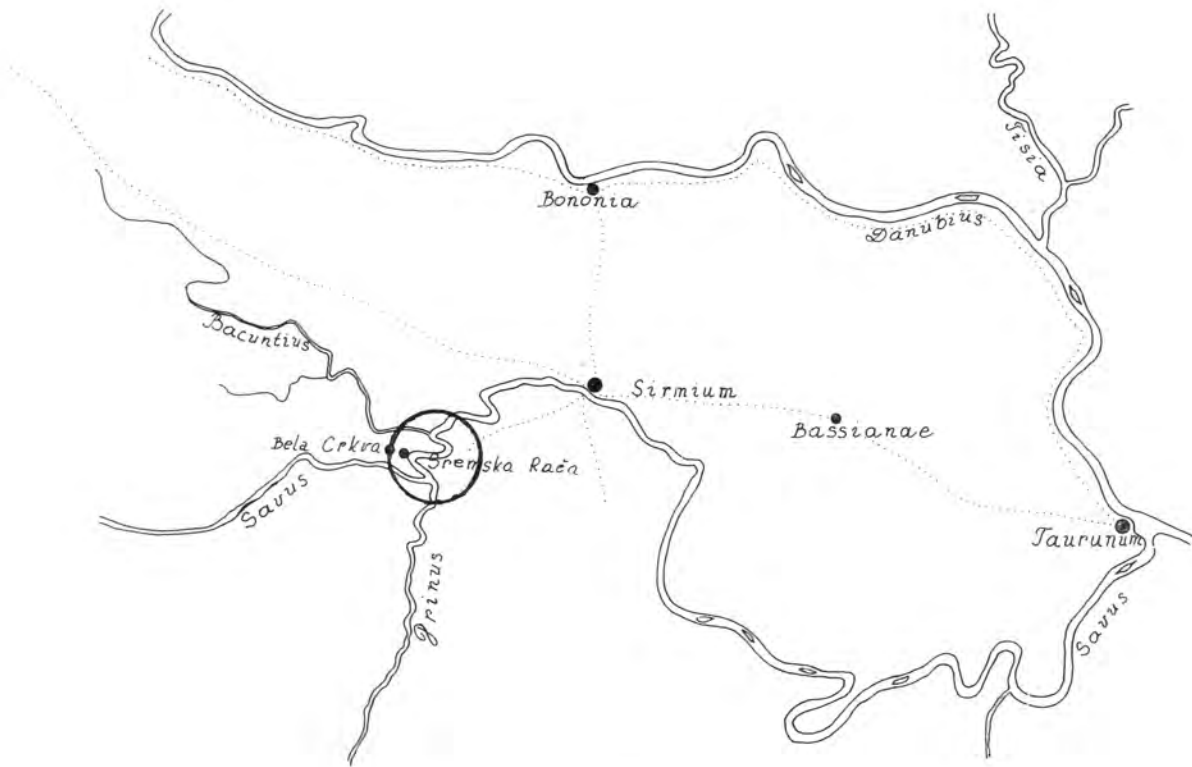
Sur les casques récemment découverts sont mentionnés C. Pimo de la centurie de Flavius et C. Clamo de la centurie de Lupus qui faisait partie de la Ière cohorte d'une légion inconnue.

Il est très probable qu'au Ier siècle, les troupes vexillaires de différentes légions, le plus probable-

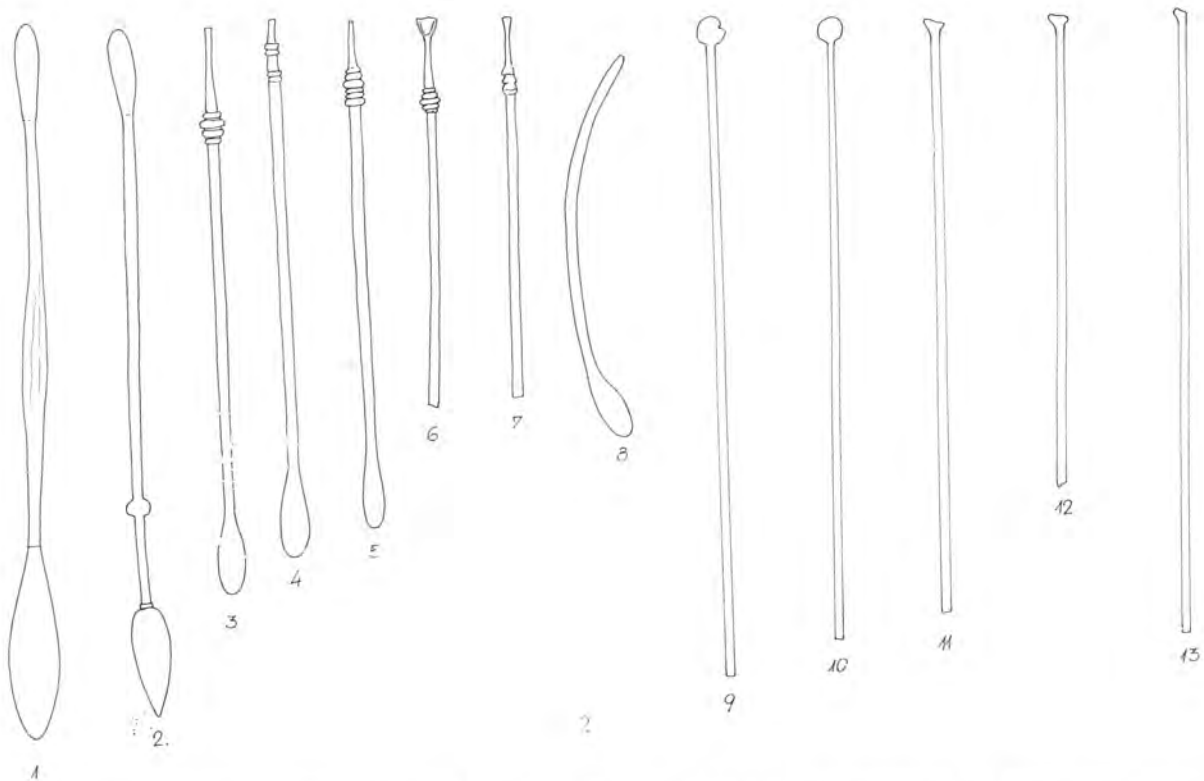
ment des legio I Adriatrix et legio II Adriatrix (dont les membres séjournent à Sirmium dans la deuxième moitié du Ier siècle) se soient réunies dans cette région.

Les petits chaudrons de bronze appartiennent évidemment à ce qu'on appelle «les exemplaires non-typiques de l'inventaire utilitaire», ce qui n'est pas le cas des récipients de bronze qui, en raison de leurs caractéristiques peuvent être datés de la période entre Claudius et Hadrien.

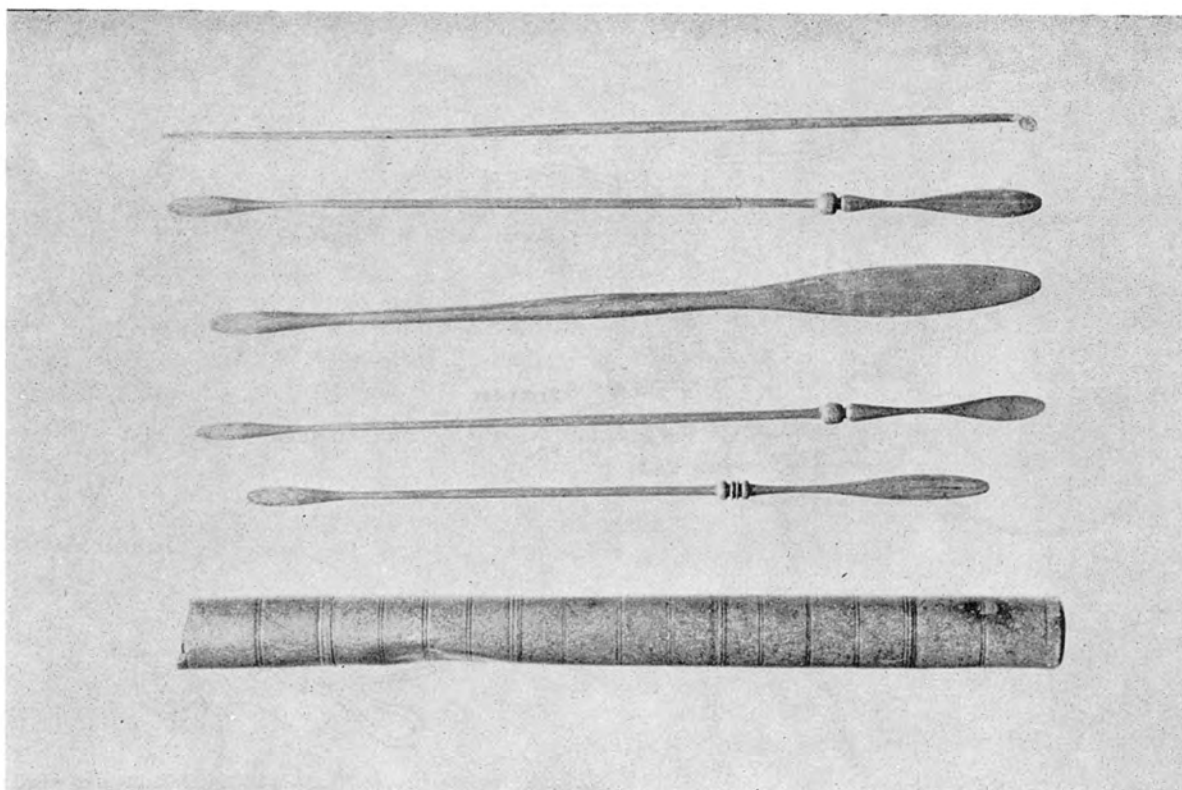
Quoique la question du caractère de la localité reste ouverte, tous les objets trouvés peuvent être datés de la deuxième moitié du Ier siècle, et le casque au couvre-nuque oblique étend cette limite vers le début du IIe siècle ap. J.—C.

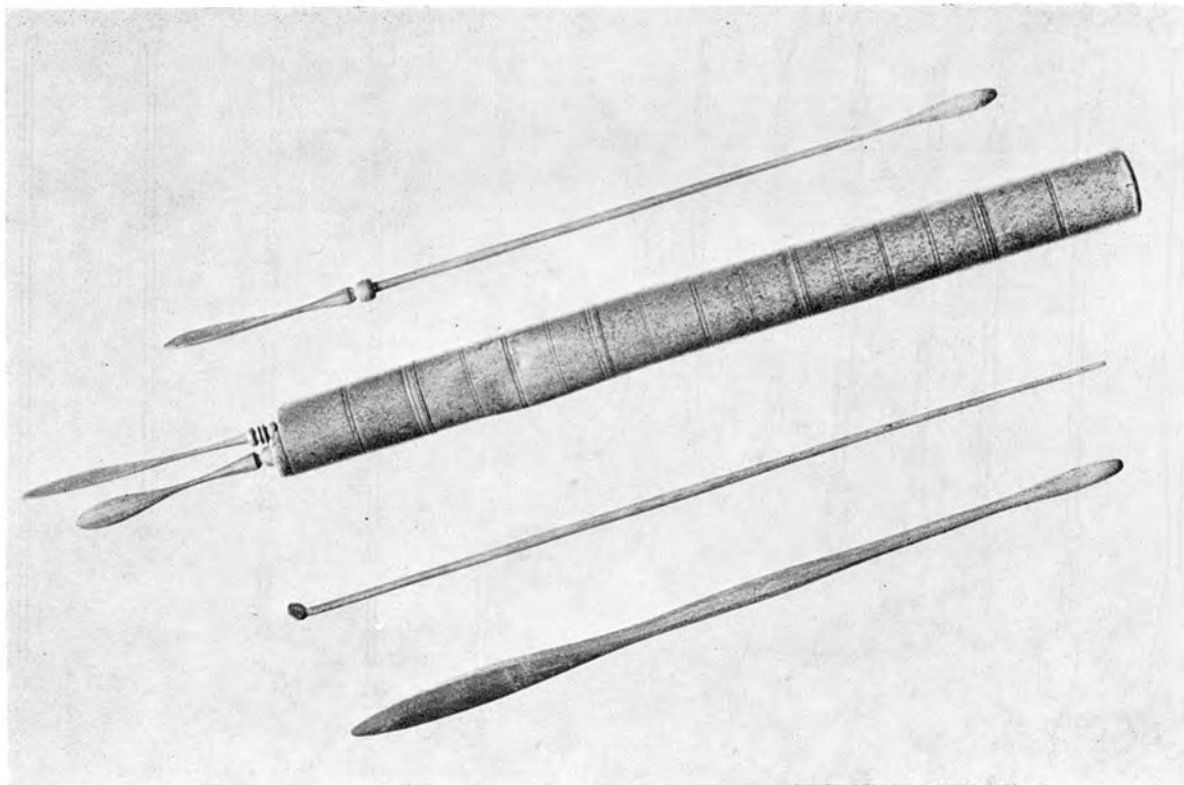
1

Сл. 1. Археолошка налазишта у Срему. Сл. 2. Збирка медицинских инструмената из музеја у Вршцу. —
 Fig. 1. Sites archéologiques de Srem. Fig. 2. Collection d'instruments médicaux du musée de Vršac.

1

2

Сл. 1—2. Комплет медицинских инструмената. — Fig. 1—2. Garniture d'instruments médicaux.

1

2

Сл. 1—2. Шлем од бронзе. — Fig. 1—2. Casque de bronze.

1

2

Сл. 1—2. Шлем од бронзе са пунктираним натписом на горњој страни вратобрана. — Fig. 1—2. Casque avec inscription poinçonnée sur le côté intérieur du couvre-nuque.

1

2

Сл. 1. Натпис пунктиран на вратобрану. Сл. 2. Шлем од бронзе са натписом пунктираним на унутрашњој страни вратобрана. — Fig. 1. Inscription poinçonnée sur le couvre-nuque. Fig. 2. Casque avec inscription poinçonnée sur le côté intérieur du couvre-nuque.

1

2

Сл. 1. Натпис пунктиран на вратобрану. Сл. 2. Котлић од бронзе. — Fig. 1. Inscription poinçonnée sur le couver-
-nuque. Fig. 2. Petit chaudron de bronze.

1

2

3

4

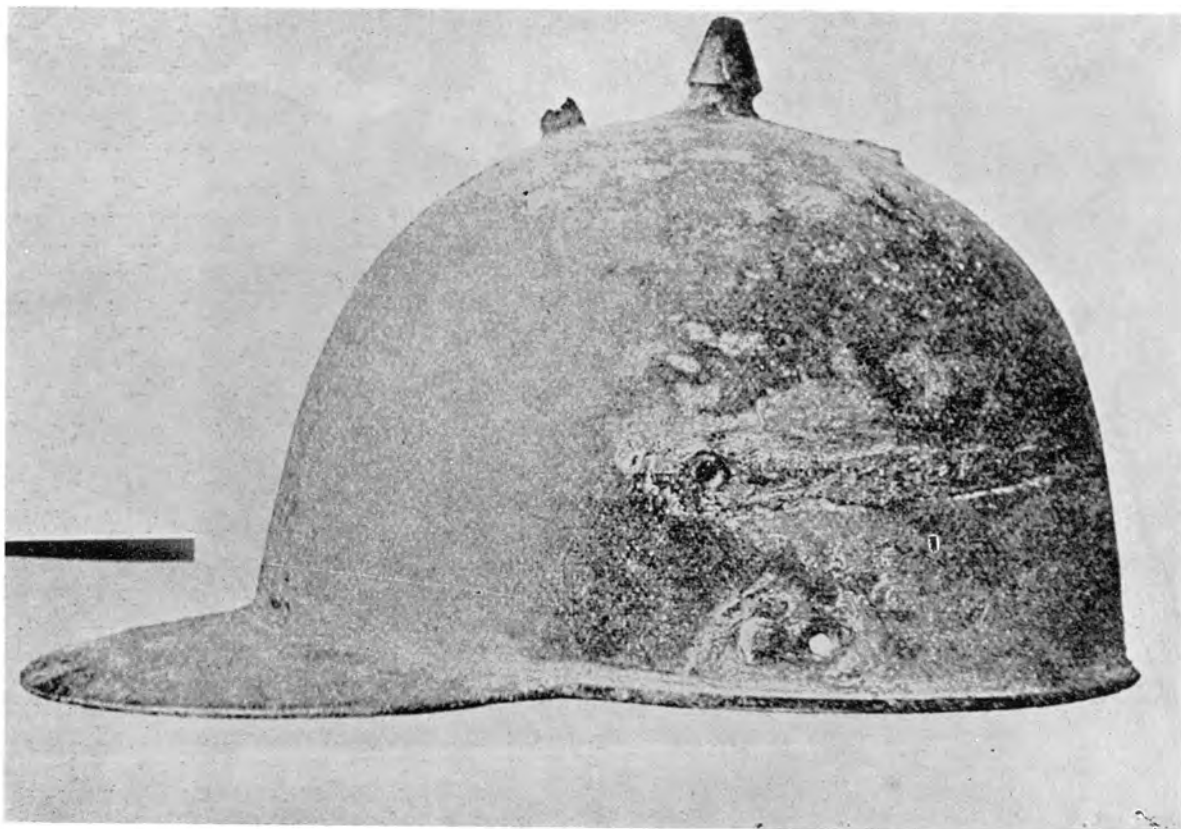
Сл. 1—4. Котлићи од бронзе. — Fig. 1—4. Petits chaudrons de bronze.

1

2

Сл. 1—2. Лонци од бронзаног лима. Сл. 3. Шлем — Археолошки музеј у Загребу. — Fig. 1—2. Fets en tôle de bronze. Fig. 3. Casque — Musée Archéologique de Zagreb.

Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља

АЛЕКСАНДРИНА ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Локалитет у селу Комини код Пљеваља познат је у стручној литератури одавно, још од 1866. године када је Ото Блау сакупио епиграфске споменике са тог терена и доставио их Момзену за Корпус латинских натписа.¹ Тада се поставило и питање имена града, коме су ти споменици припадали; претпоставка у *Sarui* или *Stanecli* са Појтингерове табле показале су се нетачне.² Археолошка истраживања насеља, која би могла да пружи решење овог проблема, нису до данас вршена. Прва археолошка истраживања вршена су на подручју некрополе, у времену пред I светски рат, без довољно података о терену и без документације. На основу кратких извештаја може се закључити да се радило на млабој некрополи, где је откривена једна гробница.³

¹ O. Blau, Monatsbericht der k. Preussischen Akademie, 1866, p. 840; CIL III, 6339—6357. Прве податке о римским споменицима у Пљевљима дало је дубровачко посланство крајем 18. века, в. А. Цермановић-Кузмановић, *Rezultati arheoloških istraživanja na području municipijuma S... kod Pljevalja — selo Komini* (Materijali IV, 1967, 77 ff.).

² Th. Mommsen, CIL III 1026, 1479 и M. Hoernes, AEM, IV, 187, идентификовали су насеље у Коминима са *Stanecli*, док је W. Tomaschek, Mitth. der k. k. geograph. Gesellschaft in Wien, 1880, 556 сматрао да се ради о месту *Sarua*. A. Evans, Antiquarian Researches in Syria cum, Westminster III—IV, 1885, 44, сматра да је град у Коминима *Splonum*, а Н. Вулић, Споменик САН ХСVIII, 130 се слаже са тим мишљењем. U PW RE, s. v. Saloniāna I A/2, Sp. 2006, Н. Вулић идентификује насеље у Коминима са Салонијом, која се налази на Птоломејевој карти.

³ На основу података које је дао К. Pstsch, WMBN VIII, 1902, 115, може се закључити да су Аустријанци радили на млабој некрополи, односно на некрополи II, и да су открили једну монументалну гробницу сличног типа као касније откривене гробнице I и II. Откривени надгробни споменик на-

Прва систематска ископавања отпочела су 1964. године, када је случајно откривена једна гробница и када су стручњаци Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе на терену констатовали о чему се ради. Од тога времена, па све до 1976. године, са паузом од 1968—1970. вршена су истраживања на терену некрополе. Том приликом су утврђене и истражене две некрополе, лоциране на падинама Белог брда и удолини према речици Везишници.⁴

На основу нових археолошких истраживања данас смо у могућности да неке претпоставке у вези насеља у Коминима допунимо и исправимо; такође је могуће на основу богатог и разновр-

лази се данас у касарни у Пљевљима, док је покретни археолошки материјал нестао.

⁴ Извештаји о археолошким истраживањима у Коминима објављени су у *Arheološkom pregledu* 7 (1965), 144; 8 (1966), 115; 9 (1967), 113; 14 (1972), 91; 15 (1973), 71; 16 (1974), 89; и 17 (1975), 104. Краћи радови о откривеном археолошком материјалу из Комина објављени су у *Materijali* IV, 1967, 77 ff; А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XVIII*, 1968, 201 ff; иста, *Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori* (Arheološki vestnik XXV, 1976, 175 ff); иста, *Pregled i tipologija keramike u j. i delu rimske provincije Dalmacije* (Arheološki vestnik XXVI, 1976, 86 ff); иста, *Neue Funde aus dem Municipium S...* (Latomus, Hommages à Marcel Renard, 1969, 116 f); иста, *Зборник Филозофског факултета XI/1*, 1970, 75 f; А. Цермановић-Кузмановић, D. Sreјовић, С. Marković, *Necropoles romaines à Komini près de Pljevlja — Municipium S...* (Inventaria archaeologica Jugoslavica, fasc. 15, 1972); А. Цермановић-Кузмановић, *Die römisch-illyrischen Skulpturen aus Komini* (Die antike Welt, 1973, 3 f); иста, *The Komini Diatretum* (Journal of Glass Studies, 1979, 51 f); Д. Срејовић, *Зборник Народног музеја VIII*, 1975, 177 f; иста *Balkanica*, *Годишњак Балканолошког института VIII*, 1977, 83.

сног археолошког материјала, откривеног у гробовима, дати и слику о култури насеља, етничкој припадности његових становника, о трговачким везама са осталим областима Римског царства, као и о локалном занатству.

НЕКРОПОЛА I

На падинама Белог брда, на раздаљини од око 300 метара од града, откривена је некропола спаљених покојника, која је названа некропола I. На основу откривеног археолошког материјала може се закључити да је ова некропола старија, односно да је сахрањивање на њој отпочело раније но на суседној некрополи II.

На некрополи I откривени су гробови спаљених покојника, који се могу поделити на пет основних група и то:

— тип I који чине кружне јаме, испуњене остацима са ломаче,

— тип II су правоугаоне гробне јаме са нагорелим странама, испуњене гаром и остацима са ломаче,

— тип III су кружне јаме са керамичком урном,

— тип IV су кружне јаме испуњене остацима са ломаче и поклопљене каменом плочом и

— тип V чине камене урне, односно сандучићи за пепео.⁵

У оквиру ових основних типова могуће је уочити варијанте, нарочито код типа III, где урна може бити укопана у јаму, са гаром или без њега, или стављена у јаму, са венцем од камена око ње. Исто тако типу V припадају на првоме месту правоугаони сандучићи за пепео, али исто тако и камене урне, коничног облика.

Треба истаћи да се ови типови гробова спаљених покојника налазе и на млабој некрополи II; такође је важно истаћи, да су неки типови гробова, као например гробови типа I и III, изузетно раширени на некрополама у Коминима, док су други типови — као тип II — изузетно ретки.

Гробови на некрополи I нису укопавани по неком систему, већ густо и без реда. Једино се на основу груписања сандучића за пепео, може закључити да је постојало парцелисање и груписање ових богатих гробова. Оквири некрополе I нису се могли са сигурношћу утврдити из објективних разлога, иако је вероватно да је некропола I гравитирала према удолици Везишнице, односно некрополи II, и ка северу према Бабић потоку. Њено ширење према југу није констатовано; на јужној периферији некрополе от-

кривени су трагови озидане гробнице грабене вероватно у техници *opus incertum*, и сличне гробнице III са некрополе II. Постојање ове гробнице, као и налази два епиграфска надгробна споменика доказују да је некропола постојала и у III веку, односно да је и тада вршено сахрањивање на њој, иако је већ увелико била у употреби некрополе II.

Гробови типа III, који су и најбројнији на некрополи I, садрже керамичку урну; она се најчешће полаже у венац од камена, који је штити као нека облога. Испод урне налази се комад плоче од кречњака као база, а истим таквим комадом поклапа се и отвор урне.

Гробови типа V чине једну групу гробова, који су богатији по прилозима, и садрже скупоцене предмете и накит. Већ је поменуто да су они концентрисани на једном месту, што би означавало и парцелисање некрополе I; понекад су сандучићи за пепео стављани на велике фрагменте посуда од печене земље, који служе уместо базе. Сандучићи за пепео рађени од меког лапорца скромни су и једноставни, без икаквог украса; кров је некад раван, некад двосливан. На неким, јако фрагментованим, нађени су трагови натписа. Двојни сандучићи за пепео ретки су али се појављују на обема некрополама.

При стављању прилога у гробове очигледно је да су неки имали своје одређено место; тако се нож увек забада поред урне и то на северозападној страни. Остале прилоге чине керамички пехари, стављани у урну или поред ње, а доста чести су и фрагменти посуда, нарочито дршке двоухих пехара и ободи здела. Посебно су честе бронзане фибуле. Накит је ретко заступљен на некрополи I; уколико га има, нађен је у неотвореним сандучићима за пепео, односно у гробовима типа V, и због спаљивања заједно са покојником, најчешће је лоше очуван. Тако је нађено прстење⁶, сребрни ланчићи од уплетене жице. Изузетак чине златне наушнице посебног типа и хеленистичког порекла, са стилизованом људском фигуром, вероватно Амором. У гробовима се налази и оружје, најчешће криви нож,⁷ али и копље;⁸ у једном гробу нађен је већи број оружја, што је само по себи изузетно и указује на неримски начин сахрањивања. Стакло је ретко на некрополи I, и неколико бочица за мирисе припадају уобичајеним раним типовима балсамарија.⁹

⁶ A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srejskić, C. Marković, *Inventaria* 15, 1972, T. 141/2; 143/4.

⁷ *Ibid.* T. 142/2.

⁸ *Ibid.* T. 139/5.

⁹ C. Isings, *Roman Glass from dated Finds, Groningen-Djakarta* 1957, F. 82, и његове варијанте.

⁵ A. Cermanović-Kuzmanović, *Materijali* IV, 1967, 77.

Керамика је на некрополи I најбројније заступљена, без обзира да ли се ради о урнама или гробним прилозима.¹⁰ У већини случајева она је грубе фактуре, слабо печена, халштатско-латенских облика, рађена руком и на витлу. Облици су разноврсни — по бројности су на првоме месту урне, потом пехари. Урне рађене руком претежу на некрополи I; оне су крушколике (Т. I, 1) или лоптасте, ређе биконичне. Ове задње имају као једини украс извучена пластична ребра на рамену (Т. I, 2),¹¹ а на неким урнама крушколиког и лоптастог облика налазе се потковичасте дршке.¹² Извесно је да су све урне произвођене ове, у старој домородачкој традицији. Најближе паралеле урнама са некрополе I налазимо на некрополи код врела Цетине,¹³ као и на јаподским и илирским некрополама фазе Vb и VI према Марићевој подели, односно могу се датовати у време од 35. године старе ере до 100. године н. ере.¹⁴

На некрополи I релативно бројни су и пехари разних облика, од сиве или светломрке земље, лоптастог или издуженог трбуха. Једна варијанта са две дршке, елегантног облика који личи на грчки кантарос, налажена је јако фрагментована,¹⁵ њихова латенска припадност је очевидна како по боји земље — најчешће сива — тако и по облику и украсу, који се изразито ретко састоји од таласасте линије на врату посуде.

Зделе такође припадају бројнијој групи керамике са некрополе I. Могу бити рађене руком и на витлу; прве су најчешће коничног облика, док су друге биконичне. Изузетна је велика здела светлосиве боје, рађена на витлу и украшена ситним урезима на унутрашњој страни, која је сигурно импортована, а по облику подражава тера сигилату. Један карактеристичан облик зделе fine фактуре, са истакнутим делом испод отвора налази се на некрополи I ређе и то увек у фрагментима.¹⁶

Од металних објеката, на некрополи I најбројније су бронзане фибуле са шарниром, које представљају једну варијанту фибула типа Ауциса (Т. III, 1). Велики број тих фибула је неукрашен; неке од њих имају на плочастој глави уре-

зан орнаменат гранчице, углова, кружића. Већи на фибула овог типа има ребрасто рашчлањен лук, украшен утиснутим кружићима или зарезима.¹⁷ Некада је лук тордиран¹⁸, а ретке су фибуле са две игле.¹⁹ Изузетно ретке су Ауциса фибуле од сребра, са гранулацијама на луку.²⁰

Уједначени гробни облици као и скоро исти распоред гробних прилога показују да је на некрополи I вршено сахрањивање домородачког, нероманизованог становништва. Такође се на основу прилога може закључити, да је сахрањивање на овој некрополи вршено у току I века н. ере, па све до краја III века, на што указују два епиграфска споменика са ове некрополе, као и гробне надземне конструкције. При томе није искључено, да су неки гробови и ранији, односно да припадају задњим годинама старе ере.

НЕКРОПОЛА II

Млађа некропола II обухватала је простор у благој удолици између Белог брда и леве обале Везишнице. На источној падини Белог брда терасасто је усечен већи број алеја или тераса, које прате благи лук брежуљка и пружају се у правцу север—југ, односно усмерене су према јужном улазу у град. Гробови и гробне конструкције некрополе II распоређене по плану, чине контраст примитивним гробним облицима и њиховом неорганизованом распореду, на некрополи I.

Сигурно су констатоване две гробне алеје, између којих се налази пролаз или пут, ширине око 2 метра, према коме су окренуте фасаде гробних конструкција и надгробни споменици, односно натписи. На основу археолошких истраживања извесно је да су ове терасе биле опасане ниским зидом, грађеним од камена, који је чинио границу између двеју тераса.²¹

Западна алеја гробова са некрополе II захвата терасу ширине око 9 метара, испитане дужине око 130. метара. На овој тераси, идући од севера према југу, тј. од градске капије, нађен је већи број надгробних стела *in situ*, као и осам надземних грађевина — гробница (I—VIII). Најближа градској капији је гробница VIII, док је најјужнија гробница II. Нажалост, док су надгробни споменици — плоче и скулптуре — релативно добро очуване, гробнице су знатно оштећене, нарочито у горњем делу; изузетно су очу-

¹⁰ О керамици из Комина види А. Сермановић-Kuzmanović, *Arheološki vestnik XXVI*, 1976, 64 ff.

¹¹ *Inventaria*, 15, Т. 145/1. А. Цермановић-Кузмановић, *Старине Црне Горе VI*, 1979, 93, сл. 2.

¹² *Inventaria*, 15, Т. 139/1.

¹³ I. Marović, *Iskopavanje kamenih gomila oko vrela Cetine* (Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LXI, 1959, 5 ff).

¹⁴ Z. Marić, *GZM XXIII*, 1968, 1 ff.

¹⁵ *Inventaria*, 15, Т. 144/2.

¹⁶ Здела сличног облика са некрополе II, само осликана. *Inventaria fasc. 15*, Т. 139/4.

¹⁷ *Inventaria*, 15, Т. 139/2.

¹⁸ *Ibid.*, Т. 142/5.

¹⁹ *Ibid.*, Т. 143/5.

²⁰ *Ibid.*, Т. 143/5.

²¹ А. Сермановић-Kuzmanović, *Materijali IV*, 1967, 78.

ване гробнице I и II, које су најбоље испитане и које се могу са лакоћом реконструисати. При градњи ових двеју гробница, стрма падина при подножју Белог брда засечена је тако да је добијен заравњен плато.²² На њему су подигнуте гробнице I и II, без укопавања темеља; за градњу су коришћени велики камени блокови и плоче, без икаквог везивног средства. Плоче чине једну базу, на коју су постављени камени блокови; ови затварају правоугаону површину од преко 13 квадратних метара (Гробница II. Паконије Монтане и Луција Барбара), односно преко 6 квадратних метара (гробница I. Аурелије Максимине и њеног оца). Уз унутрашњу страну источног зида гробнице I помоћу три насатично постављена камена блока, изграђена је комора-сандук. Гробница II има уз источну страну зида два камена сандука, односно две коморе, грађене на исти начин као и код гробнице I.²³ Изглед ових двеју гробница могу се реконструисати; камена комора, која је уствари гроб у ширем смислу речи, покривена је профилисаним каменим блоком, код гробнице II у виду зарубљене пирамиде са урезаном представом ације и натписом *D(is) M(anibus) S(acrum)*. На тај блок стављен је надгробни споменик — ципус, који је вероватно био покривен каменим блоком, по облику и профилијацији сличном блоку базе. Бочне стране гробница завршавају се венцем од каменних блокова, у облику зарубљене пирамиде (гробница I). За гробницу II није сигурно како се завршавала, можда се венац састојао од полуваљкастих блокова, какви су нађени у близини других гробница. У унутрашњости комора откривени су камени сандучићи за пепео са прилозима који гробницу датују у другу половину III века (стаклена чаша, балсамарија, бронзане фибуле).

Гробнице I и II припадају типу *area maceria cincta*, који је најбоље познат са некропола I века у Аквилеји,²⁴ одакле је пренет и на територију Далмације²⁵ и Паноније.²⁶ Отуда се може закључити да су гробнице овог типа у средњедалматинском подручју најпре градили досељеници из северне Италије, односно из Аквилеје. У току времена, овај тип гробница се шири и у

²² Д. Срејовић, *Гробница Аурелије Максимине и Паконије Монтане у Коминима Муниципијум S...* Зборник Народног музеја VIII, 1975, 177 f.

²³ Ibid. 178, 180.

²⁴ G. Brusin, *Gli scavi di Aquileia*, Udine 1934, 197 f.; J. M. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, passim.

²⁵ Д. Срејовић, *op. cit.*, 184; А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, *Античка Дукља — некрополе*, 1975, 30 ff.

²⁶ S. Garady, *AE XLIX*, 1936, 94, сл. 58; L. Nagy, *Germania XV*, 1931, 260; исти, *AE LIII* 1939, 117, f.; B. pest Régisegei VII, 1900, 34; XV, 1950, 371.

унутрашњост Далмације, посредством досељеног становништва из салонитанског подручја, које га је прво прихватило. Међутим, док је овај тип у приобалном делу Далмације ран, у унутрашњости Далмације он припада углавном III веку.²⁷

Трећа гробница исте алеје грађена је од ломљеног камена у техници *opus incertum*; она је знатно лошије очувана и њена реконструкција се тешко може извести.

На некрополи II откривени су гробови спаљених и инхумираних покојника. Треба помнути да у односу на типове спаљених гробова, не постоји скоро никаква разлика између гробова на некрополи I и гробова на некрополи II, односно и гробови спаљених покојника са некрополе II могу се разврстати у пет основних типова. Извесна разлика постоји код гробова типа V; на некрополи II сандучићи за пепео налазе се увек у оквиру монументалних гробница или уз њих, што показује да се ради о гробовима имућнијих становника, који су себи подизали гробнице. Такође, неки сандучићи са некрополе II имају грубо изведен украс у облику розете или венца.

Керамичке урне са некрополе II истих су облика као и урне са некрополе I, рађене и у истим техникама — на витлу и слободном руком. Разлика између њих је у томе што су бројније урне рађене на витлу (Т. I, 3—4) и њихов однос према онима рађеним руком је 16 : 7. Међу урнама рађеним на витлу има примерака који сигурно представљају импорт (цилиндричне урне fine фактуре, са орнаментом изведеним печатом).

Зделе су ређе заступљене на некрополи II; посебно треба истаћи дубоке зделе са наглашеним „оковратником“, углавном светло мрке боје, рађене на витлу. Оне су налажене углавном фрагментоване, а међу целима типична је здела са сликаном орнаментима, која је стакленом чашом сигурно датована у III век.²⁸ Код сликане керамике са некрополе II у Коминима треба истаћи да се она релативно често јавља, али да не припада сликаној керамици одомаћеној у Панонији и областима насељеним келтским становништвом.²⁹ Сликана керамика у Коминима је познија и сигурно припада III веку.³⁰ Окарактерисана је светлом бојом земље, на којој је орнамент сликан тамнијом бојом, сивом или мрком. Орнаментат је геометријски, састављен од ром-

²⁷ Д. Срејовић, *Зборник Народног музеја VIII*, 1975, 184.

²⁸ *Inventaria*. 15, T. 148/2.

²⁹ O. Brukner, *Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu*, Materijali VIII, 1971, 31 ff.

³⁰ А. Цермановић-Кузмановић, *Сликана керамика и њена проблематика*, *Старинар XXIV—XXV*, 1973—74, 103 f; *Inventaria*. 15, T. 147/2; 148/1.

бова и мрежастог орнамента; изузетна је посуда осликана јарко црвеном бојом.

Међу пехарима преовлађују пехари са две дршке, fine фактуре; њихова млађа варијанта здепастијег је облика, више личи на лончиће и везује се за скелетне гробове новог етничког елемента (Т. II, 1).³¹ Пехари су иначе релативно бројни на некрополи II и посебно су занимљиви примерци који сигурно представљају импорт, као пехар са наборима (Falten becher), затим неки лончићи fine фактуре и тамносиве, скоро црне боје, биконичног или цилиндричног облика.³² Такође треба поменути пехар од црвене земље, жуто глебосан са удубљењима, жљемљеним орнаментом и дугмастим завршецима на дршкама³³, као и спорадични налази фрагмената мрко глебосане керамике са полумесечастим крљуштима, вероватно западног порекла, нађених ван гробова.

За разлику од некрополе I, на млађој некрополи II стакло је бројно заступљено,³⁴ иако по броју заостаје по посудама од керамике. Стаклене посуде нађене су како у гробовима спаљених покојника, тако и у гробовима инхумираних. Најраније стаклене посуде са некрополе II јесу бочице за мирисе — балсамарија, у разним варијантама типа свећњака (Т. III, 3), који се грубо датују у II—III век.³⁵ Један тип боца за мирисе, вретенастог облика, налази се само у скелетним гробовима и сигурно припада IV веку.³⁶ Међу ране посуде од стакла спада и пехар са брушеним орнаментима, с почетка II века.³⁷ Изузетни су на нашем подручју, иако нажалост јако фрагментовани пехари из једног спаљеног гроба; карактеристични су по облику и украсу од стаклених нити које формирају медаљоне и лишће. Ови пехари сигурно припадају крају II и почецима III века,³⁸ и представљају производе келнских радионица. Од осталих врста пехара треба поменути диатрету, нађену у оловном саркофагу

која је изузетан примерак келнске стакларске производње IV века, вероватно из друге половине тога века.³⁹

Посебно је занимљива чаша, нађена у сандучету за пепео у комори гробнице II; она има овална удубљења на трбуху, док се на дну са унутрашње стране налази орнамент од златних листића као и трагови натписа (fondi d'oro).⁴⁰ Није искључено да је александријског порекла, а чаше овог типа појављују се почев од III века.⁴¹

Пехари и чаше нађени у скелетним гробовима припадају раширеном типу коничних⁴² или хемисферичних⁴³ чаша и пехара, који се датују у IV век⁴⁴ (Т. IV, 1).

Боце и крчазни нису бројни на некрополи II; један тип боце лоптастог трбуха, са сужењем при бази врата, доста је распрострањен у провинцијама Римског Царства. Примерак из Комина нађен је у сандучету гробнице II;⁴⁵ облик боце карактеристичан је за III—IV век, а украшени примерци су производи келнских радионица.⁴⁶ Крчазни су изузетно ретки; један је нађен у оловном саркофагу, заједно са диатретом и стакленим амфорискосом (Т. III, 4; IV, 2).

На некрополи II и даље су бројне разне варијанте Аудиса-фибула,⁴⁷ као и сребрне фибуле са гранулацијом (Т. II, 2), нажалост јако лоше очуване.⁴⁸ Поред њих појављују се у мањем броју коленасте фибуле,⁴⁹ изузетна је сребрна коленаста фибула са ланчићем од уpletене сребрне жице. У гробовима спаљених покојника налажене су и расчлањене фибуле, потом чунасте, док су у гробовима инхумираних покојника у већем броју нађене крстасте фибуле. Ове крстасте фибуле припадају типу са завршецима у облику главице лука (Zwiebelkopffibel);⁵⁰ украшене су на луку и стопи урезаним, удубљеним орнаментима (Т. III, 2).

³⁹ A. Cermanović-Kuzmanović, AI XV, 1974, p. 34; иста, Journal of Glass Studies XXI, 1979, 51, f.

⁴⁰ A. Cermanović-Kuzmanović, Arh. vestnik XXV, T. V/5, p. 180; Д. Срејовић, Зборник Народног музеја VIII, T. IV/7.

⁴¹ О томе види М. Kaba, B. pest Regiseg. XVIII, 1958, 425 f.

⁴² A. Cermanović-Kuzmanović, Arh. vestnik XXV, T. V/2, 3. Ови пехари припадају раширеном типу према С. Isings, op. cit., Form 106, p. 126 ff.

⁴³ С. Isings, op. cit., Form 96, p. 113 n 107, p. 133; A. Cermanović-Kuzmanović, Arh. vestnik XXVI, T. V/4.

⁴⁴ С. Isings, op. cit., 133.

⁴⁵ А. Цермановић-Кузмановић, ЗА XXI, 1971, број 14; иста, Arh. vestnik XXV, V/12; Д. Срејовић, Зборник Народног музеја VIII, T. IV/4.

⁴⁶ С. Isings, op. cit., Form 103, p. 121.

⁴⁷ Inventaria 15, 146/2, 3, 5.

⁴⁸ Ibid. 146/9, 11.

⁴⁹ Д. Срејовић, Зборник Народног музеја VIII, T. IV/5.

⁵⁰ Д. Срејовић, Balcanica VIII, T. II/8.

³¹ Д. Срејовић, Balcanica VIII, 1977, 83 f.

³² Слични пехари из Доклеје, в. А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижич, Д. Срејовић, Античка Дукља, 1975, пехари типа III/3, p. 205 ff.

³³ Најближа аналогија је са Космаја, в. М. Величковић, Археолошка збирка Дуњић, 1977, сл. 55.

³⁴ У радовима — Облици и хронологија стакленог материјала из некрополе мунципијума S (ЗА XXI, 1971, 287 ff) као и Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori (Arheološki vestnik XXV, 1976, 175 f) дати су резултати истраживања до 1973. године. Већ следеће године, на некрополи II откривен је већи број посуда од стакла, тако да се наведени закључци о малобројности стакла у Комини тиме морају исправити.

³⁵ С. Ising, op. cit., F. 82 и варијанте p. 97 f.

³⁶ Ibid. Form 105; A. Cermanović-Kuzmanović, Arh. vestnik XXV, T. V/7.

³⁷ С. Ising, op. cit., Form 21, p. 37.

³⁸ Ibid., Form 86, p. 103.

Од осталог накита са некрополе II треба поменути златне наушнице, откривене у сандучицима за пепео; неке су изразито римског облика (са висуљцима, са дугметастим завршетком),⁵¹ док друге, од златне жице, указују на домородачко порекло. Посебно треба истаћи две сребрне огрлице, састављене од биконичних зрна, са затварачем у облику птичје главе, које такође немају паралеле у римском накиту те се морају уврстити у производњу неког локалног центра⁶² (Т. II, 2).

Прстење на некрополи II једноставног је облика; код неких је очуван камен са представом животиње.⁵³

Од осталих металних објеката са некрополе II треба истаћи налазе копаља и кривих ножева, као и копчи за појас, уобичајене у гробовима инхумираних покојника.⁵⁴ Посебно је занимљива гвоздена секира из коњаничког гроба, као и ловачко копље из другог коњаничког гроба;⁵⁵ такође треба истаћи налазе два умба, из гробова спаљених покојника.

Иnhумирани покојници сахрањивани су на некрополи II на врло једноставан начин; најчешће су стављани у гробну јаму, без икакве конструкције. Изузетак је гроб у оквиру гробнице X, где је покојник био сахрањен у оловном саркофагу, који се налазио у гробној јами, озиданој од опека и покривен великим опекама. Његово датовање у IV век осигурано је налазима стаклених посуда у гробу, пре свега диатрете.

Говорећи о обичају инхумације на некрополи II у Коминима треба истаћи једну групу скелетних гробова, која се може издвојити. Гробови овог типа не разликују се битно од прве групе, али ипак сачињавају хомогену целину, сконцентрисану на периферији некрополе.⁵⁶ Ретко гробови овог типа прелазе преко старијих гробова спаљених покојника на некрополи, а најчешће су веома дубоко укопани. Покојници су у опруженом ставу, са рукама уз тело, или на малом трбуху; уз главу се налази двоухи лончић или стаклена чаша, а на рамену је крстаста фибула. Жене имају око врата огрлице од стаклених перли, а на рукама гривне од стаклене пасте. Два коњаничка гроба на периферији некрополе сигурно документују да се ради о једном сасвим страном етносу, који је извесно време боравио у овим областима. У првом коњаничком гробу, уз покојника је сахрањен коњ и два пса, а у другом — коњ, дивља свиња и пет паса.⁵⁷ При-

лози у оба гроба — двоухи лончић, пребице, цилиндрични коштани предмет, бронзана дугмета, крстасте фибуле, секира, гвоздено ловачко копље — јасно показују да су овде сахрањени варвари, који не припадају домородачко-римском становништву насеља. Засада није извесно о коме се етносу ради, али се са доста вероватноће може помишљати о једној варварској енклави из области Подунавља, можда о Сарматима.⁵⁸

Надгробни споменици откривени на некрополи II у Коминима одликују се разноврсношћу украса и облика; израђивани су од кречњака лошег квалитета, са околних брда.

Најчешћи облик надгробног споменика јесте висока плоча или стела; она се завршава најчешће у облику забата,⁵⁹ али и полукружно.⁶⁰ Украсене су у горњем делу попрсјима покојника,⁶¹ или пак само вегетабилним орнаментима⁶², а натпис се налази у посебном уоквиреном пољу. Другу врсту надгробних споменика чине паралелопипедни камени блокови, ципуси,⁶³ код њих натпис се налази на предњој страни, у удубљеном и орнаментом уоквиреном пољу, док се на бочним странама налазе фигуралне представе, Атиси или генији, изузетно фигура покојнице.⁶⁴ Ципуси су украшавали монументалне гробнице, и били су њихов саставни део. Постављани су на профилисану базу, а као завршетак су имали сличан профилисан блок.⁶⁵ Већи број камених шишарки и фалоса, као и парови хералдички распоређених лавова,⁶⁶ вероватно су се налазили било на самом завршетку ципуса, било на огради гробнице. Налази округле пластике показују да су и статуе служиле као украс монументалних гробница.

Поред плоча и ципуса, као надгробни споменици служиле су и камене коцке, са три стране

⁵⁸ Ibid., 83 ff.

⁵⁹ А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XVIII*, 1967, 201 f, сл. 8, 9, 10, 11; иста, *Старине Црне Горе VI*, 1979, сл. 10.

⁶⁰ А. Цермановић-Кузмановић, *Неколико необјављених натписа из Комина* (Зборник Филозофског факултета XI/1, 1970, 75 ff, сл. 5, 6, 7.

⁶¹ Ibid., сл. 5, 6, 7; иста, *Latomus*, *Hommages à Marcel Renard*, 1969, 116 f.

⁶² А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XVIII*, сл. 8, 9, 10; иста, *Старине Црне Горе VI*, сл. 10; иста, *ZA XXVIII*, сл. 11.

⁶³ А. Ceromanović-Kuzmanović, *Materijali IV*, сл. 2, р. 80; иста, *Старинар XVIII*, сл. 1—8; иста, *Antike Welt*, *Abb.* 2, 4, 5.

⁶⁴ А. Ceromanović-Kuzmanović, *Antike Welt*, *Abb.* 3, 8; иста, *Старине Црне Горе VI*, 1979, сл. 7, 8; иста, *ZA XXVIII*, 1978, 325 ff, сл. 1, 2, 4.

⁶⁵ За реконструкцију гробница са ципусима в. Д. Срејовић, *Зборник Народног музеја VIII*, Т. VIII.

⁶⁶ А. Цермановић-Кузмановић, *Старине Црне Горе VI*, сл. 4, 10; иста, *ZA XXVIII*, сл. 10; *Старинар VI*, 1979, сл. 10.

⁵¹ М. Величковић, *Археолошка збирка Дуњић*, № 177, 173, 175.

⁵² *Inventaria* 15, 146/6.

⁵³ *Inventaria* 15, 146/10.

⁵⁴ Д. Срејовић, *Balkanica VIII*, Т. II/11.

⁵⁵ Ibid., Т. II/7.

⁵⁶ Д. Срејовић, *Balkanica VIII*, 1977, 83 ff.

⁵⁷ Ibid., 83 ff.

украшене попрсјима покојника или Атисима.⁶⁷ Изузетан је паралелограмни споменик, са аркадама у којима се налазе попрсја покојника.⁶⁸

Новооткривени натписи са некрополе II допуњују ранија мишљења о становницима насеља у Коминима.⁶⁹ Најпре пада у очи бројност илирских имена и то са средњедалматског подручја.⁷⁰ Некима од њих припадају монументалне гробнице, јер су носници ових имена често декуриони муниципијума, што значи да су играли важну улогу у јавном, економском и културном животу града као нпр. *L. Pacionius Barbarus, Aur. Maximus Argenianus*). Ови досељеници из приобалног појаса Далмације потичу из Рисна (*Pacionii*), Скрадина (*Ratonia Autumna*), Будве или Трогира (*Statii*) и других места. Поред њих, у граду има и оријенталаца (*Luscius Paris*), Грка (можда један од Статија, *Asclep-iodotus, -dorus*).⁷¹ Најзад има и досељеника из северне Италије, као што је то *M. Fulvinus Natalis*.⁷²

Раније изнета претпоставка, да у Муниципијуму S... није било војних лица оповргнуто је не само налазима оружја, већ и натписима; помиње се један центурион соh. mil. *Delmatarum*, по имену *Asidonius Vitelianus*,⁷³ и један ветеран, *T. Aurelius Aplus*.⁷⁴ Било је и бенефицијарија, (*Fl. Aper*), а један је бенефицијарије *XI leg. Claudiae*.⁷⁵

У позној упоси, односно у току IV века, треба рачунати са једним новим етничким елементом, који је дошао из подунавских крајева и који се може само археолошки констатовати.⁷⁶ Коњанички гробови, као и карактеристични гробни прилози говоре о једном етносу, страном илирско-романизираним домороцима у Муниципијуму S...

⁶⁷ А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XIX*, 1969, сл. 1, 2, 3, 6, 7, 8; иста, *ZA XXVIII*, сл. 8, 9; иста, *Antike Welt*, Abb. 6, 9, 10.

⁶⁸ А. Цермановић-Кузмановић, *ZA XXVIII*, сл. 3.

⁶⁹ С. Patsch, *WMBH IV*, 1896, 23 ff; исти, *WMBH XII*, passim; А. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 57, 152, 173.

⁷⁰ А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XIX*, 1969, 103 ff; R. Katičić, *Illyrische Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet*, *ZA XII*, 1952, 95; исти, *Das mitteldalmatische Namensgebiet*, *ZA XII*, 255.

⁷¹ А. Цермановић-Кузмановић, *Зборник Фил. факултета*, XI/1, 1970, 75 ff.

⁷² *Ibid.*, 77.

⁷³ А. Cermanović-Kuzmanović, *Latomus-Hommages à Marcel Renard*, III, 1969, 121.

⁷⁴ А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XVIII*, 1967, 204 ff.

⁷⁵ А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XX*, 1970, 25 ff.

⁷⁶ Д. Срејовић, *Balkanica VIII*, 1977, 83 ff.

Једине податке о економици, занатству и трговини на подручју насеља у Коминима пружа археолошки материјал са обеју некропола. Може се закључити да је керамичка производња била раширена и да је подмиривала потребе становништва, нарочито у току I века. Ретки примерци увезених посуда, као неки облици урни, здела, глебосаних пехара и пехара са наборима — показују да је трговина у I—II веку била неразвијена и ограничена на најближе провинције. Изузетак чини глебосана керамика која може да буде пореклом или са Истока или из Галије.

Посуде од стакла пружају јаснију слику о трговини и економској моћи становника града. У I веку, слабо развијена трговина као и сиромаштво нероманизованог становништва није дозвољавало јачи импорт. У току II века и нарочито у III и IV веку, ситуација се мења, вероватно упоредо са успоном града и јачим приливом новог, економски јачег становништва из приобалних крајева Далмације. Звонасти пехари са брушеним орнаментима из II века могу бити и источног порекла, као и пехар са листићима из IV века, док су пехари са стакленим нитима краја II века, чаше са брушеним орнаментом из III и IV века, сигурно са Запада, односно оне су производи келнских радионица. Конични пехари и хемисферичне чаше вероватно су произвођене у локалним радионицама у Панонији, можда и у Далмацији. Увоз представљају и златне минђуше, сребрне огрлице, а вероватно и фибуле; неке су производи локалних радионица. Исто тако су и сребрне огрлице као и неке врсте златних минђуша локални производи радионица, које је засада немогуће ближе одредити.

Питање трговачких путева, којима је долазио импорт са Истока и Запада, сасвим је несигурно. Може се са вероватноћом претпоставити, да је на првоме месту Аквилеја била једно од важних стецишта робе са Истока и Запада, и да се из ње даље дистрибуирала. Међутим, није искључено да је и неки други град на далматинској обали преносио даље у унутрашњост провинције и робу и утицаје; можда треба помишљати на Салону, која је и иначе тесно повезана са Коминима.

Једини занат који се са сигурношћу може констатовати на подручју Комина јесте каменорезачки, односно клесарски. Велики број надгробних споменика, монументалне гробнице, сви израђени од меког лапорца са оближњих брда, сандучићи од меког лапорца из околине, као и стилске особине споменика показују да је клесарски занат био развијен на подручју града. Мада су иконографску схему копирани са типичних римских споменика, мајстори у Коминима успели су на неким својим делима да достигну

високи ниво. Већина споменика, међутим, не до-
сеже уобичајени ниво провинцијских дела; схе-
матизоване фигуре и стилизација одеће, одишу
плошношћу и недостатком пластичности — глав-

ним одликама домородачке илирске уметности.
Но иако примитивне у суштини, оне су ориги-
налне, као и средњевековни стећци, крајпуташа
из Западне Србије и нанва Богосава Живковића.

9. јуни 1980.

UDK: 904 : 726.84

RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES DES NECROPOLES ANTIQUES DANS LE VILLAGE KOMINI PRES DE PLJEVLJA

ALEKSANDRINA CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, Filozofski fakultet, Beograd

La localité dans le village Komini près de Pljevlja est depuis longtemps connue dans la littérature professionnelle et scientifique en tant que Municipie S... , mais les recherches systématiques des nécropoles de cette ville ne furent entamées qu'en 1964. Depuis, et jusqu'en 1976 — avec une pause entre 1968 et 1970 — les recherches effectuées ont abouti à de nouveaux résultats, qui ont permis de compléter et de corriger les opinions établies sur les habitants de la ville, leur culture, commerce et puissance économique.

La nécropole I, sur les versants de Belo brdo, ne comprenait que des tombes de défunts incinérés; on peut les diviser en cinq types fondamentaux: fosses cylindriques, remplies des restes de bûcher (type I); fosses rectangulaires aux parois légèrement brûlées, remplies de fumée et de restes de bûcher (type II); fosses cylindriques avec urnes de céramique (type III); fosses cylindriques remplies des restes de bûcher (type IV) et urnes de pierre, ou coffrets pour cendres (type V). Dans le cadre général de ces types, on remarque des variantes surtout dans le type III, où l'urne peut être enfouie dans la fosse, avec ou sans fumée, ou déposée dans la fosse avec une couronne de pierre; le type V comprend des coffrets de pierre ainsi que des urnes de pierre de forme conique. Certains types sont très répandus, tels les types I et III, alors que les tombes du type II sont exceptionnellement rares. Dans les tombes du type III, l'urne de céramique est le plus souvent déposée dans une couronne de pierre, au-dessus d'un morceau de dalle de karst alors qu'une seconde dalle tient lieu de couvercle de l'urne. Les coffrets pour cendres, exécutés dans de la marne tendre, ne portent aucun ornement; le toit est plat ou à deux pentes. Parfois les coffrets sont déposés sur des fragments de récipients de céramique qui constituent une base solide.

Lors de la déposition du mobilier dans les tombes, le couteau se trouve toujours planté auprès de l'urne du côté nord-ouest; les autres objets tels gobelets de céramique, fibules, sont déposés dans l'urne, parfois à côté de celle-ci.

La céramique est la plus abondante dans la nécropole I; dans la majorité des cas, sa façon est manuelle et grossière et ses formes, de Halstatt-la Tène.¹⁰⁻¹² Il est évident que les urnes sont exécutées d'après une vieille tradition autochtone et ses parallèles les plus proches se trouvent dans la nécropole près de la source de la Cetina,¹³ ainsi que dans les nécropoles yapodes et illyriques de la période entre l'an 35 av. J.—C. et l'an 100 ap. J.—C.¹⁴ Outre des gobelets très

fragmentés aux formes de la Tène, il y a aussi des écuelles.¹⁵⁻¹⁶

Dans la nécropole I, les objets de métal les plus fréquents sont les fibules à charnière — une variété de Aucisa fibula.¹⁷⁻¹⁸ L'aucisa fibule d'argent avec grainures est exceptionnelle.

Le mobilier funéraire uniforme ainsi que la disposition identique des mobiliers funéraires indiquent que dans la nécropole I on enterrait la population autochtone, non-romanisée; à la base du mobilier on peut conclure que, dans cette nécropole, l'enterrement s'effectuait au cours du Ier siècle et jusqu'à la fin du IIIe, ce qu'indiquent deux monuments épigraphiques de cette nécropole, ainsi que les vestiges de substructions — tombeau dans la technique opus incertum.

La nécropole II comprenait l'espace qui s'étend dans un vallon entre Belo brdo et la rive gauche de la Vezišnica; sur le versant est de Belo brdo, un grand nombre de terrasses et d'allées découpées s'étendent en direction nord-sud et sont orientées vers l'entrée sud de la ville. Les tombes et les constructions funéraires sont disposées suivant un plan accusant le contraste avec les formes primitives de la nécropole I et leur disposition désordonnée.

On a constaté deux allées funéraires entre lesquelles se trouvait un passage de 2 m. de largeur vers lequel étaient orientées les façades des constructions et des monuments funéraires. Les terrasses étaient ceintes d'un mur bas, construit en pierre.²¹

L'allée ouest des tombes de la nécropole II comprend une terrasse fouillée, de 9 m. de largeur et de 130 m. de longueur. Sur cette terrasse on a découvert un grand nombre de stèles in situ, ainsi que huit édifices funéraires. Le tombeau VIII est le plus proche de la porte de la ville alors que le tombeau II se trouve à l'extrême sud. Les tombeaux sont mal conservés, surtout dans la partie supérieure; les tombeaux I et II, exceptionnellement bien conservés peuvent être reconstruits. Lors de la construction de ces tombeaux, la pente rapide de Belo brdo fut entaillée afin d'obtenir un plateau, sur lequel les tombeaux I et II ont été construits sans creusements de fondements. Ils sont construits en gros blocs de pierre et de dalles sans aucun liant. Sur une base, formée de dalles de pierre sont posés les blocs qui cernent une surface rectangulaire de plus de 13, ou de 6 mètres carrés. Apposée sur le côté intérieur du mur est du tombeau I, la ciste est construite par trois blocs de pierre dressés verticalement; le tombeau II possède deux cistes, construites de la même manière

que celle de la tombe I.²²⁻²³ La ciste est recouverte d'un bloc de pierre, qui dans le tombeau II est en forme de pyramide tronquée avec représentation gravée d'ascia et l'inscription *D(is) M(anibus) S(acrum)*; le bloc de pierre porte le monument funéraire — le cippe, qui était probablement couvert d'un bloc de pierre de même profilé que la base. Les côtes latérales des tombeaux se terminent par une couronne de blocs de pierre, en forme de pyramide tronquée (tombeau I) ou de blocs semi-cylindriques. A l'intérieur des cistes de pierre on a trouvé des coffrets pour cendres, avec mobilier qui permet de dater le tombeau de la deuxième moitié du IIIe siècle.

Les tombeaux I et II appartiennent au type *area maceria cincta*, connus des nécropoles d'Aquilée du Ier siècle d'où il atteint le territoire de la Dalmatie et de la Pannonie. C'est aux immigrés du nord de l'Italie qu'on doit la construction de ce type de tombeau dans la Dalmatie centrale, et plus tard, par l'intermédiaire de la population immigrée, ce type se répand dans l'arrière-pays de la Dalmatie.

Dans la nécropole II on a découvert des tombes de défunts incinérés et inhumés. Les types de tombes à défunts incinérés ne se distinguent pas des types de la nécropole II, seules les tombes du type V se trouvent dans le cadre de tombeaux monumentaux ou près de ceux-ci. Elles peuvent avoir aussi un ornement en forme de rosace ou de couronne.

Les urnes de céramique de la nécropole II ont les mêmes formes que celles de la nécropole I; plus nombreuses sont les urnes exécutées au tour de potier, et parmi celles-ci il y a des exemplaires qui sont importés. Parmi les objets en céramique de la nécropole II, il faut mentionner un type d'écuelle, qu'on date avec assurance du IIIe siècle, ensuite quelques variétés de gobelets, parmi lesquels apparaît un gobelet à plis, un gobelet à deux anses, émaillé jaune, ainsi que des gobelets dont les formes rappellent le canthare.²⁸⁻³⁴

Dans la nécropole I on a découvert un nombre considérable de récipients de verre; ils se trouvaient aussi bien dans les tombes de défunts incinérés qu'inhumés. Les récipients les plus anciens sont des fioles à parfum, exécutées en formes variées de chandeliers qui se datent du IIe—IIIe siècle, ensuite des fioles fuselées qui proviennent du IVe siècle.³⁵⁻³⁶ Le gobelet aux ornements égrisés est du début du IIe siècle, et les gobelets exceptionnels aux fils de verre, de la fin du IIe et du début du IIIe siècle,³⁷⁻³⁸ proviennent des ateliers de Cologne. Il faut aussi mentionner la trouvaille exceptionnelle d'une diatrète dans un sarcophage de plomb,³⁹ et d'un verre à feuilles d'or, probablement d'origine alexandrine.⁴⁰⁻⁴¹

Les gobelets et verres des tombes à squelettes appartiennent au type répandu des gobelets et verres coniques ou hémisphériques et se datent du IVe siècle.⁴²⁻⁴⁴

Nombreuses sont les variétés du type Aucisa fibula; outre celles-ci, mais en nombre restreint, apparaissent les fibules coudées; la fibule coudée en argent avec chaînons de fils d'argent tressés est exceptionnelle. Dans les tombes de défunts incinérés on a trouvé des fibules en barque et dans les tombes de défunts inhumés on a trouvé des fibules cruciformes, surtout des Zwiebelkopffibel.⁴⁵⁻⁵⁰

Parmi les parures, il faut mentionner des boucles d'oreilles d'or, ensuite des colliers d'argent, des bagues.⁵¹⁻⁵³ Parmi les autres objets de métal, il y a des pointes de javelots, des couteaux courbes, des agrafes de ceinturons; la hache de fer qui provient de la

tombe d'un cavalier est exceptionnelle aussi, ainsi qu'un javelot de chasse d'une autre tombe.⁵⁴⁻⁵⁵ Il faut aussi souligner la trouvaille de deux umbos dans les tombes incinérées.

Dans la nécropole II, les défunts étaient inhumés dans une fosse funéraire, sans aucune construction. La tombe, dans le cadre du tombeau X, où le défunt était inhumé dans un sarcophage de plomb avec une diatrète auprès de lui est une exception. Dans la nécropole II, on peut distinguer un groupe de tombes de défunts inhumés qui forme une unité homogène, concentré surtout à la périphérie de la nécropole. Les mobiliers funéraires, ainsi que deux tombes de cavaliers montrent clairement qu'il est question d'une ethnie tout à fait nouvelle qui n'appartient pas à la population autochtone-romaine du Municipie S.... Il est certainement question d'une enclave barbare, probablement du bassin danubien, c'est à dire de la Pannonie.⁵⁶⁻⁵⁸

Les monuments funéraires les plus fréquents dans la nécropole II à Komina sont: la stèle, puis le cippe et le cube.⁵⁹⁻⁶⁵ Un nombre considérable de cônes et de phaluses de pierre ainsi que des lions dans un arrangement héraldique, complétaient l'ornementation des tombeaux et des cippes.⁶⁶⁻⁶⁸

Les inscriptions récemment découvertes complètent les opinions antérieures relatives aux habitants des agglomérations de Komina. Les noms illyriques de la région de la Dalmatie centrale sont les plus fréquents; ce sont souvent des noms de décurions, propriétaires de tombeaux monumentaux. Ces immigrés venaient de Risan, Skradin, Budva ou Trogir. Il y avait des Grecs, des Orientaux ainsi que des nouveau-venus de l'Italie du nord.⁶⁹⁻⁷² Les inscriptions nous révèlent que, dans la ville, il y avait aussi des vétérans, des centurions et des bénéficiaires.⁷³⁻⁷⁵ A l'époque tardive, au IVe siècle, il faut compter avec de nouveaux éléments ethniques, venus du bassin danubien.⁷⁶

Seul, le matériel archéologique des nécropoles fournit des renseignements sur l'économie, l'artisanat et le commerce dans la circonscription des agglomérations de Komina. On peut conclure que la production céramique était la plus répandue et qu'elle satisfaisait la demande de la population locale, surtout au Ier siècle. Les exemplaires importés et rares — gobelets émaillés, gobelets à plis — indiquent qu'aux I—IIe siècles le commerce était peu développé. Les rares exemplaires de balsamarium de verre de la nécropole I illustrent davantage cet état, qui change dès le IIe siècle, et surtout au cours des IIIe et IVe, probablement en conséquence du développement de la ville et de l'afflux d'une nouvelle population, économiquement plus forte, venant des régions côtières de la Dalmatie. Le gobelet campaniforme à ornementation égrisée ainsi que le verre à feuilles d'or, peuvent être d'origine orientale; les gobelets aux fils de verre de la fin du IIe siècle ainsi que le verre égrisé du IIIe—IVe siècle et la «diatrète» proviennent sûrement des ateliers de Cologne, alors que les gobelets coniques et les verres hémisphériques sont probablement des produits d'ateliers locaux de la Pannonie ou de la Dalmatie. Parmi les produits importés, citons aussi les boucles d'oreilles d'or de type romain commun, les colliers d'argent et les boucles d'oreilles de type local qui proviennent d'ateliers des environs proches et plus éloignés, non-identifiés jusqu'à présent. En conséquence, au cours du IIe et surtout au cours des IIIe et IVe siècles, le commerce avec l'ouest fleurissait, notamment avec Cologne, alors qu'il est plus difficile de prouver l'existence d'un commerce développé avec l'Orient. Ainsi se pose la question des voies emprun-

tées par la marchandise de l'Orient et de l'Occident; Aquilée semble être la réponse la plus probable vu qu'elle était le point de rencontre des marchandises venant d'Orient et d'Occident. Il est possible que la marchandise était distribuée par l'intermédiaire d'une autre ville de la côte adriatique; il faut peut-être penser à Salona qui était d'ailleurs étroitement liée à Komina.

Le seul métier qu'on peut indubitablement constater dans la région de Komina est celui de la taille de la pierre; le grand nombre de monuments funéraires,

de tombeaux monumentaux et de coffrets pour cendres, exécutés dans la pierre des monts voisins, ainsi que les caractéristiques de style des personnages représentés et des ornements, l'illustrent avec évidence.⁶⁴ Quoique certains d'entre eux se distinguent par leurs qualités artistiques, la majorité des monuments est empreinte des caractéristiques d'un art autochtone primitif, en substance, original comme le sont les stéčhaks médiévaux, les sépulcres le long des routes (krajputaši) de la Serbie et l'art naïf de Bogosav Živković.

1

2

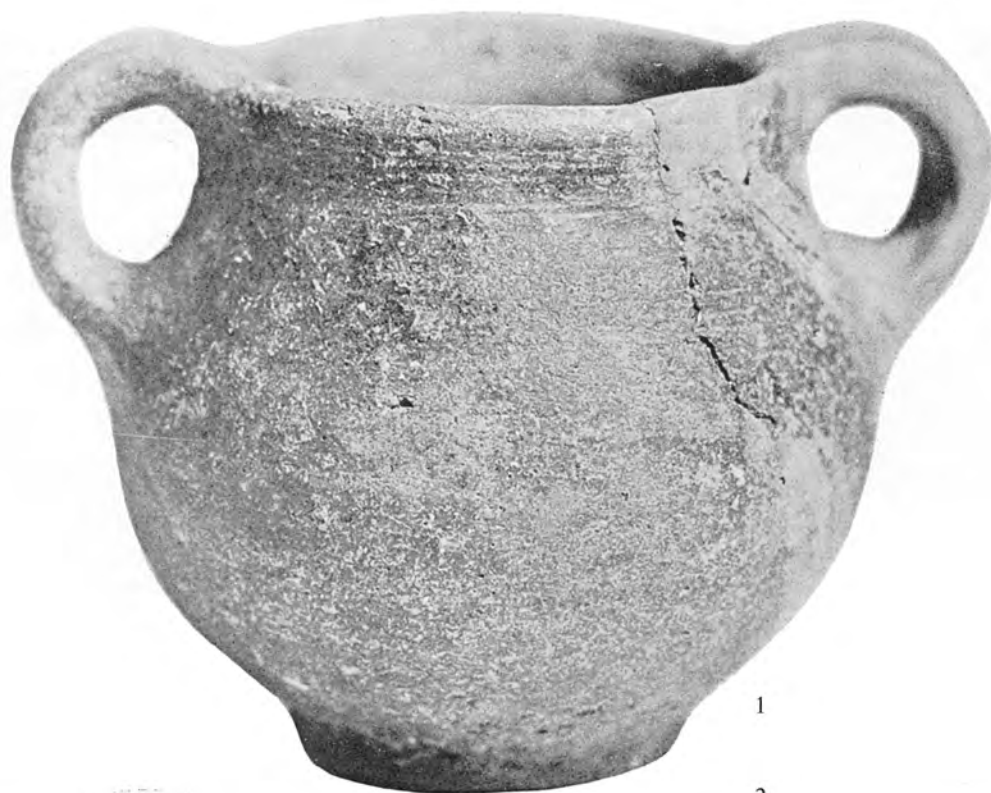

3

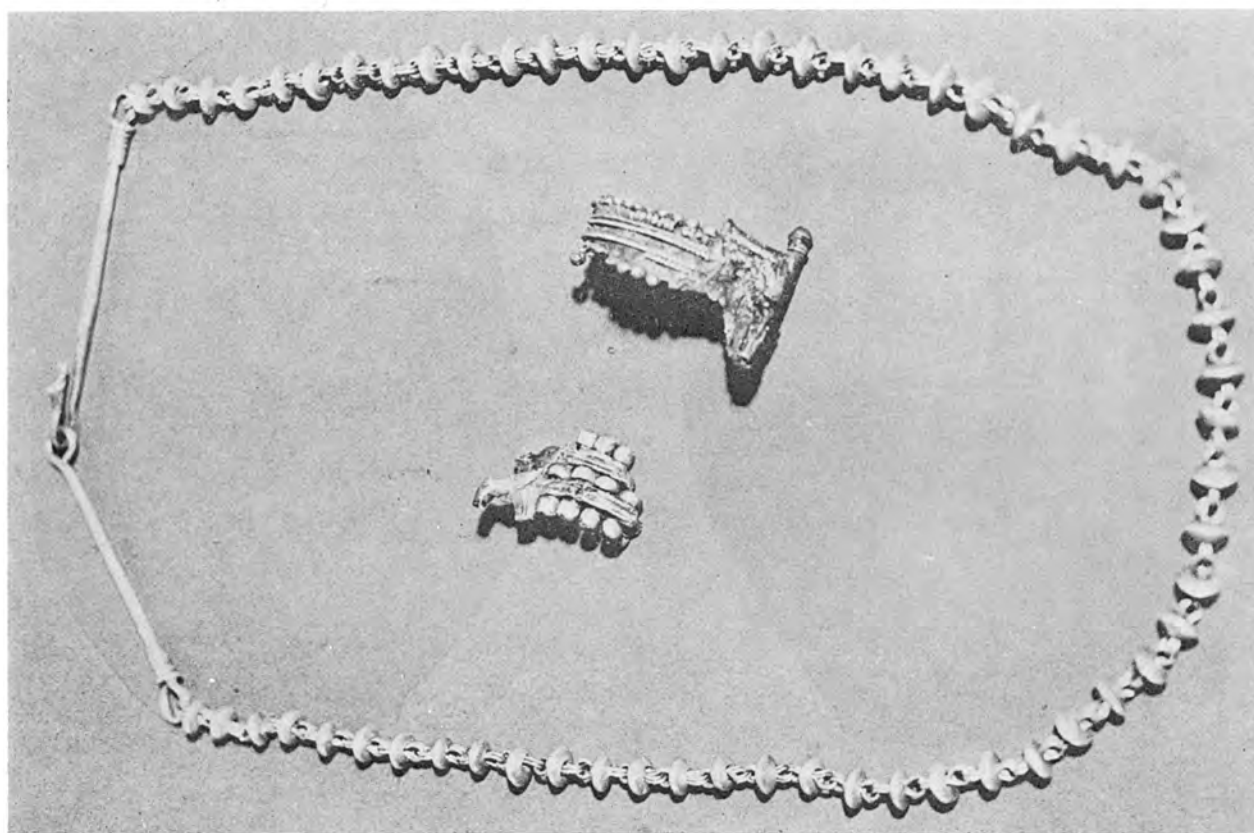
4

Сл. 1. Урна са некрополе I. Сл. 2. Биконична урна са некрополе I. Сл. 3. Урна са некрополе II. Сл. 4. Урна са некрополе II. — Fig. 1. Urne de la nécropole I. Fig. 2. Urne biconique de la nécropole I. Fig. 3. Urne de la nécropole II. Fig. 4. Urne de la nécropole II.

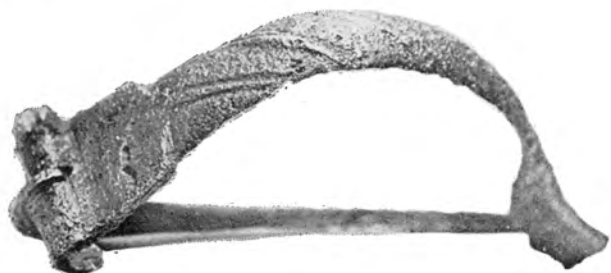

1

2

Сл. 1. Двоухи лончић из скелетног гроба, некропола II. Сл. 2. Сребрна огрлица и сребрне фибуле са гранулацијом, некропола II. — Fig. 1. Petit pot à deux anses de la tombe à squelette, nécropole II. Fig. 2. Collier en argent et fibules en argent avec granules, nécropole II.

1

2

3

4

Сл. 1. Фибула на шарнир, некропола II. Сл. 2. Крстага фибула из скелетног гроба, некропола II. Сл. 3. Стаклени балсамариј са некрополе II. Сл. 4. Стаклени амфориск са некрополе II. — Fig. 1. Fibule à charnière, nécropole II. Fig. 2. Fibule cruciforme de la tombe à squelette, nécropole II. Fig. 3. Balsamarium de verre de la nécropole II. Fig. 4. Amphorisque de verre de la nécropole II.

1

2

Сл. 1. Конична чаша са некрополе II. Сл. 2. Стаклени
крчаг са некрополе II. — Fig. 1. Verre conique de la
nécropole II. Fig. 2. Cruche de verre de la nécropole II.

О снабдевању римских трупа на Ђердапском лимесу

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Археолошка ископавања која су вршена поводом изградње хидроцентрале и вештачког језера у Бердапу (1966—1971. године) обелоданила су низ драгоцених података о организацији горњомезијског лимеса на Дунаву, о утврђењима и пратећим објектима.¹ Клисура коју је начинио Дунав пробијајући се кроз карпатске масиве, тешко је приступачна и проходна, са литицама које се на појединим деоницама окомито спуштају према реци. Терене за подизање тврђава градитељи су налазили готово једино на ушћима речница и потока који се, уским и стрмим долинама, спуштају са Хомољских планина. Тешкоће у саобраћају и поред раног датума изградње сувоземних и водених комуникација, постојале су, без сумње, током читавог раздобља антике, како сведоче обнове и преправке евидентираних на траси путева. С тим у вези, вероватно је био изражен и проблем обезбеђења трупа храном и другим потребама, о чему се овде подробније расправља.

О снабдевању трупа на горњомезијском лимесу и другим питањима које покреће овај проблем, везаним за живот у логорима, нема директних вести у изворима, а археолошка документација којом располажемо веома је скромна. Сматра се уопштено, да је снабдевање логора на десној обали Дунава организовано из суседних градова у унутрашњости. Једна од важних база за снабдевање могао је бити, како се мисли, град "Орреа" (*Ptolem. Geogr.* III, 9, 4). *Norreum Margi* према Итинерарима (*Tab. Peut. segm. VI; It. Ant.*

¹ Основне податке о истраживаним објектима на римском лимесу у Бердапу читалац ће наћи у прелиминарним годишњим извештајима објављиваним у Археолошком прегледу (бр. 8—11 за 1967—1970. годину) и каталогу изложбе „Старе културе у Бердапу“ (Београд, 1969), са сумарним плановима

134, 3; *It. Hieros.* 565, 6—7);² његов повољан положај на главном сувоземном и воденом путу Горње Мезије омогућавао је додуше лак и безбедан приступ до Бердапских утврђења, али је с обзиром на удаљеност овога града од Бердапа редовно снабдевање подразумевало свакако ефикаснију организацију. Ако се при томе има у виду да је и у нормалним условима ваљало обезбеђивати залихе основних животних намирница за дужи период,³ разумљиво је да се у логорима (или изван њих у непосредној близини) имају налазити складишта, у првом реду жита, а потом и других намирница за исхрану војника.

Колике је количине ваљало обезбеђивати и чувати зависило је од броја војника који су чинили посаду логора, а потом и од врсте и трајности појединих намирница као и прописаних

² За *Norreum Margi* в. последње: *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Београд 1979, 57—61.

³ Према Тациту (*Agricola*, 22, 2—3) свака римска тврђава у Британији у време када је Агрикола био гувернер 78—84. године н. е. била је снабдевана залихама жита за годину дана, уп. R. W. Davies, *The Roman Military Diet, Britannia*, II, 1971, 122 sq. У време ратних похода храна је прибављана реквизицијом од поражених племена и градова или од савезника, или, како је приказано на једној сцени на Трајановом стубу (*C. Cichorius, Die Reliefs der Traianssäule*, III, Berlin 1900, 199 sqq., taf. LXXXI, Bild CX) пљачком на непријатељском (дачком?) земљишту. На овом истом споменику (*Cichorius, op. cit.*, II, 1896, 30 taf. VII—VIII, Bild IV) представљени су легионари у маршу 101. године н. е., преко неког моста (вероватно код дан. Кладова, уп. *Cichorius*, 33); они носе преко рамена пртљак који се састоји од једног већег лонца са дршком, мреже испуњене нејасним предметима, уску торбу са ремењем, затим један мањи лонац за кување и поврх свега један завезлај са предметима који су потребни за припремање хране. Према другим изворима сазнајемо да су резерве хране које су војници носили са собом биле довољне за три дана, уп. *Davies, op. cit.*, 122.

оброка. Ниједан од наведених фактора није нам довољно познат на горњомезијском лимесу, па су могућности за процену прилично слабе. Избор намирница које су коришћене могао је, разумљиво, бити веома широк, зависно од природних услова, војне ситуације на граници, годишњег доба и сл. Да ипак напоменемо да су, уопштено, нормe за исхрану војника познате; тако се из египатских папируса сазнаје да је око 360. године н.е. дневно следовање војника износило: 3 либре жита, 2 либре меса или сланине, 2 пинте киселог вина и 1/8 пинте уља.⁴ Количине се не разликују од оних које су важиле у време принципата, а извори из којих сазнајемо ове поједи-

(Taliata) и Караташ (Caput Bovis) захватају површину потребну приближно за смештај једне кохорте која је у време када су ове тврђаве подизане бројала око 500 војника. За већи број мањих кастела (Ливадице, Салдум, Бољетин, Равна, Поречка река, Голубиње, Хајдучка Воденица, Текија) може се рећи да простор којим располажу у унутрашњости није дозвољавао смештај за више од 40—80 људи.⁶ Све у свему, посада Бердапских утврђења распоређених у клисури од Голупца (Cuprae) на улазу, до Караташа (Caput Bovis) на излазу, није бројала више од 2.000—3.000 војника (рачунајући ту и војнике на стражарским и сигналним кулама), осим у време рат-

Сл. 1 — Римски лимес у Бердапу: кастела и куле. — Fig. 1 — Limes romain du Đerdap: castels et tours.

ности (SHA, Vegetius, Appian, Herod и др.) наводе исти избор намирница.⁵

Нема, такође, чврсте основе да би се са више прецизности могло говорити о бројности посада у Бердапским логорима (сл. 1). Потпуније истражене тврђаве: Чезава (Novae), Велики Градац

них похода када се, разумљиво, могла значајније увећати.

Да се, међутим, ради о великим количинама хране која је морала бити ускладиштена нема

⁴ Количине варирају према положају војника, уп. А. Н. М. Jones, *The Later Roman Empire*, II, Oxford 1964, 628 sq. и нап. 44 који наводи таблице за снабдевање према папирусима VI века. У активној служби хлеб је делом замењиван двопеком (*bucellatum*), а вино киселим вином (*acetum*), док се порција усољеног меса повећавала. Трупe у покрету имале су обавезу да обезбеде резерве за 20 дана (Ibid.).

⁵ У питању су, разумљиво, основне животне намирнице у мирним раздобљима, уп. Davies, *op. cit.*, 124 sqq., који подробно расправља о овим питањима.

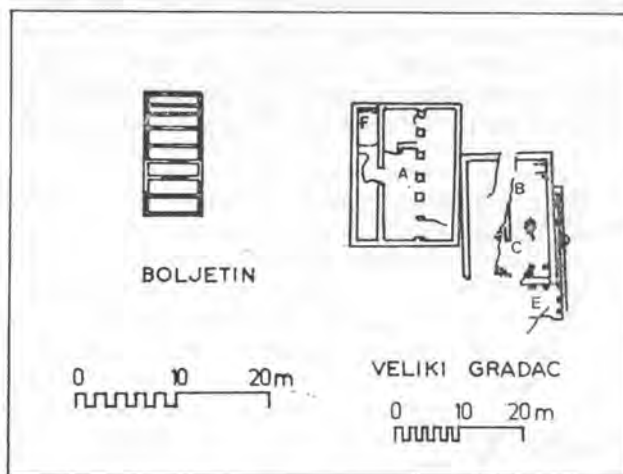
⁶ Поређења са другим боље истраженим областима, на пример са лимесом у Горњој Германији показују да су тамо логори за смештај помоћних јединица били различите површине, од 0,6—6 ха. Але јачине 1.000 људи запремале су површину од 5,2—6 ха, мања *ala* од 500 војника 3,1—4,2 ха. Исту површину заузимале су *cohortes milliariae* (јачине 1.000 људи). За *cohortes quingenariae* површина у логорима износила је 1,4—3,2 ха, док су кастела нумера имала површину од 0,6—0,8 ха. Слично је и на лимесу у Британији. Тврђаве у Бердапу, изузев највећих (Чезава: 1,92 ха; Велики Градац: 1,67 ха; Караташ: око 1,60 ха) скромних су размера: Ливадице: 0,16 ха; Салдум: 0,13 ха; Бољетин: 0,26 ха; Равна: 0,12 ха; Поречка река: 0,42 ха; Хајдучка Воденица: 0,15 ха.

никакве сумње. Као илустрација нека послужи податак да је према напред изнетим подацима само за једног војника требало обезбедити трећину тоне жита годишње, а ова количина је, према извршеним мерењима, заузима ла пола кубика простора у житници,⁷ из чега произилази да су за ове потребе морали постојати објекти значајнијих размера распоређени на више места.

Складишта су, додуше, морала постојати у легијским логорима у чијој су надлежности кастела у Бердапу. У питању су логори легија *III Flavia* (Singidunum) и *VII Claudia* (Viminacium) који нису ближе истражени и о чијем унутрашњем уређењу не знамо много. Иако им је за снабдевање стајао на располагању водени пут Дунавом, с обзиром на неповољне климатске услове у дужем периоду у години и споменуте тешкоће у сувозеном саобраћају, произилази да су Бердапска кастела морала имати аутономну организацију снабдевања и с тим у вези јаче изражену обавезу за обезбеђивањем и чувањем залиха.

У истраженим логорима у Бердапу, међутим, објекти који су могли служити за смештај жита (*horrea*) идентификовани су у Бољетину, Великом Градцу, а такође и у Чезави (план овог последњег није нам доступан) (сл. 2). Први је скромних размера, саграђен од паралелних зидова постављених на малом растојању један од другог и припада уобичајеном, врло распрострањеном типу житница познатом на многим налазиштима.⁸ *Horrea* у Великом Градцу преправљена су у више наврата и запремају већи простор уз северну капију утврђења. Најмлађи објект А (25,50 × 13,20 м) са портиком — могао би бити такође магацин за смештај других производа, војних потрепштина или, према свом положају и плану *fabrica*, радионица за поправку војне опреме.⁹ Друга кастела у Бердапу, нарочито она мањих размера, нису ни располагала довољним простором у унутрашњости за смештај сличних објеката, премда околност да она нису увек у потпуности истражена позива на извесну опрезност. При томе не треба губити из

вида да су неки мањи објекти означени као стражаре или сигналне куле (Голубиње, Зидинац) могле имати функцију житница — складишта за прикупљање летине, како је то случај у другим областима уз лимес.¹⁰

Сл. 2 — Житнице — horrea. — Fig. 2 — Greniers — horrea.

Више светлости у вези са организацијом живота на лимесу бацају објекти откривени на ушћу Поречке реке;¹¹ због свог положаја и специфичности у градњи вероватно су, како ћемо видети, представљали сабирни центар из кога је вршено снабдевање околних кастела. Треба одмах истаћи да је налазиште смештено на прилично безбедном месту, у непосредној близини јед-

¹⁰ Како је још Н. Hinz, *Germania Romana*, III, *Gymnasium Beiheft* 7, 1960, 23 sqq. сигнализирало за буррге Köln — Mungersdorf и Mayers. Њима треба придодати и куле — силосе у Froitzheim-у, уп. Т. Bechert, *Wachturm oder Kornspeicher*, *Antike Welt*, 10, 1979, 21 sqq.

¹¹ Прве вести о кулама и бедемима на ушћу Поречке реке налазимо још у Марсилија већ крајем XVII века, док се подробнији описи овдашњих старина везују за Нојдека и Каница; в. Е. Swoboda, *Forschungen am Obermoesischen Limes*, Wien-Leipzig 1939, 38—48 са прегледом литературе и коментаром. Не упуштајући се на овом месту у дискусију о обавештењима која доносе старији писци, треба истаћи да се она односе, укључујући ту и описе које је забележио Свобода, углавном на бредом који затвара ушће Поречке реке, на кружну кулу на брегу „Главница“ и палевизантијску тврђаву на „Ретању“, док се о остацима тврђаве о којој ће овде бити више речи не говори с обзиром да је она била дубоко под наслагама песка у широком кориту Поречке реке. Краћи коментар о локалитету изложен је у актима XI Конгреса за питања римских граница: *Forteresse romaine à l'embouchure de la rivière Porrečka dans les Portes de Fer*, Acten des XI internationalen Limeskongresses, Budapest 1977, 259—271.

⁷ *Horrea* у легијским логорима у Британији могла су, према овим анализама, да приме наведене количине жита, уп. F. Haverfield, *The Provisioning of Roman Forts*, *Transactions of Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society*, XX, 1920, 127—142 (чланак је репродукован у другом издању Тацита, *Agricola*, Oxford); цит. према Davies, *op. cit.*, 123, нап. 6.

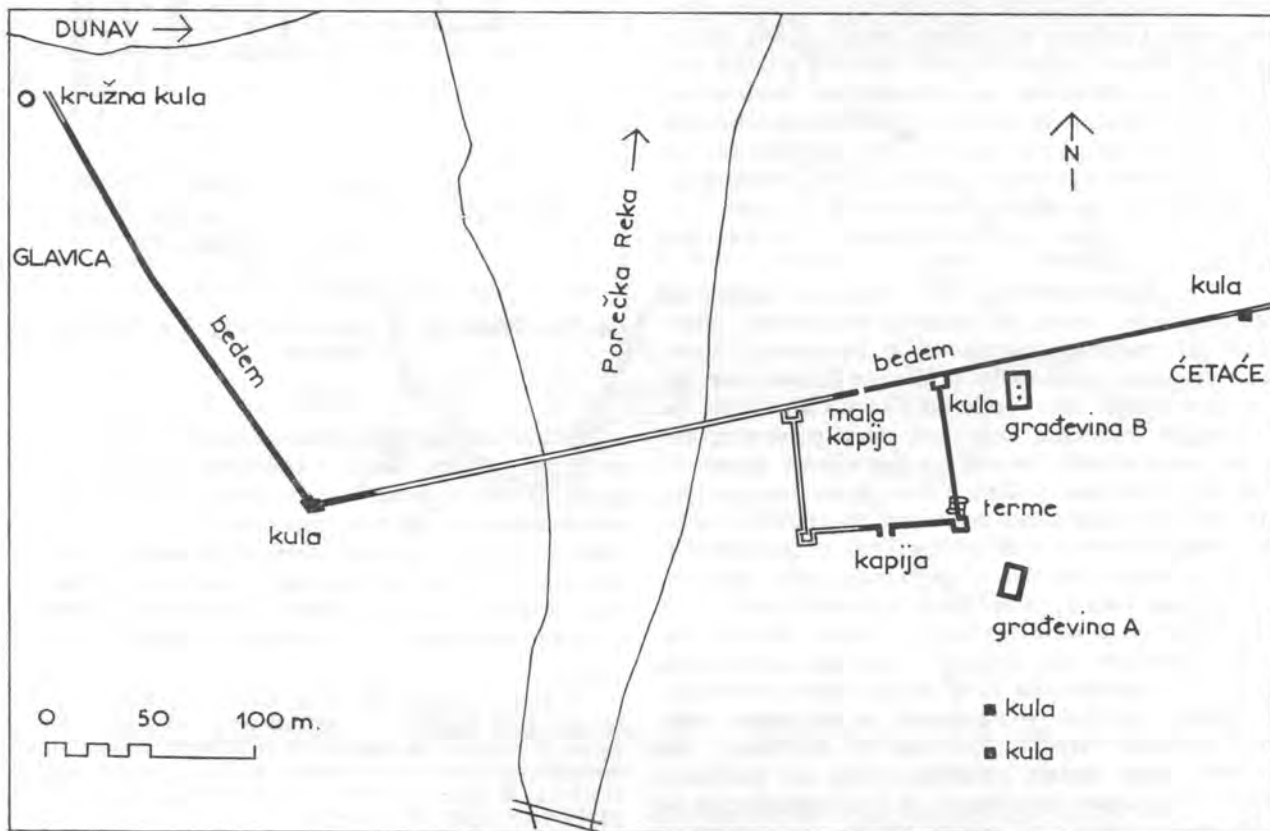
⁸ Уп. G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971, 213 sqq.

⁹ Прелиминарни извештај о ископавањима на овом сектору: Љ. Продановић—В. Поповић, *Арх. Преглед* 8, 1966, 74—78. За план и изглед радионица у војним логорима, уп. Н. v. Petrikovits, *Die Innenaubten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Wiesbaden 1975, 82 sqq.

ног од највећих Бердапских логора, Великог Градца (Taliata). Широка делта Реке додирује Дунав на месту где овај готово под правим углом скреће на север, достижући највећу ширину у свом току кроз клисуру. Нешто северније, на великој раздаљини (око 4 км) налази се друго важно римско упориште, Голубиње.¹² Оба наведена логора имала су сталну војну посаду током читавог раздобља у коме се одвијао живот на лимесу, од I—VI века н.е. Ушће Поречке реке

истраживачи изјашњавају, границе касноантичких провинција *Moesia Prima* и *Dacia Ripensis*.¹³

Укратко о откривеним објектима (сл. 3). Широко ушће Поречке реке преграђено је бемом од камена. На левој обали бем започиње ниже једне округле куле на брегу „Главица“. Одавде се пружа према унутрашњости долине, остављајући зону мочварног и левкасто проширеног ушћа, а потом скреће управно на корито реке, на месту које је ојачано додатним зидовима који

Сл. 3 — Поречка река: ситуациони план. — Fig. 3. — Porečka reka: plan

представља и једину раскрсницу путева у Бердапу: одавде на југ водила је цеста према Тимочкој долини; према истоку одвајао се пут који је попречним правцем, преко Мироча (Gegulata) везивао Егету (дан. Брза Паланка) и Доње Подунавље, заобилазећи катаракте код Гвоздених Врата (Tab. Reut. segm. VI). Да још додамо да ушће Поречке реке лежи око средине Бердапске деонице лимеса и да се овде сусичу, како се сви

¹² О овим логорима в. каталог „Старе културе у Бердапу“, Београд, 1969, 125 (Taliata) и 140 (Голубиње).

формирају својеврсну кулу. Ближе реци траг му се губи. На десној обали, у истом правцу, бем наставља пењући се постепено према брегу „Четаће“; на овом крају, високо на стрмини, завршава се кулом правоугаоне основе. Укупна дужина бедема износи око 450 м, дебљина варира од 1,80—2,00 м.

Иза бедема, у унутрашњости, на десној обали реке размештено је неколико објеката: две куле квадратне основе идентичних размера (5 × 5 м), постављене на међусобном растојању од 15 м. Пространа грађевина А (16 × 9 м) сагра-

ћена од камена и опека, без преградних зидова, са широким вратима окренутим ка југу, поплочана подом од опека. Масивна грабевина В приближно истих размера (15 × 9 м) са зидовима од камена (дебљине 1,5 м) у чијој унутрашњости стоје два ступца.

Свакако најзанимљивији објекат представља мања тврђава постављена уз бедем који преграђује долину Поречке реке, на њеној десној обали. Тврђава је вероватно квадратне основе (60 × 60 м), премда њен западни бедем са припадајућим кулама није могао бити истражен (по свој прилици однет бујицама плаховите реке). Улаз у тврђаву (ширине 4 м) налази се на јужној страни, на масивном четвороугаоном постољу — проширењу бедема, између два управно постављена зида који су сачувани само у најнижим деловима. Насупрот главном улазу, на северној страни тврђаве, налази се мањи пролаз (ширине 2 м) пробијен у преградном беду.

Угаоне куле сачуване су уз источни бедем тврђаве; четвороугаоне су основе, са унутрашњим простором приближно исте површине. Североисточна кула прислоњена је уз преградни бедем и има улаз на западној страни. Обе куле су постављене на масивним, дубоким темељима који на горњој површини чине солидну платформу.

У унутрашњости тврђаве која је истражена сондама нису откривене грабевине или какво поплачање које би чвршће одређивало нивелету на којој се одвијао живот. Већа количина кровних опека уз источни бедем указивала је, међутим, да су овде могли постојати неки објекти прислоњени уз бедем (на дрвеним стубовима?). Занимљиво је, такође, да у тврђави готово и нема археолошког материјала осим неколико ситних уломака амфора, нити уобичајених слојева.¹⁴

Између многих питања које покрећу објекти откривени на ушћу Поречке реке, ближе ћемо се позабавити само основним: околностима под којим су подигнути и функцијом у систему Ђердапског лимеса.

Датовање. Како су делом испод описаних објеката а такође и на ширем подручју ушћа Поречке реке откривени остаци неколиких зграда од слабог материјала (бараке од дрвета) који се датују у II—III век н.е., извесно је да грабевине о којима је било речи припадају касној антици. О употреби двају кула и грабевина А и В у вре-

ме Константина, Констанција, Валенса и Валентинијана указују и налази новца ових цара. У њиховој конструкцији нема старијих грабевинских фаза, али ни доградњи и преправки из потоњег доба. Тешкоће причњава датовање тврђаве јер у њеној унутрашњости, како је наведено, није било археолошког материјала. На простору на коме ће она доцније бити подигнута развијала се у II веку н.е. мања некропола са опаљеним гробним јамама. Истраживања су показала, с друге стране, да је тврђава око средине IV века н.е. вероватно већ била у рушевинама јер су на њеном југоисточном углу, изнад угаоне куле, у то време подигнуте терме (в. сл. 3).¹⁵ У овим уским временским оквирима треба, дакле, тражити датум подизања тврђаве и сместити њен неуобичајено кратак век.

Својим скромним размерама и карактеристичном основом, тврђава на ушћу Поречке реке приближава се добро познатом типу који се дуго означавао као „Диоклецијановски тип утврђења“, понегде као *quadriburgium*. Тврђаве сличних размера и облика откривене су у различитим, међусобно удаљеним областима царства. Као прототип, обично се узимају тврђаве Irghausen у дан. Швајцарској и Schaan у дан. Лихтенштајну. Њима се веома приближава кастел Veldidena код дан. Инсбрука у Аустрији (сл. 4).

Irghausen, кастел квадратне основе (61 × 61 м), са квадратним кулама на угловима и са по једном средњом кулом на три стране. Улаз је на југоисточној страни око средине источног фронта, ширине 5 м (поред овога постојала су још три пролаза ширине 1,60 м). Дебљина бедема између кула: 1,60 м. У југозападном делу тврђаве откривене су грабевине чија намена није позната (купатила?). Кастел лежи на важном путу Vindobona (Windisch) — Ad Fines (Pfyun) — Arbona, Arbor Felix (Arbon) — Brigantium (Bregenz). О датовању в. ниже.

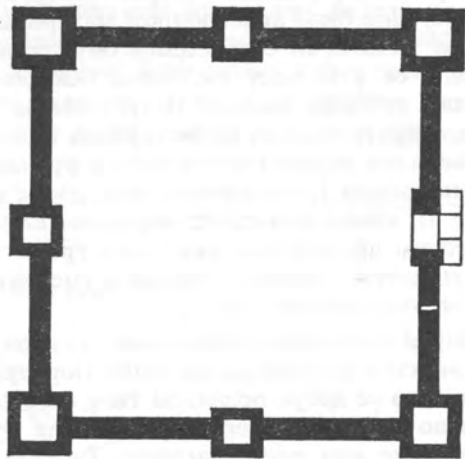
Литература: F. Staehelin, Die Schweiz in römische Zeit, Basel 1948³, 274, Abb. 56. E. Mayer, Das römische Kastell Irghausen, Archäologische Führer der Schweiz, 2, 1969, 1—21, са старијом литературом.

Schaan, кастел приближно квадратне основе (57,5 × 60,50 × 60,50 × 59 м) са четвороугаоним кулама на угловима; на јужној страни, око средине, четвороугаона међукула а на наспрамној северној страни

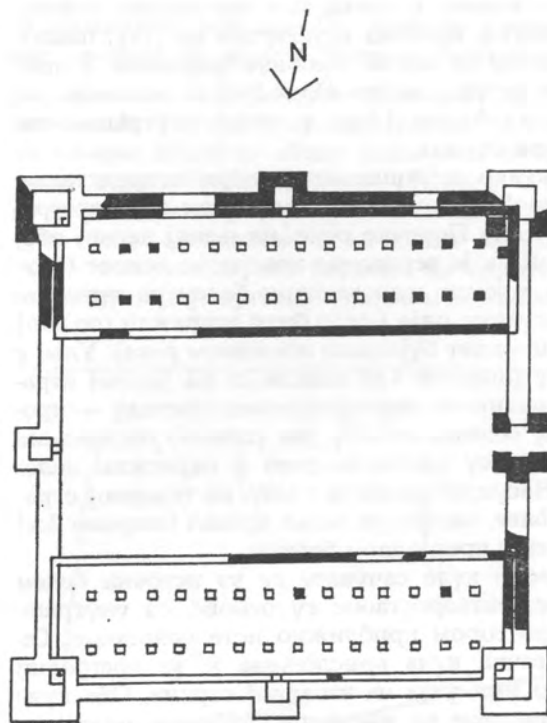
¹⁵ Време подизања терми није, додуше, прецизно одређено; свакако после напуштања тврђаве и њеног рушења. Мања остава новца од којих су најмлађи они из 378. године, наћена је, међутим, у пепелишту изнад рушевина терми, па се овај датум може оквирно узети као *terminus ante quem* за њихово датовање. Овај датум означава вероватно и крај живота у другим описаним грабевинама (куле квадратне основе, грабевине А и Б) изузев, можда преградног бедема. Одбрану ушћа Поречке реке преузела је тада тврђава полигоналне основе изграћена по свој прилици у V—VI веку на десној обали, високо на брегу „Бетаће“ (није ближе истраживана).

¹³ Уп. Н. Vettters, *Dacia Ripensis* (Schriften der Balkankommission, Ant. Abt XI), Wien 1950, 6 sq.

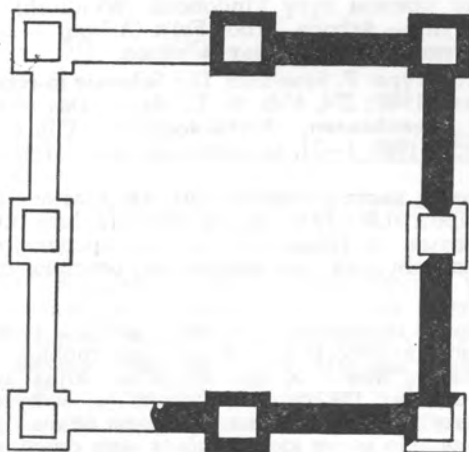
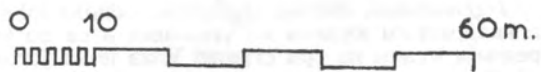
¹⁴ Оваква ситуација наводила је на помисао да тврђава није, можда, ни била завршена, а таквој хипотези ишла је на руку и околност да западни бедем није могао бити констатован, док се могућност да је у целини однет бујицама Поречке реке тада чинила мало вероватном.

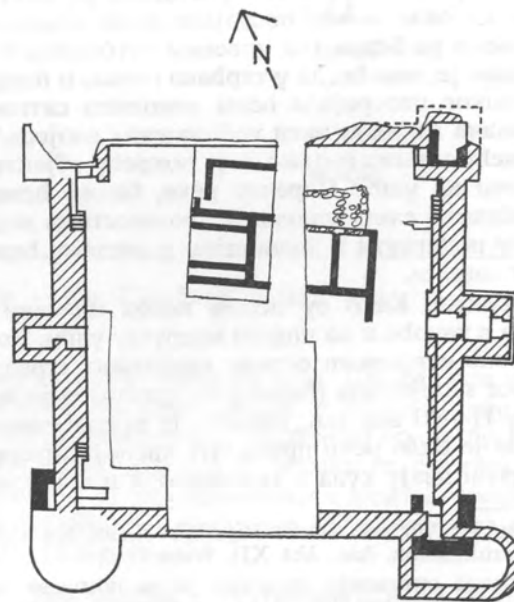
IRGENHAUSEN

VELDIDENA

SCHAAM

RAVNA

Сл. 4 — Римска кастела типа *квадрибургија*. — Fig. 4 — Castels romains du type *quadriburgium*.

улаз ширине сса. 4 м. Дебљина бедема: 3,60 м. У унутрашњости тврђаве откривене су мање терме и баке.

Литература: F. Staehelin, *Die Schweiz in römische Zeit*, Basel 1948³, 275 sq., Abb. 57. E. Ettliger, *Die Kleinfunde aus dem spätrömischen Kastell Schaan*, Jahrbuch des historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein 59, 1959, 225—299, taf. 1—13. Уп. G. Malin, *Das Gebiet Liechtensteins unter römischer Herrschaft*, *ibid.*, 58, 1958, 35—59. M. Hartmann, *Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz*, V, Basel 1975, 25, Abb. 37—38. D. Beck, *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte* 49, Basel 1962, 29—38.

Veldidena, кастел приближно квадратне основе (60×60 м), са квадратним кулама на угловима и са по једном средњом кулом на три стране. Улаз је на западној страни, око средине западног фронта. Дебљина бедема: 1,80 м. У унутрашњости тврђаве уз северни и јужни бедем, целом дужином, смештени су магацини-житнице остављајући пролаз у средини. Изван тврђаве *horreum* сличних димензија.

Литература: A. Wotschitzky, *Veldidena*, JOAI, 44, 1959, Beibl. 5—70.

На горњомезијском лимесу срећемо два утврђења која су веома блиска горе наведеним: Равна код Доњег Милановца, десетак километра западно од ушћа Поречке реке (старија фаза) и Горнеа на левој обали Дунава у Румунији.

Равна, кастел приближно квадратне основе (сса. 50×50 м), са квадратним кулама на угловима. На западној страни, око средине, капија, а наспрам ње, на источном бедему, мања међукула. Дебљина бедема: 1,50 м. У унутрашњости тврђаве откривене су граевине чија намена није позната.

Литература: В. Кондић, *Actes du IX Congrès intern. d'études sur les frontières romaines*, București-Köln, 114—124, са старијом литературом.

Горнеа, кастел квадратне основе (41,50×41,50 м) са квадратним кулама на угловима. На јужној страни, око средине, капија ширине 5,5 м. Дебљина бедема: 1,50 м. У унутрашњости тврђаве нису откривени објекти.

Литература: N. Gudea, *Actes du IX Congrès intern. d'études sur les frontières romaines*, București-Köln, 1974, 175 sqq. Abb. 2/1, са потпуним прегледом литературе.

Основну шему квадрибургија препознајемо и на неким другим кастелима на горњомезијском лимесу: Оршова,¹⁶ Путинен,¹⁷ Инсула Банулуи,¹⁸

¹⁶ Уп. *Săpăturile arheologice din R. S. România pe anul 1969*, Orșova, SCIV 21, 1971, 519 (кратак извештај о ископавањима). План према N. Gudea, *Actes du IX Congrès international d'études sur les frontières romaines*, București-Köln, 1974, 178 Abb. 2/3, коментар на стр. 177.

¹⁷ D. Tudor, *Oltenia Romană*, București, 1958, 240 и 257, fig. 43: тврђава правоугаоне основе (100×70 м), са квадратним кулама на угловима. Нису вршена детаљнија истраживања. Новац из времена Константина, уп. Gudea, *op. cit.*, 178.

¹⁸ Tudor, *op. cit.*, 233, fig. 50/2.

Сип¹⁹ и др., премда су ова мањих размера и недовољно истражена. У ваневропским провинцијама, *quadriburgia* слична наведеним нису, такође, непозната. Да споменемо само најважније: *Centenarium Aqua Viva*²⁰ и *Hân as-Sâmat*²¹ у северној Африци, *Muhâtet el-Hags*²² у дан. Јордану, итд.

Разумљиво је да исти тип утврђења не мора безусловно да одређује исто време изградње. И поред сличности у плану, у датим временским оквирима римски војни логори показују приметну разноликост, када су у питању одређена прилагођавања терену и локалним условима, распоред објеката у унутрашњости и сл., па се о некој униформној архитектури за поједина раздобља или области свакако не може више говорити. Стога и датовање наведених тврђава причињава тешкоће. Мишљења су подељена, осим у случајевима као што је *centenarium Aqua Viva* који је датован натписом у 303. годину.²³ Дуго се одржало мишљење да су Irgenhausen и Schaan тврђаве подигнуте у време познате Диоклецијанове реституције лимеса (Staehelin),²⁴ премда на основу прецизније анализе материјала изгледа да ова друга припада познијој епоси, средини IV века (E. Ettliger) или Валентинијановом војном градитељству (Malin).²⁵ *Veldidena* ће пак, према претходним извештајима, вероватно бити из вре-

¹⁹ П. Милошевић, *Старе културе у Бердапу*, Београд, 1969, 150: тврђава четвороугаоне основе (31×28,80 м), са квадратним кулама на угловима, III—VI век.

²⁰ J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris 1949, 137 (недоступно нам је L. Leschi, *Le „centenarium“ d'Aqua Viva près de M'doukal*, *Revue Africaine*, 87, 1943, 5—22).

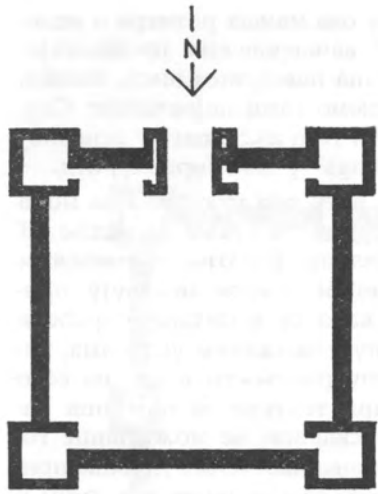
²¹ A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de Syrie*, Paris 1934, pl. XV—XVI.

²² R. Brünnow — A. v. Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, 1904, 43 sqq., fig. 28: кастел приближно квадратне основе (49,50×51,70 м), са капијом на јужној страни и међукулама на другим странама. Дебљина бедема 2,20 м. Друге тврђаве сличног плана: *Deir el Kahf*, *Qasr Bshir*, *Dionysias*, *Bourada*, *Khan el Qattar* и др., наводи James Lander расправљајући о „Диоклецијанском“ типу и могућностима типологије касноантичких кастела у вези са њиховим датовањем, унутрашњим уређењем и сл.: *Roman Frontier Studies*, part III (BAR, 71), 1980, 1051—1060.

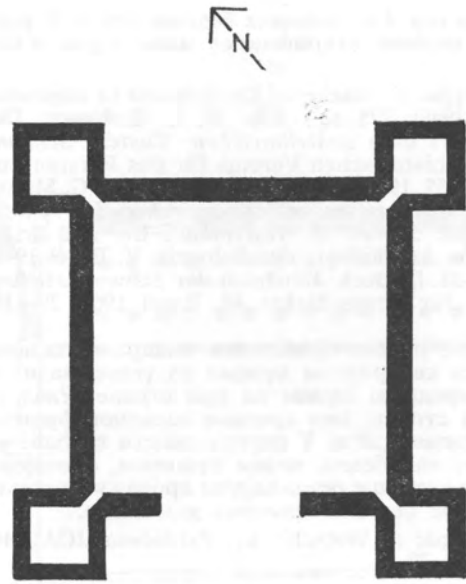
²³ AE, 1948, № 81.

²⁴ В. горе стр. 7—8. Такво мишљење за Irgenhausen заступа и E. Meyer, *op. cit.*, 12.

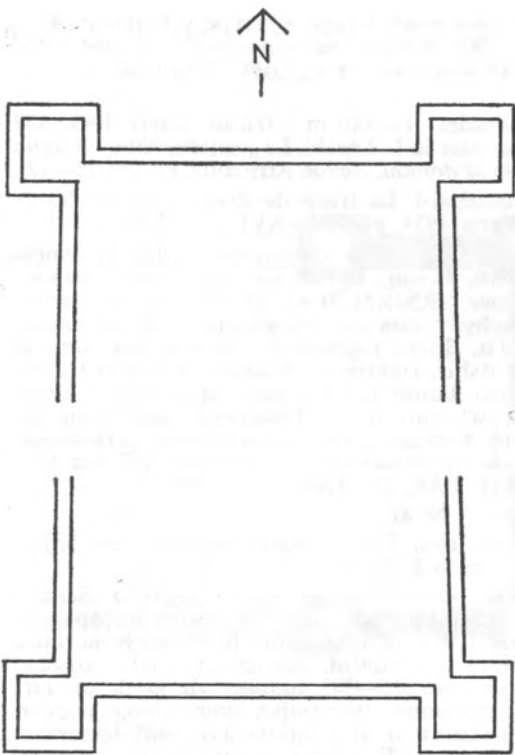
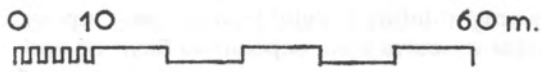
²⁵ Слабу основу за датовање кастела Schaan (који нема старијих фаза нити познијих преправки) пружају шест новчића од којих је новац Констанса (337—350 год.) најстарији, док су најмлађи комади ковани вероватно 383—388. године (уп. Beck, *op. cit.*, 264 sq.). Археолошки материјал (керамичке посуде, метални предмети и др.) припада другој половини IV века, премда се E. Ettliger која је овај материјал обрадила, одређује за средину IV века као почетак изградње логора (*op. cit.*, 293 sqq.).

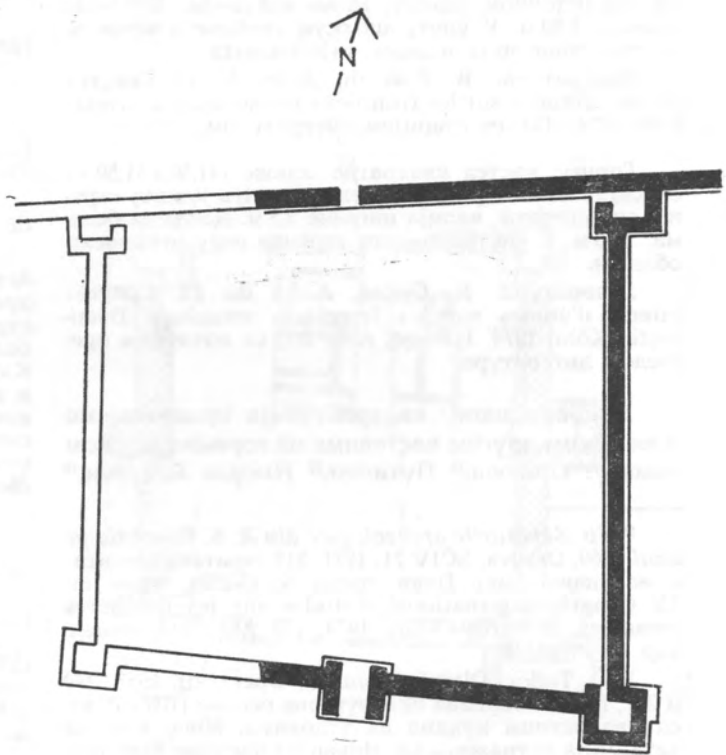
GORNEA

ORȘOVA

PUTINEI

POREČKA REKA

Сл. 5 — Римска кастела типа квадрибургија. — Fig. 5 — Castels romains du type quadriburgium.

мена Констанција II.²⁶ Слична је ситуација и са „Диоклецијанским“ кастелима квадратне основе у Африци, Сирији и Арабији који се, према налазима новца и *sigillata*-керамике морају диференцирати: неки су преддиоклецијански, а неки задржавају првобитно датовање.²⁷

Што се тиче горњомезијског лимеса, кастела Горнеа и Равна датују се, уопштено, у време тетрархије.²⁸ Истом раздобљу вероватно припада и Поречка река, премда за њено прецизније датовање, видели смо, нема прецизније основе. Ипак, неке околности на које ћемо указати подупиру такву хипотезу. Добро је познато, наиме, да су у ово време предузимани опсежни радови на консолидацији лимеса у свим областима Царства.²⁹ Диоклецијанове везе са подунавским градовима бележе извори и о њима је још од времена К. Пача широко расправљано.³⁰ Важност граница у Горњој и Доњој Мезији за одбрану Царства свакако су утицале да је овај цар лично, у три наврата, пропутовао ове области. Од значаја за изградњу лимеса на деоници која нас интересује, нарочито је важно царско путовање у 294. години, Бердапским путем од Сингидунума (8—9. септембра 294. године) до Рацијарије (8. и 10. октобра 294. године) када је, без сумње, морао пропутовати и кроз подручје Поречке реке. Градитељска активност овога доба документована је и епиграфски, грађевинским натписима налаженим у више кастела на Доњем Дунаву (*Durostorum*, *Transmarisca*, *Sexaginta Prista*). У питању су споменици готово идентичне садржине, вероватно истовремено подигнути, како се мисли, 298—299. године.³¹ Недавно је и у Бердапу откри-

вен још један натпис сличан наведеним који је, судећи по титулатури царева нешто старији, вероватно из 294—299. године.³² Иако је за сада преурањено говорити о каквим се преправкама или новој изградњи ради,³³ извесно је да је грађевинска активност у ово доба била изразито појачана, па смо склони да верујемо да су тада ударени и темељи кастела на ушћу Поречке реке.

Функција. Ако се пажљиво прочитају царски рескрипти који регулишу војничке таксе (*annonae*) и снабдевање војске, види се да је у касној антици овај систем веома развијен и да је прибављање и дистрибуција хране организована за поједине секторе граничних гарнизона.³⁴ Официри у чијој је надлежности било снабдевање, *primipilares*, имали су на располагању *horrea* изван војних логора који су представљали сабирне центре одакле је вршена дистрибуција. Неки од ових *horrea* лоцирани су у оближњим градовима у близини границе, други, које познајемо према Амијану Марцелину (XIV 2, 13) као војне базе — *loca* на самој граници, у утврбењима, у надлежности посебних јединица.³⁵

Једна од таквих база — сабирних центара могла се налазити и на ушћу Поречке реке. Осим

rum). Уп. J. Kolendo, *Eirene V*, Praha 1966, 139—154, који објављује нови натпис из *Sexaginta Prista* (дан. Русе у Бугарској), исцрпно коментарише истодобне, раније познате натписе и даје ревизију њиховог читања. Треба, међутим, напоменути да реституција бројева у титулатури царева у натпису из *Sexaginta Prista* није сасвим уверљива са обзиром да их први издавач J. Lelewel „познати пољски историчар и нумизматичар“ (Kolendo, 139 sq.) није забележио, а и иначе, у ово доба, бројеви уз трибунску власт и консулат царева често се не наводе.

³² *Imp(eratores) Caes(ares) C. Val(erius) Aur(elius) Diocletianus / et M. Aur(elius) Val(erius) Maximianus P(ii) F(elices) / Invicti Aug(usti) et Fl. Val(erius) Constantius / et Galerius Val(erius) Maximianus / nobilissimi Caesares Germanici / Maximi Sarmatici Maximi pro / futurum in aeternum Rei publicae / praesidium constituerunt* (П. Петровић, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975, 145 № 48; А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар XXVIII—XXIX*, 1977—78 (1979), 130 sq.). Имена која се наводе у натпису *Germanicus Maximus, Sarmaticus Maximus*, изведена према побеђеним народима, *devictarum gentium*, вероватно се односе на царева и цезаре (уп. Dessau, ILS № 641), тако назначене због уштеде у простору.

³³ Није јасно какву активност дефинише израз *praesidium constituerunt*: да ли изградњу одређеног утврбења (уп. Rugg., *Diz. ep.* IV 1088, са примерима) или, можда, реституцију постојећих кастела, оштећених од упада варвара (како мисли Kolendo, *op. cit.*, 149). Ниједан од четири до сада позната споменика са овом формулацијом, укључујући ту и натпис из Доњих Бүторки, није, нажалост, нађен *in situ*.

³⁴ Уп. Jones, *op. cit.*, II, 626 sqq. и нап. 38—47 који наводи изворе о овом питању. Уп. такође и Rickman, *op. cit.*, 264 sqq.

³⁵ Rickman, *op. cit.*, 264 sqq.

²⁶ Новац који припада кастелу потиче из последњих година Константинове владе (335—337. год.) и владе Констанција II, уп. Wotschitzky, *op. cit.*, 15. V и Anhang, 65 sqq.

²⁷ Уп. Malin, *op. cit.*, 53 и нап. 154 са коментаром. Види и дискусију о овом питању J. Lander-a, *op. cit.*, 1054 sqq.

²⁸ Уп. Gudea, *op. cit.*, 179 и нап. 22.

²⁹ Како бележи Лактанције, *De mort. pers.*, ed. J. Moreau, *Sources Chrétiennes*, VII, 8 sq.: *Huc accedebat infinita quaedam cupiditas aedificandi; non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis et artificibus et plaustris omnibus quaecumque sint fabricandis operibus necessaria*. В. и коментар J. Moreau-a *ad locum*. Уп. W. Seston, *Diocletien et la tétrarchie*, Paris, 1946, 177 sqq.

³⁰ K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, III, 1, 1928, 8—9. Уп. V. Velkov, *La construction en Thrace à l'époque du Bas-Empire (d'après les écrits)*, Archeologia, Warszawa, 1958, 126 sq.

³¹ CIL III 6151 и стр. 1349 = Dessau, ILS, № 641. Уп. G. Tocilescu, *Monumentale Epigrafice si Sculpturale ale Museului National de Antichitati din Bucuresti*, Bucuresti 1902, № 21, 173—181 и 638 (*Transmarisca*). I. I. Russu, *Inscriptii latine din Durostorum*, Anuarul Institutului de Studii Clasice, 2, 1933—35 (1936), 210—212 и р. 296 = AE. 1936, № 10 (*Durosto-*

погодности на које је указано, а које проистичу из веома повољног географског положаја (локалитет лежи на релативно безбедном месту, у близини већих војних логора), откривени објекти носе очигледно економско обележје: нема сумње да је грабевина В по својој намени магацин (*horreum*), а сличну функцију имала је по свој прилици и пространа грабевина А са широким улазом и без преградних зидова. Околност да су у унутрашњости утврђења нађени само њломци амфора и да нема трагова становања говори да је оно такође могло имати сличну функцију — можда са грабевинама од дрвета које при сондажном истраживању нису могле бити евидентирани. При томе није чудно ако би претпостављене житнице биле заштићене бредомом, како је то већ потврђено и у наведеном примеру у *Velidideni*.³⁶

7. април 1980.

Треба, међутим, подвући да су се промене у организацији снабдевања војске одвијале упоредо са увођењем војничких такса, *annona militaris*, нарочито са њиховом стриктном применом у време Диоклецијана. Природно је да су мере које су предузимане имале за последицу изградњу *horrea*, нарочито ако су ова намењена снабдевању трупа на лимесу. Судећи по строгици царских указа који регулишу ова питања, злоупотребама и тешкоћама на које се наилазило у њиховој примени, високо развијени систем прикупљања и дистрибуције пореза запао је ускоро у озбиљне тешкоће. У овим оквирима које нам, нажалост, у многим појединостима остају непознате, треба, можда, тражити узроке због којих је тврђава на ушћу Поречке реке, грабена са врло много амбиција, поживела једва неколико деценија.

UDK: 904 : 711.494 : 725.182

DE L'APPROVISIONNEMENT DES TROUPES ROMAINES SUR LE LIMES DU DJERDAP

PETAR PETROVIĆ, Arheološki institut, Beograd

On ne dispose pas de sources historiques directes sur l'approvisionnement des troupes cantonnées sur le limes de la Mésie supérieure et sur d'autres problèmes de la vie de camp. Aussi, la documentation archéologique dont nous disposons est très modeste. En général, on estime que l'approvisionnement des camps de la rive droite du Danube se faisait à partir des villes voisines de l'intérieur. Une base d'approvisionnement importante pouvait être, on le suppose, la ville *Oppeda* (Ptolem. Geogr. III, 9, 4), *Horreum Margi* selon les Itinéraires (Tab. Peut. segm. VI; It. Ant. 134, 3; It. Hieros. 565, 6—7); sa position favorable sur les routes principales, terrestre et fluviale, de la Mésie supérieure assurait un accès facile et sûr aux forteresses du Djerdap, mais vu la distance qui la séparait du Djerdap, l'approvisionnement régulier exigeait une organisation efficace. Si on ne perd pas de vue que, même dans les conditions normales, il fallait assurer des provisions de denrées alimentaires essentielles pour une période prolongée, il est clair que les camps (ou leur environs immédiats) devaient être dotés de magasins, de blé surtout, et d'autres denrées pour la nourriture des soldats.

Les quantités de vivres qu'il fallait assurer et conserver dépendaient du nombre de soldats de la garnison qui composait le camp, de la qualité et durabilité de certaines denrées ainsi que des rations prescrites. Ne connaissant pas suffisamment les facteurs cités en ce qui concerne le limes de la Mésie supérieure, nos moyens d'estimation sont assez réduits. La liste des denrées consommées pouvait être abondante, suivant les conditions naturelles, la situation militaires sur la frontière, les saisons et autres facteurs.

³⁶ В. rope стр. 8.

On manque aussi de données suffisantes pour déterminer plus précisément les effectifs des garnisons des camps du Djerdap (fig. 1). Les forteresses plus amplement recherchées: *Cezava* (*Novae*), *Veliki Gradac* (*Taliata*) et *Karataš* (*Caput Bovis*) s'étendent sur une superficie qui satisfait les besoins d'une cohorte qui, à l'époque de l'édification de ces forteresses, comptait environ 500 soldats. Pour la majorité des moindres castels (*Livadice*, *Saldum*, *Boljetin*, *Ravna*, *Porečka reka*, *Golubinje*, *Hajdučka Vodenica*, *Tekija*) on peut dire que la superficie dont ils disposaient à l'intérieur, ne permettait d'héberger que 40 à 80 personnes. En somme, les effectifs des garnisons des forteresses du Djerdap, depuis l'entrée dans la gorge à *Golubac* (*Cuppa*) jusqu'à sa sortie à *Karataš* (*Caput Bovis*) ne comptaient pas plus de 2.000 à 3.000 soldats (y compris les soldats aux tours de guet et de signalisation). Évidemment, pendant les campagnes, ces effectifs pouvaient considérablement augmenter.

En effet, les magasins devaient exister dans les camps des légions, sous la compétence desquels se trouvaient les castels du Djerdap. Il est question des camps des légions *III Flavia* (*Singidunum*) et *VII Claudia* (*Viminacium*) qui ne sont pas suffisamment recherchés et dont on ne sait pas grand chose de leur disposition intérieure. Quoique pour l'approvisionnement ils disposaient de la route fluviale danubienne, compte tenu des conditions climatiques défavorables pendant une longue période de l'année et des difficultés mentionnées du trafic routier, il ressort que les castels du Djerdap devaient disposer d'une organisation d'approvisionnement autonome et, en conséquence, avaient le devoir d'assurer et de conserver des stocks.

Cependant, dans les camps recherchés du Djerdap, les bâtiments qui auraient pu servir au stockage du

blé (*Horrea*) ne sont identifiés qu'à Boljetin et Veliki Gradac (fig. 2). Le premier, de dimensions modestes, aux murs parallèles et peu distants l'un de l'autre, appartient au type commun de greniers, très répandu et connu à partir de nombreux sites. Le bâtiment à Veliki Gradac, désigné de *horreum*, composé de deux pièces dont la plus grande est partagée longitudinalement par une série de colonnes — pourrait être plutôt un magasin pour le stockage d'autres produits, d'inventaire militaire ou même une *fabrica* — atelier pour la réparation de l'équipement militaire. L'intérieur des autres castels du Djerdap, surtout ceux de moindres dimensions, ne disposaient pas d'espace suffisant pour l'implantation de bâtiments de ce genre, mais n'étant pas recherchés à fond, on se doit certaines réserves. En outre, il ne faut pas perdre de vue que certains ouvrages de moindre envergure, désignés comme postes de guet ou tours de signalisation (Golubinje, Zidinac) pouvaient tenir lieu de grenier — magasins de ramassage des récoltes, comme c'est le cas dans d'autres régions le long du limes.

L'organisation de la vie du limes s'explique mieux par les bâtiments découverts au confluent de la Porečka reka (fig. 3) qui étaient probablement un centre de ramassage d'où s'effectuait l'approvisionnement des castels environnant.

Outre les avantages d'une situation géographique très favorable (la localité s'étend sur un emplacement relativement sûr, à proximité de camps militaires assez grands), les bâtiments découverts accusent des caractéristiques d'économie évidentes: de par son affectation, le bâtiment B est un magasin (*horreum*) et il très probable que la vaste bâtiment A, à entrée large et sans murs de cloisonnement, avait une fonction semblable. Tenant compte qu'à l'intérieur de la forteresse on n'a découvert que des fragments d'amphores et aucun vestige d'habitation, il y a lieu de supposer qu'elle avait la même fonction — avec, peut-être, des bâtiments en bois qui n'ont pu être constatés au cours des sondages. Et il n'est pas étonnant que les greniers supposés aient été protégés par un rempart, comme cela a été déjà constaté à Veldidena.

Datation. Vu, qu'en partie, sous les bâtiments décrits ainsi que dans une zone plus vaste du confluent de la Porečka reka, on a découvert les vestiges de quelques bâtiments de matériau peu durable (baraquas en bois) que se datent du IIe—IIIe siècle apr. J.-C., il est certain que les bâtiments dont il a été question proviennent de la basse antiquité. L'emploi des deux tours et des bâtiments A et B à l'époque de Constantin, Constance, Valence et Valentinien est confirmé par les trouvailles de monnaies de ces empereurs. Dans leurs constructions, on ne remarque ni étape antérieure ni rehaussement ou remaniement ultérieurs. Nous avons déjà souligné que la datation de la forteresse présente des difficultés dues à l'absence de matériel archéologique dans son enceinte. Au IIe siècle, avant l'édification de cette forteresse, une moindre nécropole, aux fosses tombales brûlées, se développa sur cet emplacement. D'autre part, les recherches ont révélé que vers le milieu du IVe siècle, la forteresse était probablement déjà en ruines, car sur son angle sud-est, au-dessus de la tour d'angle, des thermes y étaient construites à cette époque. C'est dans ces périodes restreintes qu'il faut donc chercher la date de l'édification de la forteresse et déterminer la durée, extraordinairement courte, de sa vie.

Les dimensions modestes et le plan caractéristique de la forteresse au confluent de la Porečka reka la

rapproche d'un type bien connu, longtemps appelé «forteresse du type de Dioclétien», désigné parfois de *quadriburgium*. Des forteresses de formes et de dimensions semblables ont été découvertes dans des régions différentes et éloignées de l'Empire. D'habitude, on cite pour modèle, les forteresses Irgenhausen en Suisse et Schaan au Liechtenstein. Le castel Veldidena près d'Innsbruck en Autriche (fig. 4) leur est très proche.

Sur le limes de la Mésie supérieure on rencontre deux forteresses qui ressemblent à celles citées plus haut: Ravna près de Donji Milanovac, à une dizaine de kilomètres du confluent de la Porečka reka (étape plus ancienne) et Gornea sur la rive gauche du Danube en Roumanie.

Le schéma fondamental du *quadriburdium* se reconnaît dans d'autres castels du limes de la Mésie supérieure; Orshova, Putinei, Insula Banului, Sip, etc., quoique ceux-ci de moindres dimensions et insuffisamment recherchés. Des *quadriburgia* semblables à ceux qui ont été cités sont connus aussi dans les provinces extra-européennes. Nous ne mentionnons que les plus importants: Centenarium Aqua Viva et Hân as-Sâmat en Afrique du nord, Muhâtet el-Hags en Jordanie, etc.

Le même type de forteresse n'implique pas forcément la simultanéité de leur édification. Quoique de plans semblables, dans une période donnée, les camps militaires romains accusent une diversité évidente chaque fois qu'il est question d'une adaptation aux accidents de terrain, aux conditions locales, à la disposition des bâtiments à l'intérieur, etc., de sorte qu'on ne peut rien dire de plus quand à l'uniformité architecturale de diverses époques ou régions. Ce sont les raisons qui créent des difficultés de datation de ces forteresses. Les opinions sont partagées (à l'exception de cas tel celui du *centenarium Aqua Viva*, daté par une inscription de l'an 303). Certaines des forteresses citées appartiennent sans aucun doute à une époque ultérieure — au milieu du IVe siècle ou au génie militaire de Valentinien, alors que les autres gardent leur datation première ou sont, à la base de trouvailles de monnaies et de céramique siggillata — pré-dioclétiennes.

Les castels Gornea et Ravno du limes de la Mésie supérieure sont généralement datés de l'époque de la tétrarchie. Porečka reka appartient probablement à la même époque — nous avons vu que nous ne disposons pas de données suffisantes pour sa datation précise.

Il faut souligner que les modifications de l'organisation de l'approvisionnement de l'armée allaient de pair avec l'introduction des taxes militaires, *amona militaris*, surtout lors de leur rigoureuse application sous Dioclétien. Il est logique que les mesures entreprises eurent pour conséquence la construction de *horrea*, surtout lorsqu'ils étaient affectés au ravitaillement des troupes du limes. La sévérité des édits impériaux qui réglementaient ces questions, les abus et les difficultés rencontrés dans leur application témoignent des graves obstacles qui avaient surgi devant ce système très développé de perception et de distribution de l'impôt. C'est dans les limites de ce cadre qui, malheureusement, ne nous révèle pas tous les éléments de reconstitution nécessaires, qu'il nous faut peut-être chercher les raisons qui réduisirent à quelques décennies de vie seulement, la forteresse au confluent de la Porečka reka, construite à des fins bien plus ambitieuses.

Гамзиград

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд
АНКА ЛАЛОВИЋ, Народни музеј, Зајечар
БОРБЕ ЈАНКОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Од времена када је Б. Мано-Зиси објавио прве резултате археолошких истраживања у Гамзиграду протекло је 25 година.¹ Током овог раздобља интензивно се радило, и теренски и теоријски, на даљем истраживању, конзервацији и реконструкцији овог значајног археолошког споменика. М. Чанак-Медић објавила је 1979. године главне резултате ових истраживања, на првом месту архитектонске остатке који су откривени на Гамзиграду до 1974. године.² Циљ је овог рада да прикаже најзначајније споменике који су откривени током последњих година и да пружи нове археолошке податке за разрешавање два кључна проблема који се постављају пред истраживаче Гамзиграда, и то проблема његове намене и хронологије. С обзиром на чињеницу да је истраживање Гамзиграда у току и да ће потрајати низ година, разумљиво је да су и овде предложена решења поменутих проблема подложна даљим допунама и исправкама.

*

Скица Гамзиграда (скица 1), са назнаком грабевинских остатака који су откривени до 1974. године, пружа слику сложеног и разуђеног архитектонског ансамбла, омеђеног у два маха бедемима. Ако се чак запоставе грабеvine које су уклопљене у првобитне или подигнуте на њихо-

¹ Ђ. Мано-Зиси, *Le castrum de Gamzigrad et ses mosaïques*, Arch. Jugoslavica II, 1956, 67—84.

² М. Чанак-Медић, Гамзиград, Саопштења XI, Београд 1978 (даље Гамзиград) са наведеном старијом литературом на стр. 11—16.

вим темељима, лако се уочава да основном плану Гамзиграда недостаје чврстина, да између грабевина и бедема који их опасују не постоји очекивана органска веза. Како свака архитектонска целина делује као самостална и слободна просторна импровизација (обе фортификације, „палата“ у северозападној четврти, сакрални објекти), добија се утисак да првобитни план није ни постојао или да се од њега одустало већ у току градње, и то у неколико махова. До оваквог се закључка долази било да се погледа основа „гамзиградског дворца“ са краја III века или његова основа „после обнове у IV веку“, тј. реконструкције првобитних планова Гамзиграда које је предложила М. Чанак-Медић (скица 2 и 3).

Археолошка истраживања, која су на Гамзиграду вршена у току последњих десет година, омогућују, међутим, да се успостави присна веза између грабевина и фортификација које их окружују, односно да се открије кохерентност плана Гамзиграда и, самим тим, да се предложи нова реконструкција обе основе „гамзиградског дворца“.

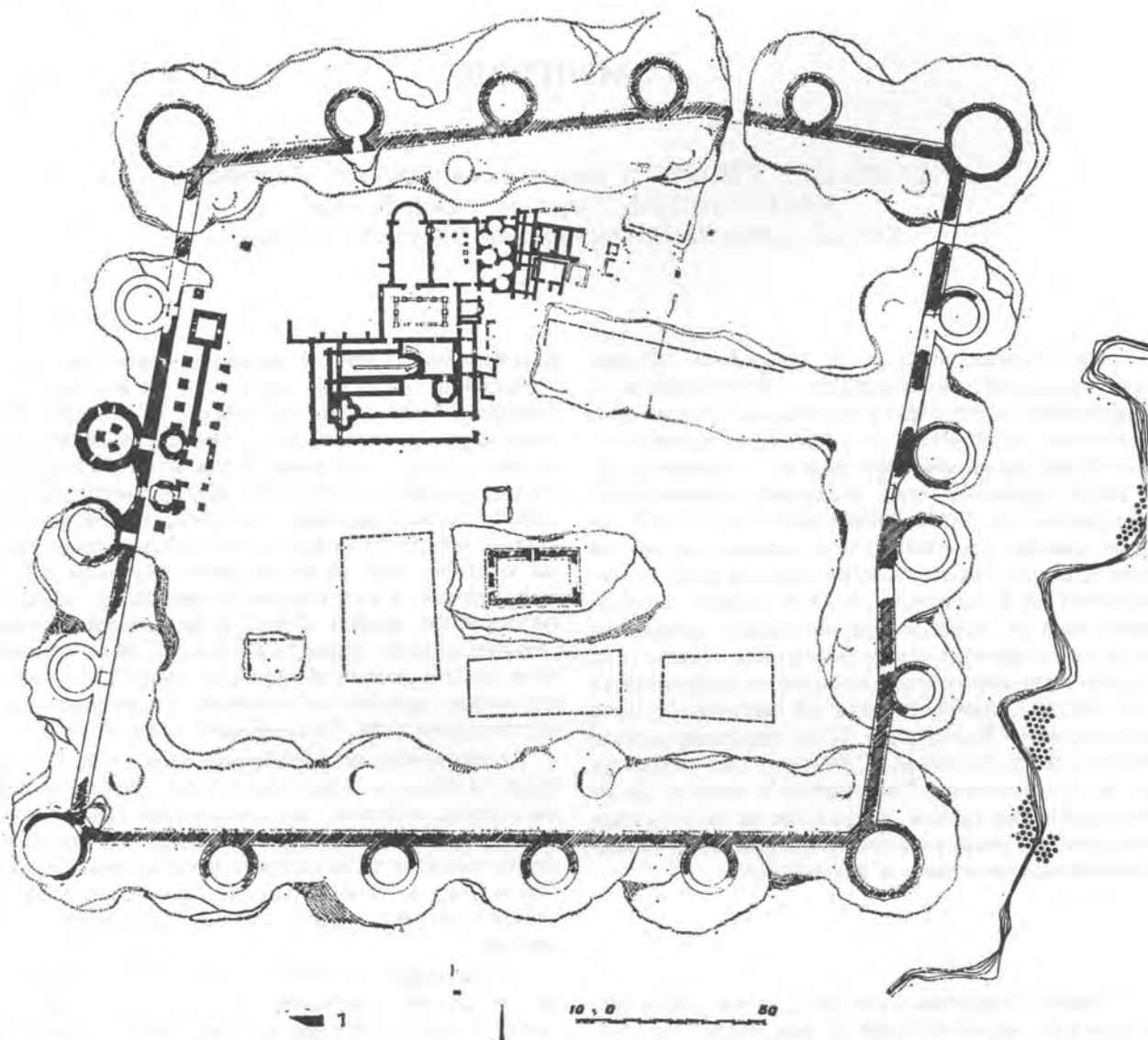
У раздобљу од 1970. до 1980. године истражене су велике површине северно и источно од „палате“ које је открио Б. Мано-Зиси, а испитана је и грабевина чији су се обриси назирали у средишту Гамзиграда.³ Од бројних археолошких налаза и података, прикупљених током ових истраживања, на овом месту биће речи само о онима који су кључни за реконструкцију историје Гамзиграда, и то о два сакрална објекта (Т. I, 1) и о стратиграфији културних слојева.

³ Овим истраживањима руководио је Д. Срејовић у сарадњи са А. Лаловић.

Сакрални објекти

Готово по средини северног дела Гамзиграда, између његове северозападне и североисточне четврти, откривени су 1973. године остаци паганског храма, које је описала М. Чанак-Медић.⁴ Својим основним обликом (тетрастилни прости-

ту, али има и два елемента који га од њега разликују, и то: монументални жртвеник у слободном простору и крстообразну крипту са басеном испод адитона целе (скица 4, Т. I, 2; Т. II, 1—2). Ова два елемента заслужују посебну пажњу, јер управо они омогућују да се нађу узорци за овај храм и одреди његова функција.

Скица 1 — Основа Гамзиграда (према М. Чанак-Медић, Гамзиград, сл. 3). — Esquisse 1 — Plan de Gamzigrad (selon M. Canak-Medić, Gamzigrad, fig. 3).

лос), оријентацијом (исток—запад) и величином (16,5×10,5 м), овај храм живо подсећа на тзв. Јупитеров храм у Диоклецијановој палати у Спли-

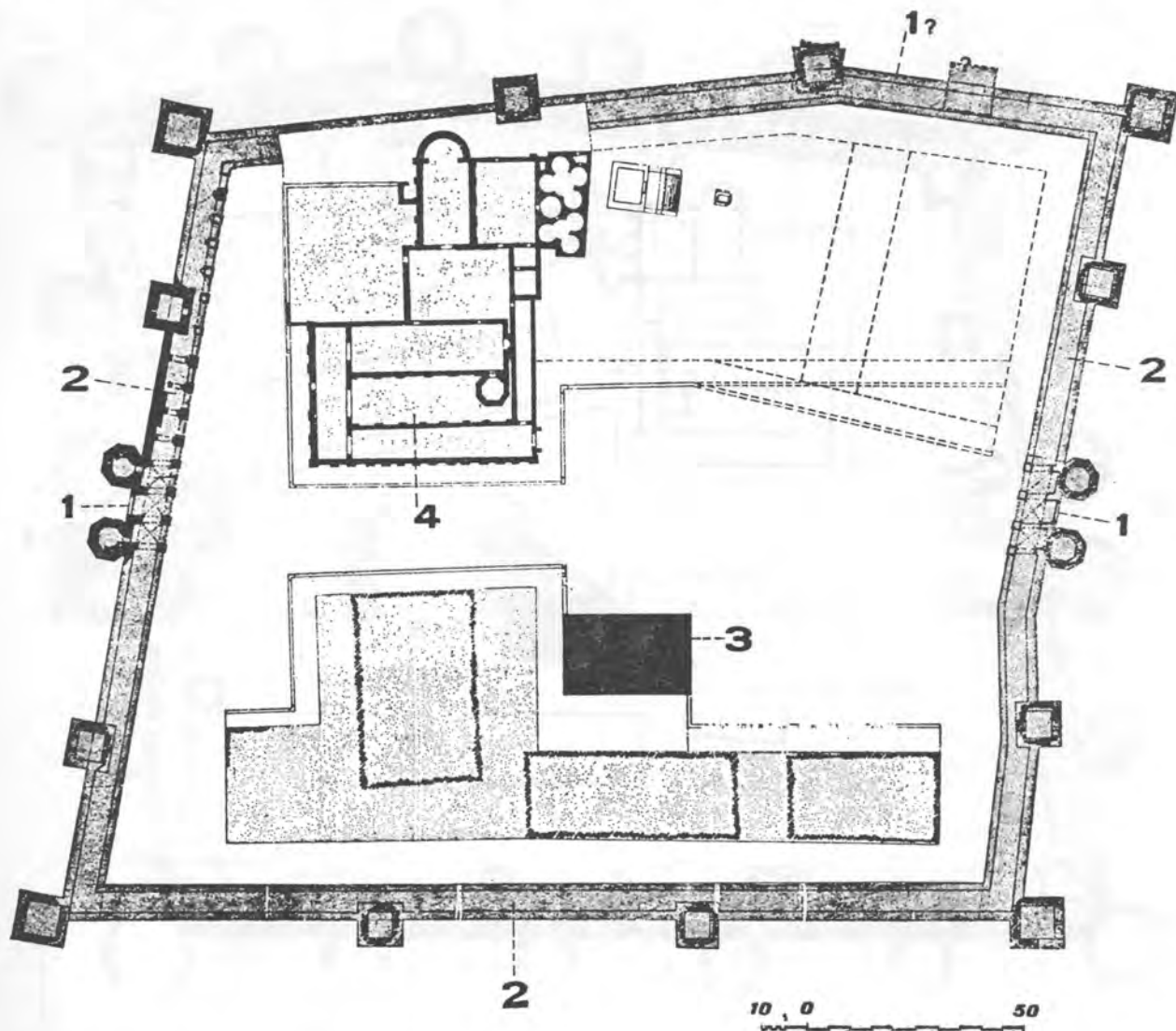
Крипта, везана за адитон, и монументални жртвеник, који не лежи тачно у осовини храма, јесу особености сиријских храмова из времена Царства.⁵ Међу сиријским храмовима има и при-

⁴ Гамзиград, 119—127, сл. 94—109.

⁵ D. Krencker — W. Zschietzschmann, *Römische Tempel in Syrien*, Berlin — Leipzig 1938, 276.

мера код којих је цео подијум празан, али функција ових крипти у већини случајева није разјашњена.⁶ И подијум гамзиградског храма био је у целини празан, али док је простор испод пронаоса био неприступачан, простор испод целе посебно је расчлањен, и то на уску и дубоку крипту у коју се силазило из адитона (крипту у ужем

бутим, испод пронаоса постојала крипта речито говори чињеница да је приликом ископавања на њеном дну нађен камени праг од врата целе који ту не би могао доспети у случају да је овај простор био затрпан. С друге стране, да је простор испод целе у целини био неприступачан, односно засут, тада би било несхватљиво његово

Скица 2 — Основа Гамзиграда крајем III века (према М. Чанак-Медић, Гамзиград, сл. 127). — Esquisse 2 — Plan de Gamzigrad vers la fin du IIIe siècle (selon M. Čanak-Medić, Gamzigrad, fig. 127).

смислу) и знатно већу, али плићу крипту испод пода целе. М. Чанак-Медић не помиње постојање крипте испод пронаоса, а и за цео простор испод целе сматра да је био неприступачан.⁷ Да је, ме-

брижно расчлањивање и обликовање (издвајање дубље крстообразне крипте, зидови са правилно грађеним лицем, засвођена правоугаона ниша, фуге у малтеру и друго). Треба, уз то, напоменути да су приликом ископавања запажени трагови стрмих степеника на малтеру западног зида кр-

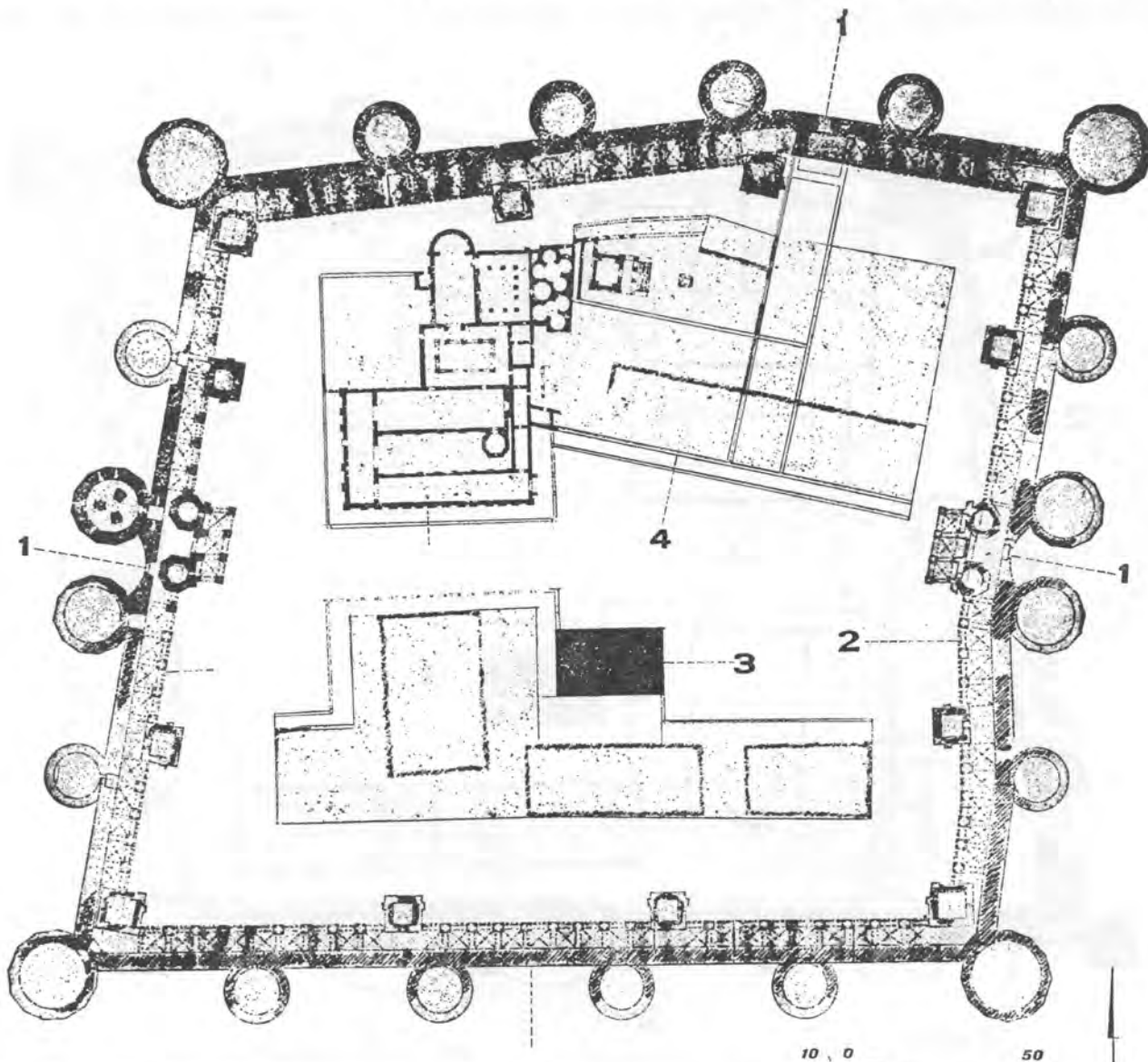
⁶ Ibid., 293.

⁷ Гамзиград, 122—123.

стообразне крипте. Из тих разлога мора се закључити да је овај простор у крипти целе обликован у сасвим одређене сврхе.

Док је функцију крипте у подијуму сиријских храмова тешко одредити, крстообразна

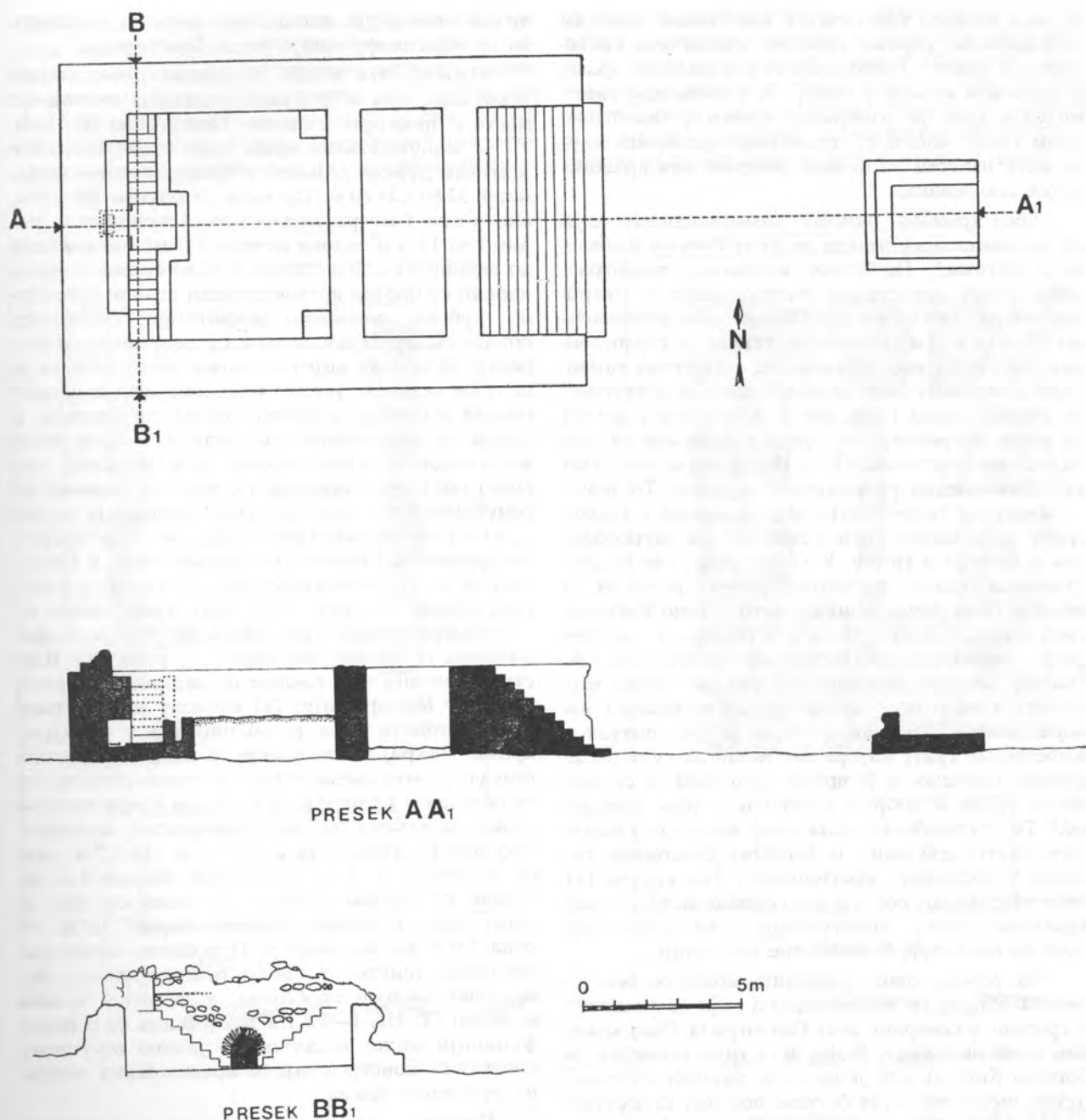
Novaesium).⁸ Овде је, вероватно око 313. године, саграђена подземна капела у коју се силазило, као и у случају гамзиградске крипте, наспрамним уским степеништем са јужне и северне стране. То је уствари *fossa sanguinis*, једна врста под-

Скица 3 — Основа Гамзиграда после обнове у IV веку (према М. Чанак-Медић, Гамзиград, сл. 129). — Esquisse 3 — Plan de Gamzigrad après la reconstruction au IVe siècle (selon M. Canak-Medić, Gamzigrad, fig. 129).

крипта у овом гамзиградском храму везује се изгледом и димензијама за неколико конструкција чија је намена поуздано утврђена. Конструкција, готово идентична крстообразној крипти гамзиградског храма, откривена је у Нојсу (римски

⁸ H. v. Petrikovits, *Das römische Neuss, Führer des Rheinischen Landesmuseums in Bonn* 3, 1957, 36 и даље. Слична „крстионица“ откривена је и у Тријеру, уп.: E. Schwertheim, *Die Dänkmäler orientalischen Gottheiten in römischen Deutschland*, Leiden 1974, 10.

Скица 4 — Храм и жртвеник у северном делу Гамзиграда. — Esquisse 4 — Temple et autel dans la partie nord de Gamzigrad.

земне крстионице која је редовно везана за светишта Магне Матер, односно Кибеле са планине Иде (*metreon*). Једнообразни изглед ових „крстионица“ утврђује особеност самог ритуала — *taurobolium*, који се најпре састојао у жртвовању бика (II—III век), а од око 300. године — у крштењу верника крвљу жртвене животиње.

На овом месту није потребно задржавати се на појединостима овог ритуала, јер је њих подробно описао Пруденције.⁹ Довољно је напоменути да Пруденцијев опис поступка овог паганског крштења (силажење верника у подземну конструкцију где крвљу шкропе очи, језик и чело да би

⁹ Prudent., *peri steph.* 10, 1011 и даље.

из њих изашли као *renatus*, као поново рођени) подразумева управо простор какав има крстообразна крипта испод целе гамзиградског храма и подземна капела у Нојсу. За упознавање сврхе ритуала који је конкретно вршен у гамзиградском храму много су значајнији закључци који се могу извести на основу релевантних археолошких споменика.

Број храмова, односно *fossa sanguinis*, који се поуздано могу везати за култ богиње Кибеле, није велики.¹⁰ Најближу аналогију гамзиградском храму представља *metroon* који је откривен покрај јужне капије Остије.¹¹ По димензијама (16,60×8,60 м) и изгледу теменоса (трапезоидан простор), ово светилиште је слично гамзиградском храму, али се овде „јама за крштење“ не налази испод целе, већ је смештена у једној од кула Лаурентијских врата и повезана са светилиштем портиком. Ни у Нојсу *fossa sanguinis* није непосредно уклопљена у *metroon*. То значи да и ритуал тауроболија који је вршен у Гамзиграду није могао бити истоветан са тауроболијом у Остији и Нојсу. У Гамзиграду, где је „крстионица“ везана за адитон, ритуал је могла да обавља само једна личност, и то једино Кибелин свештеник, док су у Остији и Нојсу у *fossa sanguinis* силазили сви богињини поштоваоци. R. Duthoy, који је детаљно проучио еволуцију тауроболија на основу археолошких и писаних извора, дошао је до закључка да је овај ритуал у Кибелином култу најпре био везан за култ императора, односно да је вршен са циљем да се обезбеди срећа и добробит цара и његове породице.¹² То је првобитно била само жртва *pro salute imperatoris* при којој је Кибелин свештеник силазио у подземну „крстионицу“. Тек крајем III века тауроболиј постаје консекација, тј. ритуал крштења крвљу, приступачан свим верницима који се посвећују у богињине мистерије.

На основу ових чињеница може се без тешкоћа објаснити намена храма који је подигнут у средишту северног дела Гамзиграда. Овај храм, као и светилишта у Нојсу и Остији, посвећен је богињи Кибели, али је овде, за разлику од помених *metroona*, култ богиње повезан са култом императора. Веза између култа богиње са планине Иде и култа императора, јасно изражена архитектонским склопом овог гамзиградског

храма, омогућује, како ћемо касније показати, да се објасни функција целог Гамзиграда.

Између 1976. и 1979. године откривен је још један сакрални објект коме је дато најзначајније место у просторном склопу Гамзиграда (Т, II, 3). То је монументални храм чији стереобат, оријентисан дужом страном у правцу исток—запад, мери 32,60×23,80 м. Од њега је очуван подијум, висок око 4 метра, подлога за степениште у ширини од 14 м и зидови целе, местимично очувани до висине од 2,50 м (скица 5). Око храма, у шуту, нађени су бројни архитектонски делови (мермерни стубови, капители, довратници, скулптуре, оплата подија и плоче које су покривале зидове целе), на основу којих се може закључити да је целу са источне, јужне и северне стране уоквирала колонада стубова, делом са јонским, а делом са коринтским капителима. Својом основом (висок подијум, дубоки трем, распоред стубова) овај храм подсећа на римске храмове из републиканских периода који означавају синтезу етрурско-хеленистичке сакралне архитектуре, на пример на „коринтско-дорски храм“ у Пестуму или на светилиште у Габију.¹³ Постоји, међутим, један елемент који овај храм одваја од уобичајене римске сакралне архитектуре и приближава га храмовима који су у раздобљу Царства подизани у источним провинцијама, првенствено у Малој Азији. Тај елемент је пространа двојна крипта која је обликована у подијуму храма. Покрај улаза у целу, у њеном југоисточном углу, откривено је уско и стрмо степениште за силазак у крипту која је зидом смера исток—запад подељена на две правоугаоне, засведене просторије, димензија 11×3,5 м и 11×3,7 м (скица 5, основа В). Ове просторије, високе 3 м, повезане су једним вратима, а свака од њих је осветљена са по два прозора, широка 1,5 м, висока 2 м и дубока око 6 м. Првобитни изглед ове дводелне крипте је тешко реконструисати јер су њени сводови пробијени, а зидови у целини огољени (Т, III, 1—3). Из тих разлога се о њеној функцији може закључивати једино на основу аналогних конструкција и археолошких налаза из рушевина храма.

Крипта испод целе, засведена и осветљена дубоким прозорима, карактерише већи број сеоријских храмова из раздобља Царства, на пример храмове у Hössu Sfirî, Nebi Sofa и Hibbarîye.¹⁴ Како су се у овим храмовима криптом служили само они који су улазили у адитон, тј. свештеници, закључено је да су просторије у

¹⁰ Уп.: Н. v. Petrikovits, *op. cit.*; E. Schwertheim, *op. cit.*; R. Duthoy, *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology*, Leiden 1969, 110 и нап. 1; M. J. Vermaseren, *Corpus cultus Cybelae Attisquae III, Italia — Latium*, 3 и даље, 107 и даље.

¹¹ G. Galza, *Il santuario della Magna Mater a Ostia*, Memorie delle Pontificie Accademia 1947, 183 и даље.

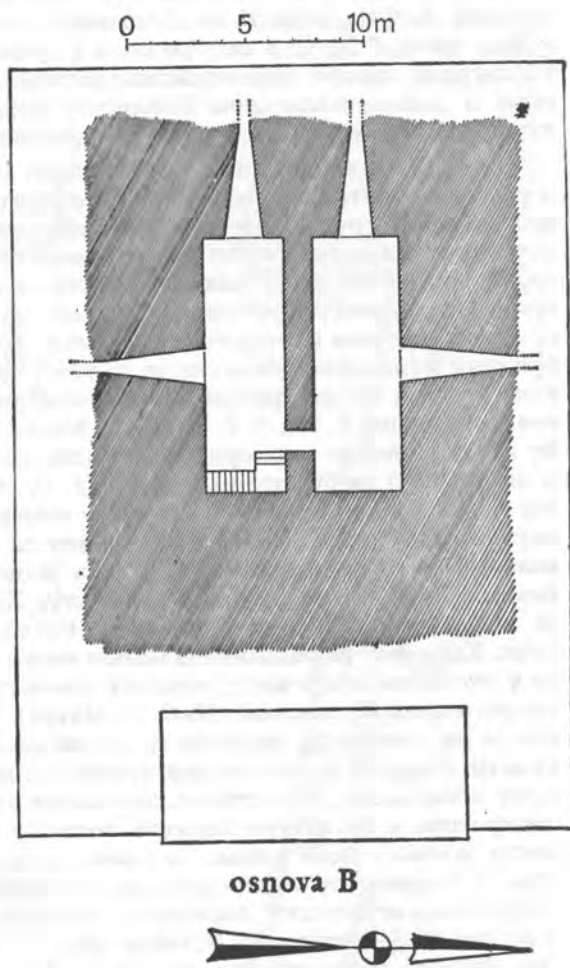
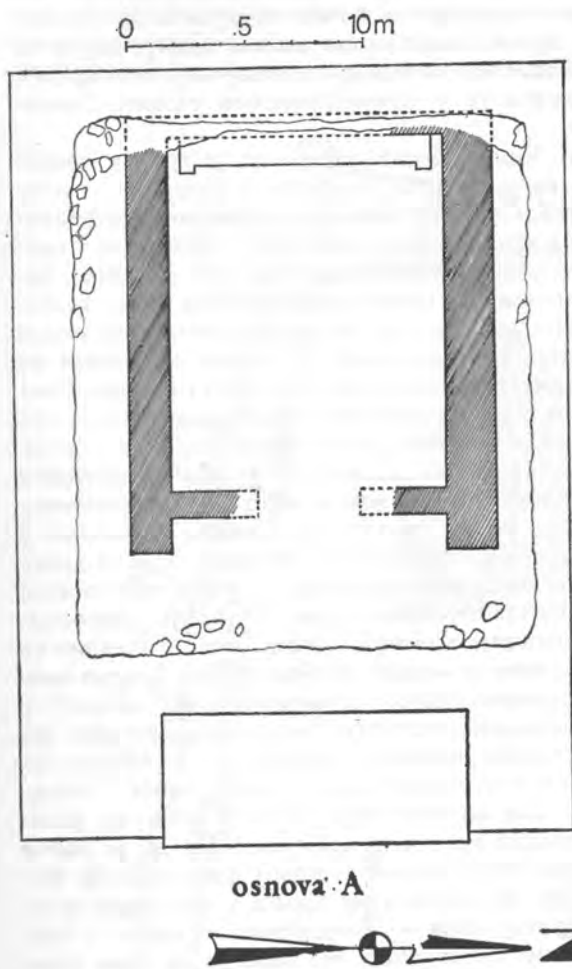
¹² R. Duthoy, *op. cit.*, 142 и даље.

¹³ Уп.: F. Krauss — R. Herbig, *Der korinthisch-dorische Tempel am Forum von Paestum*, Berlin 1939; J. B. Ward-Perkins, *Architettura romana*, tav. 45.

¹⁴ D. Krencker — W. Zschietzschmann, *op. cit.*, 32 и даље, Т. 13, 84—85, 89.

подијумима сиријских храмова коришћене за чување културних предмета.¹⁵ У великом гамзиградском храму улаз за крипту није, међутим, везан за адитон већ се налази покрај врата целе. Из тих разлога мора се закључити да је ова крипта имала другојачију намену, вероватно ону исту коју су имале и крипте у неким светилиштима

зила вода, коришћена при пророковању.¹⁷ Исти пећински изглед и сличну културну функцију имала је и крипта Зевсовог храма у Ајзанима.¹⁸ Овај јонски псеудодиптерос, такође оријентисан исток—запад, има у подијуму засведену крипту чији зидови и сводови служе као фундаменти за зидове целе. Прозори који осветљавају ову крип-

Скица 5 — Велики храм у средишту Гамзиграда. — Esquisse 5 — Grand temple au centre de Gamzigrad.

на подручју Мале Азије, првенствено у Аполоновом храму у Клару и у Зевсовом храму у Ајзанима.

Аполоново светилиште у Клару је периптер, оријентисан исток—запад, из чијег се пронаоса силазило у две засведене просторије.¹⁶ Коридор за силазак је, као и код гамзиградског храма, веома узан. По сведочењу Тацита, ова засведена крипта схваћена је као пећина у којој се нала-

ту, изгледом и величином, готово су идентични прозорима у гамзиградској дводелној крипти. Чини се да је велики храм у Гамзиграду и по неким другим детаљима наликовао Зевсовом храму у Ајзанима.¹⁹ Сличност између ова два храма про-

¹⁵ Tac., *Ann.*, II, 54.

¹⁸ R. Neumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin 1979.

¹⁹ Ископавања великог храма у Гамзиграду још нису завршена у целини па из тих разлога још није извршена реконструкција његовог изгледа. Чини се да је овај храм имао, као и храм у Ајзанима, широку терасу око целе.

¹⁵ *Ibid.*, 293.

¹⁶ G. Klaffenbach, *Die Ausgrabungen in Klaros*, *Das Altertums I*, 1955, 214 и даље.

изилази, међутим, првенствено из сличности њихове функције. И у једном и у другом случају архитекта је имао задатак да два равноправна култна простора — крипту и целу — обједини у једну архитектонску целину, да култ једног ктонског божанства присно повеже са култом једног олимпског бога. R. Neumann је храм у Ајзанима објаснио као двојно светилиште у коме је поштована Кибела (крипта са бачвастим сводом) и Зевс (цела).²⁰ Да је и велики храм у средишту Гамзиграда такође био посвећен једном ктонском и једном олимпском божанству показују скулптуре које су нађене у његовим рушевинама.

Фрагменти скулптура, откривени око храма и у његовој унутрашњости, тематски се могу разврстати у три групе. Прву групу чине фрагменти мермерне колосалне скулптуре (раме, врат и део груди, рука повијена у лакту, део ноге) која је приказивала фигуру мушкарца у оклопу. У другу групу сврстава се мушки торзо, глава зрелог, брадатог мушкарца и база статуе на којој су очувана стопала мушке фигуре и стена прекривена лављом кожом (Т. III, 4; Т. IV, 1—3). Најзад, трећу групу чине три мермерне руке (једна женска и две мушке) са буктињом у шасти (Т. IV, 4—5). На основу иконографских одлика поменутих скулптура поуздано се може закључити да се за велики храм везује колосална статуа једног од римских императора, најмање две статуе Херкула и фигуре младића и девојака са бакљама у руци. Како фигуре бакљоноша налазе место једино у иконографији и миту ктонских, првенствено оријенталних божанстава (Кибела, Митра), извесно је да њих треба повезати са светилиштем у крипти, односно са мистичним култом који је у њему обављан. С друге стране, колосална статуа императора и скулптуре Херкула могле су наћи место једино у цели храма. То значи да велики храм у Гамзиграду обједињује два светилишта: „леђинско светилиште“ посвећено ктонском божанству (највероватније Великој Мајци, односно Кибели) и светилиште посвећено Херкулу, односно императору који се са њим идентификује. Да би се у потпуности објаснио овај храм потребно је одредити његов однос према храму у северном делу Гамзиграда и тачније утврдити његову хронологију.

Оба гамзиградска храма, иако различита по димензијама и по спољним карактеристикама, везују се за један исти круг религијских идеја. И у једном и у другом случају култ императора посредован је поштовањем које се одаје одређеним божанствима. У малом храму тај култ је само дискретно назначен, односно инкорпориран је у штовање богиње Кибеле. У великом храму,

међутим, вероватно се и даље штуде та иста ктонска богиња (у „леђинском светилишту“), али је главни акценат на култу императора, јер је бог који се слави у цели храма поистовећен са царем. Велики храм је у ствари консеквенца малог храма, тј. овај сакрални објект развија и јасно формулише идеју која је мотивисала изградњу храма у средишту северног дела Гамзиграда. Већ из тих разлога морало би се закључити да велики храм хронолошки следи малом храму; да је то и реално тако показује положај који ови храмови заузимају у архитектонском склопу Гамзиграда.

М. Чанак-Медић сматра да је храм у средишту северног дела Гамзиграда саграђен у току IV века и да је истовремен са млађим утврђењем које је, према њеном мишљењу, подигнуто у време Константина Великог.²¹ Ако се, међутим, пажљиво проуче односи између појединих грађевинских целина, тј. цео архитектонски склоп Гамзиграда (види скицу 1), одмах се запажа да се мали храм везује за старије утврђење. Оријентација овог сакралног објекта подудара се једино са оријентацијом старијег бедема, а и архитектонски склоп „палате“, коју М. Чанак-Медић иначе хронолошки везује за старију фортификацију,²² показује да је мали храм већ постојао у време њене изградње.²³ Велики храм, с друге стране, потпуно одудара од ортогоналног склопа који сугеришу мали храм и старије утврђење. Оријентација његових дужих страна идеално се усаглашава са оријентацијом јужног бедема млађе фортификације и оријентацијом „палате“ у северозападној четврти Гамзиграда. Ове три архитектонске целине омогућују да се разазна ортогонални склоп и новог, „обновљеног“ Гамзиграда. Све ово показује да је Гамзиград један кохерентан архитектонски ансамбл, да је његов архитектонски склоп у првој фази градње био одређен оријентацијом храма у северном делу, а, у другој фази — оријентацијом храма у јужном делу (види скицу 6). Тако се за мали храм повезује старије утврђење и једна делимично откривена грађевина (скица 6, бр. 2, 3), а за велики храм — млађа фортификација, „палата“ у северозападној четврти и грађевина у јужном делу Гамзиграда (скица 6, бр. 1, 4 и 5). Чињеница да храм у оба архитектонска склопа Гамзиграда заузима веома значајно место у највећој мери је релевантна за објашњење настанка и преобликовања, као и функције овог великог касноантичког споменика.

²¹ Гамзиград, 126—127.

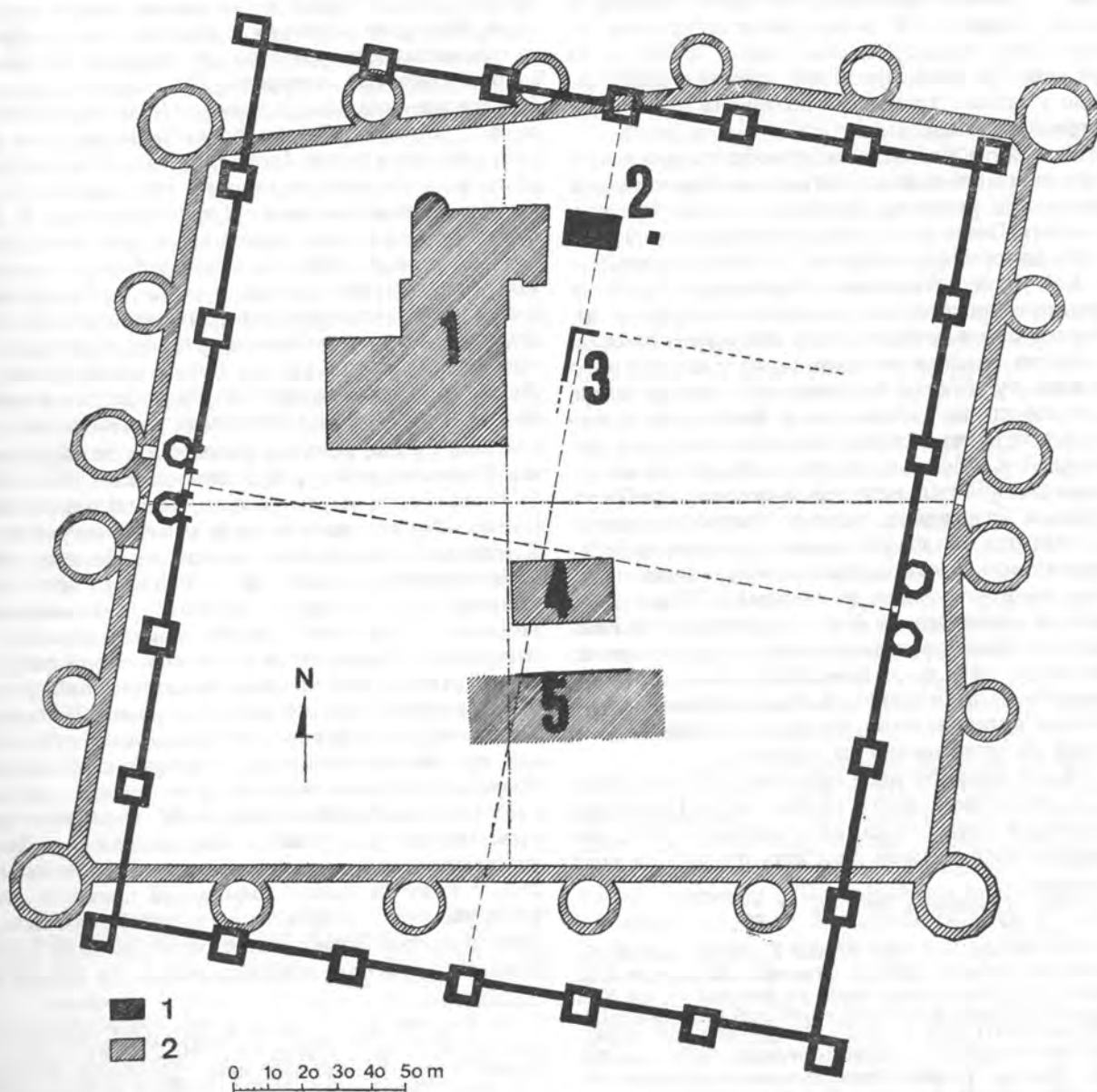
²² Гамзиград, 118—119.

²³ Да је источни зид малог купатила у „палати“ морао бити искошен због малог храма први је примети проф. Б. Бошковић на одбрани докторске дисертације М. Чанак-Медић.

²⁰ R. Neumann, *op. cit.*, 85 и даље.

Иста формална разлика и суштинска блискост која се уочава поређењем малог и великог храма, открива се и при поређењу старије и млађе фортификације. Као што је велики храм консеквенца и увећана реплика малог храма, тако исто млађе утврђење остварује у грандиозној форми замисао изражену у старијој фортификацији. Стручњаци који су изучавали однос између ових фортификација увек су истицали да млађа фортификација замењује старију, односно да је грађена знатно касније и да обухвата већу повр-

шину. Мало је вероватно да су ови закључци тачни. Истражене грађевинске целине показују да је основни архитектонски склоп у обе етапе изградње Гамзиграда остао исти (главни улаз на источној страни, само једна широка комуникација, оса декумануса која је зависна од оријентације храма), а исто тако и величина терена коју обухватају бедеми (види скицу 6). Како су, с друге стране, куле на западном бедуму старијег утврђења у целини још стајале кад су покрај њих изграђени млађи бедеми, јасно је да се при-

Скица 6 — Основа Гамзиграда: 1 = првобитни план (Romulianum, око 297—306. године), 2 = царска палата (око 306—316. године). — Esquisse 6 — Plan de Gamzigrad: 1 = plan original (Romulianum, vers 297—306), 2 = palais impérial (vers 306—316).

обнови Гамзиграда са њима рачунало, или да се није нашло времена да се оне уклоне.²⁴ Оба бедема, као и грађевине које су са њима истовремене, грађена су од истих материјала и у истој техници, а и све врсте археолошких налаза који се за њих везују (архитектонска пластика, мозаици, фреске, скулптуре и друго) стилски су јединствени и могу се хронолошки одредити у оквиру једног краткотрајног раздобља, можда од свега десетак година, негде од последње деценије III до средине друге деценије IV века. Из тих разлога се и не може говорити о две посебне етапе подизања Гамзиграда, о првом насељу и његовој обнови, већ само о континуираном, јединственом процесу градње током којег је, из одређених разлога, првобитна архитектонска замисао у једном тренутку проширена и делимично преобликована.

Разлози због којих је првобитни план преобликован могу се наслутити на основу положаја и функције великог храма који је подигнут у средишту Гамзиграда, као и општих историјско-културних прилика у којима је Гамзиград грађен.

Већ први истраживач Гамзиграда, Б. Манон-Зиси, претпоставио је да је ово место било државно добро и седиште неке значајне личности, вероватно царског чиновника који се старао о околним рудницама.²⁵ Касније су и други стручњаци дошли до уверења да је Гамзиград луксузна палата неког велепоседника или царска резиденција.²⁶ А. Мочи и М. Чанак-Медић били су, чини се, најближи исправном решењу проблема функције Гамзиграда када су претпоставили да је Гамзиград основао Галерије, односно да је то Ромулијанум, место у коме се овај римски император родио и у коме је сахрањен. Уверење да је млађа гамзиградска фортификација саграђена знатно касније од старије, натерало је, међутим, оба ова аутора да се поколебају и одустану од поменуте претпоставке: М. Чанак-Медић је цео проблем оставила отвореним, а А. Мочи је Гамзиград идентификовао са *Aquae*.²⁷

После открића овде описаних храмова чини се да више нема места сумњи да је Гамзиград подигнут по вољи само једне личности, и то императора који је имао посебних разлога да култ

Кибеле и култ Херкула истакне у први план. Интерес за штовање ова два божанства и градњу једног монументалног архитектонског здања на подручју Приобалне Дакије могао је да има само Гај Валерије Галерије Максимијан, цезар од 293. и прва личност царства у раздобљу од 305. до 311. године. Рођен у Приобалној Дакији и целог живота везан за крајње празноверну мајку, ватрену обожаваатељку „планинских божанстава“, Галерије је 293. године умирен од Диоклецијана, који је први изједначио божанску филацију са династичком, тј. који је себе прогласио Јупитером, а свог новог сина и савладара Херкулом. Јупитер је оснивач и отац Диоклецијанове династије па је отуда и Галерије члан Јупитерове породице. Поуздано се зна да је слављен годишњи празник (*Jovii et Herculii*) у част тетрарха, и то вероватно на дан кад су Августин узели назив Јупитера, а Цезари — Херкула, на дан који је схваћен као њихов заједнички и прави рођендан (*geminus natalis*).²⁸ То значи да је Галерије имао двоструке родитеље, односно два рођендана. Први рођендан и оданост према мајци обавезали су га да указује посебно поштовање ктонским, „планинским божанствима“, а други рођендан и оданост према новом оцу везивали су га присно за Јупитера и Херкула. У овом контексту постаје разумљива изградња и функција оба гамзиградска храма.

Још су два податка релевантна за објашњење Гамзиграда. Аурелије Виктор саопштава да је Галерије, по мајци Ромули, назвао место свог рођења Ромулијанум и да је у њему сахрањен.²⁹ Лактанције, описујући ситуацију у Царству 306. године, изриком каже да је Галерије већ тада одлучио да се повуче са престола чим прослави виценолије и да остатак свог живота проведе у сигурности и миру, и то у сенци неосвојивих бедема.³⁰ Ови Лактанцијеви подаци допуњују и чине јаснијим место у тексту Аурелија Виктора. Галерије је вероватно у раздобљу док је био цезар, преузео грађевинску делатност с циљем да обележи своје завичајно место и да се одужи својој мајци. Касније, кад је 306. године постао прва личност у Царству и одлучио да следи Диоклецијанов пример, он је преузео кораке да место, у коме ће после абдикације провести старост, увелича и учини достојним себе. Изградњу Ромулијанума могао је преузети тек када је на дунавској граници завршио ратове са Сармати-

²⁴ Уп.: Гамзиград, 74 и сл. 14, 23.

²⁵ *op. cit.*

²⁶ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 112—117; M. N. Duval, *Palais et forteresses en Yougoslavie*, Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France 1971, 115 и даље; M. Canak-Medić, *Gamzigrad, une résidence fortifiée provenant du Bas — Empire*, Зборник радова Византолошког института 13, 1971, 256—261; D. Srejić, *The Late Roman Imperial Palas at Gamzigrad*, Illustrated London News 1975, Arch. Sec. 2368.

²⁷ Гамзиград, 172—176; A. Mócsy, *op. cit.*, 111—117.

²⁸ Уп.: W. Seston, *Jovius et Herculus ou l'épiphanie des Tétrarques*, Historia I, 1950, 257—266; H. Stern, *Remarks on the adoratio under Dioclitian*, Journal Warburg. Institut 17, 1954, 184—189; H. Mattingly, *Jovius et Herculus*, Harw. Theol. Rev. 45, 1952, 131—134.

²⁹ Aur. Vict., *Epit.*, XL, 16.

³⁰ Lact., *Mort. Pers.*, XX, 4.

ма, Квадима и Бастарнима, вероватно 297. године. С друге стране, подизање „неосвојивих бедема“, који ће му обезбедити сигурну и мирну старост, Галерије је могао да отпочне тек после смрти Констанција Хлора 306. године, тј. кад је обезбедио себи наследнике и постао први август.

Чини се да се у контексту ових података из Галеријеве приватне и политичке биографије може разумети цео процес изградње Гамзиграда. Старија гамзиградска фортификација са истовременим грађевинама и храмом Кибеле у потпуности одговара Галеријевој замисли да уздигне своје родно место у Приобалној Дакији и да потврди оданост према мајци која је ватрено штотвала „планинске богове“, вероватно богињу са планине Иде.³¹ Млађа фортификација, „палата“ у северозападној четврти и велики храм у средишту Гамзиграда отпочели су да се граде вероватно од тренутка кад је Галерије одлучио да своје завичајно место преобрази у неосвојиву тврђаву у коју ће се повући пошто прослави двадесетогодишњицу владавине. Како је у склопу овог новог грађевинског подухвата централни положај дат храму, саграђеном да се у њему слави сам император, а можда и да послужи као његов маузолеј, то је положај овог храма изазвао промену оријентације осе декумануса. При том се водило рачуна о свим грађевинама које су подигнуте по првобитном архитектонском плану, тј. онај део Ромулијане, који је до 306. године био изграђен, укључен је у оквире нове царске резиденције.

Има основа за претпоставку да је и градња ове резиденције нагло прекинута. У старијој и млађој фортификацији, као и у грађевинама које се за њих везују, нађен је тако незнатан број предмета за свакодневну употребу да се мора помишљати да они, којима су ове грађевине биле намењене, никада њих нису ни користили. И овај археолошки податак указује да император за кога је Гамзиград грађен није у њему дуже боравио. Галеријеве намере да прослави виценалије и да се повуче међу „неосвојиве зидине“ осујетила је смрт. Како је 311. године ипак сахрањен у свом завичајном месту, извесно је да је оно већ тада највећим делом

било изграђено. Радови на довршавању овог царског пребивалишта могли су бити настављени и после 311. године, јер је Лициније, Галеријев наследник и земљак, неко време поштовао успомену на свог претходника. Извесно је, међутим, да је свака грађевинска делатност морала бити прекинута 314. или 316. године, у тренутку кад је Лициније, после сукоба са Константином, изгубио Галеријеве поседе, односно управу над Приобалном Дакијом. Овим догађајем се вероватно завршава најзначајније поглавље историје Гамзиграда; целовит увид у ову историју пружа, међутим, стратиграфија културних слојева.

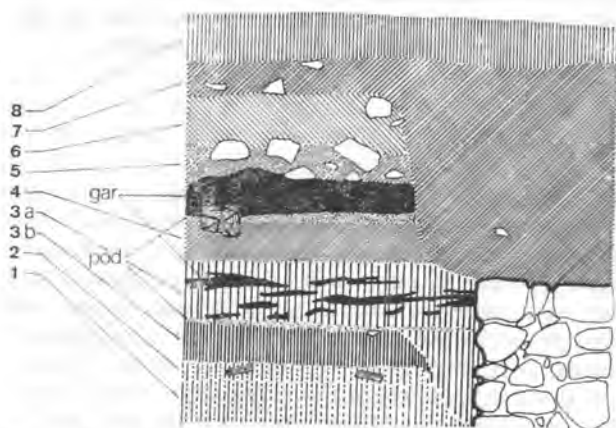
Стратиграфија

Стратиграфија Гамзиграда веома је сложена. На готово свим истраженим површинама откривене су не само грађевине које се хронолошки повезују са старијом и млађом фортификацијом већ и различите зграде које су касније у њих укључене или које их пресецају и надслојавају. Ова интензивна грађевинска делатност, прекидана у неколико махова разарањима и пожаром, има за последицу формирање веома неуједначеног, сложеног и тешко читљивог културног слоја. Како се слој који покрива архитектонске остатке састоји најчешће једино од шута, то се стратиграфија и хронологија може утврдити само на основу преградњи, пресецања или надслојавања грађевинских објеката, односно археолошких предмета који су нађени на њиховим подовима. Културни слој постоји заправо само на површинама које нису непосредно захваћене зградама, углавном дуж ширих пролаза и комуникација или на слободном простору око великог храма. Мада ни на овим местима културни слој нема увек уједначену дебљину и структуру, ипак неки његови делови пружају добар увид у основне токове живота и културе на Гамзиграду.

На скици 7 приказан је један од карактеристичних пресека кроз културне слојеве који су се формирали унутар гамзиградских бедема. У овом пресеку уочава се осам слојева. Слој у основи (1), који се састоји од алувијалних наноса и глине, покривен је на појединим местима слојем смонице или земље, измешане са глином. У овом сасвим танком, неизразитом слоју налажени су уломци праисторијске грнчарије, и то из енеолитског и старијег гвозденог доба. Наредни слој мрко-сиве земље (2), прожет здробљеним малтером, поломљеним опекама и мозаичким коцкицама, такође је танак и неизразит. У њему је нађено само неколико уломака керамичких и стаклених посуда из првих деценија IV века. Како су исте врсте археолошких налаза откривене и на

³¹ О празноверју Галеријеве мајке Ромуле и жртвама које је приносила „планинским боговима“ види Lact., *Mort. Pers.*, XI, 1, као и коментар J. Mogauea уз ово Лактанцијево дело у издању *Sources chretiennes* № 39 (Paris), 267—268. J. Burckhardt (*Die Zeit Constantins des Grossen*, 211) сматра да се израз „планински богови“ односи на Кибелу и Атиса, док J. Mogauea (*loc. cit.*) мисли да су у питању Силван, Дијана и Либер Патер. Ова последња претпоставка је мање вероватна јер се исти израз често среће у рабинистичким текстовима, уп.: S. Liebermann, *Hellenism in Jewish Palestine*, New York 1950, 130.

подовима грађевина које се хронолошки повезују са старијом и млађом фортификацијом, јасно је да слој 2 обележава почетак историје античког Гамзиграда. Овај је слој на више места покривен глиновитом земљом, насутом и без археолошких налаза. Тек слој 3 садржи већу количину археолошких налаза, а за њега се везује и нова грађевинска делатност. Овај слој често пресеца старије слојеве; у доњем делу је мркосив (слој 3b), док је у горњем делу сиве боје и про-

Скица 7 — Пресек кроз културни слој Гамзиграда.
— Esquisse 7 — Coupe des couches culturelles de Gamzigrad.

жет пепелом и гаром (слој 3a). На основу керамичких посуда, које су често глебосане, слој 3 се може датовати у крај IV века и прву половину V века. У наредном слоју (4), који је мање изразит, налажени су уломци керамике из друге половине V века. Тек слој 5 документује нову грађевинску делатност. Сем остатака зграда које су страдале у пожару, у овом слоју је откривена већа количина жита и грнчарија из друге половине VI века. Наредни слој (6), који се састоји од растресите мркосиве земље, садржи уситњене уломке керамике, израђене претежно на спором витлу, са краја VI и из првих деценија VII века. Најзад, у слоју 7, који често пресеца претходне слојеве, нађено је обиље средњовековне грнчарије из XI века. Културни слој је на свим истраженим површинама прекривен хумусом (слој 8). Како се културни слојеви хронолошки не надовезују увек један на другог јасно је да Гамзиград нема континуирану историју, односно да је у неколико махова насељаван, грађен, рушен и напуштан.

Почеци историје Гамзиграда још нису довољно јасни. Уломци керамике, откривени на самој здравци, показују да је терен на коме је саграђен антички Гамзиград био насељен у пра-

историји, у току енеолита (III милениј ст. ере) и старијег гвозденог доба (прва половина I миленија ст. ере). Положај и величину ових праисторијских насеља још није могуће тачно утврдити. Готово у средишту Гамзиграда, северно од великог храма, откривени су на нивоу здравце остаци покојника који је сахрањен у згрченом положају. Веома танак слој с уломцима праисторијске грнчарије утврђен је при ископавању грађевина у североисточној четврти. Како је, међутим, праисторијска грнчарија нађена и у земљи којом је вршена нивелација терена западно од великог храма, то постоји могућност да су праисторијска насеља захватала углавном терен изван бедема, вероватно благу косу дуж северне стране Гамзиграда.

Културни слој који обележава прву етапу историје античког Гамзиграда (слој 2) не даје ни поуздане ни бројне археолошке информације. Његова дебљина најчешће не прелази тридесетак сантиметара, а од археолошких налаза у њему је откривен изузетно мали број предмета за свакодневну употребу, углавном уломци керамике са почетка IV века, и покоји новчић из времена тетрархије. На свим истраженим површинама овај слој има исту структуру и исте садржаје, што значи да се две фазе изградње Гамзиграда, посведочене старијом и млађом фортификацијом, адекватно не одражавају у културном слоју. Из тих разлога се и мора претпоставити да су обе фортификације и грађевине које се за њих хронолошки везују подигнуте за кратко време, у једном даху. Редослед њихове градње може се отуда утврдити једино на основу положаја појединих архитектонских целина и њихових међусобних просторних односа. Тако се чини да је најпре изграђена североисточна четврт Гамзиграда и фортификација на источној и западној страни, а да се затим одустало од првобитне архитектонске замисли и приступило подизању „палате“ у северозападној четврти, грађевина у југозападној и југоисточној четврти, великог храма и млађе фортификације (види скицу 5). Сви ови подухвати преузети су вероватно у раздобљу од краја III до средине друге деценије IV века јер су археолошки налази који непосредно претходе или следе овом кратком раздобљу веома малобројни и сведени углавном на новац Отациле, Клаудија II, Аурелијана и Проба, односно Константина Великог.

Даља историја Гамзиграда може се без тешкоћа пратити на основу бројних и разноврсних археолошких налаза из слојева 3—7. Слој 3, који непосредно належе на слој 2, садржи керамику која се поуздано може датовати у крај IV века и у прву половину V века. Овај податак пока-

зује да је Гамзиград за дуже време опустео. Суђећи по археолошким налазима из слоја 3 и оптикају новца, може се закључити да је поново настањен око 364. године, или, што је вероватније, тек око 380. године. Од овог тренутка Гамзиград престаје да буде царско добро, јер његови нови житељи слободно преуређују постојеће грађевине, а подижу и нове, али знатно скромнијих димензија и изгледа.

Слој 3 је у горњем делу прожет гаром, пепелом и шупом што је свакако последица пожара и рушења. Како је у наредном слоју налажена керамика из друге половине V века, то се може претпоставити да су грађевине везане за слој 3 страдале у немирима које су у Приобалној Дакији изазвали Хуни у 441. години. Археолошки налази из слоја 4 показују да се живот на Гамзиграду континуирано наставља и после ових немира, али скромно, без икаквих значајнијих грађитељских подухвата. Тек слој 5, који садржи обиље керамике из друге половине VI века, документује нову грађевинску делатност. И зграде подигнуте у овом раздобљу попаљене су и порушене. Њихово рушење треба, вероватно, везати за Аваре, који су 585/6. године освојили низ градова у Приобалној Дакији, јер већ наредни слој (слој 6) садржи керамику са краја VI века и из првих деценија VII века. Слој 6 није богат археолошким налазима, али је грнчарија са краја VI и из првих деценија VII века налажена на свим истраженим површинама. За ово раздобље се поуздано везује неколико грађевина са зидовима од камена и блата, а, можда, и велика базилика са крстионицом. Чини се да је у ово време ски-

нута оплата са подија великог храма. Како унутар бедема није налажена керамика из друге половине VII века, то се мора закључити да је Гамзиград напуштен раније, можда већ око 615. године.

Историја средњовековног Гамзиграда документована је археолошким налазима из слоја 7 и мањом некрополом која је формирана покрај рушевина у северозападној четврти. У поменутом слоју, односно у укопаним стаништима која се за њега везују, нађена је грнчарија XI века. То значи да је Гамзиград био пуст готово четири столећа. До његовог поновног насељавања дошло је, можда, тек после 971. године, тј. кад је Византија освојила привремено Прво бугарско царство, или, вероватније, у првој деценији XI века, после освајања Видина у 1002. години. Како унутар бедема нису нађени предмети који се поуздано могу датовати у XII век, чини се да је Гамзиград напуштен већ у другој половини XI века, можда непосредно после устанка Борба Војтеха у 1072. години. Од тада па до наших дана Гамзиград није више никада био настањен. Гробови који су откривени у северозападној четврти Гамзиграда везују се за неко оближње насеље XV—XVI века.

Ово је само сажет и свакако непотпун приказ историје Гамзиграда. Детаљно проучавање до сада откривених археолошких налаза тек предстоји, а остају и велике површине унутар гамзиградских бедема и њиховој непосредној близини које тек треба испитати. Тек кад ова истраживања буду окончана, историја Гамзиграда постаће у целини јасна.

9. јуни 1980.

UDK: 904 : 711.494 : 72.032

GAMZIGRAD

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Filozofski fakultet, Beograd

ANKA LALOVIĆ, Narodni muzej, Zaječar

ĐORĐE JANKOVIĆ, Filozofski fakultet, Beograd

Parmi les nombreuses trouvailles et données archéologiques réunies au cours des dix dernières années de recherches effectuées à Gamzigrad, il ne sera ici question que de celles qui détiennent la clef de la solution du problème de l'affectation et de la chronologie de ce grand monument de la basse antiquité, notamment de deux édifices de culte (T. I, 1) et de la stratigraphie des couches culturelles.

En 1973, au centre de la partie nord de Gamzigrad, on a découvert les vestiges d'un temple, décrit par M. Čanak-Medić dont les formes fondamentales, l'orientation et les dimensions rappellent celui du palais de Dioclétien à Split appelé «le temple de Jupi-

ter». Mais, deux éléments le distinguent de ce dernier: l'autel monumental à ciel ouvert et une crypte en forme de croix avec bassin sous l'adyton de la cella (esqu. 4, T. I, 2; T. II, 1—2).

La crypte, reliée à l'adyton et l'autel monumental qui ne suit pas exactement l'axe du temple, sont caractéristiques des temples syriens de l'époque de l'Empire.⁵ Il y a des exemples de temples syriens où tout le podium est vide, mais dans la majeure partie des cas⁶, la fonction de ces cryptes n'est pas éclaircie. Le podium du temple de Gamzigrad était vide aussi, mais alors que l'espace devant le pronaos était inaccessible, toute la surface sous la cella était partagée par

une crypte étroite et profonde où on descendait par l'adyton et une, sensiblement plus grande mais moins profonde, sous le plancher de la cella.

Alors qu'il est difficile de définir la fonction de la crypte dans le podium des temples syriens, la crypte en forme de croix de Gamzigrad, par son aspect et ses dimensions, se rattache à quelques constructions dont l'affectation est positivement déterminée. Une construction, presque identique à la crypte du temple de Gamzigrad, a été découverte à Neuss (*Novaesium*).⁸ Cette dernière est dotée, probablement vers 313, d'une chapelle sous-terrain où on descendait, comme dans la crypte de Gamzigrad, par des escaliers étroits opposés (côtés sud et nord). C'est effectivement la *fossa sanguinia*, une sorte de baptistère sous-terrain qui est régulièrement relié au sanctuaire de la Magna Mater, ici Cybèle du mont Ida (métrôon).

Le nombre de temples, voire de *fossa sanguinis* qu'on peut sûrement attribuer au culte de la déesse Cybèle, n'est pas considérable.¹⁰ Le métrôon découvert près de la porte sud d'Ostie est le plus analogue au temple de Gamzigrad.¹¹ Les dimensions (16,60 × 8,60 m) et l'aspect du téménos (surface trapézoïdale) de ce sanctuaire le rapprochent du temple de Gamzigrad, mais la «fosse de baptême» ne se trouve pas sous la cella — elle se trouve dans une des tours des portes de Laurent et elle est reliée au sanctuaire, par un portique. A Neuss aussi, la *fossa sanguinis* n'est pas partie intégrante du métrôon. Cela veut dire que le rite du taurobole qui se pratiquait à Gamzigrad ne pouvait, lui aussi, être identique au taurobole pratiqué à Ostie et à Neuss. A Gamzigrad, où le «baptistère» est relié à l'adyton, le rite ne pouvait être pratiqué que par une personne — le prêtre de Cybèle, alors qu'à Ostie et à Neuss, tous les adorateurs de Cybèle descendaient dans la *fossa sanguinis*. R. Dithoy qui a exhaustivement analysé l'évolution du taurobole à la base de données archéologiques et écrites, en conclut que ce rite du culte de Cybèle était d'abord lié au culte de l'empereur, c'est à dire qu'il était pratiqué en vue d'assurer le bonheur et le bien-être de l'empereur et de sa famille.¹² Au début c'était simplement un sacrifice *pro salute imperatoris* à l'occasion duquel le prêtre de Cybèle descendait dans le «baptistère» sous-terrain. Ce n'est que vers la fin du IIIe siècle que le taurobole devient consécration, c'est à dire un rite de baptême par le sang, accessible à tous les croyants qui s'initient aux mystères de la déesse.

A la base de ces faits, on peut facilement interpréter l'affectation du temple, élevé au centre de la partie nord de Gamzigrad. Ce temple, ainsi que les sanctuaires à Neuss et Ostie, est consacré à la déesse Cybèle, mais ici, contrairement aux métrôons mentionnés, le culte de la déesse est lié à celui de l'empereur.

Entre 1976 et 1979 on a découvert un autre édifice de culte qui tenait un rôle plus important dans le complexe de Gamzigrad (T. II, 3). C'est un temple monumental au stéréobate de 32,60 × 23,80 m., dont le côté plus long est orienté est-ouest. Les parties qui en sont conservées sont: le podium, haut de 4 m. environ, la fondation de l'escalier de 14 m. de largeur et les murs de la cella. Près de l'entrée de la cella, dans son angle sud-est, on a découvert un escalier étroit et raide pour descendre dans la crypte, elle-même partagée par un mur orienté est-ouest, en deux pièces rectangulaires voûtées de 11 × 3,5 m. et de 11 × 3,7 m. (esq. 5 plan B). Ces pièces, hautes de 3 m., reliées par une porte sont éclairées chacune par deux fenêtres de 1,5 m. de largeur, 2 m. de hauteur et de 6 m. environ de profondeur. La crypte du temple de Zeus à Aizanoi

avait le même aspect de grotte et la fonction du culte y était semblable.¹⁸ D'aspect et de dimensions, les fenêtres qui éclairent cette crypte sont presque identiques à celle de la double crypte de Gamzigrad. La ressemblance de ces deux temples provient de l'analogie de leur fonction. Dans les deux cas, l'objectif de l'architecte était de relier deux lieux de culte — la crypte et la cella — en une seule unité architecturale, de relier étroitement le culte d'une divinité chtonienne à celui d'un dieu olympique. R. Neumann a interprété le temple d'Aizanoi comme temple birituel où on vénérât Cybèle (crypte à voûte en berceau) et Zeus (cella).²² Les sculptures, trouvées dans les ruines du grand temple au centre de Gamzigrad, attestent qu'il était aussi consacré à deux divinités: chtonienne et olympique.

Les fragments de sculpture, découverts dans le temple et sur son pourtour peuvent être classés en trois groupe thématiques. Le premier groupe comprend les fragments d'une sculpture colossale de marbre (épaule, cou et partie de la poitrine, bras plié, partie de la jambe) qui représentait la figure d'un homme en armure. Le deuxième groupe comprend un torse masculin, la tête d'un adulte barbu et la base d'une statue sur laquelle sont conservés les pieds d'une figure masculine et un roc recouvert de la peau de lion (T. III/4; T. IV, 1—3). Le troisième groupe comprend trois bras de marbre, torche en main (T. IV, 4—5). A la base des caractéristiques iconographiques des sculptures mentionnées on peut positivement conclure que la statue colossale d'un empereur romain, deux statues d'Hercule et les figures des porte-torches appartiennent au grand temple. Etant donné que les porte-torches ne figurent que dans l'iconographie et les mythes chtoniens, en premier lieu, des divinités orientales (Cybèle, Mithra), il est certain qu'il faut établir leur rapport avec le sanctuaire de la crypte. D'autre part, la statue colossale de l'empereur et la sculpture d'Hercule ne pouvaient être logées que dans la cella du temple. Cella veut dire que le grand temple de Gamzigrad réunit deux sanctuaires: le «sanctuaire-grotte» consacré à divinité chtonienne (le plus probablement à la Grande Mère — Cybèle) et le sanctuaire dédié à Hercule, c'est à dire, à l'empereur qui s'identifie à ce héros.

Les deux temples de Gamzigrad, quoique différents par leurs dimensions et leurs caractéristiques extérieures, se rattachent à un même cercle d'idées religieuses. Dans les deux, le culte de l'empereur se pratique par le biais de la vénération exprimée à des divinités déterminées. Dans le petit temple, ce culte est discrètement marqué, étant incorporé à la vénération de la déesse Cybèle. Mais dans le grand temple, quoique la vénération de cette déesse se pratique probablement dans la «grotte-sanctuaire», l'accent principal revient au culte de l'empereur, car le dieu célébré dans la cella du temple est identifié à l'empereur. Le grand temple est en quelque sorte, la conséquence du petit, car celui-ci développe et formule clairement l'idée qui a motivé l'édification du grand temple au centre de la partie nord de Gamzigrad. Ces raisons sont déjà suffisantes pour conclure, que le grand temple est chronologiquement plus récent que le petit — ce que confirme la position de ces temples dans le complexe architectural de Gamzigrad.

M. Čanak-Medić estime que le temple, au centre de la partie nord de Gamzigrad, a été édifié au cours du IVe siècle et qu'il est contemporain de la fortification plus récente, qui, de son avis, était élevée pendant le règne de Constantin le Grand.²¹ Cependant, si on observe attentivement les rapports entre cer-

taines unités architecturales (esq. 1) on remarque tout de suite que le petit temple se rattache à l'ancienne fortification. L'orientation de cet édifice de culte correspond seulement à celle de l'ancien rempart. D'autre part, le grand temple montre une dispartite par rapport au complexe orthogonal suggéré par le petit temple et l'ancienne fortification. L'orientation de ses côtés plus longs est en parfaite harmonie avec celle du rempart sud de la nouvelle fortification et celle du «palais» dans le quartier nord-ouest de Gamzigrad. Ces trois unités architecturales permettent de discerner aussi l'ensemble orthogonal du «nouveau» Gamzigrad, reconstruit. Tout ceci montre que l'ensemble architectural, dans la première étape de construction de Gamzigrad, était déterminé par l'orientation du temple dans la partie nord, et dans la deuxième étape, par l'orientation du temple dans la partie sud (voir esq. 6). Ainsi, l'ancienne fortification se rattache au petit temple et à un édifice partiellement déblayé (esq. 6, № 2, 3) alors que la nouvelle fortification, le «palais» dans la partie nord-ouest et un édifice dans la partie sud de Gamzigrad se rattachent au grand temple (esq. 6, № 1, 4 et 5). Les deux remparts et les bâtiments qui leur sont contemporains sont construits à partir de matériaux et de techniques identiques et, d'ailleurs, tous les objets archéologiques qui leur sont rattachés (plastique architecturale, mosaïques, fresques, sculptures), représentent une unité de style et peuvent être classés chronologiquement dans le cadre d'une période assez courte — d'une dizaine d'années seulement — de la dernière décennie du IIIe jusqu'au milieu de la deuxième décennie du IVe siècle. En conséquence, on ne peut pas parler de deux étapes distinctes de l'édification de Gamzigrad — de la première agglomération et de sa reconstruction — mais seulement de la continuité d'un processus unique de construction au cours duquel, pour des raisons déterminées, la conception architecturale originale s'est vue, à un moment donné, élargie et partiellement remaniée.

Après la découverte des temples décrits, il semble qu'il n'y a plus lieu de douter que la construction de Gamzigrad est due à la volonté d'une seule personne, celle de l'empereur qui avait des raisons particulières de mettre au premier plan le culte de Cybèle et le culte d'Hercule. L'intérêt pour la vénération de ces deux divinités et pour l'édification d'un complexe architectural monumental dans la région de la Dacie riveraine ne pouvait venir que de Caius Valerius Galerius Maximus, César depuis 306 et première personnalité de l'Empire de 306 à 311. Né à Sardique, dans la Dacie riveraine et, durant toute sa vie, attaché à une mère excessivement superstitieuse et adoratrice fervente des «divinités de la montagne», Galère est adopté par Dioclétien qui, s'étant lui-même proclamé Jupiter, proclame son nouveau fils et co-souverain — Hercule. On sait positivement que la fête annuelle (*Jovii et Herculli*) était célébrée en l'honneur du tétrarque, probablement au jour où les Augustes avaient pris le nom de Jupiter et les Césars, celui d'Hercule, au jour qu'ils considéraient donc comme leurs anniversaires communs et réels (*geminus natalis*).²⁸ Cela signifie que Galère avait des doubles parents, autrement dit, deux anniversaires. Le premier anniversaire et le dévouement qu'il portait à sa mère l'engageaient à vénérer particulièrement les «divinités de la montagne» chtoniennes, et le deuxième anniversaire et le dévouement qu'il portait à son nouveau père l'attachait intimement à Jupiter et à Hercule. Dans ce contexte, l'édification et la fonction des deux temples de Gamzigrad devient compréhensible.

Il y a encore deux données qui contribuent à l'éclaircissement de Gamzigrad. Aurelius Victor nous informe que Galère, qui avait baptisé son lieu de naissance Romulianum, du prénom de sa mère (Romula), y fut inhumé.²⁹ Lactance, dans la description de la situation qui régnait dans l'Empire en 306, dit explicitement que dès cette année, Galère avait décidé d'abandonner le trône, dès qu'il aurait célébré le vicennalia, et de passer le restant de ses jours paisiblement et en sécurité; à l'ombre de remparts inexpugnables.³⁰

Dans le contexte de toutes ces données biographiques privées et politiques de Galère, le processus de la construction de Gamzigrad semble compréhensible. L'ancienne fortification de Gamzigrad avec les édifices et le temple de Cybèle répond parfaitement aux conceptions de Galère, désireux de développer son lieu natal, en Dacie riveraine, et de confirmer le dévouement qu'il portait à sa mère qui vénérât passionnément les «divinités de la montagne» probablement la déesse du mont Ida.³¹ La construction de la nouvelle fortification, du «palais» dans le quartier nord-ouest et du grand temple au centre de Gamzigrad a été probablement entamée lorsque Galère décida de métamorphoser son lieu natal en forteresse inexpugnable dans laquelle il se retirerait après avoir célébré le vicennalia de son règne. Dans le cadre de cette nouvelle entreprise de construction, la position centrale réservée au temple — édifié pour y célébrer l'empereur et devenir peut-être son mausolée — provoqua le déplacement de l'axe du decumanus. On tenait compte de tous les édifices qui avaient été construits suivant le plan architectural original, notamment de la partie de Romuliana, construite jusqu'en 306, et qui fut englobée dans le cadre de la nouvelle résidence impériale.

Il y a lieu de supposer que la construction de cette résidence fut, elle aussi, subitement interrompue. Vu que dans les fortifications — ancienne et nouvelle — ainsi que dans les édifices qui s'y rattachent on a trouvé qu'une quantité insignifiante d'objets d'usage quotidien, on en déduit que ceux, pour qui ces édifices étaient construits, ne les ont jamais employés. Cette donnée archéologique indique aussi que l'empereur, à l'intention duquel Gamzigrad était construit, n'y a presque pas séjourné. L'intention de Galère de célébrer le vicennalia et de se retirer entre les «remparts inexpugnables» a été déjouée par la mort. Mais puisqu'en 311 il fut tout de même inhumé dans son lieu natal, il est certain que celui-ci devait être déjà, en majeure partie, construit. Les travaux ont pu y être poursuivis, même après 311, car Licinius, successeur et compatriote de Galère, respecta un certain temps la mémoire de son prédécesseur.

Toutefois, ce qui est certain, c'est que toute activité de construction a dû être interrompue en 314 ou en 316, au moment où Licinius, après le conflit avec Constantin, perdit les possessions de Galère et, en conséquence, l'administration de la Dacie riveraine. Cet événement met probablement un terme au plus important chapitre de l'histoire de Gamzigrad; l'aperçu complet de cette histoire nous est donné par la stratigraphie des couches culturelles.

La stratigraphie de Gamzigrad est très complexe. Sur presque toutes les surfaces fouillées on a découvert des édifices qui se rattachent chronologiquement, non seulement, à l'ancienne et à la nouvelle fortification, mais d'autres aussi qui s'y étaient rattachés ultérieurement, les entrecoupant ou les chevauchant. Cette construction intensive, interrompue à

plusieurs reprises par les incendies et dévastations, eut pour conséquence la création d'une couche culturelle très inégale, complexe et presque illisible.

L'esquisse 7 présente une des coupes caractéristiques à travers les couches culturelles qui se sont formées à l'intérieur des remparts de Gamzigrad. Dans cette coupe on distingue huit couches. La couche de la base (1), composée d'alluvions et d'argile est recouverte, à certains endroits, d'une couche de terre argileuse. Dans cette couche mince et mal définie, on a découvert des fragments de poterie préhistorique de l'énéolithique et de l'âge du fer ancien.

La couche culturelle qui marque la première étape de l'histoire de l'antique Gamzigrad (couche 2) donne des informations archéologiques qui ne sont ni fiables ni nombreuses. Le plus souvent son épaisseur ne dépasse pas une trentaine de centimètres, alors que les objets, très rares, sont d'usage quotidien — en général des fragments de céramique du début du IVe siècle et quelques monnaies de l'époque de la tré-tarchie. Dans toutes les surfaces fouillées, cette couche présente la même structure et le même contenu, de sorte que les deux étapes de construction de Gamzigrad — confirmées par l'ancienne et la nouvelle fortification — ne sont pas adéquatement représentées dans la couche culturelle. C'est en raison de ces données qu'on doit supposer que les deux fortifications et les bâtiments qui leur sont chronologiquement afférents ont été construits dans un temps limité, d'un seul trait. En conséquence, l'ordre de leur construction peut être déterminé seulement à la base de la position des divers ensembles architecturaux et de leur rapport dans l'espace. Il semble ainsi que le quartier nord-est de Gamzigrad et les côtés est et ouest de la fortification fussent construits les premiers, et qu'ensuite, ayant renoncé au plan original, on entama l'édification du «palais» dans le quartier nord-ouest, celle des édifices dans les quartiers sud-ouest et sud-est, du grand temple, et de la nouvelle fortification (voir esq. 5).

À la base de nombreuses et diverses trouvailles provenant des couches 3—7 on peut facilement suivre l'histoire ultérieure de Gamzigrad. La couche 3, superposée à la couche 2, contient de la céramique qu'on peut positivement dater de la fin du IVe et de la première moitié du Ve siècle. Cette donnée indique que Gamzigrad fut abandonné pour une assez longue période. À la base des trouvailles provenant de la couche 3, et de la circulation de la monnaie, on peut conclure qu'il a été de nouveau habité vers 364, ou, ce qui est plus probable, à peine en 380. À partir de

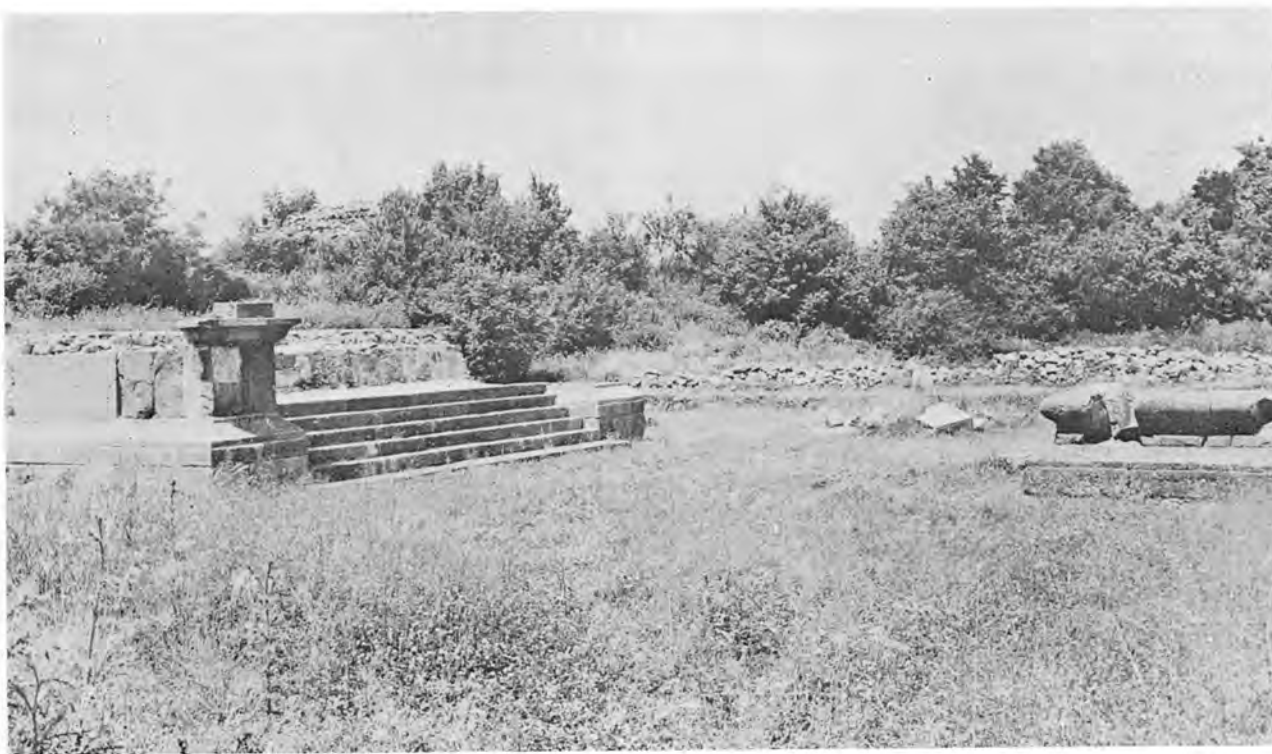
ce moment, Gamzigrad cesse d'être propriété impériale, car ses habitants réaménagent librement les édifices existants et en construisent de nouveaux, d'aspect et de dimensions plus modestes.

Dans sa partie supérieure, la couche 3 est pénétrée de fumée, de cendres et de plâtras, ce qui est certainement la conséquence d'incendies et de destructions. Vu que dans la couche suivante, on a trouvé de la céramique de la deuxième moitié du Ve siècle, on peut supposer que les édifices afférents à la couche 2 ont été détruits dans les désordres provoqués, en Dacie riveraine, par les Huns en 441. Les trouvailles de la couche 4 indiquent, qu'après ces troubles, la vie se poursuit à Gamzigrad, quoique modestement et sans aucune importante entreprise sur le plan de la construction. Ce n'est que la couche 5, où la céramique de la deuxième moitié du VIe siècle est abondante, qui atteste un renouveau de construction. Les édifices élevés pendant cette période sont à leur tour incendiés et détruits, probablement par les Avars, qui, en 585—6, avaient conquis une série de villes de la Dacie riveraine, car déjà la couche suivante (couche 6) contient de la céramique de la fin du VIe et des premières décennies du VIIe siècle. La couche 6 n'est pas riche en trouvailles, mais la poterie de la fin du VIe et des premières décennies du VIIe siècle est présente dans toutes les surfaces fouillées. On sait positivement que quelques édifices aux murs de pierres liées à l'argile et, peut-être, la grande basilique avec baptistère, appartiennent à cette période. Vu que la céramique de la deuxième moitié du VIIe siècle n'a pas été découverte à l'intérieur des remparts, on doit en déduire que Gamzigrad fut abandonné plus tôt, peut-être dès 615 environ.

L'histoire de Gamzigrad médiéval est documentée par les trouvailles de la couche 7. Dans cette couche, notamment dans ses demeures semi-souterraines, on a trouvé de la poterie du XIe siècle, ce qui veut dire que Gamzigrad était abandonné pendant presque quatre siècles. Ce n'est qu'après 971 qu'il est, peut-être, de nouveau habité lorsque Byzance conquiert le Premier Empire bulgare provisoire, ou, ce qui est plus probable, dans la première décennie du XIe siècle, après la conquête de Vidin en 1002. Etant donné qu'à l'intérieur de l'enceinte on n'a pas trouvé d'objets qui pourraient être positivement datés du XIIe siècle, il semble que Gamzigrad fut abandonné dès la deuxième moitié du XIe siècle, peut-être immédiatement après l'insurrection de Georges Voyteh en 1072. Depuis, Gamzigrad est définitivement abandonné.

1

2

Сл. 1 — Гамзиград. У првом плану храм у северном делу и источни тракт „палате“, а у другом плану — остаци великог храма. Сл. 2 — Храм и олтар у северном делу Гамзиграда. — Fig. 1 — Gamzigrad. Au premier plan, temple de la partie nord et aile est du «palais»; au deuxième plan — vestiges du grand temple. Fig. 2 — Temple et autel dans la partie nord de Gamzigrad.

1

2

3

Сл. 1 — Крстообразна крипта (*fossa sanguinis*) испод адитона целе (изглед са јужне стране). Сл. 2 — Крстообразна крипта (изглед са источне стране). Сл. 3 — Велики храм у средишту Гамзиграда (изглед са југоисточне стране). — Fig. 1 — Crypte cruciforme (*fossa sanguinis*) sous l'adyton de la cella (vue du côté sud). Fig. 2 — Crypte cruciforme (vue du côté est). Fig. 3 — Grand temple au centre de Gamzigrad (vue du côté sud—est).

1

2

3

4

Сл. 1 — Ступениште за силазак у крипту великог храма. Сл. 2 — Крипта (северна просторија) у подијуму великог храма (изглед са истока). Сл. 3 — Крипта (северна просторија) у подијуму великог храма изглед са запада. Сл. 4 — Фрагментована скулптура и стуб из рушевина великог храма. — Fig. 1 — Escalier d'accès à la crypte du grand temple. Fig. 2 — Crypte (pièce nord) dans le podium du grand temple (vue de l'est). Fig. 3 — Crypte (pièce nord) dans le podium du grand temple (vue de l'ouest). Fig. 4 — Sculpture fragmentée et colonne des ruines du grand temple.

1

2

3

4

5

Сл. 1 — Глава Херкула из рушевина великог храма. Сл. 2 — Глава Херкула из рушевина великог храма. Сл. 3 — База скулптуре Херкула из рушевина великог храма. Сл. 4 — Фрагмент мермерне скулптуре из рушевина великог храма. Сл. 5 — Фрагмент мермерне скулптуре из рушевина великог храма. — Fig. 1 — Tête d'Hercule des ruines du grand temple. Fig. 2 — Tête d'Hercule des ruines du grand temple. Fig. 3 — Base de la sculpture d'Hercule des ruines du grand temple. Fig. 4 — Fragment de la sculpture de marbre des ruines du grand temple. Fig. 5 — Fragment de la sculpture de marbre des ruines du grand temple.

Рготина, античко налазиште

АНКА ЛАЛОВИЋ, Народни музеј, Зајечар
СВЕТОЗАР ЈОВАНОВИЋ, Завичајни музеј, Књажевац

У току 1979. године, приликом копања темеља за фабричка постројења рудника „Кварц“ у Рготини, откривено је неколико обрабених блокова пешчара, делови грађевинских конструкција и већи број покретних археолошких налаза. Обавештен о овим налазима, Народни музеј у Зајечару, уз финансијску помоћ рудника „Кварц“, започео је истраживање терена који није оштећен градњом.

Ово, међутим, нису били први подаци и налази са овог античког локалитета. Феликс Каниц још крајем прошлог века помиње остатке античког утврђења на узвишењу „Стража“ и трагове насеља у његовом подножју.¹ На његовој скици приказано је утврђење шестоугаоне основе, страница око 120 м дужине, са пет кружних кула на угловима и улазом на јужној страни. У подножју су били видљиви фрагменти опека и обрабеног камена што је указивало на постојање насеља чије границе ни до данас нису утврђене.

Други податак налазимо у белешкама А. Премерштајна и Н. Вулића из 1899. године у којима је ово утврђење лоцирано „на обали Рготске реке, 200 корака од пута“.² У зидове утврђења узидано је неколико споменика са оближње некрополе, који су касније извађени и уграђени у млин Стеве Најдановића. Два споменика су објављена 1900. године.³

Са овог локалитета потиче и плоча од мермера, украшена розетама,⁴ као и фрагмент надгробне плоче од пешчара са натписом урезаним

¹ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 91.

² А. Премерштајн — Н. Вулић, Споменик СКА XXXVIII, Београд 1900, 35.

³ Исто, 35.

⁴ Н. Вулић, Споменик СКА XLVII, Београд 1909, 162.

у правоугаоно поље које је уоквирено вином лозом.⁵

У лапидаријуму зајечарског музеја налазе се два жртвеника од пешчара, нађена у Рготини око 1960. године.⁶

Остале податке о налазишту добили смо од учесника изградње пруге и железничке станице 1956. године. Том приликом откривено је више гробова са прилозима (наруквице и прстење од бронзе, посуде од керамике и стакла, бронзани новац, статуета Венере од бронзе) и рушевине цркве у којој су нађени крстови о чијем изгледу немамо ближе податке.

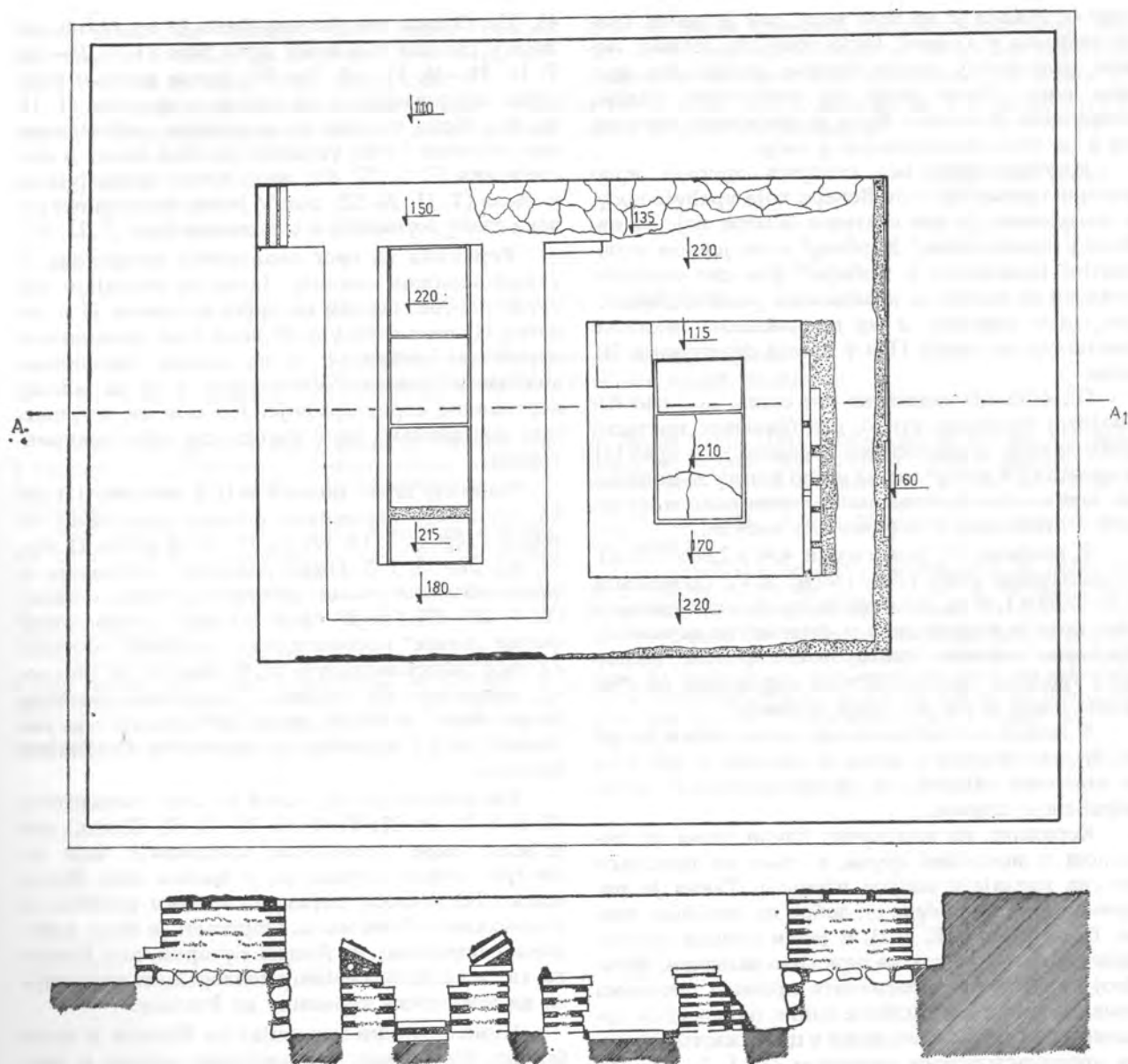
Приликом археолошких истраживања у 1979. години постављено је шест сонди у којима је откривено више покретних археолошких налаза и остатака грађевинских конструкција (сл. 1).

У сонди I, димензија 4,90 × 2,90 × 1,70 м, откривен је под од малтера и полукружна конструкција од камена, ломљене опеке и малтера. Како сонда није могла бити проширена у правцу пружања конструкције, неизвесно је каквог је облика и намене. Од покретног археолошког материјала нађено је неколико бронзаних новчића, коштана игла за шивење, фрагменти гвоздених алатки, део плоче од белог мермера и више фрагмената стаклених и керамичких посуда разноврсних по облику, намени и орнаментици.

У сонди II, димензија 5,00 × 2,00 × 1,80 м, откривен је део зида од облутака, везаних кречним малтером и један обрабени блок пешчара. Од покретних налаза откривени су бронзани нов-

⁵ Н. Вулић, Споменик СКА LXXI, Београд 1931, 57.

⁶ М. Мирковић, *Нови натписи из области римског лимеса у Горњој Мезији*, Жива Антика, XV-2, Скопље 1966, 391.

Сл. 2. Рготина, локалитет „Кварц“. Основа и пресек гробнице. — Fig. 2. Rgotina, localité „Kvarc“. Plan et coupe de la tombe.

псулу временски можемо одредити у другу половину III и почетак IV века.⁷

На одстојању од 22 см од гроба 1, откривен је гроб 2 са дечијим скелетом који је такође оштећен и дислоциран. Гроб је правоугаоне основе димензија $0,70 \times 0,50 \times 0,25$ м, а зидан је опеком, везаном кречним малтером. Димензије опека су $38 \times 28 \times 4$ см. Гроб је засведен „лажним

сводом“ који је изведен испуштањем редова опека према унутрашњем делу гроба. Свод је пробијен при пљачкању гроба.

Простор између гробова, и гробова и зидова, попуњен је трпанцем. Око гроба 2 наишло се на трагове пепела и гарежи.

Изнад гробова, у шуту, откривено је око 300 бронзаних новчића. У истом слоју откривена је статуета богиње Венере. Статуета, висока 11 см и рабена у техници пуно ливене бронзе, представља нагу богињу у стојећем ставу. Тежина

⁷ А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Драгослав Срејовић, Античка Дукља, Цетиње 1975, 236.

тела ослоњена је на леву ногу, док је десна, благо савијена у колену, мало повучена уназад. Левом, уздигнутом руком богиња придржава прамен косе. Десна рука са отвореном шаком, испружена је напред. Коса је брижљиво очешљана и на темену сакупљена у чвор.

Иконографски ова статуета припада врло распрострањеном типу Венере која уређује косу, а моделована је као статуете Венере које су нађене у Брикетници,⁸ Корбову⁹ и на једном непознатом налазишту у Србији.¹⁰ Све ове статуете стилски се везују за класицизам римске уметности, јако изражен и на производима занатске уметности на крају II и у првим деценијама III века.

Од осталих налаза из ове сонде можемо издвојити: бронзано стило, две бронзане крстасте фибуле које се временски опредељују у крај III и почетак IV века,¹¹ затим шило и иглу за шивење од кости, две фрагментоване светиљке и фрагменте стаклених и керамичких посуда.

У сондама IV (димензија 4,40×2,00×1,00 м), V (димензија 2,00×1,50×1,00 м) и VI (димензија 5,20×2,80×1,20 м) откривени су зидови грађени облутком и опеком, као и фрагменти керамике, бронзани новчићи, две бронзане фибуле, различите гвоздене алатке, делови наруквице од стаклене пасте и тег од белог мермера.

У једној од грађевинских сонди нађен је суд од бронзе сачуван у целости (висина 15 см). Суд је конусног облика, са профилисаним и грубо обрађеном стопом.

Керамика из поменутих сонди може се поделити у неколико група, а само се неколико посуда издвајају својом израдом. Такав је на пример уломак посуде од добро пречишћене глине, бело печене (Т. I, 1), и један уломак светле, црвеномрке боје, споља пажљиво заглачан. Већи број керамичких фрагмената припада посудама прављеним од пречишћене глине (понекад са додатком песка), светло мрко и црвенкасто печене, са црвенкастомрким премазом (Т. I, 2—20). На неким посудама јавља се сивомрки премаз (Т. I, 9) или црносив, и то на сивој подлози (Т. I, 13).

На истраженој површини нађена је и керамика грубље израде, међу којом се посебно издвајају лонци сивоцрне боје, који су прављени на ручним витлима (Т. I, 22—24). Од глине са додатком калцита, прављен је на брзом витлу низ здела, лонаца и других посуда (Т. II, 27—34, 36—

43, 52). Остало посуђе израђено је од глине, печене у разним тоновима мрке боје (Т. I, 25—26; Т. II, 44—45, 47—48, 53—54). Једна здела и већи крчаг направљени су од сиво печене глине (Т. II, 46, 49). Неки уломци су украшени глебосањем; мркозеленом глебу украшен је обод лонца и дно свећњака (Т. II, 27, 43), мали крчаг са две дршке и здела (Т. II, 50, 52), док је једна зделица покривена глебу жуторибе и сивозелене боје (Т. II, 51).

Керамика са овог локалитета хетерогена је у хронолошком погледу. Јасно се издвајају две групе посуђа: посуђе из друге половине II и почетка III века и посуђе IV века. Ово хронолошко груписање извршено је на основу типолошке анализе керамичког материјала, а не на основу вертикалне стратиграфије, јер она на истраженим површинама овог локалитета није документована.

Периоду друге половине II и почетку III века припадају керамички облици приказани на табли I (бр. 6, 7, 11, 12, 15, 17, 18) и табли II (бр. 29, 32, 38, 53, 54). Овом раздобљу припадају и фрагменти два лонца рађени на ручном витлу (Т. I, 22—23), који представљају ретардиране форме „дачке“ каснолатенске керамике. Керамика овог раздобља везује се, углавном, за синхронну керамику из српског Подунавља (посебно Singidunum¹² и Viminacium) и Олтеније¹³ уз напомену да су директне аналогије са Олтенијом бројније.

Касноантичка керамика са овог локалитета (Т. I, 4, 21, 24, 27; Т. II, 33, 34, 43, 51, 52 итд.) део је једне шире керамичке продукције чији се центри налазе, вероватно, у нашем делу Подунавља. На жалост, керамика из овог региона је недовољно публикована. Објављен је само керамички материјал из Доњих Буторки, код Кладова, где и налазимо већину непосредних аналогија за касноантичку керамику из Рготине.¹⁴

Нумизматички материјал из Рготине је врло бројан. На истраженој површини нађено је преко 300 бронзаних новчића, и то махом у слоју непосредно изнад гробова. Новац из овог слоја релативно је хомоген; заступљени су новци следећих владара: Константина I, Канстанција II, Констанција Гала, Јулијана, Валентинијана, Валенса и Валентинијана II.

На основу нумизматичких налаза може се претпоставити да је сахрањивање на овом простору вршено до последње четвртине IV века.

⁸ Љ. Зотовић, *Три бронзане статуете*, Старинар XII, 133.

⁹ *Antička bronza u Jugoslaviji (katalog)*, Београд 1969, 91.

¹⁰ М. Грбић, *Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду*, Београд 1958, 95.

¹¹ Е. Keller, *Die Spätromischen Grabfunde in Südbajern, München 1971*, 35.

¹² D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Београд 1977.

¹³ Gh. Popilian, *Ceramica romana din Oltenia, Craiova*, 1976.

¹⁴ Б. Јанковић, *Покретни налаз са некрополе и утврђења код Кладова*, Старинар XXIV—XXV 1973—74, 201—226.

Поред поменутог новца, у слоју изнад гробова налажен је и новац са почетка III века (никејски новац из времена Александра Севера).

Обим извршених археолошких радова у Рготини не дозвољава дефинитивнија закључивања

о проблемима које овај локалитет поставља. Може се једино закључити да се на истраженом простору налазило насеље из друге половине II и почетка III века, односно да је овде током IV века вршено сахрањивање.

16. мај 1980.

UDK: 904 : 726.84

RGOTINA — SITE ANTIQUE

ANKA LALOVIĆ, Narodni muzej, Zaječar
SVETOZAR JOVANOVIĆ, Zavičajni muzej, Knjaževac

En 1979, à l'occasion des travaux de construction à Rgotina, on a découvert plusieurs objets archéologiques ainsi que des parties de constructions architecturales.

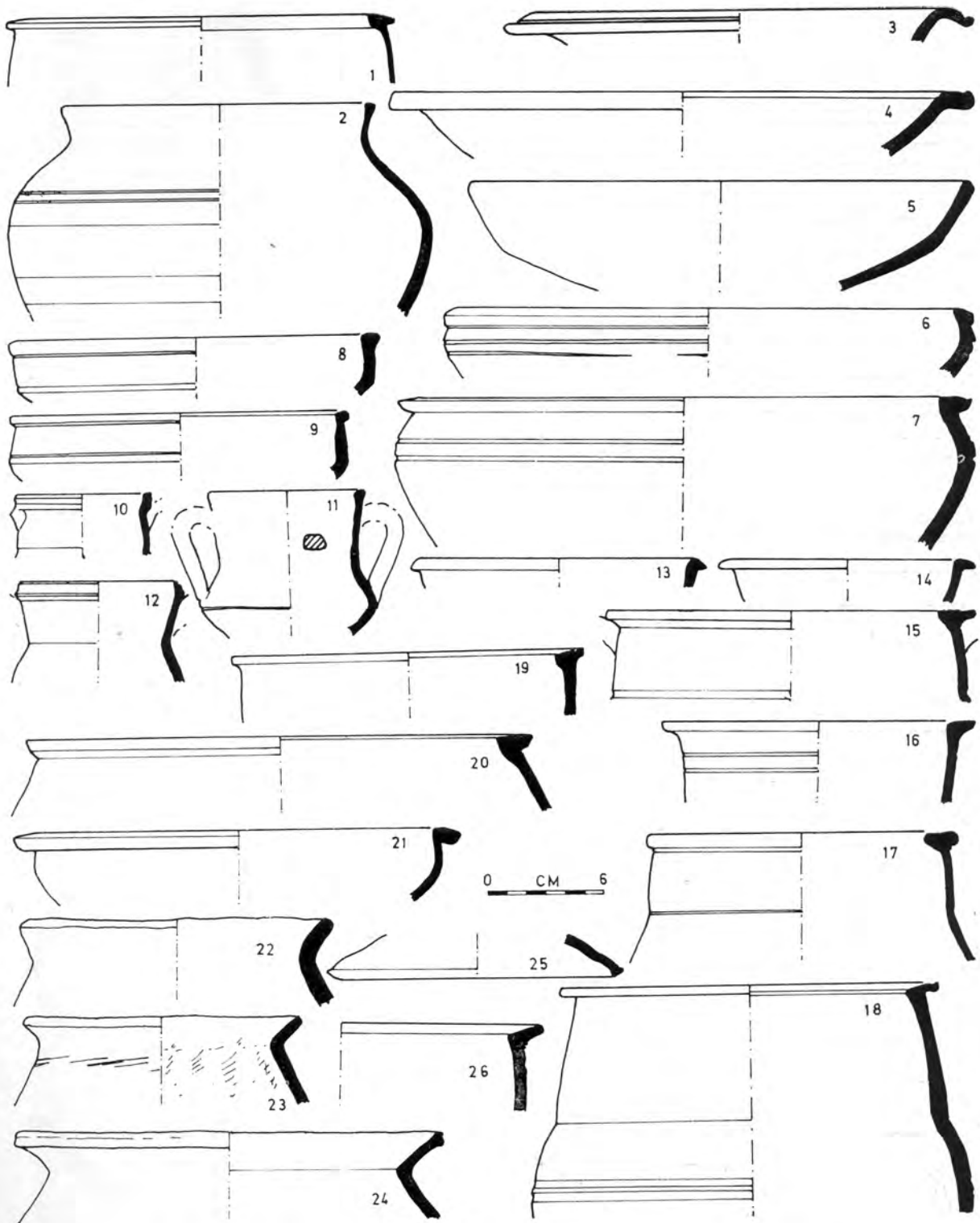
Pourtant, ce ne sont pas les premières données sur cette localité, puisqu'elle a déjà fait l'objet des ouvrages de F. Kanic, A. Premerštajn et N. Vulić. A l'occasion de la construction du chemin de fer et de la gare on a découvert plusieurs tombes avec leur mobilier funéraire.

Les sondages ont révélé plusieurs trouvailles dont il faut mentionner, dans la sonde III, le tombeau biplace qui était troué et saccagé et dont les squelettes étaient disloqués. Parmi les trouvailles découvertes au-dessus des tombes, citons la statuette en bronze de

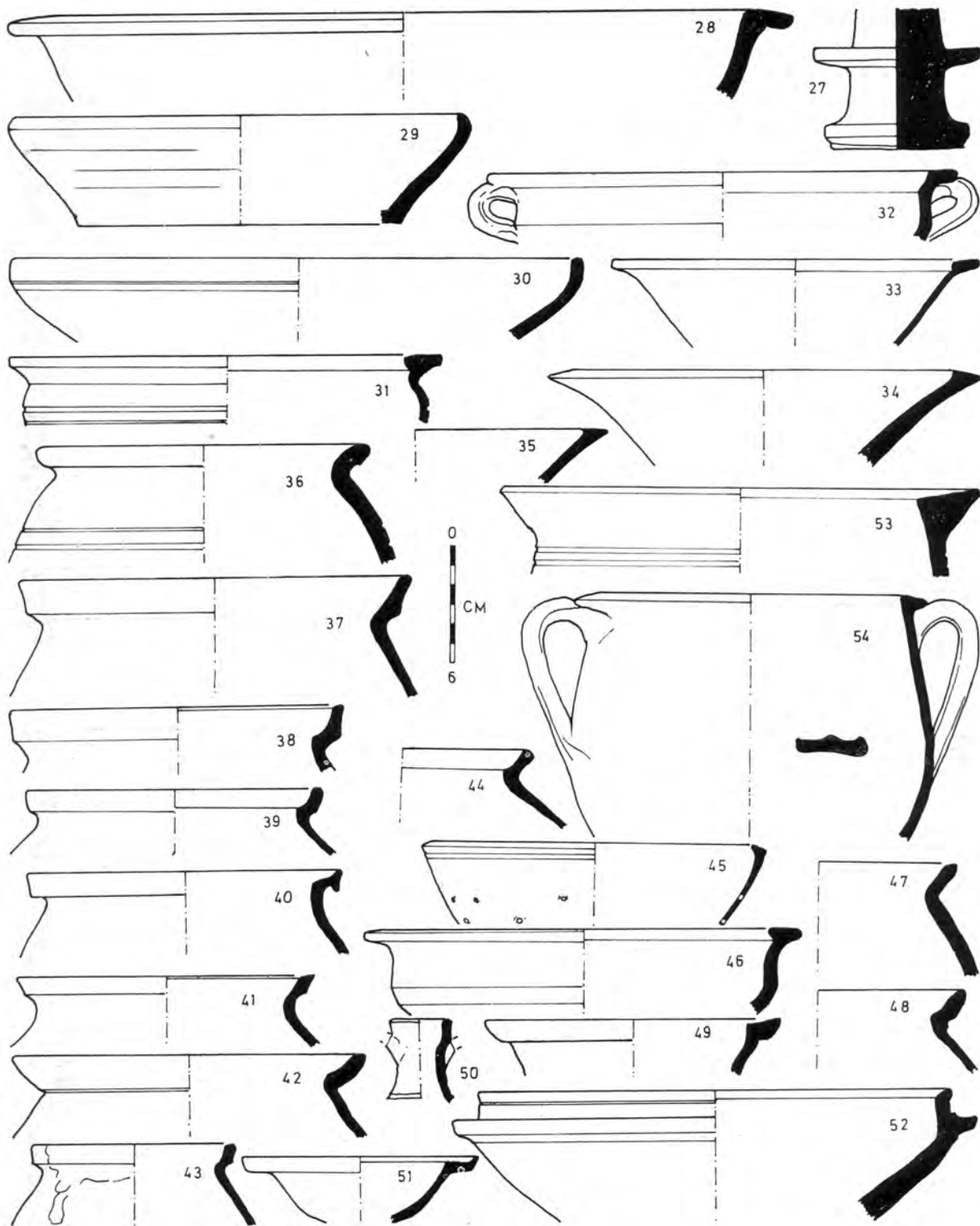
la déesse Vénus (IIe—IIIe siècle) et environ 300 monnaies en bronze. Sur toute la surface fouillée on a trouvé plus de 400 monnaies en bronze aux effigies des souverains suivants: Constantin Ier, Constance II, Constance Gallus, Julien, Valentinien, Valens et Valentinien II.

La céramique de cette localité peut se dater de la deuxième moitié du IIe et du début du IIIe siècle et, partiellement du IVe siècle aussi.

La somme des recherches de cette localité ne permet pas d'émettre des conclusions définitives. A la base du matériel on peut supposer qu'il est question d'une agglomération de la fin du IIe et du début du IIIe siècle, où l'inhumation était d'usage au IVe siècle.

Рготина, лок. „Кварц“. Керамика. — Rgotina, loc. »Kvarc«. Céramique.

Рготина, лок. „Кварц“. Керамика. — Rgotina, loc. »Kvarc«. Ceramique.

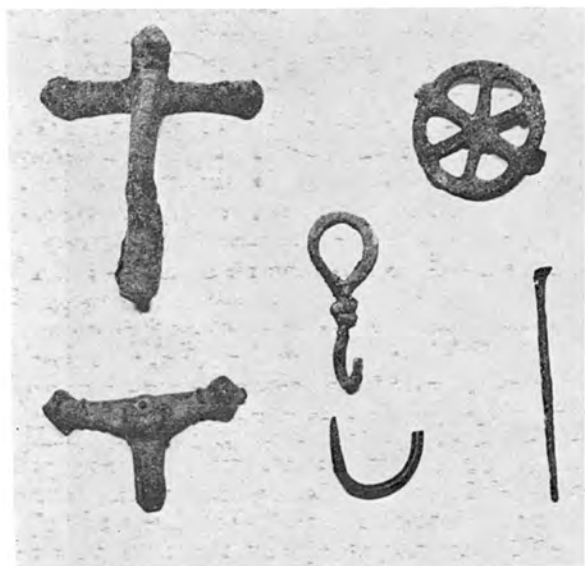
Рgotина, лок. „Кварц“. Основа гробнице. — Rgotina, loc. »Kvarc«. Plan de la tombe.

1

2

3

4

Истраживање споменика у Врелу, Шаркамен

БОРБЕ ЈАНКОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Налазиште познато под именом Шаркамен први спомиње Ф. Каниц¹, који је видео римско утврђење величине 100×100 м. У новије време те податке допунио је Б. Бошковић², који је поред утврђења унутрашње величине 81×91 м видео и друге остатке, међу којима и просторију са сводом пречника 5,30 м, за коју је претпоставио да је део купатила. Истраживања је вршио и Д. Пилетић у сарадњи са Неготинским музејем³. Откривање комада порфира у близини грађевине са сводом подстакло је мање заштитне радове Музеја Крајине у Неготину 1975. г.⁴ Тада је установљено да је грађевина са сводом представљала постоље за скулптуру од порфира, чији су делови нађени у близини.

Налазиште је смештено у узаној и затвореној долини званој Врело (сл. 1), претежно на левој страни Врелске Реке. Врело, као и простор низводно, називају се Шаркамен, као и седам километара удаљено село. Само Врело је добило назив по извору који се налази у пећини. Налазиште је некад могло бити на путу који је повезивао Прахово (Aquis) са долином Поречке реке, односно са Доњим Милановцем (Taliata) на Дунаву.

Налазиште захвата површину од око 12 хектара. Тврђава је унутрашње величине око 90×90 м, а налази се на падини окренутој потоку

(сл. 2А). Горњи бедем (северни) се налази на почетку заравни упоредне са потоком, док је јужни на падини. Тврђава има 10 кула округле или многостране основе, унутрашњег пречника око 9 м, а спољњег око 15 м; четири куле се налазе на угловима, две на источном и западном бреду, а по једна на северном и јужном бреду. Видљиви остаци су зидани каменом, али је нађена и опека, која је можда коришћена за украшавање. По причању мештана, у једној од кула је био хипокауст. Улази у тврђаву били су, очигледно, на источној и западној страни, што указује на поменути пут. У унутрашњости утврђења нису уочљиве зграде.

Северозападно од тврђаве видљиви су остаци зграде величине око 20×10 м (сл. 2Б). Око 200 м западно од тврђаве налази се постоље, на почетку падине окренуте потоку (сл. 2В); још тридесетак метара даље, налазила се зграда величине око 3×3 м (сл. 1Г). У равници поред потока, а југозападно од постоља, налазе се остаци зграде величине око 30×60 м, са правцем север—југ (сл. 2Д). У оквирима ове зграде је постојала нека кружна просторија, а нађен је и камени крст⁵. И на другој страни потока су видљиви остаци зграде, као и југоисточно од утврђења, где су мештани открили међусобно блиске и упоредне зидове (*horrea*?). Изнад потока се наводно налазио мост, чији трагови нису видљиви. Површински покретни налази нису познати, до једне бронзе Проба⁶, средње бронзе из времена тетрархије (нађена у близини постоља), и наводно једног Константиновог златника (на источном бреду тврђаве).

¹ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 95, sl. 68.

² Б. Бошковић, *Средњеveковни споменици североисточне Србије*, Старинар I, 1950, 197, сл. 43—45.

³ D. Piletić, *Neka kritička zapažanja o radu na rimskim fortifikacijama u Gornjoj Meziji do 1965. g.*, Vesnik Vojnog muzeja 21—22, Beograd 1976, 12.

⁴ М. и Ђ. Јанковић, *Vrelo, Šarkamen — antički lokalitet*, Arheološki preglad 17, 1975, 86—88, T. XLIII.

⁵ Б. Бошковић, нав. дело, 197.

⁶ Исто.

Постоље

Постоље је испитано са четири мања ископа, којима је делимично истражена основа и начин грабења (сл. 3; Т. I). Постоље је изгледа било правилне квадратне основе, са странама дужине око 10 м. У средини темеља има неправилну кружну шупљину, изнад које је подигнут свод (Т.

Сл. 1 — Североисточна Србија у III—IV веку. —
Fig. 1 — Serbie du nord—est du IIIe à IVe siècle.

I, 1—3). Грабење темеља (у ширини од око 3,80 м), почело је од северозападног угла према истоку и југу, али је према југу прекинут после првих 2,50 м и спојен са темељем који је долазио са супротне стране. Осим северозападног, сви унутрашњи углови су заобљени, а добијени простор је пречника око 4,00 м. На јужној страни која је изнад падине, темељ је широк око 4,50 м.

Постоље је грабено каменом везиваним белом кречним малтером. Темељ је у висини од 1,20 м (северна страна) грабен слаганим ломљеним каменом. Изнад овако образоване основе подигнут је горњи део темеља, који је са спољне стране увучен око 0,10 м; висине је око 0,90 м. Крај темеља се уздиже изнад првобитне висине тла са северне стране 0,30 м; овај део темеља зидан је са правилним лицем од притесаног камена. Са унутрашње стране темељ се завршава у висини тла са северне стране; изнад је постављена основа од 2—3 реда опека у 1—3 прстена, укупне висине са малтером око 0,30 м, односно до краја темеља са спољне стране. Опеке су величине $0,32 \times 0,32 \times 0,04$ м. На овој основи био је изграђен свод од опека, а унутрашњег пречника у просеку 4,54 м. Унутрашња висина свода од дна темеља износила је око 4,00 м. Свод није сачуван, али се виде отисци опека на трпанцу којим је свод био засут. Унутрашњост постоља била је испуњена само земљом и шупом; нађен је и комад порфира, накнадно убаћен.

Лице постоља зидано је тесаницима висине 0,38 м. Тесаници су откривени само у првом реду, док су од наредног реда очувани отисци и делови тесаника (Т. I, 4—5). Први ред је увучен у односу на темељ 0,18 м, као и наредни ред тесаника. Грабење је вршено постављањем тесаника уз стране постоља, а потом је простор до свода засипан трпанцем; затим је подизан следећи ред, итд. Трпанац из зидова постоља сачуван је у висини од 2,00 м изнад темеља, а са његове унутрашње стране уочљиви су слојеви насипања трпанца. Прва два слоја су висине 0,38 м, а потом се стањују до висине 0,25 м. Пошто се са већом висином повећава и закривљеност свода, слојеви трпанца су били тањи уз свод него уз стране постоља, што се на неким местима и види. Дебљина трпанца са спољне стране постоља указује да су само прва два реда тесаника била висине 0,38 м, док су остали редови били висине 0,30 м.

Скулптура

Поломљени делови порфирне скулптуре нађени су у ископу површине 45 m^2 , постављеном око 40 м западно од постоља, као и на површини тла у близини ископа. У ископима постављеним 5—10 м западно од постоља нису нађени делови порфира. Комади порфира припадају углавном спољним деловима скулптуре. Већина уломака је ситна, али има и крупних, који омогућују извођење изгледа скулптуре. Каквоћа порфира је слаба. Боје је више сивољубичасте, са белом зрнима, која нису правилно распоређена, те је ка-

мен шарен (Т. II); цела скулптура је испресеца на ружичастим жицама, по којима је скулптура и пуцала.

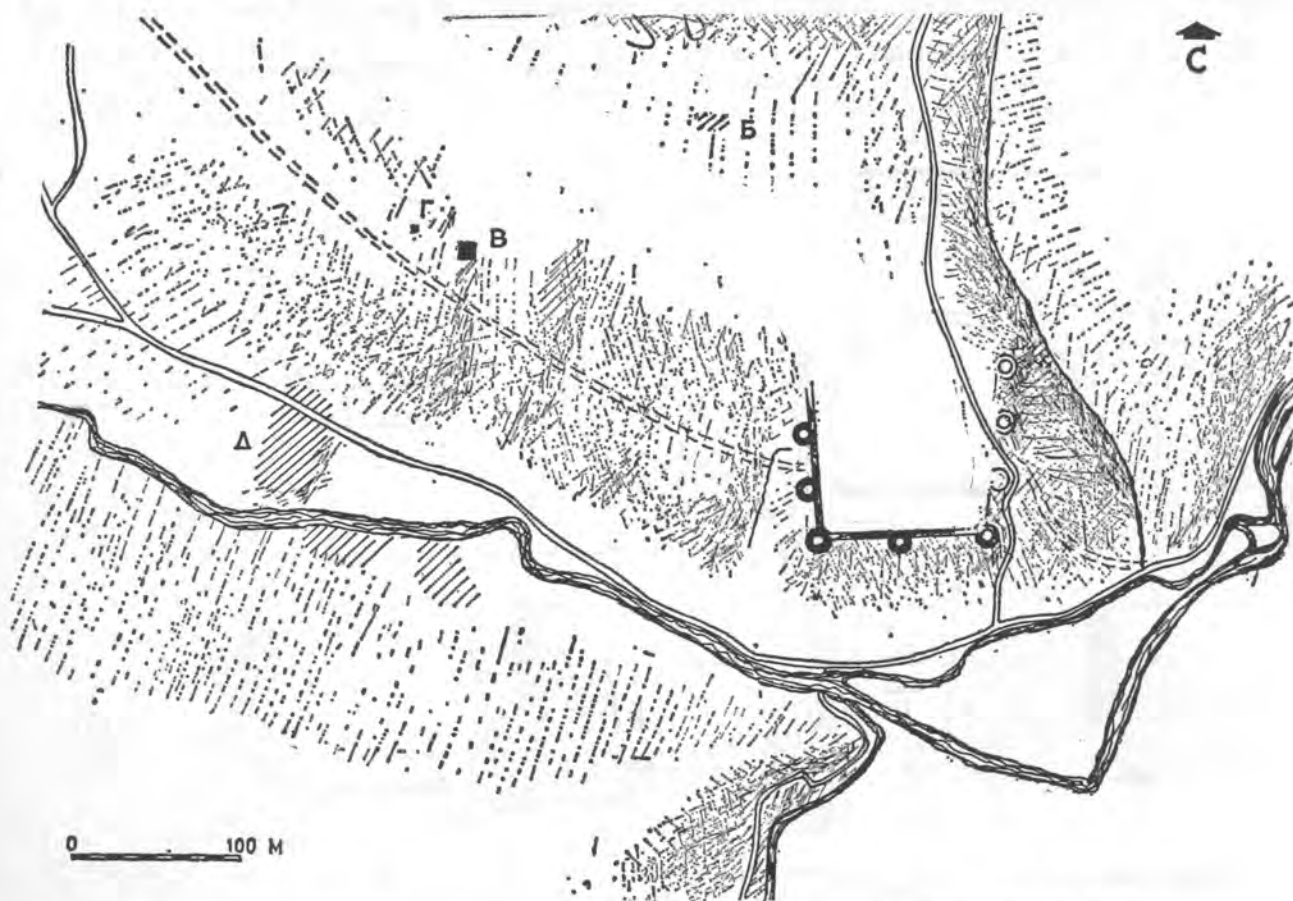
а) Делови постоља скулптуре — сл. 4А

Нађено је више комада постоља, од којих се један део могао спојити; тако је добијен комад величине $0,36 \times 0,17 \times 0,18$ м. Постоље је у облику плоче дебљине $0,12$ м, из које се издвајала скулптура. Доња страна је равно искуцана, са једним округлим отвором пречника и дубине $0,02$ м, какви су запажени и на другим уломцима. Бочна страна је равна и лепо заглачана, као и горња, обрабена површина.

лука је око $0,45$ м. Са унутрашње стране је био жљеб дубине $0,02$ м грубо обрађен, који је одвајао представљену особу од престола.

в) Део десне или леве стране престола — сл. 4В; Т. II/В

По украсу и обради потпуно одговара претходном комаду. Дужине је $0,35$ м; са спољне стране је очуван почетак водоравног украсног појаса, који вероватно означава дно престола или висину седишта. Жљеб са унутрашње стране дубок је $0,04-0,05$, те показује да је овај комад био испод седишта.

Сл. 2. — Положај налазишта у Врелу. — Fig. 2 — Situation de la localité de Vrelo.

б) Део десне стране престола — сл. 4Б; Т. II/Б

И овај комад је састављен из више делова, а представља бочну страну престола, непосредно уз ивицу седишта, односно десни наслон за руку. Са спољне стране је опточен појасом ширине $0,08$ м са наизменичним елипсама, квадратима и ромбовима. Овај појас је затварао бочну страну престола, иначе потпуно равну и заглачану. Предња страна је ширине $0,045$ м и украшена је на исти начин. Горња страна је глатка и лучно се повија на горе; пречник

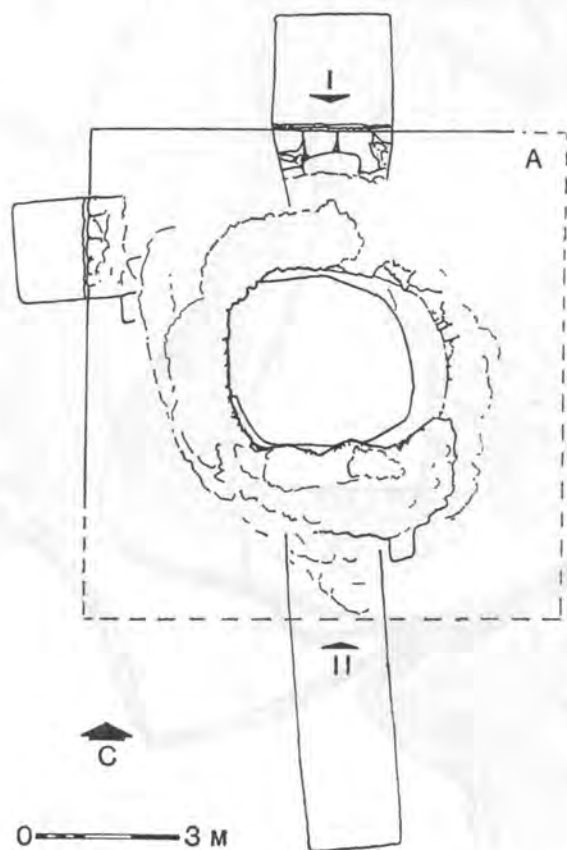
г) Део скулптуре уз глежањ леве ноге — сл. 4Г; Т. II/Г

Представљено је постоље за ноге дебљине $0,06$ м, које је жљебом дубоким $0,03$ м одвојено од постоља скулптуре. Постоље за ноге додирује драперија која се спушта низ леву ногу; испод набора се назире стопало. Набори представљају крај огртача који је прекривао леву ногу. Пошто је лева нога стопалом истурена напред и нагнута коленом улево, то су окомити набори одступили од постоља

за ноге; због овог одступања (од 0,02—0,08 м на очуваном делу) није израђена бочна страна постоља за ноге испод набора, већ је направљена равна и заглачана површина увучена око 0,02 м од површине набора.

д) Део левог колена — сл. 4Д; Т. II/Д

Комад величине 0,20×0,11×0,07 м; представља леву страну левог колена. На обрађеној страни се налази отвор пречника око 0,02 м и сличне дубине, који је служио за причвршћивање неког предмета за ногу. Неколико сантиметара испод отвора започињу набори огртача који је прекривао ногу; они су се спуштали и обухватили ногу са предње стране.

Сл. 3 — Изглед постоља: А — основа; Б — основа унутрашњости; В — подужни пресек. — Fig. 3 — Aspect du support: А — socle; Б — base à l'intérieur; В — section verticale.

б) Део левог рамена — сл. 4Б; Т. II/Б

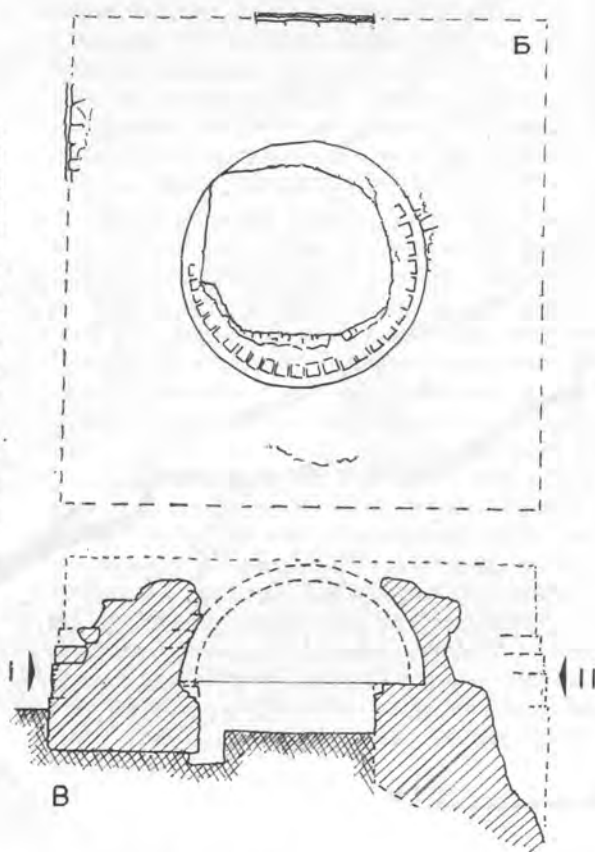
Комад величине 0,20×0,18×0,11 м; припада левој страни рамена. Руча је била пружена напред под углом од око 30°, а набори делимично прате руку, а делимично се спуштају између руке и наслона престола који није очуван. На грубој обради спољне стране задњег набора може се претпоставити да се наслон престола налазио одмах у наставку.

е) Доњи део прсног оклопа — Т. II/Е

Заобљени део порфира, неправилног облика, највеће ширине 0,20 м. Пречник ове површине је око 0,70 м; стога се може претпоставити да је труп скулптуре био широк око 0,50 м.

ж) Десни део појаса — сл. 4Ж

Комад величине 0,17×0,10×0,02 м, од чега је само на једној трећини очувана површина. Представљен је појас украшен на исти начин као и ивица престола, али је сачуван само један одељак са делом елипсе. Елипса је нагнута, а и само поље није правоугаоно, већ ромбоидно. Ивица појаса је луч-

на, као и горња површина; приближан пречник ивице појаса износи око 0,70—0,80 м. У унутрашњости тог круга налазио се доњи крај дела прсног оклопа (е), што се види и по спољној закривљености појаса. Пошто су правоугаона поља морала бити у средини појаса, због његове закривљености, а ромбови са стране, овај део појаса је био са десне стране. На појасу су са леве стране уочљиви трагови руба огртача.

з) Део огртача изнад леве бутине — сл. 4з;
Т. II/3

Више спојених комада порфира, дужине око 0,30 м. Представљени су набори у две равни под тупим углом, између којих се назире нога. Део набора се креће од десне препоне ка левој нози, док се други део набора спушта са леве стране. Набори би могли припадати и делу огртача изнад подлактице леве руке.

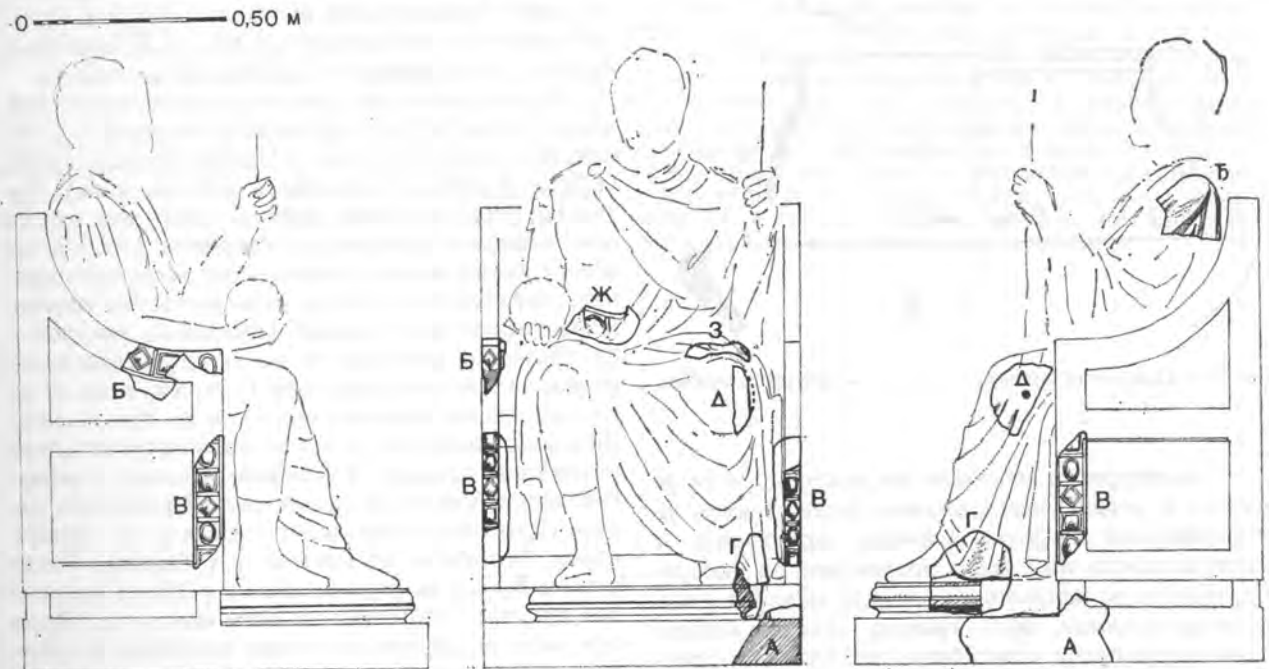
и) Остало

Нађено је више делова скулптуре, који припадају постољу или наборима, али се њихов положај на скулптури не може одредити. Није нађен ни један комад који би припадао деловима тела, односно глави, врату, шакама, десној руци и нози. Нису нађени ни равни ни заглачани делови престола, чија је површина морала бити знатна.

био је сахрањен покојник у згрченом положају са главом на западу; скелет је веома лоше очуван.

Изглед споменика

Скулптура од порфира је, нема сумње, представљала особу која седи, цара. Владар је био у оклопу од кога су сачувани делови прсног оклопа (е) и појаса (ж); огртач је прекривао леву страну тела (раме, груди, стомак, руку и ногу — г, д, б, ж, з). Покривао је и целу леву ногу, а преко десне је био пребачен уз стомак (ж, з). Лева рука је истурена напред, у рамену, а у њој је представљени владар држао метални скиптар, копље или слично, што је било причвршћено за

Сл. 4 — Претпостављени изглед скулптуре са положајем нађених делова. — Fig. 4 — Aspect supposé de la statue avec la position des fragments trouvées.

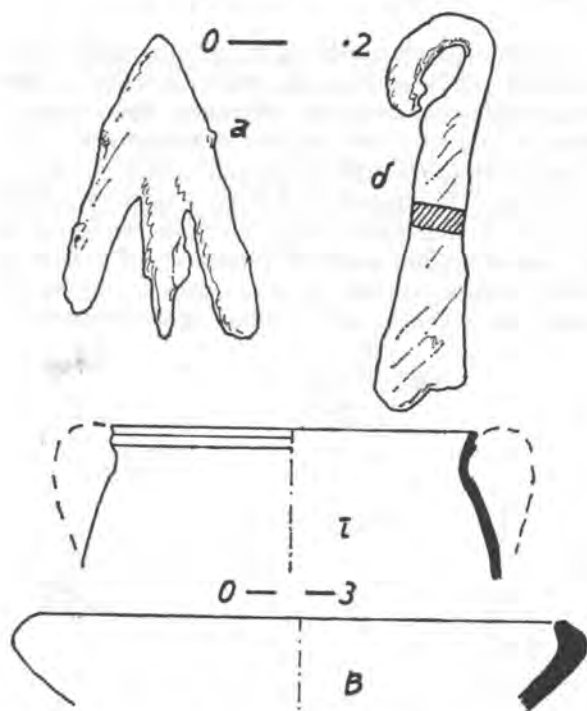
Остали налази

Други покретни налази су малобројни. У ископу у коме је нађен порфир постојао је слој са расутим тегулама; на истом месту нађена су и два гвоздена предмета, врх стреле (сл. 5а) и дршка ножа (сл. 5б). Поред постоља су нађена два уломка грнчарије, део зделе са црвенкастим премазом (сл. 5в) и део малог лончића са две или три дршке (сл. 5г). Уз северну страну постоља

лево колена. Лева нога је стопалом била испружена, а оба стопала су била постављена на посебно постоље за ноге. Десна нога је вероватно била привучена уз престо, а у десној руци владар је можда држао лопту, слично скулптури нађеној на Гамзиграду⁷. Сачувани делови престола

⁷ А. Лаловић, *Истраживачко-конзерваторски радови на касноантичком локалитету Гамзиград од 1972. до 1976. године*, Развитак XVII/2, Зајечар 1977, 72—73.

откривају само његову дубину, око 0,45 м. Ширина седишта била је вероватно око 0,70 м. Укупна висина скулптуре је могла бити око 1,60 м, док би величина постоља скулптуре била по дужини 1,00 м и по ширини 0,80 м.

Сл. 5 — Покретни налази. — Fig. 5 — Objets mobiles.

Скулптура се налазила на постољу, чији је изглед у доњем делу довољно јасан. Једино је унутрашњост постоља нејасна; просторија у унутрашњости није била предвиђена за употребу, зидови су неправилни, свод је смакнут у односу на осовину, нема трагова отвора. Једина сврха просторије може бити грађевинска, односно да се постоље олакша и да се уштеди грађа, мада у околини има довољно камена.

Горња површина очуваног дела постоља била је величине до 10×10 м, а висине око 2,50 м са

9. јуни 1980.

северне стране. Пошто је основа скулптуре знатно мања, тешкоћу представља изглед горњег дела постоља. Постоје две основне могућности, да се на постољу налазила зграда са стубовима и скулптуром у унутрашњости, или да је скулптура била отворена и знатно уздигнута изнад доњег дела постоља. Око постоља није нађен камени украс и профилисан камен, каквог је морало бити у оба случаја, као ни делови стубова и сл. Ни у околним сеоским кућама нема таквих сполија. Пошто се западно од постоља, у близини ископа са порфиром, налази десетак необрађених блокова гамзиградита, дужине преко 1,00 м, може се претпоставити да постоље није никада завршено. И околност да је скулптура нађена 40 м западно од постоља у истој висини, указује да скулптура никада није била ни постављена на постоље. С обзиром на нагиб земљишта, скулптура је могла пасти, или бити оборена, само на јужну страну постоља. Нису уочљиви знаци да скулптура није довршена, или да је прављена у Врелу, али изгледа да је намерно разбијена.

Време настанка овог споменика треба тражити у доба тетрархије, када је порфир био уобичајен за представљање владара. На исто време указује и облик утврђења и нађени новац. Подизање утврђења на забаченом месту није могло имати шири војни значај. Утврђење је могло да штити какву значајну привредну делатност (рудник, металургија), или је била приватно власништво каквог заповедника, управника, закупца и сл. Може се помишљати да је скулптура представљала Диоклецијана или Галерија, који су од тетрарха били највише повезани са Приобалном Дакијом. Споменик је морао бити подизан неком присутном владару у близини. Делови порфирних скулптура у западном делу Приобалне Дакије (југословенском делу) нађени су и у Гамзиграду, Текији⁸ и на Градишту у близини Поповице и Врела, са кога је доспео у Музеј Крајине део престола украшен на исти начин као Врески, али са другим односима величина. С обзиром на близину Галеријеве Ромулијане — Гамзиграда, према коме је окренут споменик из Врела, као и на околност да споменик није завршен, изгледа да споменик треба приписати управо Галерију, заправо крају његове владе 311. године.

UDK: 904-03 : 73.032

⁸ Д. Срејовић, *Два касноантичка портрета из Србије*, Жива антика IX, 1—2, Скопље 1959, 253—263.

ETUDES DES MONUMENTS DE VRELO, SARKAMEN

DORDE JANKOVIĆ, Filozofski fakultet, Beograd

La localité Vrelo qui se trouvait jadis sur la route menant de Prahovo — Aquis à Donji Milanovac — Taliata (fig. 1), s'étend sur une surface de 12 hectares environ et comprend une forteresse de 90×90 m. avec dix tours rondes ou polygonales, plusieurs vestiges d'édifices et d'un monument observé (fig. 2), dont les seuls morceaux conservés sont la partie inférieure du piédestal et les parties de la sculpture de porphyre. Le plan du piédestal est un carré de 10×10 m., élevé au sommet d'un versant ensolleillée (fig. 3). L'intérieur est creux, avec une base carrée aux angles arrondis, à l'exception de celui qui sert de point de départ de la construction. Au-dessus de la fondation et à l'intérieur se trouve une calotte, construite en briques, de 4,54 m. de diamètre. Le parement du piédestal est en pierres taillées; la hauteur des deux premiers rangs étaient de 0,30 m. et le suivant, probablement de 0,30 m. Aucune trace d'ornements de pierre n'a été découverte autour du piédestal. Il semble que le défunt, inhumé auprès du côté nord, la tête vers l'ouest fût en position repliée.

A environ 40 m. à l'ouest du piédestal on a trouvé, à la même hauteur des morceaux de porphyre de mauvaise qualité à une profondeur de 0,00—0,30 m. On a constaté que les morceaux de porphyre cassés appartiennent à la sculpture qui représentait un personnage assis sur un trône. On a pu identifier les plus gros morceaux (fig. 4, T. II) : parties du piédestal de la sculpture (A), partie du côté droit du trône (B),

partie du côté droit ou gauche du trône (B), partie de la draperie près de la cheville de la jambe gauche (Г), partie du genou gauche (Д), partie de l'épaule gauche (Б), partie inférieure de la cuirasse (E), partie droite du ceinturon (Ж), partie du manteau au-dessus de la cuisse gauche (З). Les autres morceaux traités appartiennent à la draperie; les morceaux qui appartiendraient à la tête, au cou, à la jambe et au bras droits, aux mains, ainsi qu'aux parties plates du trône n'ont pas été trouvés.

Parmi les autres trouvailles, citons la découverte fortuite de deux monnaies de l'époque de Probus et de la Tétrarchie, ainsi que quelques tessons de poterie et morceaux de fer, découverts au cours des fouilles (fig. 5).

On est amené à conclure que la sculpture représentait le portrait grandeur nature de l'empereur sur le trône et qu'elle reposait sur le piédestal monumental. On n'est pas éclairé sur l'aspect de la partie supérieure du monument, à savoir si la sculpture se trouvait sous un édifice élevé sur le piédestal, ou si elle s'élevait sur une «pyramide». Il semble que le monument, n'ait jamais été terminé en totalité et que la sculpture ait été transportée ici où on a découvert ce qui en est resté après sa destruction. La sculpture représentait probablement Galère, natif de cette région; elle a été probablement exécutée vers la fin du règne de Galère et détruite après sa mort.

3

2

1

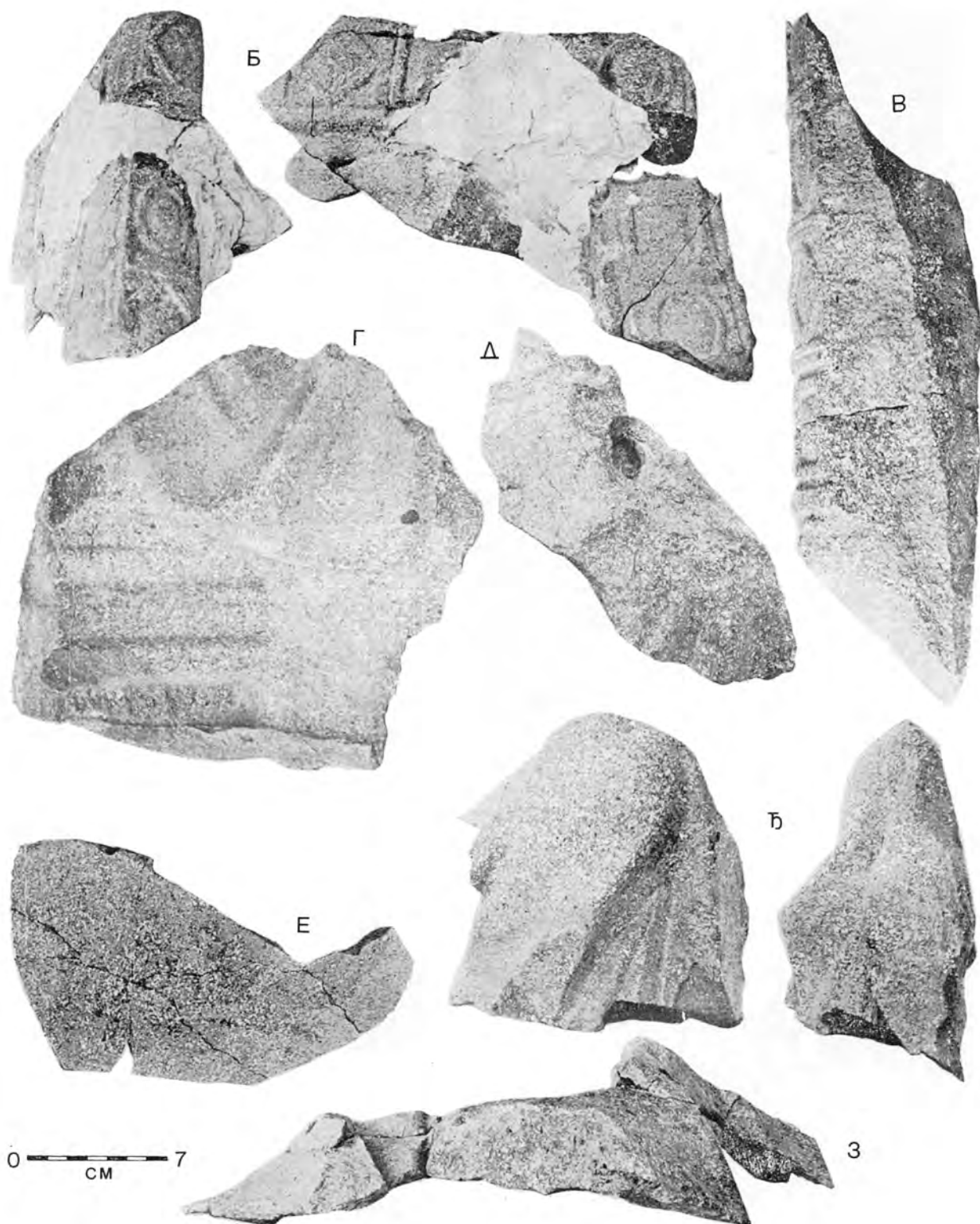

5

4

Изглед постоља: 1 — унутрашњост, северна страна; 2 — унутрашњост, северозападни угао; 3 — унутрашњост, јужна страна; 4 — лице на северној страни; 5 — изглед југоисточног угла. — Aspect du support: 1 — intérieur, nord; 2 — intérieur, angle nord-ouest; 3 — intérieur, sud; 4 — façade du nord; 5 — aspect de l'angle sud-est.

Делови скулптуре од порфира. — Morceaux de porphyre.

Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација

ЉУБИЦА ЗОТОВИЋ, Археолошки институт, Београд

На граници атара села Стари Костолац—Дрмно, у атару Старог Костолаца, приликом градње асфалтног пута Костолац—Дрмно, откривена је мања некропола инхумираних покојника¹. У односу на испитану зону, богату археолошким остацима из времена 3. и 4. века,² територија ове некрополе је у извесној мери изолована. Налази се на терену који ни пре ни после времена укопавања гробова није био грађевински коришћен. Таква ситуација, у оквиру опште топографске слике терена, свакако да има одређени значај.

Некропола се налази на ужој градској територији Виминација, данашњи топоним „Бурдељ“. Удаљена је од Легијског војног логора око 1200 метара у правцу југа. Најближу насељену тачку представља један објекат руралног карактера из средине 4. века. Овај објекат лежи на једном делу римске некрополе. Некропола је од објекта удаљена око 38 м у правцу југоистока. Сондажним ископима, по систему сонди које су се наслањале једна на другу, територија некрополе

¹ Радови на овом терену су извршени у току 1977. и 1978. године у заједничкој заштитној акцији коју је организовао Републички завод за заштиту споменика културе са Археолошким институтом, Народним музејом у Београду и Народним музејом у Пожаревцу. Средства за радове је обезбедио инвеститор — Индустијско енергетски комбинат из Новог Костолаца.

² На овој локацији су откривени остаци два објекта. Један је делимично откривен и потиче из средине 3. века. Други, скоро у потпуности откривени објекат је изграђен око средине 4. века. Овај млађи објекат лежи на једном делу римске некрополе која је у другој половини 3. века била ван употребе. Детаљније о овој некрополи је саопштио М. Јеремић, Археолошки преглед 19, 1977, 57—60.

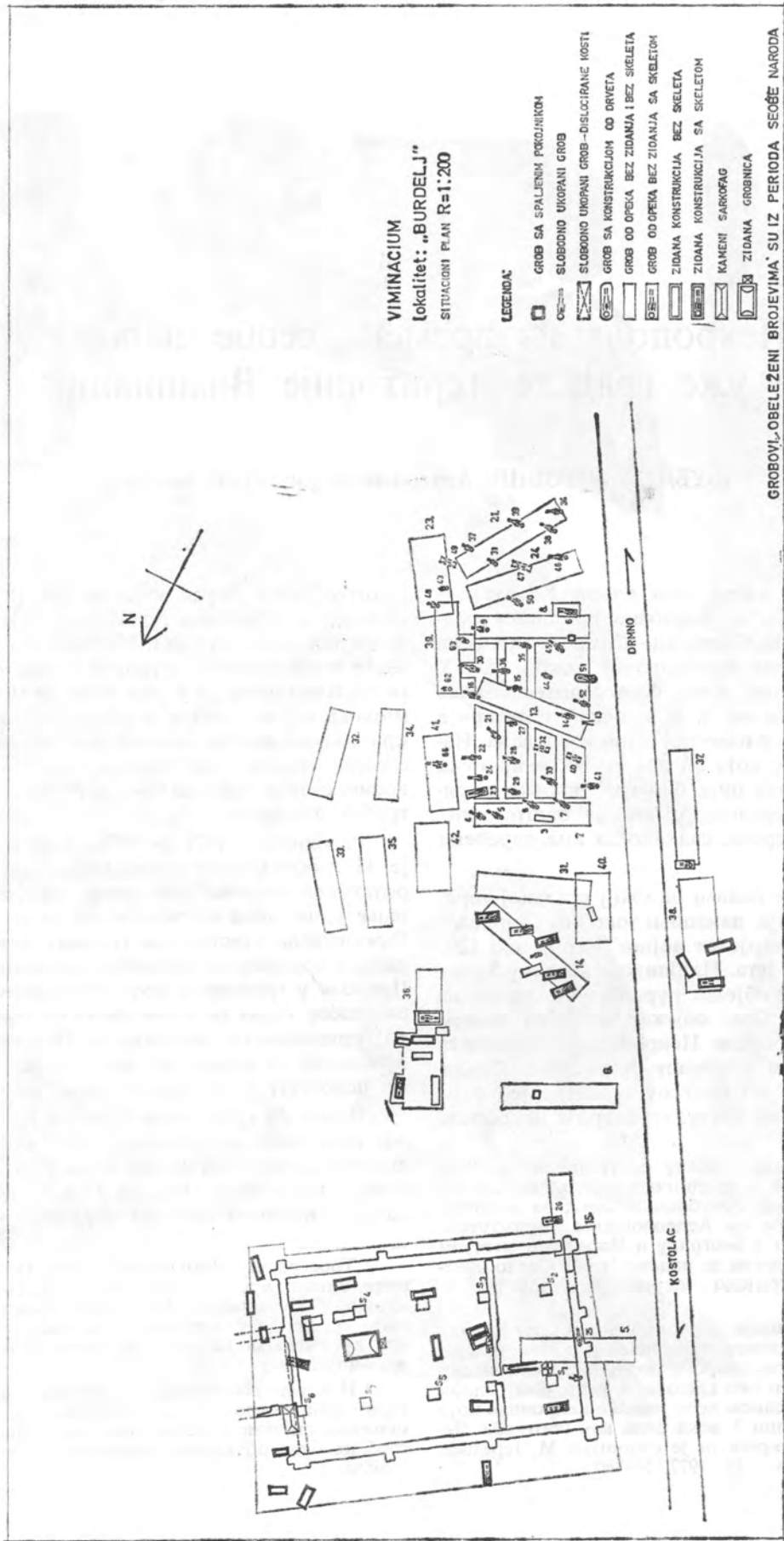
је ограничена. Терен који окружује некрополу са северне, источне и јужне стране је у археолошком погледу стерилан. У оквирима за сада познате топографске ситуације Виминација може се претпоставити да је ова зона, од момента формирања војног логора и цивилног насеља па до краја касне антике, коришћена као агер³. Горње слојеве терена чини плодна црница, која је у време старог тока Млаве дуго задржавала потребну влажност.

Радовима у 1977. и 1978. години откривено је 45 гробова који према начину укопавања и релативно богатим прилозима омогућују: лоцирање једне нове некрополе на ужој територији Виминација, утврђивање граница њеног простирања и одређивање времена укопавања гробова⁴. Прилози у гробовима пружају извесне елементе на основу којих се може дискутовати и о етничкој припадности сахрањених. Остали елементи, неопходни за комплетну анализу једне некрополе, недостају у већој или мањој мери.

Поред 43 гроба који припадају организованој некрополи на редове, регистрована су још два гроба као изоловане сахране на територији римске некрополе (гробови 25 и 26) који изгледа да су савремени са овом некрополом.

³ Топографија Виминација представља тему вишегодишњих проучавања Милана Пиндића, кустоса музеја у Пожаревцу. Ситуација констатована на овом терену је у сагласности са резултатима његових проучавања на ужој градској територији Виминација.

⁴ И поред сондажног карактера истраживања територија некрополе је ухваћена у целини, а примењеним системом густих сонди могућности да неки гроб не буде обухваћен ископом сведене су на минимум.

Viminacium, локалитет Бурдель. — Viminacium. Plan de la localité Burdelj.

Општи подаци о некрополи

Стратиграфска слика у свим сондама, на овом делу терена, је иста. Испод горњег хумузног слоја дебљине сса 10 см је слој црнице дебљине 20 до 30 см. Испод овог слоја оранице је слој мрке смонице дебљине 50 до 60 см. Од релативне дубине 0,90 до 1,00 м почиње слој жућкастог леса. Тек у овом слоју се јасно уочавају укопи гробних рака. Ухваћену нивелету укопа означавају правоугаоне површине испуњене мрком земљом са местимичним мрљама масније тамне земље. Од коте 1,60 до 1,70 м почиње ниво здравице коју чини светло мрка масна глина. Од коте 1,70 м слој глине постаје веома влажан. Већина гробова је укопана у слој здравице. Гробне раке су затрпаване земљом из ископа, због чега су приликом редовног заглачавања основа тек у слоју леса уочаване нивелете укопа (Т. XVI, 1, 2).

Укопавање гробова није вршено по систему правилних редова. Постоје случајеви одступања од правца због промене оријентације, што доводи до неправилности редова. Оријентације гробова у оквирима тих неправилних редова се крећу од запад—исток до југозапад—североисток. Процентуално најбројнији гробови имају приближну оријентацију запад—исток. Регистровано је 35 овако оријентисаних гробова.⁵ На истраженом делу некрополе, и поред уочене неправилности редова, нису регистрована никаква преклапања гробних рака. То наводи на закључак да су гробови имали појединачна надземна обележја. Међутим, и поред пажње која је обрађена овој врсти података, приликом ископавања нису регистровани никакви подаци о надгробним обележјима.

Могуће је да је и сама гробна хумка, формирана приликом затрпавања раке, представљала такво обележје. Краткотрајност оваквих хумки не смета изнетој претпоставци јер је временско коришћење ове некрополе било веома ограничено.

Запажено је, у неким случајевима, да димензије гробних рака нису биле у сразмери са знатно мањим телом покојника. Све гробне раке су, са изузетком дечјих гробова, приближно истих димензија. Из тога би се могло закључити да су раке копане према неким усталењим стандардима. Приликом сахране деце гробне раке су приближно одговарале узрасту покојника.

Укопавање већине гробова у ниво здравице можда је било диктирано неким прописом а можда је и резултат верских схватања по којима

је требало обезбедити мир покојнику, сахранити га у интактном стерилном слоју, или отежати могућност скрнављења гроба у циљу пљачке. Дечји гробови су по правилу плиће укопавани и то у слој леса. Дубине укопа дечјих гробова се крећу од 1,20 до 1,60 м.

Приближно одређен правац простирања некрополе је исток—запад. Некропола је лоцирана уз трасу данашњег пута. На основу откритених архитектонских остатака римског доба изгледа да је на истом месту била и античка комуникација.

Вероватно да овој некрополи одговарају и две изоловане сахране које су извршене на суседној некрополи из 3. века. Гроб 25, који је без прилога, хронолошки је одређен податком да је покојник сахрањен у разрушену зидну конструкцију објекта који је са 325 новчића одређен у време друге половине 4. века. Гроб 26 би према врсти прилога временски одговарао овој некрополи а не некрополи из 3. века на чијој је територији извршена сахрана.

Према начину укопавања разликују се четири врсте гробова:

- 1 — гробови слободно укопаних покојника
- 2 — гробови са конструкцијом од опека и тегула
- 3 — гробови патосани и покривени даском
- 4 — гробови са ковчегом од издубљеног дебла.

Гробови прве групе су процентуално најбројнији. У односу на њих остали начини сахрањивања су веома ретки. Бројни однос међу откритим гробовима би био 34 без конструкције према 11 са конструкцијом.

У другој групи је откривено 6 гробова. У једном случају су секундарно употребљене опеке биле коришћене само као покривач над ЈЗ делом гроба, тј. над главом покојника (гроб 3). У другом случају су насатично укопане тегуле уоквиривале само главу покојника (гроб 34), а у трећем случају (гроб 8) две опеке су лежале као обележје на 20 см изнад нивелете на којој се уочавао укоп гробне раке. У преостала три случаја (гробови 6, 23, 26) опеке су биле сложене у виду ковчега. Од шест гробова друге групе, за чију су целу или делимичну конструкцију употребљене опеке, једино покојник из гроба 23 није могао бити полно одређен. У свим осталим случајевима, на основу антрополошке анализе или на основу прилога, закључује се да су гробови женски.

Међу гробовима треће групе покојници из гробова 14, 15 и 63 су били положени на даску. Даска је покривала само дно гробне раке. Код

⁵ В. Škerlj је најдетаљније обрадио питања везана за оријентацију гробова у средњовековним некрополама Словеније. *Arheološki Vestnik*, Ljubljana 1952, 108 и даље.

дечјег гроба 44 остаци даске су запажени и испод и изнад скелета.

Четврти вид сахране је регистрован само у једном случају. Покојник из гроба 51 је сахрањен у некој врсти ковчега у виду полуоблице. Ковчег је конструисан од два издубљена дебла састављена на дну. Трагови покривача нису констатовани.

Карактеристично је да богатство прилога или њихово потпуно одсуство немају никакве везе са начином сахране. На основу откривеног броја гробова може се закључити да је, скоро по правилу, покојник полаган на леђа у испруженом ставу, са рукама опруженим поред тела. Код покојника из гробова 5, 9 и 41 руке су шакама биле положене на карлицу. У гробовима 14 и 34 десна рука покојника је била опружена поред тела, а лева шаком положена на карлицу. Код покојника из гроба 43 лева рука је шаком била положена на карлицу, док је положај десне руке остао неутврђен. Само у једном случају, и то код изоловане сахране гроба 26, руке покојника су биле прекрштене на грудима. Са изузетком гроба 26 у свим осталим случајевима ноге покојника су биле опружене. На основу положаја ногу стиче се утисак да су у гробовима 6 и 30 ноге покојника биле везане у коленима, а у гробовима 21, 34, 37 и 38 у пределу скочног зглоба. Ноге покојника из гроба 26 су биле укрштене на тај начин што је десна нога била испружена, а лева, савијена у колену била је пребачена преко десне.

У 9 случајева је забележено да су главе покојника лицем биле окренуте ка северу (гробови 5, 14, 21, 22, 24, 27, 30, 36, 48). У два случаја, при оријентацији ЈЗ—СИ лица су била окренута ка западу, што би могло да се објасни истим религиозним схватањем управљања погледа ка северу⁶ (гробови 3 и 46). У четири случаја лице је било окренуто ка југу, и то код два гроба оријентације запад—исток (гробови 50 и 63) и код два гроба оријентације ЈЗ—СИ (гробови 26 и 41).

Степен очуваности скелетних остатака је веома лош. У већини случајева затечене су само контуре костију које су распаднуте у прах. И у случајевима нешто боље очуваности кости су биле веома трошне и распадале су се на додир. Иста је ситуација и са прилозима који су били израђени од кости.

Од укупно 45 гробова у 38 случајева су сахрањени покојници одрасле особе, док само 7

⁶ Д. Димитријевић, Гепидска некропола Кормалин код Јакова. Рад војвођанских музеја 9 (Нови Сад, 1960) 9 и даље. Аутор указује на могућност да се у сахрани, где су лица покојника окренута ка северу, крију остаци старогерманског ритуала који води порекло од сахрана са оријентацијом југ—север.

гробова припада покојницима дечјег узраста. Због лоше очуваности скелета поуздан однос мушких и женских покојника није утврђен. Остала је неутврђена и старосна граница покојника. Међу откривеним гробовима 14 је било без прилога. Међу гробовима са прилозима 5 је имало веома сиромашан инвентар. Положај прилога у гробовима је у сагласности са њиховом функцијом. Тако су чешљеви и огледала налажени поред шаке, обично леве руке. Фибуле су, углавном, лежале на раменом делу грудног коша. Појасне прећице су налажене у пределу струка, прећице ремена на грудима или карлици а прећице обуће на скочним зглобовима. Крупне ћилибарске перле, које нису биле у саставу ниске, налажене су најчешће у групи по три између карлице и леве или десне шаке покојника. Ножеви су полагани поред шаке леве или десне руке, а само у два случаја су били положени поред главе. Регистровани су као прилог и у мушким и у женским гробовима. Од четири прстена, који су регистровани *in situ*, два су се налазила на левој руци покојника а два на десној.

Карактеристичан податак представља чињеница да ни у једном случају керамички материјал није био заступљен у гробном инвентару. Обиле керамичког материјала из свих епоха живота Виминација и бројни калупи за израду неких керамичких облика говоре о високо развијеној керамичарској продукцији. У таквој ситуацији одсуство керамике у гробовима ове некрополе јасно указује на једно схватање загробног живота које се разликује од оног које је регистровано у античким и касноантичким гробовима Виминација. Сви прилози регистровани у гробовима ове некрополе представљају предмете везане за најужу личну употребу.

Новац је као гробни прилог откривен само у два гроба. Сребрни Хадријанов новац потиче из гроба 24. Лежао је поред десне стране карлице. У гробу 52 нађен је бронзани новац Константина I, поред левог фемура.

Анализа прилога

Сви прилози у гробовима се према својој функцији могу сврстати у три основне групе:

— накит (минђуше, перле, привесци огрлице, нарукнице, прстење);

— функционални и украсни делови одеће (фибуле, појасне, ремене и прећице са обуће, језичци и дугмета или нитне);

— лични предмети свакодневне употребе (ножеви, чешљеви, огледала, кресила, кремене, пршљенци).

Накит

а) *Минђуше* — Регистроване су у гробовима 6, 14, 16, 26, 34, 36, 51 и 63. Све минђуше су израђене од бронзе изузев сребрних примерака из гробова 51 и 63. Са изузетком фрагментоване каричице из гроба 34 и каричица из гробова 26 и 51, све преостале минђуше припадају типу са полиедарским украсом. У гробовима 6, 14 и 16 минђуше су нађене у паровима, док је у осталим гробовима регистрована само по једна минђуша.

Минђуше са полиедарским украсом припадају двема познатим варијантама. У првој варијанти су заступљене минђуше са мрежастим полиедром који је био израђен од сасвим танког бронзаног лима и испуњен улошком од стаклених плочица које налажу на пастуозну масу са великом примесом глине. На полиедру су техником пробијања изведена троугласта и ромбична поља. Све су затечене у веома лошем стању са фрагментованом полиедарском јагодом. Минђуше из гроба 6 имају кариком од танке бронзане жице, а оне из гроба 16 су са кариком од тордиране жице. Према типологији Ј. Кастелица⁷ овакве минђуше припадају типу А, скупина I⁸.

Другој варијанти припадају минђуше са масивним пуноливеним полиедром. Регистроване су у гробовима 36 и 63. Полиедарска јагода без украса изливена је заједно са глатком кариком отвореног типа. Према наведеној типологији Ј. Кастелица припадају типу А, скупина II.

У гробу 14 је нађен пар минђуша у коме су заступљена оба типа. Једна минђуша има масивни полиедар изливен заједно са глатком кариком од бронзане жице. Фрагментовани мрежаста полиедар друге минђуше имао је уложак од глинасте масе на којој су видни трагови љубичастог стакла. Алка ове минђуше је глатка и отвореног је типа⁹. Да типолошка разлика ових минђуша нема хронолошку вредност утврђено је у већем броју случајева¹⁰, а доказано је и налазом у овом гробу.

⁷ J. Kastelic, *Slovenska nekropola na Bledu*, Dela SAZU, 13, 1960, 14.

⁸ Ibid. Аутор истиче да су минђуше овог типа заступљене на германској некрополи у Крању.

⁹ Оваква ситуација је забележена и у једном гробу с краја 4. века у Intercisa. M. Alföldi, *Intercisa II*, *Archaeologia Hungarica XXXVI* (Budapest 1957) 430—431.

¹⁰ A. Salamon—L. Barkóczi, *Bestattungen von Csákyár aus dem ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts*, Alba Regia XI, 1970. 62—63. Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedeoci u Salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*. *Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX* (1967), 1974. напомена 103.

Минђуше са пуноливеним полиедром регистроване су у бројним касноантичким гробовима¹¹. М. Слабе истиче да су овакве минђуше типичне за касну антику, али се срећу и у германској ношњи где у неизмењеном облику трају од 5. до 7. века¹². Трајање овог облика током целог 5. века потврђује и I. Kovrig¹³, која напомиње да се у материјалу германског карактера срећу овакве минђуше, израђене од злата и допуњене алмандинима, као и оне са масивним полиедром које су чешће рађене од сребра а ређе од бронзе. Током целог 5. века то су биле карактеристичне минђуше у женским гробовима. Поводом оваквих минђуша Д. Димитријевић закључује да оне са коцкастом јагодом, која је изливена заједно са кариком отвореног типа, припадају касноантичкој продукцији и нису карактеристичне за Германе. За разлику од њих, примерци код којих је коцка засецањем углова претворена у полиедар рађен у техници проламања уз додавање алмандинског или стакленог улошка, карактеристичне су за остроготске, аламанске и гепидске гробове 5. и 6. века¹⁴. Једна оваква минђуша са мрежастим полиедром, израђена од злата, потиче са локалитета Зелени венац у Београду и опредељена је као источнототски производ 5. века¹⁵. Већ регистрована чињеница да између минђуша са мрежастим и пуноливеним полиедром не постоји хронолошка разлика омогућује нам да интерпретације оба типа посматрамо у целини са аспекта хронолошког и етничког опредељивања налаза.

У опширној студији З. Винског¹⁶ утврђено је да се украсни облик коцке и коцке са обрезаним угловима среће у касноантичким, већ варваризираним провинцијама, нарочито у Подунављу. Њихова производња је интензивизирана у 5. и 6. веку када, као касноантичка провинцијска продукција, улазе и у германску употребу. Израђиване су у радионицама романизованих староседелаца и током 6. века. Значајно је да се срећу и у гробовима без германске етничке присутности.

Чињеница да се у касноантичким гробовима Виминација не наилази на овакав тип минђуша¹⁷ дозвољава закључак да су регистровани пример-

¹¹ M. Alföldi, *op. cit.*, 431; I. Kovrig, *Nouvelles trouvailles du V siècle découvertes en Hongrie*, *Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae X* (Budapest 1959) 216; A. Salamon—L. Barkóczi, *op. cit.*, 62—63.

¹² M. Slabe, *Dravljje*, *Situla 16* (Ljubljana 1975), 50.

¹³ I. Kovrig, *op. cit.*, 218.

¹⁴ Д. Димитријевић, *op. cit.*, 26, Т. I, 4.

¹⁵ J. Kovačević, *Varvarska kolonizacija južno slovenskih oblasti*. *Novi Sad 1960*, 21—22, сл. 22.

¹⁶ Z. Vinski, *op. cit.*, 86.

¹⁷ У периоду 1977. до 1980. године откривено је око 400 гробова из времена 3—4. века. Ни у једном од тих гробова нису регистроване овакве минђуше.

ци обе варијанте пратили једну нову форму која је у време сеобе народа постала својина германске културе која се развијала на овом тлу. Логична је претпоставка да су локалне виминацијске раднице наставиле своју делатност и у време сеобе народа прилагођавајући своје производе укусу и захтевима германских купаца.

Фрагментована каричица из гроба 34 хронолошки и типолошки је неосетљива. Исти је случај и са каричицом из гроба 26. Сребрна каричица из гроба 51 пружа извесне елементе за хронолошку интерпретацију. Овакви облици се срећу и у време касне антике, али нису потврђени на тлу Виминација. Њихово присуство у гробовима из времена сеобе народа указује на могућност да овај тип каричице за територију Виминација представља једну новину у моди. Пуноливена каричица са знатно задебљаном чеоном страном и стањеним крајевима отвореног типа, у нашем случају би се морала везати за време сеобе народа. Директну аналогију за овај тип каричице налазимо у једном златном примерку из Мабарске који је датован у 5. век¹⁸.

б) *Перле* — Као гробни инвентар јављају се у двострукој функцији; као делови ниске и као појединачни примерци.

Перле као делови ниске регистроване су у гробовима 6, 8, 14, 16, 33, 34, 36, 38, 43, 48 и 63. Различите су по облику и по материјалу. Најчешће су рађене од стакла или стаклене пасте, а само изузетно од златног или сребрног лима. У гробу 34 у оквиру ниске се налазе и две перле од ћилибара, а у гробу 43 ниска има једну ћилибарску перлу и једну карнеолску са засеченим угловима. У гробу 48 регистрована је двострука ниска. Једну су чиниле перле од разнобојне пасте а другу ретуширани јеленски зуби бојени бакарним оксидом.

Перле од ћилибара, кружне, плочасте или калотасте, по две три, четири или седам у групи, налажене су поред чланка шаке десне руке (гробови 3, 16, 29 и 38) а само у једном случају изнад чланка леве руке (гроб 14). У гробу 63 седам ћилибарских перли је лежало међу карличним костима. У гробу 38, поред ниске око врата и ћилибарских перли поред десне шаке, уз леву шаку су лежале још две перле. Једна је масивна октаедарска од белог стакла, а друга је мања, израђена је од зеленог стакла и украшена је кришкастим орнаментом. У гробу 29 поред леве руке су нађене 4 перле рађене у техници *mille fiori*. Две сличне перле, као једини прилог ове врсте, нађене су и у гробу 28. Лежале су на левој страни испод грудног коша. Три овакве перле потичу и из дислоцираног гроба 49. У гробу 14, масивна

биконична перла од зеленог стакла, украшена хоризонталним урезима, лежала је међу карличним костима.

Полиедарске перле, израђене од стакла, регистроване су и у касноантичким гробовима Виминација. За њих Н. Милетић каже да су као касноантички производ биле веома омиљене код Германа, а нарочито код Гота¹⁹. Слична масивна перла из аламанског гроба бр. 2 у Hemmingenu опредељена је у 5. век²⁰. И Alföldi у полиедарским и кубоктоедарским перлама, које се у Intercisa јављају од 4. века, види германски утицај²¹. Карнеолске перле правоугаоног облика са засеченим угловима из гроба 43, као и коцкасте стаклене перле са засеченим угловима из гробова 8 и 34, налажене су и у касноантичким гробовима Виминација. Иста је ситуација и са перлама које су рађене у техници *mille fiori*. Оне не представљају чест налаз у касноантичким гробовима Виминација, али је ипак њихово присуство и у том периоду потврђено. Према подацима које дају А. Salamon и L. Barkóczy овакве перле су чест налаз у гробовима 5. века²².

Ћилибарске перле се на територији Виминација налазе још у раноримским гробовима са кремацијом, а као спорадични налази се срећу и у касноантичком гробном инвентару. По облику и величини се битно разликују од примерака који потичу са ове некрополе. У римским гробовима ћилибарске перле су лоптастог или цилиндричног облика и малих су димензија. За разлику од њих перле са ове некрополе, које нису биле у саставу огрлице, већих су димензија са пречником до 4 см и редовно су кружне, плочасте или калотасте. Присуство ћилибарских перли оваквог облика потврђено је и на другим некрополама 5. и 6. века²³.

Ћилибарске, стаклене и пастуозне перле, налажене поред чланка руке, могуће је да су представљале део украса на ручном зглобу. Тешко је утврдити да ли су неке од њих пришиване и на одећу као украсни детаљ. Због њиховог положаја и због одсуства било каквих трагова који би указивали на постојање торбице, могућност да су представљале садржај ручне или појасне торбице је искључена.

Посматране у целини перле, било да су у саставу ниске или су појединачни прилози, не пружају никакве чвршће хронолошке податке већ дају само индикације које у контексту са осталим

¹⁹ N. Miletić, Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima. GZM 25 (1970), 119 и даље.

²⁰ Hermann Friedrich Müller, Das alamannische Gräberfeld von Hemmingen. Stuttgart, 1976. T. 2, 1. c.

²¹ A. Alföldi, *op. cit.*, 443.

²² A. Salamon — L. Barkóczy, *op. cit.*, 35 и даље.

²³ Д. Димитријевић, *op. cit.*, 27; N. Miletić, *op. cit.*, 134; M. Slabe, *op. cit.*, 52—53.

¹⁸ I. Kovrig, *op. cit.*, T. III, 9.

материјалом указују на време сеобе народа и на Германе као могуће носиоце ових нових облика.

в) *Привесци* — Само у једном гробу (бр. 63) регистрован је украсни привесак у саставу огрлице. Танак бронзани лим је сечен у виду лунуластог украса, који је без орнамента. Прилично је оштећен. Према својој типологији хронолошки је неопредељив.

г) *Наруквице* — Две наруквице представљају прилог само у једном гробу (бр. 29) који према броју налаза припада малој групи гробова са богатим инвентаром. Једна наруквица је израђена од дебље бронзане жице кружног пресека. Крајеви су стањени и преклапају се. Њен пречник је 5,2 см. Није се налазила на руци покојнице, већ је лежала поред леве подлактице. Типолошки сличне наруквице потичу из времена касне антике. Један веома сличан примерак, израђен од гвожђа, нађен је на чланку руке једне покојнице на касноантичкој некрополи Пећине у Виминацију.

Друга наруквица, пречника 6,7 см налазила се на десној руци покојнице. Израђена је од пуноливеденог сребра, кружног је пресека са знатно задебљаним равно сеченим крајевима отвореног типа. Типолошки слична овој је бронзана наруквица из Маргума која је опредељена као германски налаз из 6. века²⁴.

д) *Прстење* — Типолошки веома различити примерци регистровани су у пет гробова. У гробу 24, уз кости десне шаке, лежао је фрагментован прстен од гвожђа. Очувана је кружна плочаста глава са делом алке полукружног пресека. Алка је лемљењем причвршћена за главу прстена. Изгледа да је на глави постојао неки украс изведен плитким урезивањем. Орнамент је уништен корозијом. Овакви облици од бронзе, гвожђа и ређе од сребра чести су у време касне антике. Два идентична гвоздена прстена потичу из гробова касноантичке некрополе Пећине у Виминацију. Овакви облици немају карактер локалне продукције јер су слични комади налажени и у Intercisa и датовани су у 4. век²⁵.

На домалом прсту леве руке покојника из гроба 26 налазио се бронзани прстен типа алке, пречника 2,2 см. Алка је елиптичног пресека. У хронолошком погледу овакви облици су због продуженог трајања неосетљиви. У римским некрополама Виминација њихова појава се прати од раног 2. века.

На средњем прсту леве руке покојника из гроба 38 налазио се прстен израђен од тање сребрне жице, пречника 2 см. Спирално мотана друга сребрна жица представља једини украс на

глави овог прстена. Овакви облици су заступљени у време касне антике. Регистровани су и у касноантичким гробовима Виминација, али се у секундарној употреби или у продуженом трајању срећу и у гробовима 5. до 7. века²⁶.

У секундарном положају, непосредно изнад скелета бр. 40 нађен је фрагментован пуноливени прстен од сребра. Издужена елиптична глава без украса наставља се у алку полукружног пресека. Римско порекло оваквог облика је сасвим јасно. Међутим, овакав облик прстена срећемо и на аламанском подручју у гробовима из друге половине 5. века²⁷. Због тога је у овом и претходном случају тешко закључити да ли се ради о секундарној употреби римског сребрног прстена у млађим сахранама или о продуженој занатској делатности радионице која и у време сеобе народа наставља производњу истих облика.

У гробу 63, поред десне шаке, лежао је бронзани прстен пречника 2,2 см. Прстен је типа каричице. Каричица је израђена од танке бронзане жице на коју је залемљена кружна глава изведена савијањем бронзаног лима. Облик је несумњиво римски. Један сличан прстен, нешто масивније израде, регистрован је и на виминацијској некрополи 3. века.

У целини посматрана ова врста накита не пружа никакве ослонце за хронолошко или етничко опредељивање покојника.

Функционални украсни делови одеће

а) *Фибуле* — Појединачно или у паровима регистроване су у 12 гробова. По једна фибула је нађена у гробовима 3, 7, 40, 46 и 62. У гробовима 14, 16, 28, 29, 33, 34 и 38 фибуле су у паровима биле постављене на рамени део одеће. У гробу 63 две сребрне игле, дужине 6 см, нађене су на раменима покојнице. Игле су биле забодене у одећу у вертикалном положају са главама окренутим на горе. Обе игле, типа прибадача, несумњиво су биле у функцији фибула. Фибуле су налажене и у мушким и у женским гробовима.

Процентуално су најбројније гвоздене фибуле које својим обликом подсећају на чертоза фибулу у којој треба видети и њихов прототип. Припадају инвентару седам гробова (3, 7, 14, 28, 33, 34 и 38). Са изузетком два гроба (гробови 3 и 7), где је нађена само по једна фибула, у осталим случајевима су налажене у паровима. Карактеришу их четири спирална навоја на осовини гла-

²⁶ J. Werner, Der Lorenzberg bei Epfach. Die spätrömischen und frühmittelalterlichen Anlagen. München, 1969, T. 39, 23—24.

²⁷ H. Friedrich Müller, *op. cit.*, 28, гроб 11 са аналогјама.

²⁴ D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, Seoba naroda, Zemun 1963, 119, бр. 1.

²⁵ M. Alföldi, *op. cit.*, T. LXIX, 1—7.

ве, висок некада тордирани лук и издужена нога са плочастим држачем за иглу, који чешће обухвата целу дужину ноге, а ребе две трећине њене дужине. На очуваним фибулама нога се завршава вертикално извученим дугмастим украсом. Истом типу припада и пар бронзаних фибула из гроба 29.

У касноантичком материјалу, али не и у гробовима са територије Виминација, познате су сличне гвоздене фибуле. Ипак, ретке су директне аналогије за ову врсту фибула посматраних у целини.

Werner Jobst говорећи о свом типу 21 истиче да је његова карактеристика двочлана спира-ла на глави, високо извијен полукружни лук и неубичајено дуга ужа нога. Овај тип се среће и у време сеобе народа. Један од значајних елемената је да тада држач за иглу више не полази од краја ноге, већ често од њене половине. Гвожђе у то време постаје најкоришћенији материјал за њихову израду. Датум се кроз цео 4. и 5. век²⁸. Типолошки сличну фибулу Jobst датумје у време од средине 3. до почетка 5. века²⁹. Другу фибулу, сличну нашој из гроба 38, према облику ноге је определио у 4. или у прву половину 5. века³⁰.

Слична фибула, са четири спирална навоја на глави, ваљкастим пресеком лука и издуженом ногом, потиче са акрополе Hrdište и датумје у другу половину 5. века³¹. У ранохришћанској цркви из Бугојна, са новцем позног 4. века, нађена је типолошки слична фибула. В. Пашквалин, уз аналогије из Михаљевића, Раковчана и Магорјела, закључује да је овај тип познат у некрополама 5. и 6. века, мада се среће и раније³².

Гвоздена фибула из гроба 1 у Csövár, датована у 5. век³³, донекле се разликује од наших примерака, мада би се као дериват фибула са повијеном ногом могла наћи у истој групи. Типолошки сличну фибулу, која припада периоду од средине 5. до почетка 6. века региструје и J. Werner у материјалу некрополе из Neu Schallersdorf³⁴. Приближно из истог периода је и фибула из аламанског гроба у Hemmingen³⁵.

На основу наведених аналогија и чињенице да се у касноантичком гробном инвентару некропола Виминација не среће овај тип фибула, сма-

трамо да их са довољно сигурности можемо одредити као материјал који се на овој територији јавља тек од времена сеобе народа.

Гробу 40 припада масивна гвоздена фибула са траговима сребрне инкрустације на луку и са изузетно дугачком ногом. Игла и држач за иглу недостају. На споју лука и хоризонталне осовине главе налазила се украсна бобица. По једно крилице је украшавало прелаз лука у осовину главе. Игла је била причвршћена шарниром. Овакве фибуле су касноантичког порекла, али се, без сумње, време њихове употребе продужава кроз цео 5. и 6. век.

Бронзана фибула из гроба 46 има равномерно широку ногу која се завршава стилизованом животињском главом. Нога је украшена попречним урезима. На полукружној плочи главе су три профилисана дугмаста украса. Плоча главе је украшена орнаментом радијала који је изведен техником дубоког ровашења. Фибуле овог типа су према Kühnu одређене у време од 450. до 500. године³⁶. Попречно жљебљење ноге потиче од опонашања старијих форми са намотајима металне жице. То значи да би прототип овог орнамента требало тражити у фибулама са посувраћеном ногом³⁷. Како закључује Kühn техника ровашења на фибулама није примењивана у правој римској уметности. Појава ове технике на декоративним шналама римских војника са Дунава и Рајне протумачена је утицајем германских и келтских војника који су службовали у римској војсци. Овакве шнале се појављују око средине 4. века³⁸.

Истом периоду припадају и фибуле из гробова 16 и 62. Фибула из гроба 62 има на исти начин орнаментисану главу, али њена нога се троугласто сужава ка врху са стилизованом животињском главом. Фибула из гроба 16 је украшена стилизованим витицама које су изведене дубоким ровашењем. Код ове фибуле је лук нешто дужи, док је троугласто проширена нога непропорционално скраћена. Друга фибула из истог гроба припада познатом типу цикада фибула које су детаљно обрађене у раду З. Винског³⁹. Типолошки веома сличну фибулу J. Werner је уз остали материјал датовао у време од средине 5. до почетка 6. века⁴⁰.

За ове четири бронзане фибуле из гробова 16, 46 и 62 можемо претпоставити да су израђене у радионицама Виминација у складу са захтеви-

²⁸ W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum, Band 10, 1957, 83.

²⁹ Ibid. тип 20, Т. 27 и 61, бр. 201.

³⁰ Ibid. бр. 204, тип 21.

³¹ L. Jansova, *Hrdište nad Zavisti v období pozdně římském a v době stehovana národu*, Památky archeologické LXII (1971), бр. 1, 174, сл. 22, 1.

³² V. Paškvalin, *Adriatica Praehistorica et Antiqua*, Zbornik Grge Novaka (Zagreb 1970), 672, Т. II, 4.

³³ I. Kovrig, *op. cit.*, 210—211, Т. II, 8.

³⁴ J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, München 1962, 110, Т. 75, 19.

³⁵ H. Friedrich Müller, *op. cit.*, Т. 13, гроб 50.

³⁶ H. Kühn, *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*, Bonn 1940, 74.

³⁷ Ibid. 77.

³⁸ Ibid. 87.

³⁹ Z. Vinski, *Zikadenschmuck aus Jugoslavien*, Jahrbuch des germ. Zentralmuseums IV, 1957.

⁴⁰ J. Werner, *op. cit.*, 110, Т. 57, 7.

ма нове моде. Оне не припадају групи луксузних фибула какве срећемо у време сеобе народа. Међутим, судећи по досадашњим налазима накита из виминацијских некропола 3. и 4. века, изгледа да у овдашњим радионицама већ дуже време није била израђивана луксузна роба⁴¹.

б) Пребице — Регистроване су у 20 гробова, укупно 29 комада. У гробовима 9, 15, 24, 26, 30 и 63 нађене су по две пребице, појасна и ремена. У гробу 50 поред појасне пребице регистроване су још три и то једна ремена и две са обуће. У гробу 36 је нађена само једна пребица и то на скочном зглобу десне ноге. Судећи по њеним димензијама пре би одговарала појасу него делу обуће. У осталим гробовима (5, 7, 14, 16, 22, 28, 29, 38, 40, 41, 43 и 51) регистрована је само по једна појасна пребица.

Најбројније су гвоздене пребице. Овој групи припада 18 пребица од којих две, из гробова 5 и 7, имају бронзани трн. Осам пребица је израђено од сребра. Једна од њих (гроб 15) је имала гвоздени трн. Само три пребице су биле израђене од бронзе. Пребице припадају инвентару у мушких и женских гробова.

Типолошки би се могле свести у следеће групе: кружне (гвоздена из гроба 15); у облику слова D (гробови 5, 14, 24 и две из 26), изузев једне из гроба 24 све су израђене од гвожђа; овалне (по два комада у гробовима 9 и 30, 4 из гроба 50 и по једна у гробовима 15, 24, 29, 38, 40, 51, 63), међу њима је шест гвоздених, осам сребрних и једна бронзана; овалне са профилисаним чеоном страном (гробови 7, 16, 22, 28, 36, 41, 43, 63), изузев бронзаног примерка из гроба 43, све су израђене од гвожђа.

A. Salamon и L. Varkóczy су констатовали да су мале пребице са уским овалним оквиром рађене у традицији римског занатства⁴², док су оне округлог облика са повијеним трном представљале нову форму у Панонији⁴³. Типолошки слична наведеним панонским примерцима је и наша пребица из гроба 15. Закључак истих аутора је да гвоздене шнале бубрежастог облика, као детаљ и мушке и женске одеће, представљају значајне налазе у гробовима 5. века.⁴⁴

Пребице у облику слова D регистроване су у некрополама 5. и 6. века. Једна пребица овог облика регистрована је на некрополи у Дрављу

⁴¹ Важно је истаћи да ни у некрополама од средине 1. до средине 3. века није регистрован луксузни накит. Могло би се закључити да су овдашњи занатски центри, оријентисани на израду накита, чак и при употреби племенитих метала производили само најједноставније облике, без икаквог обогаћивања форми.

⁴² A. Salamon — L. Varkóczy, *op. cit.*, 57.

⁴³ Ibid. T. 7, 12 и T. 9, 21.

⁴⁴ Ibid. 66.

и М. Слабе закључује да је готског типа из 5. или прве половине 6. века⁴⁵. На основу пребице у облику слова D Паула Корошец је гроб из Горње Саве код Крања определила у време сеобе народа. Њено порекло она налази у старијим примерцима из средњег Подунавља, који су датирани у 4. век. Сматра да су блиске аламанским и гепидским пребицама из 5. и с почетка 6. века⁴⁶.

Овалне пребице су најзаступљенији облик у некрополама раног средњег века. М. Слабе истиче да је њихово порекло у претходном периоду, због чега их можемо сматрати за типично староседелачке⁴⁷. Две сребрне и две бронзане копче из некрополе у Раковчанима, на основу овалног оквира и масивног повијеног трна који је на бази равно сечен, Н. Милетић опредељује као типично Готске из времена 5. или прве половине 6. века⁴⁸.

Скоро све наше овалне пребице, израђене од сребра или бронзе, типолошки и хронолошки се могу сврстати у предложену класификацију која упућује на време сеобе народа.

На основу масивног повијеног трна једне пребице из Lorenzberg J. Werner је закључио да припада подунавском типу из времена после 400. године⁴⁹. Ковани трн стањеног и повијеног врха са вертикално сеченом базом Werner сматра постримским. По њему, бројни примерци из Подунавља потичу из прве половине 5. века⁵⁰. Овако обликовани трн карактерише и нашу бронзану пребицу из гроба 9, као и сребрне примерке из гробова 15, 30 и 50. Овакав облик трна са стакленим улошком на бази N. Aberg опредељује као тип италских шнала готског карактера. Истиче да исто опредељење имају и једноставнији примерци без окова и без лежишта за камен⁵¹. Наша шнала из гроба 50 са фасунгом за стаклени уложак на бази трна слична је и једном примерку из Кормадина који З. Вински датира у време сеобе народа⁵².

За шнале са профилисаним челом, бубрежастог облика, Н. Милетић наводи типологију В. Schmidta по којој ови облици припадају групи II и датирају се у време од 450. до 525. године⁵³. Супротно овоме стоји мишљење М. Alföldi да су

⁴⁵ M. Slabe, *op. cit.*, 64—70, гроб 43, T. 16, 5.

⁴⁶ P. Korošec, *Period seobe naroda u Sloveniji. Materijali* 9, 1972. 44, T. 8, 3.

⁴⁷ M. Slabe, *op. cit.*, 64—70.

⁴⁸ N. Miletić, *op. cit.*, 144 и даље, гробови 36, 38, 43 и 53.

⁴⁹ J. Werner, *Der Lorenzberg bei Epfach, op. cit.* 182—183.

⁵⁰ Ibid. 280—281, сл. 103.

⁵¹ N. Aberg, *Die Goten und Langobarden in Italien*, Uppsala, 1923. 9—11, сл. 14—19.

⁵² Z. Vinski, *Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu. Situla 2* (Ljubljana 1957), 27 и даље.

⁵³ N. Miletić, *op. cit.*, 144 и даље.

шнале са профилисаним чеоном страном веома распрострањене у 4. веку⁵⁴. Д. Димитријевић их сматра за чест налаз у германским некрополама, али истиче да су хронолошки неосетљиве. Порекло им је у римско-провинцијској култури касне антике. Најранији примерци су с краја 4. или из 5. века. За њих је карактеристичан дуг прав трн и мали број заковки. У првој половини 6. века трн постаје профилисан а број заковки је већи⁵⁵.

Већина наших гвоздених преџица припада овој групи. Изузев једне бронзане, која би могла имати и украсни карактер, све су искључиво функционалне. У склопу осталог материјала, посебно полнедарских минђуша и фибула рабених у техници ровашења, уз неке прилоге о којима ће бити речи, предложена типологија са датовањем В. Schmidta највише одговара нашим налазима.

в) *Остали детаљи одеће* — Појасни језичак, израђен од сребра, регистрован је једино у гробу 24. Типолошки има аналогија и у материјалу из времена касне антике и у материјалу из времена сеобе народа. На основу две преџице са масивним повијеним трном, које су налаз из истог гроба, могуће је да се и појасни језичак определи у време сеобе народа.

У гробовима 24, 29, 50 и 51 међу карличним костима или уз појасне преџице налажене су бронзане и сребрне нитне појаса. Сребрне нитне имају кружну плочасту главу по ободу украшену ситним урезима. Неке имају калотасту главу од танког сребрног лима. Нога је редовно плочаста од тањег лима. Бронзане нитне су од танког лима, сличних облика и све су прилично оштећене. Ови појасни делови су хронолошки неопределиви јер се у истим облицима јављају кроз цео римски период.

У гробовима 48 и 52 нађена је по једна бронзана алка затвореног типа, пречника 2 и 3 см. У гробу 52 алка је лежала поред левог фемура, а у гробу 48 између мандибуле и раменог дела. На основу њиховог положаја у односу на тело покојника највероватније да су обе алке биле везивни елементи ремена. Значајно је да у инвентару ових гробова нису регистровани делови појаса.

На основу положаја фибула, преџица, појасних окува и алки може се закључити да је одећа покојника била причвршћена фибулама или иглама на раменима. Појас је представљао саставни део и мушке и женске ношње. Некада је појас био допуњен и ременом који се закопчавао преџицом или се провлачио кроз алку. Поја-

севи су били допуњени нитнама које су могле бити украсне или функционалне. Обућа се, такође, закопчавала преџицом у пределу скочног зглоба.

Предмети личне употребе

а) *Чешљеви* — Дворедни коштани чешљеви су регистровани у 9 гробова. Сви су у веома лошем стању. Најбоље су очуване хоризонталне оплатне плочице.

Са изузетком чешља из гроба 34, који је положен поред десне шаке, у свим осталим гробовима чешљеви су лежали поред леве шаке покојника (гробови 3, 8, 29, 38, 49, 52, 63). У гробовима 29 и 38 поред чешља је лежало и огледало.

Са изузетком гробова 32, 49 и 52, где пол покојника није могао бити утврђен, у осталим гробовима, где су регистровани чешљеви, пол покојника је антрополошки или на основу прилога опредељен као женски. Чешаљ није констатован ни у једном дечјем гробу, нити у гробу који би са сигурношћу био опредељен као мушки. Орнамент на очуваним хоризонталним оплатама је геометријски. Састоји се од уреза који образују цик-цак линију, комбинацију вертикалних и косих линија, или укрштених линија које образују ромбична поља. Оплате су за плочу чешља биле причвршћене гвозденим или бронзаним нитнама.

Овакви чешљеви су регистровани и у скелетним гробовима виминацијских некропола, мада су у гробовима позног трећег и четвртог века изузетно ретки. Констатовани су само у два гроба од 400 за сада откривених. Оваква ситуација је у сагласности са закључком који износи А. Salamon и L. Barkóczy да се на већини касноантичких некропола не среће чешаљ као гробни прилог⁵⁶. Аутори истичу да су у Карпатском басену у употреби искључиво дворедни чешљеви током целог 5. века⁵⁷. I. Kovrig износи супротан закључак. Истиче да су у панонским некрополама 4. века налажени дворедни чешљеви који се у истом облику јављају и на некрополама из прве половине 5. века⁵⁸. M. Alföldi налази овакве чешљеве на некрополи у Intercisa у гробовима од 1. до 4. века, и истиче да им се за цело то време облик не мења⁵⁹. Д. Димитријевић сматра да коштани чешљеви представљају најбројније налазе германских некропола, мада се типолошки везују за касну антику. Истиче да се налазе у гробовима оба пола као и у дечјим гробовима. То указује на општу моду ношења дуге косе. На гот-

⁵⁶ A. Salamon — L. Barkóczy, *op. cit.*, 63—64.

⁵⁷ Ibid. 64.

⁵⁸ I. Kovrig, *op. cit.*, 217.

⁵⁹ M. Alföldi, *op. cit.*, 478—479.

⁵⁴ M. Alföldi, *op. cit.*, 460, сл. 101—102.

⁵⁵ Д. Димитријевић, *op. cit.*, 24—25.

ским, аламанским и гепидским некрополама више су у употреби дворедни чешљеви у односу на једноредне⁶⁰.

На некрополи у Дрављу чешљеви су регистровани у гробовима оба пола. Слабе истиче да су и поред свог античког порекла чешљеви чести налази у некрополама из времена сеобе народа. Код источних и западних Гота се срећу већ од почетка 5. века, а распрострањени су на германском подручју и у 6. веку⁶¹. На некрополи у Дрављу чешљеви се јављају у гробовима покојника са деформисаном лобањом⁶².

На основу ситуације регистроване на другим некрополама можемо с правом закључити да дворедни коштани чешљеви са ове некрополе не представљају директни наставак касноантичког погребног инвентара. У прилог оваквог закључка иде и податак о одсуству чешљева у касноантичким гробовима Виминација. Вероватно да се у време сеобе народа на овом тлу чешаљ поново уводи у гробни инвентар у складу са новом модом ношења дуге косе.

б) *Огледала* — Откривена су само у два женска гроба (бр. 29 и 38). У оба случаја положена су у гроб заједно са чешљем и постављена су уз леву шаку покојника. Ради се о бронзаним огледалима кружног облика, пречника 6,5 см. Реверси огледала су украшени са 8 и 9 пластичних радијала који полазе од кружног центра ка ободу. У средини кружног центра је мала ушница за вешање. Поводом аналогних налаза из Нових Бановаца 3. Вински истиче да су оваква огледала типична за хунске и готске налазе петог века у Подунављу. Разликују се од античких а потичу са Кавказа или из Кине⁶³.

Детаљнију анализу ових огледала даје I. Kovrig⁶⁴. Сматра да се морфолошки везују за оријентални тип огледала номада који је почетком 5. века био веома распрострањен у Подунављу. У области средњег Дунава представљају налаз само у женским гробовима. Огледала са наребреним реверсом се јављају у области средњег Подунавља почетком 5. века. Она означавају увођење новог етничког елемента. Зоне у којима су регистрована оваква огледала и оне где се срећу деформисане лобање су готово исте и више од једног пута среће се огледало у гробу покојника са деформисаном лобањом. I. Kovrig сматра да се ова два елемента могу везати за Хуне⁶⁵. Интересантна је и идеја истог аутора да се у декорацији наребреног реверса огледа магијска сигни-

фикација соларног карактера. Због лоше очуваности оба скелета ми не располажемо подацима о могућој деформацији лобања. Исто тако нисмо у могућности да се на основу наша два примерка, уз остали гробни инвентар, упустимо у дискусију о магијском карактеру кружних огледала, мада ова идеја изгледа веома резонска, посебно због оријенталног порекла оваквог типа. Због тога се у интерпретацији наших примерака морамо ограничити само на основне податке који употпуњују општу слику о етничкој припадности покојника и времену њихове сахране. Неримски облик огледала искључује присутност староседелачке занатске традиције. Нови облик је диктиран модом Германа, највероватније Острогота чије је присуство већ посведочено у овој области. У склопу осталог материјала време њихове израде треба везати за постхунски период, тј. за другу половину 5. века.

в) *Ножеви* — Представљају инвентар у 13 гробова. Сви су веома оштећени корозијом. Њихов положај у односу на тело покојника је различит. Налажени су поред леве или десне шаке покојника (гробови 7, 14, 15, 29, 33, 38), поред карлице (гробови 30, 50, 51), испод плећке (гроб 26) или поред главе (гробови 22 и 24). Налажени су и у мушким и у женским гробовима. Димензије целих ножева се крећу од 11,5 до 20 см. Код примерака где су очувана само сечива дужине варирају од 7 до 9 см. Карактерише их уска оштрица благо укошена према врху и равна тупа страна ножа. Усадници су двојаки. Некада су клинасто зашиљени и тада су били укупани у дршку, а некада су плочасти и тада је дводелна дршка у виду оплате нитнама била причвршћена за нож. Слични типови ножева срећу се и на некрополи Csákvár где су опредељени као касноантички⁶⁶.

Поводом налаза ножева на некрополи у Кормадину Д. Димитријевић је закључила да су веома распрострањени у германским некрополама где представљају прилоге и у мушким и у женским гробовима. И кормадински ножеви су једноредни са равном тупом страном која се налази у плоснати усадник⁶⁷. На некрополи у Раковчанима⁶⁸ регистровани су ножеви истога типа. Налажени су код главе, на раменима, на грудима, на боку или између ногу. Иста ситуација је констатована и на некрополи у Дрављу⁶⁹.

У свим наведеним случајевима, укључујући и нашу некрополу, ножеви немају карактер оружја већ представљају предмете свакодневне употребе. Покојница из гроба 29 је поред ножа имала и два биконична керамичка пршљенка. То би

⁶⁰ Д. Димитријевић, *op. cit.*, 28.

⁶¹ M. Slabe, *op. cit.*, 62—64.

⁶² Ibid, 64.

⁶³ Z. Vinski, *op. cit.*, 29.

⁶⁴ I. Kovrig, *op. cit.*, 221 и даље.

⁶⁵ Ibid. 222.

⁶⁶ A. Salamon — L. Barkóczy, *op. cit.*, 66.

⁶⁷ Д. Димитријевић, *op. cit.*, 29.

⁶⁸ N. Miletić, *op. cit.*, 151.

⁶⁹ M. Slabe, *op. cit.*, 72.

указивало на могућност да су ножеви у женским гробовима део прибора за обраду пребе.

г) *Кресила и кремене* — У гробовима 15, 50 и 51, од којих је само гроб 15 могао бити опредељен као мушки, поред ножева су били постављени и полуретуширани кременови. У гробу 41 поред кремена се налазило гвоздено кресило, што би представљало једину индицију да је покојник мушкарац. Гвоздено кресило, али без кремена, нађено је у гробу 36, који је због лоше очуваности скелетних остатака полно неопредељен.

Поводом ових налаза М. Слабе закључује да су кресила обележја мушких гробова. Употреба кресила је везана за касноантички период, али је по мишљењу Слабе раширена и на гепидским подручјима⁷⁰. До исте констатације је дошла и Д. Димитријевић уз напомену да је кремене претежно праисторијски артефакт у секундарној употреби. Кресива из Кормадина, типолошки слична нашим, према анализи Д. Димитријевић припадају старијој групи⁷¹.

Потребно је напоменути да у касноантичким гробовима са територије Виминација ни у једном случају није регистрован ни кремен ни кресило. Појава кремена и кресила на овој некрополи указује на увођење новог материјала у гробни инвентар.

е) *Новац* — У гробовима 24 и 52 регистрован је по један римски новчић. У гробу 24 сребрни новац Хадријана је нађен са десне стране карлице, а у гробу 52 бронзани новац Константина I је био постављен поред левог фемура.

На некрополама из времена сеобе народа полагање римског новца у гроб представља већ документовану појаву⁷².

Закључак

Типолошка интерпретација гробних прилога и изолованост ове некрополе у односу на територије осталих виминацијских некропола омогућује њено опредељивање у време сеобе народа.

Систематичност у укопавању гробова који следе, не сасвим правилне редове, као и присуство покојника оба пола и свих узраста указује на мању некрополу насеобинског карактера. Сасвим је јасно да се не ради о гробовима једне пролазне етничке популације.

У тој констелацији и временском оквиру, сматрамо да се некропола мора везати за неко

⁷⁰ Ibid. 71.

⁷¹ Д. Димитријевић, *op. cit.*, 30.

⁷² N. Miletić, *op. cit.*, 153 са наведеном литературом.

од германских племена које је у време сеобе народа насељавало територију римског Виминација. У целини посматран материјал указује на позни 5. век, тј. на период који следи после распада Хунске државе. У тако суженом временском оквиру могу се издвојити једино Источни Готи као могући становници ове територије⁷³.

Палеовизантијски војни логор и насеобински стратум тог доба јасно говоре да Виминациј није био трајно напуштен после хунских освајања 441. године⁷⁴. Отуда је сасвим логично претпоставити један континуитет живота на овом тлу и током немирних година петог века⁷⁵. Насеобински део некрополе највероватније треба тражити у обновљеном градском језгру⁷⁶.

Материјал из гробова је једним делом рађен у духу традиције касноантичких радионица, али с друге стране, бројни прилози указују и на неке новине без аналогија у касноантичком материјалу Виминација. И у једној и у другој групи прилога евидентно је одсуство луксузног материјала.

Присутност касноантичког материјала не представља неубичајену појаву на некрополама овог доба. Таква је ситуација већ позната у бројним некрополама 5. и 6. века. Тешко је рећи да ли се у оваквим случајевима ради о директном преузимању античких предмета или о продуженој продукцији занатских радионица, које и током 5. и 6. века настављају производњу устаљених форми. Сасвим је могуће да су виминацијске радионице, као афирмисани занатски центри, наставиле уобичајену производњу своје робе и да су се само у изузетним случајевима прилагођавале новој моди и захтевима појединаца. Логична је и теза Н. Милетић да је касноантички материјал, који преузимају разни германски народи, временом постао својина и њихове културе⁷⁷.

Минбуше са пуноливеним масивним полиедром или минбуше са мрежастим полиедром и стакленим улошком, бронзане фибуле са орна-

⁷³ На основу делимичног увида у материјал и саопштених основних закључака З. Вински је у свом раду (*Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens, Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*, Novi Sad, 1978, 36) уз извесна ограничења прихватио могућност да је ова некропола бар делимично у вези са Остроготима касног 5. века.

⁷⁴ Византијски извори за историју Народа Југославије I (Београд, 1955), 8—11.

⁷⁵ J. Kovačević, *Esquisse d'une étude sur les rapports entre la population de l'Empire et les «barbares au IVe—VIe s»*, Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini, Novi Sad 1978, 9—31.

⁷⁶ Извесне индиције у вези овог закључка већ су запажене приликом стратиграфских истраживања насеља током 1973—1974. године.

⁷⁷ N. Miletić, *op. cit.*, 155.

ментом који је изведен техником дубоког рова-шења, па и оне гвоздене, бронзана огледала, велике плочасте перле од Хилицара које нису у саставу ниске, пребице са снажно повијеним трном и чешљеви као обновљени гробни прилог после једног вакуума у гробовима касне антике, указују на нове моменте које су диктирали захтеви нове моде, делом садржане у промени одеће и фризура. Ни један од наведених предмета није у овом облику регистрован у касноантичким гробовима Виминација.

И поред веома развијене продукције керамичарских радионица Виминација, ни у једном гробу ове некрополе није регистрован керамички суд. Гробови Источних Гота, чије је покрштавање вршено већ током 4. века, немају керамичке прилоге. У складу са ранохришћанским прописима покојници се сахрањују без прилога. Толерирани су само функционални и украсни детаљи одеће и предмети везани за најужу личну употребу. Новац као гробни прилог по правилу је требало да буде искључен из гробног инвентара. Оваквим прописима Д. Димитријевић објашњава одсуство керамике у гробовима Гота и Гепида. Она закључује да се због ишчезавања керамичких прилога ове две групације издвајају из групе германских племена⁷⁸. Н. Милетић је поводом некрополе у Раковчанима закључила да се због одсуства керамике она разликује од некрополе гепидског и лангобардског живља⁷⁹.

Ни један мушки гроб наше некрополе нема оружје. То би било у складу са закључком З. Винског да Остроготски мушки гробови, за разлику од гробова других германских племена, немају оружје⁸⁰.

И други закључак истог аутора да су Готима непознате торбице⁸¹ поткрепљује етничко опредељивање сахрањених на овој некрополи. У истом раду аутор је закључио да су Остроготи, Гепиди и Лангобарди једине три германске скупине другог таласа које су оставиле археолошки опредељив материјал из 5. и 6. века. Он наводи да су чешће некрополе староседелаца на којима се укопава остроготски елемент и да нема искључиво германских некропола.

Ситуација у складу са овим задњим закључком потврђена је недавним налазом три гроба из прве половине 6. века. Гробови леже у једном низу што индицира могућност да се током даљих радова и на овом месту открије још једна некропола из времена сеобе народа. Значајно је да

су ови покојници сахрањени на територији римске некрополе која је напуштена у првим деценијама 3. века⁸². Међутим, оваква ситуација није потврђена на некрополи са локалитета Бурдељ. Тешко би било да се објасни формирање једне мале изоловане некрополе староседелаца на сса 40 метара удаљености од некрополе која је коришћена до средине 3. века. Ако су се Германи по правилу сахрањивали на гробљима староседелаца, онда би било логично да су и у овом случају користили територију већ постојеће некрополе. Изгледа да правила нема и да је коришћење старе или формирање нове некрополе зависило једино од локалних услова. Чак изгледа и логична ситуација да се у склопу нових верских схватања, која неминовно утичу и на промену погребног ритуала, формира нова гробљанска територија изван зоне паганских сахрана.

Питање је да ли се на овој некрополи поред готског сахрањивао и покрштен староседелачки живаљ. Због лоше очуваности скелета антрополошка анализа није дала поуздане резултате. Неколико покојника су у прелиминарној обради опредељени као Германи⁸³, али се тим податком не добија одговор на постављено питање. Као што је већ уочено ни присуство материјала касноантичког порекла не представља сигурну одредницу при етничком разврставању покојника. У истој мери ни гробне конструкције не представљају сигурне оријентире за етничку детерминацију сахрањених. А. Salamon и L. Barkóczy су закључили да гробови који су делимично конструисани од опека показују да становништво и у овој касној фази сахрањивања тежи ка очувању традиција⁸⁴. За гробове покривене даском З. Вински изричито каже да су типични за староседелачке гробове⁸⁵. Супротно овоме је мишљење Н. Милетић која сматра да су гробови са дрвеним оквиром или сахране у деблу типични за Германе⁸⁶.

У сваком случају број гробова са дрвеном конструкцијом је тако мали на нашој некрополи да се на основу тог податка и не би смело дискутовати о етничкој припадности некрополе у целини. Због тога се морамо задовољити претпоставком да је на овој веома ограниченој гробљанској територији која је коришћена само

⁸² Гробови су откривени на локалитету Више гробаља у току јесење кампање 1979. године. Опредељени су у прву половину 6. века на основу прилога, првенствено фибула. Још један гроб из времена сеобе народа откривен је у исто време, топографским сондама, на локалитету Њиве код Млаве.

⁸³ Прелиминарну антрополошку анализу је извршио проф. др Србољуб Живановић.

⁸⁴ А. Salamon — L. Barkóczy, *op. cit.*, 72.

⁸⁵ Z. Vinski, *op. cit.*, 56.

⁸⁶ N. Miletić, *op. cit.*, 154.

⁷⁸ Д. Димитријевић, *op. cit.*, 30.

⁷⁹ N. Miletić, *op. cit.*, 154.

⁸⁰ Z. Vinski, *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine*, *Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu V*, (1971), 51 и даље.

⁸¹ Ibid. 54.

неколико деценија, сахрањена једна етничка групација, у овом случају источно готска.

Староседелачки живаљ је наставио сахрањивање својих покојника, и после покрштавања, на територији античке некрополе Пећине⁸⁷. У немогућности да се на територији некрополе са локалитета Бурдељ, која је у целини истражена, добију нови подаци, надамо се да ће две нове локације са гробовима из времена сеобе народа употпунити изнете закључке и у позитивном или негативном смислу дати решења за постављене хипотезе.

КАТАЛОГ⁸⁸

Гроб 3 (Т. I, 1—4)

На коти 1.00 м констатован је горњи ниво гроба чију је јз. половину покривало 6 фрагментованих тегула дебљине 3,5 см. Тегуле су биле постављене на тањи слој земље дебљине сса 7 см. Дно гробне раке је на коти 1.20. Гроб је оријентисан јз.—си. са девијацијом од 15° си. делом ка истоку. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Глава је пала на лево раме. Кости су лоше очуване. Дужина скелета је 1.60 м. Пол је женски.

Прилози:

1. Гвоздена лучна фибула (Т. I, 1)
2. Четири кружне плочасте перле од ћилибара, пречника 1,6 до 2,2 см. (Т. I, 2)
3. Делови дворедног коштаног чешља (Т. I, 3)
4. Коштана плочаста перла, нађена поред чешља (Т. I, 4)

Гроб 4 (Т. I)

Слободно укопан дечји гроб у слој леса са мрким мрљама. Дно гробне раке је на коти 1.20. Скелет је лоше очуван. Оријентисан је з.—и. Дужина на којој су видни трагови костију износи 42 см. Гроб је без прилога.

Гроб 5 (Т. I, 5)

На коти 1.30 регистровани су скелетни остаци. Дно раке је укопано у слој жућкасте иловаче са мрким мрљама. Оријентација гроба је з.—и. са де-

⁸⁷ Неколико поуздано хришћанских гробова откривено је на територији касноантичке некрополе на локалитету „Пећине“.

⁸⁸ Гробови на таблама дати су у размери 1 : 20, док су прилози репродуковани у размери 1 : 1. При обележавању гробова задржана је теренска нумерација која је по систему *numerus sigens* пратила редослед откривања гробова на римској и овој некрополи. Територијална издвојеност некропола уочена је током поодмаклих ископавања. Нумеричка обележавања на фотографисаним гробовима била су разлог да се не приступи пренумерацији гробова по некрополама.

вијацијом од 11° источним делом ка северу. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Рукe су шакама положене на карлицу. Десна нога је мало савијена у колену. Лобања је пала на лево раме. Дужина скелета је 1.30 м. Пол је мушки.

Прилози:

1. Гвоздена појасна преџица са бронзаним трном.

Гроб 6 (Т. I, 6—7)

На коти 1.17 м констатован је горњи ниво гроба. Гробну конструкцију образују опеке сложене у виду ковчега. Покривач гроба чине 5 целих и једна фрагментована опека. Опеке су сложене по ширини. На исти начин и истим бројем опека је патосано дно гроба. Бочне стране затварају по две целе и по три фрагментоване опеке које су укопане ужим странама. Бочне стране су под притиском земље улегле ка унутрашњости гроба. Чеоне стране је затварала по једна опека. Димензије целих опека су 42×28×3,5 см. На већем броју опека је отиснут знак животињске шапе. Дужина гробне конструкције је 1.73, ширина 0.42 а висина 0.28 м. Кости покојника су веома трошне. Дужина скелета је 1.50 м. Оријентација гроба је з.—и. са девијацијом од 20° источним делом ка северу.

Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Рукe су опружене поред тела. Десна рука је приликом распадања лигамената пала изван опека дна. То значи да је до дислоцирања опека на бочним странама дошло у моменту затрпавања гроба. Ноге покојника се додирују у коленима, те се стиче утисак да су биле везане. Женски пол је констатован само на основу прилога.

Прилози:

1. 47 перли од тамно плавог стакла, малих димензија, кружног пресека. Неколико цилиндричних перлица од златног лима, све распаднуте. (Т. I, 6)
2. Две бронзане минбуше са мрежастим полиедарским јагодама. У унутрашњости полиедра се налазио уложак од глинасте масе (Т. I, 7).

Гроб 7 (Т. II, 1—3)

На коти 1.50 м регистровани су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Укоп гробне раке се прати од коте 1.30 м. У слоју жућкастог леса оцртала се правилна правоугаона површина (1.90×1.00 м) испуњена мрком масном земљом. Скелет је лоше очуван. Евидентирани су само фрагменти лобање, надлактица, бутних и потколених костију. Гроб је оријентисан з.—и. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. По траговима коштаног праха изгледа да су рукe биле опружене поред тела. Укупна дужина скелета је 1.30 м.

Прилози:

1. Фрагментована гвоздена појасна преџица са већим делом бронзаног трна (Т. II, 1)
2. Фрагментована гвоздена лучна фибула, лежала између бутних костију (Т. II, 2)
3. Фрагмент потпуно кородираниог гвозденог предмета, изгледа сечиво ножа (Т. II, 3).

Гроб 8 (Т. II, 4—5)

У слоју жућкастог леса, на коти 1.25 м, регистроване су једна цела и једна фрагментована опека. Димензије целе опеке су $40 \times 24 \times 5$ см. На целој опеди је отиснут печат LEG VII CL P F. Опеке су овде у секундарној употреби јер су на обема видни трагови малтера са туцаном циглом. Опеке су лежале над правоугаоном површином гробног укопа. Од коте 1.50 м прати се јасније оцртана контура гробне раке, коју од ове нивелете испуњава сасвим тамна масна земља. На коти 1.68 м регистровани су скелетни остаци. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 5° источним делом ка северу. Опеке су лежале над западним делом скелета. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Руче су опружене поред тела. Лобања је пала на лево раме. Дужина скелета је 1.59 м. Услед лоше очуваности женски пол је претпостављен само на основу прилога.

Прилози:

1. Перле од белог стакла, цилиндричног облика, уздужно жљеблене и перле од љубичастог стакла полиедарског облика. Укупно 22 перле и неколико фрагмената (Т. II, 4)
2. Остаци дворедног коштаног чешља (Т. II, 5)

Гроб 9 (Т. II, 6—7)

На коти 1.55 у слоју жућкасте иловаче откривени су скелетни остаци млађе особе. Гроб је оријентисан з.—и. са скретањем од 17° источним делом ка северу. Покојник је слободно укопан. Кости су лоше очуване. Дужина скелета је 1.29 м. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Десна рука је опружена поред тела а лева је савијена у лакту и шаком положена на карлицу. Глава је пала на лево раме.

Прилози:

1. Бронзана појасна пребица са профилисаним трном чији је врх украшен урезима распоређеним у виду рибље кости (Т. II, 6)
2. Гвоздена пребица за ремен, оштећена јаком корозијом (Т. II, 7).

Гроб 13 (Т. III)

На коти 1.25, у слоју жућкастог леса оцртава се правоугаони укоп гробне раке испуњен тамном мрком земљом. На коти 1.40 откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 26° источним делом ка северу. Кости горњег дела скелета су дислоциране. Лобања је разбијена. Калота лобање је лежала поред леве стране карлице. Кости грудног коша и руку су груписани. Међу њима се налазила и фрагментована опека. Гроб је без прилога. Судаћи по страстиграфској ситуацији у сонди и правилним контурама укопа гробне раке пљачка гроба није могла бити извршена у новије време.

Гроб 14 (Т. III, 1—8)

У слоју жућкастог леса, на коти 1.40, оцртала се правоугаона контура гробне раке испуњена мрком земљом са тамним масним мрљама. На коти 1.70,

у слоју иловаче, откривени су скелетни остаци. Кости су трошне. Покојник је био положен на даску која је очувана у угљенисаним траговима. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 9° источним делом ка северу. Дужина скелета је 1.60 м. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Десна рука је опружена поред тела, а лева је савијена у лакту и шаком положена на карлицу. Глава је пала на лево раме. Женски пол је претпостављен само на основу прилога.

Прилози:

1. Пар бронзаних минбуша. Једна има мрежасту а друга пуноливену полиедар (Т. III, 1)
2. 64 перле различите по облику и величини. Рађене су од тамно плаве, зелене, црвене, беле и црне стаклене пасте. Веће перле су израђене од смесе глине и стаклене пасте. Облици су према пресецима кружни, цилиндрични, елиптични и у виду осмица (Т. III, 2)
3. Гвоздена лучна фибула, на левом рамену (Т. III, 3)
4. Гвоздена лучна фибула на десном рамену (Т. III, 4)
5. Гвоздена појасна пребица са масивним повијеним трном (Т. III, 8)
6. Сечиво мањег гвозденог ножа са делом усадника (Т. III, 5)
7. Три кружне плочасте перле од ћилибара (Т. III, 6)
8. Биконична перла од зелене стаклене пасте украшена хоризонталним урезима (Т. III, 7).

Гроб 15 (Т. IV, 1—8)

На коти 1.40, у слоју жућкастог леса, оцртала се правоугаона контура гробне раке. Укоп се прати на исти начин као код гроба 14. Скелетни остаци се налазе на коти 1.76 у слоју глине. Покојник је био положен на даску која је очувана у угљенисаним траговима. Покојник је оријентисан з.—и. са девијацијом од 19° источним делом ка северу. Сахрањен је у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Очуване су само дуге кости. Остале се прате по контурама коштаног праха. Дужина скелета је 1.83 м.

Прилози:

1. Сребрна појасна пребица са оковом. Глава трна је украшена двоструко урезаним укрштеним линијама (Т. IV, 1)
2. Гвоздена пребица за ремен (Т. IV, 2)
3. Фрагментован гвоздени нож и део аморфног гвозда, можда од каније (Т. IV, 3)
4. Фрагментован кремен са slabим ретушем (Т. IV, 4)

Гроб 16 (Т. IV, 5—10)

На коти 1.15 у слоју леса оцртале су се контуре правоугаоне гробне раке. Унутрашњост раке је испуњена масном мрком земљом. Скелетни остаци слободно укопаног покојника налазе се на коти 1.70, у слоју иловаче. Покојник је сахрањен у испруженом ставу. Руче су опружене поред тела. Скелет је лоше очуван. Недостају кости грудног коша и кар-

лице, обе шаке и оба стопала. Очувана дужина је 1.66 м. Оријентисан је з.—и. Женски пол је констатован само на основу прилога.

Прилози:

1. Две бронзане минђуше са тордираним алкама и мрежастим полнедарским јагодама (Т. IV, 5)
2. Ниска од сасвим ситних перли кружног облика од тамно плаве пасте (Т. IV, 6)
3. Бронзана цикада фибула, на десном рамену. Недостаје игла (Т. IV, 7)
4. Лучна бронзана фибула, на левом рамену. Недостаје игла (Т. IV, 8)
5. Чеони део гвоздене појасне пребице (Т. IV, 9)
6. Три плочасте кружне перле од ћилибара (Т. IV 10).

Гроб 21 (Т. V)

На коти 1.70, у слоју иловаче, откривен је скелет слободно укопаног покојника. Оријентисан је з.—и. са девијацијом од 2° источним делом ка северу. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Руче су опружене уз тело. Глава је пала на лево раме. Очувана дужина скелета је 1.55 м. Кости су распаднуте и оцртавају се само њихови обриси. У пределу скочних зглобова ноге се преклапају, из чега се закључује да су биле везане. Гроб је без прилога.

Гроб 22 (Т. V, 1—2)

На коти 1.76, у слоју иловаче, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Оријентисан је з.—и. са девијацијом од 25° источним делом ка северу. Покојник је положен на леђа у опруженом ставу са рукама уз тело. Глава је пала на лево раме.

Прилози:

1. Чеона страна гвоздене пребице на десном рамену, можда од ремена (Т. V, 1)
2. Мањи гвоздени нож, десно поред лобање (Т. V, 2).

Гроб 23 (Т. V)

На коти 1.37 у слоју леса, оцртала се контура правоугаоне гробне раке чија је унутрашњост испуњена мркком масном земљом. Гроб је конструисан од опека које су сложене у виду ковчега. Бочне стране гроба затварају опеке које су ломљене по дужини и насатично укопане. Покривач гроба чине 5 целих и једна фрагментована опека. Опеке покривача су сложене по ширини. Дно је патосано са 6 целих опека сложених по ширини. Дно раке је на коти 1.69. Дужина конструкције је 1.74, ширина 0.41, висина 0.32 м. Оријентација је з.—и. са девијацијом од 30° источним делом ка северу. Скелет је лоше очуван. Лобања је фрагментована. У фрагментима су очуване и кости грудног коша, карлице и руку. Очувана дужина скелета је 1.62 м. Прилога нема.

Гроб 24 (Т. V, 3—9)

На коти 1.40, у слоју леса констатована је правоугаона контура гробне раке. Укоп раке је испуњен мркком масном земљом. Укоп се прати до коте

2.00. На тој дубини, у слоју глине, констатовани су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу, са рукама опруженим уз тело. Глава је пала на лево раме. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 26° источним делом ка северу. Дужина скелета је 1.62 м. Кости су трошне.

Прилози:

1. Сребрни новац Хадријана (Т. V, 3)
2. Бронзана појасна пребица (Т. V, 4)
3. Сребрни појасни језичак израђен од двоструког лима. На горњем делу је украшен са 4 урезане линије изнад којих је 5 урезаних кружића са назначеним центром (Т. V, 5)
4. Фрагментован гвоздени прстен (Т. V, 6)
5. Две сребрне појасне нитне (Т. V, 7)
6. Фрагментован гвоздени нож са усадником (Т. V, 8)
7. Чеони део мање гвоздене пребице за реман, поред десног рамена
8. Појасна гвоздена пребица са фрагментованим трном (Т. V, 9)

Гроб 25

На коти 0.96 регистрован је скелетни гроб. Сахрана је извршена у обрушеној зидној субструкцији једног руралног објекта из средине 4. века. Оријентација гроба је сз.—ји. са девијацијом од 10° сз. дела ка северу. Оријентација гроба је диктирана правцем пружања зидне конструкције. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Скелет је лоше очуван. *In situ* су затечене само кости ногу са делом кичменог стуба. Припадност овог гроба некрополи из времена сеобе народа је претпостављена једино на основу података да је сахрана извршена после рушења објекта. Пошто је објекат израђен око средине 4. века, а констатоване су две грађевинске фазе, до његовог рушења је, највероватније, дошло у 5. веку. Гроб је без прилога.

Гроб 26 (Т. VI, 1—5)

На коти 1.96, у слоју глине, откривени су остаци гробне конструкције од тегула. Тегуле су биле сложене у виду ковчега. Бочне стране су конструисане од насатично укопаних тегула димензија 50×37×3 см. Већина је дислоцирана под притиском земље. Опеке покривача су пале у гроб. Гроб је оријентисан јз.—си. Покојник је положен на десни бок. Руче су прекрштене на грудима. Лева рука је положена преко десне. Десна нога је испружена а лева је савијена у колену и укрштена преко десне, тако да средњи део потколених костију лежи на колену десне ноге. Дужина скелета је 1.58. Кости су у лошем стању. Женски пол је претпостављен на основу прилога.

Прилози:

1. Минђуша од бронзане жице, типа каричице (Т. VI, 1)
2. Већа гвоздена пребица са фрагментованим трном (Т. VI, 2)
3. Мања гвоздена пребица са повијеним трном (Т. VI, 3)

4. Сечиво гвозденог ножа са делом усадника (Т. VI, 4)
5. Бронзани прстен типа алке, кружног пресека (Т. VI, 5)

Гроб 27 (Т. VI)

На коти 1.70, у слоју глине, откривен је слободно укопани дечји скелет. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу, са рукама опруженим уз тело. Лобања је потпуно распаднута. Пала је на лево раме. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 12° источним делом ка северу. Дужина скелета је 1.00 м. Кости су распаднуте. Гроб је без прилога.

Гроб 28 (Т. VI, 6—8)

На коти 1.68, у слоју глине, откривен је скелет слободно укопаног покојника. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 16° источним делом ка северу. Покојник је сахрањен у испруженом ставу. Положен је на леђа са рукама опруженим поред тела. Глава је пала на лево раме. Дужина скелета је 1.60 м. Кости су сасвим трошне.

Прилози:

1. Две фрагментоване гвоздене лучне фибуле (Т. VI, 6)
2. Гвоздена појасна прећица са повијеним трном (Т. VI, 7)
3. Две веће перле од пасте са примесом глине, украшене црвеном инкрустацијом (Т. VI, 8).

Гроб 29 (Т. VII—VIII)

На коти 1.90, у слоју иловаче, откривен је скелет слободно укопаног покојника. Оријентација гроба је з.—и. са девијацијом од 20° источним делом ка северу. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Руке су опружене поред тела. Скелет је релативно добро очуван. Темени и потиљачни део лобање је распаднут. Кости грудног коша и карлице су трошне. Дужина скелета је 1.56. Пол је женски.

Прилози:

1. Две бронзане лучне фибуле. Лук је украшен урезима који имитирају тордур (Т. VII, 1)
2. Кружна плочаста перла од ћилибара са 5 перфорација (Т. VII, 2)
3. Гвоздена појасна прећица са повијеним трном (Т. VIII, 1)
4. Два фрагмента бронзане појасне оплате (Т. VIII, 2)
5. Две веће перле од тамне пасте са примесом глине. Једна је украшена белом а друга црвеном инкрустацијом (Т. VII, 3)
6. Две перле од тамне пасте са примесом глине, украшене црвеном и белом инкрустацијом (Т. VII, 4)
7. Сребрна гривна са отвореним и проширеним крајевима (Т. VII, 5)
8. Два биконична керамичка пршљенка, један сасвим распаднут (Т. VIII, 3)
9. Масивна бронзана наруквица типа алке (Т. VII, 6)
10. Дворедни коштани чешаљ (Т. VII, 7)

11. Сечиво мањег гвозденог ножа (Т. VIII, 4)
12. Кружно бронзано огледало (Т. VII, 8)
13. Четири кружне плочасте перле од ћилибара, једна је фрагментована (Т. VII, 9).

Гроб 30 (Т. V, 10—11)

На коти 1.60, у слоју глине, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Кости су сасвим трошне и делимично су распаднуте. Покојник је сахрањен у испруженом ставу са рукама поред тела. Глава је пала на лево раме. Ноге се у коленима додирују, изгледа да су биле везане. Оријентација гроба је з.—и. са девијацијом од 8° источним делом ка северу. Дужина скелета је 1.65 м.

Прилози:

1. Делови распаднутог гвозденог ножа који је лежао са леве стране карлице.
2. Сребрна појасна прећица са профилисаним трном (Т. V, 10)
3. Гвоздена прећица за ремен са повијеним трном (Т. V, 11).

Гроб 31 (Т. X)

У слоју жућкастог компактног леса, на коти 0.96 уочена је правоугаона контура укопа гробне раке, испуњена мрком земљом са масним тамним мрљама. Скелет слободно укопаног покојника је регистрован на коти 1.52. Ради се о дечјем гробу који је оријентисан з.—и. Покојник је положен на леђа са рукама опруженим поред тела. Лобања је распаднута. Кости су трошне. Дужина скелета је 77 см. Гроб је без прилога.

Гроб 32 (Т. VI)

На коти 1.73, у слоју глине, откривени су остаци дислоцираног скелета. Простор захваћен костима има дужину 1.82 м.

Прилози:

1. Фрагментован коштани чешаљ (Т. VI, 9)
2. Могуће је да овом гробу припада сечиво гвозденог ножа које је нађено на коти 1.32 непосредно изнад гроба. Дужина сечива са делом усадника износи 13 см.

Гроб 33 (Т. VI, 10—11)

На коти 2.23, у слоју сасвим влажне глине, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Оријентација гроба је з.—и. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу. Руке су опружене уз тело. Дужина скелета је 1.64 м.

Прилози:

1. Трагови распаднутог гвозденог предмета поред леве шаке, можда нож.
2. Две гвоздене фибуле од којих су очувани само мањи делови (Т. VI, 10)
3. 62 ситне перле од стакла и 5 перли од танког златног лимана (Т. VI, 11).

Гроб 34 (Т. IX, 1—5)

На коти 1.78, у слоју глине откривен је скелетни гроб оријентисан з.—и. са девијацијом од 19° источним делом ка северу. Три фрагментоване тегуле, насатично укопане, уоквиравале су главу покојника. Четврта тегула, хоризонтално положена на њих, чинила је покривач над главом. Испод главе је постављена једна тегула. Покојник је положен на леђа. Десна рука је опружена поред тела, док је лева савијена у лакту и шаком положена на карлицу. Скелет је релативно добро очуван. Дужина скелета је 1.60 м. Ноге се додирују у скочним зглобовима, што индицира да су биле везане. Пол је женски.

Прилози:

1. Две плочасте перле од ћилибара (Т. IX, 1)
2. Две перле од тамне пасте хексагоналног облика и 4 мање кружне перле од стакла (Т. IX, 2)
3. Фрагмент гвоздене лучне фибуле на левом рамену, очуван лук са делом ноге, фрагментована друга гвоздена фибула на десном рамену (Т. IX, 3)
4. Минђуша типа каричице, преломљена на три дела (Т. IX, 4)
5. Остаци дворедног коштаног чешља (Т. IX, 5).

Гроб 35 (Т. VIII)

На коти 1.85, у слоју глине, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Кости су лоше очуване. Лобања је потпуно распаднута. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 16° источним делом ка северу. Покојник је сахрањен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Дужина скелета је 1.52. Гроб је без прилога.

Гроб 36 (Т. VIII, 5—9)

На коти 1.65, у слоју глине, налазе се скелетни остаци слободно укопаног покојника. Покојник је сахрањен у испруженом ставу са рукама опруженим поред тела и шакама прислоњеним уз карлицу. Лобања је фрагментована и пала је на лево раме. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 22° источним делом ка северу. Дужина скелета је 1.63 м. Кости су веома трошне.

Прилози:

1. Кородирана гвоздена преџица без очуваног трна (Т. VIII, 5)
2. Украсни предмет од црне смоласте масе украшен урезима (Т. VIII, 6)
3. Део гвозденог предмета неодређене намене (Т. VIII, 7)
4. Сребрна минђуша са пуноливеним полиедром (Т. VIII, 8)
5. 12 перли цевастог облика од танког сребрног лимма, две перлице малих димензија од тамне пасте, кружног пресека (Т. VIII, 9).

Гроб 37 (Т. VIII)

На коти 1.60, у слоју глине, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Ради се о дечјем гробу. Покојник је сахрањен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Ноге се до-

дирују у пределу скочних зглобова. Оријентација гроба је з.—и. Кости су у лошем стању. Лобања је распаднута. Очувана дужина скелета је 1.17 м. Гроб је без прилога.

Гроб 38 (Т. IX, 6—11 и X, 1—5)

На коти 1.66, у слоју глине, откривен је скелет одрасле женске особе. Покојница је слободно укопана. Положена је на леђа у испруженом ставу са рукама уз тело. Ноге су у пределу скочних зглобова скоро преклопљене, што значи да су биле везане. Лобања је фрагментована. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 3° источним делом ка северу. Дужина скелета је 1.60 м.

Прилози:

1. Две кружне перле од пасте превучене златним лимом, једна цеваста од златног лимма, четири перле од тамне пасте, елиптичног облика, четири перле од тамне пасте са пресеком у виду осмица (Т. IX, 8)
2. Две лучне гвоздене фибуле, обе фрагментоване (Т. IX, 7)
3. Две перле од ћилибара калотастог облика (Т. X, 1)
4. Октаедарска перла од белог стакла (Т. X, 2)
5. Перла од зеленог стакла украшена кришкастим орнаментом (Т. X, 3)
6. Сребрна појасна преџица са повијеним трном (Т. IX, 9)
7. Фрагментовано бронзано дугме (Т. IX, 10)
8. Два фрагмента сечива једног гвозденог ножа (Т. IX, 11)
9. Прстен од сребрне жице (Т. X, 4)
10. Кружно бронзано огледало (Т. X, 5)
11. Остаци дворедног коштаног чешља (Т. IX, 6).

Гроб 39 (Т. X)

На коти 1.70, у слоју глине, откривени су остаци дислоцираног гроба. *In situ* су остале само кости ногу. Дужина гробне раке, ухваћене на основу неправилних контура укопа, износи око 1.60 м. Оријентација гроба је з.—и. са девијацијом од 5° источног дела ка северу. Гроб је без прилога.

Гроб 40 (Т. XI, 1—3)

На коти 1.68, у слоју иловаче, откривене су потпуно дислоциране кости. *In situ* су затечене само кости ногу.

Прилози:

1. Изнад нивелете гроба, на коти 0.40 м нађена је фрагментована гвоздена фибула (Т. XI, 1)
2. Међу дислоцираним костима је лежала фрагментована гвоздена појасна преџица без трна (Т. XI, 2)
3. У слоју непосредно изнад скелета нађен је део пуноливног сребрног прстена (Т. XI, 3).

Гроб 41 (Т. XI, 4—6)

На коти 1.70, у слоју глине, откривен је скелет слободно укопаног покојника. Покојник је сахрањен у испруженом ставу, са рукама опруженим по-

ред тела и шакама ослоњеним на карлицу. Лобања је пала на десно раме. Оријентација гроба је јз.—си. са девијацијом од 5° си. делом ка југу. Кости су лоше очуване и трошне су. Недостају кости грудног коша и карлице. Дужина скелета је 1.68 м.

Прилози:

1. Гвоздени предмет полумесечастог облика јако кородиран, изгледа да се ради о кресилу (Т. XI, 5)
2. Полуретуширани кремен (Т. XI, 6)
3. Фрагментована гвоздена појасна пребица са делом повијеног трна (Т. XI, 4).

Гроб 43 (Т. XII, 1—2)

На коти 1.53, у слоју леса, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Оријентација гроба је јз.—си. са девијацијом од 3° си. делом ка југу. Гроб је дечји. Дужина скелета је 96 см. Кости су веома лоше очуване. Покојник је сахрањен у испруженом ставу. Од десне руке је очувана само надлактица, а лева рука је опружена поред тела и шаком положена на карлицу.

Прилози:

1. Мања бронзана пребица за ремен са повијеним трном (Т. XII, 1)
2. 30 перли различитих по материјалу, облику и боји: три мање перле од њилибара неправилног кружног облика; једна већа фрагментована и две мање перле од стаклене пасте са примесом глине полукружног пресека; три перле исте фактуре квадратног пресека; једна карнеолска перла са зарезаним угловима; двадесет перли од зеленог стакла, малих димензија и кружног пресека (Т. XII, 2).

Гроб 44 (Т. XII)

На коти 1.58, у слоју леса, оцртале су се контуре правоугаоне гробне раке. Гробну раку испуњава жута масна земља са мрким мрљама. На коти 1.7, у слоју глине, налазе се скелетни остаци покојника дечјег узраста. Испод и изнад скелета регистровани су остаци калцинисаних дасака. Покојник је сахрањен у испруженом ставу. Положај руку, услед оштећености костију, није утврђен. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 7° источним делом ка северу. Дужина скелета је 96 см. Гроб је без прилога.

Гроб 45 (Т. XII)

На коти 1.76, у слоју глине, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Гроб није откривен у целини. Очишћен је само горњи део скелета до карличних костију. Даље откривање је било обустављено због великих наслага земље, која због карактера локације није могла бити откољена. Лобања је фрагментована а кости лица су потпуно распаднуте. Покојник је положен на леђа са рукама опруженим уз тело. Оријентација гроба је з.—и. са девијацијом од 6° источног дела ка југу. Откривени део гроба је без прилога.

Гроб 46 (Т. XII, 3)

На коти 1.66, у слоју глине, откривен је скелет слободно укопаног покојника. Гроб је оријентисан јз.—си. са девијацијом од 8° си. делом ка истоку. Покојник је сахрањен у испруженом ставу, са рукама опруженим уз тело. Шаке су испод карличних костију. Кости су веома трошне. Потколенице су фрагментоване. Очувана дужина скелета је 1.48 м.

Прилози:

1. Лучна бронзана фибула рабена у техници ливења са ровашењем (Т. XII, 3).

Гроб 47

На коти 0.80, у слоју црнице, регистровани су остаци дислоцираног скелета. *In situ* је лежала само фрагментована лобања и подлактица леве руке. Прилози нису констатовани.

Гроб 48 (Т. XIII, 1—3)

На коти 1.37, у слоју леса, откривени су скелетни остаци дечјег гроба. Покојник је сахрањен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Глава је пала на лево раме. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 9° источним делом ка северу. Дужина скелета је 95 см. Лобања је распаднута. Све кости, изузев дугих, очуване су у траговима.

Прилози

1. Бронзана алка, кружног пресека (Т. XIII, 1)
2. 43 перле различите по боји, облику и величини. Све су израђене од стаклене пасте плаве, жуте, беле, зелене и корално црвене боје. Пресеци су кружног, елиптичног и квадратног облика (Т. XIII, 2)
3. Привесци од полуобраћених јелењих зуба бушењих у корену правилним кружним отвором. Зуби су бојени металним оксидом. Прикупљено је 7 зуба (Т. XIII, 3).

Гроб 49 (Т. XII, 4—5)

На коти 1.48, у слоју леса, откривени су дислоцирани скелетни остаци. *In situ* су затечене само потколоне кости са костима стопала.

Прилози:

1. Три перле од тамно плаве пасте са примесом глине. Украшене су белом и корално црвеном инкрустацијом. Лежале су између костију лобање, карлице и бутне кости. (Т. XII, 4)
2. Са истог места потичу фрагменти дворедног коштаног чешља (Т. XII, 5)
3. Мањи фрагменти аморфног гвожђа.

Гроб 50 (Т. XIII, 4—10)

На коти 1.67, у слоју иловаче, откривен је скелет слободно укопаног покојника. Оријентисан је з.—и. Покојник је сахрањен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Глава је пала на десно раме. Лобања је фрагментована. Кости грудног коша и карлице су очуване у траговима. Дужина скелета је 1.55 м.

Прилози:

1. Неретуширани ломљени кремен (Т. XIII, 4)
2. Два фрагмента кородираног гвозденог ножа. Фрагменти се не спајају (Т. XIII, 5)
3. Сребрна појасна преџица са масивним повијеним трном. На бази трна у фасети за уложак очувана љубичаста иридација стакленог улошка (Т. XIII, 6)
4. Три сребрне нитне за појас (Т. XIII, 7)
5. Три сребрне преџице са повијеним трном. Једна је са ремена, а две, нађене на скочним зглобовима, припадају обући. Све три имају очуване окве. Поред преџице за ремен нађене су и три сребрне појасне нитне (Т. XIII, 8)
6. Део обрађене и полиране коштане плочице (Т. XIII, 9)
7. Део гвоздене плочице, могуће оков појаса (Т. XIII, 10).

Гроб 51 (Т. XIV, 1—5)

На коти 1.65, у слоју иловаче, откривени су остаци дрвеног ковчега који је формиран од два издубљена дебла спојена на дну. Ковчег има облик полублици. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 20° источним делом ка северу. Димензије ковчега су 1.78×0.35×0.10 м. Очувана дебљина дрвета варира од 2 до 11 см. Покојник је положен на леђа са рукама опруженим поред тела. Пре сахране је извршена декапитација и лобања је положена између потколених костију.

Прилози:

1. Сребрна минђуша типа каричице (Т. XIV, 1)
2. Сребрна појасна преџица са повијеним трном и очуваним оковом (Т. XIV, 2)
3. Две фрагментоване сребрне нитне са појаса (Т. XIV, 3)
4. Фрагментовано сечиво кородираног гвозденог ножа (Т. XIV, 4)
5. Два кремена обрађена минималним ретушом (Т. XIV, 5).

Гроб 52 (Т. XIV, 6—8)

На коти 2.10, у слоју потпуно влажне глине, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 11° источним делом ка северу. Кости лобање и карлице су дислоциране. Леже сса 30 см изнад нивелете на којој је извршена сахрана. Кости су трошне. Покојник је положен на леђа са рукама опруженим поред тела. Дужина скелета без главе је 1.50 м.

23. март 1980.

Прилози:

1. Бронзани новац Константина I (Т. XIV, 6)
2. Остаци дворедног коштаног чешља (Т. XIV, 7)
3. Бронзана алка правоугаоног пресека (Т. XIV, 8).

Гроб 62 (Т. XV, 1—2)

На коти 1.25, у слоју леса, нађени су скелетни остаци покојника. Покојник је положен на даску која је очувана у угљенисаним траговима. Гроб је оријентисан з.—и. са девијацијом од 18° западним делом ка југу. Скелет је лоше очуван. Затечена је само фрагментована лобања, неколико ребара, десна надлактица и део леве.

Прилози:

1. Калотаста перла од ћилибара (Т. XV, 1)
2. Лучна бронзана фибула рађена у техници ливења са ровашењем. У траговима је очувана позлата (Т. XV, 2)

Гроб 63 (Т. XV, 3—9)

На коти 1.80, у слоју глине, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Оријентација гроба је з.—и. са девијацијом од 12° западним делом ка југу. Покојник је сахрањен у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Глава је пала на десно раме. Дужина скелета без стопала је 1.32 м. Пол је женски.

Прилози:

1. Испод леве шаке сасвим распаднут дворедни коштани чешаљ.
2. Две сребрне игле, прибадаче (Т. XV, 8)
3. Сребрна минђуша са малим пуноливеним полиедром (Т. XV, 3)
4. Фрагментован бронзани прстен (Т. XV, 5)
5. Лунуласти бронзани привесак од танког лима (Т. XV, 4)
6. Мања гвоздена преџица за ремен (Т. XV, 6)
7. Гвоздена појасна преџица са трном чији је врх фрагментован (Т. XV, 7)
8. Гвоздена алка за ремен нађена на десном рамену. Потпуно је уништена корозијом.
9. Ниска од 13 сасвим ситних перлица плаве боје.
10. 7 ћилибарских перли калотастог и цилиндричног облика (Т. XV, 9)
11. Поред чланка леве руке лежао је распаднут украсни предмет од смоласте масе. Сличан налаз потиче из гроба 36.

Гроб 66

На коти 1.20 м, у слоју леса, констатован је укуп гробне раке испуњен мрком масном земљом. На коти 1.50 м, у слоју леса, откривени су скелетни остаци слободно укопаног покојника. Оријентација гроба је з.—и. са девијацијом од 2° источним делом ка северу. Покојник је положен на леђа у испруженом ставу са рукама опруженим уз тело. Дужина скелета је 1.70 м. Пол је мушки. Гроб је без прилога.

UDK: 904 : 726.84

NECROPOLE DU TERRITOIRE MUNICIPAL DE VIMINACIUM DE LA PERIODE DES MIGRATIONS DES PEUPLES

LJUBICA ZOTOVIĆ, Arheološki institut, Beograd

La nécropole de la localité Burdelj se trouve sur le territoire municipal de Viminacium, à environ 1.200 m. au sud du camp militaire de la légion. Le territoire de cette nécropole est isolé par rapport aux territoires des autres nécropoles de Viminacium. L'ordre observé dans le creusement des tombes qui s'enfilent en rangs réguliers ainsi que la présence de défunts des deux sexes de tout âge indiquent une moindre nécropole civile. Globalement observé, le matériel indique la fin du Ve siècle. Comme habitants probables de ce territoire dans une période aussi restreinte, on peut désigner seulement les Ostrogoths.

Une partie du mobilier funéraire est exécutée dans l'esprit de la tradition des ateliers de la basse antiquité, mais l'autre qui est assez considérable, indique certaines nouveautés qui n'ont pas d'analogies avec le matériel de la basse antiquité de Viminacium. L'absence de matériel de luxe est évident dans les deux groupes de mobilier funéraire.

La présence de matériel de la basse antiquité n'est pas exceptionnelle dans les nécropoles de cette période. Ceci est déjà constaté dans de nombreuses nécropoles des Ve et VIe siècles. On ne saurait dire si cela provient de l'acquisition directe des objets antiques ou de la production prolongée des ateliers artisanaux qui, au cours des Ve et VIe siècles, perpétuèrent la production de formes établies. Il est tout à fait possible que les ateliers de Viminacium — centre artisanaux affirmés — aient continué la production habituelle de leurs produits au cours de ces années agitées et qu'ils ne se sont qu'exceptionnellement adaptés à la nouvelle mode et aux demandes de particuliers.

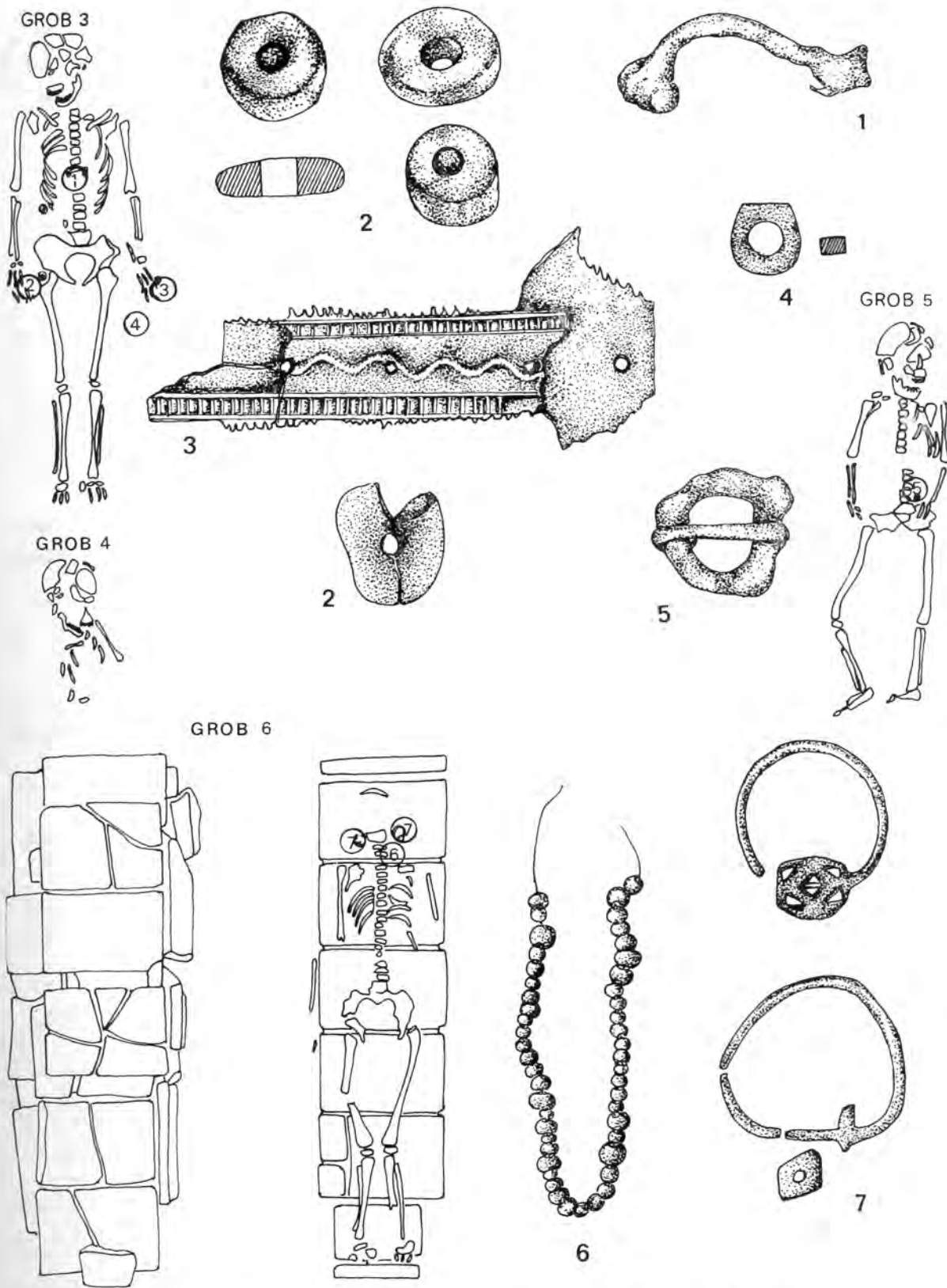
Les boucles d'oreilles aux polyèdres massifs coulés ou les boucles d'oreilles à verre enchâssé dans le polyèdre réticulé, les fibules en bronze à ornement exécuté en technique d'entaillage profond ainsi que les fibules de fer, les miroirs en bronze, les grandes perles d'ambre plates qui ne font pas partie de colliers, les ardillons à pointes fortement recourbées et les peignes qui constituent le mobilier funéraire qui apparaît après un vacuum dans les tombes de la basse antiquité, indiquent les nouveautés dictées par les exigences de la nouvelle mode, exprimées partiellement par les modifications du vêtement et de la coiffure. Aucun des objets cités n'est enregistré, sous cette forme, dans les tombes de Viminacium de la basse antiquité.

Quoique la production des ateliers de céramique de Viminacium fût très développée, aucun récipient

de céramique n'a été enregistré dans les tombes de cette nécropole. Généralement, les tombes des Goths ne contiennent pas de mobilier céramique. Aucune tombe masculine ne contenait des armes.⁸⁰ La deuxième conclusion du même auteur, à savoir que les Goths ne connaissaient pas le petit sac, confirme l'appartenance ethnique des inhumés de cette nécropole. Cette nécropole n'a pas donné lieu de confirmer l'opinion, selon laquelle, les nécropoles des autochtones (dans lesquelles l'élément Ostrogoth était inhumé) seraient plus fréquentes et les nécropoles exclusivement germaniques inexistantes. Il serait difficile d'expliquer la formation d'une petite nécropole isolée, éloignée environ 40 m. de la nécropole qui était employée jusqu'au milieu du IIIe siècle. Si, en général, les Germains inhumèrent leurs défunts dans les tombes des autochtones, dans ce cas aussi ils auraient profité du territoire de la nécropole déjà existante. Il semble qu'il n'y avait pas de règle établie et que l'emploi d'une ancienne nécropole ou la création d'une nouvelle dépendait exclusivement des conditions locales.

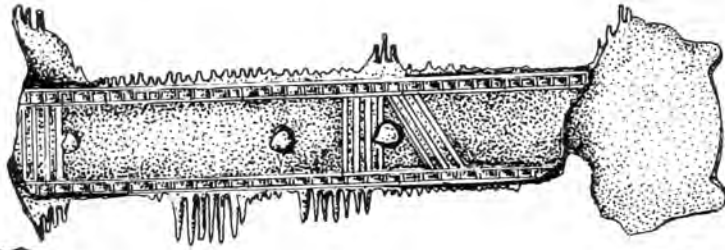
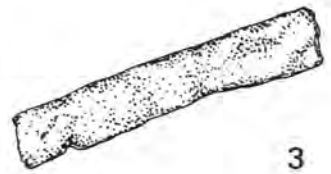
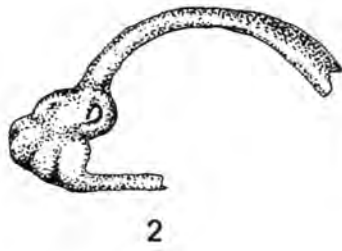
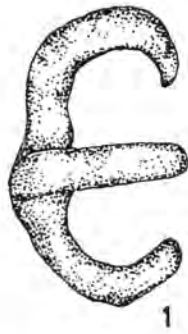
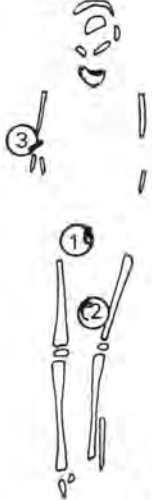
La question qui se pose est de savoir si l'inhumation dans cette nécropole comprenait, outre l'élément gothique, la population autochtone christianisée. Les résultats de l'analyse anthropologique ne sont pas fiables en raison du mauvais état de conservation des squelettes. Le traitement préliminaire de quelques défunts permit de désigner l'ethnie germanique, quoique cette donnée ne répond pas à la question posée. Comme on l'a déjà remarqué, la présence du matériel de la basse antiquité ne représente pas, lui non plus, un déterminatif sûr pour la distinction ethnique des défunts. De même, les constructions tombales n'offrent pas de repères fiables pour la détermination ethnique des inhumés. En conséquence, on doit se contenter de l'hypothèse suivant laquelle un groupe ethnique, dans ce cas est-gothique, est inhumé sur ce territoire cimetier très restreint et employé quelques décennies seulement. On a constaté, qu'après la christianisation de la population autochtone, celle-ci continua d'inhumer ses défunts sur le territoire de la nécropole antique Pecina (La grotte).

Dans l'impossibilité d'obtenir de nouvelles données à partir du territoire de la nécropole de la localité Burdelj, qui est complètement recherchée, on espère que deux nouvelles localités avec des tombes de l'époque des migrations des peuples, compléteront les conclusions émises en confirmant ou en niant les hypothèses avancées.

Viminacium — локалитет Бурдељ. — Viminacium, la localité Burdelj.

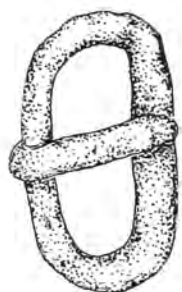
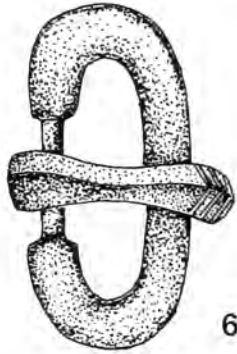
GROB 7

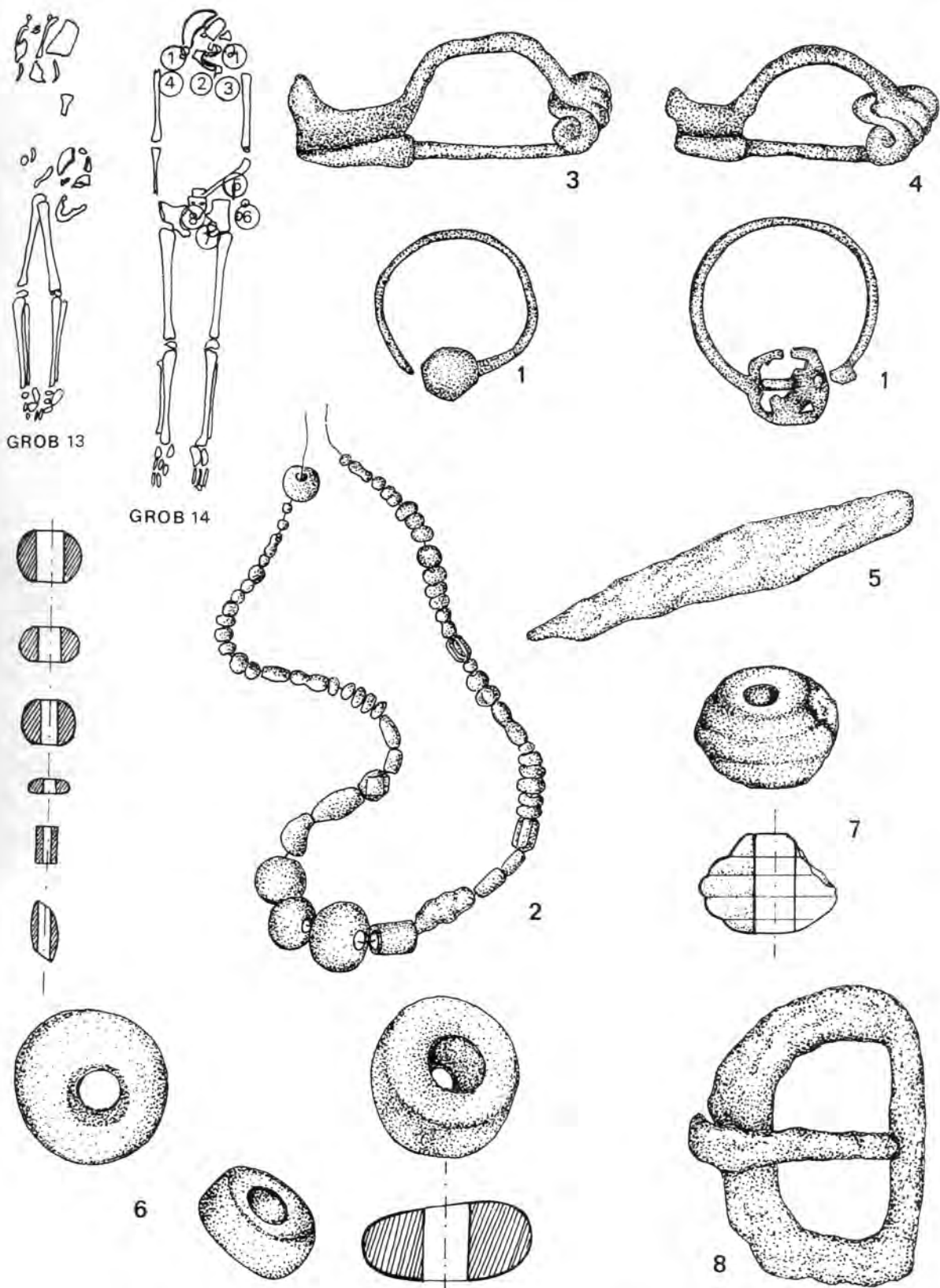
GROB 8

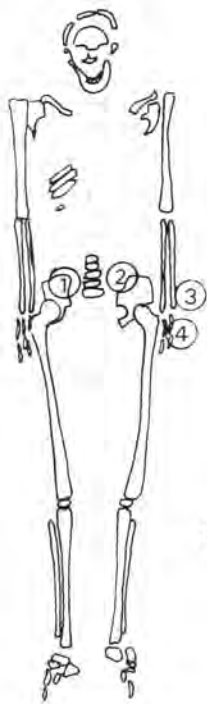
GROB 9

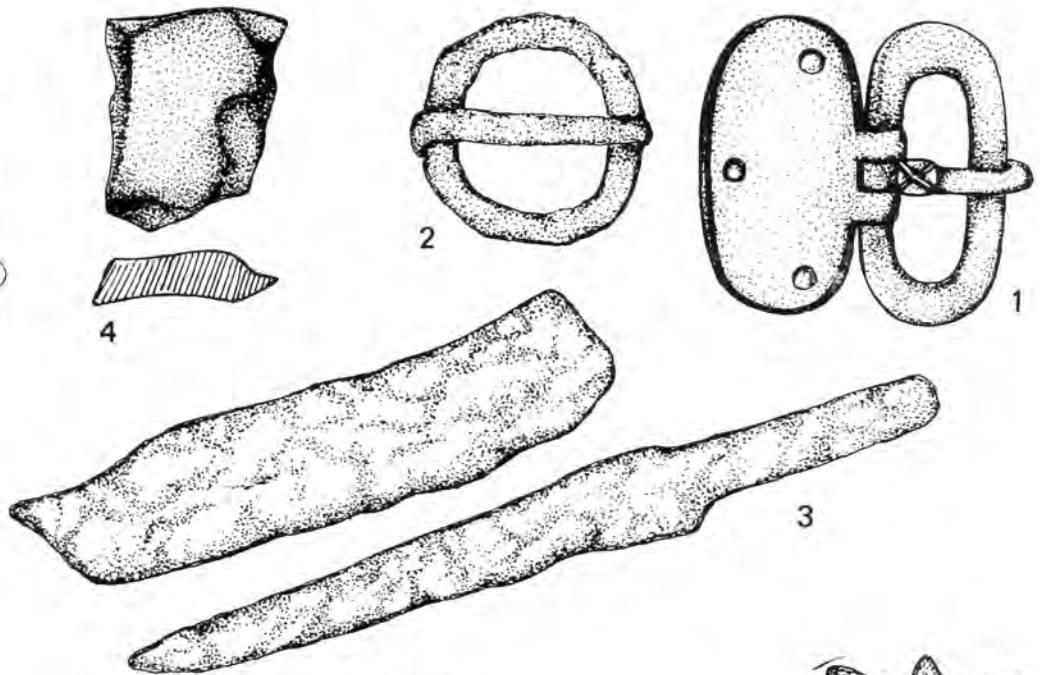
Viminacium — локалитет Бурделј. — Viminacium, la localité Burdelj.

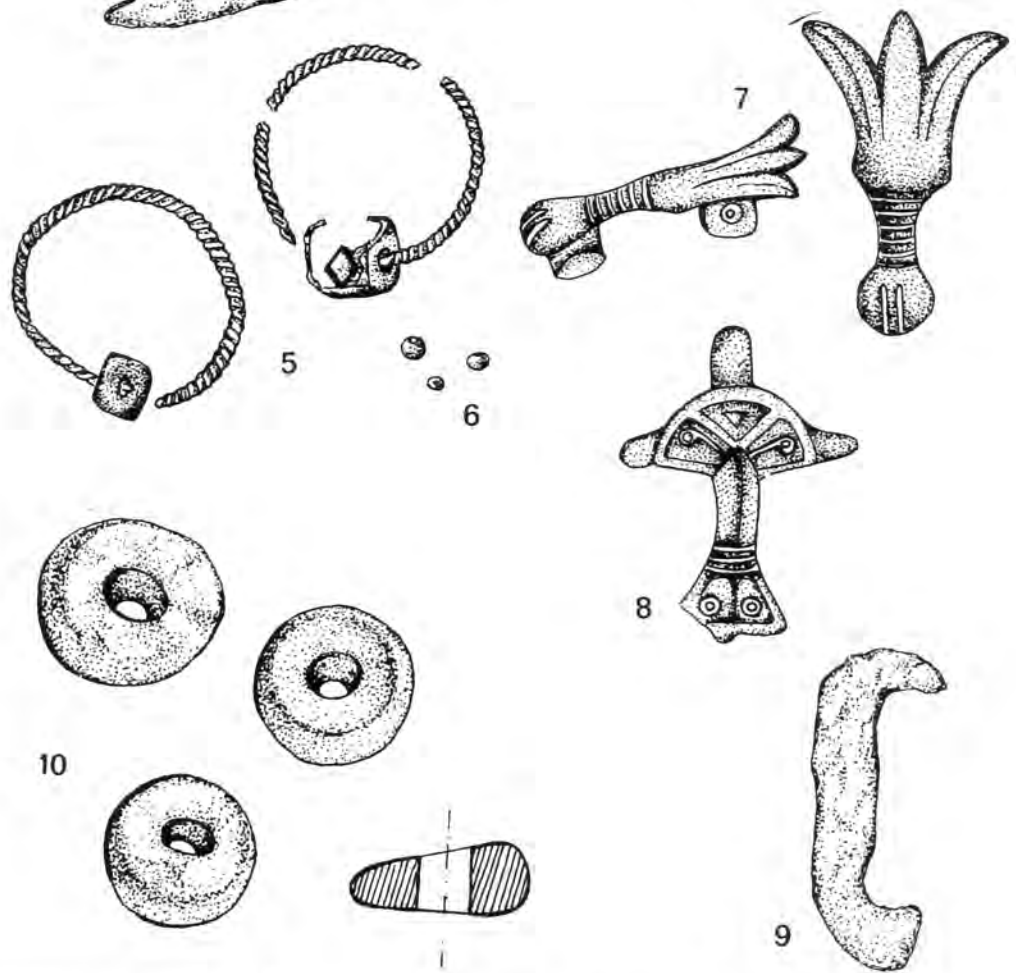
Viminacium — локалитет Бурдель. — Viminacium, la localité Burdelj.

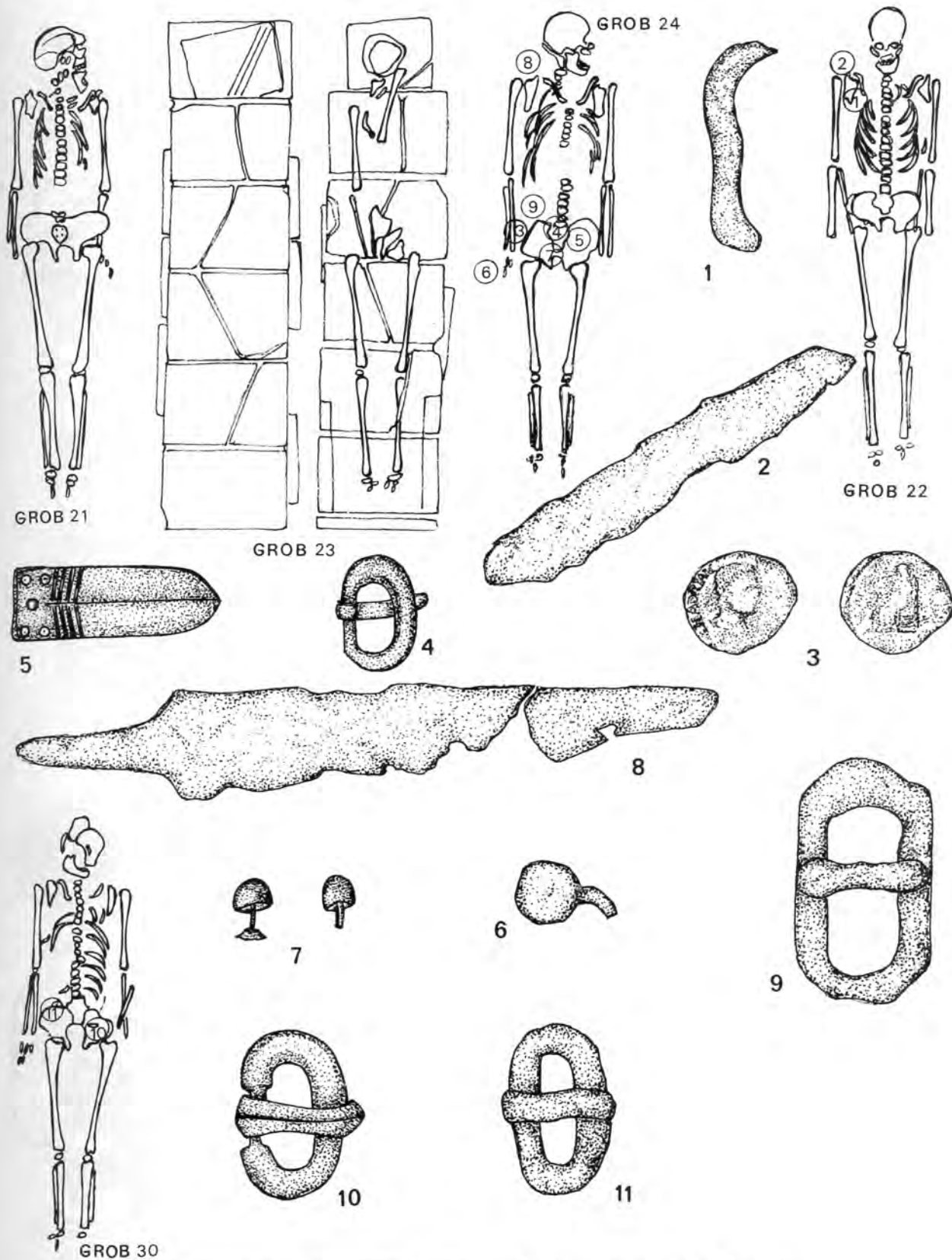
GROB 15

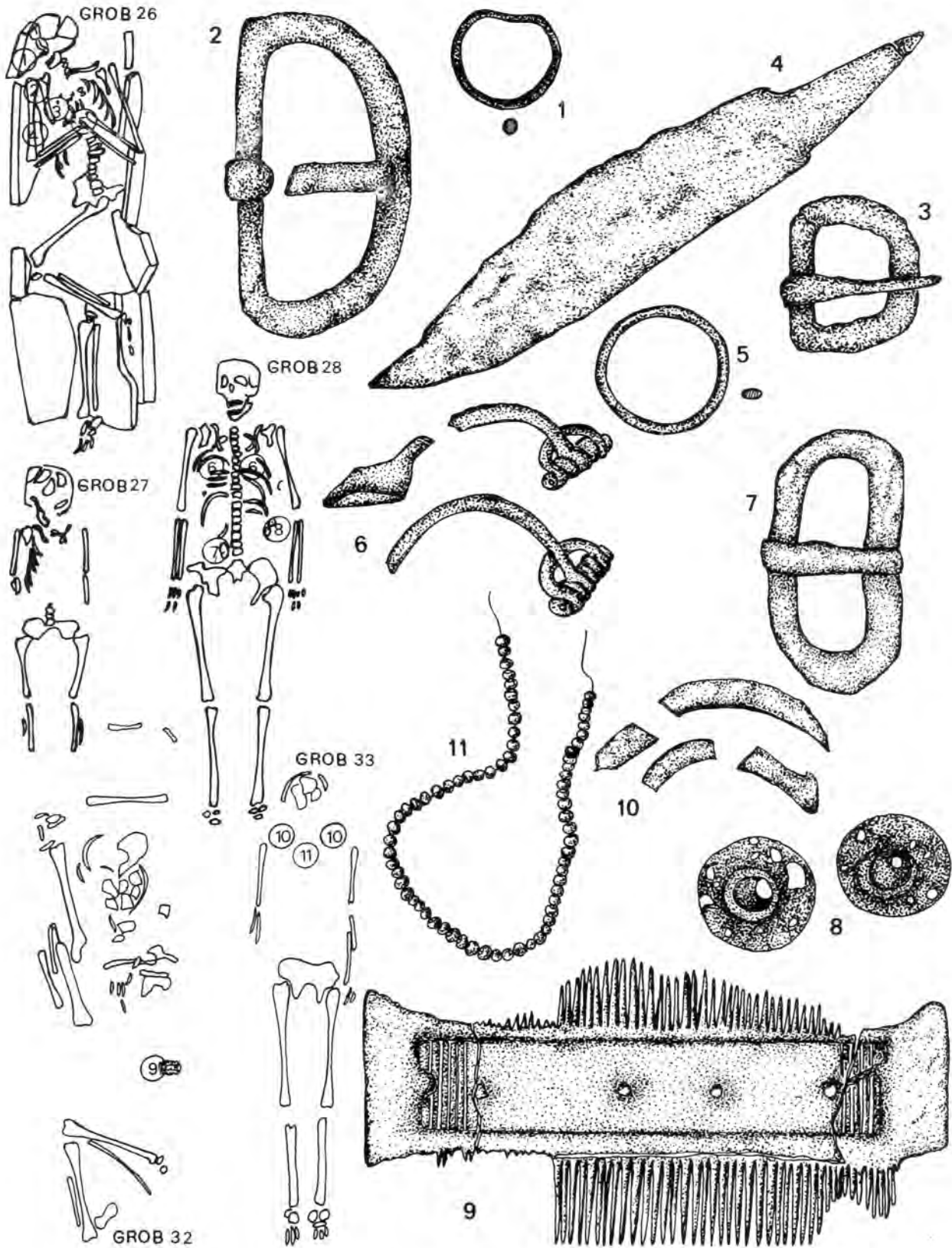
GROB 16

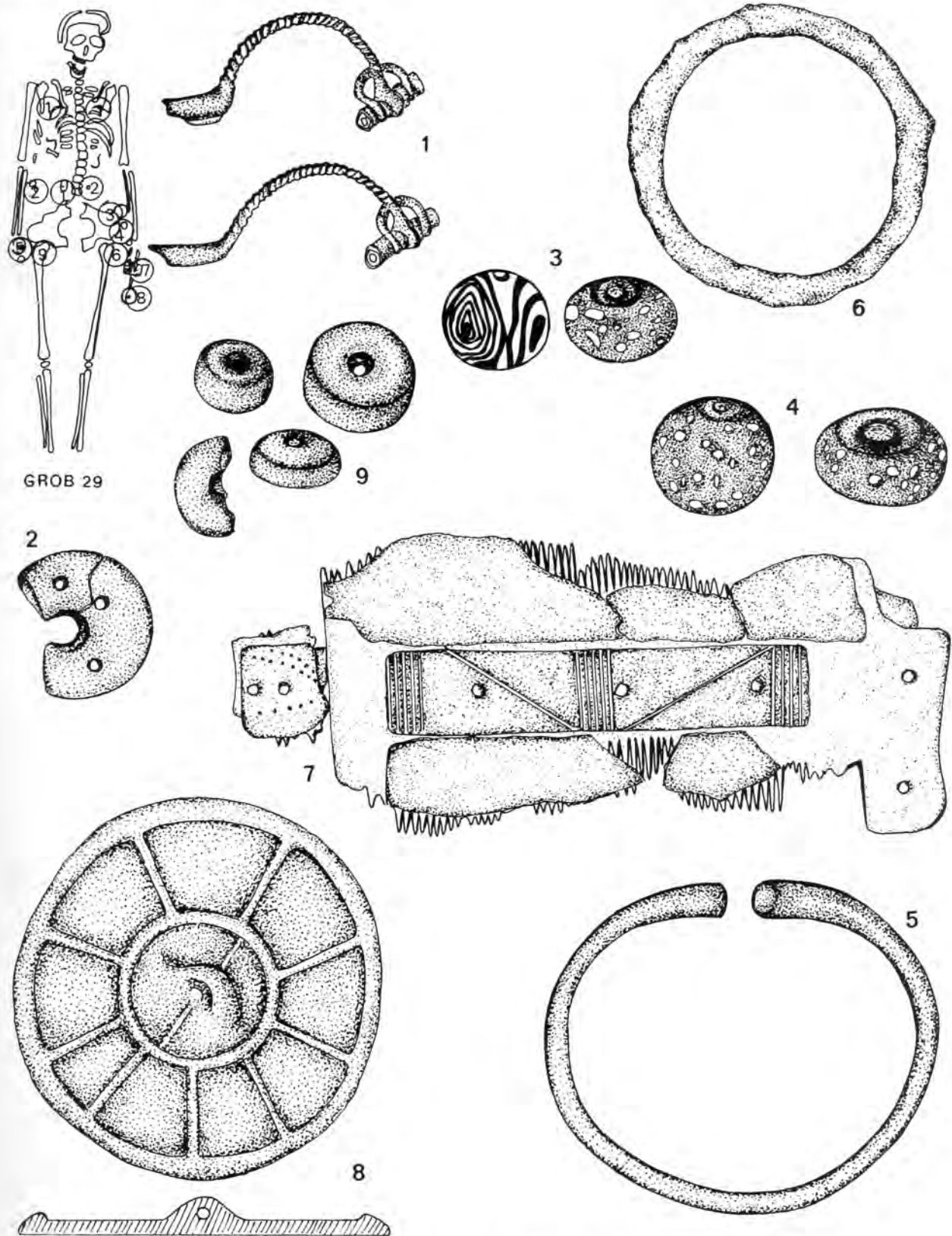
Viminacium — локалитет Бурдeљ. — Viminacium, la localité Burdelj.

Viminacium — локалитет Бурдељ. — Viminacium, la localité Burdelj.

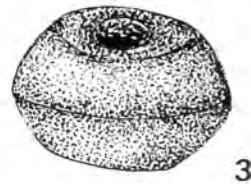
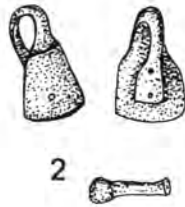
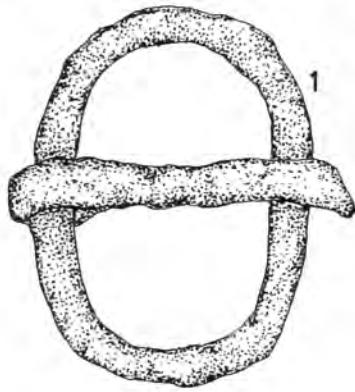

Viminacium — локалитет Бурдель. — Viminacium, la localité Burdelj.

GROB 29

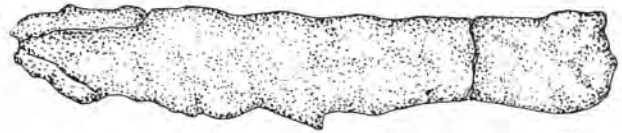
Viminacium — локалитет Бурделъ. — Viminacium, la localité Burdelj.

GROB 25

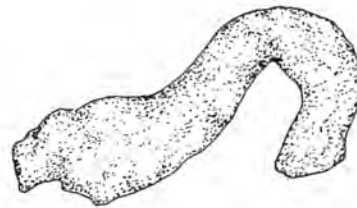
GROB 37

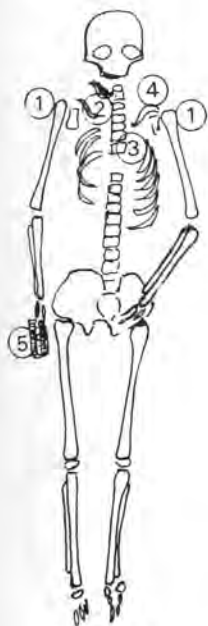
GROB 35

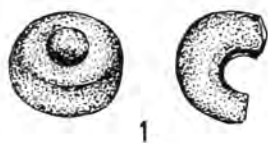
GROB 36

Viminacium — локалитет Бурделъ. — Viminacium, la localité Burdelj.

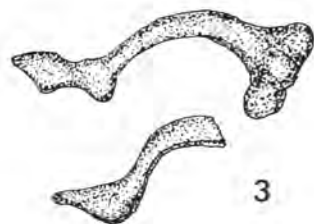
GROB 34

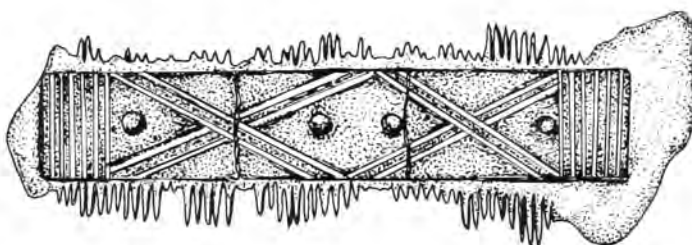
1

2

3

5

4

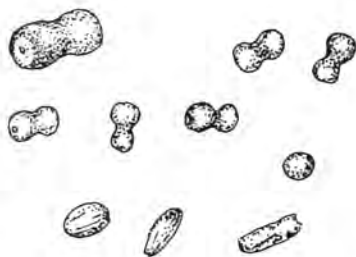
7

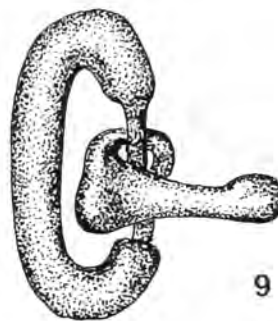
6

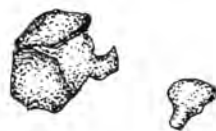
GROB 38

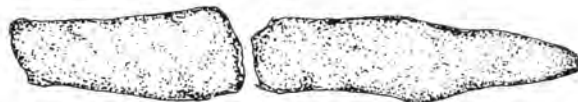
8

9

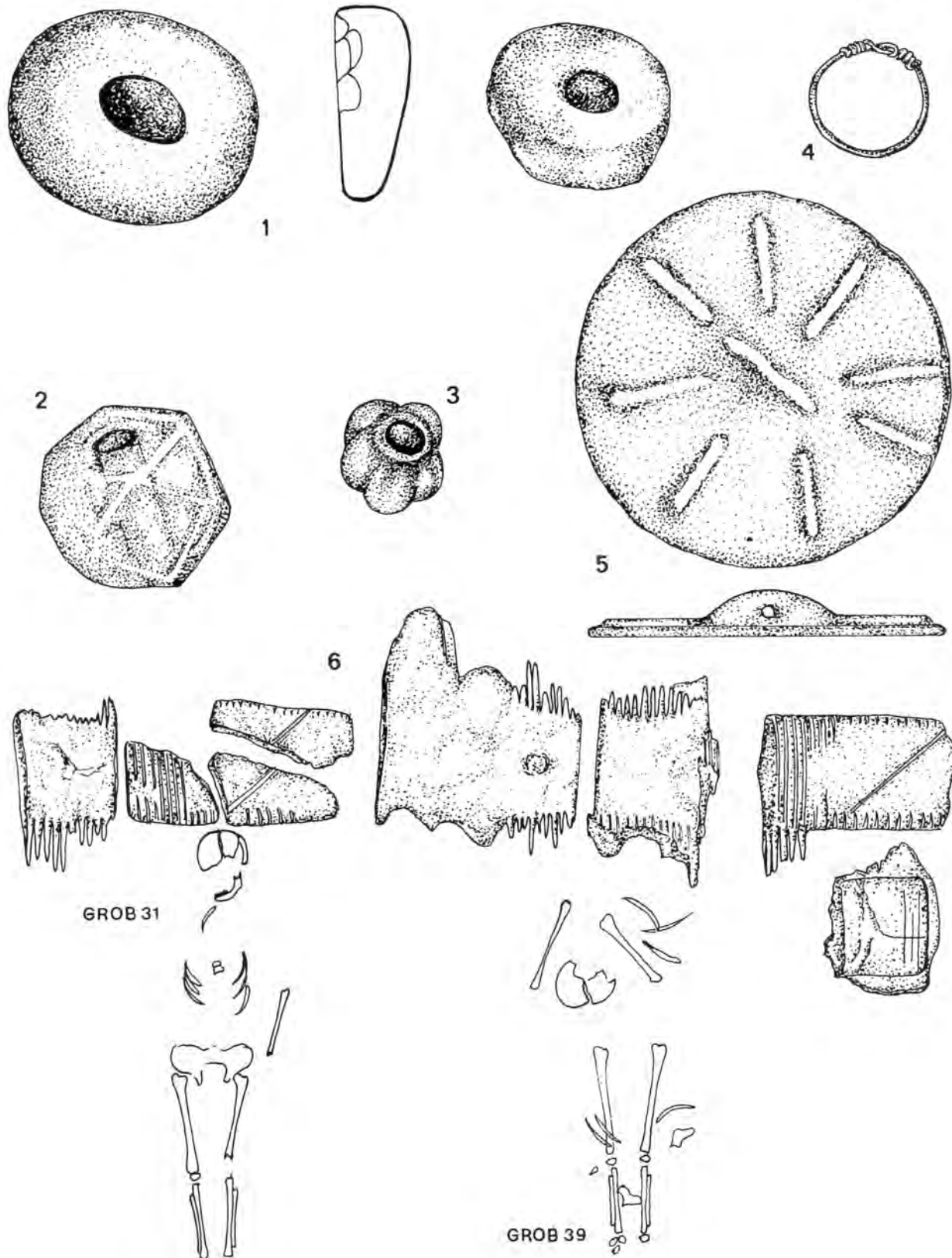

10

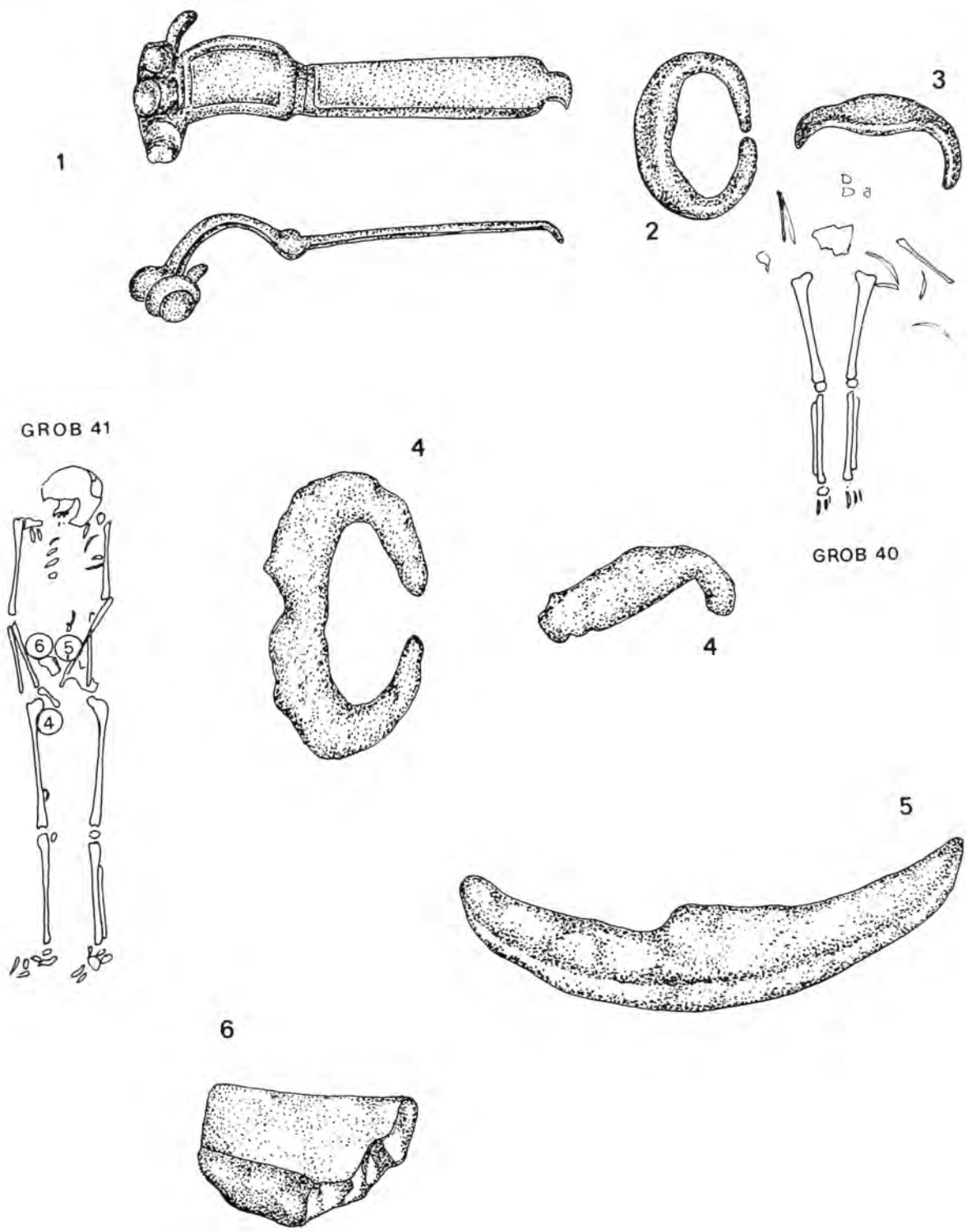

11

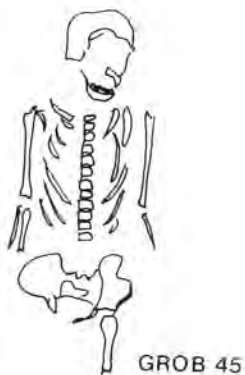
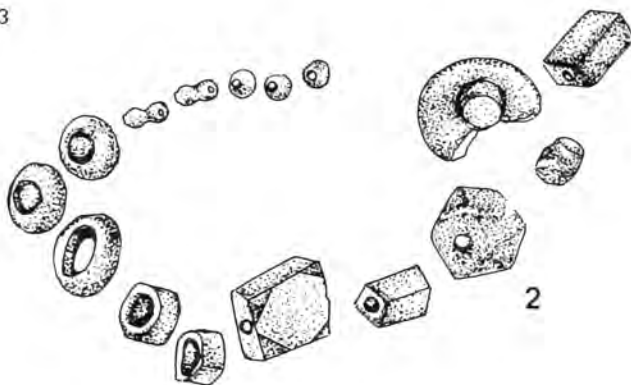
Viminacium — локалитет Бурдељ. — Viminacium, la localité Burdelj.

Viminacium — локалитет Бурдељ. — Viminacium, la localité Burdelj.

Viminacium — локалитет Бурдељ. — Viminacium, la localité Burdelj.

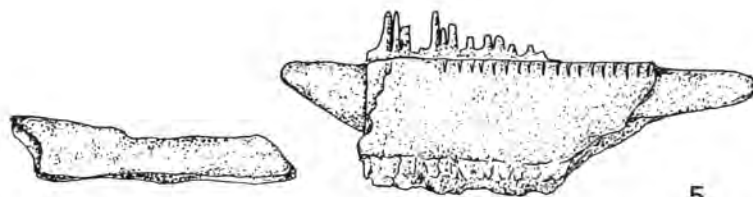
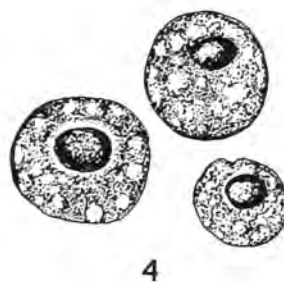
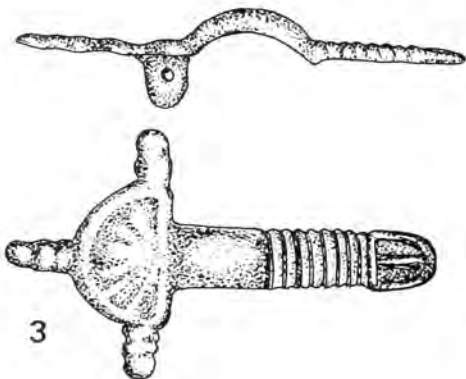

GROB 44

GROB 45

GROB 49

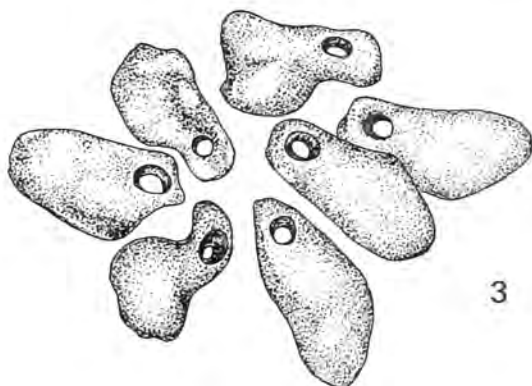
GROB 48

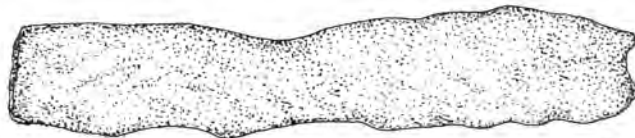
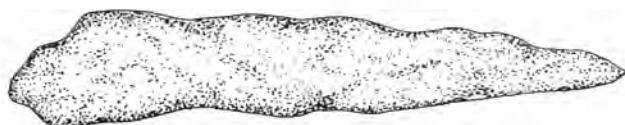
1

2

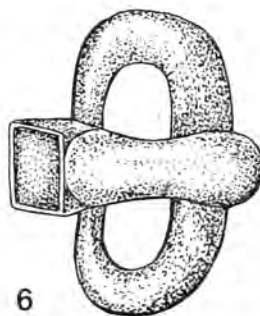
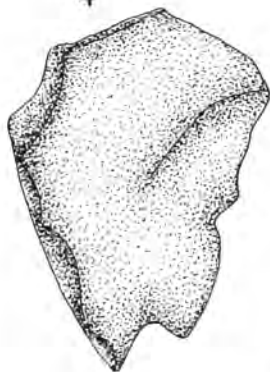
3

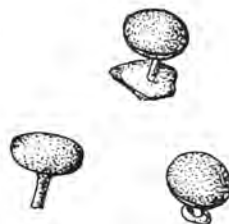
5

4

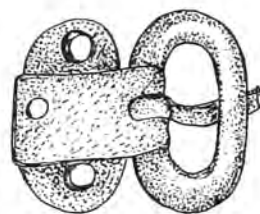
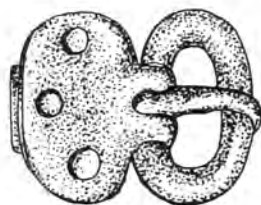

6

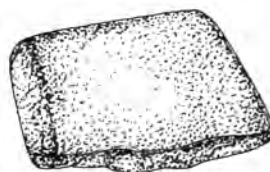

7

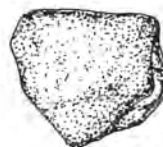
GROB 50

8

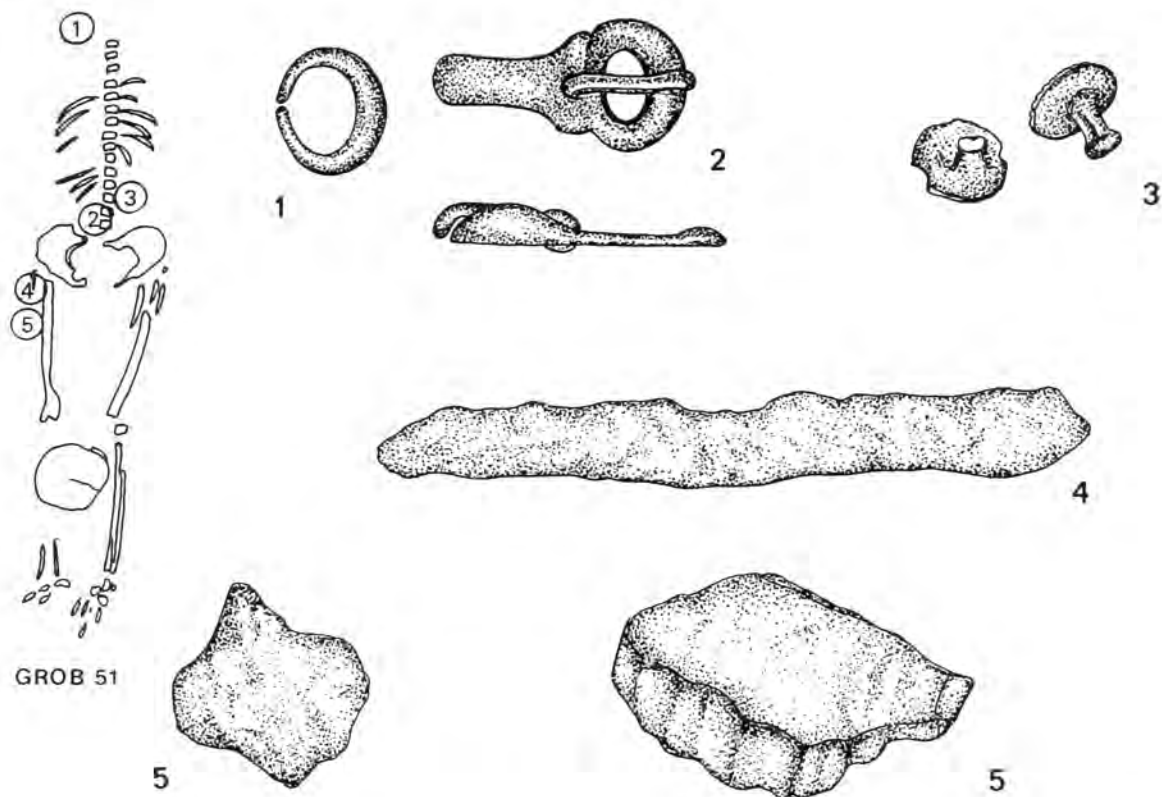

9

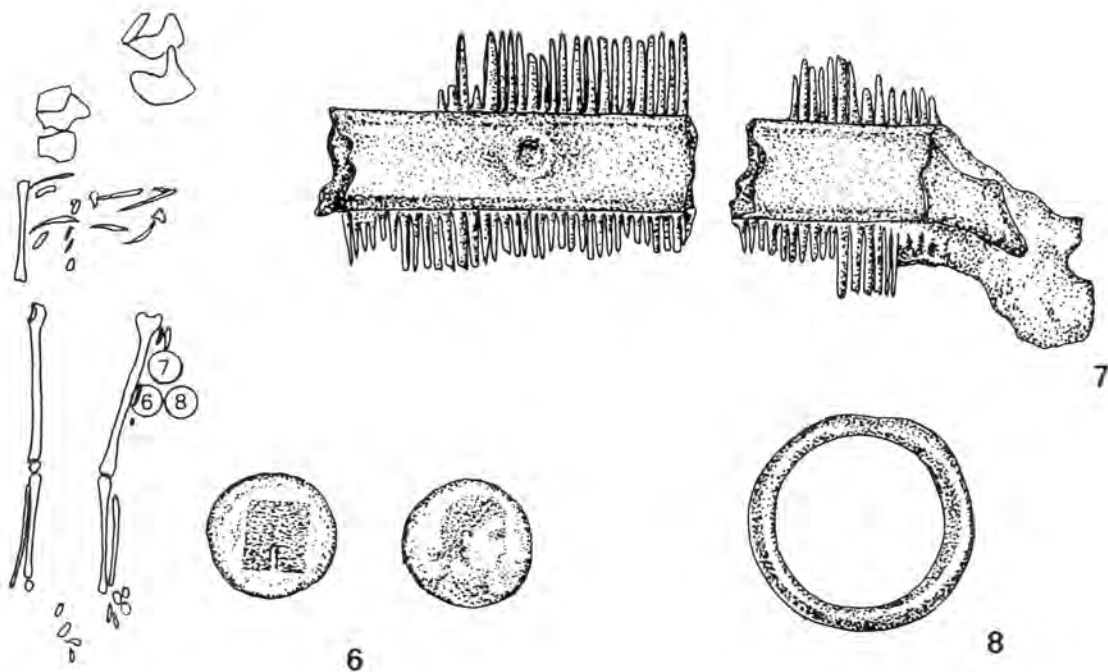

10

Viminacium — локалитет Бурдѐл. — Viminacium, la localité Burdelj.

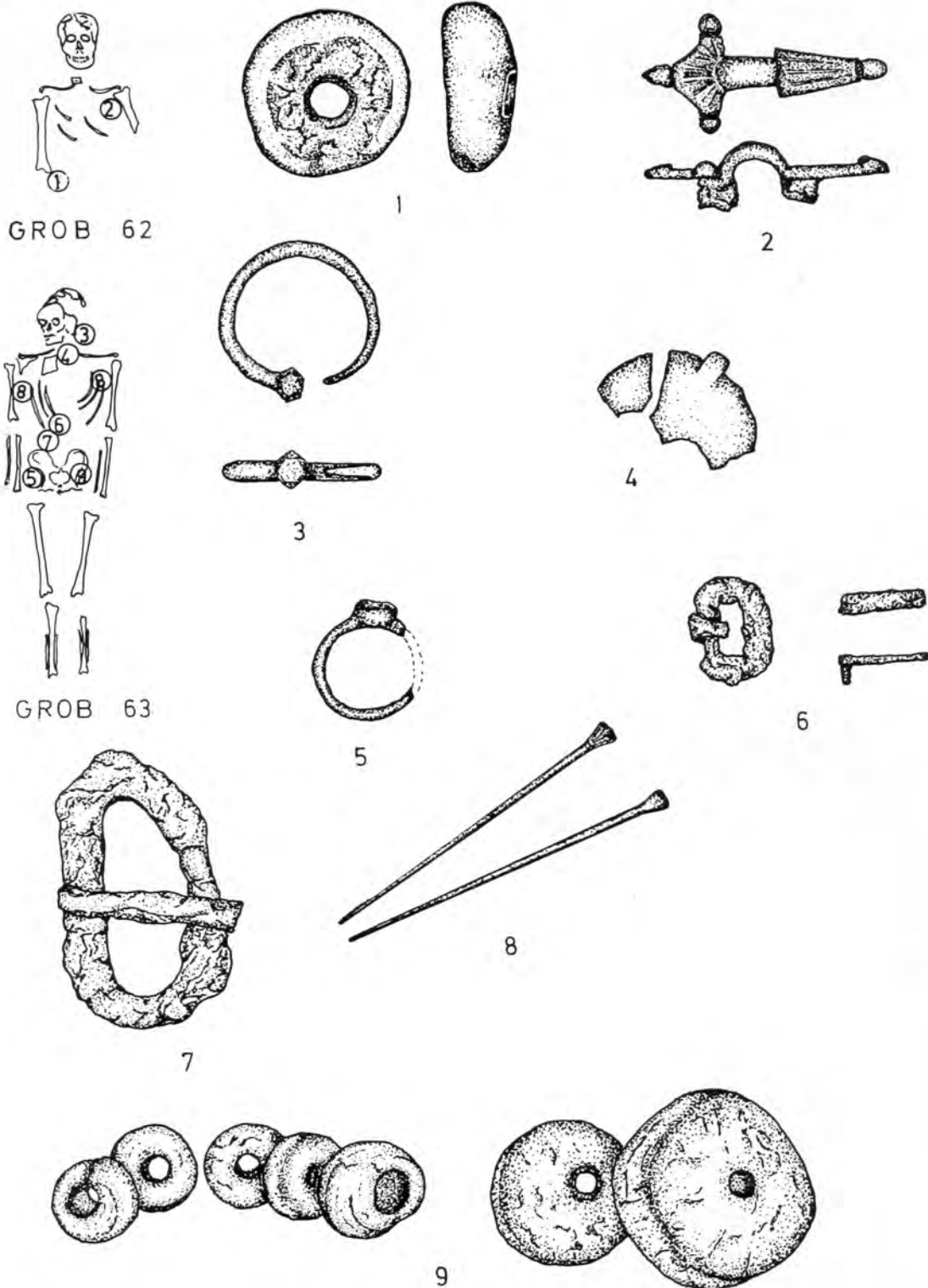

GROB 51

GROB 52

Viminacium — локалитет Бурдель. — Viminacium, la localité Burdelj.

Viminacium — локалитет Бурдeљ. — Viminacium, la localité Burdelj.

1

2

3

4

Viminacium — локалитет Бурдељ. — Viminacium, la localité Burdej.

О антрополошким типовима у античким некрополама Виминацијума

ЖИВКО МИКИЋ, Балканолошки институт, Сарајево

На неколико некропола Виминацијума ископан је велики број скелетних остатака који закључно са 1979. годином прелази једну хиљаду, како из гробова са инхумацијом тако и из оних са кремацијом. Међутим, још увек нема довољно археолошких елемената помоћу којих би се извршило поуздано раздвајање цивилних и војних некропола, без обзира да ли се радило о спаљивању покојника које је практиковано најкасније до првих деценија III века нове ере, или о инхумирању покојника које траје до средине V века нове ере (према усменом саопштењу руководиоца ископавања Љ. Зотовић).

Пошто су до сада ископани скелети са античких некропола Виминацијума антрополошки обрађени појединачним поступком и за једну целовиту интерпретацију чекају завршетак ископавања (када ће и статистички са свим средњим вредностима бити приказани), циљ овога рада је да на основу првенствено морфолошких и метричких елемената укаже на антрополошке типове који су откривени у овим некрополама. Они заправо потичу са две некрополе Виминацијума — „више гробаља“ и „пећине“ — лоциране око 1.200 метара јужно у односу на војни

логор. Са некрополе „више гробаља“ закључно са 1979. годином антрополошки је обрађено, делимично или потпуно зависно од степена очуваности, 62 скелета, а са некрополе „пећине“ 215 инхумираних скелета (број истражених гробова је већи у односу на број обрађених скелета, а што се нарочито испољило код гробова са кремацијом). Тако је до сада са античких некропола Виминацијума, узимајући у обзир и оне некрополе које неће бити цитиране у овом прилогу, поуздано издвојено осам антрополошких типова предњеазијског и европског (медитеранског) становништва.

*

Анадолски антрополошки тип је најбоље изражен у грађи скелета, посебно лобање, из гроба број 105 некрополе „више гробаља“. Овај скелет припада мушкарцу старом између 40 и 45 година. Лобања му је у карактеристичним пројекцијама илустрована на табли I, а мерни подаци су приложени на табели I.

У латералној пројекцији ова лобања је дуга, долихокрана, са ниским укошеним челом, напред нагнутих лобањским сводом и са извученом и јако спуштеном окципиталном регијом. Зигоматичне кости су јаке грађе. Максила је високо постављена и незнатно је прогната. Мандибула је јаке грађе, са наглашеном ширином гониона и ширином рамуса, чији је угао скоро прав. Мастоидни наставци су кратки, али су врло широки. У фацијалној пројекцији маркантна грађа зигоматичне регије је најбоље изражена. Очне дупље су четвртастог облика, правих углова, док су им осе незнатно укошене. Глабе-

¹ Кампања најновијих археолошких ископавања на Виминацијуму започета је 1977. године, а предвиђа се да ће истраживања сукцесивно трајати и после 1980. године. Истраживања финансира Индустриско-енергетски комбинат Костолац с обзиром да му је потребан простор, који покривају некрополе и насеља из различитих периода, за отварање нових угљенокопа. Научно-истраживачке послове у овом подухвату преузео је Археолошки институт из Београда, кога заступа др Љ. Зотовић, док је конзерваторско-техничке послове преузео Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије и Народни музеј, такође из Београда.

ларна регија и надочни луци су развијени. Темпоралне линије на фронталној кости су јако изражене, дуге и оштре, а линија чела између њих је скоро равна (не заобљена). Фронтални тубери не постоје; паритални су изражени. Носни отвор је висок и широк, праволинијских странаца. Ментална протуберација на мандибули није изражена. У целини лице је правоугаоно, нарочито његов горњи део, а од те симетрије одступа само угао оса очних дупљи. У окципиталној пројекцији је присутна висока кућаста форма незнатно укошених зидова, а у линији основе мастоидеуси су доста приметни. Облик лобањске калоте у вертикалној пројекцији највише одговара овоиду оштрих углова у фронталној равни.

Табела I

ВИМИНАЦИЈУМ — индивидуалне лобањске мере

	„више гро- баља“ 105	„више гро- баља“ 93	„више гроба- ља“ 101/А	„пешине“ 270	„више гро- баља“ 55	„више гро- баља“ 89	„више гроба- ља“ спаље- ник Г ₁ -85
Мартин 1.	185	179	178	180	191	178	194
8.	132	139	146	147	146	152	145
9.	94	93	88	98	101	104	100
13.	105	105	101	107	106	96	/
17.	140*	135	138*	145	151	147	149
20.	115	114	115	117	125	117	119
45.	121	130	130*	136	132*	127	140*
48.	66	71	70	69	74	66	68
51.	38	38	36	38	40	39	43
52.	29	33	32	31	33	33	34
54.	22	23	22	27	23	21	24*
55.	44	50	55	50*	54	46	50
66.	93	97	/	110*	102*	97	/

* ознака за меру добијену реконструкцијом.

Грађа посткранијалног скелета, у односу на робустицитет који је нарочито присутан у моделацији костију лица, знатно је лакша и чак се приближава грацилним формама. Телесни раст је средњих вредности (око 170 см).

Предњеесточни медитерански тип је констатован по присуству неколико врло типичних представника, а најбоље га репрезентује лобања и посткранијални скелет из гроба број 93 некрополе „више гробаља“. Припада жени старој између 30 и 35 година. Лобања је илустрована на табли II, а њени мерни подаци су приложени на табли I.

Ова лобања је у латералној пројекцији осредње дуга и осредње широка, мезокрана, са ниским усправним челом које оштро прелази у дуг и благо лучан лобањски свод. Затиљачна регија је извучена, али висока. Зигоматичне кости су осредње грађе. Запажа се ниска моделација лица због ниско постављеног назiona. Максила је ниска и у фронталном делу делимично прогната. Мандибула је осредње грађе али врло широког рамуса са правим углом. Мастоидни наставци су врло широко, кратки. У фацијалној пројекцији је присутна наглашена ширина зигоматичних костију. Запажа се да су глабела и надочни луци врло слабо развијени, а видан је ниско постављени назion и у овој пројекцији. Максила и носни отвор, који је широк и праволинијских странаца, ниско леже. Очне дупље имају велике димензије, по облику су на прелазу између четвртстих и округлих, а осе су им у приближно истој равни. Раван горњег дела лица у овој пројекцији је права. Ментална протуберација на мандибули је осредње изражена. Фронтални тубери, као и паритални, такође су осредње изражени. У окципиталној пројекцији је присутна нешто оштрија потковичаста форма, а у вертикалној пројекцији је изражен скоро типичан овоид.

Посткранијални скелет у целини карактерише посебно робуствена грађа. Релативно добра очуваност је омогућила да буду измерене готово све дуге кости. Израчунат телесни раст износи око 168—170 см.

Динарски антрополошки тип је врло лако детерминисати по присутној планокипиталији. У античким некрополама Виминачијума он је такође заступљен, а број до сада нађених представника омогућава и једно унутрашње раздвајање. Типичне форме динарског типа најбоље илуструје лобања из гроба број 101/а некрополе „више гробаља“. Она је илустрована на табли III, а на табели I су приложени мерни подаци. Приписана је мушкарцу старом између 35 и 40 година живота.

У латералној пројекцији ова лобања је брахикрана, са кратким стрмим челом, кратким и хоризонталним лобањским сводом и са присутном планокипиталијом. Мастоидеуси су јаки и дуги и пројектују се испод лобањске базе. Видно је изражена глабела са јаким надочним луковима. Лице је право, али израженог рељефа. Тај рељеф је боље видљив у фронталној пројекцији. Очне дупље су кратког крушкастог изгледа са равном страном на горњој ивици. Назion је врло високо постављен. Носни отвор је врло узак и врло висок. Зигоматичне кости су осредње јачине. Максила је такође висока и правилно је моделована. Мандибула није нађена. За окципи-

талну пројекцију је карактеристична висока потковичаста форма са јако наглашеним мастоидеусима у основи. Сфероид је најближи облику лобањске калоте у вертикалној пројекцији.

Приликом ископавања посткранијални скелет уз ову лобању је затечен у дислоцираном положају и врло фрагментованом стању. По на-Беним остацима може да се констатује само из ражен робустицитет.

Нискоспецијализована форма Динарског типа се јасно манифестује, између неколико других представника, на лобањи из гроба број 270 некрополе на „леђинама“. Приписана је мушкарцу старом између 40 и 45 година живота. Илустрована је на табли IV, а њени мерни подаци су на збирној табели I.

За разлику од претходно описаног типа, ова лобања је у целини знатно робустија. У латералној пројекцији посматрано, није дуга — има вредности брахикраног индекса. Глабела са надочним луковима (целом дужином) је врло развијена. Чело је незнатно ужо него код претходне лобање, али им је зато лобањски свод сасвим сличан — хоризонталан и кратак. Међутим, видна разлика која се испољава у затиљачном делу се не може тумачити као индивидуална варијација. Поред неоспорног присуства планокципиталије, изражена је високо подигнута лобањска база са посебно истакнутим мастоидним наставцима. Поред наглашеног робустицитета ово је заправо примарни елемент за сврставање лобања оваквог типа у посебну групу. Даље, мандибула је врло јака и са кратким широким рамусом чији угао иде ка правом. У фацијалној пројекцији карактеристике очних и носне дупље се са мањим варијацијама понављају. Назион је и овде високо моделован. На фронталној кости темпоралне линије су изражене. На мандибули ангулуси нарочито долазе до изражаја и својом јачином се уклапају у груб рељеф лица. Потковичаста форма са истакнутим мастоидеусима у линији основе опет је карактеристична за окципиталну пројекцију ове лобање. У вертикалној пројекцији лобањској калоти највише одговара форма једног скраћеног ромбоида са широком линијом чела.

Посткранијални скелет је релативно добро очуван, па према томе и антрополошки премерен. И поред израженог робустицитета израчунати телесни раст је релативно низак — износи око 163 см.

Дугоглави медитерански тип ниског раста, поред краткоглавог, укључује у свој оквир највећи број до сада ископаних и антрополошки детерминисаних индивидуа сахрањених у античким некрополама Виминацијума. Скелет некро-

поле „више гробаља“ из гроба број 55 је један од његових најбоље очуваних представника. Приписан је мушкарцу старом између 35 и 40 година живота. Његова лобања је илустрована на табли V, а мерни подаци су изнешени на збирној табели I.

По вредностима свог дужинско-ширинског индекса ова лобања лежи на граници између долихокраније и мезокраније. У латералној пројекцији је на првом месту изражена њена ушна висина и релативно груба морфоструктура костију лица. Церебрални део лобање је правилно положеног елипсоидног изгледа. Глабела и надочни луци су умерено развијени. Назион лежи врло дубоко у односу на глабелу. Нос је проминентан. Максила је висока и правилно моделована. Мандибула је осредње јачине, релативно широких гониона и широких кракова рамуса. Посматрано у фацијалној пројекцији лице је мање рељефно. Очне дупље су округласте (наочарасте). Носни отвор је издуженог крушкастог облика. Зигомаксиларна ширина је велика. Максила је релативно уска, али висока. Плитке фосе канине су присутне са обе стране. Ангулуси мандибуле долазе до изражаја. У целини лице је трапезоидне форме са ужом страном окренутом надоле. Врло типична потковичаста форма карактерише окципиталну пројекцију, док је у вертикалној пројекцији присутан типичан ромбоид (уз проминентан нос у фронталној равни).

Дуге кости посткранијалног скелета одликује изражен робустицитет. Израчунат телесни раст се креће око 160 см.

Краткоглави медитерански тип ниског раста најбоље опртава скелет број 89 са некрополе „више гробаља“. Опредељен је мушкарцу старом око 25 година. Лобања му је приказана на табли VI, а индивидуалне лобањске мере на збирној табели број I.

И поред тога што има лобањски индекс брахикране вредности, ова лобања заједно са својим посткранијалним скелетом има изражену врло грацилну грађу. На основу дужина дугих костију израчунат је телесни раст који се креће око 154 см.

У латералној пројекцији је карактерише усправно чело, благо лучан и кратак лобањски свод, са незнатно извученом окципиталном регијом у њеном доњем делу. Мастоидни наставци су мали и кратки (једва приметни). Лице је ниско. Назион је низак и дубок у односу на глабелу. Максила је незнатно проминентна (не прогната), а мандибула је врло грацилна и правилне грађе. У фацијалној пројекцији, поред велике еуроне ширине, присутне су велике наочарасте очне дупље, неразвијена глабела као и неразви-

јени надочни луци. Носни отвор је осредње ширине и осредње висине, али благо лучних странаца. Максила је висока. Мандибула нема ангулуса и менталне протуберанције. Лице је лаке грабе али са знатном зигомаксиларном ширином. Лоптаст облик са видним мастоидеусима у основи карактерише окципиталну пројекцију, а ромбонид широког чела вертикалну пројекцију.

Спаљени гробови на Виминацијуму представљају вишеструки проблем. Антрополошки посматрано ови гробови се могу поделити у две групе. Првој би припадали они гробови чији антрополошки садржај на малом простору (у урни или слободно) чине малобројни скелетни остаци, тако да су тада и антрополошка опажања сведена на минимум. У другу групу спадају они гробови који имају димензије приближно 1,5 са 2,5 метара и јасно се издвајају трагом црвено запечене земље. Спаљени скелетни остаци у њима могу да се нађу на мањем или већем простору, и то искључиво кости посткранијалног скелета, а лобање се у неким случајевима налазе на горњој површини гроба и то релативно добро очуване (мада никада комплетне али са јасним трагом горења). У оваквим случајевима би требало поставити питање и самог погребног ритуала, али што не би могло да буде и питање садржаја овога рада. Овде ће бити описана једна од лобања нађена у оквиру групе оваквих спаљених гробова. Она је нађена на некрополи „више гробаља“ и означена је бројем Г₁ — 85 (ознака за спаљене гробове). Илустрована је на табли VII, са приложеним индивидуалним мерним подацима на збирној табели I. Приписана је робустаном мушкарцу старом између 35 и 45 година.

У односу на остале лобање испољава се изразита дужина церебралног дела, врло велика ушна висина и такође велика ширина лица (задња мера је добијена реконструкцијом на основу симетрије). Мандибула је нађена у фрагментованом стању и није могла бити антропометријски обрађена. У латералној пројекцији ова лобања је врло дуга. Има ниско укошено чело које пуним луком прелази у кратак лобањски свод, а даље се медијална линија спушта у високо засвођен затиљак благог лучног облика. Мастоидеуси су јаке грабе и пројектују се испод лобањске базе. Цела глабеларна регија са надочним луковима је робустно развијена. Лице је у целини рељефно и грубе је грабе. У фацијалној пројекцији поред присутне изражене еурнионе и зигоматичне ширине, видне су четвртасте укошене очнице великих димензија (једна очувана), а по очуваном делу носног отвора се види да је он био висок и релативно узак. Називон не лежи високо. Максила је ниска. Велике и дубоке фосе

канине су присутне са обе стране (лева регија фрагментовано очувана). Окципиталну пројекцију карактерише облик бомбе, а вертикалну типичан овоид.

На комадима посткранијалног скелета, чија се величина креће само до неколико сантиметара и чији је облик уз то и редовно деформисан наглим хлађењем после самог чина спаљивања, констатован је присутан робустицитет (велики пречници дугих костију, изражени трохантери и сл.). У оваквим случајевима лишени смо података о телесном расту, патолошким променама и сличним појавама на костима, за разлику од прве, напред поменуто групе спаљених гробова, а чији минимални остаци у одређеном броју случајева нису дали ни основне демографске податке — пол и индивидуалну старост.

Мада су честа појава на некрополама Виминацијума, спаљени гробови великих димензија са очуваним нагорелим лобањама нису нађени у великом броју. Али, на основу до сада нађених и антрополошки обрађених случајева показало се да се по својим метричко-морфолошким елементима оне разликују од напред описаних типова. Међутим, мали број узорака још не дозвољава да се оне поуздано издвоје или групацију у засебан антрополошки тип или варијетет.

„Неидентификован антрополошки тип“, условно назван овим термином. Заправо, током ископавања античких некропола на Виминацијуму врло често су налажени појединачни комади, било лобање или посткранијалног скелета, у дислоцираном секундарном положају, али никада у гробовима. Поред ових услова налаза овакве коштане остатке човека карактерише и тамно-сива патина, висок степен минерализације, као и саввим различита антропо-морфолошка структура. Због редовно фрагментоване очуваности није могла бити узета ни једна антрополошка мера. Морфолошком анализом добијени су елементи који пружају могућност једне оквирне описне реконструкције. Укратко интерпретирано, та реконструкција би гласила: дуге лобање са наглашеним окципутом врло јаког рељефа; мали мастоидеуси који се пројектују изнад лобањске базе; врло груба структура и моделација лица; робуствена мандибула; ниска максила са ниско постављеном носном дупљом; посткранијални скелет варира између робуствених и грацилних форми. Ови описи оцртавају једну архаичну морфоструктуру. Пошто су сахране ових скелетних остатака вршене у исто време са кремацијама, тј. у периоду од позног I до првих деценија III века, без даљих истраживања, уз ослонац на аналогни материјал, немогуће је дефинисати овај, у извесној мери издвојени, антрополошки тип.

*

Описани скелети, представници набројаних антрополошких типова и њихових варијетета, обрађени су Р. Мартиновим² методским антрополошким правилима. Пол и индивидуална старост су одређивани према комбинованом методу групе аутора³, а за типолошку детерминацију су коришћени елементи које су дали С. С. Кооп,⁴ Е. в. Eickstedt⁵ и I. Schwidetzky.⁶ Нискоспецијализована форма динарског антрополошког типа и „праисторијски антрополошки тип“ су независно издвојени по резултатима анализе аутора текста. Тумачење првог може да се веже, или за чисто развојни пут у биогенетском смислу, или за метизацију са другим типовима, а што ће бити детаљно документовано у завршној студији о антрополошким налазима са Виминацијума. За очекивати је да ће предстојећа ископавања на овом локалитету дати и нове елементе у прилог поузданијег интерпретирања „праисторијског антрополошког типа“ о коме је на овом месту било мало говора, али са првенственом намером да се укаже на његово присуство и идентификацију.

*

У овом раду је представљен покушај да се из антрополошких серија ископаних на античким некрополама Виминацијума издвоје и опишу најизразитији представници појединих антрополошких типова или њихових варијетета. У том смислу је издвојен анадолски антрополошки тип, предње источни медитерански тип, динарски тип, нискоспецијализована варијанта динарског

антрополошког типа, дугоглави медитерански тип ниског раста, краткоглави медитерански тип ниског раста, један условно назван „праисторијски антрополошки тип“, као и случај са спљеним гробовима у којима је очувана некомплетна нагорела лобања. Индивидуални мерни подаци за све лобање су приложени на збирној табели I, а илустрације у одговарајућим пројекцијама на таблама I до VII.

Циљ рада је био да се првенствено морфолошким путем, не и статистички, помоћу модела индивидуалног типа са објективизирањем постојећих чињеница да слика антрополошког пресека састава становништва сахрањеног у античким некрополама Виминацијума. Зато у овом раду и нису анализирани епигенетски фактори и анатомске варијације, трагови патолошких промена, сви демографски и етнички показатељи, и слично, а што ће свакако бити обухваћено закључном антрополошком студијом по завршетку ископавања. Закључно, на основу досадашњих анализа ископаног материјала и изнетих појединости о заступљености антрополошких типова, може се сасвим документовано говорити о читавом антрополошком спектру (али не и о његовој фреквенцији), који у смислу антрополошке заступљености захвата географски лук од предњег Истока до области око Јадранског мора и његове дубоке залебине.

Пошто су ископавања на Виминацијуму још у току, овај прилог има значај прелиминарног антрополошког извештаја, тако да се може очекивати да изнети подаци првенствено буду допуњавани, а само у евентуалним случајевима и измењивани.

23. март 1980.

UDK: 904-03 : 726.84

SUR QUELQUES TYPES ANTHROPOLOGIQUES DES NECROPOLES ANTIQUES A VIMINACIUM

ZIVKO MIKIĆ, Balkanološki institut, Sarajevo

Dans cet ouvrage, on a essayé, à la base des séries anthropologiques provenant des nécropoles antiques de Viminacium, de décrire et de distinguer les repré-

² Martin, R.—Saller, K.: Lehrbuch der Anthropologie, *Kraniometrische Technik*, Bd. I, 429—595, Stuttgart 1957.

³ Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. Према договору Симпозија у Прагу 1972. и Szarospatak 1978., чији је потписник и аутор овог рада. Штампано у *HOMO* XXX/2, 1979.

⁴ Coon, C. S.: *The Races of Europe*. The Macmillan Company, 1939.

⁵ Eickstedt, V. E.: *Geschichte der anthropologischen Namensgebung und Klassifikation*. *Z. Rassenk.* 5, 209—282; 6, 151—210, 1937.

sentants les plus marqués de certains types anthropologiques ou de leurs variétés. Dans ce sens, on a d'abord distingué le type anthropologique anadolien, puis le type méditerranéen oriental, le type dinarique, la variante tardive du type anthropologique dinarique, le type méditerranéen dolichocéphale de petite taille, le type méditerranéen brachycéphale de petite taille, le type dit «type anthropologique non-identifié». On a distingué aussi les tombes à incinération où on a trouvé, dans chacune, un crâne brûlé incomplet. Toutes

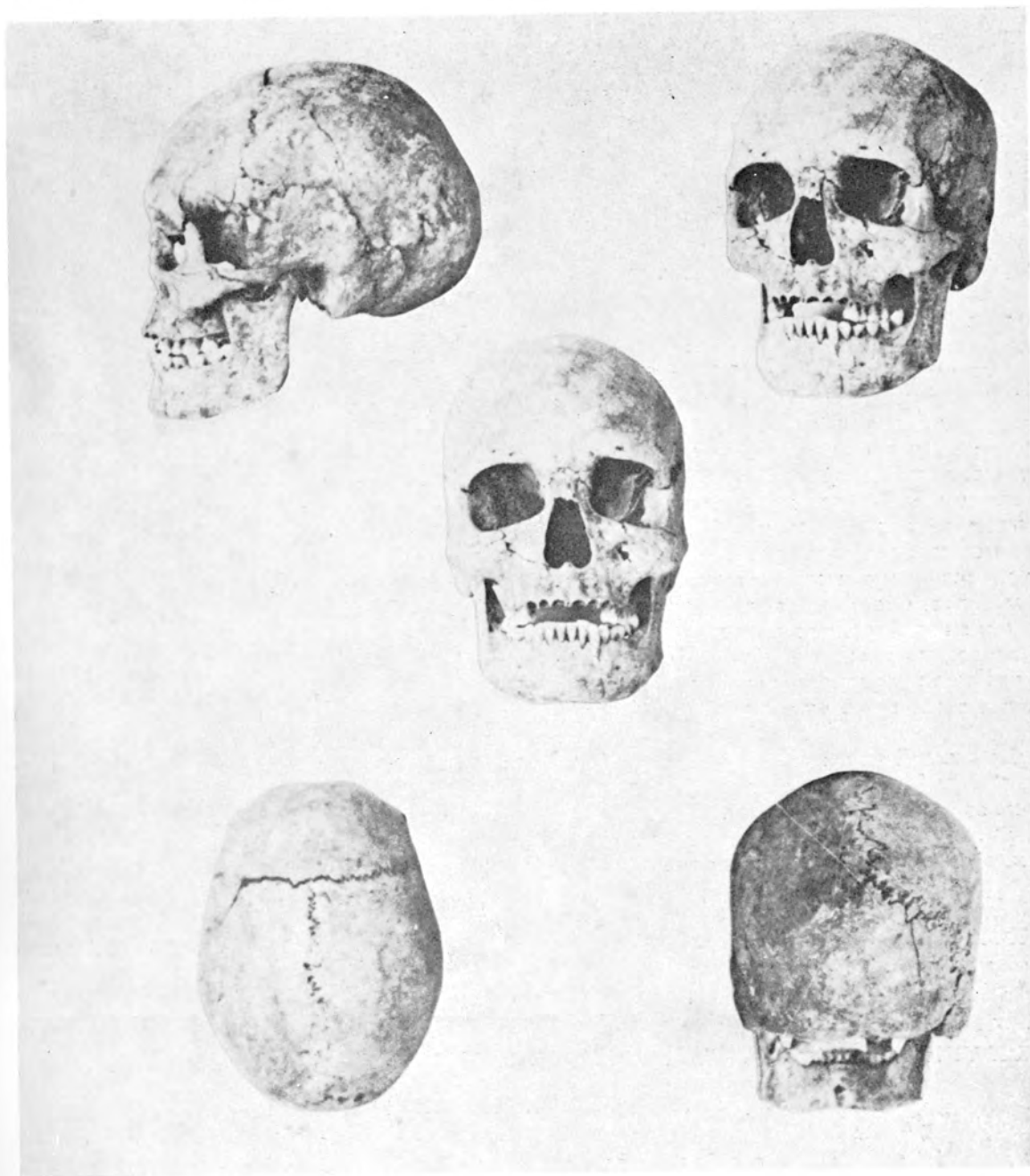
⁶ Schwidetzky, I.: *Die neue Rassenkunde*, Stuttgart 1962. *Rasse als Begriff der biologischen Systematik*, *Anthropologie A—Z*, Das Fischer Lexikon, 187—214, Frankfurt a/M 1973.

les données de mesures individuelles pour tous les crânes figurent sur la liste I et les illustrations avec les projections correspondantes, sur les tableaux I—VII.

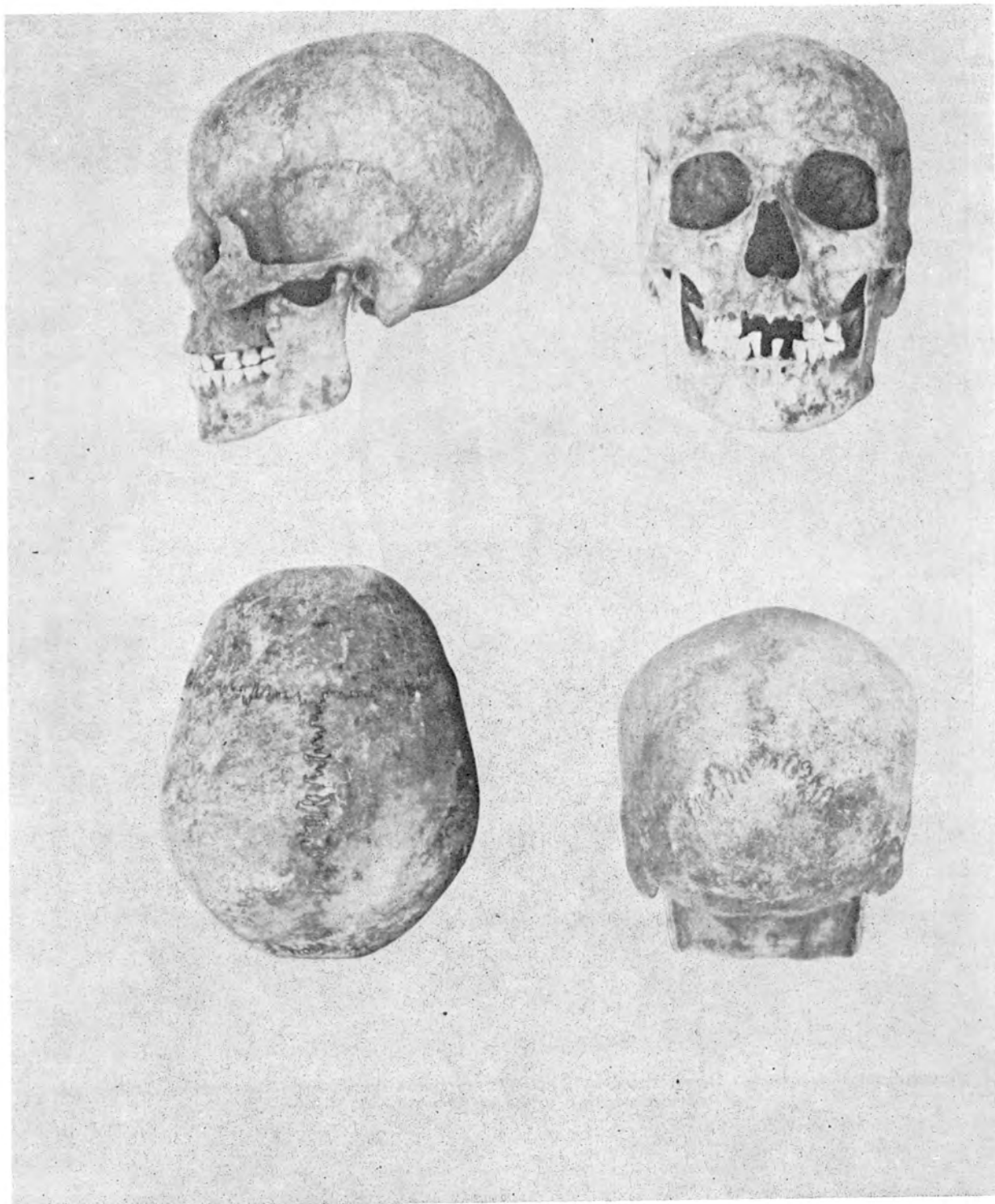
L'objectif de cet ouvrage est de donner une idée de la structure anthropologique de la population inhumée dans les nécropoles antiques à Viminacium, en se basant surtout sur la morphologie, mais non statistique, à l'aide du type individuel, exposant objectivement les données existantes. C'est pour cette raison que cet ouvrage n'a pas procédé à l'analyse des facteurs épigénétiques et des variations anatomiques, des traces des changements pathologiques, de tous les indicateurs démographiques, ethniques et autres qui feront l'objet de l'étude anthropologique conclusive

au terme des travaux de fouille. En conclusion nous pouvons dire que les analyses faites jusqu'à présent sur le matériel fouillé et les détails se rapportant à la présentation des types anthropologiques donnent lieu de parler sans réserve d'un spectre anthropologique (mais pas de sa fréquence), qui embrasse tout un arc géographique, partant du Proche-Orient jusqu'aux régions de la mer Adriatique et de leur arrière-pays.

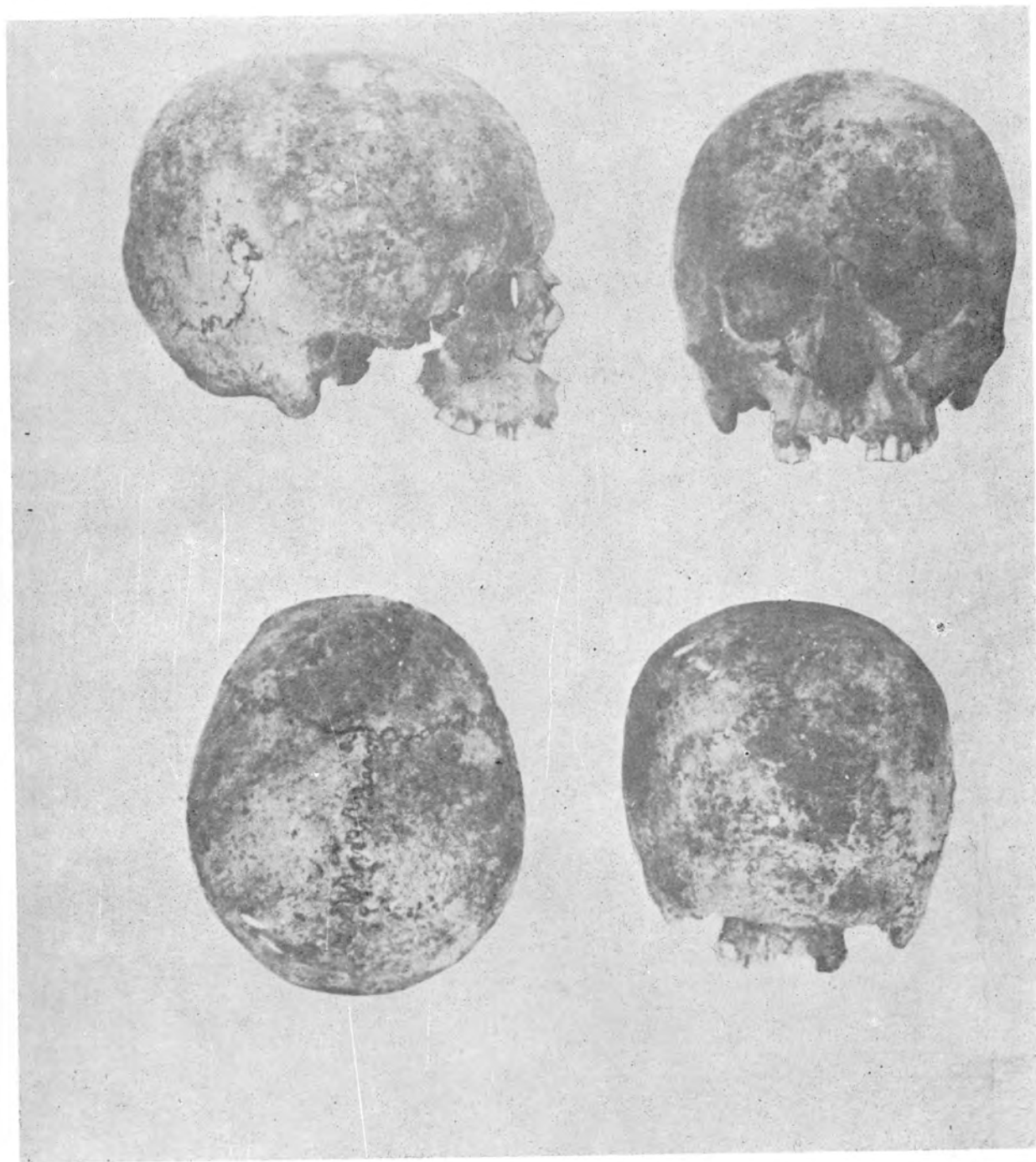
Vu que les travaux de fouille à Viminacium sont toujours en cours, cette contribution ne représente qu'un compte-rendu anthropologique préliminaire, car il est possible que les données exposées ici soient complétées et peut-être changées — seulement si des cas éventuels viedraient à se présenter.

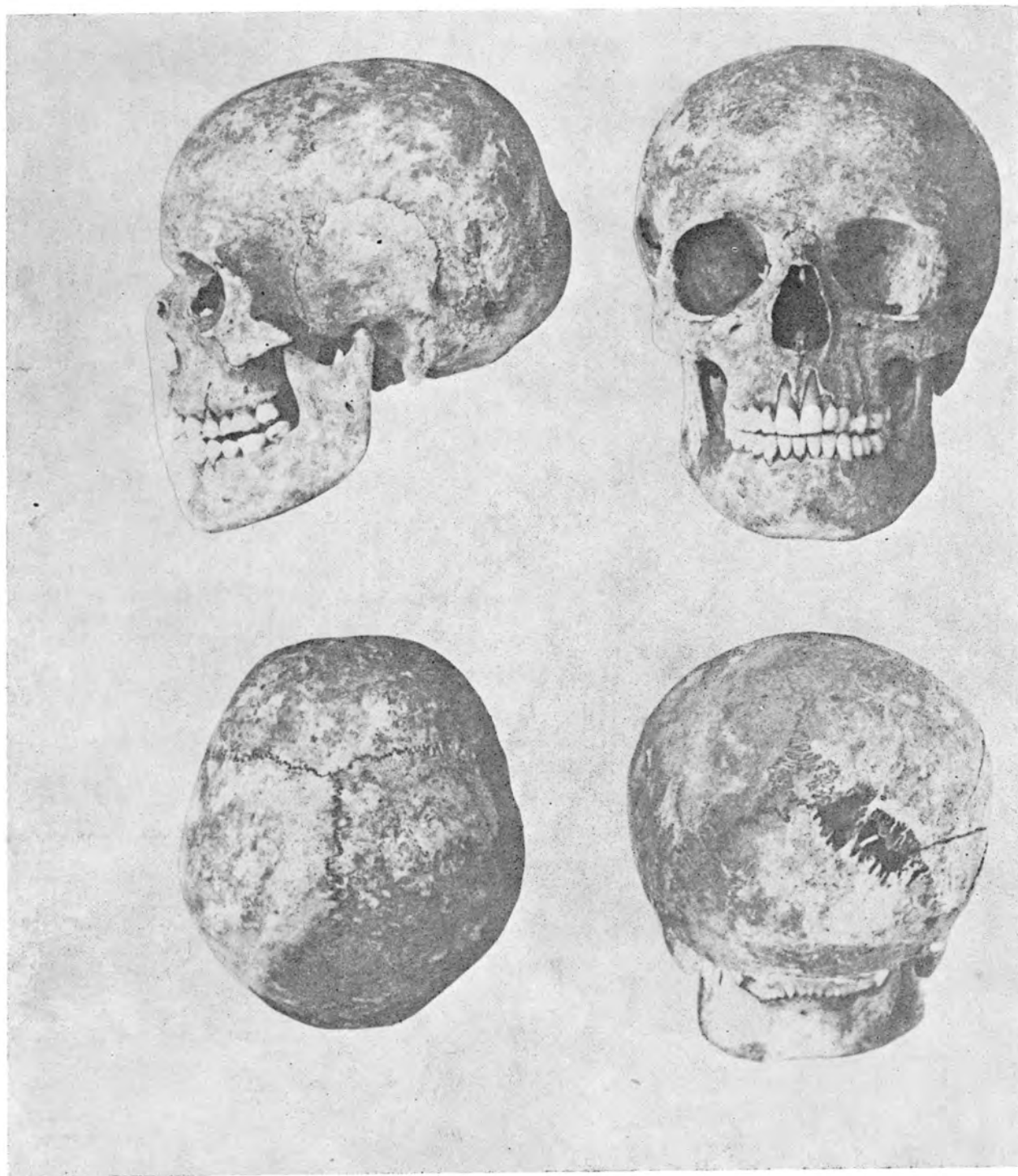
Viminacium, некропола „Више гробаља“, лобања из гроба број 105. — Viminacium, nécropole
»Više grobalja«, crâne de la tombe № 105.

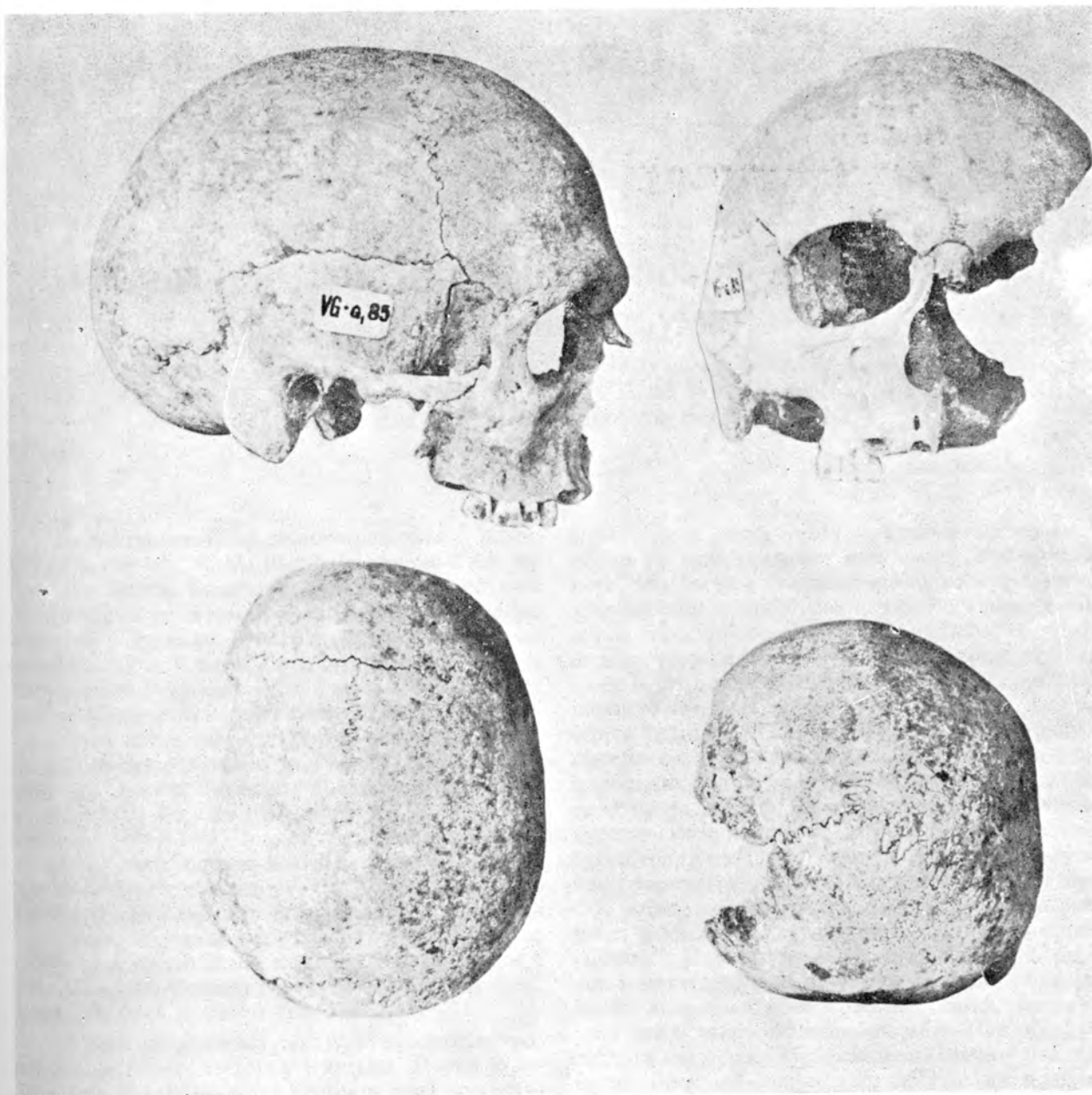
Viminacium, некропола „Више гробаља“, лобања из гроба број 93. — Viminacium, nécropole «Više grobalja», crâne de la tombe № 93.

Viminacium, некропола „Више гробаља“, лобања из гроба број 101/A. — Viminacium, nécropole «Više grobalja», crâne de la tombe № 101/A.

Viminacium, некропола „Више гробаља“, лобања изгроба број 89. — Viminacium, nécropole »Više grobalja«,
crâne de la tombe № 89.

Viminacium, некропола „Више гробаља“, лобања из гроба број GI-85. — Viminacium, nécropole »Više grobalja«, crâne de la tombe № GI-85.

Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума

МИЛОЈЕ ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

Током ископавања цивилног насеља у Виминацијуму проф. М. М. Васић је открио 1902. године две оставе бронзаног новца¹. Једна од њих је тежила 88 кг, а друга 38 кг. Већа остава је откривена у дрвеном бурету и садржавала је комаде III, IV и V века, а друга је била у врећи и садржавала је комаде IV и V века. Обе оставе су дошле у Народни музеј у Београду. Током I светског рата обе оставе су спојене у једну целину. У исто време однешено је у музеј у Загребу 187 комада и њих је сумарно обрадио и публиковао А. Алфелди². Фински нумизматичар Е. Грен је у периоду 1928—1931. године делимично обрадио новац из ових остава и публиковао га у виду прелиминарног извештаја³. Он је на основу просечног броја комада у килограму израчунао да су оставе садржале око 100.000 комада. Од тог броја је обрадио 20.326 комада, дао је каталог с описом и референцом према Н. Коен-у⁴ и средњом тежином за сваки тип.

Оставе се и данас чувају у нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду. Новац је неочишћен и с обзиром на огроман број комада и на тешкоће при чишћењу, није вероватно да ће ускоро ове оставе бити очишћене и конзервиране. Научна вредност ових остава је изузетна за проучавање економских и историјских збивања на територији источног Илирика крајем IV и у V веку и због тога смо и приступили поновној

обradi дела остава који је Грен публиковао. У обзир за проучавање узели смо 11.090 комада које смо сасвим сигурно могли да одредимо хронолошки и према ковницама. Сачинили смо и нов каталог ових комада користећи се новом литературом и хронолошким системом који су дали Р. Bruun⁵ и Carson, Hill и Kent⁶, које Грен наравно није могао имати пред собом. На тај начин је могла да се изврши прецизнија анализа састава остава. Број од преко 20.000 комада, који апроксимативно представља једну петину општег броја комада, може да буде репрезентативни статистички узорак. Исто тако, у оквиру овог броја, број од 11.090 комада може да послужи као репрезентативни узорак при анализи остава. Обе оставе морају да се посматрају заједно, зато ћемо у даљем тексту да се служимо термином „остава“. При анализи морамо да будемо опрезни и неке закључке које смо изнели још не можемо да децидирано бранимо. Ипак, упоређујући ове оставе с оставом-касом из Пинкума⁷ резултати се поклапају у неким општим закључцима. Овом приликом још нећемо да вршимо упоређивање ових остава, ово остављамо за посебан рад и само упућујемо читаоца да може да упореди основне закључке.

Састав остава из Виминацијума не одудара од осталих остава овог периода. Остава садржи новац III века (идентификовано је 50 комада),

¹ М. М. Васић, *Годишњи извештај о ископавањима у Костолцу*, Годишњак СКА, 1902, 222.

² А. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I*, 1924, 35 и д.

³ Е. Gren, *Der Münzfund von Viminacium. Vorläufiger Bericht*, Uppsala, 1934.

⁴ Н. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*², 1880—92.

⁵ Р. Bruun, *Roman Imperial Coinage VII. Constantine to Licinius*, 1966.

⁶ Р. V. Hill and J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage, Part I*; R. A. G. Carson and J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage, Part II*, London, 1965.

⁷ М. Р. Васић, *Каса с бронзаним новцем IV и V века из Великог Градишта (Pincum)*, Нумизматичар III, 1980, 75—120.

IV века и V века. У Греновом каталогу је дат опис комада III века и они нису узимани у обзир приликом обраде у овом раду. Њихова појава је уобичајена у свим оставама IV и V века и они су били и даље у циркулацији само због своје релативно блиске тежине с каснијим комадима.

Осим ових комада у остави се налазе и антички фалсификати⁸ III, IV и V века, а што је посебно занимљиво и што се за сада, први пут јавља у овој остави је новац рађен од олова. Ова врста фалсификата до публиковања оставе из Виминацијума није била позната.

Главна маса оставе почиње да се формира током IV века. Посматрање смо почели од 310. године па све до 455. године када се остава апроксимативно завршава⁹.

Овај велики период смо, као и касу из Пинкума, поделили на мање периоде који у себи садрже и неке историјске и неке нумизматичке моменте¹⁰. У остави из Виминацијума извршили смо поделу на 4 основна периода: I — 310—337; II — 337—363; III — 364—402; IV — 402—455. године.

Посматрајући оставе овог периода дошли смо до закључка да је за њихово потпуно сагледавање потребно да се изврше следеће анализе: I — циркулација новца по годинама емисија; II — циркулација према ковницама. Са овим анализа-

ТАБЕЛА I

Разред	Фреквенција	Величина разреда	Кориговање фреквенција	Кумулативна фреквенција
—310	1	10	0,5	1
311—320	9	10	4,5	10
321—330	20	10	10	30
331—340	215	10	27	245
341—350	327	10	163,5	572
350—363	1151	13	230,2	1723
364—375	565	11	188,3	2288
375—383	53	8	53	2341
383—395	4846	12	1211,5	7187
395—408	1277	13	255,4	8464
408—423	1538	15	219,7	10002
423—455	1088	32	45,3	11090
Укупно	11090	—	—	—

⁸ Gren, *op. cit.*, 50—52.

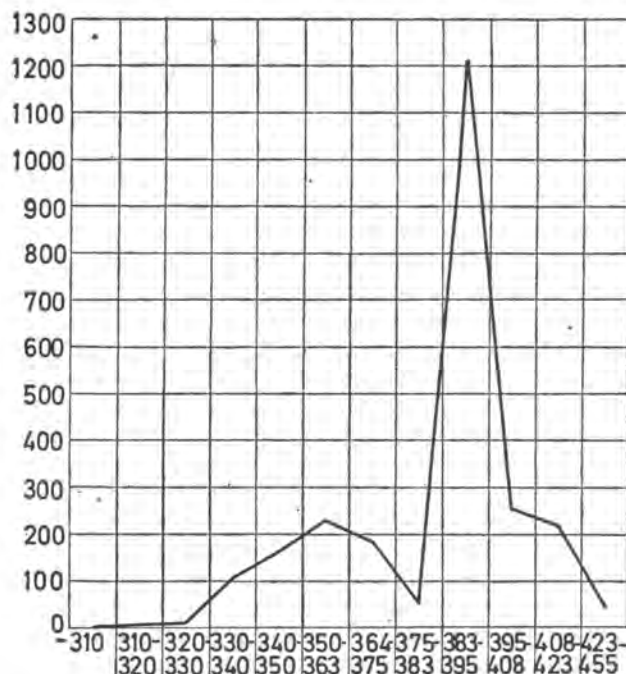
⁹ О датуму закопавања вид. ниже.

¹⁰ У раду о каси из Пинкума објаснили смо разлоге ове поделе.

ма добијамо кретање генералне циркулације новца у Илирику. Трећа анализа је метролошка, а четврта би била анализа типова. У оквиру ових ширих анализа могуће је да се изврши и већи број мањих анализа појединих проблема који се намећу.

Анализе постављених хипотеза спровели смо помоћу устаљених статистичких метода који могу да се аплицирају на нумизматику.¹¹

ГРАФИКОН 1

ГРАФИКОН НА БАЗИ КОРИГОВАНИХ FREKVENCIJA

I — Испитивање циркулације према годинама емисија

Анализа је спроведена на основу фреквенције извучене из каталога и која је приказана на табели I.

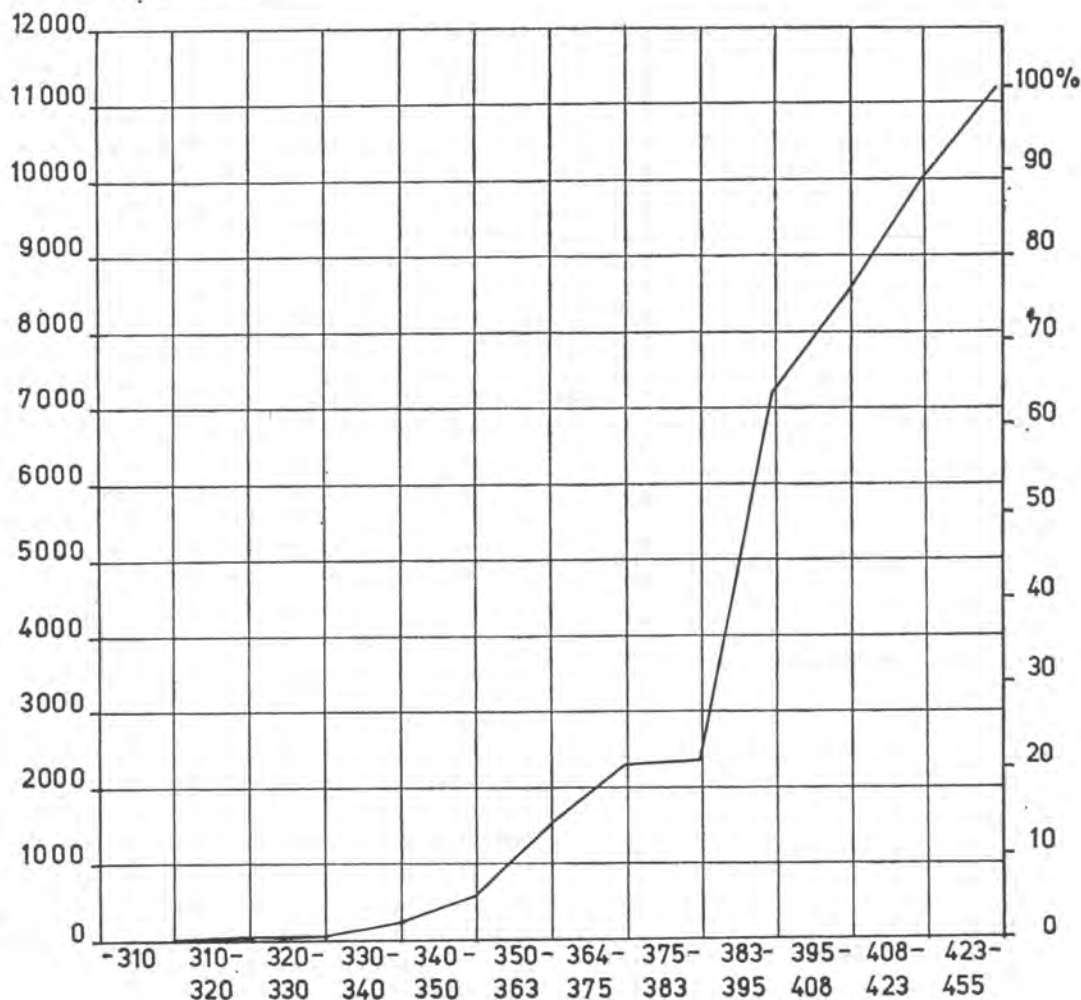
Због малог броја комада који се јављају када се маса оставе раздвоји по годинама и овде смо морали да величину разреда дамо у већем

¹¹ Приликом статистичке обраде коришћена је књига V. Serdara, *Udžbenik statistike*, Zagreb, 1975. Поједине статистичке анализе објашњене су детаљније у чланку о каси из Пинкума и зато ћемо овде да се на њих само укратко осврнемо.

интервалу. Гледали смо да тај интервал буде око 10 година. Ово је било неопходно из два разлога. Први је мали број комада у појединим годинама, други, можда значајнији, је тај што у постојећим хронолошким системима немамо прецизно, до у годину, одређене емисије, тако да је сигурније дати мало шире временске разреде. Због неједнаке величине разреда и овде смо, као и

Оба испитивања су нам показала исти резултат. Од 310. године почиње благ успон према 330. години. Од 330. је нагли раст према 340. години, који се затим нешто мало успорава, али је стално у успону до 363. године. Од 363. почиње да пада према 375. години, а затим уочавамо нагли пад до 383. године. Између 383. и 395. године је нагли успон и овде остава доживљава кулми-

ГРАФИКОН 2
KUMULATIVNI NIZ

код касе из Пинкума, прибегли кориговању фреквенција. Као јединицу кориговања узели смо период 375—383. године, величина разреда 8 година, као најмању величину у низу. Графички, овај низ је дат на графикону 1.

Осим овог испитивања, извршили смо и испитивање помоћу кумулативног низа приказаног на табели I и графикону 2.

нацију оптицаја. Од 395. циркулација постепено пада према 408. години, кратак успон између 408. и 423. године и затим нагли пад према 455. години.

Општу циркулацију у остави Виминацијум посматрали смо и преко геометријских средина да би још јасније добили односе циркулације између појединих година, овог пута у нумерич-

ком облику и процентима. У табели II су дати подаци на основу којих је израчуната геометријска средина.

ТАБЕЛА II

година	распон година циркулације	фреквенција у	log y
310		1	0
320	10	9	0,954243
330	10	20	1,30103
340	10	215	2,332438
350	13	327	2,514548
363	11	1151	3,061075
375	8	565	2,752049
383	12	53	1,724276
395	13	4846	3,685384
408	15	1277	3,106191
423	32	1538	3,186956
455		1088	3,036629

$$\log G_1 = \frac{0,954243}{10} = 0,0954243; G_1 = 1,246 = 24,57\%$$

$$\log G_2 = \frac{0,346787}{10} = 0,0346787; G_2 = 1,083 = 8,31\%$$

$$\log G_3 = \frac{1,031408}{10} = 0,1031408; G_3 = 1,268 = 26,81\%$$

$$\log G_4 = \frac{0,182110}{10} = 0,018211; G_4 = 1,042 = 4,28\%$$

$$\log G_5 = \frac{0,546527}{13} = 0,0420405; G_5 = 1,102 = 10,16\%$$

$$\log G_6 = \frac{-0,309026}{11} = 0,0280932; G_6 = 0,937 = -6,26\%$$

$$\log G_7 = \frac{-1,027773}{8} = -0,1284716; G_7 = 0,744 = -25,6\%$$

$$\log G_8 = \frac{1,961108}{12} = 0,1634256; G_8 = 1,457 = 45,68\%$$

$$\log G_9 = \frac{-0,579193}{13} = -0,0445533; G_9 = 0,902 = -9,75\%$$

$$\log G_{10} = \frac{0,080765}{15} = 0,0053843; G_{10} = 1,012 = 1,25\%$$

$$\log G_{11} = \frac{-0,150327}{32} = -0,0046977; G_{11} = 0,989 = -1,07\%$$

Анализирајући добијене резултате добијамо следећу слику. Циркулација између 310. и 320. године је сасвим слаба. У односу на овај период, период 320. године расте у остави по знатној стопи од 24,57%, док је између 320. и 330. године циркулација нешто смањена и расте по стопи од 8,31%. Између 330. и 340. циркулација поново знатно расте по стопи од 26,81%, а између 340. и 350. године се осећа слабљење циркулације и она расте по стопи од само 4,28%. Између 350. и 363. она расте по стопи од 10,16%, а од 363. до 375. годишња стопа снажно опада на -6,26%, да би између 375. и 383. године стопа катастрофално опала на -25,6% што показује да циркулације такорећи није ни било. Затим од 383. до 395. године циркулација нагло расте по стопи од 45,68% и одмах затим у следећем периоду до 408. године опада по стопи од -9,75%. Благ успон је између 408. и 423. од 1,25% и поновни пад према 455. години по стопи од -1,07%. Анализа спроведена на овај начин потврђује слику коју смо добили из табеле I и графикана 1 и 2.

Из анализе излази да је успон циркулације доста значајан између 330. и 340. године и између 350. и 363. године. Ови успони вероватно стоје у вези с реформама Константина II¹² и Констанција II. Феномен који се опажа у свим оставама средине IV и почетка V века, је велики пораст циркулације у периоду 350—363. који је, поред тога што је везан за реформу новца, повезан и са јаким инфлацијом у време Констанција II¹³.

Нагли пад који се опажа од 375. до 383. године је свакако у вези с навалом Гота на римско царство. После пораза код Хадријанопоља 378. године, и поред извесних успеха које су постигли Грацијан и Теодосије I (овај последњи нарочито 379. године), ситуација није била повољнија. Готи су 380. године наставили с пљачком Македоније и Тесалије. Македонија је посебно била тешко погођена овим разарањима. Грацијанови генерали Бауто и Арбогаст су донекле спасли ситуацију, али је Грацијан морао да уступи Горњу Ме-

¹² Упор. С. Brenot, *Le trésor de Bikič-Do, Sirmium VIII*, 1978, 7—98.

¹³ М. R. Vasić, *Le trésor de Boljetin (IVe siècle), Sirmium VIII*, 135—177.

зију и Панонију Остроготима и њиховим савезницима и они постају федерати. Немири су се ипак наставили и током 381. и 382. године и Теодосије је тек октобра 382. године с Фритигерновим Визиготима склопио мир^{13a}. Сви ови догађаји су неоспорно отежавали доток новца у Подунавље.

Тако је ситуација у Илирику знатно поправљена тек 383. године и већа количина новца је поново могла да дође у Подунавље. Извршили смо и финију анализу периода 383—392. године помоћу геометријске средине.

ТАБЕЛА III

година	распон година циркулације	фреквенција у	log y
384	2	457	2,659917
386	2	190	2,278753
388	4	250	2,39794
392		3130	3,495545

$$\log G_1 = \frac{-0,381164}{2} = -0,190582; G_1 = 0,644 = -35,5\%$$

$$\log G_2 = \frac{0,119187}{2} = 0,0595935; G_2 = 1,147 = 14,7\%$$

$$\log G_3 = \frac{1,097605}{4} = 0,2744012; G_3 = 1,881 = 88,1\%$$

Према овој анализи циркулација између 383—384. и 385—386. године опада по стопи од $-35,5\%$, да би између 385—386. и 387—388. године расла по стопи од $14,7\%$, а између 388—392. године расла по годишњој стопи од $88,1\%$.

Пад циркулације по годишњој стопи од читавих $35,5\%$ између 384. и 386. године може да се двојачко тумачи. Један разлог је могла да буде Максимова узрупација, а други, нови упади варвара. Диоцезе Илирика нису биле непосредно угрожене узрупацијом и ковнице и државна каса су могли несметано да раде, те с те стране нема битнијег разлога за смањење циркулације. Но, с друге стране, један закон из 386. године, који говори о функционерима у рудницима Илирика који одбијају да се врате на посао због бојазни од напада непријатеља, можда рефлектује ситу-

ацију која је настала нешто раније¹⁴. Евидентно је, ако се посматра број комада из 384. године, да циркулација драстично пада (у овом делу оставе налази се свега 9 комада који би били из 384.), а већ 385—386. године број комада се знатно повећава у односу на 384. годину. Можда ово прецизира опасност и несигурност од варвара која се помиње у С. Th. у 386. години. Исти проблем се јавља и 387. године када број комада у остави знатно опада. Вероватно је да и овај пад можемо да тумачимо упадима варвара. Ова година се, на пример, узима као година пропасти античке цивилизације у Панонији¹⁵.

Циркулација расте између 387. и 388. године по значајној стопи од $88,1\%$ што је нормално, јер је успостављена релативно мирна ситуација после Максимова пораза и поновног уједињења империје. У то време немамо забележене веће упаде варвара и успостављен је мир у источном Илирику и на дунавском лимесу. Тиме су и створени повољнији услови за редовно притицање новца у ове крајеве¹⁶.

Пад циркулације између 395. и 408. године може исто тако да се повеже с историјским догађајима. После смрти Теодосија I, хорде Хуна су искористиле насталу ситуацију, провалиле у трачку диоцезу и страховито је опустошиле. Други варвари, посебно Маркомани, прешли су средњи Дунав и опустошили диоцезу Панонију све до Јадранског мора, а у исто време појавила се друга, много већа, опасност. Готи, који су после великог Фригидијусовог пораза остали на Балкану, побунили су се и под вођством Аларика, фебруара или марта 395. године прешли су Бал-

¹⁴ *Codex Theodosianus (C. Th.)* I, 32, 5. Треба имати на уму и насељавање Гота, вероватно у Мезију и Скитију 383. године (cf. Zosim IV, 34; датум насељавања у *Chron. Min. I*, 243). Није немогуће да је ово насељавање имало утицаја на доток новца из централних тезауруса на дунавски лимес. Исто тако и немири којих је стално било у овим крајевима имају неку везу с настањивањем Гота. Током 386. године појавили су се Остроготи северно од Дунава али их је зауставио Promotus, magister militum per Thracias (A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire I*, 158).

¹⁵ E. Stein, *op. cit.*, 204—205; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, 1972, 273; за циркулацију новца у Панонији и догађаје везане за крај IV века вид. S. Sorogni, *Über den Münzumlaufl in Pannonien zu ende des 4. Jahrhunderts*, *Folia Archaeologica XX*, 1969, 69—78.

¹⁶ Забележено је да се мало пре почетка операција против Максима 388. године, једна банда Гота побунила и после војног неуспеха задржала у барама и планинама Македоније. Многи су били погубљени, а остатак је наредних година живео од пљачке од које су веома патиле Македонија и Тесалија. Током 391. године, после повратка из Италије, Теодосије I их је уништио: E. Stein, *op. cit.*, 194 — Zosim. IV, 45, 3; 48 и д. Ово изгледа није битно утицало на оптицај новца.

^{13a} За ове догађаје М. Manitius у *Cambridge Medieval History (CMH) I*, Cambridge, 1911, 253; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire I*, 1959, 193.

кан уздуж и попреко и стигли све до зидова Константинопоља¹⁷.

Опасност од Аларика по источни Илирик практично није престајала све до 408. године када се он коначно окреће Италији. Хунски краљ Улдин око средине 408. године прелази Дунав и продире у дачку диоцезу, али је већ почетком 409. године потиснут и претрпео је тежак пораз¹⁸.

Између 409. и 423. године може да се очекује већа циркулација јер је у то време источни двор обратио више пажње источном Илирику и Антемије, префект преторија Орјента је због догађаја 408. и 409. године ојачао дунавску флоту и обновио фортификације градова у Илирику (412. године)¹⁹.

Опадање циркулације од 423. године па даље није сасвим јасно. У то време нема неких историјских догађаја који би битно утицали на смањење циркулације. Од 425. до 440. године источни део империје није водио никакав рат²⁰. Једино што већ од 420. расте опасност од Хуна, који стварају своје велико царство. Већ 430. они су на границама римске империје и Теодосије II с њима склапа мир и даје им данак²¹. Али 441. године долази до катастрофе. Тада су Хуни под Атилом упали у диоцезу Дакију и уништили Сингидунум, Маргум, Виминацијум и Рацијарију²². Ова година је без сумње и година сакривања оставе из Виминацијума²³.

Није искључено да опадање циркулације у ово време стоји у вези с економском ситуацијом у царству, за коју немамо прецизне податке. Врло је карактеристична у том погледу појава фалсификата у остави и то поред уобичајених фалсификата средине IV века има и фалсификата краја IV и почетка V века²⁴, који су по свој прилици рађени као замена за официјелни новац који није притицао. Појављују се и комади

¹⁷ За ове догађаје E. Stein, *op. cit.*, 228.

¹⁸ E. Stein, *op. cit.*, 247; вид. и Sozom. IX, 5 и C. Th. V, 6, 3 : 12 април 409.

¹⁹ E. W. Brooks у CMH I, 462; E. Stein, *op. cit.*, 246; вид. C. Th. XI, 17, 4; XV, 1, 49 и C. Th. VII, 17, un.: 28 јануар 412.

²⁰ E. Stein, *op. cit.*, 289.

²¹ Ibid.

²² L. Schmidt у CMH I, 362—363; E. Stein, *op. cit.*, 291—292.

²³ Овај датум је дао већ Gren, *op. cit.*, 61.

²⁴ E. Gren, *op. cit.*, 50—52; M. R. Vasić, *A IVth and Vth Centuries Hoard of roman Coins and Imitations in the Collection of the National Museum in Belgrade, Sirmium VIII*, 1978, 115—132; Id. *Les imitations de la monnaie de bronze romaine des IVe et Ve siècles*, Симпозијум: „Ковање и ковнице античког и срењовековног новца“, Београд, 1976, 79—83. Слична ситуација је и у Египту у V веку: J. G. Milne, *The Currency of Egypt in the Fifth Century*, Num. Chron., 5th ser., vol. VI, 1926, 43 и д.

од олова²⁵, вероватно из истог разлога, а што је још значајније налазе се и половине или чак четвртине комада новца. Од масе оставе од 18.606 комада, 1.178 комада су половине, или 6,33%. Е. Грен је дао табелу према владарима²⁶ и према њој највише је преполовљених комада Валенса (29%) и Валентинијана I (-II?) (28,8%), а затим Констанција II (16,5%) и Грацијана (11,2%). Од каснијих владара највише преполовљених комада су Хоноријеви (5%), што значи да је углавном сечен новац из времена пре Теодосија I. Није вероватно да је старији новац од владе Теодосија I на тај начин свођен на тежину новца V века, пошто се комади средине IV века не разликују битно од тежине комада V века²⁷. Могуће је, за сада, да се изнесе претпоставка да је потреба за новцем у самом Виминацијуму била толика, да је морало да се прибегне сечењу новца како би се повећала његова количина која ће подмирити потребе. Ова хипотеза још није задовољавајућа²⁸.

II — Циркулација новца у односу на ковнице

Посебно ћемо се и у обради ове оставе позабавити питањем циркулације новца појединих ковница. Као прво, проверићемо хипотезу (о којој смо расправљали и у раду о каси из Пинкума) јаче циркулације новца ковница које су радиле на територији Илирика, а потом јачу циркулацију новца из ковница префектуре Орјента од новца западних ковница централне префектуре Италије—Африке и префектуре Галије. Испитивање ћемо започети с комбинованим табелама у којима су ковнице подељене на западне и источне (Сисција и Сирмијум су укључене у западне, Тесалоника у источне ковнице)²⁹.

Из табеле IVа може да се установи да у општој циркулацији западне ковнице учествују с 87 комада, а источне ковнице с 913 комада на сваким 1000 комада новца. Осим тога у сва четири периода источне ковнице учествују знатно више од западних: I период — 789 : 211 комада на 1000 комада; II период — 693 : 307 комада; III период — 920 : 80 комада; IV период — 974 : 2,6 комада на 1000 комада.

²⁵ E. Gren, *op. cit.*, 52.

²⁶ Ibid., 60.

²⁷ М. Васић, Нумизматичар III, 91; 93; у каси није констатован ниједан преполовљени комад, нити пак комад од олова, иако је каса истовремена.

²⁸ О овом питању вид. и мишљење E. Greua, *op. cit.*, 61 и д.

²⁹ Метод израде комбинованих табела дат је у раду о каси из Пинкума, М. Васић, Нумизматичар III, 84—86.

У табели IVб може да се разматра удео сваког периода у оквиру циркулације западних или источних ковница. Тако је код западних ковница у I периоду однос 1000 : 2,7; II периоду 1000 : 294; III периоду 1000 : 617 и у IV периоду 1000 : 7 комада, што значи да је у првом и четвртном периоду најмање комада из западних ковница циркулисало у источном Илирику.

ТАБЕЛА IV

ковнице	временски период				укупно
	310—337	337—363	364—402	402—450	
западне	8	85	184	21	298
источне	30	192	2121	773	3116
укупно	38	277	2305	794	3414

Из источних ковница однос је следећи: I период 1000 : 0,9; II период 1000 : 62; III период 1000 : 681 и IV период 1000 : 248. Овде се показује да је у прва два периода циркулација источних комада најмања, а да од трећег периода расте.

ТАБЕЛА IVа

ковнице	временски период				укупно
	310—337	337—363	364—402	402—450	
западне	0,211	0,307	0,080	0,026	0,087
источне	0,789	0,693	0,920	0,974	0,913
укупно	1,000	1,000	1,000	1,000	0,998

У овом испитивању треба бити опрезан стога што је велики временски период протекао између нашег I и III периода тако да у остави циркулација у прва два периода може да буде сасвим случајна, односно ополика колико се тог новца задржало у оптицају. Прави оптицај можемо да пратимо тек од трећег периода и ту добијамо доста занимљив резултат да је на 1000 комада западних ковница учествовало у циркулацији 617 комада, а на 1000 комада источних ковница 681 комад, што је релативно блиско. Видећемо у даљим испитивањима да од западних ковница највећи удео имају Сисција и Аквилеја. Укупан број комада (и западних и источних) који уче-

ствују у циркулацији 364—402. године износи 675 комада на сваких 1000 комада. У четвртном периоду број комада западних ковница драстично опада и налазимо свега 7 комада на 1000 комада што је несумњиво последица свих историјских збивања између истока и запада (Аларикова побуна, убиство Стилихона, напади Хуна итд.).

На основу свега реченог генерални закључак би био да је циркулација источних ковница у источном делу Илирика знатно јача од циркулације новца западних ковница.

Из индекса у табели V и графикону 3 добијамо оптицај новца сваке ковнице појединачно. Као индексне бројеве узели смо вредности Тесалонике које су најравномерније распоређене.

ТАБЕЛА IVб

ковнице	временски период				укупно
	310—337	337—363	364—402	402—450	
западне	0,027	0,294	0,617	0,07	1,000
источне	0,009	0,062	0,681	0,248	1,000
укупно	0,011	0,081	0,675	0,233	1,000

Посматрање табеле и графикона нам показује да је од западних ковница највише заступљена Сисција, а затим Рома и Аквилеја. Сисција и Аквилеја су нарочито заступљене у периоду 364—402. године. Од источних ковница најзаступљенији је Кизик, а затим Константинопољ. Никомедију и Хераклеју не узимамо у обзир јер су оне у Греновој обради оставе спојене, али је на основу касе из Пинкума вероватно да је Никомедија била јаче заступљена. Увек је занимљив закључак о великој активности Кизика, јер и у овој остави је он најјачи, тако да за период 364—402. има индекс 289,88 у односу на Константинопољ с индексом 201,16, а у периоду 402—450. чак индекс 476,05, а Константинопољ 183,09.

И овде је сасвим јасан закључак да је генерална циркулација ишла од истока према западу. Међутим најбитнији је закључак да су ковнице Илирика, Сисција и Тесалоника, учествовале знатно у циркулацији, а исто тако и Константинопољ као најближи Илирику. Према томе Илирик, било да је био посебна префектура, било да је под централном префектуром Италија—Африка—Илирик или је раздвојен на источни и западни, снабдевен је првенствено из ковница које су биле у његовим областима, а онда из ковница које су му најближе: Аквилеје на западу и Кизика, Константинопоља и Никоме-

дије на истоку, где превагу имају ковнице префектуре Орјента. Тиме је и у овој остави доказана напред постављена хипотеза. За сада, најважније, немамо никаквих података како је новац из ковница административно дељен. Податке о тесаурусима *comes-a sacrarum largitionum* (који је првенствено био задужен да се брине о ковању и распоређивању новца) имамо само за западни део Илирика: Сисцију, Салону и Саварију³⁰. Врло је вероватно да је сличних тесауруса било и на територији источног Илирика, који су могли да буду административни центри за расподелу новца. Можемо да претпоставимо да су

III — Метрологија

Испитивање метрологије ће ићи у првом реду на упоређивање резултата добијених из оставе Виминацијум с резултатима извученим из других остава, односно да ли до сада изнете теоријске тежине одговарају нашим резултатима. Најдаље у том испитивању су за сада отишли Н. Adelson и Ј. Kustas, као и Ј. Lallemand³¹.

Према Adelson-у теоретска тежина Ae 4 за период 383—396. би била 1,18 гр, а за период после 396. 1,14 гр. До ових тежина смо и ми апро-

ТАБЕЛА V

ковнице	посматране године ковања				индекс Thessalonica = 100			
	310—337	337—363	364—402	402—450	310—337	337—363	364—402	402—450
Treveri	—	1	—	—	—	1,54	—	—
Arelate	—	9	10	—	—	13,85	3,89	—
Lugdunum	—	2	2	—	—	3,07	0,77	—
Roma	1	18	13	20	12,5	27,69	5,06	28,16
Aqvileia	—	7	75	1	—	10,77	29,18	1,41
Siscia	7	32	84	—	87,5	49,23	32,68	—
Sirmium	—	16	—	—	—	24,61	—	—
Thessalonica	8	65	257	71	100	100	100	100
Constantinopolis	2	43	517	130	25	66,15	201,16	183,09
Nicomedia et Heraclea Thr.	19	29	403	234	237,5	44,61	156,81	329,57
Cyzicus	1	39	745	338	12,5	60	289,88	476,05
Antiochia	—	10	154	—	—	15,38	59,92	—
Alexandria	—	6	45	—	—	9,23	17,51	—
УКУПНО	38	277	2305	794	—	—	—	—

у њих слате одређене количине новца из ковница, које су биле потребне за подмиривање исплата (војничких плата и другог), али о овоме још не желимо да доносимо неке коначне закључке^{30а}.

³⁰ *Not. dign. occ.* XI, 22—25.

^{30а} R. M. Reece, *Coins and frontiers — or supply and demand, Limes*. Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Székesfehérvár 1976 (1977), 643—646 сматра да је бронзани новац био под контролом префекта преторија и да је он служио као платежно средство у свакодневним куповинама, а да је златан (и сребрн) новац био одмах по пријему мењан код мењача за ситан бронзани новац. Његово је мишљење да бронзани новац није враћан у државну касу, већ је стално био у оптицају, а из касе је приносио само ново кован бронзани новац.

ксимативно дошли испитујући касу из Пинкума, али мислимо, после нових испитивања, да те закључке треба прецизирати и унеколико исправити.

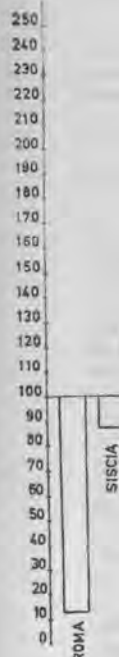
Ј. Lallemand је на основу оставе Лиер дошла до закључка да је у ранијем периоду теоретска тежина била између 1,26 и 1,24 гр, а да је већ око 402. године када се завршава ова остава, почело смањивање тежине.

³¹ Н. Adelson and G. Kustas, *A bronze Hoard of the Period of Zeno I*, *ANS, Num. Not. a. Mon.* 148, 1962; Ј. Lallemand, *Lierre: bronzes de Constantin I à Arcadius-Honorius*, *Etudes numismatiques* 3, 1965, 49—87.

ГРАФИКОН 3

ИНДЕКС ТЕС

310—337 го

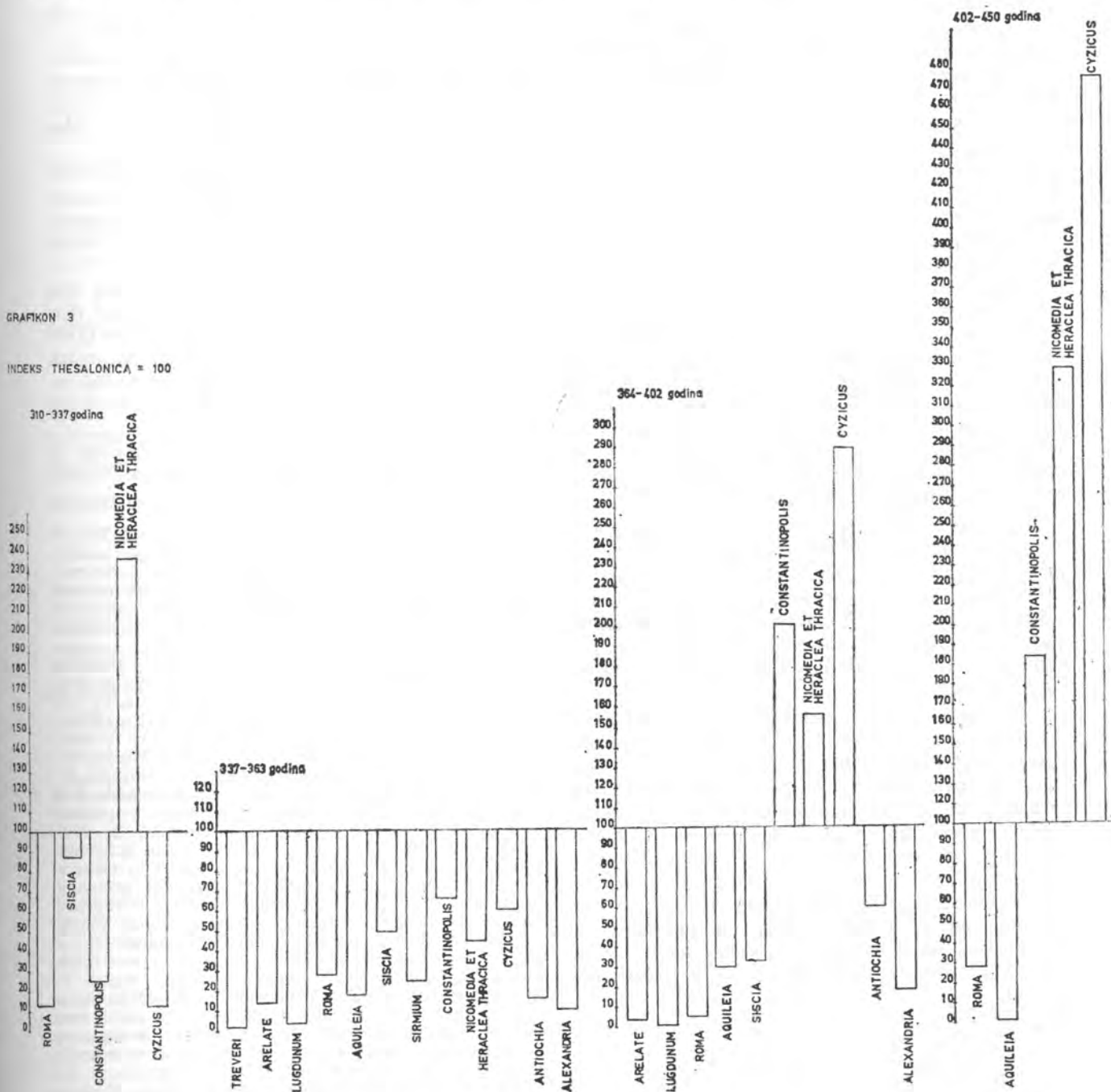
Извесну критику Аделсонових закључака дао је J. Mac Isaac³² упоређујући тежине из оста- ве Maudum с поменутим оставама. Он је израчу- навајући тежине источних VOT X MULT XX и

SALUS REIPUBLICAE дошао до резултата да су оне подједнаке, између 1,14 и 1,31 гр, с теорет- ском тежином нешто изнад 1,2 гр. Истовремено западно ковање је према графикону нешто дру- гачије, с концентрацијом око 0,96—1,13 гр, али релативна вредност изражена постотцима пока- зује да су и они блиски средњој вредности од 1,14—1,31 гр.

³² J. D. Mac Isaac, *The Weight of the late 4th and early 5th Century Nummus (Ae 4)*, ANS, Mus. Notes 8, 1972, 59—66.

ГРАФИКОН 3

ИНДЕКС THESSALONICA = 100

Већ код CONCORDIA AUG(GG) из Maudum-оставе концентрација опада за око два карата, показујући теоретску тежину 0,9 гр. Разлика између овог типа и типа Крста (без натписа) за који податке даје Аделсон³³ је веома мала.

Други битан моменат на који указује Mac Isaac је, да средња тежина источне серије GLORIA ROMANORUM (три и два императора стоје) у ствари представља редуковани Ae 3 који прати Крст-серију и не може да се уброји у Ae 4 како је то учинио Аделсон³⁴. Нови источни Ae 4 у Maudum-остави је знатно слабији него његов претходник; једина схватљива конфузија је између Ae 3 и старог Ae 4.

Тако би Аделсонова средња тежина емисије била аритметичка средина између слабе тежине новог Ae 4 с једне стране и тежег савременог Ae 4 на западу, заједно с новим Ae 3 с друге стране. На основу свега тога Mac Isaac сматра да је рабе био приман новац западних ковница који је био упадљиво виши у квалитету од производа источних ковница. Збир његових опажања показује да је ова реформа бронзе била заиста сигнификантна, подједнако и по реакцијама које је створила и за контролу новца Империје током V века. Mac Isaac такође мисли да је контраст између две половине Империје повећан: Запад је постигао економску стабилност простом контролом броја комада у односу на солид, а у исто време Исток је покушавао да постигне исту погодност тежином металних полуга³⁵.

Mac Isaac на крају закључује да је теоретска тежина новца пре 396. године и на западу и на истоку могла да се креће око 6 1/2 карата, а да пост-реформни источни новац пада између 4 1/2 и 5 карата (0,855 и 0,95 гр), са 360 комада из једне фунте. Он изражава жаљење што мора да се рачуна с традиционалном тежином римске фунте од 327,45 гр.³⁶

Полазећи од поставки Adelsona и Mac Isaaca покушали смо да испитамо све могућности које нам пружа остава из Виминацијума. Но овде смо се одмах срели с једном великом тешкоћом; Грен је дао уз сваки тип и његову средњу вредност, али њу нисмо могли да проверимо јер није нагласно којом је методом до ње дошао. Ово је претило да знатно омете испитивање. Ипак смо приступили израчунавању тежина и то према типовима, према периодима и према традиционалној подели на Западно и Источно царство (за коју мислимо да није постојала у овом тренутку).

³³ $\bar{X} = 0,8$; $\sigma = 0,22$ гр.

³⁴ J. Mac Isaac, *loc. cit.*, 64—65.

³⁵ *Ibid.*, 66.

³⁶ *Ibid.*

Да бисмо били колико толико сигурни у тачност добијених резултата, извршили смо процене аритметичке средине основног скупа³⁷ и стандардне девијације основног скупа³⁸. Ово испитивање нам је дало позитивне резултате, тако да смо могли да прихватимо Гренове средње тежине.

Посматрајући исте типове реверса као и Mac Isaac дошли смо до следећих вредности: аритметичка средина VOT X MULT XX је 1,14 гр, а SALUS REIPUBLICAE 1,2 гр, значи, отприлике у истим границама као и у остави Maudum. GLORIA ROMANORUM пре 396. године има аритметичку средину 1,51 гр, а Крст (без натписа) 1,18 гр што доста одудара од тежине коју је дао Mac Isaac.

После 396. године постоје два типа CONCORDIA AUGG од којих један има аритметичку средину 2,01, други пак 0,91 гр. Крст (без натписа) има аритметичку средину 1,79 гр, знатно више него у претходном периоду.

Овде већ доводимо у сумњу закључак Mac Isaaca о постојању разлике између Крста (без натписа) и осталих типова, мада један тип CONCORDIA AUGG заиста знатно опада, али такав пад смо открили и код типа VOT V пре 396. године с аритметичком средином 0,97 гр што је питање да ли је последица реформе.

Друго питање које се одмах поставља је стављање GLORIA ROMANORUM (после 396. године) у категорију редукованог Ae 3 јер у су-

³⁷ Тежина комада источних ковница пре 396. године и у случају са 95% и с 99% вероватноће налази се између 1,33 и 1,35 гр, што одговара добијеној аритметичкој средини од 1,34 гр.; просечна тежина комада западних ковница пре 396. године налази се са 95% вероватноће између 1,22 и 1,32 гр. и одговара аритметичкој средини од 1,27 гр., а са 99% вероватноће између 1,21 и 1,33 гр. и одговара претходном закључку. Просечна тежина комада источних ковница после 396. године налази се с 95% између 1,52 и 1,54 гр., а са 99% вероватноће између 1,52 и 1,55 гр., значи да је аритметичка средина од 1,53 гр. у овим границама; у западним ковницама после 396. године просечна тежина се налази с 95% вероватноће између 1,16 и 1,34 гр., а с 99% вероватноће између 1,13 и 1,37 гр., значи у оба случаја аритметичка средина од 1,25 гр. се налази у овим границама.

³⁸ Варијанца основног скупа за новац источних ковница пре 396. године налази се с 95% поузданости између 0,046 и 0,05 гр. Варијанца основног скупа је $\sigma^2=0,05$, значи у горе означеном интервалу процене. Варијанца основног скупа западних ковница пре 396. године налазиће се с 95% између 0,1 и 0,15 гр. Варијанца је $\sigma^2=0,12$ и налази се у горе означеном интервалу. Варијанца основног скупа за источне ковнице после 396. године налазиће се с 95% поузданости између 0,108 и 0,119; варијанца основног скупа је $\sigma^2=0,114$, у границама интервала. Варијанца основног скупа за западне ковнице после 396. године налазиће се с 95% поузданости између 0,121 и 0,242; варијанца основног скупа, $\sigma^2=0,16$, налази се у означеном интервалу.

штине не знамо каква је тежина передукованог Ae 3. С друге стране, мада је тежина овог типа знатна — 1,79 гр, она ипак не одудара знатно од тежина претходног периода (GLORIA ROMANORUM = 1,51 гр; CONCORDIA AUGGG = 1,76 гр., VIRTUS EXERCITI = 2,08 гр итд.) Исто тако и код типова после 396. године имамо знатно већу средњу тежину CONCORDIA AUGG =

Можда је битније од анализе метрологије типова, видети општу средњу вредност тежине. Овде нам се показују доста значајни резултати, који унеколико противурече Мас Исаас-овим закључцима, али неке и потврђују. (Табела VII)

Источне ковнице показују општу тенденцију средње тежине изнад 6 1/2 карата. Тако смо за

ТАБЕЛА VI^{38a}

МЕТРОЛОГИЈА ПРЕ 396. ГОДИНЕ											
Типови источних ковн.	fi	fi Xi	fi di	fi di ²	fi Xi ²	\bar{X}	σ^2	σ	V %		
VOT X MULT XX	578	807,43	-13,33	4,13	1131,75	1,4	0,006	0,08	5,71		
SALUS REIPUBLICAE	3249	3922,86	966,27	299,54	4748,65	1,2	0,004	0,06	5		
CONCORDIA AUGGG	14	24,59	-3,41	1,63	43,99	1,76	0,06	0,23	13,06		
GLORIA ROMANORUM	154	233,19	-182,61	223,68	359,92	1,51	0,04	0,2	13,25		
GLORIA REIPUBLICAE	160	222,2	8,06	12,1	309,14	1,34	0,07	0,27	20,14		
VOT V	268	258,12	-76,88	23,83	250,38	0,97	0,006	0,07	7,22		
VIRTUS EXERCITI	157	327,44	29,14	9,03	686,53	2,08	0,023	0,15	7,21		
крст	19	—	—	—	—	1,18	—	—	—		
Типови западних ковн.	fi	fi Xi	fi di	fi di ²	fi Xi ²	\bar{X}	σ^2	σ	V %		
VICTORIA AUGGG	86	105,74	22,32	6,92	131,13	1,23	0,02	0,14	11,38		
VOT V MULT X	19	25,41	5,27	1,63	34,15	1,34	0	0	0		
SPES ROMANORUM	37	47,85	10,85	3,96	62,06	1,29	0,01	0,1	7,75		
МЕТРОЛОГИЈА ПОСЛЕ 396 ГОДИНЕ											
Типови источних ковн.	fi	fi Xi	fi di	fi di ²	fi Xi ²	\bar{X}	σ^2	σ	V %		
CONCORDIA AUGG	55	110,74	8,99	10,47	231,98	2,01	0,16	0,4	19,9		
CONCORDIA AUGGG	364	332	91,76	28,45	308,13	0,91	0,01	0,1	10,98		
GLORIA ROMANORUM	1877	3366,06	-613,18	210,07	6046,15	1,79	0,01	0,1	5,6		
SALUS REIPUBLICAE	22	46,52	8,68	8,45	103,4	2,11	0,23	0,47	2,14		
крст	926	—	—	—	—	1,13	—	—	—		
Типови западних ковн.	fi	fi Xi	fi di	fi di ²	fi Xi ²	\bar{X}	σ^2	σ	V %		
URBS ROMA FELIX	25	44,92	2,17	0,67	81,19	1,8	0,019	0,13	7,22		

= 2,01 гр; SALUS REIPUBLICAE = 2,11 гр). То би значило да тип GLORIA ROMANORUM после 396. године не излази из једног система.

^{38a} fi = фреквенција (број комада); Xi = средина разреда; fiXi = производ фреквенције и средине разреда; fiXi² = производ фреквенције и средине разреда на квадрат; fidi = производ фреквенције и диференције; fidi² = производ фреквенције и диференције на квадрат; \bar{X} = аритметичка средина; σ^2 = варијанца; σ = стандардна девијација; V = коефицијент варијације.

период пре 396. године добили $\bar{X}=1,34$ гр=7 карата, а за период после 396. $\bar{X}=1,53$ гр=8 карата.

Западне ковнице показују врло уједначено одржавање тежине и то пре 396. године $\bar{X}=1,27$ гр=6 1/2 карата, а после 396. $\bar{X}=1,25$ гр=6 1/2 карата, што је сасвим сагласно Мас Исаас-овим закључцима.

Ова анализа се противи другом Мас Исаас-овом закључку да је новац Запада био рабе при-

ман због своје веће тежине и да је био упадљиво виши у квалитету од продуката источних ковница. Али с друге стране анализа се приближава Mac Isaас-овом мишљењу да је на Западу била већа контрола броја комада у односу на солид (те је зато и врло брижљиво задржаван исти однос бронзаног новца). Но, питање је да ли је на Истоку основу чинила тежина полуга и отуда знатнија неуједначеност средње тежине бронзаних комада, јер је управо тежина полуга из источних тезауруса била доста неједнака, како нам показују примерци златних полуга нађених у Фелдиоари и Красни у Румунији из Наисуса, Тесалонике и Сирмијума, истина из нешто ранијег периода Грацијана, Валентинијана II и Теодосија I³⁹. Према томе на Истоку је можда ипак важило неко посебно правило, неки систем који се разликовао од западног.

ТАБЕЛА VII

Ковнице	fi	\bar{X}	σ^2	σ	V %	carat
Источне пре 396	4736	1,34	0,05	0,22	16,42	7
Западне пре 396	172	1,27	0,12	0,34	27,77	6 1/2
Источне после 396	3304	1,53	0,114	0,34	22,2	8
Западне после 396	67	1,25	0,16	0,4	32	6 1/2

Напоменућемо да је G. Mickwitz у својој изванредној студији о новцу IV века⁴⁰ на основу саопштења Е. Грена прихватио могућност да се у остави у Виминацијуму налазе две врсте комада: једна која би тежила сса 2 гр, а друга сса 1 гр. Наше израчунавање нам показује да се само у три случаја може рачунати са средњом вредношћу преко 2 гр, практично у сва три случаја код источних ковница. Овде се можда ради о неком стандарду Ae 3 комада. Ово за сада остаје још нејасно, поготову што је заступљеност комада ових типова у остави релативно мала (VIRTUS EXERCITI = 157 ком; CONCORDIA AVGG = 55 ком; SALUS REIPUBLICAE /после 396./ = 22 ком.).

Можемо да покушамо да добијене резултате ставимо у неки систем. Први покушај би био да број комада из једне фунте Ae ставимо у однос са солидом као основном рачунском јединицом.

³⁹ F. Baratte, *Quelques remarques à propos des lingots d'or et d'argent du Bas-Empire*, Симпозијум „Ковање и ковнице“, Београд 1976, 63—71; Id., *Lingots d'or et d'argent en rapport avec l'atelier de Sirmium*, Sirmium, VIII, 1978, 101—109.

⁴⁰ G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, 1932, 91.

Морамо да се позовемо, као на најсигурнији репер, на закон из 396. године⁴¹ где је успостављен однос 1 солид : 25 фунти бакра, па тако добијамо за источне ковнице пре 396. године однос 1 солид : 6100 нумија или 1 солид : 3050 денара (ако прихватимо да је један денар вредео два нумија); за западне ковнице пре 396. године однос је 1 : 6425 нумија = 3212,5 денара.

Већ 397. године према пропису у С. Th. XIII, 2, 1 злато : сребру је 1 : 14,4, а сребро : бакру је 1 : 100, тако да би курс био 1 : 14,4 : 1440 што би практично одговарало односу 1 солид : 20 фунти бакра, наглашеном у Јустинијановом кодексу⁴². На тој основи бисмо израчунали да је солид : нумима био 1 : 4280 или 2140 денара за источне ковнице после 396. године, а за западне 1 : 5240 нумија = 2620 денара. Оба уклапања у системе пре 396. и после 397. године су међусобно релативно блиски и вуку на однос 1 солид : 5600 нумија или 2800 денара. Овај однос доноси Mickwitz⁴³ у вези једне дрвене табле из Африке датоване у 5 јули 494. године која даје релацију између солида и folles rescuniae, где је пола солида = 700 фолеса, односно 1 солид = 1400 фолеса. Фолесу су били једнаки два денара, тако да је однос 1 солид : 2800 денара или 5600 нумија. Ово исто тако одговара курсу из 419. године који помиње Mickwitz⁴⁴. Но, ово одговара и истраживањима А. Segrè-а о вандалском ковању сребра око 500. године у Италији и он долази до закључка да курс солида није био виши од 3000—3600 денара и у том случају релација Au : Ag била би 1 : 15⁴⁵.

Тиме добијамо још једну теоретску вредност. Ако је курс солида био 5600 нумија, из једне фунте бакра би могло да се искује 224 нумија од 1,46 гр, што је врло блиско тежини од 7 1/2 карата за период пре 396. године, а у периоду после 397. године могло је да се искује 280 нумија од 1,16 гр, практично незнатно више од 1 скрипула или 6 карата.

Према томе можемо да извучемо један закључак на основу оставе из Виминацијума да је, поред флукутација које су примећене у средњим тежинама и које су настајале из разних разлога⁴⁶, постојала доста чврста теоретска тежина и у IV и у V веку на основу које су ковани нумуси. Она би пре 396. године била 1,46 гр = 7 1/2 карата, а после 396. године 1,16 гр или близу 6 карата. Овај последњи закључак се веома приближава испитивањима Аделсона за V век, јер он претпо-

⁴¹ С. Th. XI, 21, 2.

⁴² Cod. Iust. X, 29, 1.

⁴³ G. Mickwitz, *op. cit.*, 92—93.

⁴⁴ Ibid., 87; 93.

⁴⁵ Ibid., 92; А. Segrè, *Metrologia e circolazione monetaria degli antichi*, 1928, 481.

⁴⁶ Упор. рад о каси из Пинкума стр. 92.

ставља теоретску тежину за нумус 1,14 гр = 6 карата = 1 скрипулум⁴⁷.

У овом смислу би требало допунити и закључке у раду о каси из Пинкума где смо дошли до сличних односа и то: за период до 364. године имамо средњу вредност 1,37 гр што одговара периоду из Виминацијума пре 396. године, док смо за период краја IV и почетка V века добили вредност од 1,18 гр што је такође веома блиско резултату добијеном у остави из Виминацијума.

Овим, наравно, не мислимо да је испитивање завршено, већ треба још доста да се уради да се донесу коначни закључци. Но и ови досадашњи резултати се доста добро уклапају у систем који може да се извуче из неколицине текстова закона. Посебно скрећемо пажњу на чињеницу да је код источних ковница после 396. године доста велика средња тежина и да се она не уклапа у

него у Валентинијановој новели. Може да се претпостави да је постојала одређена разлика између номиналне вредности нумуса и његовог курса према злату код мењача. Разлика није знатна, али ипак постоји.

IV — Типови реверса у остави

У табелама VIII, IX, X, XI дали смо преглед типова и њихов однос према ковницама по истом хронолошком принципу који смо усвојили за остале анализе.

Посматрајући ове табеле видимо да јасно искаче период 364—408. године као највећи део масе оставе. У даљем излагању посебно ћемо се осврнути на типове 383—392. године као најбоље репрезентоване у остави. Посматрање осталих

ТАБЕЛА VIII

ТИПОВИ 310—341 године	К О В Н И Ц Е									
	Tr	R	Aq	Sis	Tes	Cons	Net H	Cyz	Ant	укупно
IOVI CONSERVATORI	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2
SOLI INVICTO COMITI	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
DN CONSTANTINI MAX AUG VOT XX	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
PROVIDENTIAE AUGG	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
PROVIDENTIAE CAESS	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
CAESARUM NOSTRORUM. X	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Вучица	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Викторија на прамцу	—	—	—	1	4	—	—	—	—	5
GLORIA EXERCITUS. 2 заставе	—	—	—	3	1	1	—	—	—	5
Квадрига	—	—	—	—	—	—	1	1	1	3
GLORIA EXERCITUS. 1 застава	—	3	1	—	4	9	—	18	2	37
PAX PUBLICA	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
PIETAS ROMANA	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1

потпуности у предложени систем, тако да то још увек остаје отворен проблем на који је указао и Мас Isaac. Скрећемо пажњу и на познату и често цитирану новелу Валентинијана III из 445. године о куповном и продајном курсу солида (1 : 7000 и 1 : 7200), који унеколико одговара броју комада који се добијају из једне фунте бакра. У принципу однос теоретске тежине је нижи

типова у сва четири временска периода не пружа нам неке битније закључке, што је исти случај као код касе из Пинкума. Даћемо само неколико основних опсервација. У периоду 310—341. године доминира тип GLORIA EXERCITUS, једна застава, што је слична ситуација као и у Пинкуму.⁴⁸

⁴⁸ Не желимо овде да се задржавамо на компарацијама оставе, што остављамо за посебан рад, када буде анализиран већи број оставе овог периода.

⁴⁷ Kustas-Adelson, *op. cit.*, 30.

ТАБЕЛА IX

ТИПОВИ 341—363 године	К О В Н И Ц Е											укупно
	Ar	Lug	R	Sis	Sirm	Tes	Cons	Net H	Cyz	Ant	Ale	
VICTORIAE DD AUGG Q NN	3	2	9	8	1	22	—	—	—	—	—	45
VN MR	—	—	—	—	—	—	6	1	3	1	—	11
VOT XV / MULT XX	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
VOT XX / MULT XXX	—	—	—	—	—	—	3	5	12	6	4	30
FEL TEMP REPARATIO. Галија	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	2
FEL TEMP REPARATIO. p. k.	—	—	6	14	4	11	13	14	3	1	2	68
SPES REI PUBLICE	6	—	—	9	11	28	12	8	18	—	—	92

ТАБЕЛА X

ТИПОВИ 364—408 године	Ar	Lug	R	Aq	Sis	Tes	Cons	Net H	Cyz	Ant	Ale	укупно
GLORIA ROMANORUM (8)	—	—	1	3	7	22	5	2	2	3	—	45
RESTITUTOR REIP	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
SECURITAS REIPUBLICAE	1	—	9	3	3	16	3	1	1	2	4	43
VOT XV / MULT XX	—	1	—	1	5	2	—	10	—	—	—	10
VIRTUS ROMANORUM	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
VICTORI AUGGG	6	1	1	2	23	—	—	—	—	—	—	33
VOT X / MULT XX	—	—	1	1	6	2	9	35	176	13	11	254
VOT V / MULT X	—	—	—	—	14	—	1	—	—	—	—	15
VOT V	—	—	—	—	1	—	1	35	93	—	—	130
SALUS REI PUBLICAE (2)	—	—	1	61	25	133	413	199	304	72	8	1216
SPES ROMANORUM	3	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	5
URBS ROMA FELIX	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	7
VIRTUS EXERCITI	—	—	—	—	—	—	15	13	14	12	—	54
GLORIA ROMANORUM (18)	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
GLORIA ROMANORUM (19)	—	—	—	—	—	—	2	—	1	4	—	7
GLORIA ROMANORUM (21)	—	—	—	—	—	—	35	69	67	8	14	193
GLORIA REIPUBLICAE. Копије	—	—	—	—	—	67	—	—	—	—	—	67
VICTORIA AUG	—	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—	11
GLORIA ROMANORUM (6)	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
CONCORDIA AUG. Крст	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
CONCORDIA AUGG	—	—	—	—	—	—	8	21	24	5	1	59
CONCORDIA AUGGG. Крст	—	—	—	—	—	—	20	16	40	—	—	76
VOT XX / MULT XXX	—	—	—	—	—	—	—	1	17	13	—	31
GLORIA ROMANORUM (22)	—	—	—	—	—	—	—	—	85	—	—	85
GLORIA ROMANORUM (23)	—	—	—	—	—	—	—	—	45	26	—	71
GLORIA ROMANORUM (24)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1

ТАБЕЛА XI

ТИПОВИ 408—450 год.	К О В Н И Ц Е							укупно
	R	Aq	Tes	Cons	Net H	Cyz	Ale	
GLORIA ROMANORUM (11)	—	1	71	—	—	—	—	72
GLORIA ROMANORUM (22)	—	—	—	44	139	90	—	273
GLORIA ROMANORUM (23)	—	—	—	61	45	45	7	158
CONCORDIA AUG	—	—	—	4	—	—	—	4
VT XXXV	—	—	—	3	—	1	—	4
Крст	—	—	—	—	18	50	195	263
SALUS REIPUBLICAE	13	—	—	—	—	—	—	13
GLOR ORVIS TERRAR	—	—	—	—	—	1	—	1
CONCORDIA AUGG	—	—	—	—	—	6	—	6

У периоду 341—363. године, за ранији период 341—348. године доминирају типови VICTORIAE DD AUGG Q NN и VOT XX/MULT XXX. У делу периода између 348. и 363. године примат је на FEL TEMP REPARATIO, пали коњаник и SPES REIPUBLICAE, који се овде појављује у нешто

ваних у њима, а затим њихова заступљеност у оставама, јер је још увек мали број за посматрање.

У следећим табелама дали смо типове између 385. и 392. године, осим VOTA-типова које ћемо касније разматрати.

ТАБЕЛА XII

КОВНИЦЕ	ТИПОВИ 385—386			
	VICTORIA AUGGG 1 Викторија	GLORIA ROMANORUM	VICTORIA AUG 2 Викторије	VICTORIA AUGGG 2 Викторије
ROMA	—	—	A 1	—
AQUILEIA	—	—	—	TI 1
SISCIA	A; TI 3; 15	—	VII 5	VII 5
THESSALONICA	—	TI 1	A; TI; VII 4; 5; 2	VII; TI 2; 5
LUGDUNUM	A 1	—	—	A 1
ARELATAE	A; TI 1; 4	—	VII 1	VII; TI 1; 4

већем броју, што може да буде и чиста случајност у извлачењу посматраног Греновог узорка.

У периоду 408—450. године основни типови су GLORIA ROMANORUM 22 и 23 и Крст. Мислимо да још није сазрела ситуација да се врши финије испитивање односа ковница и типова ко-

Као хронолошко опредељење прихватили смо оно, дато у LRBC⁴⁹, које нам се чини јасније него што је за неке типове предлагао J. W. E.

⁴⁹ LRBC II, стр. 42—43.

Pearce⁵⁰. Потпуно је у сагласности одсуство типа VICTORIA AUGGG, 1 Викторија, са закључком у LRBC, где се каже да овај тип није кован у Тесалоници. Чини нам се много уверљивије мишљење изнето у LRBC да је тип VICTORIA AUGGG, 2 Викторије, кован током 385—386. го-

ТАБЕЛА XIII

КОВНИЦЕ	ТИПОВИ 387		
	SPES ROMANORUM	VIRTUS AUGGG	VOT V MULT X
ARELATAE	MM 3	—	—
AQUILEIA	MM; FV 1; 1	—	A 1
THESSALONICA	—	T II 2	—

дине, а не 387—392. како предлаже Pearce⁵¹. Међутим, LRBC наглашава да овај тип није кован у Сисцији, што је оповргнуто налазом 5 комада Валентинијана II и то из две официне (А и В). Не изгледа нам вероватно да је Грен погрешно у читању. Ово би био доста значајан допринос оставе за опште ковање.

ТАБЕЛА XIV

КОВНИЦЕ	ТИПОВИ 388		
	GLORIA REIPUBLICAE		
THESSALONICA	T I; 41;	A; 20;	VII 6

Типови VIRTUS AUGGG из 387. и GLORIA REIPUBLICAE из 388. године су заиста јединствени у Тесалоници и не налазимо их у другим ковницама, било источним или западним⁵², али није сасвим сигурно да ли су они у вези с доласком Валентинијана II под окриље Теодосија I. Легенде указују на овај моменат, али могу да буду и одговор истовременој Максимовај легенди SPES ROMANORUM из западних ковница. Наравно, и ово је могло да стоји у вези с његовим освајањем Италије. Занимљива је чињеница да из периода 385—388. године из западних ковни-

ца, сем типа SPES ROMANORUM, немамо комаде Максима и Флавијуса Виктора. Тип VICTORIA AUGGG се још једанпут јавља после победе над Максимом 388. године из западних ковница и то из Лугдунума и Арелате.

Посебно место у остави заузима тип SALUS REIPUBLICAE кован свакако после поновног спајања царства под једним владаром 389. године и овај тип се кује до 392. године. Велика маса овог типа у остави (3101 комад) може да се објасни смиривањем прилика на Балкану и новим оптицајем новца у коме су посебну улогу имале

ТАБЕЛА XV

КОВНИЦЕ	ТИПОВИ 389—392			
	SALUS REIPUBLICAE			
ROMA	T I 1			
AQUILEIA	T I; 21;	VII; 7;	A 27	
SISCIA	T I; 11;	VII; 7;	A; 5;	F 2
THESSALONICA	T I; 72;	VII; 36;	A 25	
CONSTANTINOPOLIS	T I; 174;	VII; 60;	A; 160;	F 9
NICOMEDIA ET HERACLEA	T I; 100;	VII; 27;	A; 52;	F 11
CYZICUS	T I; 178;	VII; 51;	A 74	
ANTIOCHIA	VII; 25;	A; 18;	T I 28	
ALEXANDRIA	T I; 4;	VII 3		

Тесалоника и Константинопољ, а исто тако и Кизик. Pearce сматра⁵³ да овај тип није кован у Сисцији, јер је она у ово време већ била затворена. Налази из наше оставе оповргавају овај закључак и види се да су у Сисцији ковани комади за сва три савладара, а тип SALUS REIPUBLICAE, 3, за Флацилу. Ни овде не верујемо да је Грен могао да направи превид, јер је 25 комада идентификовано као новац Сисције.

Остаје да се позабавимо с VOTA-типovima. Они су дати у две следеће табеле: XVI и XVII, тако што су подељени на два периода: пре издва-

⁵⁰ J. W. E. Pearce, *Notes on some aes of Valentinian II and Theodosius*, Num. Chron., 5th ser., vol. XIV, 1934, 114 и д.

⁵¹ Ibid., 123.

⁵² Ibid., 120.

⁵³ Ibid., 123 и д.; овог типа нема ни међу комадима у LRBC II, Siscia.

ТАБЕЛА XVI

КОВНИЦЕ	VOTA 378—383		
	V—X	X—XX	XV—XX
LUGDUNUM	—	—	Gr 1
ROMA	—	TI 1	—
AQUILEIA	Gr 1	TI 1	—
SISCIA	VII; TI 1 13	VII; TI 2 4	Gr 5
THESSALONICA	—	—	Gr 2
CONSTANTINOPOLIS	VII 1	—	—
NICOM. ET HERAC.	—	—	Gr 10

ца (31 : 11), и посебно подвлачимо активност Сисције и Аквилеје, као ковница централне префектуре, док је активност Тесалоники врло мала у овој емисији иако је и она припадала у овом моменту централној префектури.

Валентинијан II и Теодосије I су поред својих *quinquennialia* антиципирани *decennialia*⁵⁴, док је искључиво за Грацијана и то у свим ковницама кован тип са VOTA-легендом XV—XX⁵⁵.

У време одвајања источног Илирика број VOTA-комеда иде значајно у корист источних ковница (401 : 3) што је сасвим у складу с новонасталом ситуацијом. Врло је необично одсуство комада Тесалоники, а од западних ковница присуство само Сисције. Одсуство Тесалоники може да се објасни једино тиме, да у време Теодосијеве администрације у овој ковници средином 383. године није уопште кован VOTA-тип. Тиме би се потврдио закључак који је изнео Pearce⁵⁶ да је ознака емисија TES из периода пре одва-

ТАБЕЛА XVII

КОВНИЦЕ	VOTA 383			
	V	V—X	X—XX	XX—XXX
CONSTANTINOPOLIS	A 1	—	VII; TI 5; 4	—
NICOM. ET HERAC.	A 35	—	VII; TI 8; 27	TI i
CYZICUS	TI; A 8; 88	—	VII; TI; A 24; 150; 2	VII; Gr; TI 2; 14; 1
ANTIOCHIA	—	—	VII; TI 7; 6	Gr; VII 3; 4
ALEXANDRIA	—	—	VII; TI; A 4; 4; 3	—
SISCIA	A 1	—	VII; TI 1; 1	—
КОВНИЦЕ	VOTA V—X			
	383—387			
AQUILEIA	A 1			

јања Илирика из централне префектуре и после његовог издвајања (о проблему поделе и издвајања видети касније).

Генерални закључак који може да се извуче из табела је, да су у периоду пре одвајања источног Илирика из централне префектуре доминирали у VOTA-емисијама типови западних ковни-

⁵⁴ Упор. J. W. E. Pearce, *The vota legend on the Roman coinage*, Num. Chron., XVII, 1937, 115—116; вид. и A. Abaecherli Бојсе, *Festal and dated coins of the Roman Empire: Four papers: (A new solidus of Theodosius II and other vota solidi of the period)*, ANS, NNM, 153, 1965, 48—49.

⁵⁵ Упор. Pearce, NC, 1937, 122.

⁵⁶ Ibid.

јања источног Илирика. Аркадијев *vota*-тип V—X из Аквилеје је вероватно кован непосредно пре Максимове инвазије Италије 387. године⁵⁷.

V — Питање префектуре Илирик

Током рада често смо помињали одвајање Илирика од централне префектуре и стварање посебне префектуре Илирик. Питање је врло комплексно и о томе је доста расправљано у модерној историографији. Овде се поставља и питање односа Теодосија I и Валентинијана II, као и Теодосијева политика у односу на западни део Империје. Због јасноће текста даћемо неке основне аспекте историје Илирика крајем IV и почетком V века. На нека питања налазимо одговоре и у остави из Виминацијума.

Илирик у целости: диоцезе Панонија, Дакија и Македонија, припадао је префектури Италија—Илирик—Африка у време непосредних Константинових наследника. Прво одвајање од ове централне префектуре Илирик је доживео током зиме 356—357. године и створена је нова префектура Илирик која је трајала до доласка Јулијана на престо 361. године⁵⁸, када је он поново вратио старо стање⁵⁹.

Валентинијан II добија 375. године на управу префектуру Илирик, издвојену поново из централне префектуре, с престоницом у Сирмијуму⁶⁰. Оваква подела остаје до јануара 379. године, када Грацијан даје Теодосију I поред префектуре Орјент и источни део префектуре Илирик с Тесалоником⁶¹. Источни део би представљао диоцезе Дакија и Македонија.

Око 8. септембра 380. године Грацијан позива Теодосија у Сирмијум и тада је донет споразум по коме Валентинијан II поново добија цео Илирик⁶². Могуће је да је још неко време после септембра 380. Илирик имао посебног префекта⁶³.

⁵⁷ Pearce, RIC IX, стр. 166.

⁵⁸ V. Grumel, *L'Illyricum de la mort de Valentinien I (375) à la mort de Stilicone (408)*. *Rèv. d. ét. byz.* IX, 1951, 6.

⁵⁹ *Ibid.*, 7.

⁶⁰ J.-R. Palanque, *La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe s.* *Byzantion* XXI, 1951, 6, сматра да је старо стање трајало до смрти Валентинијана I, а да је одмах затим поново издвојена префектура Илирик, јер је вероватно да закон из *C. Th.* XI, 11, 1, који потврђује префекта Probus-a, може да се стави у 30. септембар 376. године и да између 375 и 378. године треба ставити илирску префектуру Iulius-a Ausonius-a, а пре 379. године Olybrius-a. Cf. E. Stein, *A propos d'un livre récent sur la liste des préfets du prétoire*, *Byzantion* IX, 1934, 337.

⁶¹ Grumel, *loc. cit.*, 9; Palanque, *Byzantion* XXI, 6; 8.

⁶² Grumel, *loc. cit.*, 11; Palanque, *loc. cit.*, 9.

⁶³ Тиме се објашњава симултаност Probus-a и Нупатиус-a 383. године, Grumel, *loc. cit.*, 14.

У сваком случају Валентинијан II је био исувише млад (имао је 10 година) да би самостално владао централном префектуром Италија—Илирик—Африка и Грацијан је наставио туторство над његовим поседима. Марта 381. Грацијан је у Милану одакле пази на Италију и Илирик⁶⁴. Грацијан је убијен 15. августа 383. године у Лиону и војници су прокламовали Магнуса Максима за августа, а Теодосије I 19. јануара 383. (четврте године своје владе) прокламује Аркадија за августа. Исто тако он је пожурно да заузме цео Илирик 383. године пред могућом опасношћу од Максима. Тако могу да се објасне његове емисије новца у Сисцији (западни Илирик) и у Тесалоници (источни Илирик)⁶⁵.

Према договору између Максима и Теодосија I, поседи Валентинијана II морају да остану неокрњени. Договор је по свој прилици био 384. године и тада је Илирик поново враћен Валентинијану II⁶⁶. Може да се претпостави (према *C. Th.* VIII, 4, 17 и XI, 2, 5) да је Теодосије због припрема сукоба с Максимом крајем 387. године поново узео источни Илирик⁶⁷. Максим је 387. године заузео Италију, али не и Илирик, можда зато, како претпоставља E. Stein⁶⁸, што је Илирик требало да буде тампон зона између Истока и Запада, или што није желео да остави Валентинијана II сасвим без поседа.

После победе над Максимом 28. августа 388. године Теодосије I је имао власт над целим царством. Валентинијан II је, према Зосиму (IV, 47 : *Voip.*, 231) добио поседе свог оца, тј. префектуру Галију и централну префектуру. Ипак он није више никада административно водио централну префектуру, а Теодосије I преноси престоницу у

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Pearce, NC, 1934, 114 и д.; *Id.*, RIC IX; Grumel, *Rèv. d. ét. byz.* IX, 15 и д.; XII, 18; E. Stein, *Hist. d. Bas-Empire*, 526 и not. 66^a.

⁶⁶ Grumel, *Rèv. d. ét. byz.* IX, 14; cf. E. Stein, *Byzantion* IX, 343; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, 1972, 269; J.-R. Palanque, *L'empereur Maxime, Les empereurs romains d'Espagne*, Madrid 1964, (1965), 258.

⁶⁷ S. Mazzarino, *Stilicone. Le crisi imperiale doppo Teodosio*, 1942, 45; Grumel, *loc. cit.*, 17 и д.; J. R. Palanque, *Byzantion* XXI, 11, сматра да закон *C. Th.* VIII, 4, 17: *Nunc placuit ut aurum ad officium illustri per Illyrici praefecturae* ... треба датовати у 27. јуни 387. године. Извесну разлику даје Stein, *Byzantion* IX, 343, и чак сматра да је исправан датум који је за овај закон дао Seeck, *Regesten*, 474 и који би био 385. година. Упор. A. Piganiol, *op. cit.*, 269, not. 5, где износи мишљење да датум *C. Th.* VIII, 4, 17, треба изменити, а да може да се претпостави да Илирик није враћен Валентинијану II пре 386. године. Валентинијан II је 386. године сигурно у поседу Илирика према *C. Th.* I, 32, 5, који је издан у његово име за Македонију и Дакију; J.-R. Palanque, *L'empereur Maxime*, 263.

⁶⁸ E. Stein, *Hist. du Bas-Empire*, 205.

Милано⁶⁹. Поред себе је задржао Валентинијана II још једну годину и практично владао и Западом и Истоком.

Врло је вероватна трипартитна комбинација коју је изнео Н. von Campenhauzen⁷⁰ да је Теодосије 389. године под својом врховном влашћу поделио царство: Валентинијану II Галију; Хонорију Италију; Аркадију Орјент. Пошто је Хонорије још млад, Теодосије остаје у Италији одакле администрира целу централну префектуру у којој је и Илирик.

Сређином 391. године Теодосије одлази у Константинопољ и тада је централна префектура поново подељена. Западним делом царства администрира Валентинијан II, а источним Теодосије у који су укључени Илирик и Африка (*C. Th.* XIII, 5, 21; *pro Illyrici et Africae*). Није јасно да ли је цео Илирик био под Теодосијевом влашћу или само источни део.⁷¹ Валентинијан II је трагично умро 392. године.

После смрти Валентинијана II из централне префектуре је изузет Илирик и придодат *pars Orientis et praefectura Illyrici* се појављује тек после 395. године под Аркадијем, али гада сасвим другачија, јер се састоји само од две источне диоцезе⁷². Отада је источни Илирик *de facto* остао под управом *pars Orientis*, иако је западни део царства имао сталне аспирације на цео Илирик, посебно у време Стилихона.

Питање политике Теодосија I у односу на Валентинијана II нас овде посебно интересује. Скрећемо пажњу на мишљење Е. Штајна⁷³ поводом префеката Неотериуса, Лицинијуса и Еусигниуса. Штајн сматра да је Неотериуса (још у служби 26. јула 385.) као префекта Италије заменио Еусигниус (око 23. јануара 386.), а да је Лициније био префект Илирика, јер једини закон адресован Лицинију у *C. Iust.* XI, 60, 1 од 14. септембра 385. године говори о снабдевању војника на граници, што би најбоље одговарало префекту Илирика. Овоме додаје, да је доста чудно да је Теодосијев човек, Неотерије (који је био префект Орјента 380—381. године) поново постао префект код Валентинијана II. Стога Штајн прави комбинацију с кратким боравком Теодосија I крајем августа 384. године у Италији. Тада је, како смо навели, склопљен споразум између њега и Максима да Валентинијан остане у поседу централног дела империје. По

мишљењу Штајна Теодосије остаје као заштитник, ако не чак и татор Валентинијана II⁷⁴. Стога му и шаље свог човека, Неотерија, као префекта преторија с тим да се поново створи префектура Илирик у којој је за префекта постављен Лициније, можда исто тако Теодосијев човек. Чињеница да 386. године префектура Илирик свакако не постоји, како наглашава Штајн, и да ни Неотерије ни Лициније нису више у служби Валентинијана II можда може да се интерпретира у том смислу да се Валентинијан II ослободио таторства Теодосија, што би одговарало његовој жељи да се приближи Максиму и хладноћи Теодосија I када је Максим свргао с власти Валентинијана у Италији⁷⁵.

Управо овај моменат односа Теодосија I и Валентинијана II може да се испита кроз новац у остави. Наше је мишљење да је Штајн потпуно у праву када сматра да се Теодосије I заштитнички, чак таторски понашао према Валентинијану II. Али не само у периоду 384—385. године, већ од момента ступања на власт. Без обзира на то што је Грацијан држао на оку западни део Илирика, Теодосијеве аспирације су биле већ јасно изражене. Ово је још јасније после Грацијанове смрти, посебно у вези с узурпацијом Максима, коју је Теодосије привремено толеришао до момента када је осетио да је довољно јак да свргне Максима, односно до момента када је Максим заузео Италију, тако да је нестала тампон-зона, централни део царства, под Валентинијаном II.

Ово се, чини нам се, најјасније рефлектује у VOTA-емисијама и то у двома ковницама Илирика: Сисцији, која је генерално припадала западном Илирику и Тесалоници у источном делу Илирика, која је већим делом била под Теодосијевом контролом. Посматрали смо ове емисије из различитих периода: I период после поделе Илирика 383. године; II период после поделе Илирика 383; III период 385—386. године; IV период 387. године; V период 388. године и VI период 389—392. године, до смрти Валентинијана II. Посматрано је ковање свих савладара и оно је стављено у табелу XVIII и графиконе 4 и 5.

Из табеле и графикона се види да је број комада из оставе у Виминацијуму знатно већи за Теодосија I од броја комада осталих савлада-

⁷⁴ О „таторству“ Теодосија I 384/85. године вид. и J.-R. Palanque, *L'Empereur Maxime*, 258.

⁷⁵ А. Piganiol, *op. cit.*, 269, not. 5, износи мишљење да Теодосије I никад није третирао Валентинијана II на равној ноzi. Он кује новац у Тесалоници и Сисцији, а новац који је ковао с ликом Валентинијана II има непрекинуту легенду, што би (према Реагс-у, NC, 1934, 114) био знак нижег ранга Валентинијана II.

⁶⁹ Grumel, *loc. cit.*, 18.

⁷⁰ Н. von Campenhauzen, Ambrosius von Mailand, 1929, 244; прихватио J.-R. Palanque, *Saint Ambroise et l'Empire Romain*, 1933, 252—253.

⁷¹ Grumel, *loc. cit.*, 19.

⁷² J.-R. Palanque, *Byzantion XXI*, 14.

⁷³ E. Stein, *Byzantion IX*, 434.

ТАБЕЛА XVIII

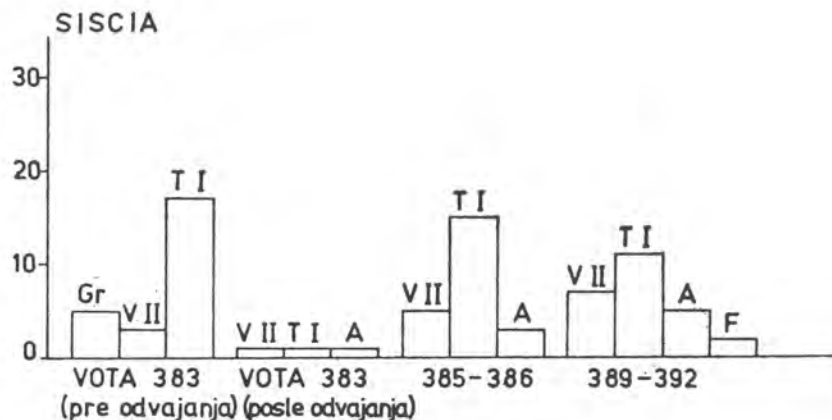
Године	Siscia					Thessalonica				Siscia %					Thessalonica %			
	Gr	VII	TI	A	F	Gr	VII	TI	A	Gr	VII	TI	A	F	Gr	VII	TI	A
VOTA 383 (пре одвајања)	5	3	17	—	—	2	—	—	—	20	12	68	—	—	100	—	—	—
VOTA 383 (после одвајања)	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	33,3	33,3	33,3	—	—	—	—	—
385—386	—	5	15	3	—	—	2	6	4	—	21,7	65,2	13,04	—	—	16,66	50	33,3
387	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—
388	—	—	—	—	—	—	6	41	20	—	—	—	—	—	8,95	—	61,2	29,8
389—392	—	7	11	5	2	36	72	25	—	—	28	44	20	8	—	27,06	54,13	18,3

ра и из ковнице у Сисцији, као и оне из Тесалонике и то из свих шест посматраних периода. Подвлачимо оне периоде када је Илирик био под администрацијом Валентинијана II. Из анализе табеле и графикана може да се извуче закључак да је Теодосије I имао јак утицај у администрацију Илирика, самим тим и на ковнице у Сисцији и Тесалоници, чак и у оним моментима када је читав Илирик био *de iure* под Валентинијаном

тати о ковању Сисције и Тесалонике у периоду од 383. до 392. године.

За нас је још значајнија могућност да се администрација у Илирику током свих ових подела није битно мењала и да је у свакодневној администрацији остао компактан, тако да је циркулација могла несметано да се одвија по већ устаљеним нормама. Из овог би излазило да повремено смањење циркулације новца није било по-

ГРАФИКОН 4

II (било као засебна префектура било као део централне префектуре). Тиме се и потврђује Штајнова хипотеза о знатном Теодосијевом утицају и после 384. године и постављању његових људи на чело администрације Валентинијана II. По свој прилици, иако је Валентинијан II желео да се ослободи Теодосијевог тоторства и чак покушава да се приближи Максиму, Теодосијев утицај на централну префектуру, посебно Илирик је још врло јак, о чему нам говоре резул-

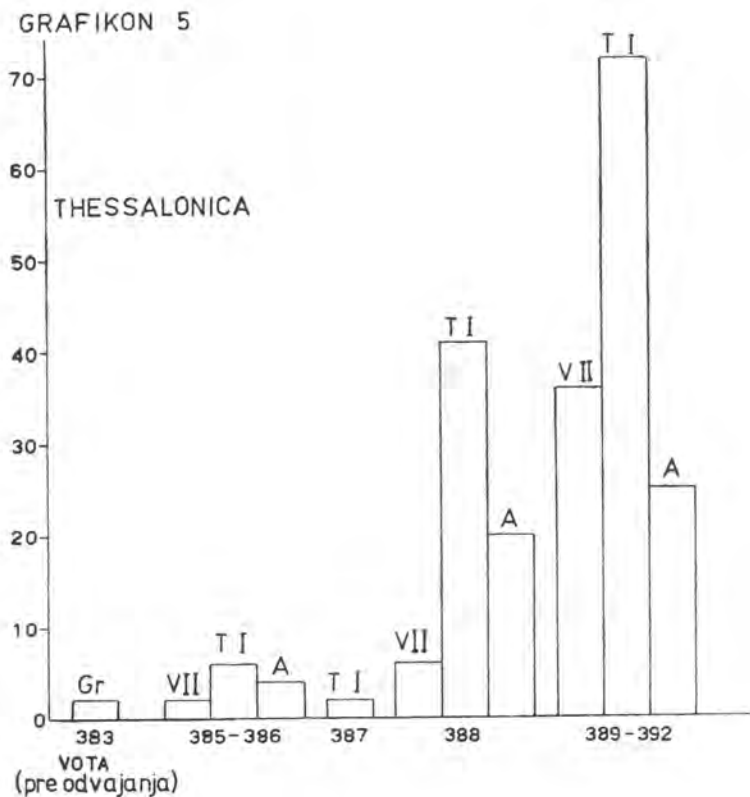
следница подела и спајања Илирика, већ првенствено услед несигурне ситуације на Балкану због упада и пустошења варвара.

VI — Закључак

Пратећи један део оставе из Виминацијума (који може да буде репрезентативни узорак) дошли смо до одређених закључака кроз читав низ анализа.

Мислимо да је врло битно што смо могли да нађемо везу између оптицаја новца и историјских догађаја на тлу источног Илирика крајем IV и почетком V века. Једна димензија нам овде недостаје да би слика била потпуна; за сада је немогуће да се утврди однос цена робе у Илирику и оптицаја новца. Нажалост, вероватно је да ову димензију нећемо никад добити и да ћемо оптицај моћи да везујемо само за историјске догађаје што, наравно, није увек ни могуће нити даје потпуну слику економских односа.

смо свесни да су они још увек далеко од решења и то из неколико разлога: могуће је да је тежина римске ливре варијала у односу на традиционалну тежину од 327,45 гр у разним периодима, што даје другачије резултате у крајњој конвенци односа злато : сребро; питање је, да ли је тумачење закона из Теодосијевог кодекса у модерној историографији и нумизматици, сасвим тачно. Догод се не испитају сва ова питања не може да се реши ни проблем вредности бронзаног новца.

Други важан проблем, чији се обриси све више оцртавају, је однос циркулације појединих ковница. Постаје сасвим јасно да се свака префектура, или још тачније свака диоцеза, снабдевала бронзаним новцем из ковница под њеном администрацијом, или из њој најближих ковница. Питање дистрибуције новца из диоцезанских тезауруса остаје још недовољно расветљено.

Покушали смо да преко анализе тежина доведемо до теоријске тежине и до вредности бронзаног новца. Дали смо одређене закључке, али

Последња група питања, која се односе на поделу Илирика и на политику Теодосија I могла је да се прати у остави. Види се да је источни Илирик остао административно јединствен и да његова повремена подела или припајање није утицало на општу циркулацију новца у њему.

Обрадом оставе из Виминацијума сва ова питања су тек начета, а никако решена. Тек употребом оставе из истог периода и истог административног круга, добићемо индексе на основу којих ће моћи да се приступи коначном решавању постављених проблема.

КАТАЛОГ

Скраћенице

A	— Аркадије
CI	— Константин I
CII	— Константин II
Cs	— Констанције
Sp	— Констанс
Sp	— Константинопољ
E	— Еудоксија
Fl	— Елија Флакцила
FV	— Флавиус Виктор
G	— Грацијан
HI	— Хелена
H	— Хонорије
J	— Јулијан
MM	— Магнус Максимус
VI	— Валентинијан I
VII	— Валентинијан II
VIII	— Валентинијан III
Vn	— Валенс

Th	— Теодора
TI	— Теодосије I
TII	— Теодосије II
UR	— Урбс Рома
LRBC	— Late Roman Bronze Coinage: P. V. Hill — J. P. C. Kent, Part I; R. A. G. Carson — J. P. C. Kent, Part II (1965)
RIC	— Roman Imperial Coinage с односним бројевима свезака.

Напомена: Каталог је израђен на основу каталога E. Gren-a. Поједине емисије су исправљене, али код неких нисмо били сигурни и код њих је стављен знак питања поред ознаке ковнице. Знак питања је стављан и код референце тамо где је то можда нова емисија, или где нисмо били сигурни код опредељења. Посебан случај је код ковница Никомедије и Хераклеје јер их Грен није раздвајао и ми смо их оставили онако како их је он дао и нисмо их одређивали према LRBC; N у ознаци емисије у каталогу не значи да је комад из Никомедије, већ је само попуњено место.

TREVERI

Constantinus I et filii
337—341

1.	Th	TRP	PIETAS ROMANA	LRBC I, 120	1 КОМ.
----	----	-----	---------------	-------------	--------

ARELATE

Constantinus I et filii
341—348

2.	Cs	PARL	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 444—463	P: 1 КОМ. Q: 2
----	----	------	------------------------	-----------------	-------------------

Constantius II et Iulianus Caesar
355—360

3.	Cs	PCON	SPES REIPUBLICAE	LRBC II, 460	P: 1 S: 4
----	----	------	------------------	--------------	--------------

360—361

4.	J	$\frac{*}{\text{TCON}}$	SPES REI PUBLICAE	LRBC II, 465	1
----	---	-------------------------	-------------------	--------------	---

Valentinianus I et Valens
364—367

5.	Vn	$\frac{\text{OF III}}{\text{CON}}$	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 516	1 КОМ.
----	----	------------------------------------	-----------------------	--------------	--------

Magnus Maximus et Flavius Victor
387—388

6.	MM	PCON	SPES ROMANORVM	LRBC II, 560	P: 1 S: 1 T: 1
----	----	------	----------------	--------------	----------------------

				<i>Valentinianus II, Theodosius I et Arcadius</i> 388—392			
7.	VII	PCON		VICTORIA AVGGG	LRBC II, 546		1
8.	TI	PCON		VICTORIA AVGGG	LRBC II, ?		4
				<i>Theodosius I, Arcadius et Honorius</i> 394—395			
9.	A	TCON		VICTORIA AVGGG	LRBC II, 569		1
				<i>LUGDUNUM</i>			
				<i>Constantinus I et filii</i> 341—348			
10.	Cn	SLG		VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 257—258		1
11.	Cs	 PLG		VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 273		1
				<i>Gratianus, Valentinianus II et Theodosius I</i> 378—383			
12.	G	LVGS		VOT XV/MVLT XX	LRBC II, 377		1
				<i>Valentinianus II, Theodosius et Arcadius</i> 388—392			
13.	A	LVGP		VICTORIA AVGGG	LRBC II, 392		1
				<i>ROMA</i>			
				<i>Constantius I et Licinius I</i> 314—315			
14.	CI	$\frac{R}{X} \quad F$ RS		SOLI INVICTO COMITI	RIC VII, 299, № 27		1
				<i>Constantinus I et filii</i> 337—341			
15.	Cs	R * P		GLORIA EXERCITVS. 1 застава	LRBC I, 568		1
16.	Cn	R * P		GLORIA EXERCITVS. 1 застава	LRBC I, 569		1
17.	Cn	R · F · S		GLORIA EXERCITVS. 1 застава	LRBC I, 627		1
				<i>341—348</i>			
18.	Cn	R · P		VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 633		1
19.	Cn	R · · P		VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 636		1
20.	Cs	R * P		VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 637 (?)		S : 1 T : 1 Q : 1 E : 1
21.	Cn	R P		VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 642		
				<i>Constantius II et Gallus</i> 352—354			
22.	Cs	R * P		FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, 674 (?)		S : 5 E : 1
				<i>Valentinianus I, Valens et Gratianus</i> 367—375			
23.	Vn	R · SECVNDA		GLORIA ROMANORUM (8)	LRBC II, 716		1
24.	VI	R · PRIMA		SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 718		SECUNDA : 2 TERTIA : 1 QUARTA : 1

25.	Vn	R · PRIMA	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 719	PRIMA : 1 TERTIA : 2 QUARTA : 2
			<i>Gratianus, Valentinianus II et Theodosius I</i> 378—383		
26.	TI	SMRQ	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 767	1
			<i>Valentinianus II, Theodosius I et Arcadius</i> 383—387		
27.	A	RP	VICTORIA AVGGG	LRBC II, 781	1
			388—392		
28.	TI	RT	SALVS REI PVBLICAE	LRBC II, 797	1
			<i>Arcadius, Honorius et Theodosius II</i> 402—408		
29.	A	$\frac{OF \quad T}{SMROM}$	VRBS ROMA FELIX	LRBC II, 812—817	4
30.	H	$\frac{OF \quad P}{SMROM}$	VRBS ROMA FELIX	LRBC II, 818	3
			<i>Valentinianus III et alii</i> 425—455		
31.	VIII	$\frac{P}{RM}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 840	P : 2 S : 2 T : 5 Q : 2 E : 1 Z (?) : 1
			<i>AQUILEIA</i> <i>Constantinus I et filii</i> 337—341		
32.	Cn	AQS	GLORIA EXERCITVS. 1 застава	LRBC I, 692 c	1
			341—348		
33.	Cs	AQP	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 701	1
34.	Cn	AQP	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 702	S : 1 T : 2
35.	Cs	$\frac{A}{AQP}$	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 705	1
			<i>Constantius II et Iulianus Caesar</i> 355—360		
36.	Cs	AQS	SPES REI PVBLICE	LRBC II, 951	1
			<i>Valentinianus I et Valens</i> 364—367		
37.	VI	$\frac{B}{SMAQS}$	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 971	1
38.	VI	$\frac{\text{☉}}{SMAQS}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 996	1

Valentinianus I, Valens et Gratianus
367—375

39.	Vn	SMAQP	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1012	1
40.	VI	SMAQP	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 1014	2
41.	G	SMAQP	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1019	1

Gratianus, Valentinianus II et Theodosius I
378—383

42.	G	SMAQP	VIRTVS ROMANORVM	LRBC II, 1051	1
43.	G	SMAQS	VOT XV/MVLT XX	LRBC II, 1073	1
44.	TI	SMAQP	VOT X/MULT XX	LRBC II, 1076	1

Valentinianus II, Theodosius I et Arcadius
383—387

45.	TI	SMAQP	VICTORIA AVGGG	LRBC II, 1092	1
46.	A	SMAQS(?)	VOT V/MVLT X	LRBC II, 1101	

Magnus Maximus et Flavius Victor
387—388

47.	MM	SMAQP	SPES ROMANORVM. Градска капија	LRBC II, 1103	1
48.	FV	SMAQP	SPES ROMANORVM. Градска капија	LRBC II, 1104	1

Valentinianus II, Theodosius I et Arcadius
388—392

49.	VII	$\frac{P}{AQP}$	SALVS REIPVBLICAE (2)	LRBC II, 1105	P : 5 S : 2
50.	TI	$\frac{P}{AQP}$	SALVS REIPVBLICAE (2)	LRBC II, 1106	P : 13 S : 8
51.	A	$\frac{P}{AQP}$	SALVS REIPVBLICAE (2)	LRBC II, 1107	P : 13 S : 14

Theodosius I, Arcadius et Honorius
394—395

52.	H	$\frac{P}{AQP}$	SALVS REIPVBLICAE (2)	LRBC II, 1111	P : 1 S : 6
-----	---	-----------------	-----------------------	---------------	----------------

Honorius et Theodosius II
410—423

53.	H	AQP	GLORIA ROMANORVM (11)	LRBC II, 1114	1
-----	---	-----	-----------------------	---------------	---

SISCIA

Constantinus I et Licinius I
313—315

54.	CI	$\frac{A}{SIS}$	IOVI CONSERVATORI	RIC VII, 423, № 5—7	1
-----	----	-----------------	-------------------	---------------------	---

Constantius I, Licinius I et filii
320—321

55.	CI	ASIS*	DN CONSTANTINI MAX AVG. Y венцу VOT XX	RIC VII, 444, № 159	1
-----	----	-------	--	---------------------	---

Constantinus I et filii
324—330

56.	Cs	ASIS	PROVIDENTIAE CAESS	LRBC I, 720	1
-----	----	------	--------------------	-------------	---

			330—333		
57.	Cp	ASIS	Викторија на прамцу	LRBC I, 746	1
			330—335		
58.	CII	ASIS	GLORIA EXERCITVS. 2 заставе	LRBC I, 743	A : 1 E : 1
59.	Cs	ASIS	GLORIA EXERCITVS. 2 заставе	LRBC I, 744	1
			341—348		
60.	Cs	ASIS	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 790	A : 2 B : 1
61.	Cn	$\frac{\cdot}{ASIS}$	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 795 (?)	1
62.	Cn	$\frac{\text{HR}}{ASIS}$	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 799	1
63.	Cn	$\frac{\text{☩}}{ASIS}$	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 800	3
			<i>Constantius II et Constans</i> 348—350		
64.	Cn	ASIS	FEL TEMP REPARATIO. Галија	LRBC II, 1125	1
			<i>Constantius et Gallus</i> 351—354		
65.	Cs	ASIS	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, 1218	A : 7 B : 4 Г : 2
			<i>Constantius II et Iulianus Caesar</i> 355—361		
66.	J	ASIS	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, 1229	1
67.	Cs	ASIS	SPES REIPVBLICE	LRBC II, 1245 (?)	A : 5 B : 2 Г : 1
68.	J	ASIS	SPES REIPVBLICE	LRBC II, 1244	1
			<i>Valentinianus I et Valens</i> 364—375		
69.	Vn	$\frac{*}{A}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 1295	1
70.	Vn	$\frac{DASISC}{ASISC}$	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 1272	1
			<i>Valentinianus I, Valens et Gratianus</i> 367—375		
71.	VI	$\frac{*}{A}$ $\frac{FSISC}{R}$	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II 1284,	1
72.	G	$\frac{R}{ASISC}$	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1301	
73.	VI	$\frac{S}{D}$ ASISC	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1315	1

74.	Vn	$\begin{array}{c} R \\ A \quad S \\ \hline ASISCE \end{array}$	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 1447 (?)	1
75.	Vn	$\begin{array}{c} * \quad \text{☉} \\ \hline ASISC \end{array}$ (?)	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, ?	1
76.	G	$\begin{array}{c} \quad \quad P (?) \\ \hline ASIS \end{array}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, (?)	1
77.	G	$\begin{array}{c} V \quad F (?) \\ \hline ASIS \end{array}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, ?	1
<i>Gratianus, Valentinianus II et Theodosius I</i> 378—383					
78.	G	SISC	VOT XV/MVLT XX	LRBC II, 1537	2
79.	G	ASISC	VOT XV/MVLT XX	LRBC II, 1539	3
80.	VII	ASISC	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 1541	2
81.	TI	ASISC	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 1542	A : 3 B : 1
82.	VII	ASISC	VOT V/MVLT X	LRBC II, 1544—45	1
83.	TI	ASISC	VOT V/MVLT X	LRBC II, 1546	A : 9 B : 4
<i>Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius et Flaccilla</i> 383—392					
84.	A	ASIS	VOT V	LRBC II, 1565	1
85.	FI	ASIS	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 1566	2
86.	TI	ASIS	VICTORIA AVGGG	LRBC II, 1576	A : 14 B : 1
87.	A	ASIS	VICTORIA AVGGG	LRBC II, 1577—78	A : 2 B : 1
88.	VII	ASIS	VICTORIA AVGGG	LRBC II, нема	A : 3 B : 2
89.	VII	$\begin{array}{c} \text{P} \\ \hline ASIS \end{array}$	SALVS REIPVBLICE	LRBC II, нема	A : 5 B : 2
90.	TI	$\begin{array}{c} \text{P} \\ \hline ASIS \end{array}$	SALVS REIPVBLICE	LRBC II, нема	A : 9 B : 2
91.	A	$\begin{array}{c} \text{P} \\ \hline ASIS \end{array}$	SALVS REIPVBLICE	LRBC II, нема	A : 1 B : 4
<i>SIRMIUM</i>					
<i>Constantinus I et filii</i> 341—348					
92.	Cs	ASIRM	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, ?	1
<i>Constantius II et Gallus</i> 351—354					
93.	Cs	ASIRM	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, 1603	3
<i>Constantius II et Iulianus Caesar</i> 355—361					
94.	J	$\begin{array}{c} M \\ \hline ASIRM \end{array}$	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник.	LRBC II, 1611?	1
95.	Cs	ASIRM	SPES REIPVBLICE	LRBC II, 1615	A : 10 B : 1

THESSALONICA

Constantinus I et filii
324

96.	CII	TSAVI	CAESARUM NOSTRORUM. У венцу X 330—335	RIC VII, 513, 128	1
97.	UR	SMTSE	Вучица	LRBC I, 838	1
98.	Cp	SMTSA	Викторија	LRBC I, 839	A: 1 B: 1 E: 2
335—337					
99.	Cs	SMTSA	GLORIA EXERCITVS. 2 заставе	LRBC I, 842	1
100.	CI	SMTSA	GLORIA EXERCITVS. 1 застава	LRBC I, 845	1
337—341					
101.	Cs	SMTSA	GLORIA EXERCITVS. 1 застава 341—348	LRBC I, 855	3
102.	Cs	SMTSA	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 859	3
103.	Cn	SMTSA	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 860—61	3
104.	Cs	 SMTSA	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 862	A: 4 Δ: 1 E: 1
105.	Cn	 SMTSA	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, 863—64	3
106.	Cn	SMTSA	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, ?	A: 4 Γ: 1 Δ: 1
107.	Cs	+ TESA	VICTORIAE DD AVGG Q NN	LRBC I, ?	1
<i>Constantius II et Constans</i> 348—350					
108.	Cn	TESA	FEL TEMP REPARATIO. Галија	LRBC II, 1642	1
<i>Constantius II et Gallus</i> 351—354					
109.	Cs	TSA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, 1675	1
110.	Cs	SMTSA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, 1683	10
<i>Constantius II et Iulianus Caesar</i> 355—361					
111.	Cs	SMTSA	SPES REIPVBLICE	LRBC II, 1689	A: 17 B: 2 Γ: 7 Δ: 1 E: 1
<i>Valentinianus I et Valens</i> 364—367					
112.	Vn	TESΓ	RESTITVTOR REIP	LRBC II, 1703	1
113.	VI	TESA	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1704	A: 2 B: 2
114.	Vn	TESA	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1705	A: 7 Γ: 1

115.	VI	TESA	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 1706	4
116.	Vn	TESA *	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 1707	5
117.	VI	TESB *	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1711	1
118.	Vn	TESB *	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 1712	1
119.	Vn	TESA * (?)	SECURITAS REIPVBLICAE (8)	LRBC II, 1714	2
120.	VI	TESA	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II ?	1

Valentinianus I, Valens et Gratiannus
367—375

121.	VI	A TES	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 1728	B : 1 Г : 1
122.	Vn	B TES	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 1729	1
123.	G	B TES	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 1730	4
124.	Vn	A TES	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 1732	1
125.	VI	A TES	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 1760	1
126.	Vn	A TES *	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, ?	
127.	VI	A TES	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, нема	
128.	G	A K TES	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, нема	1

Gratianus, Valentinianus II et Theodosius
378—383

129.	G	TES	VOT XV/MVLT XX	LRBC II, 1819	2
------	---	-----	----------------	---------------	---

Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius et Flaccilla
383—392

130.	VII	TES	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 1840	1
131.	TI	TES	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 1841	1
132.	TI	A TES	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 1852	1
133.	TI	TES	VIRTVS AVGGG	LRBC II, 1854	2
134.	VII	TES	GLORIA REIPVBLICE. Градска капија	LRBC II, 1856	6
135.	TI	TES	GLORIA REIPVBLICE. Градска капија	LRBC II, 1859	41
136.	A	TES	GLORIA REIPVBLICE. Градска капија	LRBC II, 1860	20
137.	TI	TESA	VICTORIA AVG	LRBC II, 1868	A : 4 B : 1
138.	A	TESA	VICTORIA AVG	LRBC II, 1869	B : 1 Г : 3

139	VII	$\frac{\cdot}{\text{TESA}}$	VICTORIA AVG	LRBC II, 1870	2
140.	VII	$\frac{\rho}{\text{TESA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 1873	A : 32 B : 3
141.	TI	$\frac{\rho}{\text{TESA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 1874	Г : 1 A : 50 B : 19
142.	A	$\frac{\rho}{\text{TESA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 1875	Г : 3 A : 1 Г : 24
<i>Honorius et Theodosius II</i> 408—423					
143.	H	TESA	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 1876	A : 36 B : 1
144.	TII	TESA	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 1877	34
<i>CONSTANTINOPOLIS</i> <i>Constantinus I et filii</i> 330—335					
145.	Cs	$\frac{\text{☞}}{\text{CONSI}}$	GLORIA EXERCITVS. 1 застава 335—337	LRBC I, ?	1
146.	UR	CONST	GLORIA EXERCITUS. 1 застава 337—341	LRBC I, 1037	1
147.	HI	CONSE	PAX PVBLICA	LRBC I, 1046—47a	1
148.	Cs	CONSA	GLORIA EXERCITVS. 1 застава 341—348	LRBC I, 1043	A : 7 E : 1
149.	CI	CONSA	VN MR	LRBC I, 1063	6
150.	Cs	CONSA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC I, 1064	A : 2 B : 1
<i>Constantius II et Gallus</i> 351—354					
151.	Cs	CONSA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, 2039	A : 6 B : 2 E : 4
<i>Constantius II et Iulianus Caesar</i> 355—361					
152.	J	CONSA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник	LRBC II, ?	1
153.	Cs	CONSA	SPES REIPVBLICE	LRBC II, 2053 (?)	9
154.	J	CONSA ☞	SPES REIPVBLICE	LRBC II, 2054	A : 2 Δ : 1
<i>Valentinianus I et Valens</i> 366—367					
155.	VI	$\frac{*}{\text{CONSA}}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 2085	1
156.	Vn	$\frac{*}{\text{CONSA}}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 2086	

157.	VI	$\frac{*}{\text{CONSA}}$	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 2087	2
158.	Vn	$\frac{*}{\text{CONSI}}$	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 2088	1
<i>Valentinianus I, Valens et Gratianus</i> 367—375					
159.	Vn	$\frac{* \text{☉}}{\text{CONSA}}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 2091	1
160.	G	$\frac{A}{\text{CONSA}}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, ?	
161.	G	$\frac{\text{☉} \text{☿}}{\text{CONS}}$	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 2100	1
<i>Gratianus, Valentinianus II et Theodosius I</i> 378—383					
162.	VII	CONS(?)	VOT V/MVLT X	LRBC II, ?	1
<i>Gratianus, Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius</i> et Flaccilla 383					
163.	VII	CONA(?)	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2116	5
164.	TI	CONA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2117	4
165.	A	CONI*	VOT V	LRBC II, 2163	1
<i>Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius, Flaccilla et</i> Magnus Maximus 383—392					
166.	FI	CONSE	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2170	9
167.	A	CONSA	VIRTVS EXERCITI	LRBC II, 2179 (?)	9
168.	VII	$\frac{\text{☉}}{\text{CONSA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2183	A : 43 B : 15 Δ : 2
169.	TI	$\frac{\text{☉}}{\text{CONSA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2184	A : 163 B : 9 Γ : 2
170.	A	$\frac{\text{☉}}{\text{CONSA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2185	A : 80 B : 8 Γ : 71 Δ : 1
<i>Theodosius I, Arcadius et Honorius</i> 393—395					
171.	TI	CONSA	GLORIA ROMANORVM (19)	LRBC II, 2189	1
172.	H	CONSA	GLORIA ROMANORVM (19)	LRBC II, 2191	1
173.	H	$\frac{\text{☉}}{\text{CONSA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2194	A : 8 Γ : 1 E : 1
<i>Arcadius et Honorius</i> 395—408					
174.	H	CONSA	CONCORDIA AVG. Крст	LRBC II, 2209	2
175.	H	CONSA	VIRTVS EXERCITI	LRBC II, 2206	A : 4 Γ : 1 E : 1

(Прокламација Еудоксије 400; Theodosius II, 402)

176.	A	CONSA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2210	4
177.	H	CONSA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2211	2
178.	TII	CONSA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2212	2
179.	E	CONSA	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2213	1
180.	H	CONSA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2215	29
181.	TII	CONSA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2216	A : 3 Г : 3
182.	A	CONSA	CONCORDIA AVGGG. Крст.	LRBC II, 2221	A : 14 B : 2
183.	TII	CONSB	CONCORDIA AVGGG. Крст.	LRBC II, нема	6

*Honorius, Theodosius II et Pulcheria
408—423*

184.	H	CONSA	GLORIA ROMANORVM (22)	LRBC II, 2223	A : 26 Г : 1
185.	H	CONSA	GLORIA ROMANORVM (23)	LRBC II, 2224	5
186.	TII	CONSA	GLORIA ROMANORVM (22)	LRBC II, нема	A : 12 B : 2 Г : 3
187.	TII	CONSA	GLORIA ROMANORVM (23)	LRBC II, 2225	A : 54 B : 1 Г : 1

*Theodosius II, Valentinianus III, Pulcheria, Placidia
et Eudocia
425—450*

188.	P	CONS*	CONCORDIA AVG	LRBC II, 2228—29 (?)	1
189.	TII	CONS	CONCORDIA AVG	LRBC II, 2233	3
190.	TII	CON	Крст	LRBC II, 2238	18
191.	TII	CON	VT XXXV	LRBC II, 2244	3

*NICOMEDIA ET HERACLEA**Constantinus I, Licinius I et filii*

192.	LII	SMN(?)	IOVI CONSERVATORI		1
<i>Constantinus I et filii 335—337</i>					
193.	CI	SMNA	GLORIA EXERCITVS. 1 застава		Г : 1 Z : 1
194.	UR	SMNB	GLORIA EXERCITVS. 1 застава		1
195.	CII	SMNA	GLORIA EXERCITVS. 1 застава		1
196.	Cn	SMNT(?)	GLORIA EXERCITVS. 1 застава		1
197.	Cs	SMNA	GLORIA EXERCITVS. 1 застава		A : 10 B : 1 Г : 1 E : 1

337—341

198.	CI	SMNS	Квадрига		1
------	----	------	----------	--	---

341—348

199.	CI		VN MR		1
200.	Cn	SMNA	VOT XX/MVLT XXX		A : 1 Г : 1
201.	Cs	SMNA	VOT XX/MVLT XXX		Г : 1 Δ : 1 S : 1

<i>Constantius II et Gallus</i> 351—354				
202.	Cs	SMNA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник.	A: 9 B: 2 C: 2
<i>Constantius II et Iulianus Caesar</i> 355—361				
203.	Cs	SMNA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник.	1
204.	Cs	SMNA	SPES REIPVBLICE	A: 5 B: 2
205.	J.	SMNA	SPES REIPVBLICE	1
<i>Valentinianus I et Valens</i> 364—365				
206.	Vn	<u> </u> SMNA	GLORIA ROMANORVM	1
<i>Valentinianus I, Valens et Gratianus</i> 367—375				
207.	Vn	SMNA	GLORIA ROMANORVM	1
208.	Vn	SMNA	SECVRITAS REIPVBLICAE	1
<i>Gratianus, Valentinianus II et Theodosius I</i> 378—383				
209.	G	SMNA	VOT XV/MVLT XX	A: 7 B: 3
<i>Gratianus, Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius et Flaccilla</i> 383				
210.	VII	SMNA	VOT X/MVLT XX	A: 5 B: 3
211.	TI	SMNA	VOT X/MVLT XX	27
212.	TI	SMNA	VOT XX/MVLT XXX	1
213.	A	SMNA	VOT V	A: 34 Г: 1
<i>Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius et Flaccilla</i> 383—392				
214.	VII	SMNA	SALVS REIPVBLICAE	A: 9 B: 2
215.	VII	<u> P </u> SMNA	SALVS REIPVBLICAE	A: 5 B: 10 Г: 1
216.	TI	SMNA	SALVS REIPVBLICAE	78
217.	TI	<u> P </u> SMNA	SALVS REIPVBLICAE	A: 15 B: 1
218.	A	<u> P </u> SMNA	SALVS REIPVBLICAE	A: 8 Г: 11
219.	A	<u> ⊕ </u> SMNA	SALVS REIPVBLICAE	1
220.	A	<u> + </u> SMNA	SALVS REIPVBLICAE	Г: 1

221.	A	—— SMNA	SALVS REIPVBLICAE		A : 24 Г : 5
222.	Fl	SMNA	SALVS REIPVBLICAE		11
<i>Theodosius I, Arcadius et Honorius</i> 393—395					
223.	TI	* —— SMNA	SALVS REIPVBLICAE		A : 5 Г : 1
224.	A	* —— SMNA	SALVS REIPVBLICAE		3
225.	H	SMNA	SALVS REIPVBLICAE		2
226.	H	* —— SMNA	SALVS REIPVBLICAE		A : 3 Г : 1
227.	TI	SMNA	GLORIA ROMANORVM (18)		1
<i>Arcadius et Honorius</i> 395—408					
228.	A	SMNA	VIRTVS EXERCITI		9
229.	H	SMNA	VIRTVS EXERCITI		4
<i>(Прокламација Еудоксије, 400; Теодосије II, 402)</i>					
230.	E	SMNT	SALVS REI PVBLICAE		2
231.	H	SMNA	CONCORDIA AVGG		11
232.	H	SMNA	GLORIA ROMANORVM (21)		A : 57 Г : 2
233.	TII	SMNA	CONCORDIA AVGGG. Крст.		7
234.	TII	SMNA	CONCORDIA AVGG		9
235.	TII	SMNA	GLORIA ROMANORVM (21)		9
236.	A	SMNA	CONCORDIA AVGG		1
237.	A	SMNA	CONCORDIA AVGGG. Крст.		9
238.	A	SMNA	GLORIA ROMANORVM (21)		1
<i>Honorius et Theodosius II</i> 408—423					
239.	H	SMNA	GLORIA ROMANORVM (22)		97
240.	H	SMNA	GLORIA ROMANORVM (23)		A : 28 B : 1
241.	TII	SMNA	GLORIA ROMANORVM (22)		42
242.	TII	SMNA	GLORIA ROMANORVM (23)		16
<i>Theodosius II et Valentinianus III</i> 425—450					
243.	TII	SMNA	Крст.		A : 48 Г : 2
CYZICUS					
<i>Constantinus I et filii</i> 324—325					
244.	CI	SMKB	PROVIDENTIAE AVGG	LRBC I, 1158—59	1
337—339					
245.	CI	SMKG	Квадрига	LRBC I, 1273	1
246.	Cs	SMKA	GLORIA EXERCITVS. 1 застава	LRBC I, 1279—80	1
247.	Cn	SMKA(?)	GLORIA EXERCITVS. 1 застава	LRBC I, 1282—83	1

341—348					
248.	CI	SMKA	VN MR	LRBC I, 1304	
249.	Cs	SMKA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC I, 1305—7	11
250.	Cn	SMKA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC I, 1308—9	1
<i>Constantius II et Gallus</i> 351—354					
251.	Cs	SMKA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник.	LRBC II, 2496	A : 1 B : 1 E : 1
<i>Constantius II et Iulianus Caesar</i> 355—361					
252.	Cs	SMKA	SPES REIPVBLICE	LRBC II, 2504	A : 5 B : 2 E : 5 S : 5
253.	J	SMKA	SPES REIPVBLICAE	LRBC II, 2505	1
<i>Gratianus, Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius</i> <i>et Flaccilla</i> 383					
254.	G	SMKA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC II, 2552	14
255.	VII	SMKA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC II, 2553	2
256.	TI	SMKA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC II, 2554	1
257.	VII	SMKA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2556	A : 19 B : 4 E : 1
258.	TI	SMKA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2557	A : 82 B : 13 Γ : 55
259.	A	SMKA	VOT X/MVLT XX	RBC II, 2558	2
260.	TI	SMKA	VOT V	LRBC II, 2561	8
261.	A	SMKA	VOT V	LRBC II, 2562	A : 85 Γ : 3
<i>Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius et Flaccilla</i> 383—392					
262.	VII	$\frac{\text{P}}{\text{SMKA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2568	A : 44 B : 7
263.	TI	$\frac{\text{P}}{\text{SMKA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2569	A : 149 B : 18 Γ : 10 Δ : 1
264.	A	$\frac{\text{P}}{\text{SMKA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2570	A : 42 Γ : 30
<i>Theodosius I, Arcadius et Honorius</i> 393—395					
265.	A	SMKA	GLORIA ROMANORVM (19)	LRBC II, 2575	1
<i>Arcadius et Honorius</i> 395—408					
266.	A	SMKA	VIRTVS EXERCITI	LRBC II, 2580	7
267.	H	SMKA	VIRTVS EXERCITI	LRBC II, 2581—82	7
<i>(Прокламација Еудоксије, 400; Theodosius II, 402)</i>					
268.	A	SMKA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2586	3
269.	H	SMKA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2587	1

270.	TII	SMKA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2588	A : 15 B : 8
271.	E	SMKA	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2589	3
272.	A	SMKA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2590	A : 51 B : 6
273.	TII	SMKA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2592	10
274.	A	SMKA	CONCORDIA AVGGG. Крст.	LRBC II, 2594	15
275.	H	SMKA	CONCORDIA AVGGG. Крст.	LRBC II, 2595	19
276.	TII	SMKA	CONCORDIA AVGGG. Крст.	LRBC II, 2596	6
<i>Honorius et Theodosius II</i> 408—423					
277.	H	SMKA	GLORIA ROMANORVM (22)	LRBC II, 2598	63
278.	H	SMKA	GLORIA ROMANORVM (23)		A : 40 B : 4 Δ (?) : 1
279.	TII	SMKA	GLORIA ROMANORVM (22)	LRBC II, 2599	27
<i>Theodosius II</i> 423—425					
280.	TII	* SMKA	GLOR ORVIS TERRAR	LRBC II, 2601	1
<i>Theodosius II et Valentinianus III</i> 425—450					
281.	VIII	SMKA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2603 (?)	A : 4 B : 2
282.	TII	SMKA	Крст.	LRBC II, 2604—5	A : 109 B : 77 Γ (?) : 2
283.	VIII	SMKA	Крст.	LRBC II, 2606	7
284.	TII	SMKA	VT XXX V	LRBC II, 2607	1
ANTIOCHIA					
<i>Constantinus I et filii</i> 337—341					
285.	CI	SMANB	Квадрига.	LRBC I, 1374	1
341—348					
286.	Cs	SMANT	VOT XX/MVLT XXX	LRBC I, 1398	5
287.	Cn	SMANA(?)	VOT XV/MVLT XX	LRBC I, 1399	H : 1 Θ : 1
288.	CI	ANTI(?)	VN MR	LRBC I, 1400	1
<i>Constantius II et Gallus</i> 351—354					
289.	Cs	ANB	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник.	LRBC II, 2632	1
<i>Valentinianus I et Valens</i> 364—367					
290.	VI	ANTA	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 2653	1
291.	Vn	ANTE	GLORIA ROMANORVM (8)	LRBC II, 2654—55	2
292.	VI	ANTA	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 2656	1
293.	Vn	ANTA	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 2657	1
<i>Valentinianus I, Valens et Gratianus</i> 367—375					
294.	G	ANTA	GLORIA ROMANORVM	LRBC II, 2660—1	1

*Gratianus, Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius
et Flaccilla*
383

295.	G	ANTA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC II, 2729	3
296.	VII	ANTA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC II, 2730	4
297.	VII	ANTA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2733	3
298.	TI	ANTA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2734	A : 3 B : 2 Г : 1
299.	VII	ANA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2740	4

Valentinianus II, Theodosius I et Arcadius
383—392

300.	VII	$\frac{+}{\text{ANTA}}$	SALVS REI PVBLICAE	LRBC II, 2763	25
301.	TI	$\frac{\rho}{\text{ANTA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2769—70	A : 19 B : 5
302.	A	$\frac{\rho}{\text{ANTA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2771	Г : 4 A : 3 Г : 15

Theodosius I, Arcadius et Honorius
393—395

303.	TI	ANTA	GLORIA ROMANORVM (19)	LRBC II, 2785—86	1
304.	A	ANTA	GLORIA ROMANORVM (19)	LRBC II, 2787—88	2
305.	H	ANTA	GLORIA ROMANORVM (19)	LRBC II, 2789	1

Arcadius et Honorius
395—408

306.	A	ANTA	VIRTVS EXERCITI	LRBC II, 2791—92	A : 3 B : 1
307.	H	ANTA	VIRTVS EXERCITI	LRBC II, 2793—94	A : 5 Г : 3

(Прокламација Еудоксије, 400; Theodosius II, 402)

308.	A	ANTA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2797	2
309.	H	ANTA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2798	2
310.	TII	ANTA	CONCORDIA AVGG	LRBC II, 2799	2
311.	E	ANTI	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2800	1
312.	A	ANTA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2801	A : 3 B : 3
313.	H	ANTA	GLORIA ROMANORVM (23)	LRBC II, 2802	A : 22 B : 3
314.	TII	ANTA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2803	B : 1 Г : 1
315.	E	ANTA	GLORIA ROMANORVM (24)	LRBC II, 2805	1

ALEXANDRIA

Constantius II et alii
341—348

316.	Cs	SMALA	VOT XX/MVLT XXX	LRBC I, 1474—75	4
------	----	-------	-----------------	-----------------	---

Constantius II et Gallus
355—361

317.	Cs	ALEA	FEL TEMP REPARATIO. Пали коњаник.	LRBC II, 2846	2
------	----	------	-----------------------------------	---------------	---

Valentinianus I et Valens
364—367

318.	VI	ALEA	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 2860	2
319.	Vn	ALEA	SECVRITAS REIPVBLICAE	LRBC II, 2861	2

Gratianus, Theodosius I, Valentinianus II et Arcadius
383

320.	VII	ALEA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2881	4
321.	TI	ALEA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2882	4
322.	A	ALEA	VOT X/MVLT XX	LRBC II, 2883	3

Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius et Flaccilla
383—392

323.	VII	$\frac{\rho}{\text{ALEA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2898	A : 2 Δ : 1
324.	TI	$\frac{\rho}{\text{ALEA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2899	4

Theodosius I, Arcadius et Honorius
393—395

325.	H	$\frac{\rho}{\text{ALEA}}$	SALVS REIPVBLICAE	LRBC II, 2909	1
------	---	----------------------------	-------------------	---------------	---

Arcadius et Honorius
395—408

326.	A	ALEA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2923	A : 5 B (?) : 1
------	---	------	-----------------------	---------------	--------------------

(Прокламација Еудоксије, 400; Theodosius II, 402)

327.	TII	ALEA	GLORIA ROMANORVM (21)	LRBC II, 2925	8
328.	TII	ALEA	CONCORDIA AVGG. Крст.	LRBC II, 2928	1

Honorius et Theodosius II
408—421

329.	H	ALEA	GLORIA ROMANORVM (23)	LRBC II, 2930	4
330.	TII	ALEA	GLORIA ROMANORVM (23)	LRBC II, 2931	3

3. април 1980.

UDK: 904—03 : 737—032-7

TRESOR DE MONNAIES ROMAINES DE BRONZE DES IVe ET Ve SIECLES DE VIMINACIUM

MILOJE VASIC, Arheološki institut, Beograd

Deux grands trésors de monnaies, découverts en 1902 au cours des fouilles dirigées par M. M. Vasić à Viminacium¹ ont fait l'objet des recherches du scientifique finlandais E. Gren.² Vu qu'au cours des trois dernières décennies, la numismatique s'est enrichie d'importants catalogues de monnaies des IVe et Ve siècles, nous estimons qu'il est opportun de rééditer cette partie des trésors. Depuis que les deux trésors ont été réunis en un seul, au cours de la Grande guerre, cette trouvaille est traitée comme une seule unité. Elle comprend environ 100.000 pièces et probablement, elle ne sera pas encore longtemps conservée et accessible à un traitement complet. Puisque toute une série de trésors des IVe et Ve siècles sont en cours d'examen, nous estimons que, vu la problématique qui peut être

étudié dans le trésor de Viminacium, il est utile de traiter d'une nouvelle manière une partie du trésor, à savoir, environ 20.000 pièces — énumérées par E. Gren — surtout parce que ce nombre représente le cinquième de la quantité totale et peut être considéré comme échantillon représentatif pour un traitement statistique.

Cette partie du trésor est analysée sous plusieurs aspects: I. Analyse de la circulation des monnaies suivant les années (tableau I et diagrammes 1 et 2, et tableau II). Cette analyse révèle plusieurs mouvements d'essor et de déclin de la circulation. Le plus grand déclin se situe dans les années 375—382, et le plus grand essor dans les années 383—392. Cette période fait l'objet d'une analyse particulière du tableau

III. L'essor et le déclin de la circulation des monnaies dans l'Illyricum de l'est peuvent se rattacher aux événements historiques de la péninsule des Balkans. La défaite d'Andrinople, les incursions fréquentes des Goths, l'insurrection d'Alaric et, en dernier lieu, l'attaque des Huns en 441 (quand le trésor est remblayé) déterminent d'une manière décisive les mouvements de la circulation des monnaies dans cette partie de l'Empire.

2. La circulation des monnaies provenant de différents ateliers de monnaie et appartenant au trésor (tableau IV, IVa et IVb; tableau V et diagramme 3) est particulièrement analysée. Selon la conclusion générale qu'on peut déduire de l'analyse, il ressort que la circulation des monnaies des ateliers orientaux dans l'Illyricum de l'est est sensiblement plus vive que celle des monnaies des ateliers occidentaux. Selon la deuxième conclusion, les ateliers de monnaie d'Illyricum, de Siscia et de Thessalonique participaient considérablement à cette circulation, ainsi que Constantinople en tant qu'atelier le plus proche de l'Illyricum. En conséquence, soit que l'Illyricum était une préfecture particulière ou qu'il faisait partie de la préfecture centrale Italie-Afrique-Illyricum, soit qu'il était partagé en provinces est et ouest, il s'approvisionnait d'abord à partir des ateliers de monnaie les plus proches: d'Aquilée à l'ouest, et de Cyzique, Constantinople et Nicomédie à l'est — les ateliers des préfectures orientales étant prédominants. Le système même de distribution à partir des trésors diocésains (des comes sacrarum largitionum ou du préfet des prétoriales) n'est pas encore clair.^{30a}

3. Quand à la métrologie (tableau VII), selon une conclusion préliminaire, il existait — outre les fluctuations remarquées des poids moyens et qui étaient les conséquences de diverses raisons — un poids théorique assez stable tant au IV qu'au Ve siècle à la base

duquel on frappait les nummi. Avant 396 il serait de 1,45 gr = 7 1/2 carats, et après 396 il serait de 1,16 gr = ou environ 6 carats.

4. Les types de revers sont analysés dans les tableaux VIII, IX, X et XI et les types frappés entre 385 et 392 (tableau XII, XIII, XIV et XV) ont été particulièrement examinés. Le trésor de Viminacium nous montre qu'à Siscia on frappait les types: VICTORIA AUGGG, 2 Victoires dans la période de 385 à 386 et SALUS REIPUBLICAE entre 389 et 392.

Les types VOTA, frappés entre 383 et 392 (tableau XVI et XVII) sont particulièrement examinés.

5. Dans le cadre de l'histoire des partages de l'Illyricum dans la deuxième moitié du IVe siècle, la politique de Théodose Ier est particulièrement examinée (tableau XVIII et diagrammes 4 et 5). Les tableaux et diagrammes montrent que le nombre de pièces du trésor est sensiblement plus grand pour Théodose Ier que celui des autres co-souverains de Siscia et de Thessalonique, ce, dans les six périodes examinées. On peut en déduire que Théodose Ier exerçait une forte influence sur l'administration de l'Illyricum et, en conséquence, sur les ateliers de monnaie de Siscia et de Thessalonique, ce, même pendant les périodes où tout l'Illyricum était de iure sous Valentinien II (soit comme préfecture particulière, soit comme partie de la préfecture centrale). Dans ce sens, selon l'hypothèse importante pour nous, l'administration courante dans l'Illyricum ne changea pas substantiellement au cours de toutes ces transformations et, restant compacte, la circulation put se poursuivre sans obstacles suivant les normes pré-établies. Il en ressort que le déclin de la circulation des monnaies n'était pas la conséquence de partages et d'unifications de l'Illyricum mais, en premier lieu, celle de l'insécurité provoquée dans les Balkans par les incursions et les dévastations barbares.

Белешке о старијем гвозденом добу у Србији

РАСТКО ВАСИБ, Археолошки институт, Београд

Територија уже Србије, изузимајући донекле једино подручје око Титовог Ужица, не обилује материјалом старијег гвозденог доба и слика коју пружају о овој епохи досадашњи налази није ни потпуна ни довољно јасна. Насупрот Словенији, нарочито Долењској, где је халштатски период веома богато репрезентован и нови гробни налази не доприносе много допуњавању већ стечених знања о овом времену, у Србији постоји још увек непрекидна потреба за откривањем новог материјала при чему чак и појединачни нови предмети могу каткада да одиграју извесну улогу у расветљавању појединих питања из ове епохе. Имајући то у виду, овде доносимо неколико кратких прилога о старијем гвозденом добу у Србији у нади да ће ови налази по својим карактеристикама обогатити и допунити наша још увек скромна знања о овом периоду.

1.

Известан број фибула старијег гвозденог доба из Источне Србије, необјављен или само поменут у литератури, налази се у музејима у Неготину, Зајечару и Светозареву. Захваљујући предусретљивости колега из тих музеја Борба Јовановића и Борба Јанковића, Ане Лаловић и Милорада Стојића, у могућности сам да кажем неколико речи о њима.

У Музеју Крајине у Неготину налазе се:

1. Бронзана двоветласта фибула са два задебљања на луку осмоугаоног пресека, и конкавно изрезаном ногом, украшеном вертикалним средишњим ребром и са 12 урезаних симетрично распоређених концентричних кружића. Недостају једна петља и игла. Сачувана дужина 8,5 см. Без инв. броја.

Налазиште непознато, вероватно околина Неготина.¹ (сл. 1)

2. Бронзана фибула истог типа. Конкавно изрезана нога украшена је урезаним двоструким словом „V“ и концентричним кружићима у доњем делу. Дужина 9 см. Без инв. броја.

Налазиште непознато, вероватно околина Неготина.² (сл. 2)

3. Бронзана фибула задебљалог лука и савијене ноге у облику слова „S“ која има купасту завршетак. Игла недостаје. Дужина 2,8 см. Без инв. броја.

Налазиште непознато, вероватно околина Неготина. (сл. 3)

4. Бронзана фибула са већим кугластим задебљањем на средини лука и два мања са страна. Игла недостаје, Дужина 4,9 см. Без инв. броја.

Налазиште непознато, вероватно околина Неготина. (сл. 4)

У Народном музеју у Зајечару налазе се:

5. Велика бронзана двоветласта фибула са тордираним луком и конкавно изрезаном ногом украшеном по средини ребром са урезаним зарезима. Недостаје део игле. Дужина 12 см. Инв. број О/193.

Потиче из Подгорца код Бољевца, локалитет „Стремљена“.³ (сл. 5)

6. Део бронзане фибуле са једним диском и два кугласта задебљања на луку. Сачувана дужина 4,1 см. Инв. број Г/106.

Потиче из Гамзиграда. (сл. 6)

У Завичајном музеју у Светозареву налази се:

7. Бронзана двоветласта фибула са два задебљања на луку осмоугаоног пресека и конкавно из-

¹ Фибула је можда поменута код S. Gabrovca, *Dvoznankaste ločne fibule, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja VIII, Sarajevo 1970* (у даљем тексту Gabrovca, Fibule), 19, где се као место налаза наводи Доњи Милановац, што је непотврђено уколико је реч о истом комаду.

² Фибулу је објавио Д. Срејовић, *Старинар XI, 1960, 62, сл. 29*, и навео као место налаза Корбово, што су преузели S. Gabrovca, Fibule, 19, и R. Vasić, *Chronology of the Early Iron Age in SR Serbia, BAR S31, 1977* (у даљем тексту Vasić, Chronology), 59.

³ Објавио ју је S. Gabrovca, Fibule, 19, Т. 19, 1.

резаном ногом украшеном у средини урезаним словом „V“. Дужина 6,7 см. Инв. број 1658.

Набена између села Везичево и Златово, јужно од Петровца на Млави. (сл. 7)

Од седам овде набројаних фибула или њихових фрагмената три (1, 2, 7) припадају тзв. „гласиначком“ типу двопетљасте фибуле са јако конкавно изрезаном ногом, једна (3) „трачком“ типу, две (4, 6) фибулама са кутластим задебљањем на луку, и једна (5) двопетљастим фибулама са тордираним луком.

Гласиначки тип двопетљасте фибуле са јако конкавно изрезаном ногом, или, како ју је А. Вулпе сликовитије назвао, ногом у облику беотског штита⁴ те се овим именом јасно одваја од других гласиначких типова фибула, позната је са широког географског пространства. Карта распрострањања показује њену заступљеност у Словенији, Славонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Албанији, Србији, Бугарској, Румунији и Грчкој, при чему се концентрација до сада откривених примерака може уочити у Долењској, у подручју Гласинца и у источној Србији, северозападној Бугарској и југозападној Румунији.⁵ Нови налази овог типа потврђују оваква запажања.⁶ Што се тиче њиховог датовања оне при-

⁴ A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile, București* 1967, 69.

⁵ S. Gabrovec, *Fibule*, 32, *Karta XI*, tip 8; P. Васић, *Старинар XXII*, 1971, 49—51; исти, *Arch. Jugosl.* XII, 11—13, *map II*. На последњој листи фибуле из Корбова и Доњег Милановца, једна под ор. 42, и друга поменута у напомени на крају, односе се на две фибуле из Неготинског музеја о којима је овде реч.

⁶ Листи ових фибула из *Arch. Jugosl.* XII треба додати три фибуле које овде доносимо (две из Неготинског музеја и једну из Везичева-Златова, затим лук овакве фибуле из Цветановца код Љига, о којој ће бити речи даље у овом прилогу, такође лук из Доње Трнаве код Ниша (необјављено, Народни музеј у Нишу инв. 4869), фибулу из Кличева код Никшића (необјављено, Завичајни музеј у Никшићу инв. М 72), фибуле из Узића и околине Пожеге (Vasić, *Chronology*, Pl. 28, 1—2), *Шмарјете* (V. Stare, *Prazgodovina Smarjete*, Ljubljana 1973, T. 19, 1—4; 53, 1, 3, 6, 8), *Долењских Топлица и Добрнич* (B. Teržan, *Arch. vestnik XXVII*, 1976, 385, T. 65, 13), *Бевбелије* (P. Пашић, *Зборник Арх. Музеја 1975—78*, Скопје, сл. 4в, 9в), *Титовог Велеса* уместо Трилофон-Месмери под бр. 18 на листи (P. Васић, *Жива Антика XXIV*, 1974, 219), *Емборија* на Хиосу (J. Boardman, *Excavations in Chios 1952—1955*, BSA Suppl. Vol. 6, 240, Fig. 138), *Филије* код Кардице (K. Kilian, *Godišnjak Centra za balk. isp.* XIII, Tf. I, 1), *Трештиане-Брлад* у Молдавији (M. Petrescu-Dimbovița, *Pliria IV*, 227, Fig. 1, 1—2), *Добре* на Дунаву, и *Деделија* код Валандова (P. Пашић, *Арх. преглед* 21, 1980, 55). Више једнопетљастих и једна двопетљаста фибула са ногом у облику беотског штита набене су у некрополи на реци Лисосу (*Филури*) у Тракији, која се датује на основу јонске керамике у почетак VI века пре н.е. Материјал је необјављен, у Музеју у Комотини, на подацима захваљујем Д. Триандафилосу.

падају претежно каснијој фази гвозденог доба II М. Гарашанина односно нашем хоризонту 2 старијег гвозденог доба Србије.⁷ У апсолутним датумима било би то време између 650. и 550. г. пре н.е. мада се облик задржава спорадично у употреби све до V века.⁸ Према величини, према облику, украшавању и пресеку лука, према облику и нарочито начину украшавања конкавно изрезане ноге итд. може се разликовати више варијаната, те ће једна будућа минудиозна анализа свих постојећих примерака моћи можда да утврди извесне разлике у хронологији и одреди зоне распрострањања појединих варијаната. На основу оваквих фибула из Ферифила А. Вулпе је покушао да издвоји неколико типова али се његова подела због малог броја обухваћених примерака не може прихватити као коначна.⁹

Међу нашим фибулама овог типа посебно је занимљива фибула из Неготинског музеја (1) са вертикалним ребром и 12 урезаних кружића на ноzi. Четири урезана кружића у угловима јављају се на оваквим фибулама из Перахоре и Хиоса у Грчкој, и Брезника и Мизије у Бугарској, шест се јавља у Даљу и Талинама (Гласинац), осам у Видину и десет у Трештиани—Брлад у Молдавији.¹⁰ Према овим подацима могло би се рећи да се оваква орнаментика нешто чешће јавља на подручју источне Србије — западне Бугарске него на Гласинцу, те би можда могла стајати у вези са концентричним кружићима на тзв. пробијеним појасевима чији је центар био изгледа у истој овој области.¹¹ Сличан закључак би се могао извући о вертикалним линијама на средини ноге, које се чешће срећу између река Мораве и Искера него на Гласинцу, али су и овде потребне знатно детаљније анализе за дефинитивне одговоре.¹² Примерци из Емборија и Видина припадали би последњој трећини VII века пре н.е. Фибула из Талина била би истовремена или нешто млађа, па би се на основу тога фибула (1) из Неготинског музеја могла датovati у крај VII века.¹³ Фибула из Неготинског музеја (2)

⁷ М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 401—406; R. Vasić, *Chronology*, 17 sqq.

⁸ B. Teržan, *Arch. vestnik XXVII*, 385.

⁹ A. Vulpe, *op. cit.*, 69—70.

¹⁰ За ове налазе уп. нап. 5 и 6.

¹¹ R. Vasić, *Arch. Jugosl.* XII, 1 sqq.

¹² У околини Титовог Ужица готово да се не јављају док су са гласиначког подручја познате само из Брезја (A. Benac—B. Cović, *Glasinac 2*, XXIV, 5), мада се дефинитиван закључак може донети тек по објављивању целокупног материјала са ових локалитета.

¹³ Фибула из Емборија набена је у слоју IV који Бордман (*op. cit.*, 205) датује у последњу трећину VII века, док гроб из Видина садржи спиралну наруквицу са хоризонталним ребрима и наочарасте фибуле са осмницом у средини који се у овом под-

украшена на нози са два већа и више мањих урезаних кружића и словом „V“ — мотивом веома распрострањеним на гласиначком подручју али доста честим и у Србији и Бугарској — припадала би нешто млађем периоду иако су и овде резерве потребне. Фибула из Музеја у Светозареву (7) по несигурно урезаном слову „V“ на средини ноге приближава се примерцима из Западне Србије, Пилатовића и Узића,¹⁴ но хронолошки не може бити много каснија и свакако припада периоду пре средине VI века пре н.е.

О „трачким“ фибулама писао је и датовано их у V и IV век пре н.е. В. Миков још пре пола века, одредивши истовремено четири типа које хронолошки није било могуће прецизно раздвојити.¹⁵ Појаву ових фибула почетком V века потврдили су налази из Дуванлија, али се ипак већина примерака датује у IV век па чак и касније, како су показала нова истраживања.¹⁶ У нашој земљи „трачке“ фибуле су нађене у ограниченом броју и то у Нишу, Скопљу, Светозареву, Момишићима и сада (3) у околини Неготина.¹⁷ Примерак из Скопља припада варијанти I В. Микова и можда датује из V века, фибуле из Светозарева и Неготина могу се уврстити у варијанту III (нашем примерку је нарочито сличан комад из Влашког села)¹⁸ и датују из V—IV века, док три фибуле из Ниша и једна из Момишића припадају касној варијанти IV и сигурно нису старије од III века пре н.е.

Две фибуле са кугластим задебљањима на луку (4, 6) припадају двама различитим типовима. Фибула са једном већом у средини и две мање кугле са стране (4) из Музеја у Неготину први пут је забележена на нашој територији. Већи број сличних фибула нађен је у Бугарској и Румунији, међу којима је наш примерак најсличнији комадима из Кишања и Бедњакова у

ручју датују у VII век (Р. Попов. Сп. БАН XVI, 1918, 106—108, Т. I, 1—2, II, 1). Гроб из Талина (С. Tghelka, MAGW 19, 1889, 36—37) садржи коњску опрему сличну оној из Читлука и Осова (А. Вепас—В. Савић, *op. cit.*, Т. XXVI, 3: XXXI, 19).

¹⁴ Метално доба на тлу југозападне Србије, Археолошка изложба Народног музеја, Титово Ужице 1976, 23, 30; R. Vasić, *Chronology*, Pl. 26, 18—19; 28, 1—2.

¹⁵ В. Миков, Изв. Балг. Арх. Инст. 1930/31, 171—182.

¹⁶ В. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia 1934, 84, Abb. 107 — датација, 230; Ц. Дремсизова-Нелчинова, Изв. Арх. Инст. XXXII, 1970, 219 sq.

¹⁷ *Скопје*: I. Mikulčić, *Actes du VIII Congrès UISPP*, tome III, Beograd 1971, 182, Taf. II g. *Ниш*: Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Ниш 1971, Каталог изложбе, № 490. *Светозарево*: S. Vetnić, *Arh. pregled* 9, 1967, Т. XI, 2. *Момишићи*: О. Жижич, *Старинар н. с.* XV—XVI, 1964—65, 197, сл. 25 ц.

¹⁸ В. Миков, Изв. Балг. Арх. Инст. 1930/31, сл. 149, 16.

средњој Бугарској.¹⁹ Сличну фибулу из Брадуа, нађену у пребасараби хоризонту, А. Вулпе датује у X/IX век пре н.е. на основу недовољно сигурних паралела на Криту²⁰ али ће овај датум бити сувише висок, поготову када се има у виду да ниједна од до сада нађених оваквих фибула не потиче из прецизно датованог контекста. Највећи број фибула са кугластим задебљањима на луку у Грчкој, одакле су потекли подстицаји за настајак ових облика, ставља се у VIII и VII век пре н.е.²¹ те је стога несигурно датовати најстарије севернобалканске комаде пре друге половине VIII века.²² Из овога се може претпоставити да наша фибула припада највероватније VII веку, мада треба напоменути да су сличне фибуле у Олинту датоване знатно касније, у крај V века.²³

Фрагмент фибуле из Гамзиграда (6) припада типу двопетљастих фибула са једнаким задебљањима на луку које су веома распрострањене у нашим крајевима. Разликују се две основне варијанте: западна (тзв. тип „Ваче“) са 7—9 кугли на луку и источна са 3—4 кугле на луку.²⁴ Наш комад, по свему судећи, припада источној варијанти и има непосредне паралеле у Врмци, Дубу, Даржаници и Широком код Суве Реке којима је

¹⁹ В. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn 1976, 139—140; Р. Попов, Сп БАН VI, 1913, 151, сл. 9; ур. К. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*, PZ 50, 1975, Tf. 81, 2.

²⁰ А. Vulpe, *Dacia IX*, 1965, 119, Fig. 8; ур. В. Hänsel, *loc. cit.*

²¹ К. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, PBF XIV, 2, München 1975, 35 sqq. 75 sqq. 115 sqq.; Е. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, PBF XIV, 4, München 1978, 54 sqq.

²² А. Vulpe, *Dacia IX*, 1964, 119 sqq. на основу фибуле из Брадуа нађене у пребасараби слоју, и фибуле из Појане нађене у басараби слоју датује почетак басараби хоризонта у Румунији у рани VIII век. Фибула из Појане са великом правоугаоном ногом (*ibid.*, Fig. 7, 10) представља варијанту геометријских фибула о којима је говорио Килиан (PZ 50, Tf. 81, 1) и чија појава на Балкану није старија од почетка VII века, како недвосмислено указују налази ових фибула у гробовима 25 и 41 у Бевбелији, заједно са другим предметима из овог доба (Р. Пашић, *op. cit.*, сл. 17 д и 13 в). Касније датовање помнутих двеју фибула не противуречи стварно хронологији басараби хоризонта (ур. R. Vasić, *Chronology*, 14—16).

²³ D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, X, Baltimore 1941, 112, № 396—398.

²⁴ S. Gabrovec, *Fibule*, 24 karta V, tip 2c, 27, karta VIII, tip 5a i b, karta IX, tip 6a; такође, Р. Васић, *Старинар XXII*, 1971, 48, прилог 1. где су Јањево (11) и Шарбановац (15) нетачно наведени. Овој листи треба додати фибулу из Кучи и Зи у Албанији, коју публикује Z. Andrea, *Pirra VI*, 208, Т. VIII, 1, мада њена претпоставка о пореклу овог типа у југоисточној Албанији не може да се прихвати већ самим картирањем налаза.

најсличнији.²⁵ Ове фибуле, које се код нас каткад погрешно називају „трако-кимерске“ иако се са тзв. „трако-кимерским“ налазима не могу довести у везу,²⁶ настале су судећи према досадашњим налазима у Србији и Косову под делимичним утицајима са југа и датују се у рану фазу гвозденог доба II М. Гарашанина, односно у наш хоризонт 1 старијег гвозденог доба Србије.²⁷

Фибула из Подгорца (5) има паралеле у Даржаници, Борову, Широком, Орловој Чуки, као и у фибули с непознатог налазишта у Србији, данас у Народном музеју у Београду.²⁸ Конкавно изрезана нога ове фибуле јавља се и у другим типовима у околини (нпр. у Рудовцима, Јањеви и Вучидолу)²⁹ што потврђује њено датовање у рану фазу гвозденог доба II по М. Гарашанину или у наш хоризонт 1 старијег гвозденог доба Србије.³⁰ Конкавно изрезана нога са раширеним доњим делом блиска је привесцима из Врмце за које се мисли да могу представљати стилизоване људске фигуре.³¹ То говори у прилог претпоставци да су конкавно изрезане ноге ових и нешто каснијих фибула са ногом у облику беотског штита могле бити инспирисане привесцима у облику стилизованих људских фигура, што смо поменули на једном месту и што је И. Пуш недавно обрадио у краћем раду.³²

2.

Следећа група предмета потиче са ископавања у септембру 1969. на локалитету „Марјановача“, у селу Цветановцу, општина Љиг. Према истраживачу, Др Војиславу Трбуховићу, коме се на овом месту најлепше захваљујем на уступању материјала за публикавање, реч је вероватно о тумулу са каменним венцем који је због недостатка средстава истражен само у свом југоисточном делу. Међу гомилом каменова у централном простору нађени су спорадични трагови

²⁵ За појединачне налазе види Р. Васић, *Старице* XXII, 1971, 48.

²⁶ О овом питању, уп. R. Vasić, *Chronology*, 16—17.

²⁷ М. Гарашанин, *op. cit.*, 401—406; Vasić, *Chronology*, 9—12.

²⁸ S. Gabrovec, *Fibule*, 29, karta X, tip 7b. *Даржаница*: В. Миков, Изв. Балг. Арх. Инст. XII, 1938, 341, сл. 150, 2; *Борово*: Z. i K. Vinski, *Arh. rad. rasp.* II, sl. 96; *Орлови Чуки*: K. Kilian, *PZ* 50, Tf. 44, 4; *Кунови Чуки*: *ibid.*, Tf. 52, 2; *Широко*: *ibid.*, Tf. 67, 10, 73, 5; *Србија*: Д. Гарашанин, Каталог метала, Нар. муз. Београд 1954, Т. XLIX, 11.

²⁹ S. Gabrovec, *Fibule*, 38, karta IX, tip 6c.

³⁰ Уп. нап. 27.

³¹ Д. Гарашанин, *op. cit.*, Т. XXIV, 9; М. Гарашанин, *op. cit.*, 469, Т. 98.

³² I. Puš, *Arh. vestnik* XXIX, 1978, 46—54.

пепела који би можда индицирали гроб са спаљивањем, мањи комади добро печене црне керамике и следећих шест бронзаних предмета:

1. Лук фибуле осмоугаоног пресека са два задебљања и урезима на крајевима. Сачувана дужина 6,4 см. (сл. 8)

2. Лук вероватно фибуле са девет кугластих задебљања која се смањују ближе крајевима. Сачувана дужина 7,5 см. (сл. 9)

3. Фрагмент чланка тзв. астрагалондног појаса. Сачувана су два испупчења са спојницом украшеном косим резима. Сачувана дужина 2,2 см. (сл. 10)

4. Тролисна стрелица. Дужина 2,1 см (сл. 11)

5. Тролисна стрелица. Дужина 2,2 см. (сл. 12)

6. Уска троллисна стрелица. Дужина 2,3 см. (сл. 13)

Лук осмоугаоног пресека са два задебљања (1) припада вероватно типу двопетљастих фибула са ногом у облику беотског штита. Он показује сличности са луковима нешто раније дискутованих фибула из Везичева-Златова и Неготинског музеја те може да се датује у прву половину VI века пре н.е.

За лук са кугластим задебљањима (2) нема директних аналогја у околини. Највероватније га треба довести у везу са различитим типовима фибула са кугластим, биконичним и сличним задебљањима на луку о којима је било говора и које се на Балкану шире у више варијаната под утицајима са југа у гвозденом добу II М. Гарашанина, односно у нашим хоризонтима 1 и 2 старијег гвозденог доба Србије. Овде помињемо између осталих такве фибуле из Олтеније (Балта Верде, Басараби, Островул Маре), Добруце (Извораеле), северне Бугарске (Свиштов, Влашко Село), Славоније и Срема (Даљ, Шаренград, Земун) већ поменути фибуле из Рудоваца, Јањева и Вучидола, затим из Месембрије итд.³³ У горе поменути временски оквир требало би ставити и наш комад мада су извесне резерве неопходне с обзиром на његову оригиналност и фрагментованост.

Фрагмент астрагалондног појаса (3) припада типу раширеном у нашим крајевима највише у

³³ *Балта Верде*: D. Berciu—E. Comşa, *Materiale și cercetări* II, 1956, Fig. 126. 6; 127, 1—3. *Басараби*: V. Dumitrescu, *Dacia n. s.* XII, 1968, Fig. 22, 6—11. *Островул Маре*: D. Berciu, *Materiale* I, 624, Т. XLI, 4, 5. *Извораеле*: V. Culica, *SCIV* 21, 1970, 619, Fig. 1, 2—3. *Влашко Село*: В. Миков, Изв. Балг. Арх. Инст. 1923/24, 112, сл. 53е. *Свиштов-Новае*: Изв. арх. инст. 1955, 19, сл. 2а. *Даљ*: Z. i K. Vinski, *op. cit.*, sl. 80; *Шаренград*: *ibid.*, sl. 62, 63. *Земун*: Ј. Тодоровић, Каталог пранст. мет. пред., Музеј града Београда 1971, № 321, Т. XL, 5; *Месембрија*: A. Vavritsas, *Praktika* 1966, 67, Т. 72 а, итд. Сличан лук је нађен у Добруци са фрагментованим луком фибуле са ногом у облику беотског штита, и слепоочничаркама са купастим крајевима, што индицира крај VII—почетак VI века. На подацима захваљујем Др. Н. Тасићу.

V и IV веку.³⁴ У гласиначком културном комплексу (Арарева могила, Црвене локве, Крива Река, Готовуша, Мати) облик је познат сигурно већ у VI веку³⁵, док извесне форме као трострука дугмад на Гласинцу, Влашком Селу и Вртишту или двојна дугмад са попречним ребром у Балта Верде које би се могле сматрати у извесном смислу претечама овог појаса потичу и из дубље прошлости.³⁶ С друге стране налази појаса у гробовима са келтским материјалом индицирају њихову употребу у III веку а можда и касније.³⁷ Л. Мартон је с правом истакао већу пластичност примерака из V и IV века у поређењу са млађима, као и разлике у облику завршне копче које, правоугаоне са три алке, добијају издужени криволинијски облик у III веку под утицајима келтске уметности, али се његово мишљење о мањем броју испупчења (3—4) код старијих и већем (5—6) код млађих примерака не може прихватити за налазе из наше земље где се 3 или 4 испупчења јављају од VI (Арарева могила, Крива Река) до III века (Осијек, Карабурма, Роспи Буприја).³⁸ Наш фрагмент према косим зарезима на спојници има паралеле у појасевима из Земуне, Сурчина, Карабурме и Роспи Буприје³⁹ који према криволинијској копчи припадају келтској фази развоја појаса. Како коси зарези нису познати на појасевима са правоугаоном плочом из касног халштата, то смо склонили да наш фрагмент ставимо најраније у III век пре н.е.

Три бронзане стрелице (4, 5, 6) припадају тзв. „скитским“ стрелицама, нађеним на више

³⁴ L. Marton, *Die Frühlatenezeit in Ungarn*, AN XI, Budapest 1933, 70 sqq. J. Todorović, Arch. Jugosl. V, 45—48.

³⁵ *Арарева могила, Црвена локва, С. Трухелка*, WMBH I, 49—50; *Готовуша*: В. Савић, *Clanci i grada VII*, 1967, 35 sqq. sl. 25; *Mati*: S. Islami—H. Ceka, *Stud. Albanica* 1964/1, T. XV, 8; F. Prendi, *Iliria III*, 123, T. VI, 15. Комаде из Мати Пренди датије у рани VI век но тек публикавање гробних целина из Албаније показале релативни хронолошки однос између ових и гласиначких налаза, који су сигурно такође из VI века.

³⁶ А. Венас—В. Савић, *op. cit.*, T. XXIV, 6; Р. Попов, Изв. Арх. Инст. 1923/24, сл. 53 з; Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, каталог, № 475; D. Berciu—E. Comşa, *op. cit.*, Fig. 127, 12—15 (Балта верде, тумул XV, гроб 1 и 3).

³⁷ L. Marton, *op. cit.*, 72; J. Todorović, Arch. Jugosl. V, 45 sq.

³⁸ L. Marton, *op. cit.*, 70 sqq.; такође, E. Jerem, *Späteisenzeitliche Grabfunde von Beremend*, AAASH 25, 1973, 77—79. Уп. J. Todorović, Arch. Jugosl. V, T. I, са литературом.

³⁹ *Земун*: J. Todorović, Каталог праист. мет. предм., T. XLI, 11; XLII, 8, 12, 13; XLIII, 1—3, 6—7; *Карабурма и Роспи Буприја*: J. Todorović, Skordisci, Novi Sad—Beograd 1974, sl. 22 i 82; *Сурчин*: J. Brunšmid, VHAD n. s. VI, 1902, 71, sl. 30.

места у Србији.⁴⁰ Примерци из Цветановца по облику су најближи налазима из Земуне који временски нису ближе одређени.⁴¹ Сличне стрелице чије се ивице такође ломе под углом познате су из Словеније, Мађарске и Словачке где се датирају широко од краја VI до краја IV века пре н.е.⁴² На V или евентуално IV век указују и аналогичне из Украјине⁴³, те и ми у овом тренутку прихватамо тај датум иако ће будући налази вероватно моћи прецизније да одреде наше комаде.

У целини бронзани налази из Цветановца не одају временско јединство; чак када би се имао у виду дуг живот појединих облика и рана појава других, било би тешко прихватити неки заједнички датум у оквирима V века за све предмете. Због тога сматрамо да их треба држати за прилоге из различитих епоха, а не из једне евентуалне гробне целине, о чему ће будући радови на истом или неком суседном налазишту можда једном дати прецизније податке.

3.

Подручје јужне Србије дало је до сада релативно мало материјала из старијег гвозденог доба. Изузимајући налазе из Кршевице и Доње Топонице⁴⁴ који припадају самом крају овог периода и тренутно су ван нашег интереса, овде помињемо појединачне и групне налазе из Конопнице⁴⁵, Горње Љубате⁴⁶, Врања⁴⁷, Моштанице,⁴⁸

⁴⁰ Р. Васић, Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији, Београд 1973, 21, н. 12. Овој листи треба додати налазе из Вршца (В. Brukner, В. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1973, 305, sl. 200) и из Пилатовића (Народни музеј у Ужицу, непубликовано).

⁴¹ J. Todorović, Каталог праист. мет. предм. T. XXXIX, 6, 11, 12, 14, 16, 17, 19.

⁴² S. Gabrovec, *Halštatske čelade jugovzodnoalpskega kroga*, Arh. vestnik XIII—XIV, 1962/63, 293, T. XIII, 13—16, XV, 10—13; M. Parducz, *Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II*, AAASH IV, 1954, 25 sqq. T. VIII, 12; XIV, 1; XVII, 1; XXIX, 3, 4, itd.; M. Dušek, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*, Bratislava 1966, Tf. XXIII, 16—19; XLIX, 1—13; LV, 8—15 itd.

⁴³ Археологија Украјинској РСР II, Кијев 1971, сл. 18, 1; 34, 16—18, 22.

⁴⁴ И. Микучић—М. Јовановић, *Хеленистички oppidum Кршевица код Врања*, Врањски гласник IV, 1968, 355 sqq.; В. и Л. Трбуховић, Доња Топоница, Прокупље—Београд 1970.

⁴⁵ Фигурина јелена и два биконична пробијена привеска (М. Гарашанин—В. Ивановић, *Праисторија лесковачког краја*, Лесковац 1958, 41, T. XI, 1—3).

⁴⁶ Шупље ливена птица (В. Миков, Изв. Арх. Инст. 1957, 295, сл. 2; М. Гарашанин, *op. cit.*, 488).

⁴⁷ Калемасти привесак, кружна пробијена плоча и комад жице (М. Јовановић, *Врањски гласник II*, 1966, 247 sqq. сл. 2).

⁴⁸ Наруквице са пребаченим крајевима, гвоздене и бронзане лучне фибуле, бронзана перла, гво-

Старог Глога,⁴⁹ Кленика.⁵⁰ По својим општим одликама, ови налази се не разликују много од других истовремених облика на Балкану, но занимљиво је да по неким елементима упућују на везе са Косовом и северном Македонијом — материјалом из Широког, Фортуне, Радање, Орлове Чуке, Бразде, Орешана, Кумановске бање итд.⁵¹ На основу тога може се помишљати на делимичну културну повезаност јужне Србије са суседним областима на југу у периоду између VIII и VI века пре н.е. када се побројани налази већином датују, али ће тек нова открића у региону моћи да потврде ове индиције.

Ову скромну листу материјала старијег гвозденог доба из јужне Србије могуће је можда обогатити редатацијом једног старијег налаза. Реч је о урни из села Лапотинаца, неких 30 км северозападно од Лесковца. Урна, висока 20 см, трбушастог је облика са четири хоризонталне пробушене дршке и цилиндричним вратом, украшеним хоризонталним канелурама и убудима. На трбуху су урезани издужени шрафирани троугли. Према податку налаза, урна је наћена на испеченој земљи и садржала је фрагменте костију, па се може претпоставити да се ради о гробу са урном.

Урна из Лапотинаца публикована је до сада у више наврата и датована у развијено бронзано доба.⁵² М. Гарашанин, који се највише бавио овим налазом, указао је на сличности у облику и украшавању овог комода са керамиком касног бронзаног доба у егејској Македонији, у Вардаровци, Вардини, Сарацеу итд. Македонска керамика је наћена заједно са микенским фрагментима испод тзв. паљеног слоја са канелованом

здено копље и фрагменти керамике украшени убудима (*ibid.*, 247, сл. 3; исти, *Arh. pregled* 11, 1969, 72—74).

⁴⁹ Бронзана игла са кугластим задебљањем у горњем делу (Народни музеј у Врању, неопјављено; на податку захваљујем колегици О. Паламареву).

⁵⁰ Две наруквице са пребаченим крајевима и лук фибуле са више задебљања — изгубљено, на податку захваљујем колеги М. Јовановићу.

⁵¹ Најбољи преглед овог материјала налази се за сада код К. Kilian, *PZ* 50, Tf. 43, 1—13 (Фортуна), Tf. 43, 15; 44, 5 (Орлови Чуки), Tf. 49, 7—9; 50, 1—10 (Радање), Tf. 52, 1—2 (Кунови Чуки), Tf. 52, 6—7; 55, 12 (Вучи Дол), Tf. 57 (Орешани), Tf. 58 и 59 (Бразда), Tf. 67, 9—10; 68, 1—5 (Широко) итд. За налазе из Кумановске бање, Z. Georgiev, *Mac. Acta. Arch.* 4, 69—80.

⁵² М. Garašanin, *Arh. vestnik* VI, 2, 1955, 276—280, сл. 4 и 5; М. Гарашанин—В. Ивановић, *op. cit.*, 41, Т. IX, 1; М. Garašanin, 39 *Bericht RGK* 1958, 70, Tf. 15, 4; Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, каталог, № 276; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, 310, Т. 55, 1; Бронзано доба Србије, каталог изложбе, Народни музеј Београд 1972, 14, № 145. О овом проблему, R. Vasić, *Arch. Jugosl. XVIII* — у штампи.

керамиком, па би тако била, као и урна из Лапотинаца, старија од каснобронзане канеловане керамике у Србији. Каснобронзана македонска керамика, с друге стране, показује паралеле са материјалом развијеног бронзаног доба с неких других локалитета у Србији (Рутевац) и Бугарској (Раскопаница, пећина Деветаки), што би у извесној мери подржавало поменуто датовање Лапотинаца. Најзад, због облика и хоризонталних канелура на врату, Гарашанин сматра урну претечом керамике прелазног периода бронзаног у гвоздено доба и ставља је у почетак параћинске групе, односно пре почетка групе Медина, која је по њему млађа од параћинске. Све ово уз извесне резерве указивало би по њему на доба бронзе В—С за урну из Лапотинаца.⁵³

Паралеле са македонском каснобронзаном керамиком показују истина сличност у облицима: трбушастим судовима са цилиндричним вратом и хоризонталним дршкама, и у декорацији: урезаним или сликаним троугловима на трбуху суда, али су пропорције и детаљи обично различити.⁵⁴ Исто важи и за налазе из Поморавља и Бугарске који иако имају сличности са македонским налазима показују знатне разлике у поређењу са урном из Лапотинаца.⁵⁵ С друге стране, треба истаћи да поменути облици у Македонији настављају да живе и даље током старијег гвозденог доба и да пружају из овог времена у најмању руку исто тако блиске паралеле као и ранији период.⁵⁶

Убедљивије аналогije, међутим, налазе се у северној Македонији и на Косову, у знатно ближе суседству Лапотинаца. У гробу из Демир Капије⁵⁷ наћен је омањи трбушаст суд са цилиндричним вратом и четири хоризонталне пробушене дршке на трбуху. Декорација је изведена сликањем хоризонталних линија на врату и цик-цак мотива на трбуху. Облик је веома близак урни из Лапотинаца, док декорација такође указује на извесне сличности у мотивима. Заједно са судом су наћени наруквица са пребаченим печатастим крајевима и наочараста фибула без

⁵³ М. Garašanin, *Arh. vestnik* VI, 2, 276 sqq.; исти Праисторија на тлу СР Србије, 310—311.

⁵⁴ Уп. W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Oxford 1939, Nos 404, 425, 427, 428, 447 (за облик); Nos 405, 424, 434, 435, 437, 441 итд. (за декорацију).

⁵⁵ Уп. нпр. наведени материјал из Велике хумске чуке (М. и Д. Гарашанин, *Старинар* IX—X, 1958/59, 245 sqq.) или из Рутевца (Ј. Тодоровић—А. Симовић, *Старинар* IX—X, 1958/59, 267 sqq.), као и из Бугарске (В. Миков—Н. Цамбазов, *Деветашката Пештера*, Софија 1960, сл. 97 е, и), итд.

⁵⁶ W. A. Heurtley, *op. cit.*, Nos 494, 495 (облик), Pl. XXIII, x, z (декорација) итд. Уп. I. Mikulčić, *Relagonija*, Скопје—Београд 1966, 27, Т. VII.

⁵⁷ Ј. Корошец, *Зборник Археол. музеја у Скопју* I, 1956, 103; К. Kilian, *PZ* 50, 96, Tf. 42, 10—12.

осмице у средини који датују гроб у другу половину VII века пре н.е.⁵⁸

Керамика старијег гвозденог доба из околине Скопља, Штипа и Кочана⁵⁹ говори још убедљивије за једно овакво датовање Лапотинаца. Декорација ових судова састоји се претежно од дугачких шрафираних троуглова и линија од убода, готово идентичних орнаментима на нашој урни. Истина је да се најчешћи облик овде — крчаг са засеченим ободом и једном дршком — битно разликује од облика урне али су недавна истраживања тумула III у Куновој Чуки открила урни сличан фрагментован суд трбушасте форме са цилиндричним вратом и хоризонталним дршкама, декорисан на већ поменути начин.⁶⁰

Најближа паралела потиче из некрополе Широко код Суве Реке на Косову која се датује у VII век пре н.е. У гробу I, тумула I, откривена је урна, висока 16 см, трбушастог облика са две хоризонталне дршке, и цилиндричног врата са плитким хоризонталним канелурама. Декорација се састоји од убода распоређених у облику вертикалних и хоризонталних линија.⁶¹ Сличност овог суда са урном из Лапотинаца већ је уочена, при чему ју је М. Гарашанин објаснио као задржавање старијих традиција на овом подручју,⁶² док је Н. Бурин поменула могућност нижег датума Лапотинаца али без даљих коментара.⁶³

На крају, међу овим аналогијама из старијег гвозденог доба треба поменути и урну трбуша-

стог облика са две хоризонталне дршке и цилиндричним вратом са канелурама из Гривца код Крагујевца, нађену у гробној целини, сигурно датованој у крај VII или вероватније у прву половину VI века пре н.е.⁶⁴

Ниједна од наведених паралела није идентична урни из Лапотинаца те се наша редатација овог комада не може сматрати дефинитивном. Ипак, паралеле са керамиком старијег гвозденог доба су, бар како се нама чини, ближе од аналогија са материјалом бронзане епохе, па стога сматрамо оправданом претпоставку да урну из Лапотинаца датујемо у касније време.

Остали подаци из јужне Србије не противу-рече, иначе, оваквом датовању. Паралеле са керамиком Косова и Македоније подударају се у знатној мери са паралелама у металним предметима, о којима је било речи нешто раније, и који заједно индицирају извесну културну повезаност јужне Србије са Косовом и северном Македонијом у старијем гвозденом добу. С друге стране, јасно изражена локална боја на урни би представљала наставак традиција ранијих керамичких група прелазног периода бронзаног у гвоздено доба — нарочито параћинске групе, о чему сведочи једним делом и поменути суд из Гривца, датован у старије гвоздено доба. Ипак, с обзиром на сиромаштво керамичког материјала у околини⁶⁵, о овом као и о другим питањима које наша редатација намеће⁶⁶ моћи ће више да се каже тек новим истраживањима на терену.

9. април 1980.

UDK: 903 "638"

NOTES SUR L'AGE DU FER ANCIEN EN SERBIE

RASTKO VASIĆ, Arheološki institut, Beograd

Tenant compte de la connaissance encore insuffisante du matériel de l'âge du fer ancien en Serbie, l'auteur publie ici quelques trouvailles isolées et groupes de trouvailles de cette période, jusqu'ici non publiés, ou mentionnés seulement dans la littérature, dans l'espoir d'enrichir par cette modeste contribution, nos connaissances de ces problèmes.

La première partie concerne sept fibules de la Serbie est. Les fibules de 1 à 4 se trouvent au Musée de Negotin et proviennent de sites inconnus des en-

vrons de Negotin; les fibules 5 et 6 se trouvent au Musée de Zaječar et sont découvertes à Podgorac, près de Boljevac et à Gamzigrad; la fibule 7 qui se trouve au Musée de Svetozarevo est découverte entre les villages Vezičevo et Zlatovo, au sud de Petrovac sur Mlava. Les fibules 1, 2 et 7 appartiennent au type

⁵⁸ М. Богдановић, *Старинар* н. с. XXII, 1971, 149, Т. II, 1; R. Vasić, *Chronology*, 21, Pl. 23, 9.

⁵⁹ Фрагменти керамике из Бољара (М. Гарашанин — В. Ивановић, *op. cit.*, 36) који имају сличности са Лапотинцима, могу такође припадати старијем гвозденом добу.

⁶⁰ Спаљивање са урном у Лапотинцима говорило би у прилог одржавања традиције спаљивања у овим крајевима у старијем гвозденом добу, што ће показати тек нови налази. Појединачни спаљени гробови у Поморављу у старије гвоздено доба јављају се у Црнокалачкој бари код Ражња (N. Tasić, *Balkanica II*, 1971, 39) и у Мајурџу и Дреновцу у околини Светозарева (М. Стојић, *Старинар* н. с. XXX, 1979, 107).

⁵⁸ K. Kilian, *loc. cit.*

⁵⁹ *Ibid.*, Tf. 43—44 (Орлови Чуки), 45, 51 (Радање), 52 (Куново Чуки), 56 (Вучи дол) итд.

⁶⁰ В. Санев, *Зборник Арх. музеја у Скопју*, 1975—1978, 9, сл. 9.

⁶¹ N. Đurić, *Glasnik Muzeja Kosova IX*, 1965, Т. V, 5; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Т. 103, 1 и V (у боји); K. Kilian, *PZ* 50, Tf. 69, 3.

⁶² М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, 483.

⁶³ N. Đurić, *op. cit.*, 547.

à deux boucles avec pied en forme de bouclier béotien, répandu sur tous les Balkans — surtout en Slovénie, Bosnie, Serbie et en Bulgarie nord-ouest — et connu aussi à partir de quelques sites de Grèce. La liste de ces fibules, dressée par S. Grahovac et l'auteur, est complétée ici par d'autres trouvailles (observations 5 et 6). A la base de cercles concentriques gravés sur le pied, l'auteur date la fibule 1 de la deuxième moitié du VIIe siècle, et les deux autres, du passage du VIIe au VIe, ou à la première moitié du VIe siècle av. J.-C. La fibule 3 appartient aux fibules appelées »thracées« assez rares chez nous, (observation 17), ce, à la troisième variante selon la division de V. Mikov, qui correspond chronologiquement au Ve ou au IVe siècle av. J.-C. Les fibules 4 et 6 appartenant aux fibules dotées de renforcements en boule sur l'arc, se datent surtout du VIIe siècle av. J.-C. La fibule 4 appartient au type répandu en Bulgarie et en Roumanie, alors que la fibule 6 trouve le plus grand nombre d'analogies sur le territoire de la Serbie est (Aljudovo, Vrm-dža, Dub) et du Kossovo (Široko près de Suva Reka). A cette même période appartiendrait aussi la fibule 5, à deux boucles et arc tors qui trouve ses parallèles à Daržanica en Bulgarie, au Kossovo (Široko) et en Macédoine nord (Orlovi Ćuki, Kunovi Ćuki).

L'auteur consacre la deuxième parties aux objets trouvés dans le village Cvetanovac près Ljig, localité »Marjanovača« où selon le chercheur Vojislav Trbuhović existait un tumulus. Les objets découverts: l'arc d'une fibule au pied en forme de bouclier béotien (1) l'arc d'une fibule avec neuf renforcements en boule qui s'amenuisent vers les extrémités (2), le fragment d'un élément de ceinturon appelée astragaloïde (3) et

trois pointes de flèches triflées de bronze (4—6) n'accusent aucune unité chronologique et n'appartiennent probablement pas à la même unité. L'arc de la fibule au pied en forme de bouclier béotien est daté de la fin du VIIe ou de la première moitié du VIe siècle av. J.-C., alors que l'arc de fibule aux neuf renforcements pourrait être plus ancien, quoique l'absence de parallèles directes nous empêche d'adopter cette idée avec assurance. Le fragment du ceinturon astragaloïde appartient à l'époque de la fin du IVe jusqu'à la fin du IIIe siècle av. J.-C. car certains de ses éléments — gravures obliques sur les joints — sont caractéristiques du développement tardif de ces ceinturons comme dans le cas des exemplaires de Rospic Cuprija et de Karaburma. Les pointes de flèches triflées »scythes« de bronze sont les plus proches des exemplaires de Pannonie, datées du Ve et du IVe siècle av. J.-C.

La troisième partie de l'ouvrage traite des trouvailles de l'âge du fer ancien en Serbie du sud qui, quoique rares, indiquent l'existence de certains rapports culturels avec le Kossovo et la Macédoine nord à cette époque. L'auteur essaye de situer l'urne du village Lapotince de cette région, qui est datée de l'âge du bronze développé, dans l'âge du fer ancien, à la base de parallèles dans la céramique de Macédoine (Demir Kapija, Orlovi Ćuki, Kunovi Ćuki), du Kossovo (Široko près de Suva Reka) et de la Serbie ouest (Griovac près de Kragujevac), qui montrent toutes plus de ressemblance avec la trouvaille de Lapotince que d'analogie à l'âge du bronze. L'auteur a exhaustivement traité ce dernier problème en anglais dans »Archaeologia Jugoslavica XVIII«.

Остава варварског новца из Баранде

ПЕТАР ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Остава из Баранде припада једном периоду који можемо назвати прекретницом у историји Балкана и земаља око средњег и доњег Дунава. То је време преласка из старијег у млађе гвоздено доба и стециште великих економских, политичких и социјалних промена у којима је појава новца одиграла веома значајну улогу и изазвала далекосежне последице. Са изузетком неких области блиских Хеленима као што су југ Балкана, Јадран и Понт остали балкански крајеви и Подунавље тек са интензивном монетарном делатношћу Филипа II долазе у ближи додир са новцем који ће их поступно увести у један нови систем вредности и односа, чије трансформације можемо пратити све до данас. Свакако да није сама појава новца та која је непосредно изазвала ову промену, већ су социјална диференцијација као и општи економски ниво створили услове у којима је новац (као племенити метал пре свега) био само материјализација неких већ сазрелих жеља и потреба.

О томе до које су мере наше територије учествовале у овом процесу сведочи свега неколико ретких налаза остава, међу које се убраја и ова из Баранде која, иако садржи релативно мали број примерака захваљујући својој садржини представља налаз од изузетног интереса. Остали примерци новца који припадају овом периоду, а налазе се у Археолошком музеју у Загребу и Народном музеју у Београду¹, нажалост, немају тачне податке о местима налаза но, можемо бити сигурни, ако не за све а оно за већину, да потичу са наше територије, преваходно Војводине.

Оставу су 1963. г. пронашли сезонски радници садећи тополе на потесу Трновачка греда у

¹ П. Поповић, Тетрадрахме Филипа II и њихове најраније имитације из збирке Народног музеја у Београду, Нумизматичар 3, 1980, 7.

атару села Баранде. Услови налаза нам нису познати. За Војвођански музеј у Новом Саду откупљено је 14 комада сребрног новца и нема пода- така да ли је то био комплетан садржај оставе.² За исти музеј, са истог локалитета, у исто време и од истог човека откупљен је и један сребрни прстен, мада се нигде не наводи да је нађен заједно са новцем³. То нас може навести на помисао да је остава садржавала још неке археолошке предмете. Међутим, у недостатку података, можемо га само условно сматрати делом оставе па ћемо га, уз дозу резерве, прикључити њеном садржају. Иначе, Баранда се налази у југозападном Банату, између Опова и Ченте на око 2 км источно од Тамиша, а око 7 км од обале Дунава. Према евиденцији Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду на потесу Трновачка греда нема налаза који би указали на постојање локалитета из латенског периода.

КАТАЛОГ

Ав. Зевсова глава са ловоровим венцем на десно.
Рв. Коњаник са палмовом граном на десно. На примерцима бр. 5, 6, 8 и 10 коњаник је окренут на лево. Около натпис или остаци натписа ФІ-АПШОУ. Постхумна тетрадрахма Филипа II.

1. AR тежина 13.36 гр, пречник 26 мм
Ковница Амфиполис, 323|2—316/15 пр. н.е.

² Заведено у инвентар нумизматичке збирке под бр. 78—80. Од римокатоличког свештеника из Опова откупљено је 12 комада док су 2 примерка набављена од сезонског радника Предрага Димитријевића из Луковине код Шапца. Овом приликом захваљујемо колегиници В. Ручевљанин на уступљеном материјалу.

³ Инвентар праисторијске збирке бр. 5628. Откупљен од горе поменутог свештеника из Опова.

Имитације

2.	AR	тежина	15.21 гр,	пречник	26 мм
3.	"	"	14.00 "	"	26 "
4.	"	"	13.71 "	"	26 "
5.	"	"	13.75 "	"	26 "
6.	"	"	13.73 "	"	27 "
7.	"	"	13.17 "	"	26 "
8.	"	"	12.69 "	"	25 "
9.	"	"	13.28 "	"	24 "
10.	"	"	13.53 "	"	26 "
11.	"	"	13.00 "	"	27 "
12.	"	"	13.22 "	"	27 "
13.	"	"	12.93 "	"	26 "
14.	"	"	11.80 "	"	25 "
15.	Прстен AR,	тежина	1.80 гр,	пречник	22 мм.

Примерак бр. 1 припада постхумним емисијама тетрадрахме Филипа II Македонског и према најновијој класификацији G. le Ridera може се сврстати у III групу ковану између 323/2. и 316/15. пр. н.е. у Амфиполису.⁴ Треба нагласити да је веома редак случај да се постхумне тетрадрахме налазе у оставама заједно са имитацијама.

Сви остали примерци представљају имитације тетрадрахме Филипа II на којима је лако уочљива разлика у степену варваризације. Пре свега, примерак бр. 2 је изузетан како по карактеру представе тако и по упадљиво великој тежини (15,21 гр) па се, свакако, може убројити у најраније имитације Филипове тетрадрахме⁵. Док је Зевсова глава са ловоровим венцем на аверсу веома блиска оригиналу, на реверсу се запажају нешто веће разлике. То је пре свега изостављена јота у натпису (ΦΙΛΙΠΠΟΥ) као и извесна неспретност у представи коња и јахача. Ознака Δ, испод коња, указује на могућност да је као предложак при имитирању коришћена Филипова постхумна тетрадрахма III групе ковнице у Амфиполису (323/2—316/15) мада не треба искључити ни IV групу ове ковнице (315/4—294) где се иста ознака појављује, најчешће, у комбинацији са бакљом⁶ која је из неких разлога овом приликом могла бити једноставно изостављена. Следећих неколико примерака (бр. 3—5) имају, још увек, релативно коректну представу, посебно на аверсу, али су и разлике више него уочљиве. Натпис на реверсу постаје сасвим схематизован у виду цик-цак линија или неких ознака које су само далеки одјек првобитног натписа. На при-

мерку бр. 3 још увек се налази Δ, а на примерку бр. 4 бакља, ознаке ковнице у Амфиполису. Мада и сви остали примерци, уопште узев, задржавају основне елементе — брадату главу на аверсу и коњаника са палмовом граном на реверсу — представе су крајње схематизоване, може се рећи: невеште, у већини случајева расплнуте и веома излизане. Разлози су, вероватно, не само дуга употреба већ и скромне способности резача калупа, њихово дуго коришћење као и лош квалитет. Дакле, сви примерци су резултат жеље да се, што је више могуће, опонаша узор, па су и резултати више или мање успешни зависно од могућности и умешности тих првих варварских мајстора резача. Вероватно их је и потреба да се што верније опонаша оригинал спутавала у неком слободнијем тумачењу целе представе. Чини се да се само реверс примерка бр. 6 одликује представом која већ указује на извесно ослобађање од строго прописане схеме, мада у потпуности задржава све елементе.

Сребро је веома доброг квалитета и тежине су релативно уједначене. Крећу се, изузев у неколико случајева, између 13 и 14 гр (средња тежина је 13,39 гр), што је веома висок просек. Имајмо у виду да примерку бр. 13 са 12,93 гр недостаје отприлике 1/9, што значи да је био тежак преко 14 гр. О квалитету сребра нам речито говоре и дубоки зарези који се налазе, без изузетка, на свим примерцима. Њих 13 на реверсу и један на аверсу (бр. 5) засечено је оштрим предметом, а у 3 случаја, чак, и по 2 пута (бр. 6, 10 и 12). На овој врсти новца веома често се срећу и контрамарке које, међутим, у нашој остави нису заступљене.

Све имитације, изузев бр. 2, имају аналогија у оставама и случајним налазима које C. Preda сврстава у тип Хуши-Вовриешти⁷. Област распрострања овог типа релативно је велика, али се уочљива концентрација налаза запажа у Молдавији, између река Прута и Сирета (види карту). На основу тога, Preda са разлогом закључује да је централна Молдавија матично подручје овог типа новца који он приписује Келтима, односно Келто-Бастарнима и датира у другу половину III и прву половину II века пр.н.е., тј. у оквире његове I главне фазе развоја⁸. Тако би се налази са наше територије — оставе из Нарте код Бјеловара⁹, Крчедина¹⁰ и Баранде као и остали при-

⁷ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, 111.

⁸ C. Preda, *op. cit.*, 118—131, 419.

⁹ J. Brunšmid, *Nekoliko našašća novca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji, I. Našašće keltskih novaca u Narti*, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, 1895, 96.

¹⁰ Остата се налази у Војвођанском музеју у Новом Саду и у припреми је за штампу.

⁴ Georges le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359—294*, Paris, 1977., 399.

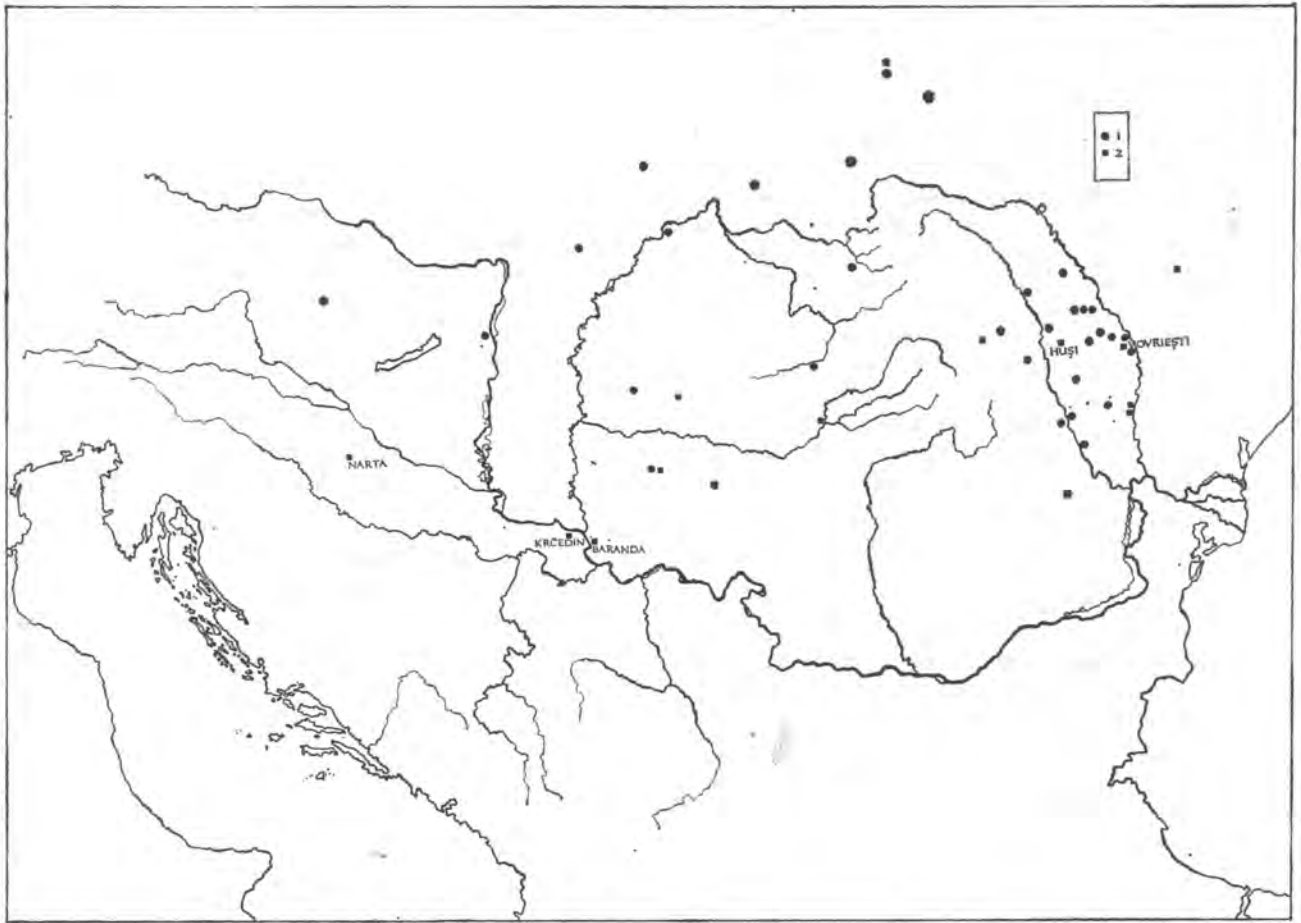
⁵ Сличан примерак налази се у остави из Скаришоаре (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 487, бр. 10) коју Преда датира у крај IV и почетак III века пр. н. е. (Dacia X, 1966, 221).

⁶ G. le Rider, *op. cit.*, 399.

мерци којима не знамо тачно место налаза — могли објаснити посредним или непосредним везама између Келто-Бастарна из Молдавије и Скордиска, односно популација које насељавају наше крајеве. Изврсна прилика за непосредан контакт било је учешће Бастарна у плановима Филипа V да ликвидира Дарданце и нападне Рим и њихов боравак у Дарданији од 179. до 175. г.¹¹

ријалне природе, а питање је да ли ћемо икада и располагасти, покушаћемо да једном сумарном реконструкцијом, која не излази из оквира предлога за размишљање, бар мало осветлимо овај период.

Данас се аутори углавном слажу да је процес имитирања Филиповог новца почео можда већ крајем IV, а највероватније почетком III

Сл. 1. Карта распрострањености налаза новца типа Хуши-Вовриешти. Налази изван територије Југославије по С. Preda, *Monedele geto-dacilor*, fig. 10. 1 — појединачни налази, 2 — оставе. — Fig. 1. Carte de l'extension des trouvailles de monnaies du type Hushi-Vovriesti. Trouvailles hors du territoire yougoslave selon С. Preda, *Monedele geto-dacilor*, fig. 10. 1 — trouvailles isolées, 2 — trésors.

Међутим, ситуација је далеко од тога да буде јасна. Постављају се бројна питања на која је тешко дати одговор. То су, пре свега, однос првих имитација са типом Хуши-Вовриешти, улоге Келта и Бастарна као и општи контекст у коме се овај процес дешавао. Будући да располажемо са веома мало података, поготову оних немате-

века пр.н.е.¹² Као аутори ових првих серија се наводе Трако-Гети, а затим Келти. Прве имитације карактеришу велика сличност са оригиналима, квалитетно сребро и тежина која често прелази 14 гр. Међутим, нас овде превасходно занима улога Келта у овом процесу јер су, веро-

¹¹ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u pred-rimsko doba*, Sarajevo, 1969, 124.

¹² С. Preda, *op. cit.*, 29—47. G. Le Rider (*op. cit.*, 443.) чак предпоставља да су прве имитације могле настати после паузе у ковању постхумних емисија између 328— и 323/2 г.

ватно, они ти који изазивају неку врсту ланчане реакције преносећи овај модел према Панонији, на запад. Наиме, Келти се око 300. г. појављују у Дакији па их, отприлике, већ почетком III века можемо очекивати у Молдавији¹³. Румунски археолози нису сасвим сагласни у процењивању значаја њихове улоге у новонасталој ситуацији, мада се њихово присуство не негира¹⁴. Келти долазе као освајачи и пљачкаши, што лако објашњава њихов брзи додир са новцем који је у оптицају на овој територији — а то је Филипова тетрадрахма, која им није била непозната, и њене прве имитације, дело Трако-Гета. Насељавајући се у овим крајевима они почињу да успостављају и друге врсте односа који више нису на релацији пљачкаша и пљачканих, већ имају далеко комплекснији садржај. Овде треба имати у виду да новац у то прво време, чак можда и дуже него што мислимо, нема значај и улогу коју му ми данас придајемо и да се веома ретко појављује као предмет свакодневне манипулације¹⁵. Могло би се рећи да има пре политичку него економску улогу. Сталном разменом поклона између племенских суверена одржава се равнотежа у оквиру одређених територија; новац је ту, преваходно као племенити метал, могао имати веома значајну улогу. Са друге стране, он је изванредно средство стицања моћи. Помоћу њега племенски вођа учвршћује власт и обезбеђује верност поданика плаћајући оружану пратњу или у неким већим потхватима читаву војску. Чак и када је реч о трговини односи се, углавном, успостављају између племенских поглавица или између њих и страних трговаца, што има веома мало последица на економски живот унутар самих племена. Тако је и потреба за самосталним ковањем новца била више резултат настојања да се стабилизује политичка власт него неопходно средство у економским односима који су и даље могли функционисати на принципу трампе. Свакако, један део новца се могао стално налазити у оптицају вероватно преко плаћених, професионалних војника који су морали куповати опрему или га трошити у разне сврхе. У сваком случају код Келта је, или можда боље рећи код келтских поглавица, са једне стране постојала веома изражена потреба за сопственим

новцем који је гарантовао самосталност и власт, а са друге је ступањ технологије рада у металу дозвољавао да се то спроведе у дело. Тако можемо претпоставити да Келти већ у првој половини III века почињу са ковањем имитација тетрадрахме Филипа II — новца који је био опште признат на Балкану и представљао, по свој прилици, појам за новац уопште. Тешко је навести место или места на којима су се прве имитације појавиле, али то би могли бити: Молдавија, Трансилванија и Банат.

Дакле, можемо претпоставити да молдавски Келти већ почетком III века кују имитације врло блиске оригиналном Филиповом новцу. Чињеница је да у већини остава новца типа Хуши-Вовриешти налазимо распон који се креће од примерака који су веома слични оригиналу до оних који су невешт покушај, па само из далека подсећају на Филипову тетрадрахму. Пинк је потпуно у праву када их убраја у најраније емисије варварског новца и назива првим, може се рећи ропским подражавањем¹⁶. Јер, заправо, тип Хуши-Вовриешти и нема одлике једног строго издвојеног типа, већ га карактерише верно подражавање одређеног модела са више или мање успеха. Сасвим је логично претпоставити да, у већини случајева, оне „успеле“ и оне „неуспеле“ имитације дели одређена временска дистанца. То се може објаснити претпоставком да, у овом случају, ковање новца није процес који траје континуирано већ између појединих емисија постоје дужи или краћи временски размаци. Новац је кован када је то било потребно и, што је још важније, уколико се располагало неопходним сребром које није било увек лако обезбедити. Проблем је, повремено, могла бити и обучена радна снага мада нам се чини да то, ипак, није био случај судећи, бар, према квалитету оних познијих емисија (нпр. бр. 10—14). Тако би се и постепена варваризација и удаљавање од узора могли објаснити и овим прекидима у ковању јер су, временом, прављене имитације имитација. То, вероватно, није ни имало неког значаја јер су се Келти, или варвари уопште, придржавали једног одређеног монетарног система, а не појединичних комада. Тако је један тип новца, у нашем случају Хуши-Вовриешти, могао бити кован у различитим временским интервалима дуги низ година. Мада је, услед недостатка података, веома тешко поставити неке прецизније хронолошке оквире можемо претпоставити да овај процес траје кроз цео III век. У прилог томе сведоче и неке оставе новца типа Хуши-Вовриешти

¹³ VI. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien, Dacia*, XV, 1971, 229.

¹⁴ D. Berciu, *A propos de la genèse de la civilisation La Tène chez les Gêto-Daces, Dacia* I, 1957, 140.

¹⁵ О томе постоји бројна литература из области економије и антропологије. Навешћемо само: Max Weber, *General Economic History*, Collier Books, 1966, 179.; M. Herskovits, *Economic Anthropology*, New York, 1965, 238.; E. Service, *Primitive Social Organization*, New York, 1971, 133. итд.

¹⁶ K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Budapest, 1939, 34.

које садрже примерке македонских владара из III века пр.н.е.¹⁷

Крајем III века у област централне Молдавије стижу Бастарни, племе германског порекла, о чему имамо потврда у историјским и археолошким изворима¹⁸. Насељавајући се на тој територији они затичу већ проређену келтску популацију која се ту налази већ 2—3 генерације. Вероватно је веома брзо дошло до делимичног спајања ова два етничка елемента у чему су Бастарни доминирали бројношћу. Келти се, иако на вишем културном нивоу, утапају у ову масу, али једно време задржавају одређене позиције у економској, а можда, и политичкој структури. Бастарни, сасвим једноставно, будући да немају свој, прихватају новац који кују Келти и који већ дуже време циркулише у овим областима.

Сада се морамо осврнути и на питање зашто су скоро сви примерци типа Хуши-Вовриешти засечени оштрим предметом. О томе у литератури постоји више идеја али је, по свој прилици, најближа истини она по којој је то провера чистоте сребра¹⁹. То је сасвим природан израз неповерења, добро познат у историји, поготово у ситуацијама када је од примарног значаја био метал, у овом случају сребро, а не новац сам по себи. Тако би се могло претпоставити да су дубоки зарези на новцу, један или више њих, дело Бастарна који су на овај начин проверавали метал али му давали и неко своје обележје. Наравно, овај принцип провере метала био је познат и пре и касније, али никада није био изражен до те мере као код типа Хуши-Вовриешти да представља једну од његових најважнијих карактеристика. Бруншмид, можда, није далеко када каже: „Доста је чудно, да оному, који се је хтео освједочити о каквоћи коvine, није било доста засјећи уњ једанпут сјекиром. Морало би се дакле остале зарезе одбити или на барбарску објест, или на особито неповјерење“²⁰. Ниј искључено ни да су последње емисије, оне невеште и једва распознаљиве представе, дело Бастарна. Но, у сваком случају, новац типа Хуши-Вовриешти који су ковали Келти уз евентуално учешће Бастарна са једне стране, и са дубоким зарезима делом Бастарна са друге, сада с правом можемо звати новцем Келто-Бастарна.

Историјски догађаји доводе Бастарне у наше крајеве 179. г.²¹ Ту бораве извесно време рату-

јући против Дарданаца, вероватно, уз повремену помоћ Скордиска „који им нису туђи ни по језику ни по обичајима“²². После неуспешног рата Бастарни се враћају одакле су и дошли, али није искључено да су једно време провели код својих савезника Скордиска. То би био најједноставнији начин да се објасни присуство новца типа Хуши-Вовриешти у нашим крајевима. Међутим, не треба губити из вида ни веома уочљиву чињеницу да је новац овог типа распрострањен на великом пространству од Молдавије и Трансилваније преко Транскарпатске Украјине и Словачке до Аустро-Мађарске границе и Славоније, дакле, областима у којима је потврђено присуство Келта, а да га скоро уопште нема у крајевима насељеним претежно Дако-Гетима или Трачанима. Тако би се ови налази могли објаснити, превасходно, како политичким тако и економским контактима Келта, односно Келто-Бастарна из Молдавије са блиским им келтским племенима насељеним на овој пространој територији.

Дакле, да укратко резимирамо. Кроз тип Хуши-Вовриешти можемо пратити континуирани процес имитирања тетрадрахме Филипа II који почиње у првој половини III века, обухвата цео III век и вероватно део прве половине II века пр.н.е. Овде увек треба имати на уму да између престанка ковања и повлачења из промета може проћи знатан временски период. Да ли је постепено повлачење Келта из области Молдавије или њихова потпуна асимилација са примитивнијим Бастарнима учинила крај овом процесу није јасно но, у овим крајевима новац се више не кује. Наша остава је типичан пример јер указује на значајан распон, па чак и једну развојну линију типа Хуши-Вовриешти од Филипове постхумне тетрадрахме преко раних имитација до најпознијих примерака. Можемо слободно рећи да је временска разлика између првог и последњег примерка из наше оставе преко 100 година.

Прстен, уколико је уопште део оставе, мало нам шта може помоћи. У литератури се сматра хронолошки неосетљивим материјалом. Припада келтском културном кругу и могли бисмо га датирати како у III тако и у II век. Занимљиво је скренути пажњу на не ретке примерке новца типа Хуши-Вовриешти којима недостаје део у виду исечка (код нас бр. 13) који је могао послужити као материјал за израду ситнијег накита. Новац је сигурно често био топљен због израде накита, као и накит због новца, мада је у овом случају власник и задржавао новац, и добијао накит.

¹⁷ Остава Турулунг садржи примерак новца Еумена кован око 260. г. (*Studii și cercetării de numismatică*, VI, 1975, 174.). У остави из Крчедина су, поред осталог, заступљени и примерци новца Лизимаха, Селеука и Деметрија.

¹⁸ V. Zirra, *op. cit.*, 231.

¹⁹ C. Preda, *op. cit.*, 113.

²⁰ J. Brunšmid, *op. cit.*, 97.

²¹ F. Papazoglu, *op. cit.*, 126.

²² F. Papazoglu, *op. cit.*, 124.

О пореклу оставе и времену закопавања тешко је било шта одређеније рећи, мада морамо имати у виду да је, иако нам се може учинити мала, у оно време представљала не баш безначајну имовину. Горе смо поставили две могућности (присуство Бастарна у нашим крајевима и везе са Келто-Бастарнима у Молдавији), међутим, нема елемената на основу којих бисмо се одлу-

9. април 1980.

чили за било коју. Можемо само претпоставити, на основу свега изложеног, да остава највероватније потиче из прве четвртине II века п.н.е.

Морамо још једном напоменути да нам је недостатак прецизних података дао слободу да целокупан проблем тумачимо у сасвим оквирним и општим размерама, па се наш предлог може сматрати само једним од могућих.

UDK: 903 "6387" : 737

TRESOR DE MONNAIES BARBARES DE BARANDA

PETAR POPOVIĆ, Arheološki institut, Beograd

En 1963, un trésor a été découvert à proximité du village Baranda dans le Banat sud-ouest, dans des conditions inconnues. Quatorze monnaies d'argent ont été rachetées pour le Musée de la Voïvodine à Novi Sad sans savoir si elles représentaient la totalité du contenu du trésor. A cette même occasion une bague d'argent qui faisait probablement partie de ce trésor a été rachetée. L'exemplaire № 1 appartient aux émissions posthumes de la tétradrachme de Philippe II et, selon la plus récente classification de G. le Rider, elle peut être rangée dans le IIIe groupe, frappé entre 323/2 et 316/5 à Amphipolis. Les autres exemplaires représentent des imitations de la tétradrachme de Philippe II sur lesquelles on remarque facilement la différence dans le degré de barbarisation. L'exemplaire № 2 est exceptionnel, tant par le caractère de la représentation, que par l'excès frappant de son poids (15.21 gr.) de sorte qu'il peut figurer parmi les premières imitations de la tétradrachme de Philippe (5). Quoique tous les autres exemplaires perpétuent les éléments essentiels — tête barbue sur le droit, cavalier avec branche de palme sur le revers — les représentations, schématisées au maximum, et d'exécution malhabile sont, dans la majorité des cas, estompées et très usées. Ce sont probablement les conséquences, tant d'un usage prolongé, que des capacités modestes des tailleurs de moules, de l'usage excessif de ceux-ci, ainsi que de la mauvaise qualité. Tous les exemplaires sont l'expression du désir d'imiter le modèle au maximum et les résultats dépendent des moyens et de l'aptitude de ces premiers artisans barbares.

L'argent est de très bonne qualité et les poids sont relativement uniformes. A l'exception de quelques cas, ils varient entre 13 et 14 gr. (poids moyen 13.39 gr.). Les incisions profondes qui apparaissent sur tous les exemplaires sans exception, illustrent avec évidence la qualité de l'argent. Les contremarques ne sont pas représentées.

Toutes les imitations, à l'exception du № 2, ont des analogies dans les trésors et trouvailles fortuites que C. Preda range dans le type Husi-Vovriesti (7). A la base de la concentration des trouvailles, C. Preda conclut à juste titre, que la Moldavie est la région-mère de ce type de monnaie qu'il attribue aux Celtes, notamment aux Celtaux-Bastarnes et qu'il date de la deuxième moitié du IIIe et de la première moitié du IIe siècle av. J.-C., c'est à dire dans le cadre de sa

ière et principale phase de développement (8). Les trouvailles de notre territoire — les trésors de Narta (9), Krčedin (10) et Baranda, ainsi que les autres exemplaires, dont nous ne connaissons pas exactement le lieu de la découverte — pourraient s'expliquer par les rapports directs ou indirects entre les Celtes-Bastarnes de Moldavie et de Scordisque et la population installée dans nos régions. La participation des Bastarnes aux plans de Philippe V visant la liquidation des Dardanes et l'attaque de Rome, ainsi que leur séjour en Dardanie de 179 à 175 (11), contribuèrent largement aux contacts immédiats.

Pourtant, la situation est loin d'être claire. La première question qui se pose c'est celle du rapport des premières imitations avec le type Husi-Vovriesti, ensuite, celle du rôle des Celtes et des Bastarnes dans le contexte global de ce processus. Vu que nous disposons de très peu de données, nous avons essayé, par une reconstruction sommaire qui ne dépasse pas le cadre d'une proposition de réflexion, d'éclairer tant soit peu cette période.

Aujourd'hui, la majorité des auteurs conviennent que le processus d'imitation de la monnaie de Philippe commence vers la fin du IVe et le plus probablement au début du IIIe siècle. Comme auteurs des premières séries, on cite les Thraco-grecs, puis les Celtes. Les Celtes qui, dans ce cas, nous intéressent particulièrement apparaissent au IIIe siècle en Moldavie où ils s'intègrent très vite au processus d'imitation de la monnaie et lui donne un essor puissant. Ainsi on peut supposer que dès la fin de la première moitié du IIIe siècle, les Celtes moldaves frappent des imitations du type Husi-Vovriesti qui, à vrai dire, ne possède pas les caractéristiques d'un type strictement distinct mais se distingue par l'imitation fidèle d'un modèle donné ce, avec un succès variable. Probablement que la monnaie n'était pas frappée continuellement mais sporadiquement, en fonction des besoins et, surtout, des moyens. Ainsi, le processus de production de ce type pouvait durer pendant une période relativement longue, à travers tout le IIIe siècle, ce qui explique les grandes différences de qualité dont notre trésor ne donne qu'un exemple. Vers la fin du IIIe siècle, les Bastarnes arrivent dans la région de la Moldavie centrale où ils trouvent une population celte déjà raréfiée, installée là, depuis 2—3 générations. Il est probable que la fusion de ces deux éléments ethniques

où les Bastarnes étaient plus nombreux se soit opérée très vite. Quoique d'un niveau culturel plus élevé, les Celtes se fondent dans cette masse, tout en conservant, un certain temps, quelques positions dans la structure économique et, peut-être, politique. Vu que les Bastarni ne possédaient pas leur propre monnaie, ils ont simplement adopté la monnaie frappée par les Celtes, en circulation depuis longtemps dans ces régions. Les incisions profondes qui apparaissent presque régulièrement sur cette monnaie proviennent du contrôle de la pureté de l'argent et sont l'expression logique de la méfiance. On peut supposer qu'elles sont l'oeuvre des Bastarnes qui vérifiaient ainsi le métal tout en lui donnant certaines caractéristiques propres à leur nature. Ce principe connu avant et après, n'a jamais été si fortement exprimé, au point de représenter une caractéristique. Ainsi, la monnaie

du type Husi-Vovriesti, frappée par les Celtes avec la participation éventuelle des Bastarni d'une part, et les profondes incisions faites par ces derniers, d'autre part, pourrait être appelée à juste titre Celtaux-Bastarne.

La bague appartient au cercle culturel celte et on pourrait la dater aussi bien du IIIe que du IIe siècle. Il est intéressant d'attirer l'attention sur des exemplaires fréquents de monnaies du type Husi-Vovriesti auxquels manquent une partie en forme de coupure (N° 13), qui aurait pu servir à la confection de petites parures. Souvent, la monnaie devait être fondue pour la confection de parures, et vice versa.

Suivant tout ce qui a été exposé, il y lieu de conclure que le trésor provient des premières décennies du IIe siècle av. J.-C.

1

2

3

4

5

6

Остава варварског новца из Баранде. — Tresor de monnaies barbares de Baranda.

7

8

9

10

11

12

Остава варварског новца из Баранде. — Tresor de monnaies barbares de Baranda.

13

14

15

Средњовековна некропола у Сремској Митровици

МАЈА ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Археолошки институт, Београд

У току ископавања 1968—1969. г. на локалитету 4 констатовано је присуство више гробова укопаних у рушевине зграде касно-римске виле, што је потврдило ранију претпоставку о постојању велике некрополе на овом простору. Тако је већи број разорених гробова био констатован за време истраживања 1958—1960. и 1962. године, док су неки гробови били откопани и на суседном локалитету 35, 1963 г.

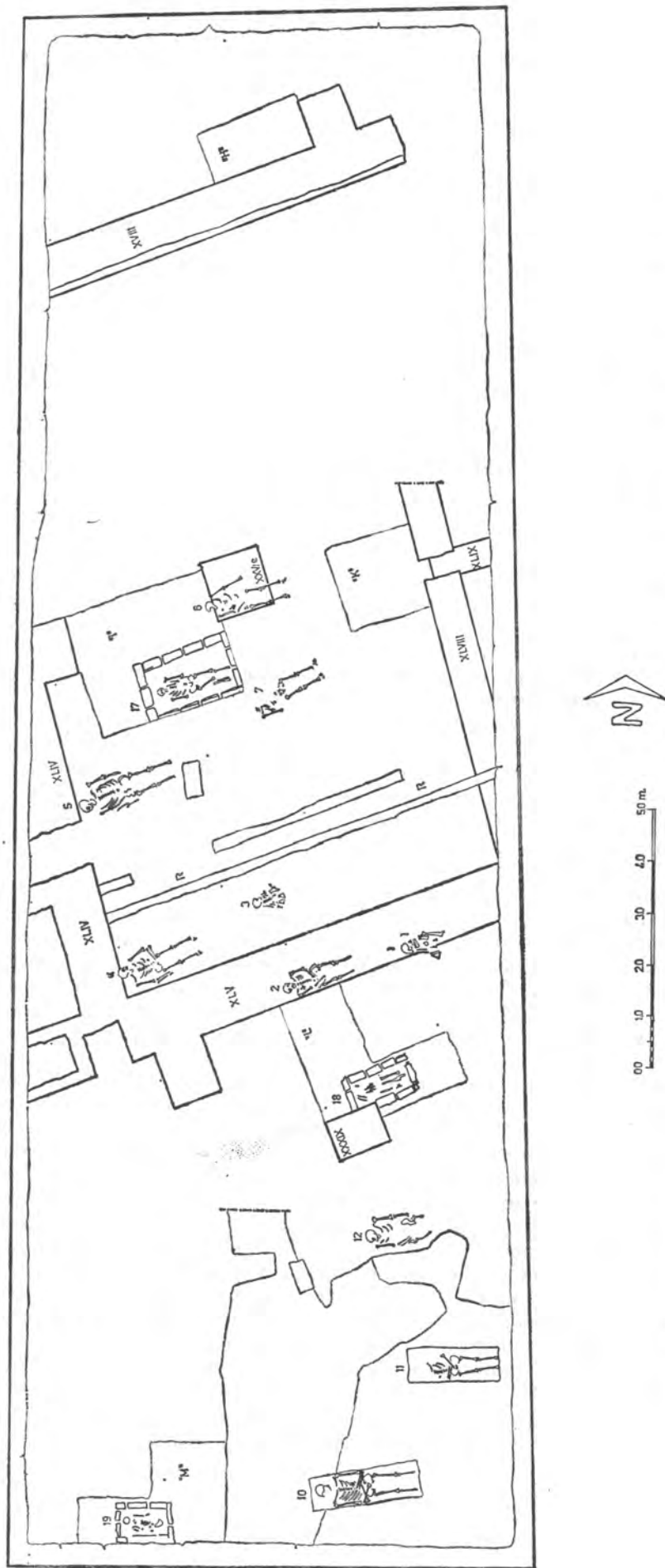
Некропола је заузимала доста велику површину, а систематски су испитани гробови на подручју источног и јужног сектора, на простору око 500 м² (сл. 1 и 2). Међутим, ако се узму у обзир и гробови откопани ранијих година (1958—1962), онда се простор на којем су се вршила сахрањивања скоро удвостручује. Тако су гробови из 1958. г. нађени у рушевинама зграде терми на северном делу локалитета, док су се гробови из 1963 г. налазили јужно од улице која је откривена на локалитету 35. У једном од њих било је шест комада S-наушница.¹ Ова некропола спада у ред некрополе насеобинског типа, са великим процентом дечјих и женских сахрањивања. Гробови су били поређани на редове, а густина сахрањивања, изгледа, повећавала се према западу, одн. према северозападу. На источном крају некрополе густина сахрањивања је мања, а најдаље према истоку налазио се гроб 21 из сонде VII. У сондама VIII—X словенских гробова није више било. Веома је вероватно да смо открили источну периферију некрополе, која се постепено ширила од запада према истоку. Занимљиво је да су и најкаснији гробови са мађарским новцем такође констатовани на источној периферији некрополе.

¹ Sirmium vol. III, Beograd 1971, T. XII, 2; XXIII, 7.

Укопавања су вршена на дубини од 1,10 до 1,40 м, а само изузетно њихова дубина достигала је 1,60—1,70 м. Један од разлога је вероватно насипање школског дворишта на појединим деловима источног сектора, где је слој модерног насипа веома јак, док се на јужном сектору модерни насип сводио на посипање дворишта шљаком, па је и насип знатно мањи, а гробови су нађени на мањој дубини, одн. плиће. Од 33 гроба испитана током 1968—1969. г. 22 су била укопана на дубини око 1,20—1,40 м. На дубинама око 1,10—1,20 м било је 4 гроба, док су два гроба нађена на мањој дубини од 1,10 м.

У односу на стратиграфију, на оба испитана сектора може се констатовати постојање два слоја грађевинског шута, од којих је доњи (дубина 1,40—1,90 м) био веома интензиван, испуњен великом количином кровних опека, гара, гвоздених ексера очигледно од спаљене кровне конструкције, док су у горњем слоју шута (дубина 0,90—1,40 м) фрагменти опека и малтера били помешани са већом количином хумусне земље. Овај слој хумуса са слабијим грађевинским шутом тешко се издваја од нивоа у коме су на дубини око 0,70—0,90 м констатовани остаци касносредњовековног насеља, са траговима кућа, јамама и потковичастим пећима. Сахрањивања су најчешће вршена укопавањем гробова у горњи слој шута слабијег интензитета. Треба рећи да је читав простор који је испитан 1968—1969. г. био веома прекопан ради вађења камена и опеке из зидова, који су понегде потпуно извађени, чак и на 0,40—0,50 м испод нивоа подова са касноримским мозаицима. При томе је свакако страдало и много гробова из некрополе.

За време ископавања 1968—1969. г. испитано је 33 гроба, чему смо додали још пет гробова из сонде I који, на жалост, нису били детаљно

Сл. 1. Источни сектор. План гробова словенске некрополе. — Fig. 1. Secteur est. Plan des tombes de la nécropole slave.

фиксиран, али су њихов распоред и дубина на којој су нађени истоветни са осталим гробовима на овој некрополи. Од тог броја било је мушких сахрањивања — 12, женских — 9, дејких — 5 и 7 са нејасним анатомским карактеристикама. Међу овим последњим три су могла припадати мушкарцима, а два женама.

Сви покојници су били сахрањивани у положају на леђима, главом према западу, са мање или више одступања према југу. О положају главе могло се закључити у 23 случаја, при чему су 11 скелета лежали са главом положеном на потиљак, док су међу онима који су имали главу окренуту на страну три била окренута лицем према северу, а осам лицем према југу. Занимљиво је да је један гроб представљао парцијално сахрањивање, само лобање, и то окренуте лицем на доле.

Положај руку у мушким и женским сахрањивањима такође не показује неке специфичности. У највећем броју случајева руке су биле савијене на карлици или на трбуху, при чему је понекад била савијена само једна рука, док је друга испружена дуж тела. Само у три случаја су нађене руке прекрштене на грудима (гроб 10, 11, 26), и то сваки пут у мушким сахрањивањима. У два гроба (бр. 5 и 36) скелети су нађени са рукама испруженим дуж тела, а у два случаја овај положај руку није довољно јасно изражен, јер су руке мало савијене у лактовима (гроб 15 и 16). У девет случајева положај руку није могао бити одређен због слабе очуваности. Руке испружене дуж тела налазимо како у мушким тако и у женским гробовима.

Гробна рака се веома тешко могла пратити, с обзиром на то да су се укопавања вршила у слој шута. Облик раке се могао пратити само онда кад су се гробови укопавали у римски под (бр. 10—12), или су били ограђени са страна, као код гробова 22, 24, 26, 28 и 32. Ширина раке износи од 0,60—0,63 м до 0,70 м или 0,80 м. Дужина раке варира од 1,80 до 2,0—2,10 м. Гробне конструкције су веома примитивне, а углавном се своде или на поплочавање пода раке (потпуно или делимично) ситним камењем и одломцима опека узетим из рушевина (гроб 1—3, 5, 6) или на ограђивање зидова раке фрагментима опека или ситним камењем. Само у гробу 35 је било констатовано присуство опека изнад гроба. У гробу 32 је утврђена пажљиво изведена гробна конструкција (Т. II, 3), састављена од целих опека или већих фрагмената постављених вертикално, а дно је такође поплочано опекама. Ограђивање гробне раке обично се вршило од одломака римских опека, и то око свих страна раке (гр. 22, 24, 26), али понекад и само око узглавља (гроб 25). У неким случајевима је испод главе покој-

ника био постављен одломак опеке или камене плоче (гроб 5—6, 25, 27). Занимљив налаз представља једна римска опека грубо обрађена са страна, антропоморфног облика (Т. II, 5), нађена у близини гробова 25 и 28, која је вероватно стајала првобитно у узглављу неког од поремећених гробова. Интересантно је такође да је гроб 6 својим доњим делом тела лежао непосредно на ступцу од опека (XXVe), док је испод његовог горњег дела дно раке било поплочано, а испод главе је био већи одломак опеке. (Т. II, 3).

Примитивне гробне конструкције у виду ограђивања раке или њеног поплочавања констатоване су на више словенских некропола у нашој земљи, као нпр. у Доњичком брду код Крагујевца², Лешју код Параћина,³ на Великом Грацу код Доњег Милановца⁴, као и на другим некрополама у источној Србији.⁵

Трагови сахрањивања у дрвеним сандуцима су ретки. Тако се само у два случаја могло говорити о дрвеним сандуцима, захваљујући налазима кованих гвоздених ексера којима су ти сандуци били заковани (гроб 25 и 28). Слично томе, у једном од гробова ископаних 1958. године, поред слабо очуваних костију покојника, били су нађени трагови дрвета и два гвоздена клина од сандука.

На неколико места било је констатовано присуство животињских костију у самом гробу или у његовој непосредној близини. Тако је у гробу 8 била пронађена коњска нога, у испуни гроба 10 нађене су две велике шкољке, док су код главе скелета бр. 13 откривене у посебном удубљењу кости краве. Посебно је занимљиво сахрањивање горњег дела тела и главе мање домаће животиње (овца?), на одстојању око 1,50 м јужно од гроба 32 (Т. II, 4). Присуство животињских костију у словенским некрополама познато је и на другим локалитетима, а сведочи о чувању паганских обичаја погребних жртви.⁶

Гробни налази

Од 33 истражена гроба током радова 1968—1969. г. 15 је било са прилозима, који су се највећим делом састојали од украса, најчешће од на-

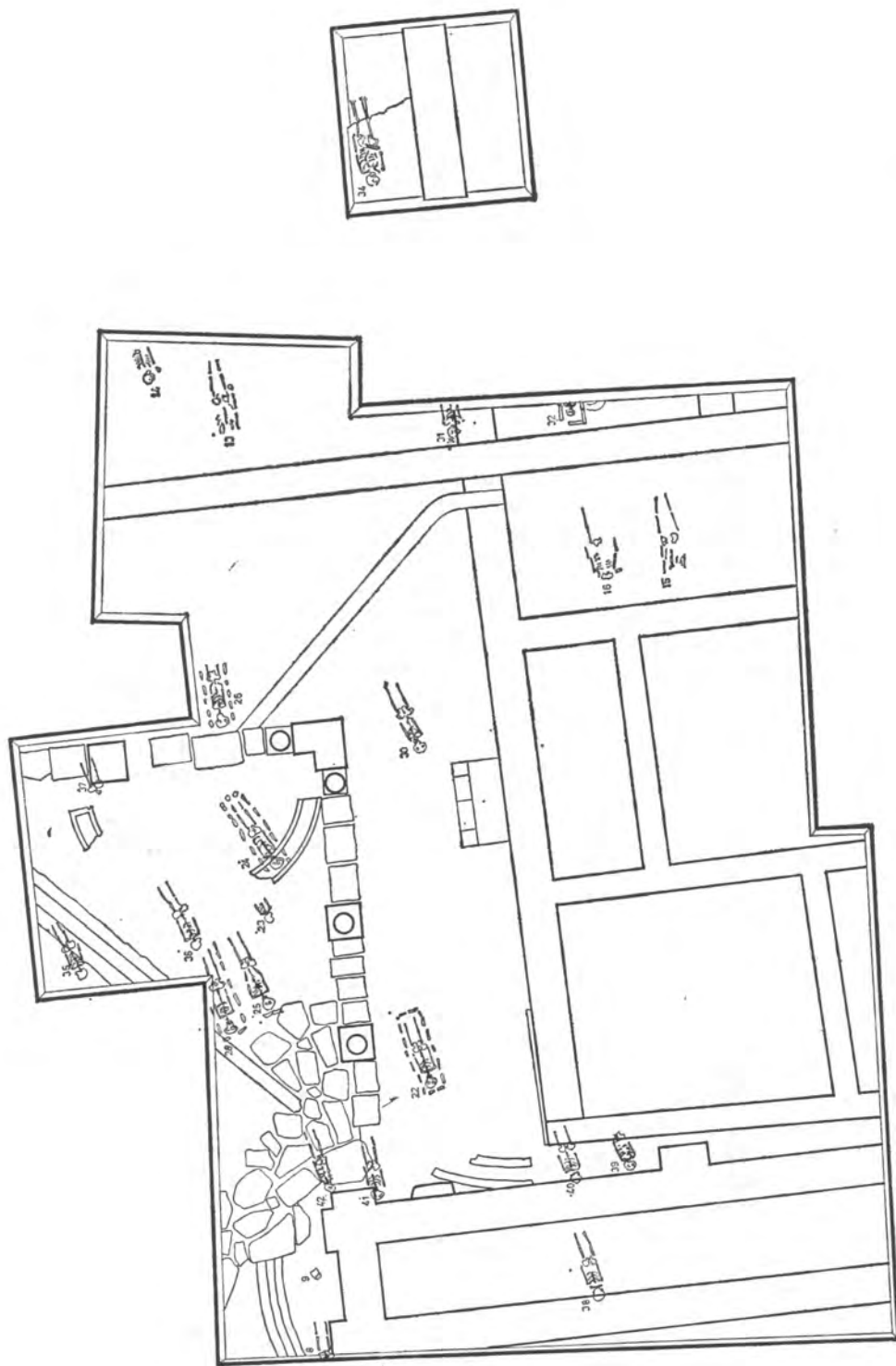
² Д. Петровић, *Средњовековна некропола на Доњичком брду*, Старинар н. с. XIII—XIV (1962/1963), 281.

³ Д. Милошевић, *Средњовековна некропола у с. Лешју код Параћина*, Зборник радова Нар. музеја III (1962), 151.

⁴ Д. Минић, *Средњовековна некропола на Великом Грацу*, Старинар н. с. XX (1969), 235—236.

⁵ С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању средњовековних некропола у Источној Србији*, Старинар н. с. XVII (1967), 144.

⁶ Д. Минић, *op. cit.*, 239.

Сл. 2. Јужни сектор. План гробова словенске некрополе. — Fig. 2. Secteur sud. Plan des tombes de la nécropole slave.

ушница разних врста. Поред тога су нађени фрагментирани гвоздени ножеви (сл. 3с), појасне пребице од гвожђа и бронзе (31, м, н), гвоздене алке (сл. 3б), а такође гвоздена коњска жвала (сл. 3д) и једна тробридна стрелица са трном (сл. 3а). У пет гробова су били нађени новци, од којих су три бронзана римска новчића (гроб 5, 6, 35), а два су била сребрна мађарска новца (гроб 4 и 12).

Од наушница пронађених у гробовима сремскомитровачке некрополе 11 примерака су припадали типу тзв. S-наушница, од којих су три биле израђене од сребра, а остале су од бронзе (сл. 3е-к). Неке од њих су сасвим малих димензија, као оне из гроба 2, 3, 22 (сл. 3е, ф, г; Т. IV, 4), док је наушница из гроба 9 била скоро два пута већа (Т. IV, 1). Већи број S-наушница урађен је од жице танког пресека, а само понеке, као што су сребрне наушнице из гроба 35 (Т. III, 3), као и бронзана наушница из гроба 9, имале су карик у од дебље жице која се на једном крају сужавала и била је раскована у ширу траку замотану у спиралу. Наушнице овог типа су најчешћи налази у свим некрополама белобрдске културе, а срећу се у широком временском распону X—XI века, па чак и XII в. У Југославији највише налази S-наушница има на локалитетима у Далмацији и Јадранском приморју, нешто мање их је у Босни и унутрашњој Хрватској, док је у Србији њихов број изузетно мали, јер су познате само на три локалитета: Брестовик, Миријево, Доња Топоница.⁷

У погледу порекла S-наушница из некрополе у Сремској Митровици треба додати да оне показују велику сродност са наушницама из истодобних некропола на подручју Војводине (Ловћенац,⁸ Сента,⁹ Батајница,¹⁰ Носа,¹¹ и Мађарске (Халимба)¹².

Веома је значајан налаз три сребрне византијске наушнице из гроба 2 (Т. III, 1—3), од којих су две представљале један пар великих гроздоликих наушница, док је трећа припадала сасвим другом типу (Т. III, 1). Све три су украшене

фином гранулацијом и спадају у тип луксузних византијских наушница. Код гроздоликих наушница недостаје доњи грозд састављен од већих гранула, који се на сличним наушницама обично налази испод конуса од сребрне тордиране жице. Трећа наушница из овог гроба одликује се тиме што су на спољној страни карике која је израђена од дебеле жице, биле причвршћене три мале скупине гранула: две бочне скупине биле су од нешто ситнијих зрнаца, док је централна била од великих крупних гранула. Овај тип наушница, за разлику од луксузних гроздоликих наушница, веома је редак, тако да практично нема директних аналогја. Извесну сличност показују једино наушнице са отвореном алком које су украшене само једном скупином од три грануле, а потичу из некрополе Кјулевча у Бугарској.¹³ Исто тако у некрополи Бољерадице, близу Брна у Чехословачкој, нађене су сличне наушнице, али се на њима поред централног украса од три грануле налазе са страна још по два навоја жице.¹⁴ У оба случаја су наушнице биле од бронзе, а не од сребра, што упућује на закључак да наушнице из Чехословачке и Бугарске представљају варијанте једног типа, чији је луксузан примерак наушница из гроба 2 у Сремској Митровици.

Тип сребрних гроздоликих наушница спада у добро познату врсту накита у нашој земљи, тзв. волински тип,¹⁵ који се на територији Србије и Срема појављује тек у XI—XII веку. Неколико фрагментираних сребрних наушница овог типа познато је са подручја Срема и Славоније: Батајница, Вуковар, Сурдук, случајни налаз из Сремске Митровице.¹⁶ У Србији ова врста луксузних наушница посебно се често налази у Подунављу и јужним деловима Србије: Браничево, Костол, Велики Градац, Доњичко брдо, Ниш, Лешје, Брза Паланка итд.¹⁷ Значајни су налази из Батајнице и Лешја, јер су датирани новцем.

Међу луксузне примерке накита спада такође сребрни прстен са широком алком и великом кружном плочицом (сл. 3, о), са шестоугаоном главом у коју је уметнут камен (аметист?). Дуж руба плочице ребају се крупне грануле, а сама плочица израђена је уједно са главом фасунга. Алка је залемљена у средини плочице, а њена спољна површина такође је украшена ситним гранулама, распоређеним у два низа између хо-

⁷ С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању наушница у Србији од IX до XIII столећа*, Стари-нар н. с. XXI (1972), 42; Z. Vinski, *O postojanju radio-nica nakita starohrvatskog doba u Sisku*, Vjesnik AMZ, ser. 3, sv. IV (1970), 45—48, Т. II, 4, 8—10; С. Ерцеговић-Павловић, *Појава белобрдске културе и њени утицаји на Балкану* (рукопис докторске дисертације), 169—170.

⁸ V. Jovanović, *Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske*, Balcanoslavica 6 (1977), Т. XIII, 2; XIV, 1—2, 6—7; XV, 2—3.

⁹ Ibid., Т. XII, 4, 5.

¹⁰ Ibid., Т. XII, 7.

¹¹ Ibid., Т. XVIII, 1—7.

¹² G. Török, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, Budapest 1962, Т. XXXI, 538, 543.

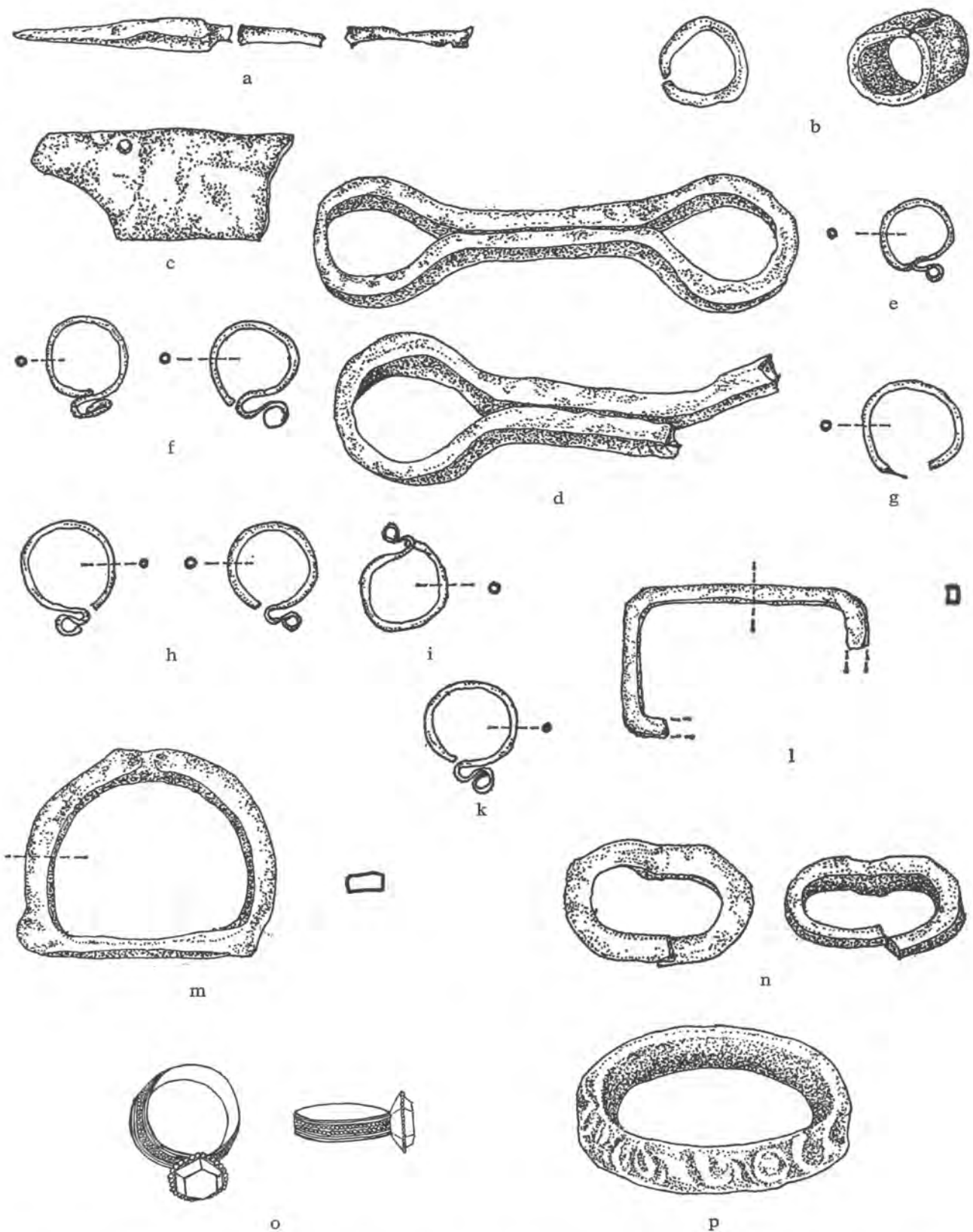
¹³ П. Гатев, *Накити от погребения от XI—XII в.*, Археология, 1, София 1977, 355, 361; сл. 215, 10.

¹⁴ J. Poulik, *Staroslovenska Morava*, Praha 1948, 151, Т. LXIII, 6—9.

¹⁵ Z. Vinski, *op. cit.*, 59; С. Ерцеговић-Павловић, *op. cit.*, Стари-нар н. с. XVIII (1967).

¹⁶ С. Ерцеговић-Павловић, *Гроздолике византијске наушнице из Србије*, Стари-нар н. с. XVIII (1967), 84—85.

¹⁷ Z. Vinski, *op. cit.*, 59 нап. 84а, Т. V, 1—4.

Сл. 3. Налази из гробова: а) гвоздена стрелица, гроб 2; б) гвоздена алка, гроб 3; в) фрагмент гвозденог ножа, гроб 6; д) гвоздена коњска жвала, гроб 6; е) бронзана наушница, гроб 3; ф) пар бронзаних наушница, гроб 22; г) бронзана карика из гроба 22; х) пар бронзаних наушница из гроба 27; и) бронзана наушница из гроба 29; к) сребрна наушница из гроба 35. Налази ван гробова: л, м, н) бронзане преџице; о) сребрни прстен; п) стаклена наруквица. Fig. 3. Trouvailles des tombes: а) pointe de flèche de fer, tombe 2; б) anneau de fer, tombe 3; в) fragment de couteau de fer, tombe 6; д) mors de cheval de fer, tombe 6; е) boucle d'oreille en bronze, tombe 3; ф) paire de boucles d'oreilles en bronze, tombe 22; г) anneau en bronze, tombe 22; х) paire de boucle d'oreilles en bronze, tombe 27; и) boucle d'oreille en bronze, tombe 29; к) boucle d'oreille en argent, tombe 35. Trouvailles en dehors des tombes: л, м, н) ardillons en bronze; о) bague

ризонталних рељефних линија. Овај прстен је изузетан како по свом облику тако и по лепоти изради. За њега се тешко могу наћи непосредне аналогије, иако појава луксузног прстења у сахрањивањима XI—XII века није ретка. Према облику плочице онвичене гранулацијом најближи су нашем прстену прстен из гроба у Курјачи код Пожаревца,¹⁸ као и сребрни прстен из гроба Ф-1 из некрополе Јагодин-Мала у Нишу.¹⁹ Оба прстена, међутим, одликују се главом округлог облика. Осим тога разликује се и начин украшавања траке од које је начињена алка прстена: на прстену из Курјаче то су само три грануле с обе стране главе, док су на алци прстена из Ниша видљиви трагови филигранске жице. Начин украшавања алке прстена гранулацијом налазимо на прстену из Ловеча у Бугарској,²⁰ док на бронзаном прстену из Халимбе²¹ на траци алке видимо украс израђен у псеудогранулацији.

У хронолошком погледу значајан је прстен из Курјаче, датиран византијским новцем Манојла Комнена у другу половину XII века, а гроzdолике наушнице нађене у гробу Ф-1 у Нишу заједно са сребрним прстеном смештају га у слично време, XI—XII век. Како је прстен из Халимбе датиран у другу четвртину XI века, могли бисмо закључити да прстен из некрополе у Сремској Митровици спада у време од средине XI до друге половине XII века.

Од осталог накита указаћемо још на сребрну карику из гроба 12 (Т. III, 4), која је нађена за-

једно са мађарским новцем прве половине XII века. Изгледа да је овај тип карика био посебно у широкој употреби у Халимби,²² где је заступљен многобројним налазима, а у Југославији је констатован на некрополи у Ловћенцу.²³

Од осталих налаза у гробовима сремскомитровачке некрополе нађена су два гвоздена ножа, о којима је било речи горе. Нож из гроба 6 био је јако фрагментиран. Занимљива је гвоздена тробридна стрелица с трном из гроба 2 — веома деформисана приликом рестаурације — нађена испод кључне кости покојника, који је вероватно њоме био рањен и због тога умро. У гробу 5 се налазио мали пробушени каменчић, који је можда служио као кресиво (?), док су у гробу 6 поред ножа нађене и гвоздене коњске жвале. Аналогну појаву сахрањивања са гвозденим жвалама налазимо на некрополи Велика хумка у Батајници, где се словенски гробови мешају са мађарским. На тој некрополи је у три гроба била констатована комплетна коњска опрема. Значајно је такође споменути да се у некрополи Батајница, исто као и у Сремској Митровици, срећу парцијална сахрањивања лобање одраслог мушкарца.²⁴ Читава некропола у Батајници датира се крајем XI века налазима сребрних мађарских новаца. На тај начин, мислимо да би се време сахрањивања у словенској некрополи у Сремској Митровици могло ограничити на крај XI—XII век.

КАТАЛОГ ГРОВОВА ИЗ ИСКОПАВАЊА 1968—1969. ГОДИНЕ (сл. 1—2)

Гроб 1

Положај гроба: Источни сектор, блок II, кв. А/5, изнад зида XLV.

Дно раке је поплочано фрагментима опека и ситним камењем. Оријентација И—З са малим одступањем према југу; главом према западу са лицем окренутим на југ. Веома слабо очувани дечји скелет, већим делом је нестао, осим лобање и грудног коша. Очувана дужина износи 0,35 м. Налаза у гробу није било. Дубина — 1,20 м.

Гроб 2

Положај гроба: Источни сектор, блок II, кв. Б/5, изнад зида XLV и канала Р—Р, на 1,30 м западно од гроба (Т. I, 5).

Дно раке је поплочано опекама и ломљеним каменом. Оријентација И—З са одступањем према ЈЗ.

Добро очуван женски скелет лежао је на леђима, главом према западу, са рукама савијеним на карлицу. Дубина — 1,40 м, дужина скелета — 1,54 м.

- Налази: 1 — тробридна гвоздена стрелица са дужим трном, нађена код десног рамена (сл. 3, а);
2 — перла од плаве стаклене пасте, код врата;
3 — две сребрне наушнице волинског типа украшене гранулацијом, код главе (Т. III, 2—3);
4 — сребрна наушница украшена гранулацијом, нађена испод скелета (Т. III, 1);
5 — бронзана S-наушница белобрдског типа, нађена испод лобање (Т. IV, 4).

²² Ibid., XXXVIII, 28; XXXIX, 609; LXXXI, 638 и др.

²³ В. Јовановић, *op. cit.*, *Balkanoslavica* 6 (1977), Т. XIII, 3—4.

²⁴ Ј. Ковачевић—D. Dimitrijević, *Srednjovekovna nekropola u Batajnici*, *Arheološki pregled* 1 (1959), 151—153.

¹⁸ Г. Марјановић, *Средњовековни гроб из околине Пожаревца*, *Старинар* н. с. XVIII (1967), Т. I, 4.

¹⁹ С. Ерцеговић-Павловић, *op. cit.*, *Старинар* н. с. XVIII (1967), 83, Т. I, 1.

²⁰ П. Гатев, *op. cit.*, 41, сл. 6, VII/1.

²¹ G. Török, *op. cit.*, 50, Т. XLIV, 405; Т. С.

Гроб 3

Положај гроба: Источни сектор, блок II, кв. А/5, око 1,50 м северно од гроба 2.

Дно раке је покривено ситним каменом и одломцима опека. Оријентација И—3. Слабо очуван, вероватно дечји скелет лежао је на леђима, главом према западу, а лицем окренутим према северу. Ноге нису сачуване, као ни лева рука, док је десна савијена у лакту и лежи на карлици. Дубина — 1,40 м, очувана дужина — 0,77 м.

- Налази:* 1 — гвоздена карика (перла?), испод браде (сл. 3б);
2 — бронзана S-наушница, испод лобање са леве стране (сл. 3, е).

Гроб 4

Положај гроба: Источни сектор, блок II, кв. Б/4, на одстојању 1,20 м западно од гроба; главом се наслањао на темељ зида XLIV (Т. I, 1).

Гробна рака се не опажа. Оријентација ЈЗ—СИ. Добро очувани мушки скелет испружен је на леђима, главом према западу, а лицем према северу. Десна рука је испружена дуж тела, док је лева савијена у лакту и стављена на карлицу. Дубина — 1,50 м, дужина скелета — 1,75 м.

- Налази:* сребрни мађарски новчић, нађен испод скелета.

Гроб 5

Положај гроба: Источни сектор, блок III, кв. А/4. Гроб је укопан у међупростору зида XLIV, на који се наслањао главом, и зида XLVI, код његових ногу (Т. I, 2).

Испод горњег дела тела дно раке је поплочано фрагментираним опекама, док је испод главе лежао већи комад мермерне плоче тамнозелене боје. Оријентација: И—3 са одступањем према југу. Добро очувани мушки скелет лежао је испружен на леђима, главом према западу и лицем према југу. Руче су дуж тела али слабо савијене према карлици. Дубина — 1,58 м, дужина скелета — 1,86 м.

- Налази:* 1 — бронзани римски новчић, између колена;
2 — привезак у облику необрађеног камена (пробушен), нађен код руке.

Гроб 6

Положај гроба: Источни сектор, блок III, кв. Б/4 и -5, на одстојању око 1,50 м северисточно од гроба 5; доњи део скелета је лежао на ступцу XXV (Т. I, 3).

Дно раке је поплочано фрагментима опека испод горњег дела тела и главе покојника. Оријентација: И—3. Мушки скелет, доста добро очуван (осим у пределу грудног коша), испружен на леђима, главом на запад, а лицем на југ. Десна рука је савијена и лежи на карлици, док је лева испружена дуж тела. Дубина — 1,72 м, дужина скелета — 1,73 м.

- Налази:* 1 — фрагмент гвозденог ножа, испод појаса (сл. 3, ц);
2 — бронзани прстен, на десној руци (Т. III, 5);
3 — гвоздена жвала, испод ногу (сл. 3, д);
4 — бронзани римски новчић, код пете десне ноге.

Гроб 7

Положај гроба: Источни сектор, блок III, испод коте АБ/4.

Облик гробне раке се не распознаје. Оријентација: И—3 са малим одступањем. Скелет је доста добре очуваности (вероватно мушки), испружен је на леђима, главом према западу. Десна рука му је савијена нагоре према рамену, док се лева није очувала, као ни горњи део тела са главом. Дубина — 1,85 м, очувана дужина — 1,34 м.

- Налази:* 1 — камени предмет троугластог пресека (кресиво), између ногу;
2 — гвоздена пређица без језичка (сл. 3, н), нађена изнад скелета, али не у самом гробу.

Гроб 8

Положај гроба: Јужни сектор, сонда I (северно проширење), уз западни профил, у коме је остао неоткопан горњи део скелета до карлице.

Рака се не запажа. Оријентација И—3. Слабо очуван, можда дечји, мушки скелет, од кога су сачувани карлица и ноге, испружен је на леђима, главом према западу. Дубина — 1,10 м, очувана дужина — 0,60 м.

- Налази:* 1 — сечиво гвозденог ножа, испод скелета, код карлице;
2 — животињска кост (коњска нога?).

Гроб 9

Положај гроба: Јужни сектор, сонда I (северно проширење), источно од гроба 8.

Од скелета се сачувала само лобања, и то положена лицем надоле. Дубина — 1,20 м.

- Налази:* 1 — бронзана S-наушница, испод лобање (Т. IV, 1).

Гроб 10

Положај гроба: Источни сектор, блок I, кв. Г/5, (Т. I, 4).

Гробна рака је укопана у римски под на дубини од 0,15—0,20 м, правоугаоног облика са заобљеним угловима. Димензије: дужина 2,10 м, ширина 0,55 м, код ногу, и 0,60 м код главе. Оријентација И—3. Добро очуван мушки скелет лежао је на леђима, главом према западу, са прекрштеним рукама на грудима. Дубина — 1,55 м, дужина скелета — 1,77 м.

- Налази:* Изнад скелета су нађене две велике шкољке (храна ?).

Гроб 11

Положај гроба: Источни сектор, блок I, кв. V/5; 1,30 м јужно од гроба 12.

Гробна рака је укопана у римски под. Димензије: дужина — око 1,80 м, ширина — 0,80 м. Оријентација И—3. Прилично слабо очуван мушки скелет лежао је главом према западу, са прекрштеним рукама на грудима. Дубина — 1,30 м, очувана дужина — 1,40 м.

- Налаза* није било.

Гроб 12

Положај гроба: Источни сектор, блок I, кв. V/5; око 1,30 м северно од гроба 11.

Гробна рака је укопана у малтерски под и добро се прати: дужина — 1,60 м, ширина 0,65 м. Оријен-

тација И—3. Женски скелет, само делимично сачуван, јер му недостају грудни кош, кичма, карлица и кости ногу, лежао је са рукама савијеним у лактовима и положеним на карлицу. Дубина — 1,60 м, очувана дужина — 1,20 м.

Налази: 1 — сребрни мабарски новчић (Бела II), код груди;

2 — сребрна карика са размакнутиим крајевима — испод главе (Т. III, 4).

Гроб 13

Положај гроба: Јужни сектор, сонда II, изнад просторије 19.

Гробна рака није констатована. Оријентација: И—3 са малим одступањем према југу. Мушки скелет добре очуваности, али без лобање, испружен је на леђима, главом према западу, са десном руком дуж тела, док се од леве руке сачувао део савијене подлактице положене на карлицу. Дубина — 1,36 м, очувана дужина — 1,33 м.

Налази: није било налаза уз скелет, али су нешто западније, приближно на месту главе покојника, нађене на гомили кости говеда у засебном удубљењу (дубина — 1,70 м).

Гроб 14

Положај гроба: Јужни сектор, сонда II, уз источни профил; на одстојању око 1,20 м југоисточно од гроба 13.

Рака је укопана у јаки шут. Оријентација И—3 са малим одступањем према југу. Прилично добро очувани скелет већим делом је остао сакривен у профилу сонде; лежао је испружен на леђима, главом према западу, а лицем према југу. Положај руку се није могао одредити. Дубина — 1,40 м, очувана дужина — 0,64 м.

Налаза није било.

Гроб 15

Положај гроба: Јужни сектор, сонда IIa, изнад просторије 24; око 2,50 м јужно од гроба 16.

Гробна рака се не запажа у јаком шуту. Оријентација: И—3. Скелет је доста слабо очуван, вероватно женски, а лежао је на леђима, главом на запад, са рукама дуж тела. Недостају: лобања, кости десне руке и ребра. Дубина је 1,14 м, очувана дужина — 1,54 м.

Налази: ван гроба, али у истом нивоу са њим, нађена је стаклена наруквица мрке боје са ребрастом површином (сл. 3, п; Т. IV, 5).

Гроб 16

Положај гроба: Јужни сектор, сонда IIa, изнад просторије 24; око 2,5 м северно од гроба 15.

Гробна рака се не примећује у шуту. Оријентација: И—3. Мушки скелет, донекле поремећених костију, средње очуваности (недостаје део карлице, десна нога и део руке) био је положен главом према западу, са рукама мало савијеним у лактовима. Дубина — 1,07 м, дужина — 1,70 м.

Налаза није било.

(Гробови бр. 17—19 припадали су ранијој римској некрополи, која је била на истом простору, али испод темеља зидова.)

Гроб 20

Положај гроба: Јужни сектор, сонда III, јужно проширење, уз јужни профил.

Не види се гробна рака. Оријентација и положај скелета су нејасни, јер је овај потпуно дислоциран. Очуване су кости: лобања, вилица, кључна кост, лопатица, неколико ребара и пршљенова кичме и једна надлактица. Дубина — 1,66 м.

Гроб 21

Положај гроба: Источни сектор, сонда VII, у близини ступца XXXIX д.

Гробна рака се не примећује у шуту. Оријентација: И—3. Скелет је женски, веома добро сачуван, лежао је на леђима, главом према западу, са левом руком испод тела, а десном савијеном и положеном на карлицу. Пршљенови кичме су донекле поремећени. Дубина — 1,43 м, дужина — 1,73 м.

Налаза у гробу није било.

Гроб 22

Положај гроба: Јужни сектор, блок I, изнад јужног портика перистила.

Ивице раке су обложене одломцима опека и ситним камењем. (Т. II, 1). Димензије раке: дужина — 2 м, ширина — 0,70 м. Оријентација: И—3. Скелет је веома добро сачуван, недовољно јасних анатомских карактеристика (можда женски); лежао је на леђима, главом према западу (на затиљку), са испруженим рукама дуж тела (лева рука испод карлице). Дубина — 1,04 м, дужина — 1,70 м.

Налази: 1 — пар бронзаних S-наушница, са леве и десне стране главе (сл. 3, ф);

2 — сребрна карика, вероватно такође од наушнице истог типа, са леве стране (сл. 3, г).

Гроб 23

Положај гроба: Јужни сектор, блок I, изнад плочника дворишта; североисточно од гроба 22.

Гробна рака се примећује у шуту. Оријентација: И—3. Доста добро очуван дечји скелет лежи на леђима, главом према западу, а лицем окренут према југу. Положај руку није јасан, јер је већи део скелета сакривен у профилу ископа. Дубина — 1,25 м, очувана дужина — 0,56 м.

Налаза није било.

Гроб 24

Положај гроба: Јужни сектор, блок II, на одстојању 1 м источно од гроба 23.

Гробна рака се не прати у шуту, али је била делимично ограђена одломцима опека са бочних страна. Ширина раке — 0,69 м. Оријентација: И—3. Слабо очувани мушки скелет је лежао на леђима, главом на запад (на затиљку), са левом руком испруженом дуж тела и десном савијеном на карлицу. Дубина — 1,23 м, дужина — 1,80 м.

Налаза није било.

Гроб 25

Положај гроба: Јужни сектор, блок I; 0,75 м северно од гроба 23, а 1,84 м — од гроба 22. (Т. II, 2).

Гробна рака је ограђена фрагментима опека иза главе покојника, док се испод саме лобање налази већи комад опеке. Оријентација: И—З. Добро очувани мушки скелет лежао је испружен на леђима, главом према западу (на затиљку), док су обе руке биле савијене у лактовима и склопљене на карлици. Дубина — 1,25 м, дужина — 1,85 м.

Налази: 1 — велики ковани ексер од гвожђа, између ребара и кичме (сахрањивање у ковчегу). Нема трагова дрвета од ковчега.

Гроб 26

Положај гроба: Јужни сектор, блок II, изнад источног портика; на одстојању 0,81 м источно од гроба 24.

Гробна рака је овичена опекама са страна (ширина раке — 0,63 м). Оријентација: И—З. Прилично слабо очувани мушки скелет испружен је на леђима, главом према западу (на затиљку), са рукама прекрштеним на грудима. Ноге скелета су сакривене у источном профилу сонде. Дубина — 1,24 м, очувана дужина — 1,12 м.

Налаза није било.

Гроб 27

Положај гроба: Јужни сектор, сонда XI, уз северни профил.

Дно раке је испод горњег дела тела и главе покојника поплочано опекама. Веома слабо сачуван женски скелет у поремећеном стању, али се могло констатовати да је лева рука била испружена дуж тела, док је десна савијена на карлици. Дубина — 1,10 м, очувана дужина (до кључне кости) — 1,40 м.

Налази: један пар сребрних S-наушница на месту главе (која није откривена) (сл. 3, х).

Гроб 28

Положај гроба: Јужни сектор, блок I, уз северну ивицу ископа.

Гробна рака је овичена опекама са страна. Оријентација: И—З. Доста слабо сачувани мушки скелет, у поремећеном стању, испружен је на леђима, главом према западу, са рукама савијеним на карлици. Дубина — 1,30 м, дужина — 1,80 м.

Налази: 1 — гвоздени ковани ексер (од сандука ?), нађен између ребара са леве стране;

2 — фрагменти бронзаног лимма, код карлице.

Гроб 29

Положај гроба: Јужни сектор, сонда XI, уз зид XLI; јужно од гроба 27.

Гробна рака се не запажа у шуту. Скелет је веома поремећен, кости разбацане. Према положају лобање, оријентација је главом према западу. Дубина — 1,74 м, дужина — око 1,85 м.

Налази: бронзана S-наушница (сл. 3, и).

Гроб 30

Положај гроба: Јужни сектор, блок II, југоисточни део портика. Гробна рака се не примећује у шуту. Оријентација: И—З. Добро очувани женски скелет лежао је главом према западу (глава на потиљку), са рукама испруженим дуж тела, само је десна рука мало савијена у лакту према карлици. Дубина — 1,40 м, дужина — 1,60 м.

Налаза није било.

Гроб 31

Положај гроба: Источно проширење сонде IIa, изнад зида LXVI; око 2 м северно од гроба 32.

Гробна рака се не примећује. Оријентација: И—З. Слабо сачувани скелет (можда мушки) доњим делом тела је остао сакривен у профили ископа. Покојник је лежао на леђима, главом према западу (на затиљку), док је положај руку нејасан. Дубина — 1,20 м, очувана дужина — 0,60 м.

Налаза није било.

Гроб 32

Положај гроба: Источно проширење сонде IIa; гроб је делимично прекривен остацима потковичасте пећи, а једним делом је у профили ископа (Т. II, 3).

Гробна рака се не примећује у шуту, али је са страна озидана вертикалним опекама. Гроб је откривен на површини 0,42×0,62 м; оријентисан је у правцу И—З. Прилично слабо сачувани дејчи скелет лежао је главом према западу (на затиљку). Дубина дна гроба, такође покривеног опекама, износи 1,39 м, док су се опеке којима је мала гробница била поклопљена јавиле на дубини 1,10 м. Дужина откопаног дела скелета — 0,52 м.

Налаза у гробу није било. На одстојању око 1,50 м јужно од гроба 32 на дубини 0,82 м откривено је сахрањивање животиње (можда овца ?), в. Т. II, 4.

Гроб 34

Положај гроба: Јужни сектор, сонда XII, северни део.

Гробна рака се не запажа у шуту. Веома је добро очуван скелет, вероватно женски, који је лежао испружен на леђима, главом према западу, а лицем према југу, са десном руком савијеном у лакту и положеном на стомак, док је лева била испружена дуж тела. Дубина — 1,20 м, дужина — 1,70 м.

Налаза није било.

Гроб 35

Положај гроба: Јужни сектор; блок III, изнад канала X—X.

Изнад гроба су се нашле опеке распоређене у косом слогу, за које није сасвим јасно да ли су припадале гробној конструкцији или су пак део грађевинског шута. Оријентација: И—З. Скелет средње очуваности, вероватно женски, био је испружен на леђима, главом према западу, а лицем према северу. Лева рука је била испружена дуж тела, а десна је савијена на трбуху. Кости ногу су сломљене. Дубина — 1,40 м, дужина 1,38 м.

- Налази:* 1 — пар сребрних S-наушница, десно и лево од главе (сл. 3, к; Т. IV, 3);
2 — бронзани римски новчић (Константин).

Гроб 36

Положај гроба: Јужни сектор, блок III; око 1,90 м јужно од гроба 35.

Гробна рака се не запажа у шуту. Оријентација: И—З, са одступањем према југу. Доста добро очуван женски скелет са нешто поремећеним грудним кошом, као и без стопала и шака, који нису нађени испружен је на леђима, главом према западу, а лицем окренутим на југ, са рукама дуж тела. Дубина — 1,30 м, дужина — 1,55 м.

Налаза није било.

Гроб 37

Положај гроба: Јужни сектор, блок III; око 2 м североисточно од гроба 36.

Рака се не примећује. Оријентација: И—З. Сачуван је само доњи део: карлица и ноге. Дубина — 1,30 м, очувана дужина — 1,0 м.

Налаза није било.

Гроб 38

Положај гроба: Јужни сектор, сонда I, изнад зида XXXIX.

Рака се не примећује у шуту; оријентација: И—З са малим одступањем према југу. Скелет је испружен на леђима, главом на запад. Дубина — 1,20 м, дужина скелета — 1,60 м.

Налаза није било.

Гроб 39

Положај гроба: Јужни сектор, сонда I, на простору између зидова XL и XLII; око 1,50 м југоисточно од гроба 38.

Гробна рака се не види у шуту. Оријентација: И—З са одступањем према југу. Делимично откопан скелет (ноге су у профилу ископа) испружен је на леђима, главом према западу. Дубина — 1,40 м, очувана дужина — 0,90 м.

Налаза није било.

Гроб 40

Положај гроба: Јужни сектор, сонда I, изнад зидова XL и XLII; на одстојању 1 м северно од гроба 39.

Оријентација: И—З, са одступањем према југу. Покојник је лежао на леђима, главом на запад, док су ноге делимично сакривене у профилу сонде. Очувана дужина — 1,40 м, дубина — 1,40 м.

Налаза није било.

Гроб 41

Положај гроба: Јужни сектор I, уз источну ивицу зида XL.

Гробна рака се не примећује у шуту. Оријентација: И—З. Покојник је испружен на леђима, гла-

вом окренут на запад, са испруженим рукама дуж тела. Дубина — 1,70 м, дужина скелета — 1,50 м.

Налаза није било.

Гроб 42

Положај гроба: Јужни сектор, сонда I, непосредно уз угаони пиластар на зиду XL; око 0,70 м северно од гроба 41.

Гробна рака се не примећује у шуту. Оријентација: И—З са малим одступањем према југу. Скелет је испружен на леђима, главом према западу и рукама дуж тела, док су ноге делимично сакривене у источном профилу сонде. Дубина — 1,40 м, очувана дужина — 1,30 м.

Налаза није било.

Додатак:

ОПИС ГРОБОВА ИЗ ИСКОПАВАЊА 1958, 1959, 1960. И 1962. ГОД.

1958—1959. г.

Гроб I

Положај гроба: Зграда терми, изнад северне апсиде у просторији 1; приликом укопавања овог гроба оштећено је западно крило апсиде.

Оријентација: ЈЗ—СИ. Скелет је слабо очуван. Дубина — 0,98 м.

Налази: око скелета су констатовани трагови дрвеног сандука и два гвоздена клина.

Гроб II

Положај гроба: Зграда терми, просторија 1, код северне апсиде непосредно уз њено теме са северне стране.

Оријентација: ЈЗ—СИ. Скелет је слабо очуван, без налаза. Дубина — 1,40 м.

Гроб III

Положај гроба: Просторија I у згради терми, код северне апсиде; југоисточно од гроба II. Приликом укопавања овог гроба оштећено је источно крило апсиде.

Оријентација: ЈЗ—СИ. Дубина гроба — 1,75 м. Није било налаза.

Гроб IV

Положај гроба: V западно проширење, западно од просторије 5.

Оријентација је иста. Дубина — 1,75 м. Поред скелета је нађен сребрни прстен украшен гранулацијом и ружичастољубичастим каменом (аметист?), који је био уметнут у шестоугаону главу, фасунг (сл. 3, о).

На истом месту било је откривено још неколико скелета који нису имали прилога, а кости скелета су јако поремећене.

1960. г.

Гроб V

Положај гроба: сонда 93, сектор IV (Ул. Матије Гупца 23).

Слободно укопан гроб, приближне оријентације И—З, доста је поремећен и разорен приликом ископавања. Дубина — 1,0 м.

Налази: три фрагмента бронзаног украса.

Гроб VI

Положај гроба: сонда 102, сектор IV (Ул. Матије Гупца 39).

Гроб се појавио на дубини 1,15 м, а озидан је опекама. Димензије: 0,70 × 0,28 м, висина опека 0,28 м. Скелет је лежао на дубини 1,40 м. Оријентација: И—З, са одступањем према југу од 20°.

9. јуни 1980.

Гроб VII

Положај гроба: сонда 127, сектор IV (Ул. Матије Гупца 21). На дубини од 1,80 м, уз сами западни профил сонде наишло се на оштећени гроб, који је лежао изнад римског малтерског пода, на коме су биле поребане опеке (нису оштећене). Оријентација и положај скелета су уобичајени.

Налази: око скелета су нађени јасни трагови од дрвог сандука у коме је био сахрањен.

1962 г.

Гроб VIII

Положај гроба: Кв. Б/-5, приликом ископавања дворишта перистила.

Гроб је слободно укопан, не виде се обриси раке. Оријентација И—З са малим одступањем према југу. Скелет средње очуваности лежао је главом на запад, са рукама прекрштеним испод груди.

Налази: у гробу је нађено више животињских костију — испод левог колена, плећка говеда, код леве руке — преломљена вилица телета, а поред ногу још једна животињска кост.

UDK: 72.033.2 : 726.84

NECROPOLE MEDIEVALE A SREMSKA MITROVICA

MAJA PAROVIĆ-PESIKAN, Arheološki institut, Beograd

La nécropole slave a été découverte en 1968 et 1969, lors des fouilles de la ville de l'époque romaine tardive (localité 4). La nécropole qui occupait une assez grande surface, a été systématiquement fouillée sur une surface de 500 m² (fig. 1 et 2). Certaines tombes étaient constatées plus tôt (1958, 1962), alors qu'en 1963 on a découvert une tombe avec six exemplaires de boucles d'oreilles en S. Cette nécropole comprend un grand pourcentage de femmes et d'enfants inhumés. Les tombes sont disposées en rangées successives et il semble que leur densité augmente vers l'ouest et le nord-ouest.

Le creusement se faisait dans une couche de plâtras, en majeure partie à une profondeur de 1,10 à 1,40 m., exceptionnellement à une profondeur plus grande atteignant 1,60 à 1,70 m. Au cours des fouilles de 1968 et 1969 on a analysé 33 tombes au total, ainsi que 5 tombes du sondage I, dont la disposition et la profondeur étaient identiques aux autres tombes de cette nécropole. Ce nombre était réparti comme suit: 12 inhumations d'hommes, 9 de femmes, 5 d'enfants et 7 de caractéristiques anatomiques insuffisamment distinctes. Tous les inhumés sont couchés sur le dos, la tête tournée vers l'ouest avec des écarts plus ou moins grand vers le sud. Dans la majorité des cas, les bras sont pliés sur le bassin ou sur le ventre, et parfois, une seule main est pliée, alors que l'autre est allongée le long du corps. Dans trois cas d'inhumations d'hommes, les bras étaient croisés sur la poitrine (tombes 10, 11, 26). Dans deux tombes, les squelettes avaient les deux bras allongés le long du corps (tombes 5 et 36).

Les constructions funéraires sont très primitives, l'intervention majeure était réduite au pavement complet ou partiel du sol de la fosse tombale ce, au moyen de petits morceaux de pierre et de brique pris dans les ruines. Dans quelques tombes on a constaté des briques et des moellons sur les parois de la fosse, et dans la tombe 35 les briques étaient posées au-dessus du défunt. Ce n'est que dans la tombe 32 qu'on a constaté une construction funéraire exécutée avec soin, en briques dressées verticalement et dont le sol est pavé (T. II, 3). Dans certains cas, une brique ou un morceau de dalle de pierre se trouvait sous la tête du défunt (tombes 5, 6, 25, 27). La brique romaine anthropomorphe, de facture grossière (T. II, 5), employée comme spolia et qui, à l'origine, se trouvait probablement au chevet d'une des tombes (trouvée entre les tombes 25 et 28), représente une trouvaille intéressante. Ce genre de constructions funéraires primitives a été constaté dans plusieurs nécropoles slaves de notre pays: Donjičko brdo près de Kragujevac, Lešje près de Paraćin, Veliki Gradac près de Donji Milanovac ainsi que dans certaines nécropoles de la Serbie est.

Rares sont les vestiges d'inhumation dans des cercueils de bois, à l'exception d'une des tombes, découvertes en 1958, dans laquelle on a constaté des traces de bois et deux grands clous de fer. On a trouvé aussi des clous forgés semblables, dans les tombes 25 et 28.

Dans quelques tombes, on a constaté des os d'animaux: dans la tombe 8, le pied d'un cheval; dans le remblai de la tombe 10, deux grands coquillages et dans une excavation particulière de la tombe 13, les

ossements d'une vache. L'enterrement de la partie supérieure du corps d'un animal domestique de moindre taille (brebis?) — un peu plus loin de la tombe 32 — est particulièrement intéressant (T. II, 4).

Le mobilier funéraire, découvert dans 15 tombes, est composé surtout de parures, en premier lieu, de boucles d'oreilles. En outre, on a trouvé des fragments de couteaux de fer (fig. 3, c) des ardillons de ceinturon de bronze et de fer (fig. 3, m, l), des anneaux de fer (fig. 3, b) ainsi qu'un mors de cheval, de fer (fig. 3, d) et une pointe de flèche à trois ailerons à épine (fig. 3, a). Dans cinq tombes on a trouvé de la monnaie: deux monnaies hongroises d'argent (tombes 4 et 12), alors que autres sont des monnaies romaines de bronze (tombes 5, 6, 35).

Parmi les boucles d'oreilles de la nécropole de Sremska Mitrovica, 11 exemplaires appartenant au type S, 3 sont d'argent et les autres de bronze (fig. 3, 2 — k). Certaines sont de très petites dimensions, comme celles des tombes 2, 3, 22, alors que la boucle d'oreille de la tombe 9 est sensiblement plus grande (T. IV, 1). Une paire de boucles d'oreilles d'argent de la tombe 35 (T. III, 3), ainsi que la boucle d'oreille de bronze de la tombe 9 avaient un chaînon de fil assez gros dont le bout aplati en bande est enroulée en spirale. Ce type de boucle d'oreille qui se rencontre fréquemment dans les localités du X—XIIe siècle est beaucoup plus fréquent sur le littoral adriatique et en Dalmatie que dans le territoire de la Serbie, où il n'est connu jusqu'à présent, que des nécropoles à Brestovik, Mirijevo et Donja Toponica.

La plus importante trouvaille de la nécropole médiévale à Sremska Mitrovica est représentée par trois boucles d'oreilles byzantines de la tombe 2 (T. III, 1—3), dont deux, représentent une paire de grandes boucles d'oreilles en forme de grappes et la troisième appartient à un type, jusqu'ici, inconnu. Ces trois boucles d'oreilles sont ornées de granules fins et représentent des exemplaires de luxe importés de Byzance. Aux boucles d'oreilles en forme de grappe, il manque la grappe inférieure, aux granules plus gros, qui, dans ce genre de boucle d'oreilles, se trouvent d'habitude sous le cône de fil tors enroulé. La troisième boucle d'oreille de luxe de cette tombe possède un chaînon de gros fil d'argent auquel sont attachées trois petites grappes de granules. Les grappes latérales sont faites de granules, alors que la centrale est faite de granules plus gros. Ce type de boucle d'oreilles de luxe n'a pas d'analogies directes. Une certaine ressemblance avec la boucle d'oreille de Mitrovica apparaît dans les boucles d'oreilles à chaînon ouvert, ornée seulement d'une grappe de trois granules, qui proviennent d'une nécropole bulgare (Kjulevča), ainsi

que les boucles d'oreilles de la nécropole à Boleradica (Brno), et qui, à part l'ornement granulé, ont deux boucles de côté. Dans les deux cas, les boucles d'oreilles sont de bronze et non d'argent, ce qui pourrait amener à conclure que les boucles d'oreilles de Bulgarie et de Tchécoslovaquie sont des variétés d'un type dont la boucle d'oreille de luxe de la tombe 2 de Sremska Mitrovica est un exemple. Les trouvailles de boucles d'oreilles d'argent en forme de grappe sont d'ailleurs fréquentes dans la région de la Slavonie et de Srem (Batajnica, Vukovar, Surduk, et une trouvaille fortuite à Sremska Mitrovica) et le sont surtout dans le bassin danubien et dans les régions du sud de la Serbie: Braničevo, Kostol, Veliki Gradac, Donjičko Brdo, Niš, Lešje, Brza Palanka. Ce qui est important c'est que les trouvailles de Batajnica et de Lešje sont précisément datées grâce à la monnaie.

Parmi les parures de luxe, figure aussi la bague d'argent, ornée de filigrane et de granules (fig. 3, o), avec une plaque circulaire et un chaton sexagonal dans lequel est sertie une pierre précieuse (améthiste?). Cette bague de forme et de façon exceptionnellement belles n'a, elle non plus, d'analogies directes, quoique l'apparition de bagues de luxe dans les tombes du XIe et du XIIe ne soit pas rare. La bague granulée de Krugača ainsi que la bague d'argent de Jagodin Mala à Niš lui sont les plus proches, mais le chaton et l'ornementation de l'anneau de ces deux bagues sont différents. Nous trouvons certaines ressemblances avec la bague granulée de Loveč en Bulgarie ainsi qu'avec la bague de bronze de la nécropole de Halimba en Hongrie. D'après ces analogies, la bague de luxe d'argent de Sremska Mitrovica peut être datée de la période du XIe à la deuxième moitié du XIIe siècle.

En outre, nous attirons l'attention sur un autre chaînon d'argent de la tombe 12 (T. III, 4) qui a été daté, grâce à la monnaie d'argent, de la première moitié du XIIe siècle. Ce type de chaînon est particulièrement abondant dans la nécropole de Halimba, et en Yougoslavie, il est connu de la nécropole de Lovćenac.

Parmi les phénomènes intéressants de cette nécropole, citons l'inhumation avec le mors de cheval (tombe 6, où on a constaté aussi un couteau de fer). Des tombes de ce genre ont été trouvées dans la grande nécropole à Batajnica, où on a constaté trois tombes avec le harnais complet et on rencontre aussi des enterrements de crâne, comme dans une tombe à Sremska Mitrovica. Puisque la nécropole de Batajnica est datée de la fin du XIe siècle, grâce aux monnaies hongroises, il est très probable que la période d'inhumation dans la nécropole médiévale de Sremska Mitrovica peut être limitée à la fin du XIe et au XIIe siècle.

1

2

3

4

5

1. Гроб 4; 2. Гроб 5; 3. Гроб 6; 4. Гроб 10; 5. Гроб 2, детаљ са стрелицом *in situ*. — 1. Tombe 4; 2. Tombe 5; 3. Tombe 6; 4. Tombe 10; 5. Tombe 2, détail avec pointe flèche *in situ*.

1

2

3

4

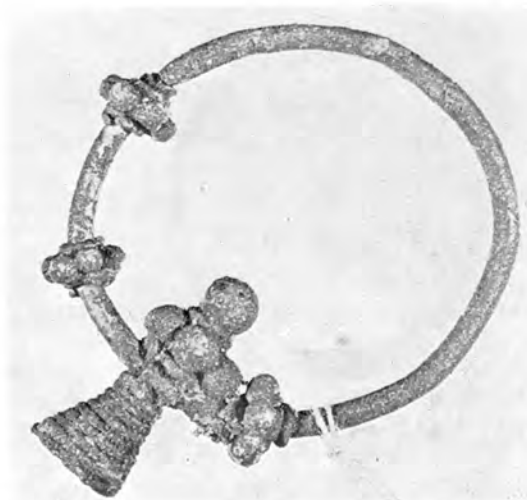

5

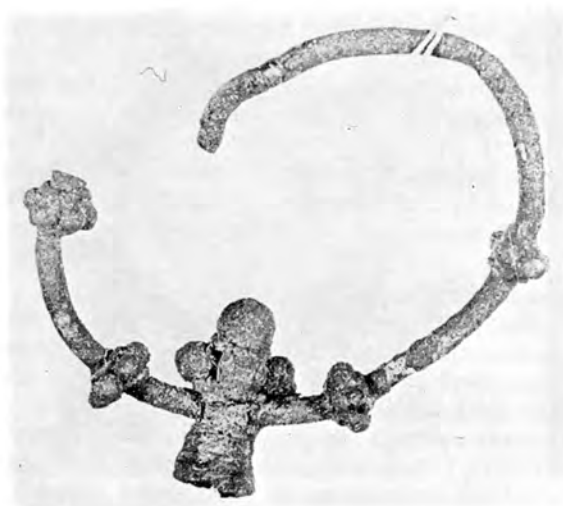
1. Гроб 22; 2. Гроб 25; 3. Гроб 32; 4. Животињско сахрањивање; 5. Антропоморфна опека. — 1. Tombe 22;
2. Tombe 25; 3. Tombe 32; 4. Enterrement d'animaux; 5. Brique anthropomorphe.

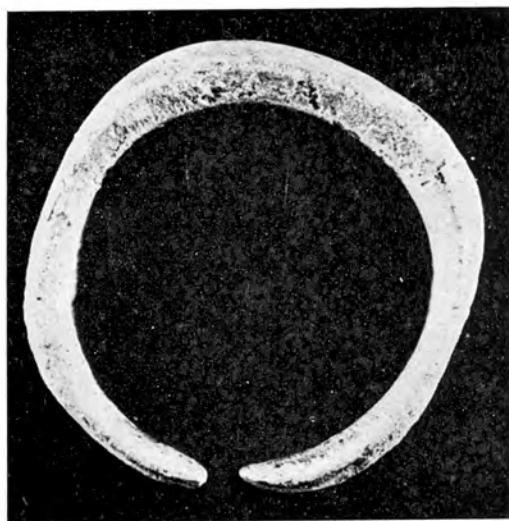
1

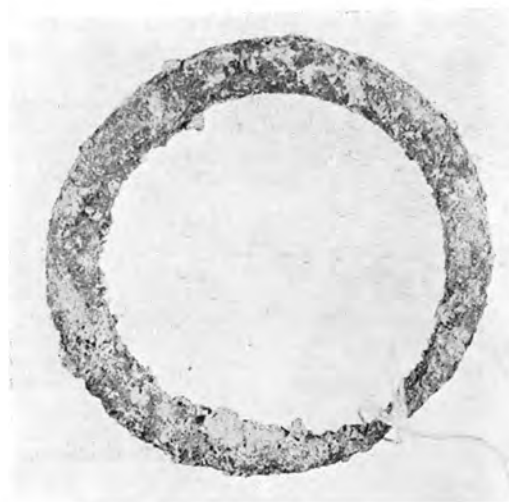
2

3

4

5

1—3. Сребрне наушнице из гроба 2; 4. Сребрна карика из гроба 12; 5. Бронзана карика из гроба 6.

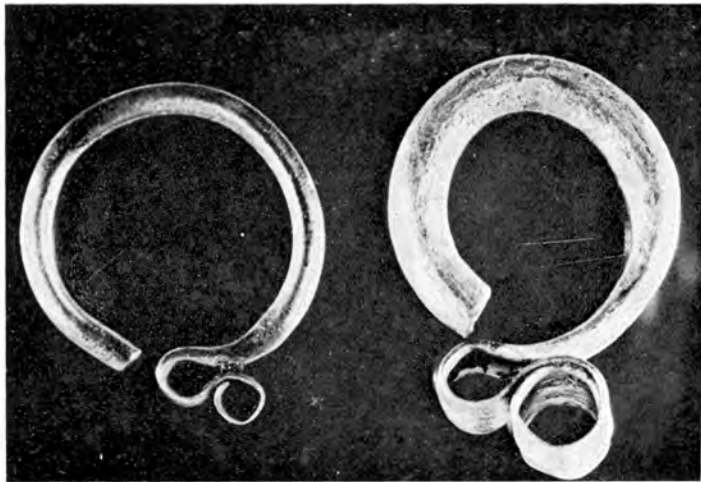
1—3. Boucles d'oreilles en argent de la tombe 2; 4. Anneau en argent de la tombe 12; 5. Anneau en bronze de la tombe 6.

1

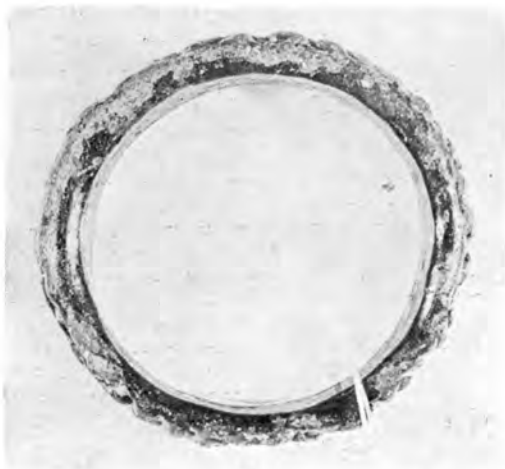
2

3

4

5

1. Бронзана наушница из гроба 9; 2. Бронзана наушница из гроба 29; 3. Пар сребрних наушница из гроба 35; 4. Бронзана наушница из гроба 2; 5. Сталена наруквица, ван гроба 15. — 1. Boucle d'oreille en bronze de la tombe 9; 2. Boucle d'oreille en bronze de la tombe 29; 3. Paire de boucles d'oreilles en argent de la tombe 35; 4. Boucle d'oreille en bronze de la tombe 2; 5. Braclet de verre, hors tombe 15.

Где је био манастир Винча у Винчи

ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Народни музеј, Београд

Време деспота Стефана Лазаревића, релативно кратко у односу на целокупан период историјског развоја српских средњовековних земаља, представља изузетно важно раздобље за проучавање историјске и, посебно, културне прошлости данашњег ужег и ширег подручја града Београда. То је време незадрживих продора Турака ка северним областима и сталног узмицања српског живља до територије деспотовине коју је Стефан Лазаревић својом мудрошћу политиком успешно одржавао.

Међу бројним становништвом које се повлачило тражећи спаса на безбеднијој територији, као и могућност даљег економског опстанка, морала су бити и многа манастирска братства. Данашње шире подручје града, а посебно падине Космаја и шумом заклоњени брежуљкасти предели уз сам Београд, представљали су последња упоришта расељеним манастирима. На Космају су нам, осим Тресија у Неменикућама¹ и Павловца у Кораћици², посебно важне и значајне податке о градитељској делатности из времена деспота Стефана Лазаревића пружила археолошка ископавања Кастаљана³. Деспотовом времену, недалеко Београда приписује се и црква манастира

св. Христифора у Мислобину.⁴ Овом времену, народна традиција приписује и неке друге манастире, а између осталих и Винчу.

Осим што се по народном предању за манастир Винчу претпоставља да је подигнут у време деспота Стефана Лазаревића⁵, о њему се зна да је неколико пута разаран и обнављан, а последњи пут почетком XVIII века, између 1728. и 1729. године.⁶ У манастиру Винчи био је развијен преписивачки центар у XVI веку, а судећи по очуваним, овде насталим књигама, његова делатност је настављена и у XVII као и половином XIII века.⁷ Последњи пут је запуство сасвим, 1740. године.

Будући да се налазио недалеко Београда и да су се збивања око њега преплитала са догађајима око Београда, манастир Винча је заокупљао пажњу многих наших истраживача, почев од историчара преко археолога до историчара уметности.⁸ Од друге половине XIX века, њихова пажња је била подједнако усмерена како на решење питања времена настанка манастира Винче тако исто и питања његовог лоцирања. И док се

⁴ М. Бирташевић, *Манастир св. Христофора у Мислобину*, Старице XIX, 1969, 273—275.

⁵ Б. Вујовић, *Црквени споменици*, 77—80.

⁶ *op. cit.*, 78.

⁷ *op. cit.*, 79.

⁸ По природи свога посла, како у раносредњовековној збирци Народне музеја у Београду, где се чувају скоро сви случајно нађени предмети са средњовековне некрополе у Винчи, тако и ангажовањем на руковођењу систематским ископавањима средњовековне некрополе у Винчи у оквиру програма Одбора за археолошка истраживања Винче, пружила нам се прилика да све податке о Винчи и средњовековне споменике у њој — некрополи и манастиру — изнова сагледамо и проверимо. У току бављења овом темом, дошли смо до неких нових момената у вези одређивања места где се налазио манастир Винча у Винчи, које у овом раду износимо.

¹ Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда II*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда св. 13, 1973, 335—337 са напоменама.

² К. Јовановић, Две старе цркве у Космају, Старице III, 1—2, 1908, 181—183; М. Поповић, *Manastir Pavlovac u Koraćici*, *Arheološki pregled* 15, 1973, 125—127; иста у *Manastir Pavlovac u Koraćici*, AP 16, 1974, 132—133.

³ G. Marjanović-Vujović, *Kastaljan — Nemenikuće*, AP 11, 1969, 234—236; иста у *Kastaljan — Nemenikuće*, AP 12, 1970, 181—183; иста у Манастирски комплекс Кастаљан, Старице XXX, 1979, 83—87; иста у *Manastir Kastaljan*, AP 21, 1979, 160—163.

дискусија у вези његових почетака водила углавном око тога да ли је настао у време деспота Стефана Лазаревића⁹ или касније¹⁰, питање његовог убицања у оквиру насеља Винче сматрало се дефинитивно решеним подацима које је М. Васић изнео неколико пута кроз своје чланке, а посебно његовим закључцима у чланку „Старосрпски гробови око цркве манастира Винче“¹¹.

Подаци М. Васића о остацима цркве манастира Винче су најранији из 1906. године, откада датира и његово посебно и велико интересовање за праисторијско налазиште у Винчи. Бавећи се одређивањем места праисторијског насеља, одакле су мештани више година доносили вредан археолошки материјал у Народни музеј, М. Васић је био у прилици да на истом налазишту Бели Брег-Бело Брдо провери и неке друге археолошке споменике, као што су остаци средњовековне некрополе и остаци цркве манастира Винче.

Већ на основу накита који је уз праисторијске предмете стизао у Народни музеј, а посебно провером на самом терену, М. Васић је још 1906. године закључио да се на истом налазишту, изнад праисторијских слојева, налази старосрпска некропола.¹² Осим средњовековних гробова, његову пажњу приликом обиласка терена привукли су и остаци грађевине на имању Ж. Симоновића, у вези којих он, у свом чланку „Старосрпска налазишта у Србији“, а у одељку о Винчи напомиње: „На том истом месту налазе се рушевине и темељи некакве зграде, која је зидана разноликим материјалом. Како нам није познато да се на ма ком другом месту у Винчи налазе рушевине старијих грађевина, то би смо можда баш ове рушевине имали сматрати као остатке манастира Винче који је саградио деспот Стеван Лазаревић (1403—1427), о којем је манастиру говорио покојни Иларион Руварац у Старинару година IV (1887), стр. 33 и даље, а под насловом: „Судбина манастира Винче у Србији“.¹³

Неуобичајено је, да М. Васић у време када у оквиру својих интересовања и проучавања старосрпске материјалне културе будно проверава сву нашу и страну литературу у вези налаза »S«

наушница на Басату и Винчи¹⁴, и консултује сву до тог тренутка познату страну литературу која би на било који начин помогла питању решавања почетака старосрпске керамике¹⁵, превиди података из литературе о грађевинским остацима на налазишту Бакова Страна у Винчи, који је био и те како важна карика у одређивању места где би се могли очекивати остаци манастира Винче.

Очигледно је, да М. Васић, иако наводи чланак Ил. Руварца није поступио према препоруци самога писца који свој чланак „Судбина манастира Винче у Србији“ почиње управо овако: „О селу Винчи и причу о зидању манастира Винче читај у Гласнику књига XIX, 114—116 и страна 149 под Бакова Страна или Милићевићева „Кнежевина Србија“, стр. 67 и 68“¹⁶. Само тако можемо објаснити напомену М. Васића да 1906. године не постоје никакви други грађевински остаци у Винчи који би се могли довести у везу са остацима манастира Винче. Бакову Страну као место у Винчи које се по народном предању везивало за остатке манастира Винче први је прибележио А. Богић у топографском речнику Врачарскога среза. Он у атару села Винче бележи 35 назива места и вода, међу којима и Бакову Страну за коју каже: „Бакова Страна, брдовито мјесто у атару села Винче на источној страни под шумом кленовом и липовом. Приповиједају да је овђе био манастир, коме се и сада познаје мјесто по зидинама; па су га Турци порушили и покљали у њему неколико бака“¹⁷. Десет година после Богића, његове податке о Баковој Страни преузима М. Милићевић које прерађује својим речима: „Бакова Страна, место у атару села Винче, на источној страни под шумом кленовом и липовом...“¹⁸. Иако преноси Богићеве податке, М. Милићевић то не наводи, а у прерађивању текста са Богићевог начина казивања на свој, М. Милићевић први чини велики пропуст у вези места где се „према народном казивању, налазио манастир Винча“, када из Богићевих података о Баковој Страни изоставља податак да је Бакова Страна „брдовито мјесто“. Други Милићевићев пропуст у вези података о месту где је био манастир Винча је и тај што осим Бакове Стране не проверава остале топографске називе места које у Винчи набраја Богић. За ближе одређивање места манастира, а посебно конфигурације места, исто колико помен Бакове Стране, важан је и Богићев

⁹ Р. Љубинковић, *Манастир Винча*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, 1956, 145; Б. Вујовић, *Црквени споменици*, 77—80.

¹⁰ Ј. Ковачевић, *Словенске и српске старине у Винчи и манастир Винча*, Музеји 3—4, Београд 1949, 114—127.

¹¹ М. Васић, *Старосрпски гробови око цркве манастира Винче*, Прилози за језик и књижевност XVIII, 1938, 366—374.

¹² М. Васић, *Старосрпска налазишта у Србији*, Старинар I, 1906, 56 са нап. 9.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid. стр. 74—76 са напоменама и стр. 85—88 са напоменама.

¹⁵ Ibid., стр. 76—85 са напоменама.

¹⁶ Ил. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, Старинар IV, 1887, 33.

¹⁷ А. Богић, *Опис Врачарскога среза*, Гласник Српског ученог друштва XIX, 1866, 115, 149.

¹⁸ М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 67—68.

податак о месту Звонара за који он бележи: „Звонара, бреговито мјесто у атару села Винче на источној страни. Казују да је тамо имала звонара оном манастиру што је био на мјесту, које се зове Бакова Страна“¹⁹.

Чињеница је, да од времена првих записа о Баковој Страни по А. Богићу 1866. године и преузимања ових података од М. Милићевића 1876. године нису биле учињене никакве археолошке провере на терену. Али, и поред тога, ови подаци нису смели бити ни одбачени, ни занемарени. М. Васић је био обавезан да и ове податке наведе у свом чланку из 1906. године, утолико пре, што Ил. Руварац у тексту који помиње М. Васић, при крају, наводи податке о Баковој Страни, по Милићевићу додуше, и још додаје: „Сельаци из околине знаду само да је тамо негда био манастир и може бити да вам и сада још нешто знаду нешто и причати о зидању тога манастира, који се звао Винча“²⁰. Васићево пренебрегавање података о Баковој Страни 1906. године управило је и њега, и касније истраживаче који су га цитирали, на једнострано посматрање места где се могу очекивати остаци цркве, односно манастира Винче.

На своју претпоставку из 1906. године, да би се на Белом Брегу можда могли очекивати остаци манастира Винче, М. Васић касније гледа као на чињеницу кроз коју посматра све даље промене на терену.

Тако, када је 1909. године, приликом обиласка локалитета приметно негативе темељних ровова раније констатоване грађевине на имању Ж. Симоновића, уз то још са полукружним апсидама, М. Васић сасвим сигурно ове остатке доводи у везу са основама црква из времена деспота Стефана Лазаревића. Он остатке цркве на Белом Брегу, набраја уз цркву у Смедереву и неке друге једновремене цркве, па каже: „Географски положај ове цркве манастира Смедерева одговара положају цркве манастира Винче, која је, вели се, такође задужбина деспота Стефана. У прилог томе тврђењу могу навести и податке, прикупљене на самом месту, на којем се ова црква, у Винчи, налазила. Од ње, нажалост, не постоје, данас ни темељи, јер их је сопственик земљишта, ради материјала за зидање уништио у 1909. години. Ја сам, међутим, имао прилику да видим ровове од темеља, те сам могао констатовати да је и црква у Винчи имала, споља видне, певничке апсиде. Као материјал за зидање негдашње цркве употребљени су били тесани камен и опека. Али ни то није све. Када сам, после две године закупио дотично место ради ископавања праисторијских старина, ја сам, на прилич-

ном простору око темеља цркве, нашао многе средњовековне српске гробове. Најстарији од тих гробова из доба су деспота Стефана, јер су, у њима нађени деспотови сребрни новци, међу којима је било и дотле непознатих врста“²¹.

Током првих година систематских ископавања Винче, М. Васић је пролазио кроз слојеве у које су били укопавани средњовековни гробови. О грађевинским остацима, међутим, податке налазимо само у Журналу (дневнику) за 1912. годину. Вероватно да је те године копан део терена који је обухватио простор око раније искрчене грађевине, јер М. Васић два пута, веома сумарно додуше, бележи у дневнику да су нађени остаци: „зида зиданог ломљеним каменом и кречом... на koti од 0,48 и висине 0,10 м и поред њих фрагменти римских кукаша...“ у дневнику су најпре забележени подаци да су скелети налажени око и између зидова, а затим, нешто касније и да су костури налажени и испод зидова у нареду.²²

Свој коначни закључак о месту где се налазио манастир Винча, М. Васић доноси у напред поменутом чланку „Старосрпски гробови око манастира Винче“ који је, додуше писан доста дуго после ископавања која су пружио податке о остацима средњовековне некрополе и грађевинским остацима (од 1911. и 1912. до 1938). У овом чланку М. Васић наводи податке М. Милићевића о Баковој Страни, наводи и неке податке Ил. Руварца који се односе на обнове манастира Винче, међутим и поред тога, он у наставку ових навода закључује: „Назив локалитета „Бакова Страна“ није више био познат у 1908. години, када сам извршио прво пробно ископавање праисторијских старина на томе локалитету. Тада су мештани села Винче тај локалитет звали „Бели Брег“. Назив је постао услед боје, Дунавом порушене, високе терасе леса („Loess“), на којој се налазило праисторијско насеље и на којем је, у XV веку, сазидаана црква манастира Винче“²³. Нешто даље у тексту, када говори о конфигурацији терена који је брежуљкасти облик добио дугим коришћењем за становање у праисторији, М. Васић ову хумку на Белом Брегу назива Бакова Страна. Сматра да је хумка у време деспота Стефана Лазаревића била неоштећена као и у време последње обнове манастира 1727—1729. године. По њему, до јачег обрушавања хумке дошло је 80-тих година XIX века изградњом одбрамбеног насипа на левој обали Дунава²⁴. Сасвим је јасно да М. Васић није осим Ил. Руварца и М. Милићевића користио и А. Богића. Јер да јесте, не би

¹⁹ А. Богић, *Опис*, 158.

²⁰ Ил. Руварац, Судбина манастира Винче, 39.

²¹ М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1929, 158.

²² М. Васић, Журнал за 1912, стр. 8 и 10.

²³ М. Васић, *Старосрпски гробови*, 367.

²⁴ Ibid.

могао олако прећи преко изгледа „брдовитог мјеста“ Бакове Стране ни „бреговитог мјеста“ Звонаре. А као што смо напред показали М. Милићевић је овај податак уз Бакову Страну изоставио а Звонару уопште није навео, те је користећи само њега, М. Васић могао да дозволи себи повезивање Бакове Стране са Белим Брегом и да из тога изводи закључке. На основу увида у стање на терену, М. Васић је закључио да темељи цркве нису били дубљи од најдубље укопаних гробова (од 0,25 до 1,50 м), а на основу растреситог слоја у који је била изидана, црква по њему није била пространа а ни нарочито висока. Црква је била зидана каменом, опеком и малтером²⁵.

Ивица обронка терена према Дунаву, била је по М. Васићу 1908. године од црквених темеља удаљена за 10 до 15 метара. На основу овога податка а уз помоћ Васићеве ситуације терена из 1912. године, можемо да покушамо да одредимо место где су се налазили остаци темеља цркве на Белом Брегу. У Журналу за 1912. годину забележено је да су остаци зидова зиданих ломљеним каменом и кречом нађени у квадратима GH8. Што би нането на ситуацију из 1912. године, изгледало од прилике као на нашој слици бр. 1.

Могућност да покушај лоцирања остатака цркве на ситуацију М. Васића проверимо на терену указала нам се наставком систематских ископавања на Белом Брегу. У оквиру настанка систематских ископавања праисторијске Винче, посебна пажња је обрађена на систематско истраживање средњовековне некрополе. Праћењем слојева на терену и одређених појава у њима, забележили смо веома важне податке у вези ранијих грађевинских остатака на овом налазишту.

Током радова у 1978.²⁶ и 1979.²⁷ години, ископавало се на површинама које су се надовезале на оне копане од стране М. Васића а на земљишној парцели истог власника Ж. Симоновића. У дугом временском прекиду између првих ископавања и новог наставка дошло је до извесних обрушавања профила, међутим важно је то, да су нова истраживања настављена у линији терена коју је започео М. Васић 1911. и 1912. године а на којој је 1906. запазио остатке грађевине а 1909. године констатовао да су ти остаци представљали остатке цркве манастира Винче. При скидању хумусног слоја кроз који су углавном укопаване гробне раке средњовековног гробља коришћеног за сахрањивање у времену од XII до XV века, у оквиру новопостављене квадратне мреже а у блоковима DII 3, 4; DIII 1, 2, 3, 4; EIII

1, 2, 3, 4; EII 3, 4; FIII 1, 3; FIV 1 запажено је присуство камена. Камене је било расуто без неког одређеног реда и није било везано за остатке зидова. То су били комади ломљеног кречњака, доста лошег квалитета и без трагова малтера. Уз камење, појединачно, а на једном месту и у групи, налажени су комади опека, и то увек само комади римских тегула. Уклапање новопостављене квадратне мреже на стару квадратну мрежу М. Васића дозвољава нам да приметимо да је најјача концентрација камена при новим ископавањима констатована одмах под површином, у блоковима D III и D II, E III и E II као и F III и F II. Нови блокови у којима су нађени камен и комади римских тегула нису сасвим уз место где је М. Васић запазио остатке зидова за које је сматрао да представљају последње остатке цркве. Али ипак можемо закључити да камење и комади римске опеке налажени при ископавањима 1978. и 1979. године, представљају последње остатке грађевинског материјала развученог до наведених блокова нове квадратне мреже (сл. 1).

Око грађевине коју је идентификовао са црквом, М. Васић је налазио велики број гробова о чему је писао, као што смо напред цитирали, најпре у Жичи и Лазарици, а касније и опширније у чланку Старосрпски гробови у Винчи. У овом последњем, он је напоменуо да је највећа концентрација гробова била на западној, јужној и источној страни цркве.

Важно је међутим, да током својих истраживања, као и касније кроз своје чланке, М. Васић никада не помиње друге грађевинске остатке, осим остатака цркве. Иако је сматра црквом манастира Винче, он цркву посматра само у оквиру гробова, па у чланку о старосрпским гробовима каже: „Црква је, вероватно у доба 1403—1427. била подигнута на врху саме хумке и била је видна са свију страна. Такво стање овог локалитета морало је постојати и при последњој обнови цркве у 1728—1729. години, јер се, наравно, не би обнављала зграда, којој прети тако блиска опасност од рушења“.²⁸

Међутим, у оквиру обновљеног манастира почетком XVIII века било је осим цркве и других пратећих објеката како сазнајемо из траката последњег обновитеља манастира, монаха Пајсија и нешто касније преко извештаја егзарха Максима. Осим за манастирске зграде, они пружају податке и о месту где је манастир обновљен, а који изглед не одговара терену непосредно уз обалу Дунава.

Можда није на одмет ни овом приликом поновити већ више пута цитиране податке, да је

²⁵ Ibid, стр. 388.

²⁶ G. Marjanović-Vujović, *Srednjovekovna nekropola u Vinči*, AP 20, 1978, 129—130.

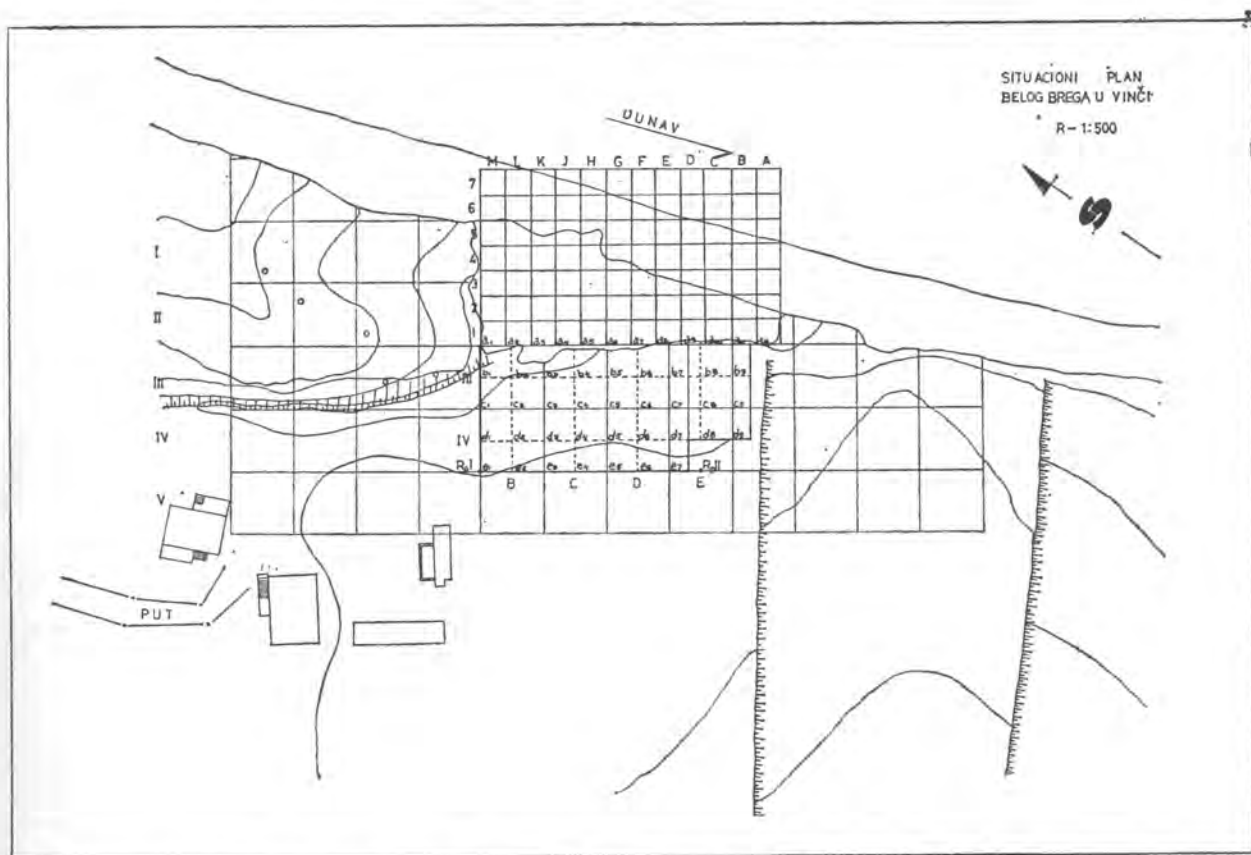
²⁷ G. Marjanović-Vujović, *Srednjovekovna nekropola u Vinči*, AP 21, 1979, 160—163.

²⁸ М. Васић, *Старосрпски гробови*, 368.

монах Пајсије, Грк пореклом, на своме путу из Русије стигао у Београд 1727. године носећи са собом чудотворну икону Богородице. Сместивши чудотворну икону привремено у београдску Саборну цркву, Пајсије је тражио најпогодније место у коме би се она трајно чувала. Његово тражење је било завршено када је на удаљености 2 сата од Београда, у селу Винчи нашао одавно разорену, запустелу и шумом обрасту цркву²⁹. Из

манастира и његовим добрима поднео је опширан извештај београдском Митрополиту. Из овог детаљног извештаја, можда, пре пописа или инвентара појединачних манастирских зграда и свега онога што се у њима налазило, можемо да реконструишемо комплекс обновљеног манастира Винче у првој половини XVIII века.³¹

Осим цркве коју је обновио Пајсије у дрвету, егзарх Максим је забележио и новозапочету

Сл. 1. Винча, Бели Брег. Стара квадратна мрежа М. Васића и нова квадратна мрежа са ископавања 1978. и 1979. године. — Fig. 1. Vinča, Beli Breg. Ancien quadrillage de M. Vasić et nouveau quadrillage des fouilles de 1978 et 1979.

његовог трактата о обнављању манастира сазнајемо да је црква у времену од 1728—1729. обновљена и да је 2. јула 1729. године освећена као црква св. Богородице. Према подацима самога Пајсија, поред цркве, оспособљене су још и трпезарија, мађупница, звонара а затим и ћелије.³⁰

Непосредно после обнављања живота у манастиру, године 1733. манастир Винчу обишао је егзарх Максим. О својој посети и увиду у стање

цркву која је грађена каменом и још била недовршена³². Са десне стране цркве, у брду, налазио се звоник од дрвета са два мала звона. Звоник је служио и као чардак.³³ Ту је била и трпезарија зидана од камена, са подрумом и спратом.³⁴ Уз

³¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације*, Споменик СКА LI, 1913, 163—167.

³² Ibid., стр. 165.

³³ Ibid., стр. 165—166.

³⁴ Ibid., стр. 165.

²⁹ Ил. Руварац, *Судбина манастира Винче*, 36—37.

³⁰ Ibid., стр. 37—38.

трпезарију налази се ћелер од камена, на свод³⁵. До трпезарије била је смештена и манастирска кухиња са великим огњиштем, зидана блатом и покривена дрветом.³⁶ Више трпезарије била је пекара са фуруном од цигала, зидана на исти начин као кухиња.³⁷ Више бунара, са горње стране налазиле су се ћелије-конач. Између две прве ћелије била је мања кухиња са оцаком од дрвета. Друга ћелија имала је пећ од турских каљева као и четврта, а трећа ћелија је служила као учioniца³⁸. Изнад ћелије била је ковачница, укопана у земљу³⁹ а испред ћелија се налазио бунар за који је егзарх Максим забележио да је из старих дана и да су га ископали пређашњи становници манастира.⁴⁰ Потврду о старини бунара у манастиру Винчи налазимо и у запису на једном од минеја који је заједно са неким другим књигама, као и иконом Богородице, био пренет у манастир Кувездин пред последње паљење манастира Винче. У минеју за Новембар записано је да је 1577. године један од монаха, Герасим, ископао бунар.⁴¹ Изнад бунара направљен је био дрвени трем са асталом и клупама за седење⁴² а у дну манастира налазио се амбар дрветом покривен.⁴³

Значи збрајањем манастирских зграда које у свом трактату помиње монах Пајсије, са манастирским зградама које је у своје извештају забележио егзарх Максим, обновљени комплекс манастира Винче почетком XVIII века имао је следеће објекте:

1. црква у дрвету
2. недовршена црква у камену
3. дрвени звоник
4. трпезарија са подрумом, од камена
5. ћелер на свод, од камена
6. кухиња са огњиштем, блато и дрво
7. пекара са фуруном, блато и дрво
8. конач — четири ћелије, блато, дрво
9. ковачница, у земљу укопана
10. бунар
11. трем од дрвета
12. амбар

Без обзира на разлике у начину зидања и употребљеног грађевинског материјала (камен, плетер-блато, дрво, цигла), комплекс манастира Винче имао је, видели смо приличан број грађевина почетком XVIII века и њихови трагови, на месту где је манастир обновљен, морали би бити далеко видљивији и документованији него што

је то случај на налазишту Бели Брег. Осим грађевина зиданих каменом, урушене куће зидане блатом и дрветом, као и огњишта и пећи у њима, остављају веома јасне трагове у слојевима и не могу се изгубити.⁴⁴ Међутим, М. Васић је и обиласком терена пре ископавања, као и касније током својих ископавања, видео само остатке грађевине коју је идентификовао као цркву. Неке јаче доказе постојања културног слоја који је био формиран сталним коришћењем терена (животом у манастиру) као ни податке о остацима неких других грађевинских објеката на Белом Брегу, нисмо запазили ни приликом наставка систематских ископавања на овоме локалитету, у 1978. и 1979. години. На новоотвореној површини, изнад праисторијских слојева наталожен је хумус у који су затим, у средњем веку укопане гробне раке (сл. 2). На читавој површини коју је ископавао М. Васић од 1344 м², као ни на новоотвореној површини од 700 м², што укупно износи 2044 м², нису нађени други остаци који би говорили у прилог лоцирања манастира Винче на Белом Брегу. Из простог разлога што место Бели Брег није Бакова Страна. То су сасвим два различита места која су пуким случајем спојена у једно, а како је иза тога спајања стајао М. Васић, он је ауторитетом свога имена гарантовао осталим истраживачима да је питање лоцирања манастира Винче решено.⁴⁵

Бели Брег и Бакова Страна не могу бити једно исто место већ по конфигурацији терена. Ма колико да се таложењем праисторијских слојева недалеко Дунава формирао брежуљкасти терен, он никада није могао да добије такав изглед предела који би, урастао у шуму, представљао идеално и скровито место погодно за подизање манастира у XV веку. Податке о изгледу терена где је нашао остатке цркве манастира Винче даје и сам монах Пајсије када у трактату каже да су „урасли у шуму“. И егзарх Максим, мада узгред, пружа податак о терену где је обновљени манастир Винча када, говорећи о звоннику, каже да је подигнут „више цркве, у брду“. А да је запустели манастир после 1740. остао шумом заклоњен све до XIX века потврђују нам белешке А. Богића, који наводи као што смо напред навели да се зидине налазе на брдовитом и бреговитом месту. Сви ови подаци говоре за један други изглед места где је манастир Винча био подигнут и где је неколико пута обнављан. Изглед овога места се не може поистоветити са Белим Брегом чија се мада неуједначена, али

³⁵ Ibid., стр. 366.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., стр. 166—167.

³⁸ Ibid., стр. 166.

³⁹ Ibid., стр. 167.

⁴⁰ Ил. Руварац, *Судбина манастира Винче*, 34.

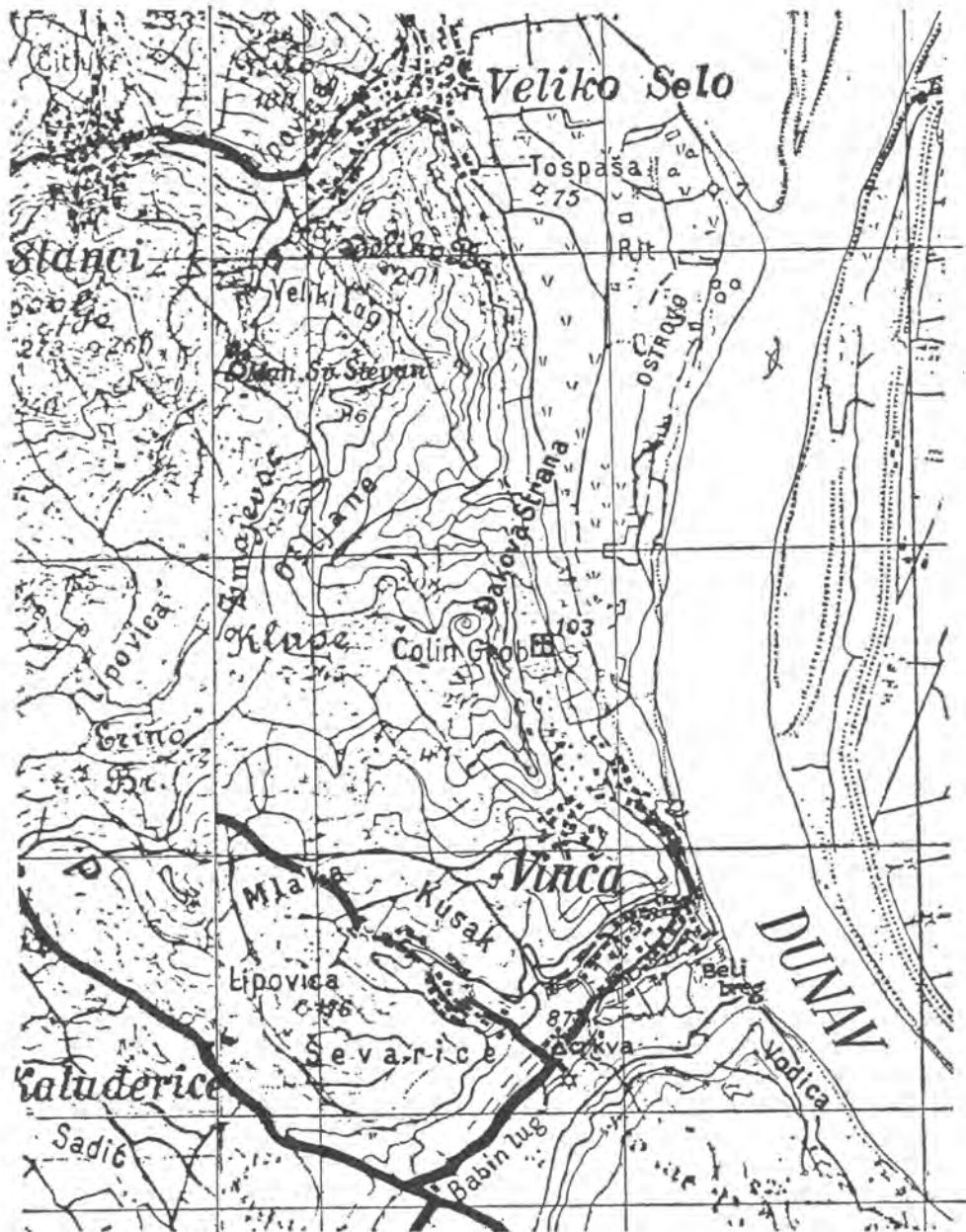
⁴¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 167.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Г. Марјановић-Вујовић, *Кућа из II половине XVII века*, *Годишњак града Београда*, XX, 1973, 201—216.

⁴⁵ Ј. Ковачевић, *op. cit.*, Р. Љубинковић, *op. cit.*, Б. Вујовић, *op. cit.*

Сл. 2. Винча, исечак из данашње карте насеља са називом места Бакова Страна.
Fig. 2. Vinča. Détail de la carte contemporaine de l'agglomération portant l'appellation de la localité Đakova Strana.

углавном равна линија завршава окомитим падом према Дунаву, ма колико удаљена од њега била. Исто тако, битне су и разлике споменичких садржаја који су карактеристични за налазишта Бакову Страну и Бели Брег. И Пајсије и егзарх Максим, као и касније А. Богић и М. Милићевић говоре само о остацима манастира. Нико од њих не помиње присуство гробова на које се морало наћи при обнављању манастира, а

што не би било пропуштено било у записаним подацима, било у усменој народној традицији. Међутим, када је реч о Белом Брегу, осим праисторијских остатака, овде су главни остаци гробови и остаци грађевина. На овоме налазишту гробови су се морали раскопавати дуго пре почетка нашег века, када су евидентирани. Велики број гробова прекопан је и током систематских ископавања М. Васића 1911. и 1912. године и на

крају, постојање велике средњовековне некрополе на Белом Брегу потврдио је наставак систематских ископавања резултатима из 1978. и 1979. године када је евидентирано 552 гроба. Утврђивање граница простирања некрополе, очекује се тек наставком систематских ископавања и отварањем нових површина. Све нас то упућује на закључак да се на Белом Брегу налазе остаци средњовековне некрополе на којој се, према резултатима истраживања у 1978. и 1979. години, сахрањивање вршило (на новоотвореној површини) у времену од XII—XV века,⁴⁶ уз обавезну напомену, да се, према предметима случајно нађеним на овој некрополи, њено трајање мора проширити како на време пре XII века тако исто и на време после XV века.⁴⁷

Овако велики број гробова, који би збрајањем поремећених скелета током ратарских радова, ископавањима М. Васића и тачно евидентираних при последњим систематским ископавањима, свакако достигао број око 1000 а можда и већи, показује да се овде ради о насеобинској некрополи коју су започели да користе најранији становници данашњег села Винче у средњем веку. На основу свега изложеног, логичније би било да је грађевина запажена око гробова на Белом Брегу својевремено пре идентификована била као гробљанска црква а не као црква манастирска.

М. Васић је остатке грађевине-цркве и гробове око ње ставио у временски распон од 1403. до 1740. године⁴⁸, с тим да је најпре била изграђена црква, а затим се око ње сахрањивање продужило све до средине XVIII века. Како повезивање остатака грађевине-цркве са манастиром Винчом, према напред изложеном, отпада, остаје да се продискутује да ли је поменута грађевина била једновремена гробовима испитаним на Белом Брегу и да ли уопште на њене остатке треба гледати као на остатке гробљанске цркве.

Још у време ископавања М. Васића 1911. и 1912. године, међу сумарним цртежима и једностраним поменима предмета налажених уз скелете, јасно је, да је било и гробова који су овде укопани још од 11. века (крст реликвијар) и 12. века (делови ниски, наруквице од увијене бакарне жице, тракасте наруквице, „S“ наушнице) те према томе датовање цркве по Васићу у почетак XV века самим тим отпада. Уколико је и настала као гробљанска црква, грађевина је морала бити нешто млађа од најстаријих гробова. Када

помиње своја запажања у вези са негативима поваћених зидова грађевине на Белом Брегу 1909. године, М. Васић говори само о бочним апсидама које тумачи као бочне певнице.⁴⁹ Међутим, из његовог излагања је сасвим евидентно, да осим бочних зидова са апсидама, он није уочио целокупну основу грађевине. Он нигде не помиње централну апсиду а основу триконхоса изводи на основу постојања „бочних апсида“. Уз то, М. Васић када говори о искривљању остатака грађевине на Белом Брегу, за коју сматра да је манастирска црква, износи да је она потпуно и трајно уништена, те повезивање ових остатака са незнатним остацима зидова на које је наишао током ископавања 1912. године, на коти од 0,48 и до висине од 10 см а све то у квадратима GN8,⁵⁰ мислимо да је немогуће, и да их треба посебно посматрати.

Током ископавања 1978. и 1979. године на одређеним деловима истраживаног терена запажено је присуство ломљеног камена и комада римских опека. Камење је налажено у групи, појединачно у слоју, или око скелета. На камење и опеку смо наилазили како у млађим гробовима (сл. 3) тако исто и у гробовима које на основу налаза сасвим сигурно можемо одредити у хоризонт сахрањивања у XII веку (сл. 4, 5). Присуство камења и комада римске опеке уз гробове не све, већ појединачне, и то мање-више груписане, може да нам укаже и на њихово присуство у слојевима кроз које су укопаване гробне раке. А то би значило да је на простору на коме се вршило сахрањивање постојала нека од раније урушена грађевина од које се расути грађевински материјал налазио уоколу. Присуство опеке уз камен на Белом Брегу запазио је и М. Васић у време својих ископавања, па чак и „римске кукаше“ што га је све навело да закључи да грађевина није била ни посебно велика а ни дубоких темеља. Помињање бочних апсида уз грађевински материјал-ломљени камен и опеку, указује нам на могућност тражења ширих аналогја са грађевинским остацима у непосредној близини Винче.

У селу Брестовику је крајем прошлог века откривена римска гробница, познатија као Вукашинова Црква.⁵¹ Гробница је датована у III в. наше ере а саграђена је од камена и опеке. Састоји се од три просторије од којих средња има бочне апсиде. Сличне основе, али без бочних апсида, констатована је још једна гробница из III

⁴⁶ G. Marjanović-Vujović, *Necropole Medievale Vinča*, *Inventaria Archaeologica*, fasc. 22, 1979.

⁴⁷ Г. Марјановић-Вујовић, Каталог случајних налаза са средњовековне некрополе у Винчи (у штампани).

⁴⁸ М. Васић, *Старосрпски гробови*, 370.

⁴⁹ М. Васић, Жича и Лазарица, 158.

⁵⁰ М. Васић, *Журнал* за 1912, стр. 8.

⁵¹ М. Валтровић—М. Васић, *Римска гробница у селу Брестовику*, *Старинар* I, 1906, 128—140; Б. Стричевић, *Брестовик — Римска гробница*, *Старинар* VII—VIII, 1958, 411—413.

века у Гроцкој на налазишту Дубочај⁵². С обзиром да је читава област уз Дунав у то време била везана за трасу римског пута Сингидунум—Виминацијум и да је била економски добро организована великим пољопривредним имањима, не би нас чудило да је гробница попут оне у Гроцкој, или још пре оне у Брестовику, била и у Винчи на Белом Брегу.

У сваком случају, питање, да ли се у оквиру средњовековне некрополе на Белом Брегу налазила једновремена гробљанска црква, или остаци неке много старије сакралне грађевине, остаје отворено. Међутим, оно што је сада сасвим јасно, то је чињеница да остаци грађевине на Белом Брегу нису имали никакве везе са остацима цркве манастира Винче. У прилог овој тврдњи, уз све напред речено, можемо да наведемо и следеће. Простор активно коришћен у оквиру манастирског комплекса не допушта такво интензивно световно сахрањивање какво је констатовано на Белом Брегу. Чак, ако је у првобитном свом служењу црква припадала насељу и служила за сахрањивање око ње, у моменту када улази у манастирски комплекс, у манастирској порти се врши само сахрањивање калуђера, као што је случај на Кастаљану.⁵³

И на крају, податак који је најважнији за раздвајање локалитета Бакове Стране од Белог Брега, а самим тим и остатака манастира Винче од остатака средњовековне некрополе, је потврда у још увек очуваној традицији код мештана Винче о постојању Бакове Стране у атару села, као и о његовој вези са манастиром Винчом. У ово смо се уверили, када смо 1967. године вршили рекогносцирање ширег и ужег подручја града Београда а у циљу провере старих и евидентирања нових археолошких налазишта. У селу Винчи, поред осталих археолошких локалитета забележили смо и Бакова Страна—Манастир—Багрењар.⁵⁴ Бакова Страна се налази на источној страни села, и то је један брег који се паралелно

са обалом, али довољно удаљен од ње, пружа у дугој линији и захвата велики простор. Прича о подизању манастира и такмичењу оца и сина је и данас позната мештанима, чак се и узвишење изнад данашњег сеоског гробља назива Звонара. Од Звонаре терен се благом косом спушта ка гробљу и тамо где почиње раван терен приликом копања ровова за темеље нових гробница вади се камен, ломљени и притесани кречњак. Присуство камена на простору уз Дунав не може бити случајно, он је овде морао бити са разлогом донет а прави разлог је подизање манастирских зграда. Имања Михајловић Живка и Благоја, као и Јовановић Божицара и Шевић Живка захватају мале парцеле које још стоје слободне од појединачних гробова и гробница. То су једине оазе где се могу очекивати остаци манастирских зграда обновљених почетком XVIII века. А прави датум настајања манастира могу да потврде само археолошка ископавања, чије ћемо резултате саопштити накнадно.

Уз све остало овде изнето што захтева раздвајање налазишта Бакова Страна са остацима манастира од Белог Брега са остацима средњовековне некрополе и праисторијског насеља, доносимо и данашњу карту села Винче, односно њен исечак, на коме се, на источној страни села налази место Бакова Страна (сл. 6). Бакова Страна се овде појављује уз још неке називе које је на источној страни села побројао А. Богић, као Кусак, Клупе и други. Занимљиво је да се и на осталим деловима села, налазе називи многих места које знамо по Богићу, као Липовица, Ерино Брдо, Шугавац, Бабин Луг и други. Међутим, ни код А. Богића, као ни на данашњој карти нема назива Бели Брег⁵⁵, мада мештани тврде да је овај назив исто толико познат и стари, као и сви остали.

⁵⁵ Приликом доношења материјала на откуп из Винче, како праисторијског тако исто и средњовековног, у инвентарску књигу Народног музеја су уписивани наизменично називи локалитета Бело Брдо и Бели Брег. Оба ова назива и данас постоје, и мештани га називају једном овако, други пут онако. Међутим, како М. Васић у вези са праисторијским налазиштем нигде не помиње назив места, а у „Старосрпским гробовима“ наводи назив места Бели Брег, то је Бели Брег званично назив локалитета а не Бело Брдо. Зато га и ми, у овом нашем чланку називамо само називом Бели Брег.

⁵² D. Војовић, *Grocka — rimska grobnica*, AP 17, 1975, 115—116.

⁵³ G. Marjanović-Vujović, *Kastaljan — Nemenikuće*, AP 12, 1970, 181—183.

⁵⁴ Евиденциона листа се налази у Документацији Завода за заштиту споменика културе града Београда, у фасцикли СО Гроцка, насеље Винча.

OU ETAIT IMPLANTE LE MONASTERE VINČA A VINCA

GORDANA MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Narodni muzej, Beograd

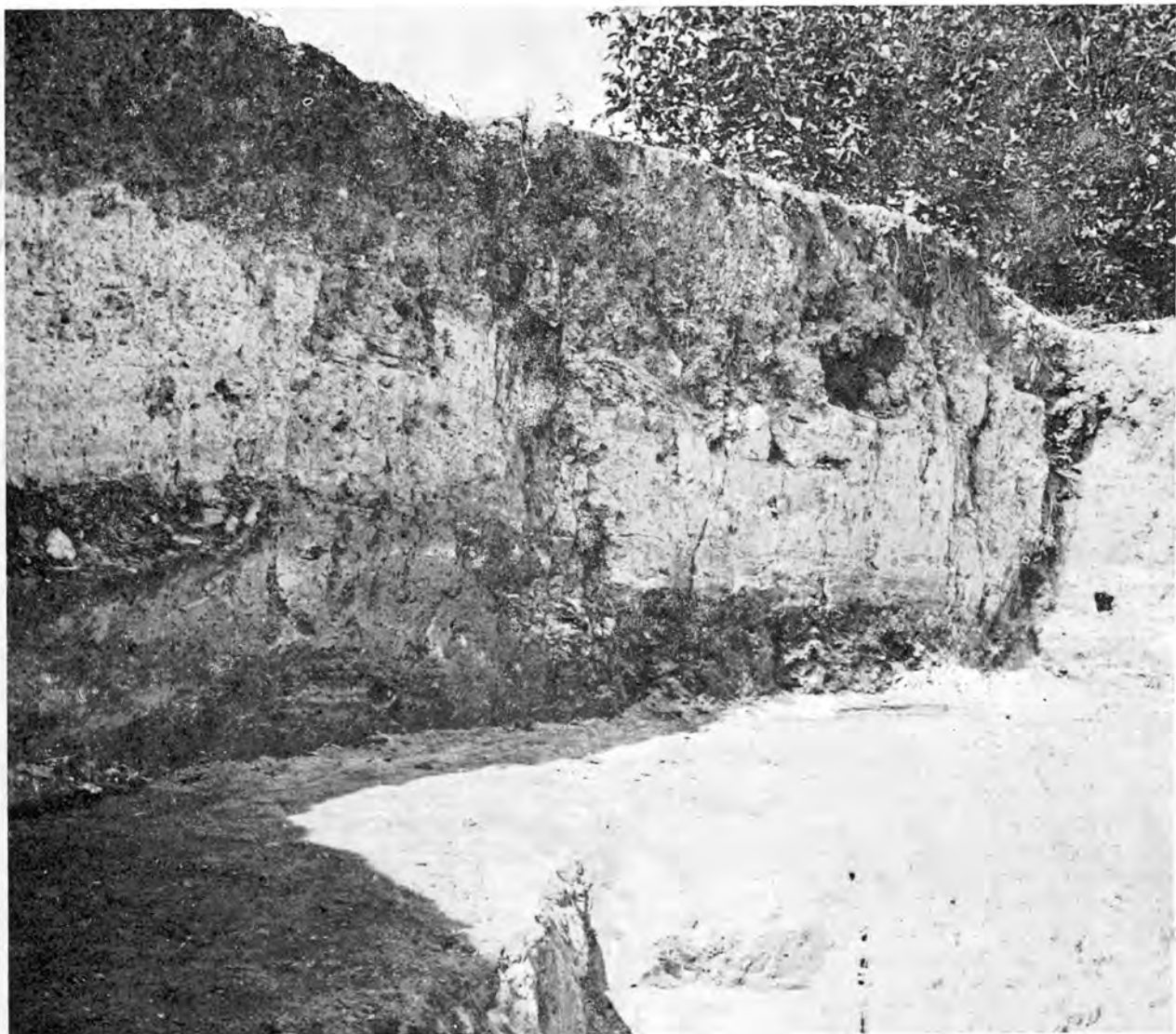
La période du règne du despote Stefan Lazarević, quoique courte, est exceptionnellement importante pour l'étude de l'histoire de la culture du passé de la circonscription de la ville de Belgrade. Parmi la nombreuse population qui fuyait les régions du sud, menacées par les Turcs, en direction des domaines du despote, se trouvait un grand nombre de confréries monastiques. Dans la circonscription actuelle de la ville, surtout sur les versants de Kosmaj et dans les zones boisées des environs de Belgrade, les moines trouvèrent un dernier refuge pour leurs monastères expatriés. De cette période, les plus connus à Kosmaj sont Tresija, Kastaljan et Pavlovac, et à proximité de Belgrade, le plus renommé entre tous est le monastère Vinča. Sa datation de l'époque du despote Stefan Lazarević n'est encore confirmée que par la tradition populaire. Le monastère Vinča, incendié par les Turcs à plusieurs reprises et chaque fois reconstruit, le fut une dernière fois au XVIIIe siècle. De l'époque de cette dernière reconstruction, il existe deux données écrites qui nous renseignent sur son emplacement et sur le nombre de bâtiments de son complexe économique. La première donnée provient du traité du moine Pajsije auquel on doit la reconstruction du monastère en vue d'assurer l'hébergement permanent de l'icône miraculeuse de la Ste. Vierge qu'il avait apportée à Belgrade. Dans son traité, Pajsije relate comment il avait découvert, dans le village Vinča, no loin de Belgrade, une église détruite et abandonnée, «noyée» dans la forêt, qu'il reconstruit en bois pour y placer l'icône de la Ste. Vierge. Outre l'église, il reconstruit aussi le réfectoire, le cloître, la cuisine et le clocher. Quelques années après le traité de Pajsije, un rapport, dressé après la visite du monastère Vinča, mentionne la reconstruction et la construction de tous les bâtiments et de tout l'inventaire qui s'y trouvait. Pour nous, ce rapport est important par l'énumération des bâtiments d'où on apprend, que le complexe monastique comprenait 12 bâtiments dont: l'église en bois, la nouvelle église en pierre, dont la construction était entamée, le réfectoire avec cave en pierre, le cellier en pierre, la cuisine, les cellules des moines, la boulangerie, la forge, le clocher, le puits, le portique en bois et la grange. Au milieu du XIXe siècle, les vestiges du monastère Vinča sont enregistrés au lieu dit Djakova Strana — dans la partie est du village, ainsi que le lieu dit Clocher où, jadis, se trouvait le clocher.

Au début de notre siècle, à l'époque où une agglomération préhistorique de Serbie est constatée à Vinča, on enregistre, au même endroit, l'existence d'une grande nécropole médiévale. Les vestiges d'un édifice, découvert à cet endroit, ont permis à M. Vasić de

constater qu'ils provenaient d'une église, et vu que dans certaines tombes fouillées en 1912 il découvrit de la monnaie du despote Stefan Lazarević, il identifia les vestiges de l'édifice aux absides latérales (déblayé entretemps par le propriétaire du domaine) à l'église du monastère Vinča. Après la conclusion de M. Vasić, et surtout la constatation suivant laquelle le toponyme Djakova Strana qui n'existait plus à Vinča en 1908, est la deuxième dénomination de la localité Beli Breg — nombre de chercheurs qui s'occupaient, ou effleuraient seulement, le thème du monastère Vinča, reprenaient les conclusions de M. Vasić.

La poursuite des fouilles à Vinča, en 1978 et 1979, ainsi que la révision de toutes les données antérieures écrites sur le monastère Vinča, nous ont permis de déterminer qu'au-dessus de l'agglomération préhistorique du site Beli Breg se trouve une nécropole médiévale qu'on peut dater, à la base des récentes fouilles systématiques, de la période du XIIe au XVe siècle. Cette datation concerne seulement les 700 m² du chantier de fouilles récemment ouvert, car suivant des trouvailles fortuites antérieures, on peut certainement s'attendre à découvrir des tombes, tant antérieures que postérieures à cette période. La poursuite des fouilles montre qu'on trouve encore des restes de matériaux de construction éparpillés sur le terrain et provenant de l'édifice antérieurement écroulé — morceaux de tuiles romaines et de calcaire concassé. Il est intéressant que dans certaines tombes, tant du XIIe siècle que des siècles suivants, on trouve, autour des squelettes, des morceaux isolés de pierre ou de brique, d'où on déduit que l'édifice, dont M. Vasić enregistra les vestiges au début du siècle et les identifia à l'église du monastère Vinča, était déjà écroulé, à l'époque où l'inhumation était en usage dans cette localité. Cela veut dire que la nécropole était située à l'endroit qui contenait les vestiges d'une architecture antérieure.

Dans le site de Beli Breg, à part les morceaux de pierre calcaire et de briques romaines dispersés, il n'existe aucun autre vestige matériel qui indiquerait une vie intensive dans le cadre du monastère. D'autre part, de nos jours, une partie du village est encore appelée Djakova Strana et un de ses endroits (au-dessus du cimetière villageois actuel) — Clocher, ce qui indique clairement que c'est là qu'il faut chercher les vestiges du monastère Vinča, reconstruit au début du XVIIIe siècle. Cette conclusion impose le partage du site Djakova Strana, comprenant les vestiges du monastère, de celui de Beli Breg, comprenant les vestiges de la nécropole médiévale, superposée à l'agglomération préhistorique.

Винча, Бели Брег. Профил са карактеристичним слојем хумуса. — Vinča, Beli Breg. Coupe avec couche caractéristique d'humus.

1

2

3

Сл. 1. Винча, Бели Брег. Гроб број 396. Сл. 2. Винча, Бели Брег, Гроб број 493. Сл. 3. Винча, Бели Брег. Гроб број 507. — Fig. 1. Vinča, Beli Breg. Tombe № 396. Fig. 2. Vinča, Beli Breg, Tombe № 493. Fig. 3. Vinča, Beli Breg. Tombe № 507.

Осврт на три иностране књиге о стећцима

АУСТРО-УГАРСКА И НАУКА О „БОГУМИЛСКИМ“ СТЕЋЦИМА

MARIAN WENZEL Abindon, Oxford
ЉУБИНКА КОЈИЋ, Београд

Пораст туристичких путовања у Југославију повећава и интересовање за њене споменике културе. Ову потребу осетили су и користе је поједини аутори и издавачи у иностранству. Тако се у последње време појављују публикације о југословенским споменицима културе у којима се, нажалост, југословенска историја уметности тумачи нестручно и погрешно.

Реч је наиме о три књиге од којих свака приказује стећке на омоту (сл. 1), а све три насловима упућују да су књиге посебно посвећене кривоверцима. Две од њих које говоре о богумилима појавиле су се у Немачкој 1977.¹ и 1978.,² док је трећа новији француски превод једне бугарске књиге³ чији је оригинал био штампан у Софији пет година раније (Примов 1970).

Све три књиге су сличне по структури али се нешто разликују по циљу. Све три се слажу да је богумилска вера настала у Бугарској у раном средњем веку одакле се, преко Србије, пренела у Босну, где је постала државна религија (Kutzli: 147—152, Roll: 75—79, Примов: 170—173). Аутори тврде да је босанска црква била у основи богумилска али не помињу факат да та црква није била нигде у домаћим изворима називана богумилском. Аутор R. Kutzli тако маштовито замишља путовање богумилства преко Србије за Босну, да чак описује како су богумили успут себи налазили посла, живописући манастире по Србији и Македонији (Kutzli: 149). Сва три аутора усвојили су као доказану идеју да је већи део народа Босне и Херцеговине припадао овој вери (Kutzli: 15, 20—22, 152—154; Roll: 123, 124; Примов: 192). Примов чак тврди да је богумилска вера била главна стваралачка сила у Босни и да је те-

шко веровати да би икаква друга сила била довољно јака да инспирише босанске стећке.

»Les archeologues et les historiens de l'art donnent des explications différents quant à l'origine de ces monuments funéraires et à l'interprétation des symboles qui ornent les *stećak*. Cependant, la plupart entre eux s'accordent à reconnaître que seule une force spirituelle puissante et révolutionnaire comme le bogomilisme ont pu inspirer de pareilles oeuvres» (Primov: 190).

По Примову и Ролу једини разлог што богумили нису подизали стећке ван Босне, налази се у чињеници што ван Босне нису смели да се сахрањују под стећке због прогањања. Могли су дакле да подижу надгробне споменике једино у Босни где је богумилство била државна религија (Primov: 189, 190, Roll: 101).

Куцлиу не смета што богумили ван Босне нису правили стећке. Он сматра да су они, у крајевима где су били прогоњени, своју стваралачку слободу и таленат могли да искажу у разним другим техникама, а нарочито сликањем фресака у Србији и Македонији (Kutzli: 149). Чудно је како Kutzli-у не смета чињеница да ти исти талентовани богумили нису сликали фреске и у Босни, већ су радили нешто сасвим друго — клесали стећке — и то у сасвим другом стилу. Углавном сва три аутора слажу се да су повољни услови у Босни били разлог за цветање „богумилске“ уметности. Све три књиге, дакле, расправљају о „богумилској уметности“ а све те расправе нису ништа друго него расправе о стећцима.

Сличан материјал који се користи у свакој књизи — подаци о развоју богумилства, његовим снажним утицајима и стваралачкој делатности богумила, комбинује се код сваког аутора на посебан начин, како би што боље служио њиховим различитим намерама.

PRIMOV даје историју распрострањања богумилства ван његовог епицентра у Бугарској. ROLL жели да опише не само богумилство већ и разне јереси у западној Европи које су спајале источне и западне религије. Једна од ових јереса се појавила првобитно у лангобардско време као група која се борила

¹ Rudolf Kutzli, DIE BOGUMILEN, GESCHICHTE, KUNST, KULTUR, Urachhaus, Stuttgart 1977, 261, 122 фотографије, 269 цртежа, 10 географских карата. — Књига је била изложена на Међународном сајму књига у Београду, октобра 1978.

² Eugen Roll, KETZER ZWISCHEN ORIENT UND OKZIDENT, J. Ch. Mellinger Verlag, Stuttgart 1978, 159, 16 табли са фотографијама, 14 цртежа.

³ Borislav Primov, LES BOUGRES, HISTOIRE DU POPE BOGOMILE ET DE SES ADEPTES, Payot, Paris 1975, 316, 1 географска карта.

за црквену реформу. Ово је била група „Патариа“ у Италији, одакле је узета реч „патарен“ која је касније у средњем веку била у употреби за назив босанске цркве (Roll: 40—50). Roll сматра да су патарени били слични катарима и да су се обе ове групе брзо повезале са богумилима.

KUTZLI намерава да прикаже историју богумилства упоредо са расправом о богумилској уметности. Истовремено то је нека врста водича за љубитеље богумила и за људе са симпатијама према вери француских катара. Зато он, уз фотографије некропола даје и путне карте са објашњењем „богумилских“ мотива.

Иако се све три књиге разликују, маркантна је још једна основна сличност која их повезује: сваки аутор прихвата тврдње разних, скорије публикованих, секундарних извора који говоре о успешном ширењу богумилства по свету и закључује да је феномен богумилске вере главни узрок за појаву стећака.

Када ови аутори кажу да су клесари стећака били стварно богумили (само Primov: 196—199 износи и неки разлог против ове тврдње) они наравно верују да су клесари стећака били дуалисти по теологији, као и прави богумили. То значи да су веровали у два принципа: принцип добра као што је Бог и Свети Дух, стваралац раја и духа човековог, и принцип зла, као што је ђаво, стваралац света, свега материјалног у свету па и људског тела. — Аутори губе из вида да би, по овој логици стећици, огромни блокови камена често тежи од десет тона представљали огромну концентрацију зла. А пошто су у Босни подизани стећици, значи да се људи нису понашали као богумили.

Сл. 1. Омоти три књиге о стећцима. — Fig. 1. Couvertures de trois livres sur les stétschaks.

У свакој расправи која доводи у везу богумиле са стећцима мешају се три феномена: феномен богумилства и његов утицај ван Бугарске, феномен босанске цркве, те феномен утицаја босанске цркве у целој средњовековној босанској држави, нарочито у крајевима где су подизани стећици. Аутори ових књига повезују те феномене. Они сматрају да су сви житељи Босне били чланови босанске цркве која је као народна црква била чувар „богумилских“ уметника. Из тога произилази да украсе на стећцима можемо само тако тумачити.

Kutzli пише:

»Im folgenden Kapitel wird nun eine Übersicht über die Bildelemente und Motive der »stećci« gezeigt. Die daraus ablesbare Lehre, verglichen mit dem, was hier über Geschichte und Lehre der Bogomilen dargestellt worden ist, wird ergeben, ob diese Steine wirklich »Bogomilensteine« sind.« (Kutzli: 159).

Да је богумилство постојало у Бугарској и да је било дуалистичко по теологији, познато је. Али може се поставити питање да ли је заиста прешло преко Србије као што је некад давно тврдио Фрањо Рачки (Рачки 1931: 363, 364), а сада тврде Primov (176) и Kutzli (150).

Фрањо Шањек (1978: 59—63) је у новије време дао доста доказа који говоре против тезе да су богумили прешли из Србије за Босну; он верује да су дуалистички елементи у босанској цркви дошли са Приморја и најдаље из катарске цркве. John Fine (1975: 117) који такође даје доказе против ове тезе, не налази никакве дуалистичке елементе у босанској цркви (Fine 1977: 393). Он сматра да је босанска црква била прогањана од папе као јеретичка, зато што је хтела да буде народна црква, независна од Рима (Fine 1975: 343), иако је могуће да су прави дуалисти постојали у Босни, али одвојено од босанске цркве. (Id. 361)

Остаје чињеница да ова црква никада није била богумилска у бугарском смислу речи, и да је реч „богумил“ нетачно употребљена ознака. Међутим, босанска црква је у своје време и у свом суседству — у Далмацији и Мађарској — била названа „патаренска“ црква. Али тај израз означава више њену везу са западом — са Италијом у првом реду — и са контрапапском акцијом, али не означава нешто дуалистичко по теологији. У раном средњем веку та реч је означавала групу „Pataria“, али чак и најповршнија енциклопедија религије ће нам објаснити да је реч „патарен“ изгубила свој првобитни значај већ у XII веку. После тога је означавала сваког ко је остао ван круга ортодоксне католичке вере (Livingstone 1977: 384).

Постоји могућност да су неки патарени у Италији као и катарни у Јужној Француској имали везе са богумилима, па нико не помисли да катарску цркву назове богумилском. Како је онда могуће да босанска црква носи овако произвољно одређен назив?

Употреба речи богумил као ознака за припадника босанске цркве почела је у XIX веку као резултат акције појединих панслависта који су тражили историјско оправдање за спајање удаљених словенских земаља као што су Босна и Бугарска. Јевто Дедијер (1967: 76) показао је да су на томе заједно радили Josip Juraj Strossmayer и његов велики пријатељ Фрањо Рачки који је 1869. издао књигу „Богумили и патарени“ која доводи у везу босанску цркву са бугарским богумилством. Планирали су низ пројеката у филологији, историји и археологији намеравајући да докажу да су разне групе јужних Словена имале заједничке етничке и културне корене.

Проучавање извора у Дубровачком архиву противи се тврдњи ових аутора да су сви становници Босне били чланови босанске цркве и да је та црква била уопште тако јака по читавој Босни и Херцеговини.

Др Десанка Ковачевић-Којић открила је тако да је босанска црква често била истицана у литератури на штету података о постојању католичких и право-

славних цркава, нарочито у босанским градовима. У њеној озбиљној студији о босанским градовима она наводи податке о многим католичким и православним црквама у средњовековној Босни (Ковачевић-Којић 1978: 281—304). Она је нашла доказе о постојању босанске цркве само у вези са неким феудалним пунктовима и са селима нарочито у близини „хижа“ или манастира. Изгледа да се свештеници босанске цркве нису много бавили проповедањем вере, тако да је народ углавном остајао у католичкој или православној вери, а у неким забаченијим местима чисто пагански.

Бугарска едисија књиге Примова названа је „БУГРИТЕ, КНИГА ЗА ПОП БОГОМИЛ И НЕГОВИТЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛИ“ (Примов: 1970). Обухвата шест снимка стећака из околине Стоца и међу њима два са некрополе на Радимљи.

Roll и Kutzli такође дају снимке Радимље. ROLL даје четири колор табле које је сам снимио, а KUTZLI тридесетчетири снимка Радимље у приоблој техници, који су такође радови аутора. Интересантно је да је Kutzli изабрао за штампу шест снимака са мотивима крста. Да би се ови крстови — иначе проклетти од богумила (Primov: 117, 198, 199) — уклесани на странама сандука или слемењака, боље сагласили са богумилским веровањем Kutzli даје посебан назив сваком од њих. Називи су »Lebende Kreuzformen«, »Lichtkreuz«, »Anthropomorphisches Kreuz«, »Wachsendes Lichtkreuz«. Пред два огромна камена у виду крста (Kutzli: 80, сл. 94; 90—91, сл. 111—112) аутор ћути. Само успева да наоружану фигуру са подигнутом руком, клесану на једном од тих крстова, назове: »Geistesstreiter« (Id. 90, сл. 111). — Слична фигура клесана је и на стећку за који знамо да припада Радоју, сину војводе Стјепана Милорадовића (Бенац 1950; 9, 39—40, сл. 14). Kutzli је фотографију овог споменика ставио на омот своје књиге и дао јој назив »Ein Geistesführer« (Kutzli: 85, сл. 104).

Ово нас наводи да се осврнемо на историју и порекло некрополе на Радимљи, као и оних људи који су били сахрањени под стећке са приказом тзв. „Крстова светлости“ и „Предводника душа“ (богумилских?!).

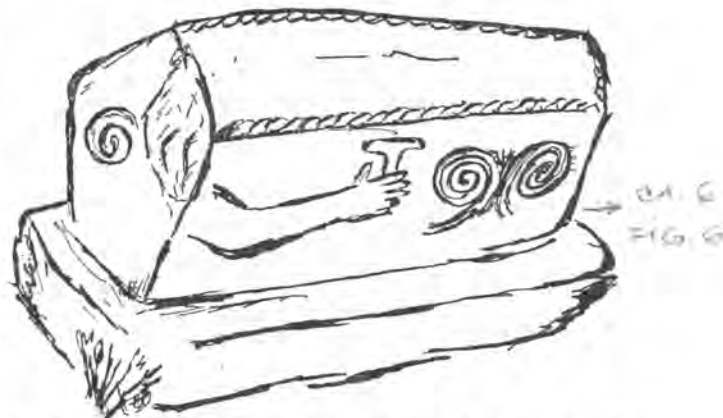
НЕКРОПОЛА СТЕЋАКА НА РАДИМЉИ, утврђено је, била је породично гробље старе средњовековне породице Милорадовића-Храбрена, али ту чињеницу аутор не помиње. Њему је, изгледа, непознат и низ података који веома одређено говоре о хришћанском, православном религиозном убеђењу ове породице, које се код ње задржало и после турске окупације, у време исламизације Херцеговине. Управо у то време пада и подизање датираних и украшених надгробних споменика.

Аутору Куцлију нису позната ни архивска истраживања др Вл. Ђоровића (1936) и Војислава Богичевића (1952) који су на основу домаћих извора утврдили најуже родбинске везе између чланова породице сахрањиваних у XV и почетком XVI века на Радимљи и код цркве на Ошанићу, са војводом Радојем ктитором православне цркве св. Николе на Тријебнију (1534) и спахијом Милисавом који је подигао православни манастир Житомислић (1602/3).

Проучавањем некрополе на Радимљи др А. Бенац (Бенац 1950: 5) је утврдио да је породица Милорадовића-Храбрена током XV и XVI века живела на Батногама. А познато је да су Батноге обухватале Ошаниће и Радимљу. Комплекс цркве са гробовима на Ошанићима, као и две камене судачке столице недалеко од ње, припадао је породици Милорадовића-Храбрена у исто време када се на Радимљи подижу

и украшавају стећци. Црква (или манастир?) на Ошанићима живела је упоредо са некрополом на Радимљи јер је цео комплекс од Ошанића до Радимље био баптина породице. У време њиховог највећег материјалног и друштвеног успона и угледа, у другој половини XV века, погребна поворка се спуштала од цркве на Ошанићима у долину Радимље где су умрли сахрањивани под громадне, украшене стећке, често са фигуром покојника, по обичају и моди времена. Тако је, око 1477. сахрањен „добри Радоје“ син војводе Стјепана, а између 1477—88. и Радоје Вуковић, нећак војводе Петра (Вего: 197). Утврђено је да свих пет ћириличких натписа на стећцима Радимље има урезан крст (пети је оштећен). Сасвим је вероватно да је под слемењак на коме је израђен велики крст и записано „А се лежи Стјепан...“ сахрањен око 1470. сам родоначелник породице, отац „доброг Радоја“, који је поменут још 1416. у једном познатом дубровачком документу. — Јасно је по свему да су Батноге баптина породице и да се на њиховом гробљу нико од херетика није могао сахрањивати, јер су они припадници православне вере (Вего: Id. 325).

Д. Сергејевски је с правом претпоставио (1953: 131—132) да је фигура на стећку „доброг Радоја“ уствари његов портрет. Ово је заправо, прилагођен другом материјалу и стилу, стари обичај приказивања портрета покојника над његовим гробом у православним црквама (Ђурић; 1970: 475). — Исто тако, подигнута рука повећаног облика на овим портретима одговарала би и феудалним обичајима као гест поданичке заклетве мањег феудалца већем. Таква сцена (сл. 2) приказана је на једном херцеговачком стећку у Хамзићима, близу Мостара (Wenzel 1965: 333, T. LXXXVII, 12).

Сл. 2. Хамзићи, Мостар. Стећак-сандук у секундарном положају (цртеж). — Fig. 2. Hamzići, Mostar. Stetchaks-coffre en position secondaire (dessin).

Осим на Радимљи Милорадовићи су се сахрањивали и на Ошанићима. Поред саме цркве сахрањена је монахиња Марта (1495), а пред улазом у цркву и војвода Радоје Храбрени (1505), који је наследио Петра у вршењу војводске функције.

Сви до сада познати извори указују да је до наглог успона породице дошло негде око седамдесетих година XV века. Тих година помињу се Стјепанови синови Радоје, Петар и Вукић већ као турски тимарници, а између 1470—77. посебном повелом браћи је додељено и дубровачко грађанство.

Значај и важну улогу породице у друштвеним превирањима овог времена одлично је објаснио др Недим Филиповић превођењем и проучавањем два турска пописна дефтера за Босански (1468/9) и Херцеговачки (1477) санџак, у чланку „Власи и успостава тимарског система“ (Сарајево 1974).

Ни овде се припадништво породице православној вери не доводи у питање. Шта више, проф. Филиповић је утврдио да није забележен ни један посведочени случај прелажења влашког старешине на ислам (Id. 130). Храбрени-Милорадовић иако турски тимарници, задржали су своју стару веру као и поседе. На њима чак граде нове, или обнављају старе своје задужбине, православне цркве и манастире.

Недавно је John Fine утврдио (1975: 382) да су многи хришћани у Босни и Херцеговини задржали своја стара имања и веру и даље под Турцима. Најбољи пример је управо породица Милорадовића-Храбрена, која је по поменутих ауторима подизала „богумилске“ стећке. Зато смо склонили да верујемо да су тврдње немачких аутора о Радимљи као богумилском гробљу последица велике необавештености. Ова необавештеност је утолико тежа што долази од људи који су узели на себе одговорност да популарну споменику културе Босне и Херцеговине међу широким кругом слабо обавештених, страних путника и читалаца, који се у већини случајева не служе српско-хрватским језиком.*

Упркос свим овим необавештеностима ПРИМОВ и ROLL су добро обавештени о песничким размислима Мирослава КРЛЕЖЕ, који је пре тридесет година објавио чланак о „богумилским“ стећцима у вези са изложбом средњовековне уметности Југославије, одржане 1950. у Паризу (Примов: 193, Roll: 103). У својим библиографијама они не цитирају Крлежин изворни текст, који врло вероватно нису ни видели, као ни новији Крлежин чланак истог садржаја који је издао у UNESCO COURIER, маја 1971. у Паризу. Примов и Roll цитирају Крлежу по наводима у раду О. Бихаљи-Мерина, а по књизи коју је Бихаљи-Мерин писао заједно са Бенцем, и која се појавила у штампи на више језика, у скоро исто време (О. Бихаљи-Мерин, А. Бенац, СТЕБЦИ, Београд 1962; L'ART DES BOGOMILES, Belgrade 1963; DIE GRÄBER IN BOSNIEN UND HERCEGWINA, STEINE DER BOGOMILEN, München 1964; BOGOMIL SCULPTURE, New York 1964; THE BOGOMILS, London 1964).

Крлежа не сумња да су стећци производ делатности богумила. Unesco Courier (Крлежа 1971: 17) он пише:

«Massive monolithic blocks weathered by the centuries and weighing anything from two to thirty-two tons, they are also known as Bogomil «marbles», or simply «Bogomils», from the name of an ancient religious cult which found refuge in the Balkans in medieval times.»

Када Крлежа каже да су ти каменови познати једноставно као „Богумили“ он не каже коме су тако познати. Уколико су под тим именом познати негде у иностранству онда би то било захваљујући његовом раду.

У одломку оригиналног и често цитираног Крлежиног чланка који наводе Бихаљи-Мерин (1962: XII),

* Мора се напоменути да снимци са Радимље нису укључени у нову, париску едицију књиге Б. Примова, иако су раније у бугарском издању били коришћени али више као слободне илустрације.

Примов (193) и Roll (103) Крлежа говори о рукама клесаним на стећцима:

„Ове руке на оклопима и на грбовима, руке с мачевима и копљима, руке у празном пољу монолите говоре нам симболичним значењем витешких средњовековних рукавица, као знамен смионог изазова на двобој са свим моралним ауторитетима свога времена, не признавајући никакве моралне хијерархије у много радикалнијој форми од Виклифа или Хуса или Лутера, двеста и триста година раније ...

Крлежа овде пише о усамљеним рукама на плочама стећака, који су сви датирани, колико знамо, од краја XIV до краја XV века. Када имамо на уму године живота Виклифа (1330—1384), Хуса (1372—1415) и Лутера (1483—1546), морамо се питати коме времену Крлежа приписује стећке са рукама. Крлежа такође говори о значењу геста човека са подигнутом руком у Радимљи (Крлежа 1971: 20). По Крлежи тај гест означава бунтовни став богумила против инквизиције:

«... But the knightly, gauntleted hands of the Bosnian barons and boyars who take leave of us to cross the Acheron, the Greek river of the Underworld, and who seem to hail us from the opposite bank, appear to have an entirely different meaning from usual Western-European burial effigies. These Bogomil monuments have few recumbent figures with their hands folded in prayer at the approach of death. By contrast with traditional effigies of the dead, the massive, disproportionately large hands on the «stetchaks» solemnly and firmly upraised, seem to proclaim across the centuries that these were hand of iron, hands in revolt, symbols of a sturdy breed of man who refused to submit to the will of the inquisition as it waged its combat against the heretics of Bosnia.»

Као што смо већ рекли, стећци са подигнутом руком на Радимљи датирани су натписима у другу половину XV века. То значи у време када није било утицаја папе и инквизиције, боље речено у раном турском периоду када се Херцеговина (и Босна) сучавала са једном сасвим новом ситуацијом прилагођавања турској власти и поретку. Видели смо да се Милорадовићи-Храбрени у ово време јављају као турски тимарници који се осим тога баве и другим корисним и уносним пословима трговине, закупом лаба итд.

Међутим аутор ROLL на почетку своје расправе о Радимљи каже како не може да гледа некрополу без бурних емоција:

«Nicht ohne Ergriffenheit betritt man die Nekropole von Radimlja bei Stolac (unweit Mostar), die als die umfangreichste und bekannteste betrachtet werden kann ... Rätsel über Rätsel stellen sich uns entgegen! Wie war es überhaupt möglich, in einer von Kriegen erschütterten Epoche eine solche kulturelle Leistung zu vollbringen?

Was war es im besondern, da diese Kunst ausgelöst hat, welche Leidenschaft trieb das Werk voran, welche Inbrust und Hingabe?

Und warum gerade hier und sonst nirgends — weder in Bulgarien noch in Makedonien — noch sonst im slawischen Sprachgebiet?»

Радимља по Rollу није била лоцирана, као што се зна, близу активних трговачких путева од мора према централној Босни, већ је била лоцирана на најзабаченијем месту као задња предстража опседнутих богумила.

»Die wildzerklüfte und verkarstete Bergwelt bot dem bogumilischen Gemeinden einen ganz natürliche Schutz vor kriegerischen Invasionen. Diese mächtigen Hochebenen, von nacktem Gestein bedeckt und ausgetrocknet durch sogenannte Schlundflüsse, die mit ihrem Wasser im innern des Massivs verschwinden, um dann irgendwo wieder hervorzubrechen, sind gewiss kein ideales Siedlungsgebiet. Wir finden auf den Hochplateaus auch grünen Oasen, sogenannte Dolinen, eingebrochene Stellen, Senken, von beträchtlichem Umfang in dem sich das Wasser sammelt wie in einem reißigen Trichter. Es bilden sich Seen, die je nach Witterung und Jahreszeit wachsen und weider versichern. Diese Dolinen waren das Siedlungsgebiet der Bogumilen.«

Roll затим објашњава како су стећци на Радимљи чисти одраз богумилског дуализма, јер су богумили тамо поставили космичке мотиве и витешке амблеме на супротним странама једног стећка (Roll: 102). Да би објаснио значење геста човека са подигнутом руком на Радимљи, он цитира Крлежу, дајући своју варијанту тога мишљења (Roll: 103).

»Was uns besonderes beeindruckt ist die übergrosse Hand, die sich beschwörend erhebt. Der kroatische Schriftsteller Miroslav Krleža deutet diese Hand als ein Symbol der Trotztes der Bogumilen »gegen die Majestät der byzantinischen oder römischen Götter und deren Vikare auf Erden« um als »Geste einer kühnen Herausforderung zum Kampf gegen die moralischen Autoritäten jener Zeit«. — Die Erklärung erscheint zu vordergründig. Wir sehen in der grossen Hand nicht eine Drohung, sonder eine beschwörende Geste, eine eindringliche Warnung »Hütet euch, ungeläutert die Schwelle zu überschreiten!«

По Rollу подигнута рука није баш израз неке претње али представља опомену гледаоцима да се испитају јесу ли спремни за Рај. „Богумилски“ клесари радили су ове портрете „богумилских жупана“ како би друге људе привели самоспознаји. Игноришући чињенице Roll православне Милорадовиће-Храбрене стално наводи као „хрватске жупане“ и још објашњава да су живели идеалним богумилским животом (Roll: 101).

Овакво фантазирање о визуелним представама само на основу литерарних паралела или личне инспирације, типично је за сва три аутора. Главни извори таквих идеја су осим радова М. Крлеже, слична дела О. Бихаљи-Мерина и многобројни чланци А. Соловјева, које је М. Wenzel детаљно критиковао (Wenzel 1962: 102—143).

Соловјев, Крлежа и Бихаљи-Мерин писали су своје најпознатије радове о стећцима пре петнаестак година када је средњовековна историја Босне и Херцеговине била много мање позната.

Још једна старомодна идеја коју су наши савремени аутори о стећцима морали да убаце, јесте идеја да не постоје цркве у крајевима где су стећци и то зато што су богумили мрзели цркве као храмове самог Бавола. Иако су сада познате, и често истражене, многе цркве у разним крајевима где се налазе и стећци (Анђелић 1966: 444, В. Ј. Бурић 1970: 452), Примов још задржава неку варијанту старе идеје. Он пише:

»Il est une chose indiscutable. On n'a pas découvert en Bosnie et Hercegovine d'églises en pierre ni même les moindres ruines pré-

sentant un trait commun quelconque avec ces tombeaux. Ce fait est vraiment caractéristique. On sait que les bogomiles et leurs adeptes ont rejeté les églises« (Primov: 193—194).

Иако постоје изузеци, тачно је да нема много фрагмената клесаног црквеног намештаја са рељефима који су слични рељефима на стећцима. У склопу одређених околности, ово је сасвим могуће објаснити. Примов тиме хоће да докаже да су постојале цркве које нису припадале богумилима док су гробља уз њих богумилска. Када би то и било тачно богумили се не би могли сматрати тако великим противницима цркава, као што би Примов желео. С друге стране мора се поставити питање где су сахрањивани они који нису били богумили и који су те цркве градили?

KUTZLI који је посетио неколико некропола стећака морао је да опише оне старе цркве које је нашао у близини некропола, тек колико да испуни свој туристички водич (Kutzli: 15, 22, 25, 26, 30). Ни на основу личних теренских налаза, он не доноси праве, једино могуће закључке. Ако су стећци често постављани уз цркве, на њиховим рушевинама па и у самим црквама, онда они нису могли бити производ богумила. Зато ни Kutzli ни Roll не спомињу један од најбољих примера, православно цркву на Опшанићима, баштини породице Милорадовића-Храбрена.

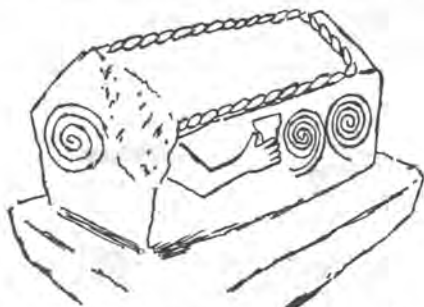
Сл. 3. Завичајни музеј, Требиње. Чаша пронађена испод стећка у Величанима, крај XIV, почетак XV века (цртеж). — Fig. 3. Musée municipal, Trebinje. Verre découvert sous le stéčhak à Veličani, fin du XIVe, début du XVe siècle (dessin).

Појаву и развој типова стећака, као и њихових облика прва је описала М. Wenzel у једном чланку штампаном у Немачкој 1962. на основу анализа датираних споменика (Wenzel 1962: 102—143). П. Анђелић, можда без познавања чланка Wenzel-ове поновио је исти посао (Анђелић 1966: 458). Оба аутора су се сложила у постављању опште хронологије развоја типова стећака.

Како је Wenzel утврдила, датирани натписи показују да су стећци већег формата били првобитно уобичајени код босанско-херцеговачког племства разних вера у другој половини XIV века. Украс се тада углавном састојао од једноставних бордура као што су тордирано уже, аркаде и хералдички знаци. Ти споменици су били слични надгробним спомени-

цима у неким другим деловима Европе, на пример у готичкој Француској, а које сада знамо само по сачуваним сликаним приказима (Lognon 1969: 80, 82, Les Très Riches Heurs du Duc de Berry, F 86v, 90v).

Крајем XIV и почетком XV века племићи полако престају да праве стећке а обичан народ преузима овај обичај. Економски услови у Босни тада су били изванредни због развијене трговине металом. Многи новообогатени људи који нису били племићи али су имали боље материјалне могућности почели су да копирају племиће у разним стварима. Међу овим светом било је и чланова босанске цркве и нарочито много сточара влаха који су се нагло обогатили снабдевањем трговаца коњима и праћењем трговачких каравана. Они претежно нису били чланови босанске цркве, као на пример Милорадовићи-Храбрени. У рукама влаха сточара чији су преци били староседеоци, мотиви на стећцима су се множили и добијали посебан карактер. Сцене старих посмртних обичаја приказане су биле у готичком стилу. (Wenzel 1967: 363—381). Неколико аутора (Бешлагић, Мандић, Шањек) сматрају да Wenzel у суштини тврди да су власи првобитно створили стећке што показује да нису разумели њене радове у ко-

Сл. 4. Тојшићи, Тузла, слемењак, Цртеж М. Wenzel, Украсни мотиви на стећцима Т. LXXIX, 2. Цртеж према теренском цртежу Бура Баслера. — Fig. 4. Tojšići, Tuzla, faitage. Dessin de M. Wenzel, Motifs décoratifs sur stéčhaks Т. LXXIX, 2. Dessin d'après esquisse prise sur place par Đuro Basler.

јима се одређено каже да су обогатени сточари власи преузели тај обичај од племића и обогатили већ одређену иконографију. Последица неразумевања су још неки наводи у вези са овим питањем (Бешлагић 1971: 100—102, Шањек 1975: 206). — Ф. Шањек тврди да су Хрвати иницирали обичај прављења стећака пошто су они од свога доласка на Балкан употребљавали римске надгробне споменике, саркофаге, стубове (Шањек 1975: 206—207). Ова тврдња је неодржива јер нема везе између шупљих саркофага римског типа са класичним детаљима и монолитних стећака са украсима из репертоара готичког стила.

Нема никаквих доказа ни да је босанска црква инспирисала појаву стећака. Стећци који су сигурно припадали члановима босанске цркве ретки су и нетипични по облику и украсима, и датирани су углавном међу млађе споменике XV века. — Како је давно закључио А. Бенац, стећке су правили и католици и православни и чланови босанске цркве.

ROLL и KUTZLI заснивају своје закључке о „богумилству“ стећака на анализи разних мотива на стећцима, које слободно копирају углавном са цртежа публикованих у књизи М. Wenzel „Украсни мо-

тивни на стећцима“, Сарајево 1965. Roll спомиње Wenzel као извор за ове цртеже; Kutzli ћути.

KUTZLI у својој књизи даје само генерални назив локалитета на којима се налазе прецртани цртежи стећака. Другачије поступа тамо где даје своје фотографије стећака — па даје и ближе називе ло-

Сл. 5. Тојшићи, Тузла, слемењак. (Снимак стећка). — Fig. 5. Tojšići, Tuzla, faitage. (photo du stéčhak).

калитета уз добре путне карте — свакако зато што очекује да ће читаоци посетити некрополе. Пошто не очекује да ће читаоци ићи да траже нацртане стећке он себи даје слободу да мења разне њихове иконографске детаље. На цртежу једног стећка који више не постоји, а кога је у XIX веку нацртао А. Sterneck, Kutzli додаје још три розете (Wenzel 1965: Т. XC, 4; Kutzli: 189, сл. 26). — На једном стећку у Тојшићима код Тузле (Koјић-Wenzel 1967: 146, сл. 6,

Сл. 6. Тојшићи, Тузла, слемењак. Цртеж R. Kutzlia према цртежу у књизи М. Wenzel: Украсни мотиви на стећцима. — Fig. 6. Tojšići, Tuzla, faitage. Dessin de R. Kutzli d'après dessin dans le livre de M. Wenzel: Motifs décoratifs des stéčhaks.

149, сл. 10) приказана је стаклена чаша типична за касни XIV и рани XV век (Wenzel 1965: Т. LXIX, 2).^{*} Kutzli на свом цртежу преузетом од М. Wenzel мења облик предмета у руди од облика чаше у облик „tau“ крста (сл. 6) који, по његовом мишљењу, означава богумилство.

Идеја да је „tau“ крст, нарочито у виду штапа, знак богумилства, омиљена је Kutzli-у (Kutzli: 222).

^{*} Цртеж у књизи М. Wenzel (сл. 4) није цртан по фотографији (сл. 5) коју она тада није имала, али је копија теренског цртежа Б. Баслера.

Та идеја је део једног ширег проблема и дискусије у вези са грчким словом „tau“ и са свим јересима касног средњег века, о чему ће Wenzel детаљно говорити у својој будућој књизи о стећцима. Овде ћемо напоменути да у средњовековној Европи постоји читав низ приказа „tau“ крста и штапова у најортодокснијим случајевима. Дајемо само један пример: енглески алабастер „Поклоњење мудраца“ из краја XIV и почетка XV века сада у Nottinghamu, где св. Јосиф носи овај „tau“ штап (сл. 7).

Сл. 7. Nottingham, City Museum and Art Gallery, алабастер рељеф „Поклоњење мудраца“, крај XIV, почетак XV века. — Fig. 7. Nottingham, City Museum and Art Gallery, relief en albâtre »l'Adoration des Mages«, fin du XIVe, début du XVe siècle.

Као што смо већ рекли KUTZLI, ROLL и PRIMOV често цитирају друге савремене ауторе који су без познавања извора проширили приче о богумилској идејној основи главних украшених стећака.

Ова, сада застарела идеја ширила се некада у литератури захваљујући аустроугарској политици,

јер је 1878. после окупације Босне и Херцеговине, Аустрија у свему настојала да истакне идеју независности Босне и Херцеговине од суседних словенских крајева (Дедијер 1967: 81).

Да је босанска црква по својој суштини богумилска црква било је већ раније усвојено од панслависта као што је био Ф. Рачки. Када је 1875. био у Босни Енглеz Arthur Evans, он је прочитао и прихватио ово мишљење и закључио да су неки од стећака које је видео на свом путовању свакако припадали „богумилима“ који су се крили по босанским беспућима (Evans 1973: 163, 164). Пре Еванса ова идеја није била ширена у штампи. Пошто је он то учинио, убрзо су аустроугарске власти наставиле да шире ову идеју као научни факат.

Аустријанци су истицали да су скоро сви Босанци у прошлости били чланови ове „богумилске вере (што није био случај са босанском црквом уопште) и нарочито, да су преци тадашњих муслимана у Босни и Херцеговини били „богумили“. Позната прича да су „богумили“ масовно примили ислам, прича која нема никакве историјске основе и доказа, потиче од ове политике. Аустроугарска политика је тиме покушала да уништи осећај братства између муслимана и хришћана. Тиме је Аустроугарска одузимала од православног и католичког живља у Босни и Херцеговини њихово старо културно наслеђе — стећке — које су иначе поседовали заједно са муслиманима, и дала их муслиманима уз идеју да су њихови преци „богумили“ чак и тада припадали страниој религији, богумилској, која је дошла са истока као и ислам.

Овакви погледи о везама богумилства са стећцима били су исковани у многобројним чланцима које су присталице аустроугарске идеје и политике објављивале у публикацијама тада основаног Земљског музеја у Сарајеву. Званично аустроугарско пропагандно гледиште о стећцима било је формирано већ у осмој деценији XIX века. То се већ види у тадашњој књизи угарског племића Janosa von Asbota који је пратио Benjamina vom Kallaja, када је овај стигао у Босну да прими власт у име Аустроугарске.

Говорећи у својој књизи о стећцима Asboth одмах почиње: „Зову се „Богумилски гробови“ ...

»They are called »Bogomilian graves«, and that they are the tombs of some peculiar sect can hardly be doubted, when it is realized that these gravestones as a whole show neither cross nor turban, hence no kind of symbol belonging to creeds then in existence, whose communicants, in this country of deeprooted religious life, would most assuredly not have failed to add these signs of piety. The half-moon standing by itself means nothing, for it is a pre-Turkish symbol which the Turks themselves borrowed from Byzantium.« Asboth 1890: 30).

Он даље јасно каже не само да су сви Босанци били богумили него да су они били једини носиоци и ствараоци читаве средњовековне историје Босне. (Asboth 189: 30)

»It will be seen that the Bogomilian principle was, as it were, the principle of Bosnian history. This is the axis around which everything revolves; so much so is this the case, that everything not connected with it is limited to rivalry for personal power. This is true to such an extent, that it may be affirmed that the Bogomiles founded the Bosnian State, and also that it was through the Bogomils it was destroyed. The

question is a weighty one. Of great importance with regard to Bosnia, inasmuch as the Bogomiles, and rightly, called their religion the Bosnian religion; of great importance with regard to the kingdom of Hungary, inasmuch as the Bogomilian age and the period of Hungarian supremacy are synonymous, and the sect plays a leading part in all the Bosnian enterprises of the Arpads, Anjous and Hunyads. Finally, the Roman Church and Hungary lost Bosnia, because they would not tolerate the Bogomiles.»

Затим von Asboth открива да већина аутора пре њега није знала ову очевидну истину, јер су појединци имали чак и других идеја о изворима стећака. Неспособни аутори које помиње Asboth су босански минористи XVIII века, Петар Бакула, викар Мостара (1867), немачки конзул Blau (1877) који је стећке приписивао Источним Готима, Енглеz sir J. Gardner Wilkinson (1848) који их је звао „непознати сепулкри“ и чак Енглеz A. Evans (1878) који је мислио да су можда неки стећци припадали богумилима, али је неке приписао праисторијском добу. Наводи и бечког научника Sternecka (1877) који је такође мислио да су стећци праисторијски споменици.

Asboth такође критикује и своје колеге из раног аустроугарског времена, који су писали пре него што је аустроугарска политика о стећцима била формирана. Међу њима су L. von Thalloczy и M. Hoernes, од којих је други добио налог аустријских власти да се посвети проучавању римских старина у Босни. (Asboth 1890: 104, 105)

»Hoernes, who was commissioned by the Austrian government to study the Roman antiquities of Bosnia, also interested himself in Bosnian graves. In his useful report ... he gave drawings and descriptions of such tombstones as he met with on his journey. He only gave a comparatively small portion of those that exist, and a still smaller portion of the most characteristic; and he therefore draws no general conclusions, but only proves, and that quite rightly, that these sepulchres date from the Bosnian Middle Ages. He attributes the scarcity of Christian symbols among these tombs simply to the complete absence of religious susceptibilities and the absolute barbarism of the Bosnian people. To see that there was a deep-seated cause for this absence of Christian symbols, and that these graves are the remains, perhaps the only remains, which give evidence of an important and deeply interesting national culture, would have been hardly possible, considering how comparatively few of these graves he had seen, and their very secondary importance, in the absence of all historical light.«

Асботови аргументи о „богумилству“ стећака који су преживели скоро до данас, запажају се некада и у књигама Примова, Kutzlia и Rolla.

KUTZLI који прихвата богумилску тезу о пореклу стећака чак и признаје (стр. 20) да су Аустријанци повезали стећке са богумилима из политичких разлога.

»Nach der Annexion 1878. waren es zunächst die Österreicher, welche herausstrichen, dass die Grabmäler auf der verschwundene mittelalterliche Sekte der Bogumilen zurückzuführen sein. Vielleicht wurde damit auch die Tendenz verfolgt, dem neu annectierten Land im Gegensatz zu Serbien ein eigenes Kulturbewusstsein und Selbstverständnis zu geben.«

Против овог искривљавања народне историје од стране аустроугарских власти јавили су се већ под крај XIX века неки нејаки гласови у народним часописима као што је, на пример Босанска вила. Митрополит хаџи Сава писао је у Босанској вили VI (1891.)

„Гласник Земаљског музеја чешће је пута споменуо „да су босанско-херцеговачки стећци и богумилски споменици“. Г. В. Радимски то нарочито тврди о стећцима на Влађевини код Рогатице. По тој тврдњи Г. Радимског и др. Б. Трухелке излази мисао: да у Херцег-Босни и није било православнијех и католика нити надгробних споменика, као што имају богумили са натписима и без натписа, са знацима животиња, небеснијех знакова, разнег оружја, цвјетова и другијех слика и прилика. Бива онијех првијех није ни било као ни њиховијех јунака, него су све привилегије биле онијех „мирнијех“ богумила!“

Хаџи Сава онда говори о себи показујући несигурност пред великом образованошћу Аустријанаца, што је био разлог да је „богумилска теза“ тако дуго владала и у народу.

„Ја нити сам способен нити дорастао да донесем своје мјеродавно мњење о богумилима и о „народној босанској цркви“ него просто напомињем оне горње несугласице новијех писаца о старинама босанским, којима стоје на расположењу све згоде и средства, према старијем и много поузданијем изворима, на које се они и не осврћу.“

Судећи по књигама аутора Примова, Kutzlia и Rolla код појединих иностраних аутора и даље се одржава аустроугарска традиција која је занемаривала домаће изворе и научна открића.

Овакве појаве научна јавност дужна је да запази и да им се супротстави. На првом месту не би се смело допустити да се повлађује потребама туриста жељних сензације. Телевизија, а можда и више туристичке публикације, које се штампају на више језика, не би смеле да називају стећке богумилским споменицима. Није довољно да је истина позната само научницима. Стручњаци не би смели да дозволе да се њихове књиге у Југославији називају књиге „о стећцима“, а те исте књиге у иностраним преводима постају књиге о „богумилским споменицима“.

Земаљски музеј у Сарајеву би такође морао нешто да учини у том правцу. Нажалост, по најновијим правилима Земаљски музеј забрањује слободан приступ чак и отвореним изложбама озбиљним научницима из иностранства док је то право дато сваком обичном туристи. Захваљујући таквим правилима овог Музеја у коме лежи највећа количина материјала о стећцима, још траје опасност да ће стране књиге о стећцима бити непоуздане публикације на нивоу туристичких потреба које ће и даље ширити, нарочито у иностранству, погрешне податке о споменицима културе Босне и Херцеговине.

* НАПОМЕНА

У време када је овај рад већ био закључен дошли смо до још једне књиге о стећцима у Босни и Херцеговини. То је дело др Екатерине ПАПАЗОВЕ:

БОГОМИЛСКИ НАДГРОБНИ ПАМЕТНИЦИ В БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА (Изд. Български художник, Софија 1971, 5—32, 45 табл; опис споменика: 1—45 и резиме на руском, немачком и француском језику).

Књига не би заслуживала пажњу да није добар пример за појаву о којој смо расправљали у нашем чланку. Наиме, њен садржај и идеја почивају на ставовима оних аутора који су заступали тезу о богумилском пореклу стећака, почев од Еванса, преко Asbotha до Бире Трухелке, а од савременика Соловјева, Ото Бихаљи Мерина и М. Крлеже. Од аутора који су се бавили стручним истраживањима на терену др Папазова наводи само др А. Бенца и то углавном његову књигу намењену странцима а публиковану 1964. у Бечу. (*Die Gräber in Bosnien und der Herzegovina. Steine der Bogumilen. Schroll Verlag, Wien 1964, S. XXXV*).

Тако је књига др Папазове обележена истим особинама као и књиге три аутора о којима смо говорили, с тим што је др Папазова још мање од њих упозната са новијим теренским истраживањима и литературом. Иако је боравила у Земаљском музеју у Сарајеву, њој су зачудо, остала непозната истраживања и закључци М. Wenzel, М. Vera, III. Benschla-

тића, С. Бирковића и др., као и новија гледишта др А. Бенца.

Е. Папазова издваја Радимљу као најлепшу некрополу па се највише задржава на објашњавању њених споменика (стр. 17—21). Међутим, тумачи их претежно дугим цитатима из наведених текстова О. Бихаљи Мерина и М. Крлеже, мада јој рад А. Бенца из 1950. о Радимљи није непознат.

Једина новост и оригиналност ове публикације била би у томе што аутор налази паралеле за извесне представе и мотиве на стећцима са примитивним каменним релефима анонимних клесара у Бугарској из средине XIX века. Аутор верује да се тиме отвара пут за нова истраживања веза између стећака и богумилства. Јасно је, међутим, да се овакве паралеле могу тражити и наћи у фолклорној уметности широм земаљске кугле од најстаријих времена до данас.

У основи Е. Папазова прихвата мишљење Б. Примова о пресудном утицају Бугарске као духовног центра на појаву антицрквене и јеретичке делатности целе средње Европе. Из свега изложеног у књизи Е. Папазове произилази један закључак и једна порука — да није било Бугарске са богумилством, не би било ни стећака у Босни и Херцеговини.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Andelić, Pavao 1966: *Goba srednjovjekovne Bosanske države, KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE*, Biblioteka Kulturno nasleđe, Sarajevo, 405—536.
- Asboth, Janos de 1890: *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina*, London.
- Benac, Alojz 1950: *Radimlja, Zemaļjski muzej u Sarajevu*, Sarajevo.
- Bešlagić, Šefik 1971: *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Bihalji-Merin, O., Benac A., 1962: *Stećci, »Jugoslavija«*, Beograd.
- Богичевић, Војислав 1952: *Властеоска породица Милорадовића-Храбрена у Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја, н.с. VII, Сарајево.
- Боровић, Владимир 1925: *Босна и Херцеговина*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Боровић, Владимир 1936: *Херцеговачки манастири: Манастир Житомислић*, Старинар X—XI, 1935—1936, Београд.
- Dedijer, Jevto 1967: *The Road to Sarajevo*, London.
- Бурчић, Војислав Ј. 1970: *Црна Гора у доба обласних господара; Умјетност, Историја Црне Горе*, књ. II, Београд.
- Evans, Artur, Dž. 1973: *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*. Biblioteka Kulturno nasleđe, Sarajevo
- Filipović, Nedim 1974: *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo.
- Fine, John V. A. Jr. 1975: *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries, East European Quarterly distribution: Columbia Univ. Press, New York, London.*
- Fine, John V. A. Jr. 1977: *»The Bulgarian Bogomil Movement«* East European Quarterly XI, № 4, Winter, 1977, Boulder.
- Кочић, Љубинка, Wenzel, Marian 1967: *Величани — средњовековна некропола и преглед средњовековног стакла Босне и Херцеговине*, Старинар XVIII.
- Kovačević-Kojić, Desanka 1978: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Biblioteka kulturno nasleđe, Sarajevo.
- Livingstone, Elizabeth A. Ed. 1977: *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford.
- Lognon, Jean-Millard Meiss 1969: *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*, Musée Condé, Chantilly, London.
- Примов, Борислав 1970: *Бургите, књига за Поп Богомил и неговите последователи*, Библиотека Белезници Българи, Софија.
- Рачки, Фрањо 1931: *Борба Јужних Славена за државну независност. Богомили и патарени*² СКА, посебна издања књ. 87, Београд.
- Sanjek, Franjo 1976: *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe—XVe siècles* Publications de la Sorbonne n.s. Recherches XX, Paris.

- Sergejevski, Dimitrije 1953: *Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima*, Glasnik Zemaljskog muzeja NS VIII, Sarajevo 1953.
- Vego, Marko 1973: *Kulni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica.
- Wenzel, Marian 1962: *Bosnian and Hercegovinian Tombstones — who made them and why?* Südost — Forschungen XXI, 102—143, München.
- Wenzel, Marian 1965: *Ukrasni motivi na stećcima*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo.
- Wenzel, Marian 1967: *The Dioscuri in the Balkans*, Slavic Review XXVI, № 3, New York, 363—381.

Préhistoire des territoires yougoslaves

édition du Centre de recherches balkanologiques de l'Académie des Sciences
et des Arts de la Bosnie-Herzégovine.

ŽIVKO MIKIĆ, Balkanološki institut, Sarajevo

Rédacteur en chef Alojz Benac; Djuro Basler — Mitja Brodar — Branko Gavella — Marijan Jurić — Mirko Malez — Drago Meze — Franc Osole — Ivan Soklić — Tomislav Segota — Alojz Sercelj — PERIODES PALEOLITHIQUE ET MÉSOLITHIQUE; Alojz Benac — Šime Batović — Bogdan Brukner — Milutin Garašanin — Stojan Dimitrijević — Dragoslav Srejšević — PERIODE NEOLITHIQUE; Stojan Dimitrijević — Borislav Jovanović — Nikola Tasić — PERIODE ENEOLITHIQUE; Centre de recherches balkanologiques de l'Académie des Sciences et des Arts de la Bosnie-Herzégovine, «Svjetlost» Sarajevo 1979. Tome I — 453 pages de texte, 53 tableaux illustratifs, 26 photographies dans le texte et 8 cartes; tome II — 705 pages de texte, 99 tableaux, 8 photographies dans le texte et 20 tableaux typologiques du développement des faciès céramiques, 9 cartes; tome III — 460 pages de texte, 51 tableaux, 8 tableaux typologiques, 7 cartes d'extension de certaines cultures.

Cette édition de plusieurs tomes représente la première oeuvre de ce genre dans le domaine de la préhistoire archéologique sur le sol yougoslave. Elle est le fruit des recherches entreprises par toute une pléiade d'experts des XIXe et XXe siècles. C'est le VIIIe congrès de l'UISPP, tenu à Belgrade en 1971, qui suggère l'élaboration de la «Préhistoire» et l'accord définitif se réalise à Slavonski Brod, le 19 mai 1972, à la réunion des archéologues préhistoriens. L'organisation et la coordination sont prises en charge par le Centre des Recherches Balkanologiques de l'Académie des Sciences et des Arts de Bosnie-Herzégovine. La rédaction élue est composée par : A. Benac (rédacteur en chef), Dj. Basler, S. Gabrovec, M. Garašanin, N. Tasić et K. Vinski-Gasparini.

A la base des principes adoptés, cette réunion détermine les cadres qui doivent mettre en relief le caractère de la «Préhistoire». Nous en donnons une brève interprétation :

1 — souligner le caractère scientifique et synthétique de l'oeuvre.

2 — employer le matériel archéologique non publié.

3 — réunir plusieurs auteurs pour l'élaboration d'un tome.

4 — la classification de base doit se référer aux groupes culturels et à leurs étapes de développement.

5 — chaque tome doit être précédé d'une introduction adéquate mentionnant les caractéristiques fonda-

mentales de la période qu'il traite, sa périodisation, la répartition des régions culturelles, les étapes de recherches, etc.

6 — chaque tome doit comprendre aussi un texte conclusif qui englobera la genèse des groupes culturels, les distinctions de style, la chronologie relative et absolue, les éléments fondamentaux de la vie spirituelle, l'interprétation historique des communautés sociales et autres.

7 — en ce qui concerne les groupes culturels particuliers, il faut englober, outre les données sur l'extension territoriale et la chronologie, tous les éléments de la culture matérielle et spirituelle.

8 — il faut procéder à certaines adaptations de ces principes par rapport à chaque période, c'est à dire, prendre en considération ce qui est le plus important pour l'illustration d'une période déterminée.

9 — Il est indispensable que chaque texte soit accompagné d'illustrations adéquates.

La première étape de cet ouvrage fournit trois tomes de la «Préhistoire»: I — Périodes paléolithique et mésolithique, II — Période néolithique et, III — Période énéolithique.

I — PERIODES PALEOLITHIQUE ET MESOLITHIQUE

Rédacteur Dj. Basler

Dj. Basler a écrit le chapitre d'introduction de ce tome. Il a exhaustivement décrit et délimité, surtout du point de vue chronologique et terminologique, les modifications climatiques dans le cadre du quaternaire, tant pour le territoire de la Yougoslavie et de la péninsule des Balkans que sur un plan plus vaste.

T. Segota a élaboré la contribution sur les modifications paléoclimatiques et paléogéographiques portant sur un vaste espace d'Europe — des régions méditerranéennes à celles de la Scandinavie — en élaborant exhaustivement les modifications paléogéographiques dans la Méditerranée moyenne au maximum du Würm, quand le niveau de la mer Adriatique était d'une centaine de mètres inférieur à celui d'aujourd'hui, ce qu'on attribue, en premier lieu, à l'affaissement du fond marin.

A. Sercelj a dressé une revue de la flore pléistocène sur le territoire yougoslave, selon la division du pléistocène inférieur, moyen et supérieur, et de l'holo-

cène. La faune quaternaire de Yougoslavie a été élaborée par M. Malez. Le texte est illustré de cartes montrant l'extension de tous les groupements d'animaux de cette époque, tant au pléistocène ancien, moyen et récent qu'à l'holocène.

Le chapitre «l'homme fossile et sa vie sur le sol des territoires yougoslaves» a deux contributions. Dans la première, «l'homme fossile sur le sol des territoires yougoslaves», M. Malez décrit exhaustivement les vestiges de squelettes de Šandalj, Krapina, Vindija, Velika pećina à Ravna gora, de Gornja cerovačka pećina, Veternica et de Vergotinova pećina, ensuite les trouvailles des localités épipaléolithiques et mésolithiques — Baderna, Tončićeva pećina et Dančeva pećina (toutes en Istrie). Cependant, la série anthropologique de Djerdap, dont une partie appartient à la période mésolithique, est brièvement mentionnée, notamment, seules les trouvailles de Lepenski Vir. A la suite, en analysant la position et la place des hommes fossiles de la Yougoslavie dans le schéma évolutif des hominiens, Malez en arrive à conclure que «les néandertaliens se sont directement développés en hommes actuels et que cette transformation peut se passer de l'explication, selon laquelle elle est la conséquence d'une migration ou de l'influence d'hommes développés des alentours plus vastes». Vu la ressemblance des néandertaliens de Krapina et de ceux de l'Europe occidentale, cet auteur estime qu'une transformation semblable s'est opérée dans les autres parties de l'Europe.

Dans la deuxième contribution de ce chapitre, Dj. Basler élabore «La vie et la culture de l'homme du paléolithique et du mésolithique sur le sol des territoires yougoslaves». Elle porte sur l'habitat, l'habileté et la parure, l'art pictural, le culte, etc. Il faut particulièrement souligner — lorsqu'il est question d'arts plastiques — que cet auteur soutient la division en trois grandes régions: franco-cantabrieenne, méditerranéenne et continentale. Suivant cette division, la gravure de cheval, récemment découverte à Badanj près de Stoci, trouvaille unique sur le territoire de notre pays, appartient à la région méditerranéenne paléolithique de l'art plastique.

Dans ce tome, la Slovénie est la première région intégralement élaborée.

D. Meze a élaboré le développement du relief au pléistocène. F. Osole y présente sa contribution sur les travaux de recherches des périodes paléolithique et mésolithique en Slovénie; M. Brodar et F. Osole, outre le catalogue des sites, présentent leur contribution sur les régions paléolithique et mésolithique de cette république. Cette dernière contribution est, à vrai dire, l'interprétation conclusive sur les périodes les plus anciennes de l'évolution de l'homme sur le sol de la Slovénie. En somme, on y voit, à la base des résultats actuels des recherches que — outre le complexe culturel pré-moustérien — l'aurignacien était largement représenté, suivi du complexe culturel gravettien avec les groupes culturels gravettien, tardigravettien et épigravettien. La partie consacrée au mésolithique montre que sa connaissance est encore très modeste.

Il est confirmé que la Slovénie était peuplée à cette époque. Par ses traits généraux, ce mésolithique s'insère au schéma européen quoiqu'il présente certaines particularités. Les auteurs mentionnés concluent que cette connaissance modeste du mésolithique est due, en premier lieu, à l'insuffisance de renseignements sur sa transition vers le néolithique.

Après l'élaboration intégrale de la Slovénie, suit la Croatie dont l'élaboration des périodes paléolithique

et mésolithique est reprise par M. Lalez. Après l'histoire des recherches, des caractéristiques géographiques, de la revue de la flore et de la faune quaternaires, de la description des travaux de recherches concernant cette période en Croatie, de la revue catalogique des sites, suit le titre «Régions et cultures paléolithiques et mésolithiques en Croatie», qui est une considération conclusive. Il en ressort clairement que la période du proto-paléolithique est représentée par du mobilier du type de percuteurs, que le paléolithique ancien est représenté aussi par des percuteurs de tradition acheuléenne et chelléenne. En Croatie, les cultures du paléolithique moyen sont sensiblement plus répandues par rapport aux deux périodes précédentes, et elles sont représentées par diverses étapes de développement et de faciès moustériens dont l'industrie est assurée, au sens anthropologique, par l'homme du type néandertalien. Les cultures du paléolithique supérieur — l'aurignacien et le gravettien, anciens et récents — sont sensiblement plus développées que la széléien qui, quoique présent sur une aire considérable de la plaine de Pannonie, n'y a duré que relativement peu de temps. Dans plusieurs sites de Croatie, la culture gravettienne accuse une transition graduelle vers les premières étapes de l'épipaléolithique et du mésolithique, ce qui indique certainement la continuité de l'établissement et de la présence de l'homme dans ces sites.

Deux auteurs ont élaboré les périodes paléolithique et mésolithique en Bosnie-Herzégovine. I. Soklić a élaboré les cadres naturels, c'est à dire les régions érosives et sédimentaires, les terrasses et l'âge des couches, et Dj. Basler a élaboré les travaux de recherches, la revue catalogique des sites, ainsi que les régions paléolithiques et mésolithiques de cette république. Il a établi la division de deux régions — pannonienne et adriatico-méditerranéenne.

Dans la région pannonienne on a découvert des habitats avec des produits caractéristiques du paléolithique moyen, donc du type moustérien. Des faciès typiques du moustérien tardif y sont présents mais aussi de nombreux faciès levallois. Il existe deux étapes de développement du paléolithique supérieur de cette région culturelle: une, plus ancienne, avec des éléments de l'aurignacien, et une, plus récente, avec des éléments du gravettien. L'épipaléolithique et le mésolithique présentent quelques cultures qui, d'une part, tirent leur origine d'un gravettien local, et d'autre part, de cultures adéquates de la partie est de l'Europe centrale.

L'histoire culturelle de la région adriatico-méditerranéenne commence par le paléolithique supérieur — par l'épigravettien tardif à Badanj, où les raclours sont les plus nombreux (48 pour cent), suivis des microgravettes (26 pour cent), etc.

Les périodes paléolithique et mésolithique de la Serbie ont été élaborées par B. Gavella, alors que Dj. Basler a élaboré le catalogue des sites. B. Gavella nous communique que sur le territoire de la Serbie et de la Voïvodine, on a découvert des produits lithiques du moustérien ainsi que du széléien et de l'aurignacien. Contrairement à la Serbie, dans plusieurs sites de la Voïvodine on a découvert des outils tardigravettiens et tardenoisien, datés de la période du mésolithique.

Les périodes paléolithique et mésolithique du Monténégro ont été élaborées par M. Jurić et Dj. Basler. Dans son interprétation des régions culturelles de cette république, Dj. Basler expose exhaustivement la sédimentation et la typologie de Crvena stijena, à partir du protomoustérien, du moustérien avec quelq'

unes de ses étapes de développement, en passant par l'aurignacien, le gravettien, l'épigraevettien, jusqu'aux différents types d'outils mésolithiques. Pour les trouvailles archéologiques mésolithiques de Odmut il est constaté qu'elles appartiennent à l'époque du préboréal et du boréal, ce qui veut dire à une époque de réchauffement climatique puissant (la datation par le C-14 la plus reculée est d'environ 7.000 ans BP).

M. Malez a élaboré aussi la période paléolithique de la Macédoine.

Quoique, jusqu'à présent, pour le territoire de la Macédoine on n'ait pas élaboré une revue complète de la sédimentation quaternaire, de la flore et de la faune, des phénomènes de glaciations et autres, cet auteur a tâché de dresser, outre la liste des recherches effectuées jusqu'ici, celle aussi des sites paléolithiques. Tout en étant très modeste, le nombre de ces sites indique qu'à partir du paléolithique moyen, le territoire de la Macédoine était peuplé par des groupes de chasseurs. Il appartient aux suivantes fouilles systématiques, qui éclaireront nombre d'autres problèmes, d'élucider et de confirmer le plus ancien établissement de l'homme dans ce territoire ainsi que le développement des cultures paléolithiques et mésolithiques sur le sol de cette république, etc.

Dans l'élaboration des périodes paléolithique et mésolithique, on a renoncé à la synthèse suivant les étapes culturelles de la totalité du territoire yougoslave. En raison des difficultés apparues au cours de l'élaboration, il a été convenu d'aborder l'élaboration de ces périodes par régions des républiques. Le manque d'une conclusion générale est apparent, de sorte qu'il appartient au lecteur d'y procéder lui-même, ce que seul un expert des périodes et des régions adéquates, peut se permettre.

II — PERIODE NEOLITHIQUE

Rédacteur M. Garašanin

Dans l'élaboration des groupes culturels néolithiques, les auteurs ont négligé les frontières des républiques pour diviser le territoire des républiques yougoslaves en quatre zones principales: centro-balkanique, adriatique, transitoire et zone nord.

Dans la partie introductive de ce tome de la «Pré-histoire», élaboré par A. Benac, M. Garašanin et S. Srejić, qui traite des questions relatives au début et à la fin de cette période, ils ont constaté qu'à la base du niveau de recherches atteint jusqu'ici on voit, qu'au début, la période néolithique se rattache à la véritable période mésolithique et que, sur le territoire yougoslave, il n'existe pas de période transitoire, acéramique, entre elles. En ce qui concerne la fin de la période du néolithique, ces auteurs sont d'accord que, par exemple, la première exploitation du cuivre ne signifie pas le changement de civilisation mais que celui-ci est dû aux incursions de nouveaux groupes, et qu'il est donc question d'une continuité culturelle. Ces auteurs n'ont pas pris en considération d'autres possibilités d'interprétation de ce phénomène historico-culturel.

Avant l'élaboration du néolithique sur le sol de la Yougoslavie suivant les zones citées. D. Srejić a donné sa contribution sur le protonéolithique — culture de Lepenski Vir. Il y mentionne les fouilles effectuées dans sept sites de cette culture, implantés dans la gorge du Djerdap — Alibeg, Padina, Lepenski Vir, Vlasac, Razvrata, Icoana et Hajdučka vodenica, et dans trois autres, situés en aval des Portes-de-Fer du Danube — Ostruvul Banului, Schela Cladovei et

Ostruvul Corbolui. Selon cet auteur, la lignée génétique de la culture de Lepenski Vir tire son origine du paléolithique final de la région du Djerdap. Ce rapport est confirmé, tant par les trouvailles archéologiques qu'anthropologiques des sites énumérés. Par cette interprétation, D. Srejić nie la théorie du «croissant fécond» et avance les arguments selon lesquels, le Djerdap était un des centres de la néolithisation. Quand à la chronologie, les dates conventionnelles, par le C-14 de Vlasac, Lepenski Vir, Ostruvul Banului et Icoana, montrent que la culture de Lepenski Vir commence vers 6300 et qu'elle se termine vers 5400/5200 av. J.-C. Les dates qui marquent la fin de cette culture sont presque identiques à celles qui marquent le début de la culture de Starčevo (Protostarčevo I) ainsi que des autres cultures de l'ancien néolithique dans les régions continentales de la péninsule des Balkans (Karanovo I, Anzabegovo I).

M. Garašanin a élaboré la zone centrale balkanique en la divisant en parties sud et nord. Les contributions sur les groupes culturels Anzabegovo—Vršnik, Veluško-porodinska, Starčevo et Vinča (avec variantes de Morava sud, Kossovo, Bosnie-est, Transylvanie et Olténie) ainsi que sur le groupe Zelenikovo II, suivent d'une manière continue. Le tableau synchronique annexé comprend — outre la Macédoine est, la Pélagonie, la Serbie et le sud de la Voïvodine, puis le nord de la Voïvodine et la Pannonie — la Thessalie et la Thrace.

B. Brukner a élaboré le groupe de Körös, étendu dans la plaine voïvodinoise.

S. Dimitrijević a élaboré la totalité de la zone nord des cultures néolithiques. Dans le cadre du néolithique, la culture de Starčevo et toutes ses étapes de développement (pré-classique, haute-classique et basse-classique) sont présentées d'une manière détaillée dans les parties centrale et ouest, du nord de la Yougoslavie. Le néolithique ancien et moyen en Slavonie est, Srem ouest et en Baranja, est représenté par plusieurs étapes de développement de variantes de la culture de Sopot, alors que la culture tardive de Vinča est représentée dans le bassin danubien croate. Dans la zone ouest du nord de la Yougoslavie, le néolithique moyen et tardif est représenté par plusieurs degrés de la culture de Korenovo, par le type de Brezovlje de la culture de Sopot et par la culture alpine-Lengyel. En annexe, on trouve un tableau synchronique de toutes ces cultures et de leurs étapes de développement dans les régions citées de Yougoslavie.

La zone transitoire du néolithique sur le sol yougoslave a été élaborée par A. Benac. Il a distingué trois régions. La première s'étend entre les villes Sarajevo et Zavidović, en Bosnie centrale, la deuxième comprend le sud de la Métohija, et la troisième est située entre la Pélagonie et les lacs d'Ohrid et de Prespan. Dans la première région, l'ancien néolithique est caractérisé par le groupe culturel de impresso-Starčevo, le moyen, par celle de Kakanj, et le néolithique récent, par le groupe culture de Butmir. Dans les sites néolithiques du sud de la Métohija, la présence du matériel céramique importé est évidente, de sorte que Reštani sont synchrones aux étapes de Danilo III/Hvar I, et Hisar appartient à une étape tardive du groupe de Danilo et à l'étape de Hvar I. Dans les sites de la Pélagonie sud, et autour du lac d'Ohrid apparaissent aussi des éléments variés de production céramique, à partir de ceux qui forment la composante adriatique jusqu'aux éléments des Balkans sud-est et centraux (Ústie sur le Drim). Le petit tertre à

Trn correspond aux cultures du néolithique moyen du type Cakran et Danilo. Cependant, ainsi que le souligne A. Benac, il appartient aux recherches systématiques d'éclaircir sur place nombre d'imprécisions concernant ces sites et cette région.

En annexe à la contribution sur cette zone de cultures néolithiques sur le sol de la Yougoslavie figure le tableau synchronique qui comprend l'Italie, la Dalmatie, la Bosnie centrale, la Pélagonie et la Serbie.

S. Batović est l'auteur du texte sur la zone dalmate. Il identifie le néolithique ancien au groupe culturel impresso, qu'il divise en trois degrés de développement: le premier degré ou type de Crvena stijena, le deuxième ou type Smilčić et le troisième degré de développement ou type de Gudanj. La période néolithique moyenne est représentée par le groupe de Danilo et la période supérieure, par le groupe culturel de Hvar (dont les trois étapes fondamentales de développement sont chronologiquement synchrones à la culture de Butmir, répandue en Bosnie centrale).

Le texte sur la zone adriatique est suivi, ainsi que les trois précédentes grandes zones néolithiques sur le sol yougoslave d'un tableau synchronique très global qui comprend — outre la Yougoslavie avec le littoral adriatique séparé, la Bosnie et la Slavonie, l'Italie avec les parties nord et sud séparées — l'Albanie, la Grèce et la région du Proche-Orient.

Les considérations conclusives du IIe tome de la «Préhistoire», signées par A. Benac, M. Garašanin et D. Srejić comprennent quatre thèmes fondamentaux: la chronologie, la genèse des groupes culturels, la vie spirituelle et l'interprétation historique.

Dans la partie du texte consacrée à la chronologie, ces auteurs soulignent que la chronologie absolue fait l'objet de nombreuses discussions et que deux questions fondamentales se posent, à savoir — si la chronologie devrait être déterminée suivant l'analogie des événements par la méthode historico-comparative ou au moyen de la datation par le C-14 (par la méthode physico-chimique). Les discussions sur les dates, établies par le C-14 pour le néolithique sur le sol yougoslave, sont largement représentées dans le texte. En conclusion, on maintient la méthode traditionnelle historico-comparative pour la détermination de la chronologie absolue, en rappelant qu'il ne faut ni sous-estimer ni surestimer la datation par le C-14.

Le problème de la genèse des groupes néolithiques sur le sol yougoslave a été discuté à fond. Le procédé méthodologique a englobé: le caractère général des groupes néolithiques, le mécanisme de la genèse de chaque culture néolithique, et la périodisation générale du néolithique dans les cadres des trois étapes existantes (ancien, moyen, récent néolithique). Les théories sur la genèse du néolithique dans les Balkans et la Pannonie ont fait l'objet d'analyses. Ce sont, entre autres, les théories migratoires, imbuées de l'ancienne conception «Ex Oriente lux», les théories autochtoniques, dans le cadre desquelles, la genèse est considérée comme un processus interne, ainsi que les théories des migrations successives. Ce dernier groupe de théories voit, dans la percée graduelle des agriculteurs primitifs en quête de nouvelles terres cultivables, les éléments qui ont primordialement influencé la création des cultures néolithiques.

Dans une certaine mesure, les opinions contraires, exposées dans l'interprétation de la genèse, ont été harmonisées au cours de l'étude du néolithique sur le sol yougoslave, mais il ne faut nullement y voir le résultat d'un compromis formel. Ainsi, on en est arrivé à conclure que dans ce genre d'explications et d'interprétations on doit tenir compte de deux compo-

santes fondamentales: autochtone et étrangère. Il s'est avéré que ces deux composantes, suivant les cas qui se présentent, ne peuvent être représentées à parts égales. Souvent, une des deux prévaut presque exclusivement, alors que l'autre et récessive et n'est que faiblement documentée par le matériel archéologique. La région du Djerdap est un exemple typique de la composante autochtone puissamment exprimée. L'exemple du «pithos monumental» de Vinča, qui est étranger à cette culture et se rattache le plus étroitement au groupe culture de Tisza, illustre la composante étrangère et le mécanisme de son extension au néolithique, de sorte que l'exemple cité permet de comprendre le sens de l'idée des migrations successives.

Tout cela, comme le constatent eux-mêmes les auteurs cités, sont des observations méthodologiques qui précèdent l'interprétation de la genèse des groupes culturels néolithiques sur le sol yougoslave. Il est évident que ce compte-rendu sommaire de la «Préhistoire» en réduit l'interprétation de ces explications à des traits tout à fait brefs.

Au cours de la période du néolithique moyen s'opère l'assimilation réciproque et la synthèse de divers éléments, ainsi que la distinction plus nette des variantes locales. Il en ressort, qu'en majeure partie, le néolithique moyen se développe sur la base autochtone, tout en subissant une importante influence des éléments étrangers. Au cours de cette période, dans le groupe de Starčevo, on remarque l'augmentation évidente de l'élevage du gros bétail (bovins) au détriment du mouton et de la chèvre, ce qui est une preuve de l'évolution locale, indépendante des régions voisines.

Le néolithique moyen de la région adriatique est désigné par le nom commun du groupe de Danilo. Des variantes locales y sont présentes, et les contacts avec les côtes de la péninsule des Apennins, dans le sens du transfert des éléments culturels (qu'on peut rattacher à des mouvements de groupes humains), sont apparents.

L'évolution autochtone est également présente dans le groupe de Kakanj du néolithique moyen de la zone transitoire. Cependant, au cours de cette période, il y a interruption de rapports avec la région de l'est au profit de la région adriatique.

La transition définitive vers l'élevage du gros bétail, et l'établissement d'agglomérations permanentes et plus grandes, s'opèrent au cours de la période du néolithique récent. Mais vu que tous ces éléments ne peuvent être constatés en totalité et à chaque endroit, la solution du problème de la genèse des cultures du néolithique supérieur doit être recherchée, en premier lieu, dans les vestiges de la culture matérielle et dans son interprétation. Dans la région est, ce problème est rattaché au groupe de Vinča, du grand complexe balkano-anatolien, auquel appartient le groupe de Sopot-Lengyel de la région de Pannonie. Il est évident que la composante étrangère tient un rôle déterminant dans la culture de Vinča, ce qui ne veut pas dire qu'on peut parler d'un transfert direct des facteurs d'un autre groupe culturel de ce même complexe, en tant que créateur de cette culture. Au contraire, on peut parler d'une adaptation et d'un développement local des éléments nouveaux, ce qui n'exclut pas certains mouvements migratoires de nature régionale. En conséquence, il faut, en dépit de l'élément étranger clairement exprimé et dominant dans la genèse du groupe culturel de Vinča, prendre sérieusement en considération le rôle du substratum autochtone plus ancien.

Dans le cas du groupe de Sopot-Lengyel, la situation décrite est encore plus accentuée — le rôle dominant dans la genèse appartient aux éléments de Vinča, mais l'élément autochtone (de Starčevo) est toujours présent à leurs côtés.

Dans la zone adriatique et transitoire, la situation est semblable, quoiqu'ici l'élément autochtone soit plus présent et qu'il soit en réalité dominant — sur la base autochtone de la culture de Danilo se forme le groupe culturel de Hvar-Lisičić. Dans la genèse du groupe culturel de Butmir, cet élément autochtone, précisément celui de la culture de Kakanj — est particulièrement exprimé. Ces deux groupes montrent une différence essentielle par rapport aux groupes de Vinča et de Sopot-Lengyel, qui après s'être formées de la symbiose d'éléments locaux et étrangers, se fermentent, n'assimilant plus des influences importantes étrangères. Par contre, le groupe culturel de Butmir présente des influences du groupe de Lengyel; on y rencontre la poterie rubanée et même des éléments de Transylvanie. Le groupe de Hvar-Lisičić qui cultivait pourtant le fond autochtone subit les influences réciproques des Balkans sud et de l'Italie du sud.

Quoique sommaire, l'exposition du problème de la genèse des cultures néolithiques et de leurs groupes sur le sol yougoslave montre qu'on ne peut l'éclaircir ni la résoudre par un procédé simpliste. On a vu aussi que diverses composantes y contribuaient. Les régions plus proches de l'est de la Méditerranée et du Proche-Orient — régions de civilisations développées — étaient davantage sujettes aux influences étrangères. En principe, à la périphérie de ces centres, l'influence de l'élément étranger faiblit graduellement, alors que la composante autochtone devient de plus en plus dominante. Il est tout à fait évident qu'aucune culture n'est absolument «pure» mais que plusieurs composantes différentes participent à la création de chacune d'elles, par ces éléments mêmes qui déterminent le caractère spécifique de chaque groupe culturel.

Le troisième chapitre des considérations conclusives — la vie spirituelle — englobe le matériel archéologique qui reflète les conceptions religieuses et la créativité artistique des communautés néolithiques sur le sol yougoslave. Il est très difficile d'interpréter, dans une forme abrégée, un matériel abondant. On se limitera donc à quelques observations. En premier lieu, il faut souligner qu'on peut observer les caractéristiques spirituelles sur les industries céramiques, les objets d'arts plastiques, les parures de pierre et d'os, ainsi que dans le cadre du culte des morts.

Dans le domaine spirituel, on remarque des différences notables entre les zones centro-balkanique et adriatique, alors que la zone transitoire bénéficie des acquis des deux précédentes. Dans les zones ouest, l'ornementation des récipients en céramique est particulièrement exubérante, alors que dans les régions de l'est, la plastique figurative et l'emploi abondant de vases anthropomorphes et zoomorphes est beaucoup plus exprimé. La plastique figurative de Butmir, qui se distingue par des portraits réalistes, présente un intérêt particulier.

Le culte des morts n'accuse pas de différences considérables entre ces zones. Les inhumations individuelles d'enfants ou d'adultes, dans le cadre des agglomérations, peuvent se rattacher, soit à des sacrifices déterminés, soit à un traitement particulier de certains membres du groupe. Dans ce sens, ce n'est qu'aux étapes plus récentes de la culture de Vinča qu'apparaissent certains changements. A Lepenski Vir et dans la région du Djerdap se manifestent des phé-

nomènes particuliers qui sont aussi inhérents au cercle même de l'agglomération.

Brièvement exposées, les données sur la vie spirituelle des groupes néolithiques sur le sol yougoslave indiquent clairement que les manifestations spirituelles des membres de ces groupes, suivent les normes générales du monde néolithique méditerranéen, mais avec certains contacts avec les régions du nord, ce qui s'explique par la position géographique de ces pays et les conditions économiques de leurs communautés néolithiques.

Dans le cadre des interprétations historiques des groupes néolithiques sur le sol yougoslave, quelques faits apparaissent au premier plan, à savoir — que l'interprétation historique est privée de tout élément linguistique, et qu'elle se base surtout sur l'industrie céramique en tant qu'archives documentaires authentiques. A part ces faits, il faut évidemment prendre en considération les éléments de construction, les types d'agglomérations, les facteurs et conditions géoclimatiques, la production, le commerce, etc. Tous ces éléments sont exhaustivement exposés dans les considérations conclusives du tome de la «Préhistoire» traitant le néolithique. Les nombreux indicateurs des agglomérations néolithiques ont largement contribué à nous convaincre qu'au cours de la période néolithique, la communauté, marquée encore d'éléments de rapports matriarcaux, représente la forme caractéristique de la vie sociale. Vers la fin du néolithique, l'importance de la famille individuelle croît, ce qui est un processus normal du clivage de la communauté tribale. La dualité organisationnelle et la division de la communauté apparaissent lorsque le nombre d'habitants de l'agglomération dépasse les limites permises (les agglomérations du Djerdap comptent environ 150 habitants, celles de Obra entre 300 et 400 alors qu'à Vinča, ils étaient probablement plus nombreux). On estime que ce processus est à l'origine de la fondation de nouvelles agglomérations et qu'il a contribué à la formation de variantes déterminées au sein de groupes culturels particuliers.

Les dernières lignes des considérations conclusives de ce tome de la «Préhistoire» résument les résultats des recherches sur les migrations — phénomène souvent cité et particulièrement important du néolithique. Les auteurs soulignent que, sur le sol yougoslave, il n'y a pas eu de grands mouvements migratoires au cours de la période néolithique. «Même en admettant certaines migrations, la majorité des phénomènes étaient pourtant conditionnée par les processus socio-économiques à l'intérieur des groupes culturels particuliers. Chaque culture a atteint son apogée, ce qui fait partie du cours normal de développement de ces communautés. Au déclin, les signes de dégénération qui se manifestent partout, sont probablement la conséquence du clivage des communautés tribales et de l'abandon des principes exogames et autres, établis dans les communautés tribales. A la suite, l'apparition de nouveaux groupes sur le sol yougoslave — précurseurs des grands mouvements de l'orient — mobiles, biens organisés et d'un niveau social plus développé, oblige les représentants dégénérés et pacifiques de la civilisation néolithique, incapables de résister à cette pression, d'abandonner assez vite la scène historique de ces régions».

Il faut d'abord souligner deux faits fondamentaux qui influencent substantiellement le caractère de ce tome. D'une part, c'est le premier établissement d'une division par zones, suivant la physiologie des cultures néolithiques qui se sont développées sur le sol yougoslave et, d'autre part, c'est l'interprétation historique

du néolithique, doublée de la chronologie, et de ses autres caractéristiques, qui, par son contenu c'est à dire par l'observation analytique et son interprétation synthétique, représente la valeur fondamentale de ce tome de la «Préhistoire». Cependant, du point de vue critique, quoique les auteurs ne sont pas tout à fait d'accord sur l'interprétation de certains phénomènes et notions, les positions polémiques sont évitées. Cela devient d'autant plus apparent, chaque fois qu'une culture déterminée s'étend partiellement sur une zone voisine. On remarque que les auteurs de ce tome observent ces phénomènes de leur propre point de vue et que leurs théories et interprétations sont différentes. Dans la présentation du matériel, on remarque aussi une certaine disharmonie, car certains auteurs ont exhaustivement décrit le matériel céramique, alors que d'autres ne se sont penchés que sur les caractéristiques fondamentales. On remarque aussi, qu'ils n'accordent pas le même intérêt aux divers éléments et phénomènes de différentes cultures et qu'il existe aussi certaines différences d'interprétation historique. Ceci apparaît le plus souvent, dans la délimitation de l'aire d'extension des groupes culturels de Starčevo et de Vinča, ainsi que dans l'interprétation de certains phénomènes, dans le cadre du groupe culturel de Danilo-Hvar et de Kakanj-Butmir. On remarque aussi que tous les phénomènes culturels périphériques du néolithique ne sont pas englobés, ce qui s'explique par leur insignifiance pour la période néolithique sur le sol yougoslave, est-il dit dans la préface de A. Benac.

Le lecteur est informé des différents niveaux de recherches, surtout dans certaines régions restreintes. Cependant, on peut positivement constater que le niveau de recherches de la période néolithique sur le sol yougoslave a atteint un degré qui fera de cette synthèse une valeur assez durable.

III — PERIODE ENEOLITHIQUE

Rédacteur N. Tasić

La période de l'énéolithique est à l'origine des grands changements culturels et «ethniques» dans toutes les régions de la Yougoslavie. Les grandes migrations influencent l'établissement d'une nouvelle base économique et de nouveaux rapports sociaux qui engendrent alors des modifications dans la répartition territoriale des communautés culturelles. Et, comme le souligne A. Benac, auteur de la préface de ce tome, les événements fatals de cette période influencent considérablement les mouvements ultérieurs en Europe et, conséquemment, en territoire yougoslave.

Le texte d'introduction, signé par N. Tasić et S. Dimitrijević, nous apprend que les recherches systématiques de l'énéolithique en Yougoslavie furent entreprises il y a cent ans par K. Deschman qui entama les fouilles de Ljubljansko Barje qui coïncident à l'époque de l'essor d'une discipline nouvelle — l'archéologie préhistorique. Ces recherches sont suivies par d'autres qui, tout en n'étant pas toujours systématiques, ont pourtant permis de réunir un fond considérable de trouvailles de la période du passage de la culture matérielle du néolithique vers l'ère du métal développée. A ce titre il faut citer les noms de F. Fiale, J. Brunšmid, F. Mileker, M. Valtrović et M. Vasić. Les grandes guerres ont ralenti le rythme des recherches de cette période transitoire qui reprend, au cours des vingt dernières années, grâce à la formation d'un certain nombre d'experts et à l'établissement d'un vaste réseau d'institutions, intéressées par la problématique de cette partie de la préhistoire.

Quand au cadre chronologique, ces auteurs soulignent qu'ils ont déterminé la limite inférieure chronologique par l'apparition de la culture de Tiszapolgár, puis par le début de l'étape de la culture de Salçuta, de la culture de Crnobuka en Pélagonie et de la culture de l'ancien Lasinja dans les parties nord-ouest de la Yougoslavie. La limite chronologique inférieure est déterminée par la culture de Vučedol, c'est à dire par son étape finale, quoique dans un sens, elle n'appartient pas strictement au cadre chronologique de la période énéolithique.

L'introduction se termine par la division des cultures et des groupes culturels des parties est et ouest de la Yougoslavie. Dans les régions de l'est, on distingue: a. *la région sud-pannonienne* qui se rattache au développement de Tiszapolgár-Bodrogekerezstúr, à la culture tardive de Lengyel et à la formation de la culture de Lasinja, ensuite à celle de Baden, de Kostolac et de Vučedol, b. *Serbie est, Kossovo et Macédoine* qui se rattachent au développement du complexe Bubanj-Salçuta-Krivodol, à la culture de Gumelnita, de Kostolac et de Coțofeni et à l'étape récente de la culture de Bubanj-Hum, et c. *la région centrobalkanique* avec la culture de Kostolac représentée et, plus tard, avec celle de Vučedol, parallèlement aux autres manifestations qui se situent dans une zone transitoire, ce qu'elle est effectivement du point de vue géographique (région montagneuse de la Bosnie est et de la Serbie ouest).

L'ouest de la Yougoslavie est divisé en: a. *région cisalpine* et b. *région adriatique*. La première région englobe la culture de Lengyel, en tant que base autochtone, et le développement de la culture de Lasinja alors que dans son étape récente, elle accuse l'expression du complexe culturel de Vučedol. La région adriatique est la moins recherchée. Toutefois, il est évident que ses parties centrale et sud subissent les influences balkaniques, alors que sa partie nord (Istrie) est plutôt rattachée à la région cisalpine.

Il est rappelé que les cultures, dont les régions-mères se trouvent hors du territoire yougoslave (culture de Coțofeni, complexe de Cernavoda III-Boleráz, trouvailles du type Huniady-Vajska et culture nomade de Retz-Gajary), seront élaborées dans le cadre adéquat à leur signification dans la formation et le développement des cultures énéolithiques sur le sol de la Yougoslavie.

Dans son élaboration de l'industrie minière et de la métallurgie de la période énéolithique de Yougoslavie, B. Jovanović met l'accent sur la terminologie de la production énéolithique des métaux, sur la revue typologique des objets en cuivre et en or, sur la technologie de l'industrie minière et du traitement du cuivre, tout en déterminant la place chronologique relative de la métallurgie et de la production d'objets en cuivre de la période énéolithique de Yougoslavie. Il constate que l'emploi du cuivre natif en représente certainement la première étape, mais ces trouvailles ne sont pas connues sur le territoire de la Yougoslavie. Les traces les plus anciennes de l'introduction de l'emploi du cuivre, c'est à dire l'exploitation ancienne du minerai de cuivre, nous indique que ses tenants appartenaient à la culture ancienne de Vinča (exemple de Šuplja stena près de Belgrade). Les trouvailles qui confirment la fonte du minerai de cuivre, proviennent des agglomérations de la culture de Vinča supérieure (Gornja Tuzla, Divostin, Fafos). Ce n'est qu'avec la technologie de la «production en série» du cuivre qu'apparaît l'application du coulage dans les moules, ce qui se répercute, tant sur le commerce que sur les guerres de conquête et les conflits armés.

A la base des données obtenues en Grèce, par les fouilles des agglomérations à plusieurs niveaux (Sitagroi et Dikili Tash) et en Bulgarie (Karanovo, Ezero), il est démontré que, dans la région balkano-karpaté, le traitement développé de l'or et du cuivre précède l'âge du bronze ancien de l'Égée. Cet auteur appelle l'attention sur la priorité de la métallurgie anatolienne ancienne — dont la première connaissance du cuivre se date du VIIe millénaire (Çatal Hüyük) — qui, dès le début du Ve millénaire parvient à un niveau qui fait de la métallurgie du cuivre, une branche développée (Haçilar, Can Hasan, Beycesultan).

La fin de la période néolithique est représentée par l'apparition d'outils fonctionnel perfectionnés (haches à un tranchant et couteaux de silhouettes foliacées) et la découverte d'un alliage amélioré — le bronze.

La culture de Tiszapolgár et Bodrogkeresztúr, certainement la plus ancienne culture néolithique sur le sol yougoslave, est exhaustivement élaborée par N. Tasić. Il expose que l'aire de son extension en Yougoslavie est périphérique, vu que sa région centrale se rattache au bassin hongrois de la Tisza; que la rivière Tisza représente, le plus probablement, cette «route principale» de diffusion de cette culture tant au nord qu'au sud, où le Danube (de Belgrade au Djerdap) serait la frontière. Au nord, elle s'étend jusqu'à proximité des sources des rivières Tisza et Bodroga. La culture de Tiszapolgár a suivi une longue voie de développement — avec la culture de Bodrogkeresztúr — presque toute la période néolithique, ce qui fait presque un millénaire.

En résumant les opinions sur la genèse du style de Tiszapolgár et, conséquemment, de cette culture dans le bassin des Carpates pendant l'énéolithique, deux voies plausibles se présentent: a. cette culture serait le produit de l'évolution des cultures autochtones — de la plus récente du bassin de la Tisza par celle de Herpály-Csöszhalom, jusqu'au groupe de Tiszapolgár I, b. elle serait le produit du développement des étapes de Herpály-Csöszhalom-Oborin puis de Prototiszapolgár. Substantiellement, ces deux opinions sont très proches, à cette différence près, que dans la deuxième, une étape transitoire (prototiszapolgár) ne présente pas de céramique peinte qui devrait être la base de la culture de Tiszapolgár. Pourtant, l'opinion qui paraît la plus acceptable est celle selon laquelle, en raison du développement parallèle et prolongé des cultures de Lengyel et du bassin de la Tisza, ensuite de la culture de Herpály-Csöszhalom dans les parties est du bassin des Carpates, la culture de Tiszapolgár se serait formée sur les bases «retardées» des groupes et cultures du bassin de la Tisza et sous l'influence considérable de la culture de Lengyel.

Sur le sol yougoslave, la culture de Tiszapolgár apparaît déjà formée. Les formes développées de cette culture sont constatées dans les sites de Srpski Krstur, Čoka, Batka, Nosa et Belegiš.

La genèse et le développement de la culture de Bodrogkeresztúr est plus complexe. L'évolution du style est évidente dans la lignée Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, mais par contre, il est difficile d'identifier les facteurs étrangers qui ont agi sur les modifications de la culture matérielle, et ils sont toujours présents dans des formes plus ou moins exprimées. En premier lieu, c'est l'apparition des éléments de Salcuța IV ainsi que des «éléments des steppes». Dans ce contexte, il faut, même brièvement, mentionner le problème du groupe Huniady-Vajska, dont les éléments apparaissent dans le cadre de cette culture. Cependant, les

opinions relatives à cette influence sont partagées. Les uns estiment que ces éléments apparaissent à l'étape-B, et les autres, à l'étape supérieure de la culture de Bodrogkeresztúr.

Il est évident, constate l'auteur du texte de la «Pré-histoire», que les interprétations exposées sur les cultures de Tiszapolgár et de Bodrogkeresztúr sont encore loin des conclusions définitives, surtout lorsqu'il est question du territoire yougoslave. Les interprétations ultérieures dépendent, en premier lieu, d'amples recherches qu'il faudra entreprendre sur le terrain.

N. Tasić a élaboré le complexe Bubanj-Salcuța-Krivodol. Il le situe au sud de l'aire d'extension des cultures de Tiszapolgár et de Bodrogkeresztúr, et souligne le parallélisme partiel de leur durée. Au niveau actuel des recherches, il est difficile, en raison du déséquilibre présent, de dresser une esquisse générale du développement des rapports mutuels dans la région karpato-danubo-balkanique au néolithique, ce qui explique l'apparition de hiatus entre certaines régions et du problème de la dénomination de cultures particulières ainsi que du choix des termes qui engloberaient tous les phénomènes régionaux d'un espace déjà si grand où apparaît un style assez important, etc.

Du fait que ce complexe englobe la région de la Transylvanie et de l'Olténie, jusqu'à la Pélagonie et l'Albanie, il est indispensable de distinguer des groupes régionaux particuliers. Dans ce sens, en Roumanie voisine on distingue les groupes de sites d'Olténie, de Transylvanie et du Banat. En Yougoslavie on en distingue cinq: la Serbie est, avec la vallée du Timok, les monts de Homolje et la rive droite du Danube; la Serbie sud, avec les environs de Niš, Leskovac et Prokuplje; la région de Kossovo; la vallée encaissée de Skoplje et enfin la Pélagonie (à laquelle on joint les sites de l'Albanie voisine). Ces derniers temps, on distingue un sixième groupe de sites — dans le Banat sud — qui, avec ceux des environs de Zemun, forment un groupe régional étroitement lié aux sites correspondants de la Roumanie est.

Ce «complexe de céramique sgraffite karpato-est balkanique» comprend, outre la culture de Bubanj-Salcuța-Krivodol, la culture de Gumelnița, de sorte que le problème de la genèse de ces cultures devrait être recherché, en premier lieu, dans le cadre de ce complexe, souligne N. Tasić. L'opinion dominante dans la littérature, selon laquelle la culture de Bubanj-Salcuța-Krivodol était déjà formée avant son arrivée sur le sol yougoslave, est due au fait que dans les sites de la Serbie est, dans la vallée de la Nišava et au Kossovo, aucune constatation n'a été faite de la plus ancienne étape de ce complexe qui, en Roumanie, correspondrait à la culture ancienne de Salcuța. Ce même auteur estime que cette interprétation n'est que partiellement juste, et qu'on ne peut pas admettre l'opinion selon laquelle, l'étape IV de la culture de Salcuța s'est propagée vers le sud. Selon N. Tasić, cela mène à une observation partiel des rapports déjà complexes entre la Roumanie sud-ouest et la péninsule des Balkans.

La fin de la culture de Bubanj-Salcuța-Krivodol dans le nord des régions de ce complexe est due à la percée de nouveaux groupes — par le déplacement des tenants de la culture de Černavoda III. Le mouvement de cette culture le long du Danube est à l'origine de la formation du groupe de Boleráz, étape ancienne de la culture de Baden. Dans les régions du sud (Kossovo, Pélagonie) ces changements n'ont pas laissé de traces significatives. On a l'impression, dit N. Tasić, que le développement de la culture de Bubanj-Hum II (selon M. Garašanin) se perpétue dans la vallée de la Morava sud, alors qu'à l'extrême sud, on note des

percées assez considérables des cultures de l'âge du bronze du type Armenochori et Kritzana».

N. Tasić a élaboré aussi la culture de Coțofeni. Son extension en Yougoslavie est délimitée au sud par le Crni Timok, au nord par le Danube, à l'ouest par les montagnes de Homolje et à l'est par la frontière yougoslavo-bulgare. Les études de cette culture sur le territoire de la Serbie, entamées depuis une dizaine d'années, ont permis d'enregistrer 12 sites, présentant un matériel caractéristique (en Roumanie on connaît plus de 300 sites de cette culture).

Grâce au rapport évident avec les cultures voisines, la place chronologique relative de la culture de Coțofeni peut être déterminée avec assez de précision — En Yougoslavie, elle apparaît après la culture de Bubanj-Salčuța-Krivodol (après la percée de la culture de Cernavoda III en Roumanie) et dure jusqu'à l'apparition des agglomérations de Vučedol dans le Banat (jusqu'à la culture de Glina III - Schaekenber en Transylvanie et Munténie). Cette culture apparaît donc vers la fin de l'énéolithique ancien et dure jusqu'à sa fin.

N. Tasić a élaboré aussi le groupe de Vajska-Hunyadihalom. Son aire d'extension en Yougoslavie est marquée par un seul site — Vajska, dans la Bačka sud-ouest, alors qu'en Hongrie voisine ils sont sensiblement plus nombreux. En raison du hiatus entre Vajska et le groupe de sites hongrois, il est difficile, au niveau actuel des recherches, de donner une quelconque réponse concrète sur ce groupe culturel. Toutefois, à la base du matériel céramique, on peut tout de même déterminer sa place chronologique relative qui se distingue de celle de Hongrie (développement parallèle au groupe de Boleráz marqué, apparition au cours de l'étape récente de la culture de Bodrogkeresztúr, contemporanéité avec Salčuța IV et le groupe de Laznany, avec la culture de Lasinja et la fin de la durée du groupe de Balaton). Corroboré par la stratigraphie des sites roumains avec céramique de Cernavoda III (qui apparaît plus tôt que l'étape IV de Salčuța et avec la similitude de cette céramique à celle de Vajska-Hunyadihalom), il ressort qu'il faut accorder une certaine priorité chronologique au développement de la nécropole de Vajska et, en conséquence, au groupe entier de Hunyadihalom par rapport à celui de Boleráz.

La culture de Lasinja, synonyme de l'énéolithique sur le sol de la Yougoslavie nord-ouest, connue depuis plus d'une vingtaine d'années, est élaborée par S. Dimitrijević. Son aire d'extension comprend les parties de trois Etats — le sol de la Yougoslavie nord-ouest, de la Transdanubie hongroise et de la Carinthie autrichienne. Pour détermination chronologique de la place de cette culture, il faut, selon S. Dimitrijević, souligner quelques éléments suivants: 1. Sur son aire vitale, la culture de Lasinja hérite les cultures tardives de Vinča et de Sopot et, en partie, la culture de Lengyel, 2. Au nord de la Bosnie, la culture de Lasinja remplace l'étape ancienne de la culture de Kostolac, de sorte que, dans le nord de la Yougoslavie, Lasinja I—III est contemporain des cultures de Baden et de Kostolac, ainsi que de la culture ancienne et classique de Vučedol, 3. L'enchaînement chronologique entre Lasinja III — Vrčedol B/1 — Bodrogkeresztúr II — Salčuța IV — Hrnjeva — Višnjica — Baden C et 4, est confirmé. Dans les régions centrales et ouest du Medjumurje, la culture récente de Vučedol remplace la culture récente de Lasinja.

A la fin de sa contribution, le même auteur présente une série de dates par le C-14, pour la culture de Lasinja. Suivant ces dates, l'existence de cette cul-

ture se situe entre 3400 et 2800 (ou encore plus près), ce qui fait environ 1000 ans de plus, que les dates proposées pour la culture de Lasinja suivant la méthode classique.

S. Dimitrijević a élaboré aussi la culture de Baden, que la littérature archéologique connaît depuis plus d'un demi-siècle. Quoique cette culture soit exceptionnellement importante, son interprétation suscite des opinions divergentes, ce qui, même ici, en rend l'exposition difficile. Dans le sens territorial, en tant que culture énéolithique danubo-pannonienne, elle comprend presque toute la Hongrie, l'Autriche est et nord, la Moravie, la Bohême, la Slovaquie sud et la Yougoslavie nord (au nord de la Save). Plus précisément, sur le sol yougoslave elle est présente dans le Banat, la Bačka sud, la Serbie nord (pas au-delà de l'est du bassin de la Morava), dans le Srem, la Baranja et la Slavonie. Cette grande surface d'extension — de l'Elbe et de la Vistule jusqu'à la Save et le Danube, et des Alpes est et de la Vltava jusqu'à la Tisza et la Morava — est à l'origine d'une disharmonie terminologique. Ainsi, par exemple, le terme descriptif de «céramique cannelée», adopté par la littérature tchécoslovaque, apparaît autre part, ainsi que dans notre pays, comme «culture de Baden».

A la base de la stratigraphie de la couche de Baden à Vučedol (Gradac) et à la base des indices régionaux stratigraphiques, S. Dimitrijević expose la division de la culture de Baden sur le sol yougoslave en 4 étapes de développement (avec degrés et types divisés dans leur propre cadre): A. Culture ancienne ou pré-classique de Baden (avec deux degrés de développement — a/1 ou horizon de Boleráz et a/2 ou horizon de Fojnód), B. Ancienne étape classique de la culture de Baden (avec deux degrés — b/1 ou horizon I de construction de Baden, et b/2 ou horizon II de construction de Baden), C. Etape classique tardive avec trois types fondamentaux (Budakalász-Beli Manastir, Ūny et Viss) et D. Culture post-classique de Baden ou horizon de désagrégation.

Les théories qui s'efforcent de résoudre (ou d'expliquer) le problème de l'origine de la culture de Baden peuvent se répartir en 3 groupes. Le premier groupe de théories soutient qu'elle vient du nord, le deuxième, que son origine est autochtone alors que le troisième la cherche au sud-est. Quant à cet auteur, il estime que, ainsi qu'il l'a interprété dans son texte, l'origine de la culture de Baden est «polygénésiaque» avec la présence prédominante de la composante anatolienne.

Brièvement interprété dans le sens des indices fournis par l'analogie des trouvailles anatoliennes et sud-balkaniques, la synchronisation de la culture de Baden est intégralement conditionnée par Troie II—V (de 2400 à 1950). Cependant, la culture classique de Baden nous dirige vers la récente Troie II, c'est à dire Troie III—V (ce qui répond à l'écart compris entre 2300 et 1950). Ici, il faut absolument souligner que ces dates sont assez harmonisées avec la datation par le C-14, obtenue dans les sites correspondants de Moravie, Hongrie et Yougoslavie.

N. Tasić a élaboré aussi la culture de Kostolac. Il cite que les premières trouvailles de la céramique de cette culture sont connues depuis la fin du siècle dernier ou du début de notre siècle (Prahovo, Kostolac, Vinča). Cependant, de l'avis de l'auteur cité, on n'a pas accordé à l'étude de cette culture l'importance qu'elle mérite, surtout lorsqu'on sait, qu'après les cultures néolithiques de Vinča et de Butmir, elle représente une culture énéolithique spécifique, engendrée sur ce sol et qu'elle a tenu un rôle important dans le dévelop-

pement de la période énéolithique, particulièrement dans la variante du complexe de Vučedol.

La culture de Kostolac comprend l'espace situé entre le bassin des Carpates, les Balkans centraux et nord, jusqu'à la Roumanie danubienne. Cet espace couvre, en grande mesure, l'aire d'extension de la culture de Baden, quoique dans certaines de ses régions on n'a pas découvert des sites de Baden (parties de la Bosnie, de la Serbie et de la Roumanie danubienne). Sur le territoire yougoslave, on a distingué 5 régions de cette culture énéolithique: a. Serbie est avec la Serbie danubienne, b. Serbie centrale avec le bassin de la Morava, c. Bosnie nord avec le bassin de la Save, d. région de Slavonie-Srem, et e. région du Banat et de la Bačka.

Cet auteur observe la genèse de la culture de Kostolac à travers l'extension du noyau de la culture de Baden vers le sud, à travers les changements des activités économiques de ses tenants, ainsi qu'à travers la transition du mode de vie steppo-nomade vers le mode agriculturo-sédentaire. Il conclue qu'elle s'est formée à la périphérie sud de la puissante influence de la culture de Baden. Dans ce cas, la région de Slavonie-Srem et les sites au sud de la Save et du Danube seraient la région-mère du style de la céramique de «Furchtenstih» et de la céramique estampillée, d'où il s'est répandu dans tout le bassin des Carpates.

Dans la partie consacrée à la chronologie, les dates inférieures et supérieures de cette culture ont fait l'objet de discussions. N. Tasić estime que la deuxième moitié du troisième millénaire lui appartient — entre 2400 et 2200.

S. Dimitrijević a élaboré la culture de Vučedol et la totalité du complexe culturel de Vučedol, d'une manière détaillée. A l'heure actuelle, cette culture est désignée par trois dénominations — la culture de Vučedol, la culture de Slavonie et la culture de Zók (terme hongrois). La première localité de cette culture, découverte en Yougoslavie, est le Ljubljansko Barje, connue depuis plus de cent ans. Quelques décennies plus tard, suivent les premières fouilles à Vučedol, Sarvaš, Zók, etc. Jusqu'à présent, rien que sur le sol yougoslave, on connaît plus de 50 sites de cette culture énéolithique, situés au nord de la zone géographique Bosnie centrale — Bassin de la Morava, et plus loin, au-delà de la Save et du Danube, où ils sont le plus nombreux.

S. Dimitrijević divise la culture de Vučedol en trois horizons chronologiques: 1. horizon de la culture pré-classique et ancienne de Vučedol, 2. horizon de la culture récente de Vučedol et de ses manifestations régionales, et 3. horizon de la culture de Ljubljana, c'est à dire horizon du post-Vučedol. Chacun de ces horizons est subdivisé en degrés de développement et types, à la base exclusive des éléments de l'industrie céramique.

Les thèses traitant le problème de l'origine de cette culture peuvent se diviser en cinq groupes fondamentaux: thèses de l'origine nordique, de l'origine est-alpine, de l'origine autochtone et de l'origine partielle des steppes. S. Dimitrijević, avec le concours de N. Tasić a essayé de définir, dans un ouvrage particulier, le problème de l'origine de cette culture en envisageant ses physionomies originales. C'est ainsi qu'il parvient aux données, selon lesquelles «l'impulsion initiale pour la décoration de la céramique de la plus ancienne poterie de Vučedol s'inspirait de Kostolac». Dans l'étape tardive, son aire d'extension est exceptionnellement grande, ce qui assure la supériorité de la culture de Vučedol sur les cultures éliminées par sa population. Ou, plus précisément, c'est la culture de

Vučedol qui, par «un degré» de développement, devient plus intégrale — en conséquence du développement logique socio-historique — par rapport aux cultures simultanées des régions pannonicque et nord-balkanique.

L'horizon de la culture de Ljubljana est élaboré sous le titre particulier — Culture de Ljubljana ou la vie ultérieure du patrimoine de Vučedol. S. Dimitrijević l'interprète comme une tradition énéolithique dans la période de l'horizon ancien de l'âge du bronze ancien, en notant qu'elle est le résultat de la symbiose ethnique et culturelle de deux populations — de Vučedol et des tenants de la culture des coupes campaniformes.

Puisqu'il a exhaustivement analysé les indices adéquats, le même auteur, pour la culture du complexe de Vučedol, les dates absolues suivantes: Vučedol A — entre 2150 et 2100, Vučedol B/1 — entre 2100 et 2000, Vučedol B/2 — entre 2000 et 1900, Vučedol C et types régionaux — entre 1900 et 1850/1800, et la culture de Ljubljana — entre 1800 (ou 1850/1800) et 1700.

A la fin de cette contribution, l'auteur souligne que la culture de Vučedol est le premier tenant de la métallurgie locale dans la plus grande partie du nord de la Yougoslavie, ce qui ne veut pas dire que les cultures antérieures ne connaissent pas le traitement du cuivre (même s'il était d'une importance secondaire, ou peut-être même mineure). Par sa diaspora, la population de Vučedol s'éparpille sur un territoire exceptionnellement vaste, d'où, la présence culturelle de Vučedol dans toute une série de régions marque aussi la fin de l'énéolithique. Ce genre d'indices est toujours d'une valeur chronologique primordiale.

S. Dimitrijević a élaboré la culture de Retz-Gajary. Cette culture énéolithique existe dans les régions périphériques du bassin des Carpates et atteint sa plus puissante expression dans la région des Alpes de l'est. Elle est présente en Autriche, en Slovénie continentale, Croatie du nord, Moravie, Hongrie ouest, au sud-est de la Slovaquie et, à Arad en Roumanie. Ce sont des contrées montagneuses, des collines, ce qui, outre le caractère des agglomérations et des habitats, indique une population, semi-nomade et mobile, d'éleveurs. Le contact direct avec diverses cultures de ce vaste territoire est à l'origine de toute une série de types régionaux de la culture de Retz-Gajary (type de Retz, type de Waltrahöhle-Jevišovice, type de Gajary-Bajč, type de Mondsee, type d'Arad ou de Transylvanie, trouvailles de Retz-Gajary dans le bassin de la Tisza, type de Višnjica, type de Kevderc-Krnjevac), ce qui rend l'interprétation intégrale de ses manifestations culturelles assez difficile.

Sur le sol yougoslave, on connaît 7 sites authentiques de cette culture (5 sites sont indiqués sur la carte VII), alors que dans l'espace environnant leur nombre est sensiblement plus grand.

Après avoir analysé les interprétations d'autres auteurs sur la genèse et le développement de cette culture, S. Dimitrijević estime qu'elle s'est formée sur le sol des cultures néolithiques des Alpes de l'est (Stichbandkeramik IV, Moravo-Lengyel), mais que dans les formes céramiques, elle est restée sans formes originales et qu'elle s'inspire du fond qui découle de la culture pré-classique de Baden et de la culture des gobelets en entonnoir. Au contact d'autres cultures, ces formes s'enrichissent, mais les formes originales subsistent jusqu'à la fin de cette culture, souligne le même auteur. Pour la Yougoslavie nord et nord-ouest, elle est d'une importance particulière, en raison de l'introduction de la technique des rainures — elle est

l'antécédent du «Furchenstich» et contribue à son extension dans d'autres régions culturelles. Au fait, c'est la première culture qu'on a pu identifier sur le sol yougoslave par son indépendance culturelle qui, pourtant, ne lui a pas assuré la propriété durable des territoires, ce qui, pratiquement, souligne son caractère semi-nomade.

S. Dimitrijević élabore aussi le problème du néolithique sur la côte adriatique est. Il l'observe doublement — quelle est la nature du néolithique sur la côte adriatique est, et comment le présenter d'une manière adéquate. Il met l'accent sur la culture de Nakovana qui, parallèlement au stratum néolithique dans la grotte même de Nakovana est représentée aussi par l'horizon V à Odmut ainsi que par l'horizon V à Gudanj. Il rattache l'horizon pré-nakovana à Vinča D-1 et le désigne comme culture protonakovana. Suivant le même auteur, la période post-nakovana est caractérisée par des percées de manifestations continentales et est-balkaniques. La première vague continentale représente la culture de Lasinja (Odmut VI) que supplante la percée des éléments des steppes (céramique cordée), le plus probablement, en provenance de Bulgarie. La deuxième vague continentale se manifeste par la descente, des régions de la Bosnie sud et ouest, de la population de Vučedol tardif, mais c'est déjà la période transitoire de l'énéolithique vers l'âge du bronze ancien et, c'est ce qui a effectivement permis de localiser avec précision la culture de Ljubljana dans la région adriatique.

Cet auteur situe les cultures de Ljubljana et de Cetina dans l'âge du bronze ancien, contrairement à S. Batović, par exemple, qui dans ses ouvrages, rattache ces deux cultures à la Ière et à la IIe étape du néolithique en Dalmatie.

La culture des steppes de la période néolithique en Yougoslavie a été élaborée par B. Jovanović. Il souligne que la présence des tenants de la culture des steppes — tombes en forme de fosse sous tumuli — est positivement confirmé jusqu'à présent, que dans le Banat moyen et sud. Cependant, les trouvailles isolées qui peuvent être attribuées aux populations des steppes (ou aux influences) englobent un espace largement plus vaste (Serbie est, Macédoine sud, Bosnie sud-est). Il est évident que l'extension des pâtres et agriculteurs des steppes sur le sol yougoslave (ainsi qu'en d'autres régions), couvre, en premier lieu, les régions de conditions naturelles presque identiques à celles des régions-mères.

Dans le domaine de la culture matérielle, parmi les objets les plus anciens des steppes, figurent des couteaux longs de silex et d'obsidienne. Mais, vu qu'ils sont largement répandus dans la partie est du bassin des Karpates, en Voïvodine et en Serbie est, il ressort qu'ils représentent aussi bien la caractéristique commune des cultures néolithiques de cette région. Suivent les ornements cordés de la céramique ainsi que les sceptres de pierre, à tête arrondie ou ovale. On les rattache au rôle de commandant du guerrier-cavalier et ils sont découverts dans certaines tombes sur le vaste espace compris entre les steppes de la mer Noire et les régions balkano-danubiennes.

Suivant les dates absolues, la durée des déplacements des populations des zones de steppes autour de la mer Noire correspond approximativement au milieu et à la deuxième moitié du IIIe millénaire. Dans le sens de la chronologie relative, c'est la période comprise entre la fin de la culture de Boleráz dans le bassin danubien moyen et l'apparition de la culture de Vučedol et de sa percée dans les régions de la Pannonie est. L'arrivée des populations des steppes dans

l'est du bassin des Karpates et dans les régions balkano-danubiennes, est considérée comme facteur déterminant de la formation des Indo-européens, dont les tribus, au cours du développement et de la durée des époques des métaux, marquent de leur sceau particulier, la culture de l'Europe protohistorique, conclue B. Jovanović.

Ce même auteur a élaboré «Les Indo-européens et la période néolithique en Yougoslavie». Il y expose que le territoire yougoslave, situé entre le sud méditerranéen et les régions continentales de l'Europe centrale, occupe une position bien plus importante que celle qu'on lui attribuait traditionnellement — en premier lieu — parce que ses régions est, étaient, au cours de la période néolithique, les médiateurs actifs de l'adoption et de la diffusion des mouvements culturels et migratoires partant de la région des steppes, à l'est.

Un aperçu linguistique est présenté sur les langues indo-européennes, que suit un exposé des recherches archéologiques, relatives à la question indo-européenne. Les opinions de V. Danilenko, V. Georgiev, M. Bimbutas, M. Garašanin, A. Benac, J. Nestor, J. Mellaart, et de toute une suite de linguistes et d'archéologues, dont les travaux traitent cette problématique y sont interprétés. Cependant, pour les besoins de cet aperçu, on accordera plus d'attention aux conclusions relatives à la question indo-européenne pendant la période néolithique en Yougoslavie, formulées par B. Jovanović. Il la divise en étapes suivantes:

La première étape des influences culturelles, auxquelles est exposé aussi le territoire yougoslave (d'abord ses parties est), appartient à la période de la culture de Tiszapolgár et de Bodrogkeresztúr en Pannonie, de la culture de Vinča supérieure en Serbie et des étapes finales des cultures de Butmir et de Sopot en Bosnie et Slavonie.

La deuxième étape est celle de la formation des groupes locaux, dans le bassin danubien inférieur, qui sont organisés sur le substratum du caractère des steppes et de la population autochtone. Le groupe de Cernavoda III qui, à la base des résultats des recherches réalisées jusqu'ici, s'étend jusqu'au sud du Banat, est important pour les régions yougoslaves. Il est possible que ces influences se sont propagées par l'intermédiaire de la culture de Baden, car l'étape de Boleráz de cette culture avait probablement des contacts directs avec le groupe de Cernavoda III, de sorte que les éléments des steppes ont pu s'étendre dans les régions où la culture de Baden était déjà parvenue. Le fait, que la culture de Baden connaît la production de chars et l'emploi du cheval domestiqué comme bête de trait, confirme la possibilité exposée plus haut.

La troisième étape marque l'occupation d'une région géographique plus vaste par les tenants de la culture des tombes en forme de fosse. Elle commence par la Moldavie et Dobroudja et se termine avec le bassin est de la Tisza (au confluent du Tamiš et du Danube) où se trouve Vojlovica, site implanté à l'extrême ouest. Les indices anthropologiques de cette étape ont une valeur particulière. B. Jovanović cite qu'à la base d'analyses particulières, on a constaté des mélanges avec la population autochtone, même dans la région-mère de la culture des tombes en forme de fosse. D'autre part, il y a des cas (tumulus des environs de Vršac) où la population d'origine locale adopte les coutumes étrangères et inhume ses défunts selon le rituel caractéristique des steppes.

Vu globalement, on peut concevoir le processus de l'indo-européisation comme une introduction progressive de nouvelles formes de production et comme la

modification de la structure sociale qui caractérisait les communautés précédentes sédentaires, en majeure partie, agricoles. Cette nouvelle société patriarcale engendre la catégorie de guerriers mais celles aussi, des métallurgistes et des artisans, lesquelles représentent aussi les acquis de la base productive locale. Les puissantes traditions locales se manifestent à l'âge du bronze ancien. Engendrées et établies au cours de la période énéolithique, elles pouvaient conserver, tant la composante ethnique, que culturelle des populations des steppes, conclue B. Jovanović.

Les considérations conclusives sur l'énéolithique dans la «Préhistoire» yougoslave sont signées par N. Tasić, S. Dimitrijević et B. Jovanović. Le schéma d'exposition des caractéristiques les plus importantes de cette période transitoire est tout à fait semblable à celui adopté pour la période néolithique — il se compose de trois parties thématiques: la genèse et les caractéristiques de style des cultures énéolithiques, la chronologie relative et absolue, la vie spirituelle et l'interprétation historique.

Il est souligné, qu'en fonction de leur contribution, les deux composantes fondamentales — migratoire et autochtone — représentent les facteurs principaux de la formation des cultures énéolithiques. L'interprétation unilatérale, selon laquelle l'énéolithique serait la conséquence exclusive des mouvements ethniques de gros groupes de populations est inadmissible, vu qu'il est démontré, que l'évolution autochtone a engendré aussi des cultures particulières. Ainsi, l'apparition des groupes de Boleráz-Cernavoda III, de Baden et d'autres, de l'énéolithique final (Retz-Gajary) peut s'expliquer comme la conséquence des mouvements migratoires, où les deux premiers se rattachent à la migration indo-européenne, et le troisième aux déplacements des éleveurs, entre les Alpes et les Carpates. D'autre part, les cultures de Tiszapolgár et de Bodrogkeresztúr expriment d'une manière évidente, leur évolution autochtone.

Les théories qui interprètent la genèse de la culture de Baden se distinguent foncièrement. Dans ce livre, elle se rattache à la migration de la population anatolienne à travers les Balkans jusqu'à l'Europe centrale. Le développement ultérieur de l'énéolithique, dans la lignée culturelle Baden-Kostolac-Vučedol, est le résultat de l'évolution autochtone, soulignent les auteurs cités.

La partie est de la Yougoslavie est englobée par les cultures du complexe Bubanj-Salčuța-Krivodol. Le terme de «migration forcée» explique le déplacement des tenants de la culture de Salčuța vers les régions de la Serbie de l'est à l'époque de l'énéolithique ancien, sous l'influence de l'extension de la culture de Cernavoda du Danube inférieur. Après cette première étape de migration, cette culture se stabilise et fonde des agglomérations dans la région de Kossovo et, plus tard, pénètre vers la Pélagonie et l'Albanie.

Les styles ornementaux sont divisés de la manière suivante:

a. Période sans ornements (évolution ultérieure des cultures néolithiques), représentée par les cultures de Tiszapolgár, en partie par celles de Bodrogkeresztúr, Hunyadi-Vajska et Bubanj-Salčuța-Krivodol. Chronologiquement, elle appartient à la fin de la culture de Vinča.

b. Période des cannelures et des motifs linéaires incisés, dont les représentants sont les cultures de Boleráz-Cernavoda III et de Baden, et, dans une moindre mesure, la période la plus récente des cultures de Bubanj-Salčuța-Krivodol.

c. Période de l'apparition de l'ornementation de «Furchtenstich» qui atteint son plein essor dans les cultures de Kostolac et de Retz-Gajary.

d. Période de l'ornementation excisée et de l'incrustation en blanc qui accompagne cette technique. Le développement des styles énéolithiques sur le sol de la Yougoslavie se termine avec la culture de Vučedol.

Une des questions essentielles de la chronologie de l'énéolithique concerne sa durée. Dans ce sens, on a avancé les dates de la chronologie inférieure et supérieure. Suivant la «chronologie inférieure», le début de l'énéolithique se situe aux environs de l'an 2200 (ou vers 2450, selon S. Dimitrijević). «La chronologie supérieure» se rattache à l'an 3500, ce qui donne un écart de plus d'un millénaire. Pour la fin de la période énéolithique, les dates accusent un écart de 400 ans environ — vers 2200 suivant la chronologie supérieure et 1850/1800 suivant la chronologie inférieure. Suivant les dates, appelées «modérées», citées aussi pour les cultures énéolithiques — que nous trouvons dans les ouvrages de V. Milojević, A. Benac et M. Garašanin — cette période aurait duré de 2200/2100 à environ 1900/1800.

La vie spirituelle de l'homme énéolithique est représentée par ses éléments fondamentaux: temples, inhumation, rites funéraires, objets de culte et, enfin, par la religion. Les coutumes religieuses, l'évolution culturelle (dépérissement de la «magna mater» et introduction du «culte des bovidés») traduisent, ainsi que les nouvelles coutumes d'inhumation, leur origine du sud-est. On pratique l'inhumation des défunts, qui est une nouveauté gréco-ouest anatolienne de la première moitié du IIIe millénaire. Il est évident que l'incinération et le culte des bovidés, rattaché aux cornes de consécration, forment une unité culturelle, de sens et d'importance, déterminés. Cependant, en dépit de son retrait devant la concession à la tradition locale, l'incinération se maintient dans des cas particuliers — pour des personnalités déterminées, constatent les auteurs de ces considérations conclusives, à la fin du livre sur l'énéolithique.

Dans le sens de l'interprétation historique et pour les besoins de cet aperçu, il suffit de souligner, ou mieux, de citer ce qu'il est dit, à la fin de ce livre, au sujet de l'énéolithique, en tant que période préhistorique: «Il faut le comprendre comme une période de formation des communautés patriarcales, orientées vers l'organisation tribale de nouvelles populations, mais où la présence de la base autochtone est nettement marquée. Du point de vue de la production, les cultures énéolithiques apportent dans leur système économique une nouvelle composante fondamentale — l'industrie minière et la métallurgie du cuivre et de l'or — marquant ainsi le début de l'introduction des métaux dans l'usage général.

La description suivante peut servir d'appréciation critique de ce tome de la «Préhistoire»:

Ce qui dans ce livre mérite une appréciation positive, c'est en premier lieu, l'ordre des groupes culturels qui suit un cours logique, conforme à la disposition géographique et à la série chronologique. Cependant, puisque les groupes culturels ne sont élaborés que par deux auteurs — N. Tasić et S. Dimitrijević — il s'est avéré que les interprétations de différentes notions sont sujettes à leurs points de vue et interprétations, de sorte qu'il en ressort des opinions tout à fait individuelles. Toutefois, cela n'affecte pas substantiellement la totalité du contenu du livre, surtout

si on tient compte des considérations introductives et conclusives très détaillées, données à la fin. Dans une certaine mesure, l'harmonie et la proportion du contenu sont altérées par le déséquilibre qui apparaît dans le matériel illustratif, ce qui, selon le rédacteur en chef de la «Préhistoire» — A. Benac, est la conséquence de l'insuffisance de sa propre coordination avec les auteurs, ainsi que des différences de conception concernant cette partie synthétique, et des moyens limités pour la présentation du matériel archéologique.

*

Cet aperçu, qui représente une revue résumée de toutes les cultures exposées et d'autres questions et problèmes, faisant l'objet des trois premiers volumes

de la «Préhistoire» de Yougoslavie, s'attache en premier lieu à l'interprétation du contenu, et ce n'est qu'ensuite qu'il donne une estimation critique globale. Il est évident qu'elle pourrait être différente de celle-ci, surtout si elle se concentrerait sur un auteur déterminé et serait présentée par un archéologue, spécialiste en la matière observée. Mais alors elle serait peut-être polémique, ce qui a été sciemment évité ici. Les remarques critiques globales sont exposées après chaque aperçu particulier de chacun des trois tomes, de sorte qu'il n'y a pas lieu de les réitérer.

Disons enfin, que cet oeuvre confirme la maturité scientifique de l'archéologie yougoslave et la range parmi les rares pays européens qui ont réussi à présenter, dans une oeuvre plurithématique et synthétique, les périodes préhistoriques sur leur sol.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

ВЛАСАЦ — МЕЗОЛИТСКО НАСЕЉЕ У БЕРДАПУ, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. DXXII, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд, 1978. Том I: Драгослав Срејовић—Загорка Летица, Археологија, 170 страница текста са резимеом на енглеском језику (стр. 145—163), 127 слика у оквиру текста, 130 таблица, 9 прилога. Том II: Група аутора, Геологија, биологија, антропологија, 426 страница — Геологија, 1 прилог на српскохрватском језику са резимеом на енглеском, 6 слика у оквиру текста, — Биологија, 2 прилога на енглеском и француском са резимеом на српскохрватском језику, 2 табеле и 15 слика у оквиру текста, — Антропологија, 10 прилога на енглеском језику са резимеом на српскохрватском, више од стотину табела, слика и графика у оквиру текста и 57 таблица црнобелих фотографија.

Аутори ове обимне монографије изнели су исцрпан преглед резултата својих археолошких, геолошко-стратиграфских, палинолошких, палеонтолошких, антропометријских, демографских и палеопатолошких истраживања. Начин истраживања локалитета Власац у Бердапу, као и анализе које су потом уследиле, биле су диктиране методолошким императивом свеобухватног, а самим тим интердисциплинарног приступа проблему тумачења праисторијских култура, а резултати су успели да пруже читав низ нових сугестија о садржини развоја ранохолоценске бердапске културе у целини. I том — *Археологија*. Овај део монографије (Д. Срејовић—З. Летица) садржи преглед налаза материјалне културе и културно/хронолошку интерпретацију локалитета Власац (Увод, I Положај, изглед и стратиграфија, II Насеља и станишта, III Гробови, IV Предмети од рога, кости и зуба дивље свиње, V Предмети од камена, VI Сакрални предмети, VII Економика, друштво, религија, VIII Генеза и хронологија), затим Додатак о траговима млађих праисторијских култура, Библиографију и Регистар археолошких појмова, локалитета и култура које се помињу у тексту.

Истраживачи су на основу структуре и боје слојева утврдили четири нивоа депозиције материјалне културе на ерозивно-акумулативној тераси Власац: Власац Ia, Власац Ib, Власац II и Власац III. У оквиру ових слојева запажена су три основна стамбена хоризонта: Власац I, Власац II и Власац III. Подаци о стратиграфији су богато документо-

вани прилозима са цртежима профила са сва три испитана сектора. У издвајању културних слојева, аутори су се у великој мери руководили ситуацијом стамбених и других непокретних објеката. Тако су најстарија станишта констатована у фази Власац Ia. Међутим, примедбом да ниједан објекат из фазе Ia није суперпонован објектима из фазе Ib, они се на изврстан начин ограђују од тврдње о апсолутно сигурној подели грабевинског хоризонта Власац I, на фазе Ia и Ib. То је још уочљивије када се у поглављима о покретном материјалу подвлачи сировинско, технолошко и типолошко јединство предмета из насеља Власац I у целини. С друге стране, наглашава се неопходност овакве поделе због специфичне структуре земљишта, и претпоставке да станишта у фазама Ia и Ib имају хоризонталну а не вертикалну стратиграфску дистрибуцију, док као насеља имају сталан карактер.

За разлику од Власца I, нарочито хоризонта Ib, грабевински хоризонти Власац II и III садрже остатке таквих објеката који указују на привремен карактер насељавања ове терасе. То су огњишне, шаторасте и камене конструкције на отвореном простору. Сама структура ових насеља, истичу аутори, идентична је структури стамбених насеља на Лепенском виру.

У свим стамбеним хоризонтима Власца, откривен је велики број гробова и скелетних остатака, чија је археолошка анализа вршена по критеријуму поуздане стратиграфске припадности одређеном грабевинском хоризонту. Ова категорија археолошке документације има извештајно значаје, не само зато што је омогућила обављање низа антрополошких анализа, већ и због чињенице да су на Власцу практикована три основна погребна ритуала (инхумација, парцијално и секундарно сахрањивање и спаљивање). Гробне конструкције су ретке и јављају се у варијантама каменних ограда и каменних корита. Гробни прилози се такође ретко појављују (коштани и силексне алатке, зуби дивљег вепра) а запажају се трагови погребног ритуала (посипање окером, графитом, зубима ципринида и мандибулама људског и животињског порекла.) Разматрајући разноврсност погребних обичаја на Власцу, аутори поред неких општих аналогја са погребним ритуалима у позном палеолиту и мезолиту Европе и Блиског истока, подвлаче аналогје са Куином Туркулун, Терасом Ветерани, Падином, Лепенским виром и дру-

гим Бердапским позногацијалним и ранохолоценским локалитетима.

Анализа покретног археолошког материјала вршене су по критеријуму поделе на грабевинске хоризонте. Откривена је велика серија артефаката од рога, кости и зуба дивље свиње (укупно 2727 комада). Подела ових артефаката по облицима, тј. по начину примарне модификације сировине, а затим по секундарној модификацији која је у најужој вези са одређеном функцијом алатке, представља значајан прилог класификацији коштаног алата уопште. Даља анализа функције коштаног оруђа довела је до прегруписавања алатки у три главне категорије: „оружје за лов и риболов, алатке које се користе у домаћој радности и оруђе за рад у природи, на пољу и у шуми“. Аутори истичу да „ни у једној области Европе, није нађен тако велики број предмета од рога, кости и зуба дивље свиње“, и да „ова чињеница показује да производња описаних артефаката с Власца првенствено зависи од економије ранохолоценске популације Бердапа, коју ... одликује изузетна сложеност“. Управо из овог разлога се чини да би једна прегледна табела *процентуалног учешћа* свих појединачних типова коштаног оруђа по фазама на Власцу пружила могућност бољег увида о учешћу ових предмета у сакупљачкој, ловачкој и другим радним делатностима.

Следеће поглавље бави се анализама окресаних кремних артефаката и предмета од углачаног камена. Што се тиче прве поменутих групе, и она по бројности, представља изузетно богату серију у односу на друге археолошке локалитете из овог периода (укупно 31 225 комада). И овде се, као и код коштаног оруђа, полази од сировине као базе за најгрубљу поделу материјала, и издваја се група силексног, група оруђа од кварца и група оруђа од силикатних стена. Иако све могућности анализе окресаних артефаката овом приликом нису дошле до изражаја — посебно оне које се тичу технолошког аспекта њиховог проучавања, аутори су дошли до закључака који се у потпуности уклапају у миље развоја индустрија окресаних оруђа током позног глацијала и раног холоцена у средњем Подунављу, наиме да силексни артефакти нађени на Власцу представљају „осиромашену силексну индустрију финалнопалеолитских култура средњег Подунавља типа Куина Туркулун I, Сексард — Паланк, оштромерске и фирштајнер групе“. Повезивање ове индустрије аналогјама са стратумом II у Куини Туркулуну, терасом Ветерани и Банским острвом I, изгледа типолошки, ипак тешко одрживо, будући да силексна оруђа са поменутих налазишта носе још увек јака обележја финалнограветијенске традиције и азилијенске технике, за разлику од оних приказаних у овој публикацији. Поред тога, коришћење кварца као сировине у онако великом обиму како је то случај са Власцем, такође упућује на аналогје са позицијом фазама развоја силексне индустрије у Бердапском региону, као што су Банско острво II и Кладовска скела I и II.

Што се тиче предмета од углачаног камена, они су нађени у врло малом броју и повезују се са „новим врстама економске делатности“ мада се подвлачи да „израда ових предмета није подстакнута утицајима из неке стране, прогресивније културе“. При том се мисли на секире-облутке, с обзиром да су остале врсте глачаног каменог оруђа познате већ у финалнопалеолитским културама (перкутери, камени батови, глачала).

У поглављу о сакралним предметима говори се о две врсте оваквих објеката — објектима култа и

култно-магијским инструментима. Анализи ових предмета посвећена је велика пажња, нарочито начину и систему њиховог украшавања. Осврћући се на аналогје са одговарајућим предметима, преваходно у епиграветијену Апенинског полуострва, позно магдаленијену западне Европе и источном граветијену Украјине, аутори у тумачењу развоја орнаменталног система на сакралним предметима из свих стамбених хоризоната Власца истичу његову самостојност, чије одлике могу да се прате од финалног палеолита Бердапа.

Преостала два поглавља говоре о економици, друштву, религији, генези и хронологији мезолитског насеља Власца. Резултати анализа положаја насеља, материјалне културе и флористичко-фаунистичких остатака указују на економику која је своје потребе у погледу неопходних сировина за животни опстанак популације задовољавала на лицу места. С друге стране, организација насеља и антрополошки остаци показују да је популација била изложена притиску природног прираштаја у условима затворене економије на које је одговорила „привредно-друштвено-идеолошким устројством које се знатно разликује од устројства традиционалних ловачко-скупљачких заједница“. Свесни одлучујућег утицаја природне средине на карактер економије, аутори су у потпуности искористили могућности за тумачење овог проблема пружене кроз анализу свог расположивог археолошког, антрополошког, палеонтолошког и другог материјала. Укратко њихова теза гласи да се у условима територијално ограничене експлоатације еколошких тона Бердапа, популација оријентише на организовање сталних и привремених насеља која одговарају потребама седелачко-мобилне економије. Оваква економика неизбежно доводи до поделе рада а самим тим и до сложеније друштвене структуре, која добија све израженији хијерархијски карактер. Користећи се примерима и аналогјама из социолошке и антрополошке литературе, аутори аргументовано говоре о вероватноћи патрилинеарног система сродства, одбацујући могућност било патријархата или матријархата, дуалној родовској структури и езогамји. Сложеност друштвених односа рефлектује се у сложености идеологије која је нашла израза у материјалним остацима културних објеката и инструмената а надасве погребном ритуалу. Разматрајући ове проблеме, Д. Срејовић и З. Летица непрестано подсећају на импулсе економског устројства, не допуштајући могућност тумачења идеологије ван њиховог контекста. Тако тезе о религијско-магијско-обредним институцијама остају чврсто везане уз документацију о материјалној култури што представља посебну вредност овог поглавља.

Питањима генезе и хронологије материјалне културе из овог налазишта, такође се посвећује велика пажња. Аутори, уз осврт на ситуацију код осталих Бердапских локалитета, с правом у познопалеолитској култури типа Куина Туркулун I виде базу из које се развила култура Лепенског вира. Овде се овај термин наметнуо, не само због тога што су на епонимном локалитету нађени најупечатљивији трагови ове културе, већ и зато да би се истакла континуираност њеног развоја. Истраживања Власца одста су осветлила проблем генезе и попунила празнину која је постојала између финалнопалеолитске културе типа Куина Туркулун и мезолитске Скеле Кладовен (по румунским ауторима). Разматрајући културно/хронолошке односе панонских и балканских налазишта у раздобљу од позног Würm-а до атлантика, у подједнакој мери се служећи и архео-

лошком документацијом и резултатима анализа радиокарбонског датовања, Д. Срејовић и З. Летица констатују да је одлучујућа прекретница у материјалној култури тј. напуштању палеолитских традиција и развијању нових форми економије и друштвене организације, било раздобље промене климе на прелазу из пребореала у бореал, на тај начин још једном подвлачећи значај односа природне средине и популације. Тако се из културе типа Куина Туркулун I, која је само локални фазијес комплекса познопалеолитских култура тардиграветијенског типа које су познате на Балкану у Панонији и Медитерану под притиском еколошких промена, кристалише специфична, територијално јасно дефинисана култура Лепенског вира, преко низа прелазних фаза и то Куине Туркулун II, Власца Ia, прото-Лепенског вира као најстаријих, до Власца III, Кладовске скеле II, Лепенског вира II итд. као најмлађих, иза којих следи „стабилизација првих земљорадничко-сточарских заједница на овом подручју (Лепенски вир IIIa, Куина Туркулун IIIa)". Опште црте овог развоја, онако како су овде истакнуте, у смислу територијалног и популационог згушњавања које је дало нов квалитет у материјалној култури, вероватно неће бити подложне неким већим изменама. Уколико се о неким примедбама у погледу генезе и хронологије културе Лепенског вира сада може говорити, оне би се односиле на проблеме рашчишћавања појединих њених фаза и прецизног утврђивања хронолошког следа тих фаза (нпр. питање синхроности Куине Туркулун II, Банског острва I и Власца Ia и Ib, питање положаја стратума A и B Падина и друга). На крају овог поглавља аутори дају објашњење за одређење насеља Власца у мезолит истичући да би по социјално-економским критеријумима и генези могло бити и епипалеолитско (Власца I) и протонеолитско (Власца II и III), одлучивши се ипак за хронолошки критеријум, како се види у самом наслову публикације.

У Додатку о траговима млађих пранеолитских култура на тераси Власца износи се подаци о налазима старијег неолита који се могу синхронизовати са Лепенским Виром III, фрагментима енеолитске керамике типа Костолац—Коцофени, и неколико налаза из епохе бронзаног и гвозденог доба, римског и раносредњовековног периода.

II том — Геологија, биологија, антропологија. Други том монографије о Власцу садржи низ прилога који се тичу података о условима природне средине у време насељавања Власца, и о резултатима истраживања антрополошке серије. Токови и резултати анализа које пратимо у овој публикацији још једном потврђују неопходност њиховог вршења у сваком археолошком истраживању. Свакако, студије природне средине и антрополошких остатака су вишеструко зависне од методологије археолошких ископавања па и интерпретације, оријентације у прикупљању одређених података, очуваности узорака итд. У овом случају, археолошки подаци и подаци о природној средини и популацији су се на најбољи начин надопунили.

Геологија и стратиграфија (Ј. Марковић-Марјановић). После уводних података о постанку и морфологији бердапске клисуре, аутор даје исцрпне податке о квартарним седиментима и локацији мезолитских станишта у клисури Госпобин Вир (Падина, Власца, Лепенски Вир) а затим се осврће на геоморфолошку еволуцију терасе Власца и литолошке седименте са културним слојем. Анализа фауне мекушана, заједно са подацима о литолошкој еволуцији, омогућила је аутору да да преглед геолошко/кли-

матских типова према којима Власца Ia долази у пребореал, а Власца Ib, Власца II и III у бореал. Ипак напомиње се да „представа о пребореалу није сасвим јасна због недостатка биљног покривача и малог броја врста пужева“.

Биологија. У прилогу «L'analyse pollinique des coprolithes de la station archeologique de Vlasac», М. Крчмару повезује податке из Власца са палеофлористичком и палеоклиматском генезом утврђеном на левој обали Дунава. Тако најстарији узорци припадају бореалу (брест, лешник, липа, храст) док на прелазу из бореала у атлантик доминирају брест и храст. Посебно се наглашава присуство полена култивисаних житарица у млађим хоризонтима насеља.

III. Бекењи у прилогу «The Vertebrate Fauna of Vlasac», истиче да је у глацијалним периодима плеистоцена Балканско полуострво представљало прибежиште многим топлољубивим животињама, одакле су оне, у фазама отопљења поново одлазиле на север, те је тако захваљујући свом географском положају играло улогу моста којим комуницирају фауналне врсте Европе и југозападне Азије. Зато Власца, са најбогатијом серијом фауналних остатака икад сакупљеном на једном балканском археолошком локалитету (30000 идентификованих животињских костију) пружа изврсне могућности за фауналну анализу. Аутор напомиње да се ради углавном о „кухњским остацима“ судећи по фрагментованости нађеног материјала.

Расправљајући о резултатима своје анализе, III. Бекењи подвлачи истоветност ове серије са оном на Лепенском Виру, а затим даје преглед остеолошких карактеристика фауне са Власца осврћући се на резултате фаунистичких анализа са мезолитских и ранонеолитских локалитета у Европи и на Блиском истоку, завршавајући своја разматрања детаљном листом остеолошких мерења. Без намере да се умањи значај резултата анализа које су изнели А. Крчмару и III. Бекењи мора се напоменути да ови резултати дају, у извесној мери уопштен утисак, будући да је палинолошки и фаунистички материјал обрађиван по појединачним квадратима и откопним слојевима у оквиру сектора, а не по стамбеним хоризонтима као археолошки материјал, тако да се не може пратити структура флоралне и фаунистичке заједнице кроз хоризонте Власца I, II и III појединачно.

Антропологија. Ово је најобимнији одељак II тома монографије о Власцу који рефлектује важност антрополошких остатака из бердапског региона који представља „кључ насељавања и неолитизације Европе“ како се каже у уводној напомени.

У првом прилогу «Methodic Applied in the Research of the Vlasac Anthropological series», Ј. Немешкери и Л. Сатмари дају увид у методе реконструкције антрополошке слике популације из Власца. Даље, Ц. М. Буцко, Ј. Немешкери и Л. Шаш у прилогу «Age Dating of Bones from Vlasac Based on their Nitrogen and Fluorine Contents» констатују да су најстарији скелети датовани 5900 ± 200 односно 7400 ± 300 , а најмлађи 5250 ± 100 односно 6250 ± 150 BC, остављајући отворено питање припадности најстаријих скелета пребореалу. Следећи прилог «Sex and Sexualization (Vlasac)» од Ј. Немешкерија и Л. Сатмарија говори о смањивању степена сексуализације код оба пола у млађим хоризонтима Власца, што претпоставља одређене генетичке промене. Ј. Немешкери у прилогу «Demographic Structure of the Vlasac Epipaleolithic Population», даје врло значајне податке о natalitetу, mortalitetу, односу смртности

и пола и друге. Врло прецизне статистичке технике које Ј. Немешкери користи довеле су до резултата који показују да се ради о затвореној популацији (у Бердапским оквирима) подељеној на неколико субпопулација која је дала 24 генерације током епипалеолитског периода. Ова студија има изузетан значај за тумачење развоја културе Лепенског Вира и њени резултати су се врло плодносно повезали са археолошким анализама. Следећа три прилога од Ј. Немешкерија и Ј. Сатмарија *«Anthroposcopic and Epigenetic Variation»*, *«Analysis of the Variations of Quantitative Traits»* и *«Taxonomical structure of the Vlasac Mesolithic Subpopulation»*, потврђују, кроз различите методе анализирања да се ради о популацији са доста кроманоидних одлика, али која показује знаке грацилизације у млађим фазама, тј. представља неку врсту прелазног антрополошког типа у еволуцији ка типично неолитској популацији. У прилогу *«The Results of Paleopathological Examinations»* Ј. Немешкери и И. Ленбел баве се траговима патолошких процеса на скелетима из Власца и констатују да је ова популација била релативно здрава у односу на серију других, пореклом са различитих праисторијских и средњовековних локалитета, што указује на добру прилагођеност локалним животним условима. Последњи прилог *«Laboratory Examination of the Vlasac Human Bone Finds»* И. Ленбела упућује нас у методе лабораторијских анализа коштаног ткива примењених у случају антрополошких остатака из Власца за одређивање пола и крвне групе. Испитивање крвних група довело је до занимљивог резултата који говори о статичности женског дела популације, док се са друге стране говори и о имиграцији мушког дела популације.

На крају одељка о антропологији, дата је листа индивидуалних скелетних остатака са подацима о којима је било речи у претходним прилозима.

Завршавајући овај приказ, мора се још једном истаћи да монографија о Власцу представља вредну публикацију не само по количини информација које пружа и које су од изузетне важности за разумевање мезолита Бердапа и средњег Подунавља, већ и по томе што у целини делује као подстицај, отварајући читав низ питања од археолошког, антрополошког и социолошког интереса, излазећи из временско/просторног оквира самог локалитета Власца.

Ивана РАДОВАНОВИЋ

Mitja Guštin, *NOTRANJSKA, k začetkom železne dobe na severnem Jadranu*. Katalogi in Monografije 17, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1979. Str. 80 (текст на немачком језику стр. 51—80) са 11 слика у тексту и 90 табли (86 + А—D).

Нотрањска, односно Нотрањска и крас, захваћају подручје југозападне Словеније које је богато налазима гвозденог доба. Ова налазишта међу којима су најзначајнија Мушја јама и Брезец у Шкоцјану, Тржишче, Шмихел, Крижна Гора, Трново и друга, означена су у археолошкој групи као Нотрањска културна група гвозденог доба. По природним условима Нотрањска је отворенија од суседних области, окренута је на једној страни ка Јадранском мору а на другој ка Алпима, и представља у гвозденом добу можда најзанимљивије подручје у Словенији — по

разноврсности налаза, по различитим карактеристикама материјалне културе, по страним утицајима који овамо продиру и мењају домаће елементе, по локалним одликама сваког већег налазишта, по проблемима, најзад, које све ово заједно поставља пред истраживача. Чак када многа од постављених питања буду расветљена, ова област због горе наведених одлика неће престати да буде привлачна за археологе и пружаће увек нешто ново и специфично, те неће доживети судбину неких других подручја чији проблеми, једном одгонетнути, престају самим тим да буду важни и занимљиви за истраживаче.

Значајан прилог познавању старијег гвозденог доба у Нотрањској представља монографија М. Гуштина посвећена једним делом непубликованом или непотпуно публикованом материјалу из Шмихела и неких других налазишта овог подручја, а другим делом решавању неких хронолошких питања с почетка гвозденог доба Нотрањске. Књига обухвата каталожку обраду материјала са три велике некрополе у Шмихелу: Под Кацулем, Мачковац и Подшно, затим Тржишче код Церкнице, Метуље, Шторје, делимично Трново, Улаку, Чепну при Кнежаку, Св. Катарину, Шилентабор и више других мањих налаза са овог подручја који се данас налазе у музејима Љубљане и Беча. Како су недавно комплетно публиковане некрополе Крижна Гора и Брезец код Шкоцјана, то је тренутно расположиви археолошки материјал у целисти доступан научној јавности. Због тога нам се чини да је Гуштина књига могла обухватити и оно неколико мањих недавно објављених налаза, као што је нпр. Унец при Ракеку, који међу многобројним таблама не би заузимали много простора. За жаљење је, с друге стране, што овој листи није било могуће прикључити материјал са неколико локалитета са краса, раније истраживаних, као Свето (Suta), Штањел (S. Daniele) Соцерб (San Servolo), Повир или највећи део Трнова (Terranova), који је временом затурен и није му могуће ући у траг.

У предкаталожком делу књиге аутор говори укратко о насељима и некрополама, анализирајући при томе начин сахрањивања, а затим детаљније обрађује ране фазе гвозденог доба I, II и III које приближно датује у прва четири века последњег миленијума пре н.е. Анализирајући материјал он указује на везе ове територије са залећем, са појединим групама културе поља са урнима око Љубљане, Руша и Добове, но исто тако истиче повезаност Нотрањске са северном обалом Јадрана и значајне паралеле које у материјалној култури постоје између ова два подручја. Важни су и додири са централним балканским подручјем на истоку са којим је, нарочито са Ликом од VIII века, успостављена непосредна и стална веза. У том смислу указује, поред паралела у материјалу, и већи проценат скелетних гробова у односу на спаљене у Крижној Гори и Тржишчу, локалитетима најближим Лици где је скелетно сахрањивање такође било веома раширено у то доба. Гуштин углавном добро дели нотрањски материјал у фазе, залажући се за постојање појачаних утицаја са појединих страна у одређеним периодима. Он има исто тако право када констатује да негде крајем фазе III, односно око 600 г. пре н.е., долази до извесног застоја културног развоја на овом подручју, вероватно под притиском блиских и моћних суседа, богатих и војнички снажних долењских кнежева, но истовремено и вештих и способних трговаца и занатлија из Сочанске долине. Могуће је да је снажење истарске групе на југозападу и јапоске у Лици имало одјека, мада у мањој мери, на овакву

ситуацију у Нотрањској. Живот не замире потпуно, но карактеристично је приметити прекид развоја на неким важним локалитетима у то време, Крижној Гори или Трнову нпр. Касније, од друге половине V века и даље уочава се поновно јачање важности ове области по већем богатству и разноврсности материјала. Гуштин не говори о овим каснијим периодима иако његов каталожки део обухвата и овај материјал.

Уз све своје квалитете Гуштина књига није сувише практична за употребу јер се писац приликом излагања ослања у великој мери на Каталог Крижне Горе (M. Urleb, *Križna Gora pri Ložu*, Katalogi in monografije II, Ljubljana 1974) и некрополе Брежец код Шкоцјана (L. Ruaro Loseri, G. Steffe De Piero, S. Vitri, G. Righi, *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso, Trieste* 1977), као и на свој ранији чланак који је под насловом „Кронологија Нотрањске скупине“ изашао у *Arheološkem Vestniku* XXIV, 1973, 461—506, те је праћење текста без ових публикација прилично отежано. Аутор је свакако имао разлога што није понављао све оно што је рекао раније, но када се има у виду да његов чланак у *Arheološkem Vestniku* представља само увод у једну велику студију о Нотрањској групи у гвоздено доба, то се од нове публикације можда ипак очекивало нешто више. У њој је доста речено и објашњено, но ипак понешто недостаје (нпр. кратак опис материјала и литературе уз сваки од наведених локалитета на страни 10), те се све заједно узевши не може сматрати завршном речју о овом изузетно занимљивом и комплексном подручју. Још увек се, дакле, чека једна шира, систематски обрађена студија о целокупном материјалу ове области.

Растко ВАСИЋ

Predrag Medović, *NASELJA STARIJEG GVOZDENOG DOBA U JUGOSLOVENSKOM PODUNAVLJU*, Dissertationes et Monographiae XXII, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978, 112 стр. текста (стр. 81—112 резиме на немачком језику) и 137 таблица илустрација и 2 прилога.

Књига П. Медовића „Насеља старијег гвозденог доба у Југословенском Подунављу“ представља за нашу археологију у овом тренутку много више него што то сам назив казује. Она први пут у археолошкој литератури говори опширно, стручно и са доста илустрација о керамици старијег гвозденог доба у Војводини, односно о тематници која је до сада била само делимично позната. За свој рад аутор првенствено користи материјал са два велика сремска локалитета, Гомолаве и Градине на Босуту, који у целини нису још обрађени, но исто тако он нас упознаје са низом мањих налазишта старијег гвозденог доба са овог подручја, непознатих или само поменутих у досадашњим извештајима и даје њихов материјал. Из тих разлога књига у овом тренутку представља незаменљив приручник за сваког који се бави овом проблематиком на северном Балкану или у средњој Европи.

Публикација сачињава нешто измењени текст докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Београду новембра 1977, те између оста-

лог треба поздравити и њен релативно брз излазак из штампе, што иначе није увек случај са докторским расправама из археологије, од којих неке ево и сада после десет и више година још нису објављене и предате научној јавности на оцену. Књига има три главна поглавља. У првом аутор износи резултате истраживања праисторијских насеља на Калакачи и Градини на Босуту, где је сам водио ископавања, и анализира првенствено промене у керамичком материјалу у појединим стратумима. Друго поглавље посвећено је хронолошким разматрањима и новој хронолошкој табели гвозденог доба Војводине проистеклој из претходних закључака у стратиграфији, при чему се анализира одговарајући материјал, како у Војводини, тако и у околним областима. У трећој глави аутор се осврће на етнички проблем у овом подручју, док у закључку који следи непосредно после тога понавља основне резултате до којих је дошао у својој дисертацији. На крају текста налази се списак локалитета и њихове главне карактеристике.

На основу стратиграфије поменутих насеља, Медовић предлаже нешто измењену хронолошку табелу старијег гвозденог доба за Војводину и северну Србију у односу на постојећу поделу гвозденог доба М. и Д. Гарашанин. Уместо четири фазе, Медовић се залаже за пет фаза, с тим што између гвозденог доба I и II по Гарашанину он уметне своју фазу II (900—750. г. пре н.е.), док би његове фазе III—V одговарале гвозденом добу II—IV М. Гарашанина. Иако свакако оправдана, када је реч о материјалу који је овде обрађен, ова подела не може имати ширу примену јер се заснива на сувише мало елемената. Предност Гарашанинове поделе је у томе што је прелаз између гвоздених доба I и II, и III и IV јасно назначен у материјалу — почетак употребе гвожђа, односно настанак латенске културе, док извештај недостатак лежи у недовољној раздвојености фаза II и III. Због тога смо ми на другом месту предложили издвајање старијег гвозденог доба као посебне целине са четири хоризонта који се у главним цртама могу паралелисати са старијим и млађим фазама гвозденог доба II и III по Гарашанину, али су ближи класичној подели гвозденог доба на халштат и латен. Медовићево увођење једне нове хронолошке фазе чини нам се стога преурањено, већ самим тим што ће будућа истраживања свакако извршити финију поделу његових фаза III и IV које заједно обухватају готово пола миленија. Било је можда целесходније да се покуша са разграничењем веома дугачког гвозденог доба I, било увођењем подфаза, било спуштањем датума почетка гвозденог доба. Коначни суд о овоме даће у сваком случају нова истраживања.

Када говори о прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба Медовић с правом истиче улогу групе Гава која код нас није још увек довољно позната и која је морала садржати и друге елементе сем великих биконичних урни. Ауторово повезивање Гава урни са црноглачаном керамиком овог периода није без основа али ову премислу треба подвргнути даљим анализама које ће бити могуће тек публикавањем материјала са бројних праисторијских локалитета на Бердапу, истраживаних од 1964. до 1971. год. Исто тако сматрамо исправним највећим делом ауторово мишљење да је по свој прилици у Бердапској клисури и њеној непосредној околини био центар басараби керамике, односно да су се овде вероватно стекли услови потребни за њен настанак и даљи развој. Занимљиво је Медовићево схватање да се басараби керамика раширила одавде до Босута

миграцијама становништва а не културним струјањима како се до сада претпостављало, што он заједно са готово идентичности керамичког материјала у две области. У прилогу о коме говорила би можда и јасно повучена граница између басараби керамике и керамике културе поља са урнима у Славонији и западној Бачкој, преко које су продрли на запад само поједини басараби елементи. У Србији, где су у последње време утврђени бројни бесараби елементи, Медовић сматра да је дошло претежно до културних утицаја а мање до миграција, но за одређеније становиште овде је потребно сачекати нова истраживања.

Бавећи се етничким питањима, аутор не мисли да су носиоци басараби групе били Трако-кимерци, али прихватио као могућу претпоставку да је кретање Трако-кимераца са истока проузроковало померање басараби елемената на запад. Медовић узима тзв. Трако-кимерски удар на Балкан као потврђену историјску чињеницу и не помиње другачија тумачења појаве бронзане коњске опреме за која се не без разлога залаже једна група археолога. Међутим, чак ако бисмо прихватили постојање кимерске миграције из Јужне Русије на запад, она би према Херодотовим подацима уследила крајем VIII века пре н.е. и захватила би наше крајеве почетком VII века, што значи знатно после појаве басараби керамике чији се почеци у Срему стављају у средину VIII века. Истина је да је Вулпеово датовање фибула из Браду и Појане, на основу чега је предложен овај датум, сувише високо, но и поред тога чврсто и прецизно повезивање појединих керамичких фаза са металним предметима и одређивање сигурнијих апсолутних датума тек предстоји. Исто тако Медовићева идентификација носилаца групе Вал—Дал у западној Панонији са Сигинима на основу Херодотових података и скелета једног омањег коња у некрополи у Дорослову не може се прихватити *a priori* и захтева дужу и дубљу анализу.

Са техничке стране књига је лепо и богато опремљена и штета је што јој се морају ставити неке мање формалне замјерке. Тако у нутром табаклу српско-хрватски наслов књиге и немачки наслов резиме нису исти, док француски назив Савеза археолошких друштва није добар. У тексту, који је требало језички пречистити, јављају се неке необичне скраћенице: др. места (стр. 50) или А. Велики (стр. 55). Чини нам се да би за читаоца било боље да је на таблама материјал презентован по локалитетима и на крају начињене табеле основних керамичких типова по фазама, него што је приказан типолошки где се налазишта и фазе мешају. На табли XI исти суд је приказан под 2 и 5, на табли LXVII суд под 1 потиче са ушћа Поречке реке а не из Хајдучке воденице, на табли LXIX фрагмент под 5 је из Мале Врбице, а не из Мислобина итд. Најзад, неуједначеност обележавања табла — арапске цифре у тексту, и римске уз слике — не јавља се први пут у овој књизи међу нашим археолошким публикацијама.

Растко ВАСИЋ

Владимир Кондић — Владислав Поповић, ЦАРИЧИН ГРАД — УТВРБЕНО НАСЕЉЕ У ВИЗАНТИЈСКОМ ИЛИРИКУ, Српска академија наука и уметности, Београд 1977 (427 страна, 130 цртежа и фотографија у тексту, 38 табла са фотографијама и интегрални превод текста на француски).

Својим урбанистичким склопом, бројним црквеним и другим грађевинама, загонеткама свога постанка и ишчезавања после релативно кратког и бурног живота, Царичин Град код Лебана привлачи све већу пажњу археолога и историчара. Од првих ископавања које је, сада већ давне 1912. године, започео др Владимир Петковић, тадашњи доцент београдског Филозофског факултета, било је јасно да рушевине на брежуљку изнад састава Царичинске и Свињаричке реке крију остатке пауци непознатог али веома значајног рановизантијског насеља. Повезујући своје откриће са подацима из историјских извора В. Петковић је већ тада изнео хипотезу да су новооткривене рушевине остаци Прве Јустинијане (Prima Justiniana), знаменитог града који је цар Јустинијан I (527—565), према казивању савременог историчара Прокопија, подигао поред свог родног села Таурисиона код града Бедеријане, а у покрајини европских Дарданаца. Ова насеља нису идентификована на терену али се ипак, на основу свих расположивих података, с правом претпоставља да се новоподигнути град налазио на југу данашње Србије. Према су о убицији Прве Јустинијане у науци изнета различита мишљења, хипотеза В. Петковића остала је до данас најприхваћенија и чини се да је резултати новијих истраживања Царичиног Града све више учвршћују.

Током последњих деценија на Царичином Граду откривен је већи број нових споменика а литература о овом налазишту нарастала је до те мере да се осетила потреба за једном публикацијом у којој би се прикупили најважнији резултати досадашњих истраживања праћени одговарајућом илустративном документацијом и потпуним библиографским подацима. Овог замашног посла прихватили су се В. Кондић и В. Поповић, археолози који од 1975. године руководе истраживањем Царичиног Града. Желећи да објављивањем прве монографије о Царичином Граду што потпуније прикажу ово значајно налазиште не само научним круговима већ широкој јавности, они су у сарадњи са издавачем за ту прилику организовали и прву изложбу одабраног археолошког материјала из Царичиног Града који се иначе чува у Народном музеју у Београду и у Народном музеју у Лесковцу. За потребе изложбе, одржане у Галерији Српске академије наука и уметности у Београду, аутори су написали каталог и укључили га међу остале текстове монографије. Према је изложени материјал био само незнатан део укупног археолошког блага које је дао Царичин Град, ипак је он, захваљујући каталожкој обради свих приказаних предмета, а уз помоћ панорама са фотографијама и плановима утврђења, црква и других грађевина, успео да овај локалитет приближи посетиоци и да му дочара визију о животу у некада велелепној Јустинијановој метрополи. Из првог дела монографије заинтересованији посетилац могао се детаљно упознати са сваком од истражених грађевина у насељу, са његовим урбанистичким склопом и, разумје се, са свим оним чињеницама који су одређивали токове судбоносних догађаја на позорници политичке, друштвено-економске и културне историје балканских провинција Царства у последњем столећу њихове слободе.

Истовремену појаву монографије о једном значајном археолошком налазишту и одговарајуће изложбе сматрамо веома погодним, за сагледавање карактера и вредности самог налазишта а у исто време и приликом за потврђивање археолошке, конзерваторске и музеолошке методологије и праксе. Смело би се рећи да је Царичин Град после дугих деце-

нија стрпљивог рада читавих генерација истраживача тек недавно, захваљујући изложби и монографији изашао из уских кругова научника и стручњака и појавио се пред очима најшире публике која га је doживела као изузетан археолошки феномен. Подсетимо се да је сличан успех doживела изложба „Старе културе у Бердапу“ којом је Српска академија наука и уметности отворила своју галерију 1969. године. Каталог посвећен тој изложби, одавно распродат, постао је тражена публикација.

Богатство археолошке грађе коју обухвата монографија о Царичином Граду наслућује се у довољној мери већ из њеног садржаја подељеног на следеће мање и веће целине. Наиме, после Предговора (стр. 3—4), следи Увод (7—13) који садржи кратак историјат ископавања и податке о географском положају локалитета. Потом долази најважније и најобимније поглавље књиге: Преглед споменика (17—146) у коме су најпре, у оквиру три посебне микроурбанистичке целине (Акропол, Горњи град и Доњи град) појединачно обрађени бедеми, капије, улице, трг, палате, цркве и друге грађевине, а после њих споменици изван градских зидина: акведукт, купатило, цркве, цигларска пећ и брана-мост. У наставку излагања обрађени су споменици у близини и даљејој околини (147—158) као што су утврбења и цркве код св. Илије и код Сакишолоа, у Свињарици, на Петровој Гори, у Каљаји код Радиновца, у Сјарини, Злати, Бреговини, Рујковцу, у Бурлинима, Прокупљу, Клисури и код Куршумлије. Уз сваку од анализованих грађевина било да је реч о сакралном или профаном споменику и уз такве делове града какве су улице, капије, трг, приложен је цртеж основе и одабрана фотографија, а за поједине цркве приложени су и цртежи основа типолошки најсроднијих споменика. Наредно поглавље аутори су посветили резултатима истраживања (163—184) поделивши га на следеће одељке: Царичин Град и Прима Јустинијана, Главне етапе развоја града, Црквена архитектура, Етнички и социјални састав становништва, Царичин Град и аваро-словенски походи. Ваља истаћи да су писци уз сваки анализовани споменик и уз сваки одељак наводили исцрпну литературу чиме је читаоцу олакшано детаљније информисање о одређеним питањима и контролисање одређених података.

Посебан део књиге представља Каталог са описом 205 предмета нађених у Царичином Граду и изложених у Галерији САНУ (187—226). Предмети су обрађени по следећим групама: уметнички предмети, керамички предмети са урезаним фигуралним представама, инструменти за свирање, украсни предмети неодређене намене, калупи за изливање накита и украсних делова одеће, украсни делови одеће, накит, прибадаче и украс за косу, култни предмети и црквени инвентар, оружје, занатски и пољопривредни алат, метални предмети различите намене, светиљке од керамике, грнчарија, посуђе од камена, посуђе од стакла, и новац.

Библиографија Царичиног Града заступљена је у посебном одељку публикације. Њен аутор Нада Мандић прикупила је и хронолошки средила наслове свих публикација посвећених изучавању овог налазишта почевши од 1880. па до 1976. године. Према томе, све што је у току овог скоро стогодишњег раздобља написано о Царичином Граду и његовим споменицима сада се веома лако може наћи на једном месту.

Публикација је богато илустрована. Од 130 слика на страницама текста, 55 су цртежи од којих су 3 географске карте а 52 представљају основе и пре-

секе архитектонских споменика; осталих 75 слика су фотографије споменика од којих су 5 у боји. У оквиру каталога налази се још 14 мањих цртежа појединих предмета (они су и фотографски илустровани на таблама). На 38 табли, од којих су 2 у боји, приказане су фотографије 117 одабраних предмета из каталога.

Писци су водили рачуна и о великом интересовању иностранних научних кругова за Царичин Град па су монографији придодали и француски превод целокупног текста и каталога. Захваљујући овом, по нашем мишљењу веома уместном потезу, књига ће за кратко време стећи велики број читалаца и ван наше земље.

Вредност монографије о Царичином Граду не лежи само у синтези и систематизацији објављених података. Њени писци остварили су знатно већи помет. Као врсни познаваоци најновијих резултата постигнутих у касноантичкој археологији, они су критички претресли извештаје свих претходних истраживача, консултовали писане историјске изворе, и по потреби вршили ревизиона ископавања служећи се савременим методима теренског рада. Дошавши на тај начин до низа нових података они су исправили неке раније погрешне закључке, предложили нова, прихватљивија решења, и указали на правце даљих истраживања.

Писана прегледно, разумљивим језиком али увек на потребној научној висини, са пуним осећањем мере за сажимање обимне грађе, књига В. Поповића и В. Кондића попунила је једну осетну празнину у археолошкој литератури за касноантички период наше земље. Она ће, ван сваке сумње, још дуго служити као драгоцен приручник не само за упознавање Царичиног Града већ и многих других тековина рановизантијске урбаниције на тлу некадашњег Илирика.

Предговор је написао Борђе Мано-Зиси, дојен међу истраживачима Царичиног Града и изванредан познавалац његових споменика.

Војислав С. ЈОВАНОВИЋ

Пергаментные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI веков. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Издательство „Наука“. Ленинград 1976. 234 стр., 65 рис.

У библиотеци Академије наука СССР чува се значајна збирка руских и других словенских пергаментних рукописа. Она садржи 195 бројева, тако да по значају долази одмах после таквих збирки у ГПБ, ГИМ, ГБЛ и ЦГАДА. Рукописи су настали између XI—XVI века. Осим руских рукописа у збирци Академије наука налази се 5 старословенских, 32 бугарска и 27 српска рукописа.

Најстарије словенске рукописе, односно старословенске, бугарске и српске рукописе ове збирке образују делимично поједини листови прикупљени руским славистима на њиховим путовањима по Балканском полуострву у другој половини прошлог века. То су били познати слависти П. А. Сирку, В. И. Григорович, А. А. Дмитријевски, Е. И. Калужњакци, А. И. Јацмирски и И. И. Срезневски.

За нас су од посебног значаја осим српских и старословенских споменици настали и нађени на на-

шој територији, и овом приликом ћемо се на њима зауставити.

Од старословенских фрагмената у библиотеку је доспео 1910. године у саставу збирке И. И. Срезневског глагољски Служабник (Синајски) (24. 4. 8), XI век. Један лист је поред још два донет 1853. године Порфиријем успенским и И. И. Криловим са Синаја, где су били употребљени као преплет. Стр. 9.

Од старословенских су значајни Македонски листићи исписани глагољцом. Први (24. 4. 15), XI в. је нађен 1845. године Григоровичем у Рилском манастиру залешен за ћирилски рукопис и одвојен је од њега. До 1863. године је прешао у збирку Срезневског из које је заједно са другим рукописима доспео 1910. године у библиотеку Академије наука (Срезн. 62.). Листић је из рукописа Паренесиса Јефрема сирског. Стр. 10.

Поученије са молитвом о опроштају грехова („Григоровичев листић“) већ припада прелазу из XI у XII век. У библиотеку је доспео у саставу збирке Срезневског (Срезн. 64.). Има свега један лист. Стр. 10—11.

Други македонски листић (24. 4. 16) XI—XII век, Устав, припадао је Предговору Јована егзарха ка Богословију Јована Дамаскина. Нађен је у Македонији А. Ф. Гилфердингом, руским конзулом у нашим крајевима, средином XIX века. У библиотеку Академије је ушао у састав збирке Срезневског 1910. године (Срез. 63). Стр. 11.

Из збирке Срезневског су два глагољска листића (24. 4. 37), (Срез. 84), XI век. По карактеру писмена приближавају се округлој глагољци Асмановог јеванђеља, које се чува у Ватиканској библиотеци. Стр. 64. Стр. 11—12.

Такође је у саставу збирке Срезневског доспео 1910. године у библиотеку Академије и један лист чувеног Слелчанског апостола из XII века (24. 4. 6), који води порекло из Слелчанског манастира Јована Претече у Македонији. Док се основни део чува у ГПБ и садржи 130 листова, други делови су у Академији наука Украјине у Кијеву, 2 листа, у ГПД (Муз. 1696), 6 листова и у Народној библиотеци у Пловдиву (Инв. бр. 62), 9 листова. Стр. 12—13.

Међу српским рукописима најстарији су два листа из Житија Јована Богослова, датована у XII век (24. 4. 18). Они су доспели у ову библиотеку у саставу збирке Срезневског (Срезн. 65). Стр. 8. Стр. 16.

Договорна повеља босанског бана Кулина са послаником Дубровачке владе кнезом Корвашем на право слободне трговине по његовој области. Један примерак (4. 5. 6), 1189. године. У опису означен као концепт. Налазила се до 1817. године у Дубровачком архиву. После пожара у архиву доспела је у руке трговца дубаном и од њега је купљена руским вице-конзулом у Дубровнику Јеремјем Гагичем. У библиотеку Академије наука доспела је 1830. године. На листу је у горњем делу латински текст, а у доњем српски. Стр. 16.

Јеванђеље апракос, кратко, настало је у XIII—XIV и XV веку (Никољски 2). На пергаменту је исписан бугарском редакцијом део текста до 149. листа, а од 149—156 на хартији део исписан српском редакцијом. Рукопис је доспео у саставу збирке Н. К. Никољског 1936. године. Стр. 20—21.

Јеванђеље апракос из XIII века (24. 4. 25) је доспело у библиотеку Академије наука у саставу збирке Срезневског 1910. године (Срез. 72). Први део, од листа 1—186 је бугарске редакције, а од листа 186в—207 је српске редакције. Стр. 11 (бугарски део). Стр. 21—23.

Један лист из познатог јеванђеља апракос (Вукановог јеванђеља) XIII века (24. 4. 2.), није ушао у фототипско издање Ј. Вране, Вукановог јеванђеље, Београд 1967, јер није био познат у науци. Основни део се налази у ГПБ. Лист је доспео у библиотеку Академије наука у саставу збирке Срезневског (Срезн. 49). Стр. 13. Стр. 26.

Служабни минеј са прошлким житијем (4. 5. 10) исписао је у VIII веку поп Гјург. 67 листова тога рукописа набавио је 1893. године П. А. Сирку (Сирку 38) у Травнику од патера Александра Годефа, наставника гимназије, који је исти рукопис купио од православног босанског свештеника. Рукопис је доспео 1906. године у библиотеку Академије у саставу збирке П. Сиркуа. Стр. 17. Стр. 31—32.

Један лист из Октоиха (Праклитика) из XIII—XIV века (4. 5. 18) купљен је са збирком рукописа П. Сиркуа 1906. године (Сирку 10). Стр. 27. Стр. 41—42.

За четири листа о светитељима (4. 5. 25), тешко је установити да ли су припадали самосталном кодексу или су улазили у састав неког споменика (псалтира, црквеног устава или другог рукописа). Доспео је у Академију наука 1906. године у саставу збирке П. Сиркуа (Сирку 17). Стр. 20. Стр. 42.

Од Златоструја из XIII века (13. 7. 19) налази се у библиотеци Академије само један лист. Ту је укључен у почетку XX века. Раније је припадао манастиру Хиландару, као што се види из записа: „Из рукописи Хиланд. мон. Златоуст“. То је Златоструј кратке редакције. Стр. 62.

Апостол и јеванђеље апракос из XIV века (24. 4. 22в), сачуван је на једном листу. Доспео је у библиотеку Академије 1910. године из збирке Срезневског (Срезн. 69). Стр. 71.

Од Апостола, Дејанија и посланица сачувано је 255 листова. XIV век (24. 4. 27). У библиотеку Академије рукопис је доспео у саставу збирке Срезневског 1910. године (Срезн. 74). У рукопису су сачувани записи о сопственицима, којима је он припадао. Стр. 73—74. Стр. 28.

Четворојеванђеље XIV века (4. 5. 1) од кога се у библиотеци налазе два листа нашао је у Македонији Н. П. Кондаков, а доспели су у Академију 1900. године. Та два листа били су употребљени као повез. Стр. 99—100.

Један лист четворојеванђеља XIV века (24. 4. 4) доспео је у библиотеку Академије наука у саставу збирке Срезневског (Срезн. 51). Стр. 37. Стр. 100.

Четворојеванђеље XIV века (Романч. 99), доспело је у Академију у саставу збирке Н. Ф. Романченка 1931. године. Стр. 38. Стр. 100.

Псалтир XIV века (45. 8. 263) доспео је у Академију у саставу збирке П. А. Лаврова 1930. године. Фрагмент има 7 листова. Садржи иницијале тератолошког стила. Стр. 39. Стр. 101—102.

Канон господу XIV век (Дмитр. 40). Доспео је у библиотеку Академије 1928. и 1929. године. Има два листа. На листу 1 је запис А. А. Дмитријевског: „Из Хиланд(арској) библи(отеки)“. Стр. 102—103.

Октоих, друга половина (Дмитр. 42), XIV век. Доспео је у библиотеку Академије у саставу збирке А. А. Дмитријевског 1928—1929. године. Има 6 листова. На листу 1 доле је запис А. А. Дмитријевског: „Из октоиха Хиланд(арској) библи(отеки)“. Стр. 113

Триод посни. XIV век (13. 7. 11). Поклон Јацимирског библиотеци Академије наука 1901. године (Јацим. 97). Један лист. Стр. 119—120.

Триод цветни (Дмитр. 47) XIV век. Доспео 1928—1929. године из збирке А. А. Дмитријевског. Има 2 листа. На листу 1 је доле запис А. А. Дмитријевског:

„Из Хиланд(арской) библиотеки“). Сл. 29. Стр. 120—121.

Триод цветни (24. 4. 22в). Доспео је 1910. године из збирке Срезневског (Срезн. 69). Има један лист. Стр. 121.

Часослов, XIV век (Дмитр. 46). Набављен је 1928—1929. године заједно са другим рукописима збирке А. А. Дмитриевског. Има 1 лист. На листу 1 на горњем делу је запис А. А. Дмитриевског из кога се види да је тај фрагмент добијен у манастиру св. Павла на св. Гори: „Из Часослова св. Павловског мон(астыря)“ и број „90“. (Број листова рукописа у XIX веку.

Златоструј, фрагменти XIV века. Два фрагмента по 6 листова (13. 7. 1) и (Дмитр. 41). Првих 6 листова су из збирке П. Сиркуа и доспели су у Академију наука 1906 (Сирку 70). Других 6 листова унети су у библиотеку Академије наука 1929. године са збирком А. А. Дмитриевског, који је оставио запис у доњем делу листа 1: „Слова Златоуста из Хиланд(арской) библиотеки“. Основни део рукописа чува се у Хиландару под бројем 382 и има 257 листова. Упор. Д. Богдановић, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 150, бр. 382. Други фрагменти истог рукописа налазе се у Москви у ГБЛ, Григ. 19/м 1702. Упор. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича. М. 1879. С. 13. № 19; Изложба српске писане речи, Београд 1973, 35, бр. 87, свега 2 листа. Стр. 162—163.

Зборник слова и поученија (са „Пчелом“ у српској редакцији), XIV век (24. 4. 20). 31 лист. Набав-

љен 1910. године у саставу збирке Срезневског (Срезн. 67). Стр. 174—175.

Четворојеванђеље. XV век (Археол. Ин-т 62). Унето је у библиотеку Академије наука у саставу збирке Археолошког института (Археол. ин-т 35). Фрагмент има 16 листова. Стр. 180.

Бревијар, глаголица XV век (24. 4. 14). Означен као српски рукопис. Доспео 1910. године у саставу збирке Срезневског (Срезн. 61). Три листа фрагмента били су употребљени као повез, услед чега су на њима многобројне рупе. Рукопис је исписан угластом хрватском глаголицом. Сл. 64. Стр. 185.

Зборник поученија Јеронима Блаженог (16. 17. 35). Означен као српски рукопис. Глагољски рукопис без почетка и краја. XV век. Има 73 листа. Доспео је у библиотеку Академије СССР, заједно са другим материјалом Руске академије, 1903. године (Росс. 32). Угласта хрватска глаголица. На листу 73v је запис: Императорской Российск(ой) академии прислана от Вука Стефановича Караджича, унете 1839. априла 29-ог.“ (стр. 204).

Ови рукописи и њихови фрагменти су драгоцени прилог за израду фонда старих српских, као и старословенских рукописа, насталих на нашој територији. После овог описа можемо очекивати и обраду осталих фондова споменика писане речи сачуваних у драгоценим збиркама СССР.

Мара ХАРИСИЈАДИС

IN MEMORIAM

СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ

Сремски Карловци 27. маја 1909. — Београд 20. октобра 1978.

Смрћу професора и академика Светозара Радојчића српска историја уметности претрпела је ненадокнадиви губитак. Иако је С. Радојчић услед болести пре времена отишао са Филозоф-

ског факултета на којем је од 1945. преузео наставу као доцент на предмету историја уметности, ипак, у њему је још било снаге да не прекине свој рад на науци. Без обзира на смањени обим и интензитет, проф. Радојчић је радио до последњег тренутка. Чак и онда када није писао, он је налазио и снаге и времена да са својим ђацима и поштоваоцима разговара о науци. Понекад, било је дирљиво и узбудљиво посматрати га са каквим се озбиљним напором уживљавао у научна питања својих посетилаца, покушавајући и онако болан да им бар саветом буде од користи. Тек у таквим часовима пуним људске туге и великих искушења, могло се видети у којој је мери С. Радојчић био и остао приврженик науке, са каквом је преданошћу истрајавао у својој великој мисији да служи научној истини.

С. Радојчић је учио основну школу, а делимично и гимназију у Сремским Карловцима. У време његовог раног ђаковања Карловачка гимназија је још увек била славна, једна од најбољих у читавом српству, а и само место, као средиште црквено-народног живота, било је претворено у неку врсту духовне и политичке престонице Срба у Аустро-Угарској монархији. И у својим касније написаним и саопштеним сећањима, С. Радојчић је јасно исповедио како је велики утицај на њега извршио тај необични и тако живописни карловачки интелектуални круг који су махом сачињавали професори гимназије и богословије, некада такође чувене. Том кругу припадао је и његов учени отац Никола, бечки ђак, који је, 1921. године, отишао у Љубљану, где је на новооснованом универзитету предавао националну историју. У Љубљани, Светозар Радојчић је завршио, 1928. гимназију, а 1932. и тамошњи

Филозофски факултет. До 1934. усавршавао се у Бечу код професора Рудолфа Егера и у Прагу код Н. В. Окунева. Исте године је докторирао у Љубљани с тезом *Портрети српских владара у средњем веку* (Скопље 1934). У државну службу је ступио 1935, када је у Скопљу постао кустос музеја Јужне Србије, а 1939. био изабран за доцента на Филозофском факултету у Скопљу. Његову научну каријеру прекинуо је рат 1941. године. Као резервни официр, остао је у заробљеничким логорима у Немачкој до 1945. када је репатриран. Од доласка на Филозофски факултет у Београду наставна и научна каријера тече му неометано: 1951. постао је ванредни, а 1956. редовни професор. За дописног члана САНУ изабран је 27. маја 1952, а за редовног 5. децембра 1963. Добио је и друга признања: 1966. године Октобарску награду Београда, 1967. Хердерову награду у Бечу, и, најзад, 1971. Седмојулску награду за животно дело.

То дело заиста је било велико: оно садржи више књига и на десетине значајних студија. Иако се С. Радојчић претежно бавио средњовековном уметношћу Србије и Балкана, он је понекад писао и о проблемима савремене уметности, откривајући и том приликом свој ерудитски научнички профил.

Већ докторска теза С. Радојчића наговестила је научника оспособљеног за решавање и најсложенијих питања владарске иконографије код Срба. Скопске године посветио је свестраном упознавању Македоније, чије ће споменичко богатство, од антике до касног средњег века, бити уграђено и у његове касније радове. Свежа теренска сазнања била су присутна и у његовој књизи *Старине црквеног музеја у Скопљу* (Скопље 1941, књига је уништена од бугарских окупатора, а сучавана је у 4—5 примерака), а ту приврженост терену испољио је и у својим послератним годинама. У раздобљу од 1950. до 1961. објавио је више књига: *Старе српске минијатуре* (Београд 1950), *Мајстори старог српског сликарства* (Београд 1955), *Југославија, Средњовековне фреске*, ед. Unesco (Њујорк 1955), *Иконе Србије и Македоније* (Београд 1962), *Милешева* (Београд 1963), *Старо српско сликарство* (Бео-

град 1966). У многим областима наше историје уметности дао је пионирске синтезе, прво виђење целине, засновао на изванредној обавештености општих токова европске, а посебно византијске уметности. Постало је јасно да се српска средњовековна уметност не може више посматрати као изолован и строго омеђени део велике византијске цивилизације. Трагање за естетским основима на којима је саздана, одвело га је у најистанчаније анализе средњовековне књижевности. Оваквим студијама испунио је и последње деценије свог стваралаштва, а неколике претходне студије само су наговестиле сву дубину Радојчићевих открића. О томе сведоче и две књиге сабраних студија: *Текстови и фреске* (Нови Сад, с.а.) и *Узори и дела старих српских уметника* (Београд 1975).

Најзад, дужност нам је да споменемо и Радојчићев велики педагошки рад. Зна се да је веома успешно васпитао неколико генерација историчара уметности.

Без претеривања, може се рећи да је препорудио историју уметности у Срба, одредивши јој за дуги низ година путеве. Многе своје научне снаге Радојчић је уградио у организацију научног рада. Од 1945. до смрти био је члан Археолошког института и члан редакције *Старинара*, а од 1950. Византолошког института САНУ. Године 1964. постао је и један од оснивача Одељења за ликовне уметности Матице Српске, а од 1965. до смрти, био је члан уредништва Зборника за ликовне уметности Матице Српске. Исто тако, Радојчић је био члан научног савета Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду од његовог оснивања, а једно време, после смрти Г. Острогорског, постао је и председник Хиландарског одбора САНУ. На тим пословима залагао се за одржавање високих циљева науке, упозоравајући веома доследно на опасности које за собом доноси њена провинцијализација, а изнад свега занемаривање научне истине. У том погледу, Радојчић није знао за компромисе, испољавајући чврстину и упорност које су млађима служиле за пример научног поштења.

Дејан МЕДАКОВИЋ

PIERRE DEVAMBEZ

1902—1980.

У јануару 1980. год. изненада је умро у Паризу Pierre Devambez, истакнути француски археолог. Рођен у престоници 1902. год., већ 1922. год. започиње студије у реномираној Ecole Normale Supérieure, а 1926. год. полаже агрегацију. Од 1928. до 1933. год. члан је Француске школе у Атини, а од 1933. до 1937. год. Француског института за археологију у Истанбулу. Исте године враћа се у Париз као кустос Одељења грчко-римских старина Лувра, чији ће управник постати 1965. год. За изузетне успехе постигнуте на

пољу археологије и музеологије изабран је 1970. год. за редовног члана Француске академије наука (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) и тако заслужено заузео место међу француским „бесмртницима“.

Личност Pierre Devambez-а била је обележена дубоком љубављу према класичној, посебно грчкој уметности, којој је посветио цео свој плодан стваралачки живот. Заједно са академским мачем, своје истанчане естетске критерије наследио је од оца, André Devambez-а, познатог француског сликара, док је оштрину научне опсервације стекао упорним радом у најугледнијим школама и на бројним археолошким радилиштима грчкога Средоземља. Своју истраживачку каријеру започео је на Тасосу, где данас једна улица носи име Pierre Devambez-а. Временом се развио у прворазредног познаваоца грчке скулптуре, керамографије и религије. Стога његово наименовање 1958. год. за међународног редактора Корпуса античких ваза није представљало изненађење, већ признање за које се изборио сопственим способностима и преданим радом. У том својству, Pierre Devambez је не само будним оком пратио активност југословенског одбора за СВА, већ је својим саветима обогатио садржај сарајевске и београдске свеске овога издања.

Свима онима који су имали прилику да га сретну остаће дубоко урезане у сећању његова природна љубазност, отвореност и несебичност. Његова канцеларија у Лувру, са погледом на куполу Академије наука, увек је била широм отворена за све, за Французе и за странце. Pierre Devambez је имао много пријатеља, међу њима и Југословене. Нестанак великог керамолога представља за све велики и ненадокнадиви губитак.

Владислав ПОПОВИЋ

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle

PUBLICATIONS PARUES EN 1977—1978 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS
ARCHÉOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YOUGOSLAVIE

Rédacteur N. MANDIĆ

Collaborateurs: M. ĆIRKOVIĆ, M. JOVANOVIĆ, B. TODIĆ

GÉNÉRALITÉ S

BIBLIOGRAPHIE — BIOGRAPHIES

Alojz Benac, Letopis SAZU 29 (Ljubljana 1978) 62—64.
— Biographie.

Љ. АНДРЕЈИЋ, *Обредне вагре — библиографија*. Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 295—376.

Andela Horvat, Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 446—451.

LJ. BARIĆ, *Dragutin Gorjanović-Kramberger i otkriće krapinskog pračovjeka* (rés. allem.: Dragutin Gorjanović-Kramberger und die Entdeckung des paläolithischen Menschen bei Krapina). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 23—51.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Grada za bibliografiju Trogira*. Trogir, Muzej grada (1978). 62.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Red. A. HOHLWEG und St. HÖRMANN-v. ŠTEPSKI. Byz. Zeit. 71, 1, 2 (München 1978) 130—299; 375—591.

M. БИКИЦКИ—А. КАЉАНСКИ, *Библиографија новосадске италије 1824—1918*. Нови Сад (1977). 170. — Compte rendu par P. ЉУШИЋ, Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 169.

E. CEVC, *Profesor J. G. Vonbank in loški umetnosni spomeniki* (rés. allem.: Professor J. G. Vonbank und die Kunstdenkmäler von Škofja Loka). Loški razgledi XXV (Škofja Loka 1978) 88—95.

Д. ДИМЕСКИ, *Библиографија на објавени трудови на академикот, професор Љубен Лане*. Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 17—28.

Dosadašnje publikacije Historijskog arhiva odnosno Centra za zaštitu kulturne baštine. Prilozi povj. otoka Hvara V (Hvar 1978) 182—184.

I. GOLUB, *Nova grada o Jurju Križaniću iz rimskih arhiva* (1653—1657). Starine JAZU 57 (Zagreb 1978) 111—210.

Hermann Vetters, Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 527—528.

M. ИВКОВИЋ — P. БУК, *Библиографија Југославије за 1976. годину* Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 177—200.

Љ. С. ЈАНКОВИЋ, *Тихомир Р. Борђевић у историји етнологије* (rés. franç.: Tihomir R. Đorđević dans l'histoire de l'éthnologie). Глас САНУ. Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 387—393.

O. JANSÁ-ZORN—T. ZORN, *Prispevek k bibliografiji zgodovine Slovencev 1945—1977*. Zgod. Čas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 187—195.

„Јован Ердељановић живот и дело“. Панчево (1976). 96. — Compte rendu par M. П. РАДУСИНОВИЋ, Ист. Зап. XXXV, 1—2 (Титоград 1978) 291.

V. KOCHANSKI-DEVIDE, *Dragutin Gorjanović-Kramberger kao antropolog* (rés. allem.: Dragutin Gorjanović-Kramberger als Anthropologe), Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 53—59.

M. KRANJEC, *Bibliografija prof. Silva Kranjca*. Zgod. Čas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 149—154. Bibliographie.

Krmo Prijatelj. Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 471—478.

B. Д. КУШЕВСКИ, *Љубен Г. Лане*. Год. Зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 9—16.

Lászlo Hadrovics, Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 515—516.

P. ЉУШИЋ, *Библиографија радова Драгослава Странковића (1901—1966)*. Ист. глас. 1—2 (Београд 1976) 201—212.

Massimo Pallotino, Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 522—523.

Д. МЕДАКОВИЋ, *О Јосифу Веселићу* (rés. allem.). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 339—352.

В. МИЛИЋИЋ, *Bibliografija Instituta za istoriju u Sarajevu i objavljenih radova saradnika Instituta 1959—1978*. Prilozi Inst. za ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 471—575.

П. МИЛОШЕВИЋ, *Изгњат Јунг, један од пионира археолошког рада у Срему*. Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 55—62. Avec 6 fig.

Д. НЕДЕЉКОВИЋ, *Јован Ердџановић у развоју етнолошке науке* (rés. franç.: Jovan Erdeljanović dans l'évolution de la science ethnologique). Глас САНУ. Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 381—385.

И. НИКОЛИЋ, *Земунска библиографија, књиге, листови и часописи штампани у Земуну 1849—1975*. [Народна библиотека „Јован Поповић“, посебна издања, I]. Земун (1976). 496. — Compte rendu par Р. ЉУШИЋ, Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 169—170.

И. ОСТОЈИЋ, *Bibliografija neinventiranih inkunabula u splitskim sjemeništima* (rés. angl.: A Bibliography of non-inventarised incunabules in the seminaries of Split). Radovi Centra JAZU 25 (Zadar 1978) 281—298.

Н. ПЕТРИЋ, *Zapisi o zavičajnoj baštini*. Bibliografija radova (1938—1978) Nika Dubokovića Nadalini (rés. franç.: Notes sur la bibliographie des travaux de Niko Duboković Nadalini). Prilozi povj. otko Hvara V (Hvar 1978) 5—23.

В. РОПОВЉЕВИЋ, *Bibliografija iz „Glasa Trebinja“ koja se odnosi na likovnu umjetnost, arheologiju, zaštitu spomenika kulture i muzejsku djelatnost (1953—1977)*. Tribunia 4 (Trebinje 1978) 99—107.

Pregled sadržaja Osječkog zbornika od br. I do XV (1942—1975). Popis rasprava, članaka i sitnih priloga po autorima (éd. M. MALBASA). Osječki zborn. XVI (Osijek 1977) 363—381.

К. ПРИЈАТЕЉ, *Uz sedamdesetogodišnjicu i AVNOJ-evu nagradu akademiku Cvitu Fiskoviću* (rés. ital.: In occasione del settantesimo compleanno e del conferimento del Premio AVNOJ all'accademico Cvito Fisković). Bulletin razreda za lik. umjetn. JAZU 45—46 (Zagreb 1978) 22—27.

М. РЫВАЊ, *Zgodovinske publikacije v letu 1977*. Zgod. Cas. 32, 3 (Ljubljana 1978) 357—368.

М. РЫВАЊ—О. ЈАНСА-ЗОРН, Н. СТЕРГАР—М. МЕРВИЋ—Н. КАНДУС, *Nove tuje historične publikacije v osrednjih ljubljanskih knjižnicah v letu 1977*. Zgod. Cas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 197—218.

Р. САМАРЦИЋ, *Писци српске историје* (Cfr. Стари нар. н. с. XXVIII—XXIX, 318; n. s. XXX, 162). — Compte rendu par П. ПРОТИЋ, Летопис МС 421, 2 (Н. САД 1978) 293—297; К. МИЛУТИНОВИЋ, Зборн. ист. МС 16 (Нови Сад 1977) 230—232; М. П. РАДУСИ-НОВИЋ, Ист. Зап. XXXV, 1—2 (Титоград 289).

М. СТАНОВНИК, *Viljem Urbas* (rés. angl.). Slov etnograf XXX (Ljubljana 1977) 27—36. Avec 1 fig.

А. СТИРЉЕВИЋ, *Bibliographia Illyrica (Supplementum 1973—1977)*. [Posebna izdanja knj. XLII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 8]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1978) 158.

Südosteuropa — Bibliographie, Bd. V (1966—1970). 2. Teil: Albanien, Bulgarien, Jugoslawien. München, Südost-Institut (1976). 796. — Compte rendu par Д. ЛУКАЧ, Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 164.

(В. SURINA), *Bibliografija Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske I (1952—XXV) 1976*. Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1978) 5—135.

С. ТРУДИЋ, *A Bibliographical Guide to the Articles published in the Archaeologia Iugoslavica XV, Macedoniae acta archaeologica 1, 2, and 3, and Balcanoslavica 1, 2, 3 and 4*. Archaeologia Iugoslavica XVII (Beograd 1976) supplément, 1—24.

С. ТРУДИЋ, *A bibliographical Guide to the Articles Published in the Inventaria Archaeologica and Materiali*. Archaeologia Iugoslavica XVI (Beograd 1975), supplément 1—22.

Türkologischer Anzeiger 1—2. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 67, 68 (Wien 1973—74, 1975). — Compte rendu par В. БОШКОВ, Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 318—319.

А. ВАСИЋ, *Библиографија историјских чланака у Годишњаку Филозофског факултета у Новом Саду (1956—1975)*. Зборник ист. МС 16 (Нови Сад 1977) 195—201.

П. ВЛАХОВИЋ, *Прилог библиографији Др Мирослава Драикућа*. Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 223—224.

М. ЗАНИНОВИЋ, *Dominik Novak Hvaranin istraživač kartaških starina u Tunisu*. Prilozi povj. otko Hvara V (Hvar 1978) 136—145.

ENCYCLOPEDIAS — DICTIONNAIRES

Lexikon des Mittelalters, Bd. I, Lief. I: Achen—Ägypten. München—Zürich, Artemis Verlag (1977) 112. — Compte rendu par F. GESTRIN, Zgod. Cas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 166—167.

Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae (Rječnik srednjovjekovnog latiniteta Jugoslavije) vol. I Zagreb (1973) XXI+633; vol. II (1978) 635—1362. — Compte rendu par С. ГАВРИЛОВИЋ, Зборник ист. МС 18 (Нови Сад 1978) 167.

Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Fasc. 7. Subarrare — Z et Indices (éd. M. KOSTRENCIĆ, V. GORTAN, Z. HERKOV). Zagrabiae, Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium (1978). 1135—1362.

Maly słownik kultury dawnych Słowian. Warszawa, Wiedza powszechna, (1972). 674. — Compte rendu par М. КРОПЕЈ, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 783—784.

В. МАЖУРАНИЋ, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik I—II*, Zagreb, Informator (1975). — Compte rendu par Д. РОКСАНДИЋ, Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 164—165.

Н. МИЛОШЕВИЋ-БОРБЕВИЋ, *Речник усмених књижевних родова и врста (VIII; IX)*. Књиж. историја 37, 38 (Београд 1977, 1978) 107—110; 235—243.

Речник на македонските црковнословенски текстови. Пробна свеска. Скопје, Инст. за макед. јазик „Крсте Мисирков“ (1978). 48.

P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (éd. M. DEANOVIĆ, LJ. JONKE, V. PUTANEĆ). Knj. I—IV. Zagreb, Jug. akad. znan. umjet. (1971—1974). — *Compte rendu par M. SAMAJ*, *Südost-Forsch.* XXXVII (München 1978) 328—329.

Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, (1974). 1005. — *Compte rendu par B. KUCHAR*, *Slov. etnograf* XXX (Ljubljana 1977) 159.

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE — HISTOIRE DE LA SCIENCE

I. AJETI, *Albanistika u radovima jugoslovenskih naučnika i neki njeni problemi*. Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 137—147.

J. BALABANIĆ, *Pojava i razvoj darvinizma u Hrvatskoj u XIX stoljeću* (rés. angl.: *The Beginnings of Darwinism in Croatia in the XIX Century*). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 221—252.

Г. БОШКОВИЌ, *Осврт на нека питања развитка материјалне и духовне културе македонског народа*. Пристапни предавања и библиограф. на новите членови на Македон. акад. на науките и уметн. (Скопје 1978) 31—35.

С. БИРКОВИЌ, *Методолошки проблеми проучавања средњовековне српске историје*. Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 63—68.

Б. БУРБЕВ, *Шта је историјски материјализам*. Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 27—38.

B. GAVELA, *Zadaci i položaj arheologije i arheologa u Jugoslaviji*. Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XV (Beograd 1978) 9—14.

D. M. GAVRILOVIĆ, *Kompjutersko proučavanje istorije*. Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 46—53.

M. GROSS, *Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslovenske historije* (rés. allem.: *Die methodologischen Probleme der Strukturgeschichte mit besondere Berücksichtigung der Entwicklungsstufe der jugoslawischen Gesichtswissenschaft*) Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 24—45.

Б. ЈАКШИЌ, *Савременост као историја*. Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 19—25.

Б. ПАВЛОВИЌ, *Аналогија историје*. Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 9—18.

A. PLETERSKI, *Uporaba arheoloških najdb in zgodovinskih virov pri srednjeveškem zgodovinskem raziskovanju* (Na primeru Bleda in razvoja tamošnjega brikenskega gospostva) (rés. angl.: *The use of archaeological finds and historical sources in the historical research of the Middle ages*) *Zgod. čas.* 32,4 (Ljubljana 1978) 373—396.

M. POJE, *Razvoj ideje o postanku čovjeka* (rés. allem.: *Die Entwicklung der Idee von der Entstehung des Menschen*). Krapinski pračovjek i evolucije hominida. Zagreb, JAZU (1978) 213—220.

A. Б. СТОЈКОВИЌ, *Рад у процесу антропогенезе* (rés. russ.: *Роль труда в процессе антропогенеза*). Глас САНУ. Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 157—189.

C. TAYLOR, *Fieldwork in Medieval Archaeology*. London—Sydney, B. T. Batsford Ltd, (1974). 176. — *Compte rendu par A. PLETERSKI*, *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 780—782.

Љ. ТРГОВЧЕВИЌ, *Саветовање на тему „Питање теорије и метода у истраживању историје“*. Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 7—8.

С. ВУКАШИНОВИЌ — М. ЗОТОВИЌ, *О примени геомагнетске методе у археолошким истраживањима кроз резултате постигнуте на неким локалитетима у ужичком региону* (rés. franç.: *Des experimentales recherches geo-magnetiques et des trouvailles archéologiques dans la région de la Serbie d'ouest*). Ужички зборн. 6 (Титово Ужице 1977) 19—34.

NÉCROLOGES

Ф. БАРИШИЌ, *Академик Георгије Острогорски као организатор научних истраживања*. Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 281—285.

В. СЕЌУК, *Grga Novak (2. travnja 1888—7. rujna 1978)*. Hvarski zbornik 6 (Hvar 1978) 7—12. — *Nécrologe*.

С. БИРКОВИЌ, *Академик Георгије Острогорски у југословенској историографији*. Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 278—281.

Б. ФЕРЈАНЧИЌ, *Академик Георгије Острогорски у светској византологији*. Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 269—274.

В. GRAFENAUER, *Georgije Ostrogorski (Petrograd 1902—Beograd 1976)*. *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 722—725.

В. GRAFENAUER, *Silvo Kranjec (Ljubljana 31. XI 1892—Ljubljana 10. XI 1976)*. *Zgod. čas.* XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 149.

Grga Novak 1888—1978. Hvar, Centar za zaštitu kulturne baštine (1978). 32.

H. HUNGER, *Georg Ostrogorsky*. *Nachruf. Almanach d. Österr. Akad. d. Wiss.* 127 (1977) 539—544.

F. LEBEN, *Vladimir Milošević (1918—1978)*. *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 711—713.

F. V. MAREŠ, *André Vaillant (1890—1977)*. *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 187—188.

И. НИКОЛАЈЕВИЌ, *Истраживања Георгија Острогорског о принципима византијске уметности*. Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 275—277.

3. ПАСОЛКОСКА-НИКОЛОВСКА, *Светозар Радојчић (1909—1978)* — In memoriam. Зборн. арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 169—170.
- D. RENDIĆ-MIOSEVIĆ, *Vladimir Milošević (1918—1978)*. Ljetopis JAZU 82 (Zagreb 1978), 417—419.
- M. СПРЕМИЋ, *Професор Др Иван Божић (23. април 1915—20. август 1977)*. Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 213—217.
- P. СТАНИЋ, *Над делом Светозара Радојчића (1909—1978)*. Зборн. рад. Нар. муз. IX (Чачак 1978) 321—346.
- Д. СТОЈАНОВИЋ, *Corina Nicolescu (1923—1977)*. Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 361—362.
- N. ŠARAC, *Dr Nikola Babić (1926—1978)*. Prilozi Inst. ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 9—10.
- J. SASEL, *Giovanni Brusin (1883—1976)*. Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 719—721.
- J. ŠAŠEL, *Jan Beneš (1934—1977)*. Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 714—715.
- J. ŠAŠEL, *John Morris (1913—1977)*. Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 716—718.
- J. VINTR, *Ján Stanislav (12. 2. 1904—29. 7. 1977)*. Slovo 27 (Zagreb 1977) 189—190.
- П. ВЛАХОВИЋ, *Стручно научна делатност др Мирслага Драшкића (Београд 26. фебруар 1930—Београд 6. децембар 1975)*. Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 219—222.
- T. WASILEWSKI, *Georgije Ostrogorski (1902—1976)*. Kwart. Hist. LXXXIV 2 (1977) 535—536.
- F. ZWITTER, *Grga Novak (1888—1978)*. Letopis SAZU 29 (Ljubljana 1978) 103—105.
- INSTITUTS — MUSEES — COLLECTIONS — EXPOSITIONS — ARCHIVES
- E. ALIREJSOVIĆ, *Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1977*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 251—253.
- Z. ANTONIĆ, *Uz dvadesetogodišnjicu Instituta za istoriju u Sarajevu*. Prilozi Inst. ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 11—16.
- Archaeologisches Museum Istriens in Pula — Fuhrer III* (red. V. JURKIĆ). Pula, Arch. Museum Istriens (1978), 81. Avec ill.
- Arheološke najdbe iz Gubčeve ulice v Celju*. Razstava od 5. decembra do 15. decembra 1978. Celje, Pokrajinski muzej (1978), 20. Avec ill.
- Археолошко благо Бердана* (le même texte en angl.: The Iron Gate Archaeologic Treasure) (red. B. KOH-DIĆ). Београд, Народни музеј (1978), 349. Avec ill.
- B. VASIĆ — Š. MLAKAR — B. MARUŠIĆ, *Arheološki muzej Istre, Pula*. Vodič III. Pula, Arheološki muzej Istre (1978) 79. Avec ill.
- M. BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ, *Srednjovekovnom Beogradu u pohode. (Katalog izložbe)*. Beograd, Muzej grada (1978). 29. Avec ill.
- A. БАУЕР, „Музеј у школи“. Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 173—175.
- M. БЕГОВИЋ, *Рад Српске академије наука на проучавању источњачких извора* (rés. franç.: Les travaux de l'Académie serbe dans les recherches faites au sujet des monuments orientaux). Глас САНУ. Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 373—379.
- J. БЈЕЛАДИНОВИЋ, „Видови народног живота у Европи“ — Белгија 1975. Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 201—205.
- D. BOROVCANIN, *Djelatnost Instituta u 1977. godini*. Prilozi Inst. ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 629—639.
- M. БОСИЋ, *Музеји у Војводини и њихове етнологије збирке*. Рад војв. муз. 23—23 (Нови Сад 1974—1978) 132—147. Avec 17 fig.
- Б. БОШКОВИЋ, *Поводом прославе тридесетогодишњице Археолошког института у години Титових и наших јубилеја* (rés. franç.: A propos du trentième anniversaire de l'Institut archéologique dans le cadre des jubilés du président Tito). Старинар XXVIII—XXIX 1977—1978) 1—7.
- M. A. ДАБИЖИЋ, *Завичајни музеј — седам миленија Земунa* (res. angl.: The Regional Museum — the Seven Millenniums of Zemun). (Водич). Земун, Завичајни музеј. Београд, Музеј града (1978), 90. Avec ill.
- V. D. [AMEVSKI], „Oblici i boje — Antičko staklo iz fundusa muzeja“. Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—1978) 267.
- J. DE JONG, *Das „Institut za nacionalna istorija“ in Skopje — ein weiterer Zwischenbericht*. Südost-Forsch. XXXVII (München 1978) 204—205.
- A. DORN, *Etnografska zbirka Rusina i Ukrajinaca u Petrovcima*. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 11—13.
- M. ЦЕЛЕБЦИЋ, *Да ли је у Конаку кнегиње Љубице био „Музеј вароши Београда“* (rés. franç.: La „Musée de la cité de Belgrade“ était-il dans l'Hôtel de la princesse Ljubica). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 371—376. Avec 1 fig.
- Etnološki zavod Zagreb*. Ljetopis JAZU 82 (Zagreb 1978) 293—295.
- I. FISKOVIĆ, *Izložba starih umjetnina Dalmacije popravljenih u Splitu 1976—1977. godine*. Mogućnosti 1 (Split 1978) 113—118.
- O. ИВАНОВИЋ, *Тридесет година творечка дејност на Институтот за национална историја*. Гласник Инст. нац. ист. XXII, 1—2 (Скопје 1978) 13—17.
- Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871—1884* (текст: С. БОГДАНОВИЋ, Љ. МИШКОВИЋ-ПРЕЛЕВИЋ). Београд, Српска академија наука и уметности (1978), 212. Avec ill. — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VIII (Чачак 1977) 212—215.

Izložba »Način ženskog češljanja na rimskom novcu«. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 10—11.

Izložba — Vezene tkanine iz jevrejskih zbirki u Jugoslaviji. Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Jevrejski istorijski muzej (1978) 147. Avec ill.

Извештај о раду Народног музеја у Чачку за 1977. годину. Зборн. рад. Нар. муз. VIII (Чачак 1977) 229—238.

Kabinet za arhitekturu i urbanizam — Zagreb. Ljetopis JAZU 82 (Zagreb 1978) 291—293.

V. KOREN, *Etnografski oddelek Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 84]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spom. varstvo. Maribor, Obzorja (1978). 30. Avec ill.

Ž. KOŠČEVIĆ, *Muzej u prošlosti i sadašnjosti*. Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb (1977). — Compte rendu par I. S. BANOV, *Vijesti muz. konz. Hrv.* 3—4 (Zagreb 1978) 77—78.

V. KUSIK, *Pregled rada Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku od 1. 1. 1977. do 1. 11. 1978.* Dokumenti 1 (Osijek 1978) 115—121. Avec ill.

M. МАЛУЦКОВ, *Етнологија у Војвођанском музеју у Новом Саду*. Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 148—172.

Z. MARIC, *Kartothek des Zentrums für balkanologische Forschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Sarajevo »Gräber der Urbewohner des Nordwestbalkans.«* Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14. (Sarajevo 1978) 185—196.

M. МАРИНКОВИЋ, *Од Друштва за прикупљање и заштиту старина до Народног музеја у Титовом Ужичу*. Ужички зборн. 6 (Титово Ужице 1977) 411—428. Avec 4 fig.

D. MIHELIC, *Zgodovinsko društvo za Slovenijo 1976—1978.* Zgod. Cas. 32, 4 (Ljubljana 1978). 497—499.

V. MASTROVIC, *Izdavačka djelatnost Instituta odnosno Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru u dvadesetpet godina djelovanja (1954—1978).* Radovi Centra JAZU 25 (Zadar 1978) 499—510.

Muzej lepих уметности — Бостон [Библи. Музеји света]. Београд, Вук Караџић, Љубљана, Младинска књига. Загреб, Младост (1978). 171. Avec ill.

K. PAVIC, *Iz rada Muzeia Đakovštine u Đakovu*. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 5—7.

Đ. PETROVIĆ, *Dubrovački arhiv kao izvor za etnologiju*. *Vijesti muz. konz. Hrv.* 3—4 (Zagreb 1978) 54—57.

A. R(ENDIĆ) - M(IOČEVIĆ), *Ciklus prigodnih izložbi*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 267—268.

A. R(ENDIĆ) - M(IOČEVIĆ), *»Prilog arheoloigije povijesti Ludbrega u rimsko doba«* (istraživanja od 1968—1973. god.) *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 269.

Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1976. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 249—251.

J. M. SCHNEIDER, *Katalogizacija in skrb za zbirke v manjših muzejih*. Nova Gorica, Goriški muzej (1978). 42.

Seljački rat u Nemačkoj. Izložba Muzeja za nemačku istoriju iz Berlina (NDR) u Istorijskom muzeju Srbije. Beograd, Ist. muzej (1978) 16. Avec ill.

Studijski kabinet za arheologiju — Zagreb. Ljetopis JAZU 82 (Zagreb 1978) 288—290.

Tri desetljeća Historijskog arhiva u Osijeku. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 14—15.

Umetnička bravarija iz Bavarskog nacionalnog muzeja. Muzej primenjene umetnosti — Beograd, Narodni muzej Kruševac, januar—februar 1978 (predgovor B. RADOJKOVIĆ). Beograd, Muzej prim. umetnosti (1978). 17.

Z. V(INSKI), *»Natpisi iz doba hrvatskih narodnih vladara«*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 267.

K. V(INSKI)-G(ASPARINI), *»Istraživanje tumula starijeg željeznog doba u Međimurju«*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 266—267.

Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки (ред. М. МИЛОШЕВИЋ). Котор, Историјски архив (1977). 428.

S. VRISER, *Mariborski muzej I. Kostumska zbirka*. [Kult. in narav. spom. Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spom. varstvo. Maribor, Obzorja (1978). 38. Avec ill.

D. VRSALOVIC, *The Museum Collection of the Dominican Monastery at Bol* (la publ. même en allem.: *Das Museum des Dominikanerklosters in Bol*). Zagreb (1977). 63 Avec ill.

M. VUK, *Goriški muzej — vodnik po zbirkah* [Trenta, Vrsno, Tolmin, Dobrovo, Medana, Kromberk, Štajnel]. Nova Gorica, Goriški muzej (1977). 30. Avec ill.

Д. ВУЈЕТИЋ, *Развој музејских делатности у Сремској Митровици (1868—1941)*. Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 121—131.

M. ZANETIĆ-VEBER, *Zavičajni muzej Trebinje u 1978. godini*. *Tribunia* 4 (Trebinje 1978) 111—116. Avec 4 fig.

Zavod za povijesne znanosti — Zagreb, Rijeka, Zadar, Dubrovnik. Ljetopis JAZU 82 (Zagreb 1978) 296—311.

C. ЗЕЧЕВИЋ, *Седамдесет пет година постојања и рада Етнографског музеја у Београду* (le texte même en franç.: *Le soixantequinzième anniversaire de l'existence et du travail du Musée d'ethnographie à Beograd*). Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 11—18.

M. ŽNIDARIĆ, *Ob 75-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru*. *Casopis za zgod. in narodopisje* 1 (Maribor 1978) 1—3.

N. ŽUMER, *Proslava desetletnice muzejske zbirke v železnikih in odprtje sobe Franceta Koblarja*. Loški razgledi XXV (Škofja Loka 1978) 318—319. Avec 1 fig.

»40 godina Muzeja Varaždinskih Toplica« (red. S. HAJDUK). [Katalog izložbe]. Varaždinske Toplice, Muzej (1978). 24. Avec ill.

TECHNIQUES — RESTAURATION — CONSERVATION

V. AMBRUŠ, *Konzervatorski radovi na gotičkom trijumfalnom luku u crkvi Sv. Augustina, Velika*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 89—95. Avec 7 fig.

V. AMBRUŠ, *Prijedlog za zaštitne radove na crkvi sv. Bartolomeja, u N. Mikanovcima, program radova*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 103—105. Avec 1 fig.

C. АРВАНИТИДИС — П. БАЛАБАНОВИЋ, *Конзерваторско-реставраторски радови на живопису у припрати манастирске цркве у Крушедолу* (rés. angl.: Conservation and Restoration of the Paintings in the Narthex of the Monastery Church at Krušedol). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 415—417. Avec 6 fig. et 4 pl.

Z. BOJČIĆ, *Problem konzervacije i prezentacije rimskih termi u Vinkovcima*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 81—87. Avec 4 fig.

M. CULIBERG — A. ŠERCELJ, *Ksilotomske in palinološke analize rastlinskih ostankov s kolišča na Partih pri Igu — izkopavanja leta 1977* (rés. allem.: Xylotomische und palynologische Analysen der Pflanzenüberreste aus dem Pfahlbau Parti bei Ig — Ausgrabung 1977). Poročilo o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji VI (Ljubljana 1978) 95—99.

K. ČAČIĆ, *Konzervatorsko-zaštitni radovi regionalnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 7—15. Avec 4 fig.

H. БОКИЋ, *Механизована рестаурација — новији начин рестаурација хартије* (rés. angl.: Mechanized Restoration — modern Method of Paper Restoration). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 431—435. Avec 9 fig.

T. GRUEV, *Prilog problematici zaštite etnoloških spomenika Slavonije i Varanje*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 107—108. Avec 4 fig.

C. ЈОВАНОВИЋ, *Заштита градитељског наслеђа у урбаним структурама Војводине* (rés. angl.: Protection of the architectural Heritage in the urban Structures of Voivodina). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 89—96. Avec 49 pl. et fig.

B. KRALIK, *Konzervatorski radovi na kapeli Sv. Marije u Babskoj*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 75—80. Avec 3 fig.

V. KUSIK, *Plan prostorno pejzažnog uređenja istočnog dijela Tvrđe*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 63—69. Avec 3 fig.

V. KUSIK, *Provođenje plana obnove i oživljavanja osječke Tvrđe, iskustva i problemi*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 17—26. Avec 9 fig.

V. KUSIK, *Spomenička i funkcionalna obnova Krunske utvrde osječke Tvrđe*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 29—38. Avec 6 fig.

J. МАРИЋ, *Самозаштита са аспекта заштите споменика културе* (rés. angl.: Self-protection in Relation to the Protection of cultural Monuments). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 451—455.

A. МОНОРОВИЋИЋ, *Prilog analizi vrednovanja povijesnih urbanih cjelina i objekata arhitekture u okviru rada na zaštiti spomenika kulture u SR Hrvatskoj*. Zagreb, Republ. samoupravna interesna zajedn. u oblasti kult. SR Hrvatske (1978). 65.

B. OREL — D. HADŽI, *Opredeleitev smole na sulični osti iz kolišča ob Maharskem prekopu* (rés. allem.: Einordnung des Pechs an der Lanzenspitze aus dem Pfahlbau am Maharski prekop). Poročilo o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji VI (Ljubljana 1978) 101—102.

A. ŠERCELJ — M. CULIBERG, *Ksilotomske analize lesa iz kolišča ob Maharskem prekopu — izkopavanja 1976 in 1977* (rés. allem.: Xylotomische Analysen der Hölzer aus dem Pfahlbau am Maharski prekop — Ausgrabung 1976 and 1977). Poročilo o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji VI (Ljubljana 1978) 103—107.

J. ŠIMIĆ, *Rezultati arheoloških iskopavanja Ružica grada u 1978. godini*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 47—54. Avec 6 fig.

J. ŠIMIĆ, *Srednjovjekovni grad Kolođvar, zaštitna arheološka iskopavanja*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 55—62. Avec 10 fig.

B. ВУЛОВИЋ, *Проблем рестаурације манастира Дренче* (rés. franç.: Les ruines du monastère de Drenča). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 213—234. Avec 13 fig. et dess.

CONGRÈS — CONFÉRENCES

E. ALIREJŠOVIĆ, *Zaključci sa XVI godišnjeg sastanka stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održanog 5. maja 1978. godine u Sarajevu*. Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 281—284.

E. АРИСТОТЕЈИ, *Симпозијум за рапохристијански мозаици во Југославија*. Гласник Инст. нац ист. XXII, 1—2 (Скопје 1978) 311—314.

M. ARSLANAGIĆ, *VI jugoslovenski simpozijum o nastavi istorije, Banjaluka 1, 2. i 3. septembra 1978. godine*. Prilozi Inst. ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 623—627.

V. BOŠKOV, *II Kongres Komiteta za predosmanske i osmanske studije*. Hamburg (SRNJ), 5—10. septembra 1976. Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 319—320.

Conclusions de la table ronde de la Commission archéologique à Sarajevo 19—20 novembre 1976. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 197—198.

Congressus quartus internationalis Fenno — Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars I: Acta sessionum. Budapest, Akadémiai kiadó (1975). 241. — Compte rendu par J. ŠASEL, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 784.

Ж. ГАВРИЛОВИЋ, XIII Конгрес Антрополошког друштва Југославије у Смедереву. Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 194—197.

F. GESTRIN, III Međunarodni kongres o povezavaх med obema jadranskima obalama: I rapporti popolativi e demografici. Foggia in Gargano (Vieste), od 5. do 8. okt. 1978. Zgod. Čas. 32, 3 (Ljubljana 1978) 338—340.

A. ГОЈКОВИЋ, Пету интернационални састанак стручњака за проучавање народних музичких инструмената, Брунен, од 5. до 12. фебруара 1975. Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 213—218.

B. GRAFENAUER, XIX Zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Mariboru od 27. septembra do 1. oktobra 1978. Zgod. Čas. 32, 4 (Ljubljana 1978) 491—497.

W. HENSEL, VIII Międzynarodowy Kongres Słowistów, Zagreb—Ljubljana 3. IX—9. IX 1978. Slavia antiqua XXV (Warszawa 1978) 382—383.

W. KESSLER, Wissenschaftliche Tagung »Der Krapinsche Dialekt«, Zagreb 15—17. März 1978. Südost-Forsch. XXXVII (München 1978) 207—208.

J. LEUSTEK, Savjetovanje »Izvori za povijest Bujištine«, Umag 4. svibnja 1979. Vjesnik hist. arhiva XXII (Pazin—Rijeka 1978) 209—210.

M. MALEZ, O znanstvenom skupu »Krapinski pračovjek i evolucija hominida« (rés. angl. et allem.: Die Wissenschaftliche Tagung »Der Urmensch von Krapina und die Evolution der Hominiden«). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 5—22.

D. MIHELIC, Poročilo o sedmem sestanku jugoslovensko-italijanske komisije za zgodovino. Zgod. Čas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 160—161.

D. MIHELIC, VI. jugoslovenski simpozij o pouku zgodovine. Zgod. Čas. 32, 3 (Ljubljana 1978) 335—337.

Naučni skup »Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja«, Sarajevo, 26. i 27. maja 1976 (red. M. BEGIĆ). [Pos. izd. XXXV. Odel. za knjiž. i umjetn. 5]. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1977), 236.

M. PETRIĆ, Simpoziji u Hvaru. Hvarski zbornik 6 (Hvar 1978) 300—303.

LJ. PLESNIČAR, Kolokvij o zatonu antike. Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 357—358.

M. ПРОШИЋ, Стручни састанци етнолога. Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 207—212.

Ž. RAPANIĆ, Wissenschaftliche Zusammenkunft »Das Neretvaltal von der Urgeschichte bis zum frühen Mittelalter«, Metković, 6—7. Oktober 1977. Archaeologia Jugoslavica XVII (Beograd 1976) 55.

Savjetovanje o arheološkoj problematici Hercegovine. Tribunia 4 (Trebince 1978) 119—121.

J. STERGAR, Koroški kulturni dnevi. Zgod. Čas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 155—159.

Symposium concerned with the Theme »Roads and Communications in Prehistory and Antique Period«. Archaeologia Jugoslavica XVI (Beograd 1975) 64.

M. Д. ШЕКУЈАРСКИ, Пету југословенски симпозијум о настави историје. Ист. Зап. XXXV, 1—2 (Титоград 1978) 296—299.

J. ŠORN, Međunarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1978. (Osijek, 3. do 7. juliја 1978), Zgod. Čas. 32, 3 (Ljubljana 1978) 337—338.

J. TANDARIĆ, Znanstveni skup o tekstologiji južno-slavenskih srednjovjekovnih književnosti. Slovo 27 (Zagreb 1977) 234—235.

LJ. TRGOVČEVIĆ, Sedmi kongres istoričara Jugoslavije. Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 545—548.

P. VASHEF, IX Međunarodni kongres za praistoriju i protoistoriju u Ници. Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 315—316.

B. ВЕСКОВИЋ-ВАНГЕЛИ, Белешка на међународниот конгрес во Мајнци. Гласник Инст. нац. ист. XXII, 1—2 (Скопје 1978) 306—309.

Zaključci sa Savjetovanja o stanju istraživanja antičkog doba u Jugoslaviji. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 179—181.

Zaključci sa XV godišnjeg sastanka stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održanog 13. maja 1977. godine u Sarajevu. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 245—248.

PERIODIQUES — RECUEILS

Arheološki vestnik XXV (Ljubljana 1974); XXVI (1975). — Compte rendu par J. HRALA, Archeol. roz. XXX, 4 (Praha 1978) 461—462.

Balkanica I—V (Beograd 1970—1974). — Compte rendu par M. Д. САВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1977) 135—138.

Banatica III. Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin. Reșita (1975) 401. — Compte rendu par П. СТОЈНИ, Зборник ист. МС 17 (Нови Сад 1977) 209—211.

M. БОШКОВИЋ-МАТИЋ, Педесет година Гласника Етнографског музеја у Београду [avec bibliographie]. Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 19—39.

Celjski zbornik 1951—1976. — Compte rendu par J. CURK, Časopis za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1978) 343—350.

Ethnologia Slavica V (1973) (Bratislava 1974). — Compte rendu par N. PANTELIC, Glasn. Etn. muz. 38 (Beograd 1975) 227—228.

Годишњак Поморског музеја XXV (Котор 1977). — Compte rendu par К. МИЛУТИНОВИЋ, Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 190—191.

Историја XIII, 1 (Скопје 1977). — Compte rendu par К. ЦИДРОВА-МАКЕДОНСКА, Гласн. Инст. нац. ист. XXI, 2—3 (Скопје 1977) 264—267.

Историја XIII, 2 (Скопје 1977). — *Compte rendu* par K. ЦИДРОВА-МАКЕДОНСКА, Гласник Инст. нац. ист. XXII, 1—2 (Скопје 1978) 298—301.

Истраживања I—V. Филозофски факултет, Институт за историју (Нови Сад 1971—1975). — *Compte rendu* par Б. ГАВАНСКИ, Рад. војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 183—187.

Истраживања V. Филозофски факултет у Новом Саду. Институт за историју (Нови Сад 1976) 428. — *Compte rendu* par Б. ГАВАНСКИ, Зборник ист. МС 18 (Нови Сад 1978) 215—217.

Macedoniae acta archaeologica 1 (Prilep 1975); 2 (Prilep 1976). — *Compte rendu* par J. PAVUK, *Archeol. roz.* XXX, 4 (Praha 1978) 473—474.

I. MULC, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1962—1976)*. Slovo 27 (Zagreb 1977) 223—233.

Музејска дејност во СР Македонија, досегашни постигања и натамошен развој — материјали од севекувањето на музејските работници, Огешево 5 и 6 мај 1977. година (ред. П. КЕЦКАРОВСКИ). Скопје, Републ. секр. за култ., Друштво на муз. работници на СРМ (1978). 99.

Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanstveni skup Vodice 10—13. V 1976. (red. Ž. RAPANIĆ). Split, Hrvatsko arheološko društvo (1978). 107. Avec ill.

Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII—XIX (Sarajevo 1968—69). — *Compte rendu* par В. СИМИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 280—282.

Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI (Sarajevo 1970—71). — *Compte rendu* par Д. ТАНАСКОВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 282—286.

Prilozi za orijentalnu filologiju XXV, 1975. (Sarajevo 1977). — *Compte rendu* par В. ZLATAR, *Prilozi Inst. ist.* XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 620—623.

Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13—16. decembra 1976. Novi Sad, Matica srpska (1978) 166.

Зборник радова Етнографског института 7 (Београд 1974). Етнолошка проучавања Бердапских насеља II, Етнографски институт САНУ, Београд. — *Compte rendu* par Т. ТОМАЗИЋ, *Slov. etnograf* XXX (Ljubljana 1977) 159—161.

Südost-Forschungen, XXXV (1976); XXXVI (1977). — *Compte rendu* par Т. ГРОСИНГЕР, Зборник ист. МС 18 (Нови Сад 1978) 199—201; 201—203.

Századok 1, 2, 3, 4, 5—6 (1974); 1, 2, 3—4, 5—6 (1975). — *Compte rendu* par Т. ГРОСИНГЕР, Зборник ист. МС 18 (Нови Сад 1978) 203—215.

Šibenik. Spomen zbornik o 900 obljetnici. Muzej grada, Šibenik (1976). — *Compte rendu* par К. МИЛУТИНОВИЋ, Рад. војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 188—189.

Šidakov zbornik. U povodu 75. godišnjice života Jaroslava Šidaka i 30. godišnjice njegovog uređivanja »Historijskog zbornika«. *Historijski zbornik* 29—30 (1976—1977) (Zagreb 1977), 585. — *Compte rendu* par W. KESLER, *Südost-Forsch.* XXXVII (München 1978). 300.

The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus (red. GY. KALDY-NAGY). Budapest, Loránd Eötvös University (1974), 264. Avec ill. — *Compte rendu* par F. NAMETAK, *Prilozi orijent. filol.* XXVI (1976) 332—334.

M. ZANINOVIC, *Sto brojeva »Periodičnog izvještaja« Centra za zaštitu kulturne baštine hvarske komune.* *Hvarski zbornik* 6 (Hvar 1978) 343—344.

OUVRAGES GÉNÉRAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION, L'ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION

Д. БОЈАНИЋ-ЛУКАЧ, *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV—XVIII век)* (rés. franç.: *Za-ječar et la région de Crna Reka pendant la domination turco-ottomane /aux XV—XVIII siècles/*). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 23—78.

J. BURSZTA, *Kultura Ludowa — Kultura narodowa.* Warszawa (1974). 373. — *Compte rendu* par К. СИМИЋ-ЧИЕВ, Гласн. Инст. нац. ист. XXI, 2—3 (Скопје 1977) 249—252.

DŽ. ČELIĆ, *Neka načelna razmatranja o arapsko-islamskoj umjetnosti* (rés. angl.: *Some Thoughts on Arab-Islamic Art*). *Prilozi orijent. filol.* XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 131—150.

Z. ČRNJA, *Kulturna povijest Hrvatske — eseji i panorame I—III.* Rijeka, Otakar Keršovani (1978). 227, 240, 302.

B. ĐURĐEV, *Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti ...* *Prilozi Inst. ist.* XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 441—470.

Etnologija in sodobna slovenska družba (red. J. BOGATAJ). Brežice, Posavski muzej (1978). 124. Avec ill.

V. FILIPOVIĆ, *Filozofija renesanse i odabrani tekstovi filozofa.* Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske (1978) 298.

Filozofija umetnosti (red. D. SMILJANIĆ). [Bibl. Popularna nauka 10]. Beograd, Kolarčev narodni univerzitet (1978). 197.

M. ГЕОРГИЈЕВСКИ, *Македонската печатарска дејност.* Скопје, Мисла (1972). — *Compte rendu* par Л. ЧУРЧИЋ, Зборник ист. МС (Нови Сад 1977) 208—215.

B. GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda. Zv. 1. Od naselitve do uveljavljenja frankovskega reda.* 3 éd. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1978), 458.

Историја Београда I—III. Београд, Просвета (1974). — [Етнолошка проблематика]. — *Compte rendu* par Д. АНТОНИЈЕВИЋ, Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 195—199.

Историја Румуна 1, 2 (Istoria Românilor I, II) București (1974—1976). — *Compte rendu* par Г. ПОПИ, Зборник ист. МС 16 (Нови Сад 1977) 228—229.

- I. IVIĆ, *Čovek kao animal symbolicum*. Razvoj simboličkih sposobnosti. [Bibl. Szazvežđa 60]. Beograd, Nolit (1978). 322.
- S. KREMENSEK, *Obča etnologija*. Ljubljana, Univerza, Filozofska fakulteta (1978), 276.
- H. LOEBENSTEIN, *Katalog der arabischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek, Neuerwerbungen 1868—1968, Teil 1*. Wien (1970) 22+341. — Compte rendu par S. TRAKO, Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 323—324.
- F. MEHDIU, *O albanskim prevodima Kur'ana* (rés. angl.). Anali Gazi Husrev-begove biblioteke V—VI (Sarajevo 1978) 237—244.
- S. MIKUŽ, *Umetnosnogodovinska topografija grospejske krajine*. [Inventarji kult. dediščine v Sloveniji]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spom. varstvo (1978). 487. Avec ill.
- Ž. MULJACIĆ, *Fortisova putovanja po Dalmaciji*. Mogućnosti 9 (Split 1978) 1141—1159.
- B. H. НАУЛКО, *Развитие межэтнических связей на Украине*. Киев (1975) 275. — Compte rendu par M. БАРЈАКТАРОВИЋ, Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975). 229—230.
- V. N. NIKIFOROV, *Vostok i vsemirnaia istorija*. Moskva (1977), 358. — Compte rendu par L. ČARNI, Zgod. čas. 32, 4 (Ljubljana 1978) 503—506.
- G. NOVAK, *Povijest Splita I—IV*. [Splitski književni krug]. Split, Cakavski sabor (1978). 2510.
- W. PAPROCKA, *Współczesne przemiany wsi Kurpiowskiej*. Wrocław, Pol. akad. nauk (1975). 178. — Compte rendu par M. БАРЈАКТАРОВИЋ, Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 231.
- Pogledi na etnologijo*. [Bibl. Pogledi]. Ljubljana, Partizanska knjiga, Znanstveni tisk (1978). 454.
- V. PREMEC, *Hrestomatija etičkih tekstova — patri-stike, sholastike, renesanse*. [Bibl. Etos]. Sarajevo, Svjetlost (1978). 158.
- J. SKOWRONEK — M. TANTY — T. WASILEWSKI, *Historia Stowian południowych i zachodnich*. Warszawa, Państw. wydawn. nauk (1977). 770. — Compte rendu par ПШЧУЛКОВСКА-СИМИТЧИЕВ, Гласн. Инст. нац. ист. XXII (Скопје 1978) 261—274.
- Три историје у фототипском издању*. — Compte rendu par В. КРЕСТИЋ, Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 167.
- Umetnost Okeanije*. Etnografski muzej u Beogradu, maj 1978. [Katalog izložbe]. Beograd, Etnografski muzej (1978). 12. Avec ill.
- П. ВАСИЋ, *Уметничка топографија Сремских Карловаца*. [Топографија уметн. споменика 1]. Нови Сад, Матича српска, Одељ. за лик. уметности (1978) VIII + 199. Avec ill. — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар муз. IX (Чачак 1978) 361—363.
- Verstva sveta*. Enciklopedija verstev v zgodovini človeštva (red. G. PARRINDER). Ljubljana, Cankarjeva založba (1977). 466.
- Č. VENTINK, *Umetničko blago Evrope*. Beograd, «Vuk Karadžić» (1978). 301. Avec ill.
- I. VLADUTIU, *Etnografia Românească*. Bukurešt (1973) 506. — Compte rendu par H. ПАНТЕЛИЋ, Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 228—229.
- Zgodovina človeštva — razvoj kulture in znanosti*. Knj. 3, zv. 2, del 2—3. Velike civilizacije srednjega veka — kulturni dosežki. Afrika, obe Amerike in Oceanija (red. CH. MORAZE). Ljubljana, Državna založba Slovenije (1976), XIII + 531. Avec ill.
- AGGLOMERATIONS — POPULATION — TOPONASTIQUE — URBANISME — TOPOGRAPHIE
- M. БАРЈАКТАРОВИЋ, *Утицај Новог Пазара посредством материјалне културе на североисточне делове СР Црне Горе*. Новопазарски зборн. 2 (Нови Пазар 1978) 23—29.
- V. BAZALA, *Pregled hrvatske znanstvene baštine*. [Knjižn. studija i monografija o hrvatskoj kulturnoj baštini]. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1978). 497.
- T. SEVC, *Vpliv zemljišča in družbeno-zgodovinskih razmer na življenje pastirjev v naravnih zavetiščih na planinah v Kamniških alpah*. Slov. etnograf XXX (Ljubljana 1977) 93—112. Avec 13 fig.
- M. ДРАШКИЋ, *Насеља, порекло становништва и етнички процеси у општини Бор* (rés. franç.: Les habitats, l'origine de la population et les processus ethniques dans la commune de Bor). Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 11—26.
- M. ДРАШКИЋ—Д. АНТОНИЋ, *Зајечар и околина*. *Записи о становништву* (rés. franç.: Notes sur la population). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 79—92.
- N. DUBOKOVIĆ-NADALINI, *Janusova glava u Pitvima* (rés. ital.: La divinità di Janus (Giano) a Pitve). Hvarski zbornik 6 (Hvar 1978) 203—208. Avec 1 fig.
- Đakovo i njegova okolica*. Sv. 1 (red. I. ŠESTAN). [Bibl. Muzeja đakovštine 1]. Đakovo, (sans éditeur) (1978) 274.
- J. ЕРДЕЉАНОВИЋ, *Стара Црна Гора — етничка прошлост и формирање црногорских племена*. [Библ. фототипских издања]. Београд, Слово љубве (1978). XI + 901. Avec ill.
- A. J. EVANS, *Cavtat — Konavli — Risan* (red. B. KRIGIN). Mogućnosti 8, 9, 10 (Split 1978) 951—966; 1080—1086; 1186—1207.
- Г. ГРАВЈЕ, *Новопазарски Санџак*. [Штампано 1912. и 1913. године у часопису „Српски књижевни гласник“] Нови Пазар, Завичајни музеј (1977) 63.
- E. ИМАМОВИЋ, *Ка проблему интерпретације топонима „Фојница“*. Ист. зап. XXXV, 1—2 (Титоград 1978) 141—153.
- J. В. ЈОВАНОВИЋ, *Лесковачко поље и Бабичка Гора*. Историјско-привредна и етнографско-социолошка истраживања. [Изд. Народног музеја у Лесковцу]. Леск. зборн. XVIII (supplément) (Лесковац 1978) 1—119.

R. KAJMAKOVIC, *Semberija — etnološka monografija*. Glasnik Zem. muzeja, n.s. XXIX (Sarajevo 1974). — Compte rendu par S. KULENOVIĆ, *Clanci i građa za kult. ist. istočne Bosne XII* (Tuzla 1978) 79—80.

I. KAMPUS — I. KARAMAN, *Das tausendjährige Zagreb von den einstigen Siedlungen bis zur modernen Grosstadt* (le publ. même en angl.: Zagreb through a thousand Years from Ancient Settlements to a modern City). Zagreb, Školska knjiga (1978), 260. Avec ill.

D. KECKEMET, *Split u putopisu Evlje Čelebije*. Moćnosti 5 (Split 1978) 584—590.

Đ. KRISTE, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trnčine i Velje Međe u periodu od 1708. do 1748. godine* (rés. allem.: Einige neue Momente zur Beleuchtung der Herkunft, Entwicklung und Bewegung der Geschlechter auf dem Gebiet Trnčina und Velja Međa in der Periode 1708—1748). Tribunia 4 (Trebinje 1978) 51—75.

G. KRISTÓ, *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához* (Aspekti istorijske tipologije «ranih» toponima) Acta Historica LV, Acta Universitatis Szege-diensis de Attila József nominatae. Szeged (1976) 102. — Compte rendu par П. РОКАИ, *Зборник ист. МС 16* (Нови Сад 1977) 227.

С. КРУМОВ СОТИРОВ, *По долината на Ерма*. Ниш, Братство (1977). — Compte rendu par J. БИРИЋ, *Нишки зборн. 6* (Ниш 1978) 167—168.

М. В. ЛУТОВАЦ, *Етничке промене у области Старе Раишке* (rés. franç.: Processus ethniques dans la région de Stara Raška). Глас САНУ. Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 205—230.

Македонија како природна и економска целина. Скопје, Институт за национална историја (1978). 347.

З. МАРКОВИЋ, *Текстилна радиност у селима зајечарске општине* (rés. franç.: Le tissage à domicile dans les environs de Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 187—202. Avec 8 fig.

Д. МАСЛОВАРИЋ, *Традиционална земљорадња у општини Бор и промене настале развојем рударства* (rés. angl.: Traditional Agriculture in the Bor Region). Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 45—68.

Д. МАСЛОВАРИЋ, *Земљорадња у општини Зајечар* (rés. angl.: Agriculture in the Environs of Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 93—150. Avec 5 fig.

Е. МУШОВИЋ, *Нови Пазар у прошлости*. Новопазарски зборн. 2 (Нови Пазар 1978) 7—13.

V. OMAŠIĆ, *Topografija Kaštelanskog polja*. [Bibl. Moćnosti]. Split, Сакавски sabor (1978), 209. Avec ill.

Н. ПАНТЕЛИЋ, *Друштвени и породични живот на територији општине Зајечар* (rés. angl.: Researches on Social Life in the Environs of Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 309—339.

Б. ПЕРУНИЧИЋ, *Алексинац и околина*. Алексинац, Скупштина општине (1978). 182б.

Б. ПЕРУНИЧИЋ, *Насеље и град Смедерево*. Књ. 1. Смедерево, Скупштина општине (1977). 1258.

Љ. РЕЉИЋ, *Зајечар и околина*. Исхрана (rés. franç.: La nutrition de la population villageoise dans la commune de Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 297—307.

Т. СИМОВСКИ, *Населените места во Егејска Македонија*. Кн. I (rés. angl.: The inhabited places in Aegean Macedonia). Скопје, Институт за национална историја (1978). 541.

С. STANIĆ, *Топоними Škaljara i Mula* (rés. angl.: Toponymus of Škaljari and Muo). God. Pom. muz. XXVI (Kotor 1978) 131—143.

A. STIPČEVIĆ, *Kulturno-povijesni spomenici u Arbanasima (Zadar) — povodom 250-godišnjice doseljavanja zadarskih Arbanasa*. [Pos. izdanja]. Zadar, Centar JAZU (1977), 51.

П. ТОМИЋ, *Зајечар и околина*. Допунско привређивање. Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 173—186. Avec. 1 fig.

П. ТОМИЋ, *Зајечар и околина*. Путеви и тржишта. Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 203—206.

П. ТОМИЋ, *Зајечар и околина*. Сточарство (rés. franç.: Elevage). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 151—171. Avec 2 fig.

Д. ТРАЈКОВИЋ, *Прилози проучавању старог Лесковца* (Особине старих Лесковчана) (rés. franç.: De l'ancien Leskovac). Леск. зборн. XVIII (Лесковач 1978) 253—264.

J. ТРИФУНОСКИ, *Наводњавање у Скопској Црној гори* (rés. angl.: Irrigation in Skopska Crna Gora). Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 121—134. Avec 5 fig.

N. VEKARIĆ, *Hvarani na Pelješcu* (rés. angl.: Hvar Settlers on Pelješac). Hvarski zbornik 6 (Hvar 1978). 239—248.

П. ВЛАХОВИЋ, *Постанак и развој српске нације*. Етнoлошки приступ (rés. angl.). Новопазарски зборн. 2 (Нови Пазар 1978) 41—69.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Етногенеза Јужних Словена* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 331). — Compte rendu par J. LESNY, *Slavia antiqua XXV* (Warszawa 1978) 363—373: Kilka uwag i pierwszej próbie zarysu etnogenezy południowych Słowian.

J. VUKOVIĆ, *Ogledi tumačenja naših toponimskih naziva* (rés. franç.: Un aperçu sur l'explication de nos termes toponymiques). Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 149—169.

PROSPECTION ARCHEOLOGIQUE — VARIA

M. BULAT, *Noviji arheološki nalazi u Muzeju Slavonije*. Glasn. slav. muzeja 37 (Vukovar 1978) 35—38.

Križevci — novi nalazi i rekognosciranja. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 142—148. Avec 2 pl.

A. ЛАЛОВИЋ, *Зајечар и околина*. Пранторија, антички период и средњи век (rés. franç.: Préhistoire, antiquité et Moyen âge). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 13—22.

Z. MARKOVIĆ, *Rezultati arheoloških rekognosciranja terena oko Podgorača 1965—1978. godine*. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 28—32.

K. MINICHREITER, *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta na terenu općine Đakovo*. Glasn. slav. muzeja 37 (Vukovar 1978) 38—41.

K. MINICHREITER, *Rekognosciranje terena općine Podravska Slatina*. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 36—41.

D. MRKOBRAĐ — J. MAGLOVSKI, *Rekognosciranje terena u ataru sela Boljevci u Sremu*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 148—149.

Našice — novi prehistorijski i srednjovjekovni nalazi i lokaliteti. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 138—142. Avec 2 pl.

D. VUGA, *Nastanak in razvoj velikega grobišča na Rojah — Moravčah pri Gabrovki* (O dosedanjem preučevanju naselitve v arheoloških obojih na območju Gabrovke na Dolenjskem) (rés. angl.: The Origin and Development of the Large Cemetery at Roje — Moravče pri Gabrovki). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 121—128. Avec 2 fig.

MONOGRAPHIES — GUIDES

Arheološki muzej Istre. Pula. Vodič III. Pula, Arheološki muzej (1978). 79.

J. CURK, *Zbirka vodnikov kulturni in naravni spomeniki Slovenije*. Casopis za zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1977) 328—332.

N. ĐORĐEVIĆ, *Pirot — grad na Nišavi*. Pirot, Najdan Đorđević (1978). 50. Avec ill.

P. MIJOVIĆ, *Ulqini — udhërrëfyes historiko-artistik*. [Bibl. Udhërrëfyesit 1]. Ulqini, Muzeu i Ulqinit (1977). 32. Avec ill.

E. MUŠOVIĆ i dr., *Novi Pazar*. [Bibl. turist. vodiča]. Novi Pazar, Opštinski turistički savez (1978). 64. Avec ill.

I. STOPAR, *Svetina*. [Kult. in narav. spom. Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spom. varstvo. Maribor, Obzorja (1978). 30. Avec ill.

ANTHROPOLOGIE — PALEOZOLOGIE — PALÉOBOTANIQUE

C. БЛАЖИЊ, *Остаци фауне у келтском Oppidumu код Бачке Паланке* (rés. angl.: Remains of the Fauna in the celtic Oppidum near Bačka Palanka). Грпаба VIII—IX (Нови Сад 1978) 13—16. Avec 3 fig.

S. BÖKÖNYI, *Vlasac und die Fragen der mesolithischen Domestikation*. Mitteil. des archäol. Inst. der Ungarischen kad. d. Wissenschaften 7 (Budapest 1977) 85—92.

S. BÖKÖNYI, *Vlasac. An Early Site of Dog Domestication*. Archeozoological Studies. Papers of the Archeozoological Conference 1974. Groningen — Amsterdam — Oxford — New York (1975) 167—178.

D. W. FRAYER, *The Taxonomic Status of Ramapithecus* (rés. serbo-croate: Taksonomski položaj roda Ramapithecus). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 255—268.

CH. GUTH, *Contribution des Neanderthaliens de Krapina à la connaissance de la Région Temporale et plus Spécialement du Tympanal* (rés. serbo-croate: Prilog poznavanju temporalne regije; osobito timpanala, kod krapinskih neandertalaca). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 193—212. Avec 15 pl.

J. KALLAY, *Neke značajnosti zubi i njihova uporaba u krapinskog neandertalca* (rés. allem.: Einige Besonderheiten der Zähne und ihrer Verwendungsart bei den Neandertalen von Krapina). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 145—154. Avec 1 pl.

I. LENGYEL, *Palaeoserology. Blood Typing with the Fluorescent Antibody Method*. Budapest, Akadémiai Kiado, (1975). 240. — Compte rendu par A. SERCELJ, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 758—759.

M. B. ЛУТОВАЦ, *Односи антропогеографије и привредне географије* (le texte même en franç.: Rapports entre la géographie humaine et la géographie économique). Глас САНУ, Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 363—371.

M. MALEZ, *Kvartargeološka, paleontološka i speleološka istraživanja u 1974. godini*. Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 625—642. Avec 6 pl.

M. MALEZ, *Paleontološka i kvartargeološka istraživanja u 1973. godini*. Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 559—572. Avec 6 pl.

M. MALEZ, *Populacije neandertalaca i neandertalcima sličnih ljudi u Hrvatskoj* (rés. allem.: Populationen von Neandertalern und Neandertalerähnlichen Menschen in Kroatien). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 331—371. Avec 10 fig.

Ž. MIKIĆ, *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora — Stećci kod Mostara* (rés. allem.: Anthropologische Dinaridentyp aus dem mittelalterlichen Friedhof Raška Gora — Stećci bei Mostar). Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 223—280. Avec 10 pl.

Ž. MIKIĆ, *Einige anthropologische Aspekte des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 61—73.

Ž. MIKIĆ, *Novi antropološki prilozi istraživanju tumula na glasinackom području* (rés. allem.: Neue anthropologische Beiträge zur Untersuchung der Grabhügel auf der Glasinac Hochebene). Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 37—49. Avec 3 pl.

Ž. MIKIĆ, *O antropološkoj metodologiji terenske obrađe skeletnih nalaza* (rés. franç.: De la méthodologie anthropologique du traitement sur place des restes squelettiques). Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 201—242. Avec 13 fig.

D. RUKAVINA, *Paleoklimatološki i paleoekološki odnosi u gornjem pleistocenu Hrvatskog zagorja* (rés. allem.: Paläoklimatologische und paläoökologische

Verhältnisse während des Oberen Pleistozän in Hrvatsko Zagorje). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 319—330.

F. H. SMITH, *Some Conclusions Regarding the Morphology and Significance of the Krapina Neandertal Remains* (rés. serbo-croate: Neki zaključci o morfologiji i značenju ostataka krapinskih neandertalaca). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 103—118.

E. TRINKAUS, *Functional Implications of the Krapina Neandertal Lower Limb Remains* (rés. serbo-croate: Funkcionalne značajke ostataka donjih ekstremiteta neandertalaca iz Krapine). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 155—192. Avec 9 fig.

H. ULLRICH, *Kannibalismus und Leichenzerstückelung beim Neandertaler von Krapina* (rés. angl.: Cannibalism and Dismemberment of Corpses with the Neanderthals from Krapina). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 293—318. Avec 5 pl.

W. van ZEIST, *Угљенисани биљни остаци на вишеслојном налазишту Гомолава* (rés. angl.: Charred plant remains from tell Gomolava). Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 5—18. Avec 17 dess.

Vlasac — мезолитско насеље у Бердану II: Геологија — биологија — антропологија (rés. angl.: Vlasac — A Mesolithic Settlement in the Iron Gates. T. II: Geology — Biology — Anthropology). [Српска академија наука и уметности, Пос. изд. 512, Одељ. ист. наука 5]. Београд, САНУ (1978). 426.

A. WIERCINSKA, *Some anthropological Remarks on human Remains from the Dravlje and Emona Necropolis* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 324—332. Avec 2 pl.

M. H. WOLPOFF, *The Australopithecines: a Stage in Human Evolution* (rés. serbo-croate: Australopithecine: Stadij u evoluciji ljudi). Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb, JAZU (1978) 269—291. Avec 11 fig.

M. H. WOLPOFF, *The Dental Remains from Krapina* (rés. serbo-croate: Dentalni ostaci iz Krapine). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 119—144. Avec 9 fig.

C. ЖИВАНОВИЋ, *Апсолутно датовање скелетних остатака из некрополе у Челареву* (rés. angl.: Radiocarbon datings on human skeleton from Čelarevo /Vojvodina/). Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 19—20.

C. ЖИВАНОВИЋ, *Људски скелети из пећине у подграђу Раса* (rés. franç.: Les squelettes humains de la grotte du suburbium de Ras). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 249—254. Avec 1 fig.

PRÉHISTOIRE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

B. ЧОВИЋ, *Од Бутмира до Илира* (Сфр. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 333). — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старинар н.с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 299—300; K. ТАДИЋ, Преглед LXVIII, 1 (Сарајево 1978) 133—134.

B. GAVELA, *Iz dubine vekova*. Zagreb, Tehnička knjiga (1977). 328. — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 297—298.

Праисторијске оставе у Србији и Војводини (Сфр. Старинар н.с. XXVII, 229). — Compte rendu par J. HRALA, Archeol. roz. XXX, 4 (Prahа 1978) 452; S. PERIŠIĆ, Archaeologia Iugoslavica XVII (Beograd 1976) 55—56.

I. PUŠ, *The Impregnating of Prehistoric Pottery*. Archaeologia Iugoslavica XVII (Beograd 1976) 21—22. Avec 1 fig.

STATIONS ARCHEOLOGIQUES

Š. BATOVIĆ, *Bribir u prapovijesti* (rés. franç.: Bribir dans la préhistoire). Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. [Znanst. skup, Vodice 10—13. V 1976]. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 9—23. Avec 11 fig.

Z. BOJČIĆ, *Gradac, Batina — prethistorijsko nalazište*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 41—43. Avec 6 fig.

T. BREGANT, *Maharski Prekop pri Igu, Ljubljansko Barje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 49—51, 163.

B. BRUKNER — J. PETROVIĆ, *Gomolava, Hrtkovci — višeslojno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 24—27, 161. Avec 6 fig.

Z. BRUSIĆ, *Prethistorijski i ranoantički nalazi u šibenskoj okolici* (rés. franç.: Trouvailles préhistoriques et de la haute antiquité dans les environs de Šibenik). Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. [Znanst. skup, Vodice 10—13. V 1976]. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 25—34. Avec 13 fig.

A. DORN, *Arheološko istraživanje lokaliteta »Kliško brdo«*. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 13—14.

J. DULAR, *Podzemelj* (texte comp. allem.). [Katalogi in monografije 16]. Ljubljana, Narodni muzej (1978). 74.

B. GOVEDARICA, *Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini* (rés. franç.: Les »Gradine« préhistoriques en Bosnie et Herzégovine). Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV (Beograd 1978) 117—133. Avec 2 pl.

I. HORVAT-ŠAVEL, *Donji Lakoš pri Lendavi — praistorijsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 39—40, 162. Avec 1 pl.

Š. JOANOVICS, *At Vršac — neolitsko naselje i grob* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 18—20, 161—162.

B. KITANOSKI, *Čuka Topličani, Prilep — neolitsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 9—14, 161. Avec 4 pl.

B. KITANOSKI, *Varoš — Prilep, ranobronzenodopska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 31—35, 162. Avec 1 pl.

T. KNEZ, *Beletov Vrt, Novo Mesto — keltsko-rimska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 48—49, 163.

T. KNEZ, *Urbanizacija Novog Mesta kroz tri milenijuma* (rés. allem.: Die Urbanisierung von Novo Mesto durch drei Jahrtausende). Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV (Beograd 1978) 111—116. Avec 4 pl.

M. КОСОРИЋ, *Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1974—1977.* (rés. franç.: Les nécropoles et agglomérations préhistoriques dans la région de Podrinje). Страницар XXVIII—XXIX (Beograd 1977—1978) 173—199. Avec 38 dess. et 8 pl.

F. LEBEN, *Osteološke in kultne najdbe prazgodovinskega človeka iz kraških jam Slovenije in mejnega ozemlja* (rés. ital.: I rinvenimenti di ossa e di oggetti di culto dell'uomo preistorico nelle grotte carsiche della Slovenia e dei territori limitrofi). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 13—35.

N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Gradina, Novi grad na Savi — kasnobrončanodobno naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 35—38, 162. Avec 2 pl.

K. MINICHREITER, *Lokacija robne kuće »Zvijezda«, Vinkovci — prahistorijsko i antičko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 20—22, 162. Avec 4 fig.

Đ. ODAVIĆ, *Praistorijska nalazišta na području Trebinja (gomile i gradine)* (rés. allem.: Urhistorische Topographie der Trebinjer gegend). Tribunia 4 (Trebinje 1978) 149—154. Avec 1 fig.

N. PETRIĆ, *Gradina Grad u Nakovani na Pelješcu* (rés. franç.: La »Gradina« Grad à Nakovana, sur la presqu'île de Pelješac). Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. [Znanst. skup, Vodice 10—13. V 1976]. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 35—48. Avec 16 fig.

N. PETROVIĆ, *Nakovana, Pelješac — prehistorijsko višeslojno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 22—23, 162.

Prehistorijsko naselje u sv. Petru Ludbreškom. Rezultati arheoloških istraživanja u 1977. godini. Tekst kataloga: M. ŠIMEK. Varaždin, Gradski muzej (1978) 16. Avec ill.

M. PRIKIĆ, *Vinogradi, Kovačica — nekropola starijeg gvozdenog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 40—41, 162. Avec 2 pl.

D. SOKAČ-STIMAC, *»Grabaračke livade«, Završac, Sl. Požega — nekropola i naselje iz brončanog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 38—39, 162. Avec 3 fig.

Z. STANOJEVIĆ, *Rudna Glava, dnevni kop — rudokop ranog eneolita* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 27—29, 161. Avec 2 fig.

D. SVOLJŠAK, *The prehistoric Settlement at Most na Soči.* Archaeologia Iugoslavica XVII (Beograd 1976) 13—20. Avec 11 fig.

M. ŠIMEK, *Krč, Cerje Tužno, Ivanec — eneolitsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 29—31, 162. Avec 3 pl.

M. ŠIMEK, *Prehistorijsko naselje u Sv. Petru Ludbreškom.* Izložba o rezultatima arheoloških istraživanja u 1977. godini. Vijesti muz. konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1978) 68—70. Avec 2 fig.

D. ŠLJIVAR, *Nad lugom, Viminacium, Kostolac — višeslojno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 14—18, 161.

N. TASIĆ, *Zlotska pećina — arheološko nalazište.* Bor. Muzej rudarstva i metalurgije (1978) 18. Avec ill.

D. TRAJKOVIC, *Šećerana Topole, Bač — praistorijsko naselje i grobovi.* Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 23—24. Avec 1 fig.

D. VUGA, *Roje i Na Gmajni — Moravče pri Gabrovki — halštatski grobovi* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 47—48, 163. Avec 1 fig.

M. VUKMANOVIĆ — P. POPOVIĆ, *Gradina »Kaljaja«, Buštranje kod Vranja i »Kacipup«, Oraovica kod Preševa — gradine gvozdenog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 43—47, 162—163. Avec 5 pl.

M. ZANINOVIĆ, *Gradina u Danilu i tor nad Jelsom (Dva gradinska naselja u srednjoj Dalmaciji)* (rés. angl.: Gradina in Danilo and Tor above Jelsa — Two Hill-fort Settlements in Middle Dalmatia). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 17—29. Avec 8 pl.

EPOQUE PALEOLITHIQUE — EPOQUE MESOLITHIQUE

Đ. BASLER, *Neka pitanja u vezi s mladepaleolitskim naseljavanjem doline Trebišnjice.* Tribunia 4 (Trebinje 1978) 123—125. Avec 1 fig.

Đ. BASLER, *Paleolitsko nalazište Mala Gradina u Kulašima* (rés. allem.: Paläolithische Fundstelle Mala Gradina in Kulaši). Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne XII (Tuzla 1978) 9—16. Avec 1 fig. et 8 pl.

Đ. BASLER, *Paleolitsko nalazište na Krčevini u Maloj Brijesnici kod Gračanice* (rés. allem.: Paläolithische Fundstelle auf der Lichtung in Mala Brijesnica bei Gračanica). Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne XII (Tuzla 1978) 5—7. Avec 2 fig.

M. BRODAR, *Paleolitska slika mamuta pri izviru Kolpe?* (rés. allem.: Ein paläolithisches Mammutbildnis in der Nähe der Kolpa-Quelle?). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 729—734. Avec 1 pl.

M. MALEZ, *Novija istraživanja paleolitika u Hrvatskom Zagorju* (rés. allem.: Neuere Untersuchungen des Paläolithikums im Kroatischen Zagorje). Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. [Znanst. skup, Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvat. arheol. društvo (1978) 9—69. Avec 40 fig.

M. MALEZ, *Stratigrafski, paleofaunski i paleolitski odnosi krapinskog nalazišta* (rés. allem.: Stratigraphische, paläofaunistische und paläolithische Verhältnisse des Fundortes Krapina). Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, JAZU (1978) 61—102. Avec 19 fig.

J.-C. MISKOVSKEY, *Le quaternaire du midi méditerranéen.* [Études quaternaires 3]. Marseille, 1974. — Compte rendu par M. BRODAR, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 757—758.

V. POHAR, *Tipologija in statistična obdelava mlajše-paleolitskih kamenih orodnih inventarjev* (rés. allem.: Typologie und statistische Bearbeitung jungpaläolithischer Steinwerkzeuginventare). Poročilo o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji VI (Ljubljana 1978) 7—42. Avec 18 fig. et 11 pl.

Д. СРЕЈОВИЋ — З. ЛЕТИЦА, *Власац — мезолитско насеље у Бердану I: Археологија* (rés. angl.: Vlasac — A Mesolithic Settlement in the Iron Gates. T. I: Archaeology). [Српска академија наука и уметности, Пос. изд. 512, Одељ. ист. наука 5]. Београд, САНУ (1978). 169. Avec ill.

N. XIROTIRIS, *Paläolithikum und Mesolithikum in Griechenland* (rés. serbo-croate: Paleolit i mezolit u Grčkoj). Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 5—14.

EPOQUE NEOLITHIQUE

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Kontinuitet praistorijskog naselja na lokalitetu Cairi u Stocu* (rés. franç.: L'existence continue d'une agglomération préhistorique située à Cair, dans l'actuelle Stolac). Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV (Beograd 1978) 83—90. Avec 5 pl.

S. BATOVIĆ, *Origines du néolithique à l'Adriatique et les rapports avec le Méditerranée occidentale*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 45—60.

A. BENAC, *Les thèses fondamentales sur l'origine du néolithique dans les Balkans et les régions avoisnantes*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 9—19.

A. BENAC, *Neke karakteristike neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini* (rés. franç.: De certaines caractéristiques des agglomérations néolithiques en Bosnie-Herzégovine). Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV (Beograd 1978) 15—26. Avec 2 pl.

A. BENAC, *Obre II — A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje Polje. Obre I — neolithic settlement of the Starčevo — Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*. Wissenschaftlichen Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum III, A. Archäologie (Sarajevo 1973) 430+94 pl. +9. — Compte rendu par GH. LAZAROVICI, Acta Musei Napocensis XV (Cluj 1978) 671—673.

B. BRUKNER, *Ein Beitrag zum Studium über die Neolithisierung Südostpannoniens*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 75—80.

B. BRUKNER, *Novi prilozi proučavanju formiranja neolitskih i eneolitskih naselja u jugoslovenskom Podunavlju* (rés. allem.: Neue Beiträge zur Kenntnis der Entstehung neolithischer und äneolithischer Ansiedlungen im Jugoslawischen Donauraum). Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV (Beograd 1978) 47—51. Avec 7 pl.

S. DIMITRIJEVIĆ, *Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj — pregled stanja istraživanja do 1975. godine* (rés. allem.: Das Neolithikum in Nordwestkroatien — Überblick über den Stand der Forschung bis 1975). Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

[Znanst. skup, Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvat. arheol. društvo (1978) 71—128. Avec 22 fig.

M. GARASANIN, *La néolithisation dans le Sud-est et dans le Centre de la Péninsule balkanique*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 31—44. Avec 1 fig.

J. GUILAINE, *La néolithisation du Languedoc et de la Catalogne*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 81—92. Avec 1 fig.

J. HARTL — M. LIČKA, *Vystava »Pramatky neolitu z uzemi Srbska«*. Arheol. roz. XXX, 5 (Praha 1978) 566—567.

N. KALICZ, J. MAKKAY, *Die Linienbandkeramik in der grossen ungarischen Tiefebene*. [Studia Archaeologica VII] Budapest, Akademiai Kiado (1977), 385. — Compte rendu par B. ТРБУХОВИЋ, Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 300—301.

J. KAMIENSKA, *La poterie peinte néolithique en Pologne*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 139—145. Avec 2 fig.

S. KARMANSKI, *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka*, Odžaci, Arheol. zbirka (1977) n.p.; XXVIII pl. — Compte rendu par V. SPURNY, Arheol. roz. XXX, 3 (Praha 1978) 338.

Б. КИТАНОСКИ, *Неколку податоци за металното доба на Македонија* (rés. franç.: Quelques données sur l'âge des métaux en Macédoine). Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV (Beograd 1978) 27—46. Avec 4 fig. et 1 pl.

Б. КИТАНОСКИ, *Ранонеолитска населба Пештерица кај Прилеп* (rés. angl.: Early Neolithic Settlement Pešterica near Prilep). Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV (Beograd 1978) 155—170. Avec 11 pl.

Б. КИТАНОСКИ — Д. СИМОСКА — Ј. ТОДОРОВИЌ, *Нови археолошки истражувања на населбата Чука во Тополчани кај Прилеп* (rés. angl.: New archaeological Excavations in the Settlement Čuka at Topolčani near Prilep). Macedoniae acta archaeologica 4 (Прилеп 1978) 9—32. Avec 8 pl.

J. K. KOZLOWSKI — S. K. KOZLOWSKI, *Le substrat mésolithique dans la partie nord de l'Europe Central et le processus de la »néolithisation«*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 93—104. Avec 5 cart.

J. KRUK, *The Distribution of Linear Pottery Culture — Proposed Model*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 125—138. Avec 6 fig.

A. KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, *The Role of the Southern Cultural Model in the Polish Neolithic*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 105—115. Avec 5 fig.

F. LEBEN, *The First Adriatic Neolithic in Slovenia*. Archaeologia Jugoslavica XVII (Beograd (1976) 3—7. Avec 5 fig. et 2 pl.

E. LENEIS, *Siedlungsfunde aus Poigen und Frauenhofen bei Horn*. [Prähistorische Forschungen 8]. Wien,

Anthropologische Gesellschaft in Wien (1977). — Compte rendu par F. LEBEN, *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 765—766.

R. MARIC, *Zaštitni arheološki radovi na lokalitetu kod Klisa: Kliško brdo*. Glasn. slav. muzeja 37 (Vukovar 1978) 32—34.

B. MARIJANOVIĆ, *Neki problemi neolita Hercegovine* (rés. allem.: Einige Neolithikumsprobleme in der Herzegowina). *Tribunia* 9 (Trebinje 1978) 127—132.

Неолит јужног Баната са прегледом неолитских налазишта. Каталог уз изложбу. Панчево, Народни музеј (1978), 47. Avec ill.

Neolithic Macedonia. Edited by M. GIMBUTAS (Cfr. *Старинар н.с. XXIII—XXIX*, 335). — *Compte rendu* par V. DUMITRESCU, *Studii si cerc. de ist. veche* 29, 3 (București 1978) 451—455; J. MAKKAJ, *Acta Archaeol. Acad. Scient. Hung.* XXX, 3—4 (Budapest 1978) 445—448; R. J. RODDEN, *Antiquity* LII, 204 (1978) 78—79; VI. MILOJČIĆ, *Germania* 56/2 (Frankfurt a-M 1978) 548—559; SI. VENCL, *Archeol. roz.* XXX, 3 (Praha 1978) 337—338; Б. ЈОВАНОВИЋ, *Старинар н.с. XXVIII—XXIX* (Београд 1977—1978) 298—299.

B. САНЕВ, *Младото камено доба на Македонија во досегашните археолошки истражувања* (rés. angl.: The Later Stone Age in Macedonia in the Light of the Archaeological Excavations). *Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV* (Beograd 1978) 67—82. Avec 7 pl.

D. SREJOVIĆ, *Die Wurzeln der Lepenski Vir-Kultur*. (Sonderdruck aus: *Lepenski Vir, Bergisch Gladbach*, 1973). — *Compte rendu* par *jf*, *Archeol. roz.* XXX, 3 (Praha 1978) 354.

D. SREJOVIĆ, *La néolithisation de la région des portes de fer*. *Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja* 14 (Sarajevo 1978) 21—29.

T. WISLAŃSKI, *Neolithisation of the Polish Lowland*. *Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja* 14 (Sarajevo 1978) 117—123.

ÉNÉOLITHIQUE — AGE DU BRONZE

D. BALEN-LETUNIC, *Prilog proučavanju nakita Koszider-horizonta u jugoslavenskom Podunavlju* (rés. allem.: Beitrag zur Erforschung von Zeirgebilden des Koszider-Horizontes im donauländischen Jugoslawien). *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 97—114. Avec 1 fig. et 6 pl.

J. BANNER — I. BONA, *Mittelbronzezeitliche Tell — Siedlung bei Békés*. [Fontes Archaeologici Hungariae]. Budapest, Akadémiai Kiadó (1974). — *Compte rendu* par F. LEBEN, *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 767—770.

I. BONA, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. [Archaeologia Hungarica s.n. 49]. Budapest, Akadémiai Kiadó (1975). 317. — *Compte rendu* par F. LEBEN, *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 766—767; M. ГИРИЋ, *Рад. војв. муз.* 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 177—179.

T. BREGANT, *Arhitektura kolišč Ljubljanskega barja* (rés. allem.: Die Architectur der Pfahlbauten des Moors von Ljubljana). *Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV* (Beograd 1978) 53—65.

Б. БРУКНЕР, *Група Вајска-Хуныадихалом*. *Зборник ист. МС 16* (Нови Сад 1977) 61—86.

B. ČOVIĆ, *Bronzano doba u Hercegovini — stanje i problemi istraživanja* (rés. allem.: Bronzezeit in der Herzegowina — Erforschenszustand und Probleme). *Tribunia* 4 (Trebinje 1978) 133—147.

S. DIMITRIJEVIĆ, *Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau — Drau — Save*. *Neolithische Studien I* (rés. serbo-croate: O pitanju geneze i podjele vučedolske kulture u međuriječju Dunava, Drave i Save. Eneolitske studije I). *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 1—96. Avec 9 fig. et 18 pl.

M. GARASANIN, *Betrachtung zum Salcuța — Krivodol — Bubanj-Komplex auf dem Mittleren Balkan*. *Studia praehistorica* 1—2. *Международный симпозиум, Варна, 19—23 апреля 1976 г.* (София 1978) 101—108.

D. GARASANIN, *Zur Kenntnis einer frühen Welle der Steppenbewegungen auf dem Balkan*. *Studia praehistorica* 1—2. *Международный симпозиум, Варна, 19—23 апреля 1976 г.* (София 1978) 224—227.

Z. HAREJ, *Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju* (rés. allem.: Der Pfahlbau in Parte bei Ig auf dem Moor von Ljubljana). *Poročilo o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji VI* (Ljubljana 1978) 61—94. Avec 1 fig. et 12 pl.

B. JOVANOVIĆ, *Early Gold and Eneolithic Copper Mining and Metallurgy of the Balkans and Danube Basin*. *Studia praehistorica* 1—2. *Международный симпозиум, Варна, 19—23 апреля 1976 г.* (София 1978) 192—197.

Б. КИТАНОСКИ, *Ранобронзенодонски гробови од Варош кај Прилеп* (rés. angl.: Graves from the Early Bronze Age at Varoš near Prilep). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Прилеп 1978) 33—58. Avec 4 pl.

J. KOS, *Za stoletnico prvih arheoloških izkopavanj na Ljubljanskem barju* (rés. allem.: Zum 100. Jahrestag der ersten archäologischen Ausgrabungen der Pfahlbauten auf dem Moor von Ljubljana). *Poročilo o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji VI* (Ljubljana 1978) 43—59.

M. D. KOSORIĆ, *Rezultati istraživanja humki na području Ročevića 1977. godine* (rés. allem.: Ergebnisse der Erforschung eines Grabhügels in der Gegend von Ročević). *Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne XII* (Tuzla 1978) 23—29. Avec 6 pl.

M. D. KOSORIĆ, *Rezultati probnih radova na lokalitetu Njive kod Patkovače* (rés. allem.: Resultate von Probeausgrabungen auf der Lokalität Njive bei Patkovača). *Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne XII* (Tuzla 1978) 17—18. Avec 2 pl.

K. MINICHREITER, *Novo otkriveno naselje i nekropola iz kasnog brončanog doba na lokalitetu »Zarkovac« u Erdutu*. *Dokumenti* 1 (Osijek 1978) 99—102. Avec 3 fig.

- N. TASIĆ, *Die Verbindungen Westpannoniens und des Sarmisch-Slawonischen Raumes in der Früh- und Mittelbronzezeit*. *Archaeologia Iugoslavica* XVII (Beograd 1976) 8—12. Avec 5 fig.
- N. TASIĆ, *Eneolitska naselja istočne Srbije i njihova ekonomika* (rés. allem.: Die äneolithischen Ansiedlungen Ostserbiens und ihre Ökonomik). *Naseljavanje i naselja u praistoriji*. Materijali XIV (Beograd 1978) 103—109.
- T. TEŽAK, *Vučedoler Kultgeräte aus Vinkovci*. *Archaeologia Iugoslavica* XVI (Beograd 1975) 3—13. Avec 26 fig.
- J. TODOROVIĆ, *Praistorijska Karaburma II* (Cfr. Стари́нар н. с. XXX, 177). — *Compte rendu* par R. VASIĆ, Стари́нар XXVIII—XXIX (Beograd 1977—1978) 302—303; I. PUS, *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 771—772; R. VASIĆ, *Archaeologia Iugoslavica* XVI (Beograd 1975) 62—63.
- O. TROGMAYER, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe*. [Fontes Archaeologici Hungariae]. Budapest, Akadémiai Kiadó (1975). G. FARKAS — P. LIPTAK, *Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfelds bei Tápe*. — *Compte rendu* par F. LEBEN, *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 770—771.
- K. VINSKI-GASPARINI, *Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj* (rés. allem.: Rückblick auf die Forschungen der späten Bronzezeit und der älteren Eisenzeit im nördlichen Kroatien). *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. [Znanst. skup, Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvatsko arheol. društvo (1978) 129—148. Avec 9 fig.
- Z. ŽERAVICA, *Naselje lasinjske kulturne grupe na području sjeverne Bosne* (rés. franç.: Les agglomérations du groupe culturel de Lasin sur le territoire de la Bosnie du Nord). *Naseljavanje i naselja u praistoriji*. Materijali XIV (Beograd 1978) 91—102. Avec 1 fig. et 3 pl.
- PÉRIODE DE HALLSTATT — LA TÈNE
- D. BOŽIĆ, *Ein Beitrag zu den Doppelkreuzförmigen Gürtelhaken* (rés. slov.). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 735—737. Avec 1 fig.
- O. БРҮКНЕР, *Келтски Орпидум код Бачке Паланке* (rés. angl.: The Celtic Oppidum near Bačka Palanka). *Граба VIII—IX* (Нови Сад 1978) 5—7. Avec 2 fig. et 5 pl.
- M. BULAT, *Nalazi s donjogradskog pristaništa u Osijeku* (rés. allem.: Die Funde vom Anlegeplatz in Osijek Unterstadt). *Osječki zborn.* XVI (Osijek 1977) 11—51. Avec 23 pl.
- R. DRECHSLER-BIZIĆ, *Istraživanje japodskih naselja na Krbavskom polju*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu* X—XI (Zagreb 1977—1978) 261—262.
- A. DULAR, *Okras živalskih glav. na posodah halštatskega obdobja Slovenije* (rés. allem.: Tierkopfschmuck auf Gefäßen der Hallstattzeit in Slowenien). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 85—90. Avec 4 pl.
- J. DULAR, *Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča* (rés. allem.: Versuch einer Einteilung des Urnenfeldes in Dobova). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 36—45.
3. ГЕОРГИЕВ, *Нов халитатски наод од околната на Куманово* (rés. angl.: A new Hallstatt Find in the Vicinitu of Kumanovo). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Прилеп 1978) 69—80. Avec 2 pl.
- B. GOVEDARICA, *Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinackom području* (rés. franç.: Nouvelles contributions archéologiques aux recherches des tumulus dans la région de Glasinac). *Godišnjak XVII*. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 15—35. Avec 7 pl.
- M. GUŠTIN, *Libna* (Cfr. Стари́нар XXVIII—XXIX, 338). — *Compte rendu* par P. VASIĆ, Стари́нар н. с. XXVIII—XXIX (Beograd 1977—1978) 304.
- M. GUŠTIN, *Gradišča železne dobe v Sloveniji* (rés. allem.: Typologie der Eisenzeitlichen Ringwälle in Slowenien). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 100—121. Avec 12 dess.
- M. GUŠTIN, *Tipologija Gradišč železne dobe v Sloveniji* (rés. allem.: Typologie der Eisenzeitlichen Ringwälle in Slowenien). *Naseljavanje i naselja u praistoriji*. Materijali XIV (Beograd 1978) 135—144. Avec 4 fig.
- F. R. HODSON, *The La Tène Cemetery at Münsigen-Rain*. [Acta Bernensia 5]. Bern (1968). — *Compte rendu* par A. DULAR, *Arh. vestnik* XXX (Ljubljana 1978) 772—773.
- Б. ЈОВАНОВИЋ, *Значење дачке керамике на насељима Скордиска у Подунављу* (rés. franç.: La signification de la céramique dans les agglomérations des Scordisques dans le Podunavlje). *Стари́нар XXVIII—XXIX* (Beograd 1977—1978) 9—17. Avec 2 pl.
- T. KNEZ, *Društvene diferencijacije u halštatskom periodu* (rés. allem.: Die Gesellschaftstruktur zur Hallstattzeit). *Jug. ist. čas.* 1—4 (Beograd 1978) 143—148.
- T. KNEZ, *Ein späthalstattzeitliches Fürstengrab von Novo Mesto in Slowenien*. *Germania* 56/1 (Frankfurt a.M. 1978) 125—149.
- T. KNEZ, *Situlska umjetnost u Sloveniji*. *Likovni fenomen halštatskog doba*. *Vijesti muz. konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1978) 64—66.
- P. KOS, *Keltski novci Slovenije* (Cfr. Стари́нар н. с. XXX, 178). — *Compte rendu* par J. FITZ, *Alba Regia* XVI (Székesfehérvár 1978) 359.
- M. KOSORIĆ, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja* (Cfr. Стари́нар н. с. XXVIII—XXIX, 339). — *Compte rendu* par P. VASIĆ, Стари́нар н. с. XXVIII—XXIX (Beograd 1977—1978) 301—302; R. VASIĆ, *Archaeologia Iugoslavica* XVI (Beograd 1975) 62.
- M. D. KOSORIĆ, *Nalaz bronzanih objekata iz Gornjeg Zalukovika kod Vlasenice* (rés. allem.: Fund bronzenen Objekten aus Gornji Zaluković bei Vlasenica). *Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne* XII (Tuzla 1978) 19—21. Avec 1 pl.

V. LIŠČIĆ, *Nalazi noričkih tetradrahmi u posjedu Arheološkog muzeja u Zagrebu* (rés. allem.: Die Funde norischer Tetradrahmen im Archäologischen Museum in Zagreb). *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu* X—XI (Zagreb 1977—1978) 235—259. Avec 2 fig. et 4 pl.

N. MAJNARIĆ-PANĐIĆ, *Pregled istraživanja keltsko-latenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj* (rés. allem.: Überblick der Erforschung der latènezeitlichen-keltischen Kultur im Nordkroatien). *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. [Znanst. skup, Varaždin, 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvatsko arheol. društvo (1978) 149—158. Avec 2 fig.

P. MEDOVIĆ, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslavenskom Podunavlju* (rés. allem.: Die relative Chronologie der Siedlungen der älteren Eisenzeit in jugoslawischen Donaugebiete) [Dissertationes et Monographiae T. XXII. Novi Sad — Beograd, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine (1978). 112+CXXXVII+2.

F. PAPAZOGLU, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*. Triballi, Autoriatae, Dardanians, Scordisci and Moesians. Amsterdam., A. M. Hakkert (1978). XI+664+ill. 20. — *Compte rendu* par C. ДУШАНИЋ, *Ист. глас.* 1—2 (Београд 1978) 163.

P. ПАШИЌ, *Археолошки испитувања на локалитетот Сува Река во Гевгелија* (rés. angl.: Archeological Investigations in the Region of Suva Reka in Gevgelija). *Зборн. Арх. муз.* VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 21—52. Avec 18 fig.

P. ПАШИЌ, *Бронзени предмети од околната на Скопје* (rés. angl.: Bronze Objects deriving from the Surroundings of Skopje). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Прилеп 1978) 59—69. Avec 2 fig.

R. PAŠIĆ, *Gradište kao tip naselja u Skopskoj kotlini* (rés. franç.: Le «Gradište», type d'agglomération humaine dans la vallée de Skopje). *Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV* (Beograd 1978) 145—153. Avec 3 fig. et 2 pl.

I. PUS, *Antropomorfni obeski iz Ljubljane* (rés. angl.: Anthropomorphic Pendants from Ljubljana). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 46—54. Avec 7 dess.

B. САНЕВ, *Могилите од Куново-Чуки кај с. Оризари, Кочанско* (rés. angl.: The Tombs from Kunovo-Chuki near the Village Orizari, Kochani). *Зборн. Арх. муз.* VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 7—20. Avec 12 fig.

K. SPINDLER, *Ein Hallstädtischer Gürtelhaken in Museum Nürnberg* (rés. slov.). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 95—99. Avec 3 fig.

V. STARE, *Fibule z oblogo iz gomil pod Vinjim vrhom* (rés. allem.: Bügelfibeln aus den Grabhügeln unter Vinji vrh). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 64—81. Avec 3 pl.

A. STIPČEVIĆ, *The Illyrians. History and culture*. Translated by St. ČULIĆ BURTON. New Jersey, Noyes Press, Park Ridge (1977). 291. — *Compte rendu* par J. J. WILKES, *Bull. Inst. of Archaeol.* 15 (London 1978) 263—265.

Studime Ilire I—II. [Bibl. historike]. Prishtinë, Rilindja (1978). 480; 349. Avec ill.

B. TERŽAN, *O halštatski noši na Križni Gori* (rés. allem.: Über das Trachtzubehör auf Križna Gora). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 55—63. Avec 3 dess.

J. TODOROVIĆ, *Skordisci, Istorija i kultura* (Cfr. *Старинар* н.с. XXVI, 228; н.с. XXVIII, 234). — *Compte rendu* par H. МАЈНАРИЋ-ПАЊИЋ, *Старинар* н.с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 304—306.

M. УРЛЕБ, *Крижна Гора при Ложеу. Халитатска некропола* (texte comp. allem.: Hallstattzeitliches Gräberfeld Križna Gora). [Katalogi in monografije 11]. Ljubljana, Narodni muzej (1974). 102+44.

R. VASIĆ, *A Note on the Lanceolate Fibulae*. *Archaeologia Iugoslavica* XVI (Beograd 1975) 14—16. Avec 1 fig.

P. ВАСИЋ, *О датовању јаподских урни* (rés. franç.: Sur la datation des urnes Japodes). *Старинар* XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 121—126.

P. ВАСИЋ, *О хронологији старијег гвозденог доба у Србији*. *Старинар* XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 255—265.

R. VASIĆ, *The Chronology of the early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia* (Cfr. *Старинар* н.с. XXX, 179). — *Compte rendu* par B. ТРЕЊУХОВИЋ, *Старинар*, н.с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 303.

K. VINSKI-GASPARINI, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj* (Cfr. *Старинар* н.с. XXVI, 228; н.с. XXVIII—XXIX, 337). — *Compte rendu* par B. HÄNSEL, *Germania* 56, 2 (Frankfurt a-M 1978) 604—606.

ANTIQUITÉ

OUVRAGES GÉNÉRAUX

G. ALFÖLDY, *Noricum. History of the Provinces of the Roman Empire*. London-Boston (1974). — *Compte rendu* par I. SIVEC-RAJTERIĆ, *Arh. vestnik* (Ljubljana 1978) 773—774.

Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung (hrsgb. von H. Temporini und W. Haase). Bd. II, 6, Berlin, W. de Gruyter — New York (1977). X+1100. — *Compte rendu* par C. ДУШАНИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1978) 163; M. ВАСИЋ, *Старинар* н.с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—78) 306—307.

D. BENEÀ, *Einige Aspekte der Römerherrschaft im Gebiet des Eisernen Tores nach Aurelians Rückzug. Die Militärziegelei von Dierna. Limes, Akten des XI. intern. Limeskongresses, Székesfehérvár, 30. 8.—6. 9. 1976* (Budapest 1977) 321—332.

Богови и херои. Старогрчки митови и легенди (избор и превод П. ГИЛЕВСКИ). Скопје, Нова Македонија. Детска радост (1978) 237.

I. BOJANOVSKI, *Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini* (rés. allem.: Zustand und Probleme der Antikerforschungen in der Herzegowina). *Tri-bunia* 4 (Trebinje 1978) 161—188. Avec 10 fig.

B. BOŠNJAK, *Grčka filozofija od prvih početaka do Aristotela i odabrani tekstovi filozofa*. 2 ed. [Filozof-

- ska hrestomatija 1]. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1978). 242.
- S. DUSANIĆ, *Mounted cohorts in Moesia Superior*. Limes, Akten des XI. intern. Limeskongresses, Székesfehérvár, 30. 8.—6. 9. 1976 (Budapest 1977) 237—247.
- SI. DUSANIĆ, *The ὄρκιον τῶν οἰκιστῆρων and Fourth-century Cyrene*. Chiron 8 (München 1978) 55—76.
- J. W. EADIE, *The development of the Pannonian frontier south of the Drave*. Limes, Akten des XI. intern. Limeskongresses, Székesfehérvár, 30. 8.—6. 9. 1976 (Budapest 1977) 209—222.
- Ep o Gilgamešu* (spremne bes. F. BOHANEĆ). [Knjižn. Sivi kondor 5]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1978) 106.
- F. FREISING, *Die Bernsteinstrasse aus der Sicht der Strassentrassierung*. [Archiv für die Geschichte des Strassenwesens 5]. Bonn-Bad Godesberg, Kirschbaum Verlag (1977). 60. — Compte rendu par J. ŠASEL, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 775—776.
- M. GARAŠANIN, *Stanje klasične arheologije u istočnom delu Jugoslavije*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 165—172.
- B. GAVELA, *Etrurci — istorija, kultura, umetnost*. [Bibl. Susret sa umetnošću 3]. Beograd, »Jugoslavija« (1978). 105. Avec ill.
- B. GAVELA, *Istorija umetnosti antičke Grčke*. 2 ed. [Univ. udžbenici]. Beograd, Univerzitet, Naučna knjiga (1978), 352. Avec ill.
- B. ГАВЕЛА, *Пелазги и Минијци* (rés. franç.: Pélasges et Myniens). Жива антика XXVIII (Скопје 1978) 317—323.
- B. ГАВЕЛА, *Предања и знања о старом Балкану*. [Библ. Историја]. Београд, Нолит (1978), 225.
- A. GNIRS, *Beiträge zur Geschichte und Geographie Böhmens und Mährens in der Zeit des Imperium Romanum*. Bonn, Edition Ludwig Voggenreiter im Verlag Wissenschaftliches Archiv (1976). VIII+159+10+1. — Compte rendu par J. ŠASEL, Germania 56, 1 (Frankfurt a-M) 294—296.
- N. GUDEA, *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien*. Limes, Akten des XI. intern. Limeskongresses, Székesfehérvár, 30. 8.—6. 9. 1976 (Budapest 1977) 223—236.
- B. ILAKOVAC, *Primjena interdisciplinarne metode u istraživanju rimskih akvedukata* (rés. allem.: Die Anwendung interdisziplinärer Methoden bei der Untersuchung römischer Aquädukte). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 111—120. Avec 8 fig.
- J. KLIMA, *Lidé Mezopotámie*. Praha, Orbis (1976). 335. — Compte rendu par V. KOROŠEC, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 759—765.
- КЕНОФОНТ, *Хеленска Историја*. Летопис МС 422, 1—2 (Н. Сад 1978) 145—160.
- J. MEDINI, *Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svetlu epigrafičkih izvora* (rés. angl.: The Ethnical Structure of Antique Liburnia in the Light of Epigraphical Sources). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 67—85.
- П. МИЈОВИЋ, *О неким питањима наше палеогенезе и урбаногенезе*. Старијар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 267—275.
- M. MIRKOVIĆ, *Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das nordöstliche Dalmatien im Jahre 254*. Limes, Akten des XI. intern. Limeskongresses, Székesfehérvár, 30. 8.—6. 9. 1976 (Budapest 1977) 249—258.
- Š. MLAKAR, *Antička Pula*, 3 éd. [Kulturno-povij. spom. Istre II]. Pula, Arheološki muzej Istre (1978) 16. Avec ill.
- J. MONNET SALEH, *Les antiquités égyptiennes de Zagreb* (Catalogue raisonné des antiquités égyptiennes conservées au Musée Archéologique de Zagreb en Yougoslavie). Paris, Mouton la Haye (1970). — Compte rendu par M. GORENC, Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—1978) 271—275.
- V. NEDOMAČKI, *Arheologija Bliskog istoka*. Predavanja na katedri za arheologiju Bliskog istoka. [Univerziteti udžbenici]. Beograd, Univerzitet, Naučna knjiga (1978), 171.
- F. PAPAZOGLU, *Stanje i perspektive proučavanja antičkog doba u istočnim delovima naše zemlje*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 155—163.
- H. von PETRIKOVITS, *Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie, 1931 bis 1974*. [Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 36]. Bonn, Rheinland-Verlag (1976). — 667. — Compte rendu par J. ŠASEL, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 774.
- П. ПЕТРОВИЋ, *Ниш у античко доба* (Cfr. Старијар н.с. XXVIII—XXIX, 341; н.с. XXX, 180). — Compte rendu par J. FITZ, Alba Regia XVI (Székesfehérvár 1978) 360.
- P. PETRU, *Antička naseljenost Slovenije* (rés. allem.: Die antiken Besiedlung Sloweniens). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 9—16. Avec 2 fig.
- P. PETRU, *Claustra Alpium Iuliarum und die spät-römische Verteidigung in Slowenien*. Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 505—509.
- P. PETRU, *Kontinuiteta in diskontinuiteta naselitve v prehodnem obdobju iz kasne antike v zgodnji srednji vek* (rés. allem.: Ansiedlungskontinuität und Diskontinuität in der Übergangszeit von der Spätantike in das frühe Mittelalter). Zgod. Čas. 32,3 (Ljubljana 1978) 221—232.
- P. PETRU, *Poznoantična poselitev Slovenije* (rés. angl.: Late Roman Settlement in Slovenia). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 359—367.
- D. PINTEROVIĆ, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (rés. allem.: Mursa und sein Raum in der Zeit der Antike). [Posebno izdanje I]. Osijek, Centar za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1978). 227+LXXVIII.

- D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O stanju istraživanja antičkog doba u Hrvatskoj*. Godišnjak XVI. Centar za balkan. ispitivanja 14 (Sarajevo 1978) 173—177.
- M. SIRONIĆ, *Da li je Dositej Obradović prevodio originalne Ezopove i Fedrove basne i kako je prevodio?* (rés. allem.: Hat Dositej Obradović die Authentischen Fabeln von Äsop und Phaedrus übersetzt und wie?). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 191—204.
- I. SIVEC-RAJTERIĆ, *Tvarna kultura pozne antike* (rés. allem.: Zur spätantiken materiellen Kultur Sloweniens). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 393—400. Avec 4 pl.
- S. SĹAPŠAK, *Semantički usud grčkih pozajmljenica u srpskom* (rés. angl.: Semantic fate of the greek loanwords in Serbian). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 113—118.
- M. STOJANOVIB, *Sterijin rukopisni prevod Salustija* (rés. angl.: Manuscript of Sterijaš translation of Salustius). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 155—165. Avec 2 fig.
- M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 341). — Compte rendu par V. ŠAKAR, Archeol. roz. XXX, 1 (Praha 1978) 99.
- J. ŠASEL, *Aquileia, Ravenna e Poetovio: contati e rapporti*. Antichità Altoadriatiche 13 (1978) 135—145.
- J. ŠASEL, *Divinis nutibus actus*. Historia 27 (1978) 249—254.
- J. ŠASEL, *Slovenski prostor od Keltov do Slovanov*. Kronika 26 (1978) 61—68.
- J. ŠASEL, *Zur ethnischen und politischen Aufspaltung des Mitteldonaubeckens im 5. und 6. Jahrhundert*. Die Völker an der mittleren und unteren Donau (V.—VI. Jahrhundert). Simposio Zwettl 1978, 136—138.
- M. ŠASEL KOS, *The military role of Macedonia from the civil wars to the establishment of the Moesian limes*. Limes, Akten des XI. intern. Limes-kongresses, Székesfehérvár, 30. 8—6. 9. 1976 (Budapest 1977) 277—296.
- B. ŠULC, *Zbirke umjetnina u antičko doba* [Muzeologija 22.. Zagreb, Muzejski dokumentacioni centar (1978). 40.
- Tricet let výzkumu antiky v ČSSR, 1945—1975*. Praha, Kabinet pro studia řecká, římská a latinská ČSAV (1976). 283. — Compte rendu par J. ŠASEL, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 778—779.
- A. TUZLIĆ, *O nekim fonetskim i leksičkim vezama između orijentalnih jezika (arapskog i turskog) i klasičnih (grčkog i latinskog)* (rés. franç.: De certains rapports phonétiques et lexicaux entre les langues orientales et les langues classiques). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 119—123.
- P. H. VANDENBERG, *Ramzes Veliki*. [Zbirka Biografije]. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1978). 362.
- V. ZAMAROVSKY, *Grčko čudo*. Zagreb, Školska knjiga (1978). 522.
- E. ЗОГРАФСКА, *Кон две драмски творби со античка тематика од Јордан Хаџи Константинов — Џинот* (rés. allem.: Zu zwei Dramendichtungen mit antiker Thematik von Jordan Hadži Konstantinov — Džinot). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 399—409.
- SOURCES HISTORIQUES (EXEPTE ÉPIGRAPHIE) — LITTÉRATURE — HISTOIRE DE LA LANGUE
- АЈСХИЛ (AESCHYLUS), *Прикованиот Прометеј*. [Поетска плејада]. Скопје, Македонска књига (1978) 70.
- АРИСТОФАН, *Жабе* (превод, увод и коментар Р. ШАЛАБАЛИЌ). [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1978). 290.
- B. BOŠNJAK, *Filozofija od Aristotela do renesanse i odabrani tekstovi filozofa*. 2 éd. [Bibl. Filozofska hrestomatija 2]. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1978). 244.
- Марко Тулије ЦИЦЕРОН, *Филозофски списи*. [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1978). 337.
- Marko Tulije CICERON, *O krajnostima dobra i zla*. [Bibl. Logos]. Sarajevo, «Veselin Masleša» (1975). 258.
- LJ. CREPAJAC, *Prilog proučavanju grčkih semantičkih pozajmljenica i prevedenica u srpskohrvatskom* (rés. allem.: Beitrag zur Untersuchung der griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Serbokroatischen). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 75—84.
- Z. DUKAT, *Vrijednost komparativne metode u homerologiji* (rés. angl.: Validity of comparative method in homeric studies). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 171—178.
- M. ДУШАНИЌ, *Ксенофонтова „Хеленска историја“*. Летопис МС 422, 1—2 (Н. Сад 1978) 161—162.
- EURIPIDES, *Elektra*. [Iz antičnega sveta]. Maribor, Obzorja (1978). 109.
- HIPOKRAT, *Aforizmi*. [Bibl. Medicina i svet]. Beograd — Zagreb, Medicinska knjiga (1978) XIII+117.
- HOMER, *Ilijada*. [Knjižn. Kondor]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1978). 193.
- П. ИЛИЕВСКИ, *Антички елементи во современата охридска топонимија* (rés. angl.: Ancient elements in the contemporary toponymy of the Ohrid region). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 85—111.
- V. JURKIĆ, *Nov prilog poznavanju edila u antičkoj Puli* (rés. allem.: Neuer Beitrag zur Kenntnis über Ädilen in antiken Pula). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 361—365. Avec 1 fig.
- M. PETRUSEVSKI, *Doprinos naših filologa u oblasti Mikenologije* (rés. franç.: Contribution de nos philologues dans le domaine de la Mycénologie). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 63—73.
- ПЛАТОН, *О језику и сазнању*. [Библ. Реч и мисао]. Београд, Рад (1977) 152.
- ПЛАТОН, *Писма*. [Библ. Дом и школа]. Београд, Рад (1978) 101.

ПЛУТАРХ, *Славни ликови антике*. Избор из „Упоредних животописа“. Књ. I—II. [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1978), 301; 375.

L. A. SENECA, *Rasprava o blaženom životu i odabrana pisma Luciliju*. [Bibl. Horizonti]. Beograd, Grafos (1978). 97.

Луције Анеј СЕНЕКА, *Писма пријатељу*. [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1978). 639.

SOFOKLES, *Antigona*. [Knjiž. Kondor]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1978) 95.

СОФОКЛЕ, *Цар Едип, Антигона*, 3 éd. [Библ. Дом и школа]. Београд, Рад (1978) 183.

SOPHOCLES, *Kralj Oidipus*. [Knjižn. Kondor]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1978) 90.

J. ŠAŠEL, *Ein ostnorischer Personenname: Kalandinus*. Schild von Steier 15/16. Festschrift Modrijan (Graz 1978-9/85—87).

J. ŠAŠEL, *Strabo, Oera and archaeology, Ancient Europe and Mediterranean* (Studies presented in honour of Hugh Hencken). Varminster, 1977, 157—160.

Š. SONJE, *Sintaktički princip u građnji latinskog heksametra sa primjerima iz Odiseje Bernarda Zamanje* (rés. allem.: Das syntaktische Prinzip im Bau des lateinischen Hexameters). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 147—154.

Публије ТЕРЕНЦИЈЕ АФРИКАНАЦ, *Комедије*. [Коло 71, књ. 471]. Београд, Српска књиж. задруга (1978), 397.

G. S. TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*. 2 éd. Zagreb, Naprijed (1978) 398.

F. TRUHLAR, *Arheološki pomen toponima Dunaj* (rés. allem.: Archäologische Bedeutung des Ortsnamens Dunaj). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 753—756. Avec 1 dess.

VERGIL, *Eneida — prvi, drugi, tretji, četvrti, šesti spev*. [Knjiž. Kondor]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1978) 138.

D. ZLIČIĆ, *Pregled grčkih i rimskih izvora o Panoniji* (rés. angl.: A survey of Greek and roman sources on Pannonia). Živa antika XXVIII (Skopje 1978) 351—359.

E. ЗОГРАФСКА, *Односот на македонските преродбеници кон старогрчката литература* (rés. allem.: Das Verhältnis der mazedonischen Aufklärer zu der griechischen Literatur). Жива антика XXVIII (Скопје 1978) 231—250.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

Б. АЛЕКСОВА, *Баргала — археолошки истражувања 1966—1976*. (rés. angl.: Bargala — Archaeological Excavations 1966—1976). Зборн. Арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 75—91. Avec 11 fig.

T. ANĐELIĆ, *Vinjani kod Posušja (Hercegovina) — kasnoantička bazilika* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 87, 165.

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Gračine, Humac, Ljubuški, antički vojni logor sa naseljem* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 80—85, 164. Avec 3 pl.

M. БИЛБИЈА, *Нови археолошки наоди од Скопје и околната* (rés. angl.: New archaeological Finds in Skopje and its Environs). Macedoniae acta archaeologica 4 (Прилеп 1978) 127—135. Avec 7 fig.

Z. BOJČIĆ, *Mursa — Osijek, Zaštitni radovi* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 66—67, 163—164. Avec 2 pl.

I. BOJANOVSKI, *Prilozi za topografiju rimskih i pred-rimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. II. Prehistorijska i rimska cesta Narona—Sarajevsko Polje s limitrofnim naseljima* (rés. franç.: Contributions à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la province romaine de Dalmatie. II. La voie préhistorique et romaine Narona—Plaine de Sarajevo avec les agglomérations limitrophes). Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 51—125. Avec 12 fig. et 6 pl.

D. BOJOVIĆ, *Singidunum, Beograd, Bukovačka ul. br. 88 — vila rustika*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 156—158. Avec 1 pl.

L. BOLTA, *Rifnik, provinzialrömische Siedlung und Gräberfeld*. Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 510—517.

E. BOLTIN-TOME, *Predloka pri Črnem Kalu (Koper) — Poznoantično in staroslavensko grobišče* (rés. franç.: Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 89—90, 164—165.

Đ. BOŠKOVIĆ, *Aperçu sommaire sur les recherches archéologiques du limes romain et paléobyzantin des Portes de fer. Mélanges de l'Ecole franç. de Rome, Antiquité, 90, 1 (Rome 1978) 425—463.*

D. BREŠČAK, *Stranska Vas — rimski grob*. (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 94—95, 165.

M. BULAT, *Ciglana u Dalju — Rimski grob od opeka*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 92—94.

M. BULAT, *Kopačevo — nalaz rimskih kanalizacionih uređaja* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 85—86, 164.

M. BULAT, *Rimski paljevinski grob iz Osijeka* (rés. allem.: Ein römisches Brandgrab aus Osijek). Osječki zborn. XVI (Osijek 1977) 79—87. Avec 3 pl.

M. BULAT, *Rimsko nalazište kod Popovca*. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 33—36.

N. CAMBI, *Antička Narona, postanak i razvitak grada prema novijim arheološkim istraživanjima* (rés. angl.: Ancient Narona). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 57—66. Avec 5 pl.

A. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *Римско утврђење код Кладова* (rés. franç.: Fortification romaine près de Kladovo). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 127—134. Avec 4 pl.

A. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, O. ВЕЛИМИРОВИЋ-ЖИЖИЋ, Д. СРЕЈОВИЋ, *Античка Дукља — некропола* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 237; н.с.

XXVIII—XXIX, 344). — Compte rendu par M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Старинар* н. с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 307—309.

G. CVETKOVIĆ-TOMASEVIĆ, *Osvrt na rezultate istraživanja u Herakleji Linkestis od 1959. do 1974.* (Neki rezultati istraživanja podnih mozaika) (rés. franç.: Aperçu des résultats des fouilles effectuées à Heraclée Linkestis entre 1959 et 1974). *Naseljavanje i naselja u antici*. Materijali XV (Beograd 1978) 31—46. Avec 2 fig. et 13 pl.

V. DAMEVSKI, *Istraživanja u Benkovcu kod Okučana 1976. godine*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu* X—XI (Zagreb 1977—1978) 263—264.

A. DORN, *Rekognosciranje trase rimskog puta i naselja na dionici Tovarnik—Osijek*. *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 149—152. Avec 4 pl.

A. FABER, *Arheološka topografija Krka* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 74—77, 164. Avec 4 pl.

A. FABER, *Fulfinum — antički grad* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 77—79, 164.

A. FABER, *Senia — Senj — istraživanje bedema* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 79—80, 164.

M. GABRIČEVIĆ—Z. KULUNDŽIĆ, *Rabelje Vasi (Ptuj) — rimska nekropola* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 87—89, 164.

F. GLAMOČANIN, *Poetovio — Ptuj, Vokmerijeva cesta, parcela 588* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 63—65, 163. Avec 1 fig.

M. GORENC, *Istraživanje područja sela Komin (općina Zelina) 1976—77. godine*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu* X—XI (Zagreb 1977—1978) 264—265.

M. GORENC, *Novi podaci i nalazi s antičkih i rano-srednjovjekovnih lokaliteta Marija Gorska i Černičevina u Loboru*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu* X—XI (Zagreb 1977—1978) 265—266.

M. GORENC—V. DAMEVSKI, *Aquae Iasae, Varaždinske Toplice — nastavak istraživačkih i zaštitnih radova* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 72—74, 164. Avec 4 fig.

M. GORENC—B. VIKIĆ, *Das fünfundzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)*. *Archaeologia Iugoslavica* XVI (Beograd 1975) 32—50. Avec 16 fig.

Z. GUNJAČA, *Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području* (rés. angl.: The Results of the Latest and Unpublished Ancient and Early Mediaeval Researches on the Territory of Šibenik). *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*. [Znanst. skup, Vodice 10—13. V 1976]. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 69—82. Avec 8 fig.

I. HORVAT—ŠAVEL, *Antično naselje v Ivancih* (rés. angl.: Roman Settlement at Ivanci). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 290—299. Avec 18 pl. et 4 dess.

I. HORVAT—ŠAVEL, *Poročilo o izkopavanju antičnih gomil v okolici Gančan* (rés. angl.: Antique mounds in

the neighbourhood of Gančani). *Časopis za zgod. in narodopisje* 1 (Maribor 1978) 4—15. Avec 10 dess.

I. ISKRA-JANOŠIĆ, *Cibalae — Vinkovci, Zaštitni radovi* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 68—72, 164. Avec 7 pl.

I. ISKRA-JANOŠIĆ, *Zaštitna arheološka istraživanja u Vinkovcima*. *Glasn. slav. muzeja* 36 (Vukovar 1978) 23—28.

M. JEREMIĆ, *Viminacium — Kostolac, Arhitektura na lokalitetu »Više Burdelja«* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 55—57, 163. Avec 2 fig.

M. JEREMIĆ, *Viminacium — Kostolac, Grobne konstrukcije nekropole na lokalitetu »Više burdelja«* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 57—60, 163. Avec 3 pl.

V. JURKIĆ, *Najnovija istraživanja urbane jezgre antičke Pule (1975—1976)* (rés. franç.: Nouvelles recherches du noyau urbaine de l'antique Pula (1975—1976)). *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*. [Znanst. skup, Vodice 10—13. V 1976]. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 95—107. Avec 11 fig.

K. КЕПЕСКИ, *Еден доцноантички гроб од село Старо Лагово — Прилепско* (rés. angl.: One Late Antique Grave at the Village Staro Lagovo near Prilep). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Прилеп 1978) 151—158. Avec 5 fig.

A. КЕРАМИДЧИЕВ, *За старото рударство на Мариово* (rés. angl.: Old Mining in Mariovo). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Прилеп 1978) 113—126. Avec 8 fig.

A. KISIĆ, *Podmorski nalaz kasnoantičkih svjetiljki u uvali Palače na Mljetu* (rés. angl.: The Undersea Discovery of the Lamps from the Time of late Antique in the Bay Polače on the Island Mljet). *Anali* XV—XVI (Dubrovnik 1978) 7—16.

T. KNEZ, *Arheološke najdbe iz Laškega* (rés. allem.: Archäologische Funde aus Laško). *Časopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 193—209. Avec 11 fig.

P. KOROŠEC, *Poetovio — Ptuj* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 60—63, 163. Avec 1 pl. et 1 fig.

A. LALOVIĆ, *Gamzigrad, Zaječar — kasna antika* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 65—66, 163.

F. LEBEN — A. VALIĆ, *Ajdna* (rés. slov.). *Arh. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 532—543. Avec 9 fig.

B. ЛИЛЧИЌ, *Доцноантичка утврдена населба кај Горно Нерези Скопско* (rés. russ.: Поздно-античное укрепленное поселение вблизи Верного Нерези, Скопье). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Прилеп 1978) 227—234. Avec 8 fig.

M. MACKENSEN, *Körperbestattete Neonaten in der römischen Nekropole von Sempeter* (rés. slov.). *Arch. vestnik* XXIX (Ljubljana 1978) 336—342.

B. МАЛЕНКО, *Нови антички наоди во Охрид и Охридско* (rés. angl.: Recent archaeological finds in Ohrid from antiquity). *Жива антика* XXVIII (Скопје 1978) 339—349. Avec 4 fig.

- B. MAHO ŽISCI, *Stobi — 1970—1976* (rés. allem.). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Priлеп 1978) 81—91.
- M. MANOJLOVIĆ—O. BRUKNER, *Sviloš, Kruševlje — antička nekropola* (rés. franç.). *Arh. pregled* 19 (Beograd 1978) 90—91, 164. Avec 2 fig.
- I. MIKL-CURK, *K nastanku in prelomnicam v razvoju nekaj manjših rimskih podeželskih naselij v sednji Sloveniji* (rés. allem.: Zu den Vereinzeltent Entwicklungsphasen einiger kleineren römerzeitlichen Siedlungen im jetzigen Slovenien). *Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV* (Beograd 1978) 47—50.
- I. MIKL-CURK, *Poetovio I* (texte comp. allem.). [Katalogi in monografije 13]. Ljubljana, Narodni muzej (1976). 103+XXXII.
- I. MIKL-CURK, *Poetovio v pozni antiki* (rés. allem.: Poetovio in der Spätantike). *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 405—411.
- S. PAHIČ, *Najdbe z rimske ceste Slovenska Bistrica—Pragersko* (rés. allem.: Funde aus dem Römerstrassenbereich Slovenska Bistrica—Pragersko). *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 129—258. Avec 43 pl.
- M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Археолошка истраживања у Боки Которској* (rés. franç.: Les recherches archéologiques à Boka Kotorska). *Старинар XXVIII—XXIX* (Београд 1977—1978) 19—67. Avec 30 fig.
- I. PEDIŠIĆ, *Novija rekognosciranja okolice Skradina i osvrt na ubicaciju Scardone* (rés. franç.: Nouvelles reconnaissance sur le territoire de Skradin et aperçu du problème de la localisation de Scardona). *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*. [Znanst. skup, Vodice 10—13 V 1976.]. Split, Hrvat. arheol. društva (1978) 63—68. Avec 2 fig.
- S. PETRU, *Rimski grobovi z Miklošičeve ceste v Ljubljani* (rés. angl.: Roman Graves from Miklošičeva Street in Ljubljana). *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 318—322. Avec 2 pl.
- S. PETRU—P. PETRU, *Neviodunum Drnovo pri Krškem — katalog najdb*. [Katalogi in monografije 15]. Ljubljana, Narodni muzej (1978), 104+LXIX. Avec ill.
- P. PETRU, *Vranje pri Sevnici*. *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 517—518.
- G. PICCOTTINI, *Poznoantično grobišče v Teurniji* (rés. allem.: Das spätrömische Gräberfeld von Teurnia). *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 412—424. Avec 7 fig.
- LJ. PLESNIČAR-GEC, *Najstarejši urbanistični koncept Emona* (rés. ital.: La più antica imagine urbanistica di Emona). *Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV* (Beograd 1978) 103—110.
- A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Istraživanja antičkog naselja u Prozoru u Lici (Arupium) u 1976. godini*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 262—263.
- B. SLAPŠAK, *Rodik-Ajdovščina*. *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 546—547. Avec 1 fig.
- B. СОКОЛОВСКА, *Археолошки истраживања во Демир Капија* (rés. angl.: Archaeological excavations at Demir Kapija). *Macedoniae acta archaeologica* 4 (Priлеп 1978) 93—112. Avec 5 pl.
- I. SARIĆ, *Antičko naselje u Petrijancu* (rés. allem.: Antike Siedlung in Petrijanec). *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. [Znanst. skup, Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvat. arheol. društvo (1978) 177—195. Avec 25 fig.
- F. TRUHLAR, *Severna emonska cestna in mostna zavora ob Savi* (rés. allem.: Strassen- und Brückensperre an der Save nördlich von Emona). *Arh. vestnik XXIX* Ljubljana 1978) 333—335.
- E. VAGO—I. BÓNA, *Die Gräberfelder von Intercisa der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest (1976). — *Compte rendu par B. ДАУТОВА-РУШЕВЉАН*, *Рад. војв. муз.* 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 180—182.
- E. VAGO—I. BÓNA, *Der Spätrömische Südostfriedhof. Die Gräberfelder von Intercisa I*. Budapest (1976). — *Compte rendu par I. SIVEC-RAJTERIĆ*, *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 779—780.
- B. VIKIĆ, *Istraživanja u Luđbregu 1976. godine*. *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 264.
- B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u svjetlu novih istraživanja* (rés. allem.: Typenantiker Ansiedlungen im nordwestlichen Kroatien zur Zeit der römischen Kaiserherrschaft). *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. [Znanst. skup, Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvat. arheol. društvo (1978) 159—176. Avec 13 fig.
- Z. VIRČ, *Urbane faze razvitka Cibala* (rés. allem.: Die Phasen der urbanen Entwicklung von Cibalae). *Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV* (Beograd 1978) 87—101. Avec 1 pl.
- M. ZANINOVIĆ, *Novi prilozi arheološkoj topografiji otoka Hvara* (rés. angl.: New Contributions to the Archaeological Topography of the Island of Hvar). *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*. [Znanst. skup, Vodice 10—13. V 1976.]. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 49—62. Avec 4 fig.

RELIGION — MYTHOLOGIE — CULTE

B. БИТРАКОВА-ГРОЗДАНОВА, *Египатски култови во Македонија* (rés. franç.: Des cultes égyptiens en Macédoine). *Жива антика XXVIII* (Скопје 1978) 331—337. Avec 7 fig.

I. BOJANOVSKI, *Novi spomenici Silvanove kulture zajednice s Glamočkog polja* (rés. franç.: Nouveaux monuments représentant la communauté culturelle de Silvain, provenant de «Glamočko polje»). *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI* (Zagreb 1977—1978) 115—132. Avec 2 pl. et 4 pl.

LJ. ТОДОРОВА, *За трансформацијата на античкиот мит на индивидуалата во колективен мит на современоста* (rés. franç.: Transformation du mythe de l'individu de l'antiquité en mythes collectifs à l'époque moderne). *Жива антика XXVIII* (Скопје 1978) 297—306.

LJ. ZOTOVIĆ, *Les éléments orientaux dans le culte des cavaliers danubiens et quelques nouveaux aspects*

de ce culte. Hommages à Marten J. Vermaseren, vol. III, Leiden, E. J. Brill (1978) 1351—1378.

Љ. ЗОТОВИЋ, *Осврт на књигу Енвера Имамовића „Антички култни и војвојни споменици на подручју Босне и Херцеговине“*. Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 287—295.

ARCHITECTURE

T. ANĐELIĆ, *Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomisljima kod Mostara* (rés. franç.: Les basiliques du bas-empire de Cim et de Žitomisljici près de Mostar). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 629—640. Avec 5 ill.

M. ЧАНАК-МЕДИЋ, *Гамзиград, касноантичка палата — архитектура и просторни склоп* (rés. franç.: Gamzigrad, palais bas-antique — architecture et sa structuration). Саопштења XI (Београд 1978). 258. Avec ill. — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз IX (Чачак 1978) 365—367.

M. ČANAK-MEDIĆ, *Le Palais de l'époque de la Basse Antiquité près de Gamzigrad*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 357—362. Avec 16 fig.

T. ЈАНАКИЈЕВСКИ, *Две градби од доцноантичката микростанбена целина лоцирана врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis* (rés. angl.: Two Buildings in the Late antique Micro Dwelling Entity located above the Roman Theater in Heraclea Lyncestis). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 51—56. Avec 4 pl.

T. ЈАНАКИЈЕВСКИ, *Heraclea Lyncestis — tri objekta iz kasnoantičke mikrostanbene celine iznad rimskog teatra* (rés. franç.: Heraclea Lyncestis — trois bâtiments d'un ensemble de microhabitation au-dessus d'un théâtre romain). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 694—707. Avec 9 pl.

J. MARASOVIĆ, T. MARASOVIĆ, SH. McNALLY, J. WILKES, *Diocletian's Palace* (Cfr. Старинар н.с. XXIV—XXV, 312; н.с. XXVI, 232; н.с. XXVII, 239; н.с. XXVIII—XXIX, 346). — Compte rendu par B. M. APOLLONJ GETTI, Rivista di arch. cristiana LIV, 3—4 (Roma 1978) 321—322; J. LASSUS, Rev. archéol. 1 (Paris 1977) 162—163.

SH. McNALLY, J. MARASOVIĆ, T. MARASOVIĆ, *Diocletian's palace*. Part 2. (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 347). — Compte rendu par L. CASTIGLIONE, Acta Archaeol. Acad. Scient. Hung. XXX, 3—4 (Budapest 1978) 474.

P. PETROVIĆ, *Forteresse romaine à l'embouchure de la rivière Porečka dans les Portes de fer*. Limes, Akten des XI. intern. Limeskongresses, Székesfehérvár, 30. 8.—6. 9. 1976 (Budapest 1977) 259—275.

PEINTURE — MOSAIQUES

G. CVETKOVIĆ-TOMASEVIĆ, *Mosaïques figuratives d'époque paléochrétienne découvertes à Héaclea Lynkestis dans la lumière de la cosmologie antique*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 457—463. Avec 13 fig.

G. CVETKOVIĆ-TOMASEVIĆ, *Mosaïques paléochrétiennes récemment découvertes à Héaclea Lynkestis*. Notices préliminaires. La mosaïque gréco-romaine II. Vienne 30 Août—4 Septembre 1971 (Paris 1975) 385—399; pl. CLXXIII—CXCII.

LJ. PLESNIČAR, *Frescoes from Emona*. Archaeologia Iugoslavica XVII (Beograd 1976) 29—36. Avec 11 fig.

SCULPTURE

Д. БОЈОВИЋ, *Митрине иконе и иконе подунавског и трачког коњаника из Сингидунума* (rés. franç.: Les icônes de Mithra et les icônes du cavalier danubien et thrace provenant de Singidunum). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 135—142. Avec 4 pl.

N. CAMBI, *Two Heads of Tetrarchic Period from Diocletian's Palace at Split*. Archaeologia Iugoslavica XVII (Beograd 1976) 23—28. Avec 4 fig.

A. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *Римско-иллирска пластика у Комини* (rés. allem.: Die römisch-illyrische skulptur aus Komini). Жива антика XXVIII (Скопје 1978) 325—330. Avec 13 fig.

P. PETRU, *Das römische Büstengewicht der Schnellwaage aus Vranje bei Sevnica*. Schild von Steier 15/16. Festschrift Modrijan (Graz 1978—9) 171—178.

B. СОКОЛОВСКА, *Копии на Големата и Малата Херкуланка од Македонија* (rés. angl.: The Copies of the Large and Small Herculaneum in Macedonia). Зборн. Арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 53—67. Avec 14 fig.

B. ШАРАНОВИЋ-СВЕТЕК, *Црнац (Niger)* (rés. angl.: A black man /Niger/). Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 67—70. Avec 4 fig.

M. TUNAY, *Roman portraits in the Izmit Museum*. Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 151—152. Avec 6 pl.

LJ. ZOTOVIĆ, *A Mithraic Relief from Banjevac*. Journ. of Mithraic studies II/2 (London 1978) 189—191.

EPIGRAPHIE

R. BORGER, *Handbuch der Keilschriftliteratur*. Bd. I, Bd. II, Bd. III; I: Repertorium der sumerischen und akkadischen Texte. X+672 (1967). II: Supplement zu Bd. I. Anhang: Zur Kuyunji-Sammlung. XXXII+395. III: Inhaltliche Ordnung der sumerischen und akkadischen Texte. Anhang: Sekundärliteratur in Auswahl. VIII+168 (1975) Berlin, W. de Gruyter and Co. — Compte rendu par V. KOROSÉC, Zgod. Cas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 163—164.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Zwei Ehreninschriften aus der Umgebung von Kladovo*. Archaeologia Iugoslavica XVI (Beograd 1975) 20—22. Avec 2 fig.

M. DUŠANIĆ, *Ripa legionis: pars superior* (rés. angl.: The Ripa legionis: pars superior). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 343—345. Avec 1 fig.

SL. DUŠANIĆ, *A Military Diploma of A. D. 65*. Germania 56, 2 (Frankfurt a-M 1978) 461—475.

SL. DUŠANIĆ, *Notes épigraphiques sur l'histoire arcadienne du IVe siècle*. Bull. de corr. hell. CII, 1 (Athènes 1978) 333—358.

B. ILAKOVAC, »Pisani kamen« (rés. angl.: »Pisani kamen«, »Inscribed Stone«). Ziva antika XXVIII (Skopje 1978) 373—376.

E. LAROCHE, *Catalogue des textes hittites* (Études et Commentaires, 75). Paris, Ed. Klincksieck (1971) XII + 273.

E. LAROCHE, *Catalogue des textes hittites*. Prem. suppl. (Revue Hittite et Asiatique, t. XXX, pp. 94—133). Paris (1972). Ed. Klincksieck. — Compte rendu par V. KOROŠEC, Zgod. čas. XXII, 1—2 (Ljubljana 1972) 164—166.

Z. MIRDITA, *Značaj o mogućnosti epigrafskog materijala za rasvjetljavanje etničke, političke i socijalne strukture Dardanije u rimsko doba* (rés. franç.: Importance des matériaux épigraphiques et les possibilités qu'ils offrent dans l'éclaircissement des structures ethnique, politique et sociale de la Dardanie à l'époque romaine). Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 76—101.

M. МИРКОВИЋ, *Antistes Stefanus u građevinska delatnost Justinijanova vremena u Polimlju* (rés. franc.: Antistes Stefanus and Building Activity in Polimlje in the Time of Justinian). Zbor. Viz. inst. XVIII (Beograd 1978) 1—8.

M. MIRKOVIĆ, S. DUŠANIĆ, *Inscriptions de la Mésie Supérieure Vol. I* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 348; н.с. XXX, 186). — Compte rendu par H. MIHAESCU, Rev. del Et. sud-est europ. XVI, 4 (Bucarest 1978) 821.

D. PINTEROVIĆ, *Nepoznati rimski natpisi iz Osijeka* (rés. angl. Three Unknown Roman Inscriptions from Mursa). Osječki zborn. XVI (Osijek 1977) 91—97. Avec 3 fig.

D. PROTASE, *Les Illyriens en Dacie à la lumière de l'épigraphie* (rés. serbo-croate: Iliri u Dakiji u svetlu epigrafike). Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 127—135.

D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, *Encore le Décret athénien IG P, 72* (rés. serbo-croate: Još o atenskom dekretu IG P, 72). Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—1978) 133—142. Avec 1 pl.

U. SCHILINGER-HÄFELE, *Noch einmal zu CIL V 698* (rés. slov.) Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 738—740.

J. ŠASEL, *L'anthroponymie de la province romaine de Dalmatie*. Colloques intern. du CNRS (Paris 1977) 365—383. — Compte rendu par H. MIHAESCU, Rev. des Ét. sud-est europ. XVI, 3 (Bucarest 1978) 595.

M. ŠASEL-KOS, *A Latin Epitath of a Roman Legionary from Corinth*. The Journ. of Roman Stud. LXVIII (London 1978) 22—25.

M. ŠASEL-KOS, *The Latin Inscriptions from Isthmia* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 346—353. Avec 4 pl.

NUMISMATIQUE

H. ЦРНОБРЊА, *Попис и карта налаза античког новца на подручју града Београда* (rés. angl.: The List and Map of the Finds of Antique Coins in the Territory of Beograd). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 197—209.

B. ДАУТОВА-РУШЕВЉАН, *Две оставе из Народног музеја у Вршцу* (rés. angl.: Two depots in the peoples museum in Vršac). Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 41—54. Avec 3 pl.

B. ДАУТОВА-РУШЕВЉАН, *Римски новац из Бановитора и Черевиха* (rés. angl.: Roman Coins at Banovitor and Čerević). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 21—27. Avec 4 pl.

B. ДАУТОВА-РУШЕВЉАН, *Римски новац из Гардиноваца*. Рад. војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 63—66. Avec 1 pl.

Z. DUKAT—I. MIRNIK, *Skupni nalazi novca u sjevernoj Hrvatskoj* (rés. angl.: Coin Hoards in Northern Croatia). Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. [Znanst. skup. Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvatsko arheol. društvo (1978) 197—208. Avec 9 fig.

З. ГЕОРГИЈЕВ, *Монети од локалитетот „Исар“ — с. Марвинци* (rés. angl.: Coins from the Locality »Isar« — Marvinci Village). Зборн. Арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 69—73. Avec 1 pl.

A. КЕРАМИДЧИЈЕВ, *Нумизматички наоди од Македонија* (1958—1978). Зборн. Арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 157—160.

P. KOS, *Ein Schatzfund westnorischer Grosssilbermünzen in Most na Soči /Slovenien/* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 122—125. Avec 2 pl.

G. KRALJEVIĆ, *Antički novci u Zemaljskom muzeju, pronađeni na području Gacka, Bileće i Trebinja* (rés. allem.: Antikemünzen im Landesmuseum gefunden auf dem Gebiet von Gacko, Bileća und Trebinje). Tribunia 4 (Trebinje 1978) 155—159. Avec 1 pl.

E. ПЕТРОВА, *Монетни наоди од локалитетот Градиште, с. Дреново* (rés. angl.: Coin finds from the locality Gradište, village Drenovo). Жива антика XXVIII (Скопје 1978) 367—372. Avec 2 pl.

П. ПОПОВИЋ, *Остава драхми Аполоније и Дирахмона из Пећинаца* (rés. angl.: A Hoard of drachma od Apollonius and Dirachion found in Pećinci. Нумизматичар 1 (Београд 1978) 9—22.

B. СИМИЋ, *Хемијски састав римског новца кованог у осам ковница Доње Мезије и Тракије у II и III веку* (rés. angl.: Chemical Composition of Roman Coins from Eight Mints in Moesia Inferior and Thracia in the Second and Third Centuries a.d.). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 239—248.

MÉTIER — ARTS MINEURS

Д. БОЈОВИЋ, *Остава римског пољопривредног алата из села Бровић код Обреновца* (rés. franç.: Le dépôt d'outils agricoles romains à Brović). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 185—196. Avec 4 fig.

D. BOJOVIĆ, *Rimska keramika Singidunuma*. (Cfr. Старинар н. с. XXX, 186). — Compte rendu par J. МИЛОЈЕВИЋ, Старинар н. с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 309—311.

D. GABLER, *Sigillaten aus Mursa im ungarischen Nationalmuseum* (rés. serbo-croate: Sigilata iz Murse u mađarskom Narodnom muzeju). Osječki zborn. XVI (Osijek 1977) 99—114. Avec 3 pl.

A. JOVANOVIĆ, *Nakit u rimskoj Dardaniji* (rés. angl.: Jewelry in the Roman Dardania). [Bibl. Dissertationes et monographiae]. Beograd, Savez arheoloških društava Jugoslavije (1978). 119. Avec ill.

A. JOVANOVIĆ, *Наушнице украшене филиграном и гранулацијом из II—III века са територије југоисточне Србије* (rés. franç.: Boucles d'oreille ornées de filigrane et de granulation du II—IIIe siècle trouvées sur le territoire de la Serbie du sud-est). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 143—149. Avec 3 fig.

M. KAHA, *Die römische Orgel von Aquincum* (3. Jahrhundert). [Musicologia Hungarica 6]. Budapest (1976). 144. — Compte rendu par B. SLAPSAK, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 776—777.

B. KIRIGIN, *A Lekythos of the Group of Dunedin from Issa*. Archaeologia Iugoslavica XVI (Beograd 1975) 17—19. Avec 3 fig.

R. KOŠČEVIĆ, *Die Werkstätte Kräftig Profilerter Fibeln in Siscia*. Archaeologia Iugoslavica XVI (Beograd 1975) 51—61. Avec ill.

I. MIKL-CURK, *K emonski keramiki* (rés. allem.: Zur Keramik in Emona). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 741—746. Avec 6 pl.

S. МИЛЕУСНИЋ, *Метални вотиви из збирке Музеја Српске православне цркве*. Гласник Срп. прав. цркве 4 (Београд 1978) 87—90. Avec 3 fig.

I. MISKIV, *Römische Paradebeinschiene aus Slavonški Brod*. Archaeologia Iugoslavica XVI (Beograd 1975) 23—31. Avec 9 fig.

LJ. PLESNIČAR-GEČ, *Keramika emonskih nekropol*. [Dissertationes et Monographiae, T. XX]. Ljubljana, Mestni muzej (1977). — Compte rendu par D. BOJOVIĆ, Archaeologia Iugoslavica XVII (Beograd 1976) 54.

B. ПУЦКО, *Плаштаница краља Милутина*. Гласник Срп. прав. цркве 3 (Београд 1978) 48—61. Avec 1 fig.

M. SCHINDLER—S. SCHEFFENEGGER, *Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg*. [Kärtner Museumsschriften 62]. Klagenfurt (1977). 403. — Compte rendu par I. MIKL-CURK, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 777—778.

B. ШАРАНОВИЋ-СВЕТЕК, *Изузетна римска амајлија из Петровца код Вуковара* (rés. angl.: An exceptional roman amulet found at Petrovci near Vukovar), Рад војв. муз. 23—24 (Нови Сад 1974—1978) 21—27. Avec 7 fig.

П. ВЕЛЕНРАЈТЕР, *Римски шлем са натписом из Сивца* (rés. angl.: A roman Helmet with an Inscription found at Sivac). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 17—20. Avec 5 fig.

MOYEN ÂGE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

C. АНТОЉАК, *Каде бил Светиград* (rés. franç.: Où était la localité de Svetigrad — Sainte-ville). Гласн. Инст. нац. ист. XXI, 3—4 (Скопје 1977) 67—92.

M. BERTOSA, *Osvrt na etničke i demografske prilike u Istri u XV i XVI stoljeću*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 89—99.

Д. БОГДАНОВИЋ — В. Ј. БУРИЋ — Д. МЕДАКОВИЋ, *Хиландар*. Београд, Реп. завод за зашт. спом. култ., Југосл. ревија, Вук Караџић (1978). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VIII (Чачак 1977) 203—205.

L. BREJE, *Vizantijska civilizacija* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 351; н. с. XXX, 187). — Compte rendu par E. АРИСТОТЕЉИ, Гласн. Инст. нац. ист. XXI, 3—4 (Скопје 1977) 267—269.

H.-H. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche von Appolonia in Albanien*. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia. [Byzantina Vindobonensia, Band VIII]. Wien, Akademie der Wissenschaften (1976). 266. Avec 150 fig. et dess. — Compte rendu par M. ТАТИЋ-БУРИЋ, Зорграф 9 (Београд 1978) 77—78.

S. DER NERSESSIAN, *L'art arménien des origines au XVIIe siècle*. Pariz (1977). 272. Avec 190 pl. et fig. — Compte rendu par Г. БАБИЋ, Зорграф 9 (Београд 1978) 66—67.

A. ДЕРОКО, *Света Гора*. 2. ed. Београд, Туристичка штампа (1977). 61. Avec ill.

Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. Red. von János Gulya and László Honti. Budapest, Akadémiai Kiadó (1975). 165. — Compte rendu par J. ŠASEL, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 784—785.

M. ГУЦУ, *Попис заштићених споменика културе у САПВ 1974—1977* (rés. angl.: On the Register of protected cultural Monuments in SAP Voivodina 1974—1977). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 439—449.

A. HANDZIĆ, *Ein Aspekt der Entstehungsgeschichte osmanischer Städte im Bosnien des 16. Jahrhunderts*. Südost-Forsch. XXXVII (München 1978) 41—49.

A. ХЕГЕДИШ, *Средњовековни споменици Бачке и Срема у Архивском фонду Cassa Parochorum* (rés. angl.: Medieval Monuments of Bačka and Srem in the Archiv Collection »Cassa parochorum«). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 343—347.

A. HORVAT, *Zur Problematik der mittelalterlichen Kunst im kroatischen Binnenland und ihrer Verbindungen mit dem Küstengebiet*. Südost-Forsch. XXXVII (München 1978) 122—129. Avec 14 fig.

X. ИНАЉИЌИЌ, *Османско царство*. Класично доба 1300—1600. (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 351). — Compte rendu par V. SIMONITI, Zgod. Cas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 167—171.

Историја примењене уметности код Срба I. (Cfr. Старинар н. с. XXX, 187). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VIII (Чачак 1977) 199—201.

J. KALIĆ, *Forschungsgebiete der serbischen Mediävistik 1945—1975*. Mitt. Inst. Österr. Geschichtsf. 85 (1977) 145—162.

M. KAŠANIĆ, *Kaмена открића*. Београд, „Југославија“ (1978). — *Compte rendu* par P. СТАНИЋ, *Зборн. рад. Нар. муз. IX* (Чачак 1978) 359—361.

D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе* (rés. franç.: Les agglomérations urbaines dans l'Etat médiéval bosniaque). [Библи. Културно наслеђе]. Сарајево, Веселин Маслеша (1978). 421. Avec ill.

D. MEDAKOVIĆ, *Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи* (rés. allem.: Kloster Savina. Hauptkirche — Schatzkammer — Handschriftensammlung). [Монографије 6]. Београд, Филозофски факултет, Институт за историју уметности (1978) VIII+104. Avec ill. — *Compte rendu* par P. СТАНИЋ, *Зборн. рад. Нар. муз. VIII* (Чачак 1977) 205—208.

D. MIHELIC, *Žena v piranskem območju do srede 14. stoletja* (rés. allem.: Die Frau im Piran Gebiet bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts). *Zgod. Cas. XXXII*, 1—2 (Ljubljana 1978) 23—36.

P. MIJOVIĆ, *Les liens artistiques entre l'Arménie, la Géorgie et les pays yougoslaves au Moyen Age*. Attie del Primo Simposio Intern. di Arte Armena — 1975. (Venezia 1978) 487—505. Avec 26 fig.

L. MIRKOVIĆ, *Иконографске студије* (Cfr. *Старинар н.с. XXVI*, 235). — *Compte rendu* par И. М. БОРБЕВИЋ, *Прилози за књиж. јез., ист. и фолк. 3—4* (Београд 1975) 267—268.

H. REDŽIĆ, *Arapski korijeni u islamskoj umjetnosti otajadskog doba* (rés. franç.: Les origines arabes de l'art islamique de l'époque ommyade) *Prilozi orijent. filol. XXVI* (1976) (Sarajevo 1978) 151—170.

J. REYSMAN—A. ZAJACZKOWSKI, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*. The Hague — Paris, Mouton (1968). 232. — *Compte rendu* par H. KALEŠI, *Prilozi orijent. filol. XXVI* (1976) (Sarajevo 1978) 311—312.

V. RISTIĆ, *Црква светог Димитрија у Прилепу*. Крушевац, Синтеза (1979). — *Compte rendu* par P. СТАНИЋ, *Зборн. рад. Нар. муз. IX* (Чачак 1978) 354—358.

M. RIZZITANO, *Mahomet*. Paris, Aimery Somogy (1973). 240. — *Compte rendu* par D. TANASKOVIĆ, *Prilozi orijent. filol. XXVI* (1976) (Sarajevo 1978) 326—327.

A. STOJANOVSKI, *Обид да се отфрли претпоставката дека Светиград е Коцацки* (С. Антољак, Каде бил Светиград? *Гласник на ИНИ*, XXI, 2—3, Скопје, 1977, 67—92). *Гласник Инст. нац. ист. XXII*, 1—2 (Скопје 1978) 225—237.

Ž. TOMIĆIĆ, *Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji* (rés. allem.: Ergebnisse früh-mittelalterliche Forschungen in Međimurje und auf dem Gebiet von Varaždin). *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. [Znanst. skup, Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvat. arheol. društvo (1978) 209—222. Avec 10 fig.

T. TOMOSKI, *Овче Поље во средниот век* (rés. allem.: Ovče Pole im Mittelalter). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 243—266. Avec 11 fig.

T. TOMOSKI, *Скопје од XI до XIV век*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 57—74.

T. TOMOSKI, *Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица* (rés. allem.: Die Mittelalterlichen Burgen zwischen den Flüssen Vardar, Bregalnica und Lakavica). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 267—294. Avec 10 fig.

M. VEGO, *Kultna mjesta u topografiji stare Hercegovine u srednjem vijeku*. *Starine JAZU 57* (Zagreb 1978) 93—110.

V. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj* (rés. franç.: Les éléments du christianisme primitif en Croatie septentrionale). *Arh. vestnik XXIX* (Ljubljana 1978) 588—606. Avec 22 fig.

HISTOIRE POLITIQUE

S. BERNARDINELLO, *In margine alla questione rumena nella letteratura bizantina del XII secolo*. *Зборн. Виз. инст. XVIII* (Београд 1978) 99—109.

И. БОЖИЋ, *Колебања Махмуд-паше Анђелића*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 159—171.

И. БОЖИЋ, *Зета и Мрњавчевићи*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 20—34.

M. DINIĆ, *Српске земље у средњем веку — историјско-географске студије* (ред. С. БИРКОВИЋ). Београд Српска књижевна задруга (1978). 446.

H. DITTEN, *Bemerkungen zu den ersten Ansätzen zur Staatsbildung bei Kroaten und Serben im 7. Jahrhundert*. Beiträge zur byzant. Geschichte im 9.—11. Jh., Praha (1978) 441—462.

B. FERJANČIĆ, *Тесалија у XIII и XIV веку* (Cfr. *Старинар н.с. XXVI*, 236; *Старинар н.с. XXVII*, 242; *Старинар н.с. XXVIII—XXIX*, 352). — *Compte rendu* par A. K(аџан), *Виз. Врем. 38* (Москва 1977) 248—249; P. Wirth, *Südost-Forsch. XXXVII* (München 1978) 415—416.

J. FERLUGA, *Les îles dalmates dans l'Empire byzantin*. *Byz. Forsch. 5* (1977) 17—25.

J. FERLUGA, *Византијско племство и крсташи почетком XIII века* (rés. ital.: Aristocrazia bizantina e i crociati agli inizi del secolo XIII). *Збор. Виз. инст. XVIII* (Београд 1978) 111—129.

A. GABELIĆ, *Ivanićev ustanak i pučki bunt Dalmacije* (rés. franç.: Le soulèvement de Mathieu Ivanić et l'esprit révolutionnaire populaire en Dalmatie). *Hvarskn zbornik 6* (Hvar 1978) 15—28.

F. GESTRIN, *Migracije Slovanov v Fenu v 15 stoletju, njihova poselitev v mestu in družbena struktura* (rés. ital.: Le immigrazioni degli Slavi e Fano nel quattrocento loro insediamenti in città e struttura sociale). *Zgod. Cas. 32*, 3 (Ljubljana 1978) 233—242.

- B. GRAFENAUER, *Društveni temelji Karantanije in »Karantancev«*. Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 69—75.
- S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*. Knj. 4. Zagreb, Školska knjiga (1978) 478.
- B. HRABAK, *Senjski uskoci i Bokelji* (rés. angl.: Senj's »Uskok« and the Bokelians). God. Pom. muz. XXVI (Kotor 1978) 27—37.
- К. ИЛИЕВСКА, *Теодор Метохит и неговиот извештај од дипломатската мисија во Србија*. Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 217—226.
- Р. ИЉОВСКИ, *Воспоставување на српска превласт во Македонија во третата деценија на XIV век* (rés. franç.: La restitution de l'hégémonie serbe en Macédoine dans la troisième décade du XIV siècle). Гласн. Инст. нац. ист. XXI, 3—4 (Скопје 1977) 93—118.
- К. ЈИРЕЧЕК, *Историја Срба* (2. éd.). Књ. 1. Политичка историја до 1537. године; књ. 2. Културна историја. [Библ. фототипских издања]. Београд, Слово љубве (1978), XVI+512; XVI+550.
- Ј. КАЛИЊ, *Србија и Београд почетком XV века* (rés. franç.: La Serbie et Belgrade su début du XVe siècle). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 97—105.
- Н. КАПИТАНФИ, *Византија, Турска и Угарска у последњим годинама царства* (rés. allem.: Byzanz, Ungarn und die Turken in den letzten Jahren des byzantinischen Staates). Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 213—225.
- І. KASANDRIĆ, *Hvarski pučki ustanak*. [Bibl. Mogućnosti]. Split, Mogućnosti. Čakavski sabor (1978). 201. — Compte rendu par A. CVITANIĆ, *Mogućnosti 6* (Split 1978) 715—720; par ND, *Prilozi povj. otoka Hvara V* (Hvar 1978) 178.
- С. КИСАС, *О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином* (rés. angl.: Concerning the Date of the Marriage of Stephen Radoslav and Anna Comnena). Zbor. Viz. inst. XVIII (Beograd 1978) 131—139.
- Н. KLAIĆ, *Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne* (rés. allem.: Zur Problematik der Geschichte des Bosnischen Mittelalter). Prilozi Inst. ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 17—79.
- Н. KLAIĆ, *Legenda i stvarnost u buni 1573. god.* (rés. allem.: Legende und Wirklichkeit im Aufstand von 1573). Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 179—197.
- Н. KLAIĆ, *Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije — od Ljudevita Posavskog do bune 1573. god.* (rés. allem.: Ein Blick auf die Entwicklung Slavoniens im Mittelalter — von Ljudevit Posavski bis zum Bauernaufstand im Jahre 1573). Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. [Znanst. skup Varaždin 22—25. X 1975]. Zagreb, Hrvat. arheol. društvo (1978) 223—229.
- К. Х. КОВАЧЕВИЋ, *Михаел Бехајм и турска најезда на Балкан*. Зборник ист. М.С. 18 (Нови Сад 1978) 65—83.
- М. KURELAC, *Prilog Ivana Lucius-Lučića povijesti roda Zrinjskih i njegove veze s banom Petrom Zrinjskim* (rés. allem.: Beitrag Ivan Lucius Lučić zur Geschichte des Geschlechtes Zrinski und seine Verbindung mit dem banus Petar Zrinski). Zborn. Hist. Zav. JA 8 (Zagreb 1977) 101—132.
- Р. LOPEZ, *Рођење Европе — stoljeća V—XIV*. Zagreb, Školska knjiga (1978). 363. Avec ill.
- Ј. LUETIĆ, *Prilog upoznavanju gusarenja na Jadranu u 17. stoljeću* (Dubrovnik i marche između turskih gusara) (rés. angl.: A Contribution on the piracy in the Adriatic Sea in the 17th century). Anali XV—XVI (Dubrovnik 1978) 97—112.
- ЈБ. МАКСИМОВИЋ, *Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду* (rés. angl.: The regency of Alexius Aropaucus and social movements in Konstantinople). Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 165—188.
- Л. MARGETIĆ, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata* (rés. ital.: Constantino Porfirogenito e la venuta dei Croati). Zborn. Hist. zav. JA 8 (Zagreb 1977) 5—88.
- Л. MARGETIĆ, *Najstarije vijesti o borbi krčkih i creskih pučana za očuvanje svojih prava* (rés. ital.: Le prime notizie sulla lotta degli abitanti di Krk (Veglia) e Cres (Cherso) per i loro diritti). Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 54—68.
- А. МАТКОВСКИ, *Крепосништвото во Македонија во време на турско владеење* (rés. franç.: Le servage en Macédoine pendant la domination turque). Скопје, Институт за нац. историја (1978). 411. — Compte rendu par M. ZDRAVEVA, *Prilozi Inst. ist. XIV*, 14—15 (Sarajevo 1978) 585—588.
- Х. МЕЛОВСКИ, *Прилог кон социјалната историја на македонското село во XI и XII век* (rés. allem.: Ein Beitrag zur Sozialgeschichte des Mazedonischen Dorfes im XI und im XII Jahrhundert). Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 111—125.
- Р. МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства* (Cfr. Стари-нар н.с. XXVII, 242; Стари-нар н.с. XXVIII—XXIX, 351; Стари-нар н.с. XXX, 190). — Compte rendu par W. S. VUCINIĆ, *Slav. Rev.* 35 (1976) 763—764.
- В. МОШИН, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин*. Споменници за средн. и понов. историја на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 91—213.
- В. МОШИН, *Византиско-српските односи во првата четвртина на XIV век и дипломатот Хилаидарецот Калиник*. Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 493—506.
- Е. П. НАУМОВ, *Господствующий класс и государственная власть в Сербии* (Cfr. Стари-нар н.с. XXX, 191). — Compte rendu par V. GJUZELEV, *Et. Balk.* 3 (1976) 120—125; L. A. SAFEROVA, *Viz. Vrem.* 38 (Moskva 1977) 182—184.
- М. NIKOLANCI, *Evropski politički okvir i poticaji za Matija Ivanića te njegov moralni lik* (rés. allem.: Der europäische politische Rahmen und Anregungen für Matthäus Ivanić). Hvarski zbornik 6 (Hvar 1978) 29—43.

G. NOVAK, *Aleksandar Gazzari (Gazarović), povijesni događaji Hvara složeni u tri knjige*. Starine JAZU 57 (Zagreb 1978) 51—73.

G. NOVAK, *Matij Lukanić i Toma Bevilacqua prvi vođe pučkog prevrata na Hvaru, god. 1510—1514*. Starine JAZU 57 (Zagreb 1978) 5—49. Avec 6 fig.

P. НОВАКОВИЋ, *Одкле су Срби дошли на Балканско Полуострво — историјско-географско разматрање*. 2. éd. Београд, Историјски институт, Народна књига (1978). 415.

Г. ОСТРОГОРСКИ, *Цар Андроник II*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 35—59. Avec 2 fig.

Б. ПАНОВ, *Охрид и Охридската област во првите векови по словенската колонизација (VI—VIII век)* (rés. angl.: Ohrid and the Ohrid Region in the First Centuries after the Slavic Colonisation (VI—VIII Century)). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 119—137.

М. А. ПУРКОВИЋ, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*. Београд, Свети архијер. синод СПЦ (1978). 164.

Т. РАУКАР, *Društvene strukture dalmatinske komune u srednjem vijeku* (rés. franç.: Structures sociales de la commune Dalmatie au moyen âge). Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 102—110.

Р. САМАРЦИЋ, *Сулејман и Рокселана*. Београд, Српска књижевна задруга (1976). 691. — Compte rendu par K. MILUTINOVIĆ, Pregled LXVIII, 2 (Sarajevo 1978) 313—316; E. PELIDIJA, Prilozi Inst. ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 577—582.

М. СОКОЛОВСКИ, *Лерин и Леринско во XV и XVI век* (rés. allem.: Lerin und sein Kreis im 15. und 16. Jahrhundert). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 205—241.

М. СПРЕМИЋ, *Београд и европски свет IX и X века* (rés. angl.: Beograd and the European World in the 9th and 10th Century). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 27—32.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Senjski uskoci*. (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 354). — Compte rendu par P. BARTL, Südost-Forsch. XXXVII (München 1978) 302—303.

Р. СТРСИЋ, *Političke prilike u Istri u doba Vincenta iz Kastva*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 101—107.

М. СУИЋ, *Ocjena radnje L. Margetića »Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata«*. Zborn. Hist. Zav. JA 8 (Zagreb 1977) 89—100.

Шест књига Политове историјске библиотеке. — Compte rendu par A. ФОРИШКОВИЋ, Зборник ист. М.С. 18 (Нови Сад 1978) 161—167.

С. М. ТРАЛЈИЋ, *Husrevbegov boravak i rad u Dalmaciji* (rés. angl.). Anali Gazi Husrevbegove biblioteke V—VI (Sarajevo 1978) 7—21.

Г. ЗЕНОБИ, *Družbena razporeditev slovanskih priseljencev v Ancono od 15. do 17. stoletja* (rés. ital.: La collocazione sociale dell'immigrazione slava ad Ancona fra quattrocento e seicento). Zgod. Čas. 32, 4 (Ljubljana 1978) 397—412.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)*. Зборн. Ист. муз. Србије 7 (Београд 1970) 3—196. — Compte rendu par M. SELMANOVIĆ, Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 316—318.

В. ЗЛАТАР, *O Malkočima. Prilog pitanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću* (rés. angl.: The Role of Malkoč Family During the Turkish Rule in Bosnia and Herzegovina). Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 105—114.

HISTOIRE ECONOMIQUE

С. ANSELMИ, *Gospodarski vzroki balkanske migracije v srednjevzhodno Italijo v 15. stoletju* (rés. ital.: I motivi economici della migrazione balcanica nell'est dell'Italia centrale nel quattrocento). Zgod. Čas. 32, 4 (Ljubljana 1978) 397—406.

С. СІРКОВИЋ, *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne* (rés. allem.: Masse und Gewichte im Mittelalterlichen Bergbau Serbiens und Bosniens). Zborn. Hist. Zav. JA 8 (Zagreb 1977) 133—141.

Д. ДИНИЋ-КНЕЗЕВИЋ, *Položaj tekstilnih radnika u Dubrovniku u prvoj polovini XV veka* (rés. franç.: Situation des ouvriers des industries textiles à Dubrovnik dans la première moitié du XVe siècle). Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 126—142.

І. ЕРЦЕГ, *Promet soli u Bakru i Bakarcu krajem 17. i početkom 18. stoljeća (gradivo)*. (rés. allem.: Salzverkehr in Bakar und Bakarac am Ende des 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts). Zborn. Hist. zav. JA 8 (Zagreb 1977) 291—374.

С. ГЕОРГИЈЕВИЋ, *Власи у средњовековној српској држави*. Нишки зборн. 6 (Ниш 1978) 123—130.

Ф. ГЕСТРИН, *Prispevek k kvantifikaciji kmečke trgovine v poznem srednjem veku in 16. stoletju* (rés. allem.: Ein Beitrag zur Quantifizierung der Bäuerlichen Handelstätigkeit im späten Mittelalter und im 16. Jahrhundert in Slowenien). Jug. ist. čas. 1—4 (Beograd 1978) 169—178.

Ф. ГЕСТРИН, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana*. [SAZU, Razred za zgodov. in družbene vede, Dela 21, Zgodovinski inštitut Milka Kosa 7], Ljubljana (1978). 148.

Града за господарску повјест Хрватске. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. — Compte rendu par J. ŠORN, Zgod. Čas. XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 173—175.

Л. ХАНДЖИЋ, *Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća* (rés. allem.: Die Bergwerke Bosniens in der zweiten Hälfte des XV Jahrhunderts). Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 7—42.

З. ХЕРКОВ, *Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu (nastavak)*. (rés. allem.: Beiträge zur Erforschung unserer Alten Längen und Flächenmasse). Zborn. Hist. Zav. JA 8 (Zagreb 1977) 143—215.

І. КАСАНДРИЋ, *Gratia — agrarni odnos na općinskoj zemlji*. Prilozi povj. otoka Hvara V (Hvar 1978) 53—73.

- J. KOROPEC, *Laško gospodstvo v srednjem veku* (rés. angl.: The manorial estate of Laško during the middle ages). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 244—275.
- P. KOVIJANIĆ, *Златари Котора у доба самосталности* (1391—1420). *Ист. Зап. ХХХV*, 1—2 (Титоград 1978) 155—174.
- A. LAIOU-THOVADAKIS, *Peasant society on the Late Byzantine Empire*. A Social and Demography Study. Princeton (1977). XIV+332. — *Compte rendu* par Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Ист. глас.* 1—2 (Београд 1978) 154—157.
- I. LENTIĆ, *Još nekoliko radova gradačkih majstora iz 18. stoljeća* (rés. allem.: Noch einige Werke der steirischen Silberschmiede der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts). *Vijesti muz. konz. Hrv.* 1 (Zagreb 1978) 25—27. Avec 3 fig.
- I. LENTIĆ-KUGLI, *Zidari i tesari 18. stoljeća u Slavonskoj Požegi* (rés. allem.: Maurer und Zimmerleute des 18. Jahrhunderts in Požega). *Vijesti muz. konz. Hrv.* 1 (Zagreb 1978) 18—24. Avec 3 fig.
- A.-LJ. LISAC, *Mlinarstvo Zagreba od najstarijih vremena do početka XX stoljeća* (rés. allem.: Cas Mühlenwesen von Zagreb von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts). *Zborn. Hist. Zav. JA* 8 (Zagreb 1977) 219—290.
- E. С. МАКОВА, *Загреб в XVI веке*. Москва, Московски државни универзитет (1976). 208. — *Compte rendu* par М. СПРЕМИЋ, *Ист. глас.* 1—2 (Београд 1978) 166—167.
- I. MITIĆ, *Ptice za lov kao poklon dubrovačke republike vladaru Napulja* (rés. angl.: Game-birds as the Present of Dubrovnik Republic to the Neapolitan Ruler). *Anali XV—XVI* (Dubrovnik 1978) 113—135.
- J. MLINARIĆ, *Admontski Račji dvor pri Mariboru* (rés. allem.: Der Admonter Ratzerhof /Račji dvor/ bei Maribor). *Casopis za zgod. in narodopisje* 1 (Maribor 1978) 33—47. Avec 4 fig.
- J. MLINARIĆ, *Gospoščina Zgornje Radvanje pri Mariboru po urbarju iz leta 1695* (rés. allem.: Die Herrschaft Zgornje Radvanje (Ober Rotwein) nach dem Urbar aus dem Jahre 1695). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1978) 204—216. Avec 2 ill.
- I. POLITEO, *Vinogradarstvo otoka Hvara*. Prilozi povj. otoka Hvara V (Hvar 1978) 123—127.
- T. RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*. Ekonomski razvoj i društveni odnosi (Cfr. *Старинар* н.с. XXX, 192). — *Compte rendu* par F. GESTRIN, *Zgod. čas.* 32, 3 (Zagreb 1978) 347—349.
- S. RIZAJ, *Pravni i stvarni položaj raje rumelijskog ejaleta od sredine XVI do sredine XVII veka* (rés. angl.: Legal and actual status of the rayah in the 16th to the middle of the 17th century). *Jug. ist. čas.* 1—4 (Београд 1978) 198—214.
- J. A. SOLDI, *Rudnik obitelji Lovrić i Garanjin na Perući kod Sinja* (Prilog rudarstva u Dalmaciji u XVIII st.) (rés. angl.: The mine of the families Lovrić and Garanjin in Peruća near to Sinj). *Radovi Centra JAZU* 25 (Zadar 1978) 349—378.
- F. DŽ. SPAHO, *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka* (rés. angl.: The Mosques and their Waqfs in the Towns of Kliški Sandžak at the Beginning of the XVIIth Century). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke V—VI* (Sarajevo 1978) 217—230.
- A. УРОШЕВИЋ, *Први турски спахилуци на Косову*. Учесће месног становништва у завођењу спахилучког система (rés. franç.: Les premières propriétés terriennes turques à Kosovo. La participation de la population locale dans l'établissement du système des propriétés terriennes). *Глас САНУ*. Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 231—236.
- H. VALENTINITSCH, *Die staatliche Wirtschaftspolitik und der Salzhandel im Viertel Cilli vom 16. Jahrhundert bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts* (rés. slov.). *Casopis za zgod. in narodopisje* 1—2 (Maribor 1977) 131—142.
- M. VEGO, *Bosanski trgovci i dubrovački financijeri u drugoj polovici XV i prvoj polovici XVI stoljeća* (rés. angl.: Bosnian merchants and Dubrovnik financiers in the second half of the 15th and the first Half of the 16th centuries). *Anali XV—XVI* (Dubrovnik 1978) 53—68.
- I. VOJE, *Bosanski svinec v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika* (rés. allem.: Bosnisches Blei im Kredithandel des mittelalterlichen Dubrovnik). *Zgod. čas. XXXII*, 1—2 (Ljubljana 1978) 37—59.
- И. ВОЈЕ, *Проблеми проучавања економске историје средњовековног Дубровника* (са освртом веза са залељем). *Ист. глас.* 1—2 (Београд 1978) 69—80.
- I. VOJE, *Upliv puteva (saobraćajnica) na raslojavanje slovenačkog sela u Logaškom vlastelinstvu* (rés. allem.: Der Einfluss der Verkehrs wege auf die Schichtung des slowenischen Landes). *Jug. ist. čas.* 1—4 (Beograd 1978) 149—157.

HISTOIRE CULTURELLE

J. BALABANIĆ—Ž. DADIĆ, *Pismo švicarskog matematičara Paula Guldina Marinu Getaldiću* (rés. angl.: The Letter of Paul Guldin, the swiss mathematician, to Marin Getaldić). *Anali XV—XVI* (Dubrovnik 1978) 87—96.

A. BEJTIĆ, *Knežina i Knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu* (rés. angl.: Knežina and the «Nahija» of Knežina in the Past and the Plastic Art). *Prilozi orijent. filol.* XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 43—77. Avec 12 fig.

J. BEZIĆ, *Razvoj glagoljaškog pjevanja na Zadarskom području* (Cfr. *Старинар* н.с. XXVI, 240). — *Compte rendu* par G. HABENICHT. *Südost-Forsch.* XXXVII (München 1978) 313—315.

A. BONIFAČIĆ, *Gdje se Marin Getaldić najviše približio Descartesu* (rés. angl.: Where was Marin Getaldić the closest to Descartes). *Anali XV—XVI* (Dubrovnik 1978) 69—86.

J. BRATULIĆ, *Kultura pismenosti u Istri u doba nastanka beramskih fresaka*. *Bulletin razreda za lik. umjetn.* 1 (Zagreb 1977) 109—116.

J. CURK, *O mestni podobi Laškega* (rés. allem.: Das Stadtbild von Laško). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 334—343.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Библиотеке у Србији (I)*. Гласник Срп. прав. цркве 7 (Београд 1978) 163—177.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Српске библиотеке у Северној Далмацији*. Гласник Срп. правосл. цркве 4 (Београд 1977) 80—89.

Ф. ХАЦИБАЈРИЋ, *О инвентарима књига Гази Хусрев-бегове библиотеке* (rés. angl.: A short Account of the Internal Work of Gazi Husrev-Bey Library). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* V—VI (Sarajevo 1978) 55—64.

А. HESSEL, *Povijest knjižnica — pregled od njihovih početaka do današnjih dana*. Zagreb, Hrvatsko bibliotekarsko društvo (1977). 98.

J. KOROPES, *Ноће до среде 17. столетја* (rés. allem.: Noche bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1978) 187—203. Avec 1 fig.

J. KOROPES, *Ruše u srednjem veku* (rés. franç.: Ruše au moyen âge). *Casopis za zgod. in narodopisje* 1—2 (Maribor 1977) 76—90. Avec 1 fig.

J. KOROPES, *Srednjeveško gospodstvo Slovenj Gradec* (rés. franç.: Le domaine de Slovenj Gradec au moyen âge). *Casopis za zgod. in narodopisje* 1 (Maribor 1978) 16—32.

В. КОСТИЋ, *Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700 године*. [Српска Академија наука и уметности. Одељење језика и књижевности, 22]. Београд (1972). 562. — *Compte rendu* par J. STANONIK, *Zgod. čas.* 32, 3 (Ljubljana 1978) 349—350.

Р. КОВИЈАНИЋ, *Которски медаљони*. Београд, Центар АРС (1976). — *Compte rendu* par И. ЗЛОКОВИЋ, *Год. Пом. муз.* XXVI (Котор 1978) 187—188.

М. МУЈЕЗИНОВИЋ, *Библиотека Mehmed-Razi Velihodžića, šejha i muderisa Husrev-begova hanikaha u Sarajevu* (rés. angl.: The Library of Mehmed-Razi Velihodžić, Sheik and Mudaris of Husrev-Bey's Hanikah in Sarajevo). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* V—VI (Sarajevo 1978) 65—82.

С. Р. NOVAK, *Hodočasnik Santo Brasca na Hvaru 1480. godine* (rés. angl.: Santo Brasca, Pilgrim, about his Sojourn in Hvar in 1480). *Hvarski zbornik* 6 (Hvar 1978) 45—54. Avec 1 fig.

А. OZINGER, *Dunajski študenti iz Laškega od 14. do 16. stoljetja* (rés. lat.: Studentes de Laško in Universitate winnensi a saeculo XIV usque ad XVI saeculum). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 276—280.

И. ПУСИЋ, *Веке јужног Јадрана са Апулијом у средњем вијеку* (rés. angl.: The South Adriatic Relations with Apulia in the Middle Ages). *Год. Пом. муз.* XXVI (Котор 1978) 87—96.

М. РYВАЊ, *Laško gospodstvo v dobi Babenberžanov* (rés. allem.: Die Herrschaft Laško /Tüffer/ zur Babenbergzeit). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 210—230. Avec 6 fig.

М. ТРАЉИЋ, *Hafizi-kutubi Gazi Husrevbegove biblioteke*. *Prilog historiji biblioteke* (rés. angl.: Hafizi Kutubi at the Gazi-Husreffbey's Library — a Contribution to the History of the Library). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* V—VI (Sarajevo 1978) 45—54.

В. ZLATAR, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću* (rés. allem.: Über einige mohammedanische feudale Familien im XV und XVI Jahrhundert). *Prilozi Inst. ist.* XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 81—139.

HISTOIRE ECCLESIASTIQUE

М. АРНДТ, *Иконоборство и Седми васељенски сабор* (rés. russ. et allem.: Der Ikonenkampf und Siebte Ökumenische Konzil). *Богословље* 1—2 (Београд 1976) 79—92.

К. БЕГУНОВ, *Восточно-православна литургија в восприятии немецкого хрониста XV века*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 212—220.

Р. БУЧИЋ, *O nekim bratovštinama otoka Hvara*. *Prilozi povj. otoka Hvara* V (Hvar 1978) 27—44.

Ф. BUNTAK, *Uz poznate još neke nove misli i podaci o Marijinoj crkvi na Dolcu*. [Kulturni i prirodni spomenici Hrvatske 18]. Zagreb, Kajkavsko spravišće. Društvo za širenje i unapređenje znan. i umjetn. (1978). 22. Avec ill.

Р. CVEKAN, *Delovanje franjevaca u Varaždinu*. *Povjesno-kulturni prikaz sedamsto godišnje prisutnosti franjevaca u gradu Varaždinu*. Virovitica, izd. autora (1978). 171.

ДЗ. СЕНАЈИЋ, *Bektašije i islam u Bosni i Hercegovini* (le même texte en angl.: Bektashis and Islam in Bosnia and Hercegovina) (rés. en angl.). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* V—VI (Sarajevo 1978) 83—98.

Ф. М. DOLINAR, *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597—1704*. Ljubljana, Teološki fakultet (1977). 243. — *Compte rendu* par J. PERŠIĆ, *Zgod. Cas.* 32, 4 (Ljubljana 1978) 510.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ—В. АНТИК, *Богомилството во средновековната изворна граѓа* (rés. angl.: The Bogomil Movement in Medieval Authentic Material). Скопје, Макед. акад. на наук. и уметн. (1978). 274. — *Compte rendu* par Е. АРИСТОТЕЛИ, *Гласн. Инст. нац. ист.* XXII, 1—2 (Скопје 1978) 293—296.

И. ДУЈЦЕВ, *Saint Sava à Túrnovo en 1235* (rés. serbo-coat.). *Хиландарски зборник* 4 (Београд 1978) 17—29. Avec 12 fig.

Ј. V. А. FINE, *The Bosnian Church* (Cfr. Старинар и.с. XXX, 193). — *Compte rendu* par В. КРЕКИЋ, *Slav. Rev.* 36 (1977) 147—148; G. P. MAJESKA, *Amer. Hist. Rev.* 82 (1977) 346—347.

St. HAFNER, *Sava Nemanjić — hl. Sava*. *Geschichte und Überlieferung*. Österr. osth. 19 (1977) 208—209.

А. ЈЕВТИЋ, *Литургија и духовност* (rés. russ. et allem.: Die Liturgie und die Pneumatikotis (Geistigkeit)). *Богословље* 1—2 (Београд 1976) 7—27.

- A. ЈЕВТИЋ, *Свети Нектарије Егински као историчар цркве* (rés. russ. et allem.: Der Hl. Nektarios von Aigina als Kirchenhistoriker). Богословље 1—2 (Београд 1975) 71—123.
- Д. Љ. КАШИЋ, *Деспот Јован Угљеша као ктитор светогорског манастира Симонпетре* (rés. russ. et allem.: Der Despot Jovan Ugljescha als Stifter des Klosters Simonpetra auf dem Heiligen Berg Athos). Богословље 1—2 (Београд 1976) 29—63.
- F. LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije* (Cfr. Старинар н.с. XXX, 193). — *Compte rendu par C. M. ЦАЈА*, Преглед LXVIII, 5 (Сарајево 1978) 752—754.
- G. C. MENIS, *Rapporti ecclesiastici tra Aquileia e la Slovenia in età paleocristiana* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 368—378.
- J. MLINARIĆ, *Kamnica in njena župnija do prve polovice 18. stoletja* (rés. allem.: Ort und Pfarre Kamnica bis zur ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts). *Casopis za zgod. in narodopisje* 1—2 (Maribor 1977) 91—116. Avec 4 fig.
- M. A. MUJIC, *Pitanje nastanka Stare pravoslavne crkve u Mostaru i njena popravka 1833. godine* (rés. angl.: The Issue of Construction of the Old Serbian orthodox Church in Mostar and its Repair in 1833). *Prilozi orijent. filol.* XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 79—104.
- V. P. MUTAFČIEVA, *Sur l'état du système des timars des XVIIe—XVIIIe ss.* Sofia, Akad. bulg. de sciences (1968). 272. — *Compte rendu par M. SELMANOVIĆ*, *Prilozi orijent. filol.* XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 313—316.
- M. НИКОЛИЋ, *Прилог познавању прошлости манастира Светог Борња у Мажућима* (rés. franç.: Les ruines du monastère Saint George au village Maržići). Ужички зборн. 6 (Титово Ужнице 1977) 43—54. Avec 5 fig.
- П. НОВАКОВИЋ, *Монотеизам и Шести васељенски сабор* (rés. russ. et allem.: Der Monothelismus und das Sechste Ökumenische Konzil). Богословље 1—2 (Београд 1976) 139—161.
- A. OZINGER, *Oblikovanje župnij v prafari Laško* (rés. lat.: *Formatio novarum stationum in archiparochia nomine Laško*). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 281—291. Avec 1 fig.
- Б. ПАНОВ, *Богомилско движење в Македони на основани писем Феофилакта Охридског.* Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest 6—12 septembre 1971 (1976) 721—727.
- К. ПЕТРОВ, *Истраживање на непознати претхерсонески допири на Кирил и Методи со култот на Климент Римски. II. Делото на Кирил и Методи во обновувањето и распростирањето на култот на Климент Римски во уметноста* (rés. franç.: Recherches sur les contacts préchéronesiens inconnus de Cyrille et Méthode avec le culte de Clément de Rome. I. L'oeuvre de Cyrille et Méthode dans la rénovation et l'expansion du culte de Clément de Rome dans l'art). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 177—203. Avec 4 fig.
- F. P(LANINA), *Iz preteklosti nekdanjega uršulinskega samostana v Škofji Loki*. Loški razgledi XXV (Škofja Loka 1978) 311—313.
- Ј. ПОПОВИЋ, *Догматика православне цркве*. Књ. 3. [Библ. Православна философија истине]. Ваљево, Ман. Белије (1978). 838.
- С. ПОПОВИЋ, *Манастир Подмаине, а не Подострог*. Ист. Зап. XXXV, 1—2 (Титоград 1978) 219—222.
- В. ПОПОВИЋ, *Епископска седишта у Србији од IX до XI века* (rés. franç.: Les évêches médiévaux sur le territoire de la Serbie (IXe—XIe siècles). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 33—40.
- Ј. RICHTER, *Graslova ustanova in ustanovitev župnije v Poljčanah* (rés. allem.: Die Grasel Stiftung und die Gründung der Pfarre in Poljčane). *Casopis za zgod. in narodopisje* 1 (Maribor 1978) 64—74.
- Ј. СЛАВЕВА, *Манастирот Свети Никола кај Кожле и Серскиот митрополит Јаков* (rés. franç.: Le monastère Saint Nicolas près de Kožlé et le métropolitaine Jakov de Serbès). Гласник Инст. пац. ист. XXII, 1—2 (Скопје 1978) 165—185.
- Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Митрополит Василије Петровић и његово доба, 1740—1766* (rés. franç.: Le Métropolitaine Vasilije Šetrović et son époque, 1740—1766). Београд, Народна књига, Историјски институт (1978). 205.
- Б. СТОИЧОВСКИ, *Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања*. Гласник инст. пац. ист. XXII, 1—2 (Скопје 1978) 302—304.
- A. SVETINA, *Prispevki k zgodovini Sentrupert pri Beljaku* (rés. allem.: Beiträge zur Geschichte von Sentrupert pri Beljaku (St. Ruprecht b. Villach). *Zgod. Čas.* 32, 4 (Ljubljana 1978) 413—428.
- Ј. SIDAК, *Heretička »crkva bosanska«* (rés. allem.: Die haeretische »Bosnische Kirche«). *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 149—184.
- И. ВЕСЕЛИНОВ, *Правила монашеска Јована Рајића из 1779. године*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1975) 80—91.
- Z. ZLODI, *Sveti Antun Padovanski — životopis*. Zagreb, Zvonko Zlodi (1978). 175.
- M. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Манастири Хиландар и Милеје* (rés. franç.: Les monastères de Chilandar et de Miléa). Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 7—16.
- M. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Света Гора и Лионска унија* (rés. angl.: Mount Athos and the Union of Lyons). Збор. виз. инст. XVIII (Београд 1978) 141—154.

DROIT

M. ANDREEV, *La compilation »Loi de Constantin Justinien« et le problème de la fusion et de la confusion du droit coutumier des Slaves du Sud avec leur ancien droit écrit d'origine byzantine*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 39—42.

F. BOSCHI, *Sul titolo fi »Consul« in età alto medievale*. Зборн. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 51—66.

D. BOJANIĆ, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast* (Cfr. Старинар н.с. XXVI, 243; н.с. XXVII, 247; н.с. XXVIII—XXIX, 359; н.с. XXX, 195). — *Compte rendu par V. SIMONITI*, *Zgod. Cas.* XXXII, 1—2 (Ljubljana 1978) 171—172.

J. FERLUGA, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slaves from the VIIth to the VIIIth Centuries*. Amsterdam, Hakert (1976). XV+467.

M. M. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Городская община X—XI вв. в Далмации и ее англитский аналог*. *Et. Balk.* 2 (1977) 114—124.

I. KASANDRIĆ, *Nasljednopravne odredbe hvarskog Statuta* (rés. allem.: Erbberechtigungs Bestimmungen des mittelalterlichen Statuts von Hvar). *Hvarski zbornik* 6 (Hvar 1978) 55—62.

L. MARGETIĆ, *Bizantsko bračno imovinsko pravo u svjetlu novele XX Lava Mudroga* (rés. ital.: La novela XX Leone il Saggio ed il regime dei beni fra i coniugi nel Bizanzio e nelle città Dalmate). *Zborn. Viz. inst.* XVIII (Београд 1978) 19—50.

B. НЕДЕЉКОВИЋ, *Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти* (Le jury frontalier. Les documents de Dubrovnik de XVe et XVIe siècles sur le jury frontalier). [Мешовита граба VI]. Београд, Историјски инст. (1978) 7—180.

M. SAMŠALOVIĆ, *Statutarne naredbe za otok Pag 1372* (rés. allem.: Statutarische Verordnungen für die Insel Pag aus dem Jahre 1372). *Zborn. Hist. Zav. JA* 8 (Zagreb 1977) 411—429.

SOURCES HISTORIQUES—CHRONIQUES— SOURCES DIPLOMATIQUES

S. ANTOLJAK, *Izvori za historiju naroda Jugoslavije — srednji vijek*. [Pos. izdanja]. Split, Sveučilište. Zadar, Filozofski fakultet (1978). XII+166.

S. ANTOLJAK, *Wer könnte eigentlich Joannes Scylitzes sein? Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz.* III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 677—682.

J. БЕЛЧОВСКИ, *Гијом Адам, Упатство за патување во Светата Земја, 1332 год.* Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 601—620.

J. БЕЛЧОВСКИ, *Вториот брак на кралот Стефан Урош III и извештајот на Никифор Григора за патувањето на византиските дипломати во Скопје во 1326 година* (Писмо на Никифор Григора за Андријан Зарида според изданието на R. Guiland, превод на J. Белчовски). Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 522—553.

V. БОШКОВ, *Једно оригинално писмо-наредба (biti) Мурата II за Свету Гору* (rés. allem.: Ein originales Befehlsschreiben (biti) von Murad II für die Athosmönche aus dem Jahre 1440). *Хиландарски зборник* 4 (Београд 1978) 131—136. Avec 1 fig.

B. БУТУРОВИЋ, *Герз Иљас-Берзелез према хисторијским изворима из XV, XVI и XVII вијека*. При-

лози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 172—186.

И. М. БОРБЕВИЋ, *Преглед црквених споменика у Вуковом „Српском рјечнику“*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 280—287.

И. БУРИЋ, *Световни достојанственици у „Ekthesis nea“* (rés. angl.: The Laic Nobles in the „Ekthesis nea“). *Збор. Viz. inst.* XVIII (Београд 1978) 189—211.

B. ФЕРЈАНЧИЋ, *Структура 30. главе списка De administrando imperio* (rés. angl.: The Structure of Chapter 30. of the Treatise De Administrando imperio). *Збор. Viz. inst.* XVIII (Београд 1978) 67—80.

B. ХРАБАК, *Битољски сицили о Београду и ужој Србији (1607—1839)* (rés. allem.: Gerichtsurkunden (Siciler) über Belgrad und Serbien aus Bitola). *Год. града еограда XXV* (Београд 1978) 255—271.

K. ИЛИЕВСКА, *Кралот Стефан Дечански според неговите биографии*. Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 555—593. Avec 1 pl.

K. ИЛИЕВСКА, В. МОШИН, Л. СЛАВЕВА, *Грамоти на манастирот Св. Георги-Горг Скопски*. Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 181—241.

P. ИЉОВСКИ, *Преглед на изворите за историјата на Македонија во втората половина на XIII век и првата четвртина на XIV век*. Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 63—87.

Извештај за пратеништвото на Теодор Метохит (текст според Sathas, превод од П. Хр. Илиевски) Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 227—307.

KONSTANTIN MIHAILOVIĆ, *Memoirs of a Janissary* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 359). — *Compte rendu par Б. ЖИВАНОВИЋ*, *Зборн. МС за књиж. и јез.* XXV/1 (Н. Сад 1977) 177—182.

V. KRALJIĆ, *Popis arhivske građe arhiva Biskupije u Senju i arhiva Stolnog kaptola u Senju (III)* (rés. ital.: Inventario e registi degli atti dell'Archivio vescovile e Capitolo cattedrale a Senj). *Vjesnik hist. arhiva XXII* (Pazin—Rijeka 1978) 165—201.

P. MAGDALINO, *An unpublished pronoiā grant of the second half of the fourteenth century*. *Збор. Viz. inst.* XVIII (Београд 1978) 155—163. Avec 2 fig.

C. MANGO, *Who wrote the Chronicle of Theophanes?* *Zbor. Viz. inst.* XVIII (Београд 1978) 9—17.

L. MARGETIĆ, *Ugovori Petra Zrinjskog s Grobničanima i Bakranima od 1642. godine i njihova dopuna iz 1686. godine* (rés. allem.: Die Verträge zwischen Petar Zrinjski und den Bewohnern der Herrschaften Grobnik und Bakar aus dem Jahre 1642 und ihre Ergänzungen aus dem Jahre 1686). *Vjesnik hist. arhiva XXII* (Pazin—Rijeka 1978) 119—161.

L. MAVROMATIS, *Un acte slave de Vatopédi* (rés. serbosloav.). *Хиландарски зборник* 4 (Београд 1978) 137—140. Avec 1 fig.

- Х. МЕЛОВСКИ, *Кон прашањето на псомозимијата* (rés. allem.: Zur Frage der Psomozemia). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 111—117.
- В. МОШИН, *Грамотите на манастирот Св. Георги Горг-Скопски*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 97—177. Avec 16 pl.
- В. МОШИН, *Крал Милутин според неговата биографија од Данило II, неговото „Житие по свиток“ и неговата автобиографија*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 311—414. Avec 5 pl.
- В. МОШИН—Л. СЛАВЕВА, *Договорот на крал Урош II Милутин со Карло Валоа од 1308 година за поделбата на византиска Македонија*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 415—443.
- В. МОШИН—Л. СЛАВЕВА, *Манастирот Св. Никита кај Скопје и хиландарскиот пирг Хрусија*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 263—377. Avec 13 pl.
- Ž. MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa u Istri* (rés. angl.: The Travels of Alberto Fortis in Istria). Radovi Centra JAZU 25 (Zadar 1978) 269—280.
- Д. НЕВЕНИЋ-ГРАБОВАЦ, *Посмртни говор краљу Матији* (rés. franç.: Relations culturelles entre la Hongrie et Dubrovnik au XVe siècle). Жива антика XXVIII (Скопје 1978) 259—295.
- С. НИКОЛОВСКА, *Кодикот на манастирот Матка*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 425—463. Avec 1 pl.
- Опис на Источна Европа од 1308 година* (текст според О. Görka, со увод, превод и коментар од Ј. БЕЛЧОВСКИ). Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 446—489.
- К. ПЕТРОВ, *Грамотите на манастирот Св. Георги Горгос и обид за изнаоѓање на неговиот локалитет*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 242—247.
- ПОВЕЉА ЦАРА АЛЕКСИЈА КОМНЕНА (Из архива ман. Хиландара), превео Архим. Лукијан, Гласник, службени лист Српске православне цркве 9 (Београд 1977) 185—186.
- М. SELMANOVIĆ, *Ferman — diplomatički osvrt* (rés. angl.: The Ferman — a Survey in Diplomats). Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 115—129. Avec 1 fig.
- Р. SIMONITI, *Humanist Pavel Oberstain in njegova De Maximiliani laudibus epistola (1513)* (rés. allem.: Der Humanist Paulus von Oberstain und seine de Maximiliani Laudibus epistola /1513/). Živa antika XXVIII (Скопје 1978) 208—229.
- Л. СЛАВЕВА, *Грамота на крал Милутин за ќелијата Св. Петка во с. Тморане*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 251—260.
- Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Документи о нападу Млечана на Херцег-Нови 1572. године*. [Мешовита граѓа V]. Београд, Историјски институт (1977) 7—18.
- Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Граѓа за проучавање историје градских утврђења и тврѓава у Далмацији и Боки Которској из средине XVIII вијека*. [Мешовита граѓа IV]. Београд, Историјски институт (1976) 7—106.
- Ј. STIPIŠIĆ, *Inventar dobara zadarskog patricija Grižogona de Civalellis iz 1384. godine* (rés. allem.: Inventar der Machlassenschaft des Patriziers von Zadar Grisogonus de Civalellis aus dem Jahre 1384). Zborn. Hist. Zav. JA 8 (Zadar 1977) 375—410.
- М. ШУФЛАЈ, *Pseudobrocardus. Рехабилитација на еден важен извор за историјата на Балканот во првата половина на XIV век* (град. Ј. Белчовски). Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 597—599.
- ТОМА АРНИЃАКОН, *Kronika (Historia Salonitana). Legende i kronike*. — KORIOLAN ČIPIKO, *O azijat-skotom ratu (Petri Mocenici imperatoris gesta)*. Split, Sakavski sabor (1977). — Compte rendu par З. БОЈОВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1977) 289—291.

PALÉOGRAPHIE — INSCRIPTIONS

Ф. БАРИШИЋ, *Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке (Радослава Немањића)* (rés. lat.: De reguli Stephani Dukae /Radoslavi Nemanic/ anulo sponsali). Зборн. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 257—268. Avec 3 fig.

В. FUČIĆ, *Arhivski podatak o Bašćanskoj ploči*. Ljetopis JAZU 78 (1973—1974) (Zagreb 1978) 573—576. Avec 1 fig.

А. HUKIĆ, *Nužnost jedinstvenog sistema transkripcije arapskog pisma* (rés. angl.: Unity of the System of Transcription of Arabic Alphabet). Anali Gazi Husrevbegove biblioteke V—VI (Sarajevo 1978) 3—5.

М. ИВАНОВИЋ, *Неколико натписа из Метохије* (rés. franç.: Quelques inscriptions trouvées en Metohia). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 283—298. Avec 12 fig.

В. ЈЕРКОВИЋ, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*. Нови Сад, Матица српска (1975). 215 + ill. — Compte rendu par Ј. TANDARIĆ, Slovo 27 (Zagreb 1977) 206—208.

Г. ПОП-АТАНАСОВ, *Неколку записи и натписа од Македонија*. Гласник Инст. нац. ист. XXII, 1—2, (Скопје 1978) 218—223.

Ž. RAPANIĆ, *Mater (pater) pupillarum tutorque viduarum* (rés. franç.). Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanst. skup. Vodice 10—13. V 1976. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 83—90. Avec 2 fig.

Г. ТОМОВИЋ, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану* (Сгр. Старинар н.с. XXVI, 244; н.с. XXVII, 249). — Compte rendu par Д. БОГДАНОВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1975) 125—133.

MANUSCRIPTS — INCUNABLES — MINIATURES

- S. H. ALIĆ, *Problem kratica u arapskim rukopisima (sa spiskom arapskih kratica iz 16. vijeka)* (rés. angl.: Problem of Abbreviations in Arabic Manuscripts). *Prilozi orijent. filol.* XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 199—212.
- G. BIRKPELLNER, *Glagolitiške und kyrillische Handschriften in Österreich*. Wien, Öster. Akad. der Wissenschaften (1975). 540+16. — *Compte rendu par* V. GRABAR, *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 208—211.
- Д. БОГДАНОВИЋ, *Инвентар рукописа манастира Савине* (Отисак из књиге Д. МЕДАКОВИЋ, Манастир Савина, Велика црква, ризница рукописа). [Библ. монографија 6]. Београд, Фил. фак. Институт за ист. уметн. (1978). 16.
- Д. БОГДАНОВИЋ, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара — палеографски албум*. Београд, САНУ, Народна библ. СР Србије (1978). 297.
- М. БОШКОВ, *Захарија Орфелин и млетачко издање Десјатословија Теофана Прокоповича*. Зборн. МС за књиж. и јез. XXV/1 (Н. Сад 1977) 41—85. Avec 7 fig.
- Добромирово евангелие*. Български паметник от началото на XII век (ред. В. ВЕЛЧЕВА). София, БАН, Институт за български език (1975). 470. — *Compte rendu par* A. NAZOR, *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 191—194.
- М. БУКАНОВИЋ—З. ЈАНЦ, *Оријентални рукописи Музејске збирке III*. Београд, Музеј примењене уметн. (1973). 46. — *Compte rendu par* Д. ТАНАСКОВИЋ, *Прилози за књиж., јез., ист. фолк.* 3—4 (Београд 1975) 269—270.
- Z. FAJIĆ, *Popis vakufnata iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu* (rés. angl.: The List of Waqfnamas from Bosnia and Herzegovina which are housed in Gazi Husrev-Bey's Library). *Anali Gazi Husrev-Begove biblioteke V—VI* (Sarajevo 1978) 245—302.
- М. ГРКОВИЋ, *Хрисовуља Вука Беанковића Хиландару*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1977) 59—74.
- М. ХАРИСИЈАДИС, *Илуминација рукописа XVII века исписаних или набављених на Светој Гори за манастире у српским земљама* (rés. franç.: Les manuscrits du Mont Athos, du XVIIe siècle, dans les monastères serbes). *Хиландарски зборник 4* (Београд 1978) 169—192. Avec 48 fig.
- М. ХАРИСИЈАДИС, *Псалтир у Музеју Српске православне цркве бр. 59*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 52—56. Avec 4 fig.
- М. ХАРИСИЈАДИС, *Српски рукописи у атинској Народној библиотеци* (rés. franç.: Les manuscrits serbes dans la bibliothèque nationale d'Athènes). *Зборник за лик. ум. МС 14* (Нови Сад 1978) 205—212. Avec 30 fig.
- Н. HASANDEDIĆ, *Nekoliko rukopisa iz Orijentalne zbirke Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru* (rés. angl.). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke V—VI* (Sarajevo 1978) 181—186.
- П. ИВИЋ—М. ГРКОВИЋ, *Дечанске хрисовуље* (Cfr. *Старинар* н.с. XXVIII—XXIX, 361; н.с. XXX, 197). — *Compte rendu par* Е. АРИСТОТЕЛИ, *Гласник Инст. нац. ист.* XXI, 3—4 (Скопје 1977) 274—275.
- А. ЈАКОВЉЕВИЋ, *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара* (rés. angl.: Inventory of Music Manuscripts in the library of the Monastery of Hilandar). *Хиландарски зборник 4* (Београд 1978) 193—234. Avec 24 fig.
- Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (текст Д. БОГДАНОВИЋ). *Старе штампане књиге манастира Хиландара* (текст Д. МЕДАКОВИЋ). Београд, САНУ, Народна библ. СР Србије (1978). 321.
- Katalog rukopisov Narodne in Univerzitetne knjižnice v Ljubljani — Ms 400 — Ms 699* (ред. В. BERČIĆ). *Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica* (1977). 111.
- Р. В. КАТИЋ, *Српски превод Liber de simplici medicina dictus circa instans Matthaеusa Plateariusa из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517*. Зборн. МС за књиж. и јез. XXV/2 (Н. Сад 1977) 193—275. Avec 13 fig.
- Е. ЛИНЦА, *Рукописи српске редакције из збирке манастира Њамца*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1975) 58—67.
- L. MAVROMATIS, *Les actes des princes serbes en langue grecque*. La paléographie grecque et byzantine. Paris 21—25 octobre 1974. Paris, C.N.R.S. (1977) 485—487.
- Д. МИРКОВИЋ, *Минијатуре у антифонарима и градуалима Св. Фрање Асишког у Задру*. (Cfr. *Старинар* н.с. XXX, 197). — *Compte rendu par* М. ХАРИСИЈАДИС, *Старинар* н.с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 315.
- П. МОМИРОВИЋ, *Старе рукописне српскословенске књиге у Срему* (rés. angl.: On the Collection of Serbian-slavonic Manuscript Books in the Monastery of Mala Remeta). *Граба VIII—IX* (Нови Сад 1978) 387—405. Avec 15 fig. et 9 pl.
- М. MUJEZINOVIĆ, *Tri stara orijentalna rukopisa u jugoslovenskim zbirkama prepisana u Iraku* (rés. angl.: Three old Oriental Manuscripts of Yugoslav Collections Transcribed in Iraq). *Anali Gazi Husrev-Begove biblioteke V—VI* (Sarajevo 1978) 205—215.
- The New York Missal* (édités by H. BIRNBAUM and P. REHDER). Part I. Facsimile Text with an Introduction by H. BIRNBAUM. München, Otto Sagner Verlag. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber (1977). 608. — *Compte rendu par* Н.-J. HÄRTEL, *Südost-Forsch.* XXXVII (München 1978) 312—313.
- D. PETROVIĆ, *Music for some Serbian Saints in Manuscripts Preserved in Romania, in Comparison With Different Melodic Versions Found in other Manuscripts*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 557—564. Avec 5 fig.
- J. РАДОВАНОВИЋ, *Иконографска истраживања Минхенског српског псалтира* (rés. allem.: Ikonographische Untersuchungen des Münchner serbischen Psalters). *Зборник за лик. ум. МС 14* (Нови Сад 1978) 99—129. Avec 5 fig.

W. SCHMITZ, *Südslavischer Buchdruck in Venedig, 16.—18. Jahrhundert*. Untersuchungen und Bibliographien [Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas 15]. Giessen, Wilh. Schmitz Verlag (1977). 408. Avec ill. — Compte rendu par W. KESSLER *Südost-Forsch.* XXXVII (München 1978) 316—318.

W. SCHMITZ, *Südslavischer Buchdruck in Venedig (16.—18. Jahrhundert)*. Giessen, Wilhelm Schmitz Verlag (1977). — Compte rendu par L. ČURČIĆ *Zborn. MS za knjiž. i jez.* XXV/3 (N. Sad 1977) 593—595.

П. СИМИЋ, *Редакција Пролога и месецослови Типика* (rés. russ. et allem.: Die Redaktionen von Prologoi und die Menologia in den Typika). *Богословље* 1—2 (Београд 1976) 93—110.

Д. СИНДИК, *Српске повеље у светогорском манастиру светог Павла* (Les documents serbes dans le monastère de Saint Paul de Mont Athos). [Мешовита грађа VI]. Београд, Историјски инст. (1978) 181—205.

D. STEFANOVIĆ *Two Bilingual Music Manuscripts from the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest 6—12 septembre 1971 (1976) 575—578.

J. TANDARIĆ, *Hrvatskoglagoljski padovanski brevijar* (rés. allem.: Kroatisch-glagolitisches Brevier aus Padua). *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 129—147. Avec 4 fig.

V. TKADLČIĆ, *K datování hlalohských služeb o sv. Cyrilu a Metodeji* (rés. serbo-croate: O datiranju glagoljskih službi u čast sv. Cirila i Metodija). *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 85—128.

S. TRAKO, *Wasiyyetname-i Bergivi sa prevodom na srpskohrvatski jezik* (rés. angl.). *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke* V—VI (Sarajevo 1978) 117—126.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Вукомановићев опис Никољског јеванђеља*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 45—51.

J. VRANA, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*. [Pos. izdanja 484. Odelj. jez i knjiž. 24]. Beograd, Srpska akad. nauka i umetn. (1975). 239+3. — Compte rendu par J. TANDARIĆ, *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 198—203.

M. ŽDRALOVIC, *Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije iz XIX stoljeća* (rés. angl.: Medžmua — collection — of Abdulkerim, Quadi of Tešanj in the XIXth Century). *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke* V—VI (Sarajevo 1978) 165—180.

HISTOIRES DES LANGUES — LITTÉRATURE

АЛ-ХАСАН ИБН МУСА АН НАУБАХТИ, *Шитские секты*. Москва, Наука, Главная редакция восточной Прилози origent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 336—литературы (1973). — Compte rendu par H. SUŠIĆ, 337.

В. АНТИК, *Локални хагиографи во Македонија*. Скопје, Просветно дело (1977). 205.

В. АНТИК, *Средновековните текстови и фолклорот*. Скопје, Мисла (1978). 269.

АРХИЕПИСКОП ДАНИЛО и други, *Животи краљева и архиепископа српских* (Cf. Старинар н.с. XXIV—XXV, 324). — Compte rendu par P. DEVOS, *Anal. Boll.* 95 (Bruxelles 1977) 205—208; И. М. БОРБЕВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 276—277.

E. ALIREJSOVIĆ, *Nekoliko podataka o lingvističkom uticaju Dubrovnika na govor gradova u hercegovačkom zaleđu (XVI—XVIII vijek)* (rés. franç.: Quelques données sur l'influence linguistique de Dubrovnik à la langue des villes à l'intérieur herzégovinienne (XVI—XVIIIe siècle). *Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja* 15 (Sarajevo 1978) 171—175.

M. VAHTIN, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. [Književnost i civilizacija]. Beograd, Nolit (1978). 493.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Још један прилог истраживању пролошког житија светог Симеона*. Зборн. МС за књиж. и јез. XXIV/3 (Н. Сад 1976) 391—393.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века* (rés. franç.: Nouvelles tendances dans la littérature serbe durant les premières décades du XIVe siècle). *Визант. уметн. поч. XIV века* (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 85—97.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Песничка творенија монаха Јефрема* (rés. franç.: Oeuvres poétiques du moine Ephrem). *Хиландарски зборник* 4 (Београд 1978) 109—130. Avec 6 fig.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Прошлошко житије светог Симеона*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 9—19.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Шта Теодосије пише о књижевном раду Стефана Првовенчаног*. Зборн. МС за књиж. и јез. XXIV/3 (Н. Сад 1976) 385—389.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Жигије Борћа Кратовца од пона Пеје*. *Летопис МС* 422, 1—2 (Н. Сад 1978) 256—259.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Жигије Стефана Дечанског у руској редакцији XVI века*. Зборн. МС за књиж. и јез. XXV/3 (Нови Сад 1977) 441—449.

Z. ČRNJA, *Istra u središtu glagoljizma* (Naša književna razmeđa u doba nastanka beramskih fresaka). *Bulletin razreda za lik. umjetn.* 1 (Zagreb 1977) 73—81.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Мит о „златном веку“ и „небеском краљевству“ у старој српској књижевности*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 35—44.

I. DUJČEV, *La littérature bulgare et serbe et ses rapports avec la littérature de Byzance au début du XIVe siècle*. *Viz. umetn. poč. XIV veka* (Научни скуп у Грачаници 1973). Beograd, Fil. fak., Odelj. za ist. umetnosti (1978) 1—15.

D. FALIŠEVAC, *Poezija Mavra Vetranovića prema hrvatskoj srednjovjekovnoj tradiciji*. *Mogućnosti* 5 (Split 1978) 591—597.

C. FISKOVIĆ, *Vaština starih hrvatskih pisaca*. [Bibl. znanstvenih djela 5]. Split, Čakavski sabor (1978). 437.

K. GANTAR, *Poglavlje iz zgodovine slovenskega klasicizma: sapska kitica v slovenščini* (rés. allem.: Ein Kapitel aus der Geschichte des slowenischen Klassizismus: die sapphische Strophe im slowenischen). *Živa antika* XXVIII (Skopje 1978) 179—189.

K. GANTAR, *Sifridova pesem o vojvodu Leopoldu VI. Gesta ducis Leupoldi* (rés. allem.: Seifrieds Gedicht vom Herzog Leopold VI). *Casopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 231—243. Avec 2 fig.

B. GLAVIČIĆ, *Ritmička struktura Marulićeva heksametra* (rés. allem.: Die rhythmische Struktur des Hexameters Marulić's). *Živa antika* XXVIII (Skopje 1978) 125—145.

V. GORTAN, *«Specimen de fortuna Latinitatis» Dubrovčanina Marka Faustina Galjuša* (rés. ital.: Il trattato «Specimen de fortuna latinitatis» del Raguseo Faustino Gagliuffi). *Živa antika* XXVIII (Skopje 1978) 379—384.

B. GRABAR, *Legenda o sv. Aleksiju u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti* (rés. franç.: La légende de S. Alexis dans la littérature croate médiévale). *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 61—84.

И. ГРИЦКАТ, *Студије из историје српскохрватског језика* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 249). — *Compte rendu* par Б. ЈОВАНОВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1975) 112—125.

Т. ЈОВАНОВИЋ, *Похвално и повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу*. Књиж. историја 38 (Београд 1978) 335—377.

Југословенска књижевност средњег века (éd. Б. ТРИФУНОВИЋ). [Лектура за 1. разред заједн. основа средњег усмер. образовања]. Београд, Просвета, Нолит, Завод за уџб. и наставна средства (1978). 185.

А. П. КАЖДАН, *Книга и писатељ в Византии. Из ист. мир. култ.* Москва, АН СССР, Наука (1973). 152. — *Compte rendu* par Д. БОГДАНОВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 270—272.

М. KOLUMBIĆ ŠČEPANOVIĆ, *Hektorovićeва prebivališta* (rés. ital.: Le dimore di Pietro Hektorović). *Hvarski zbornik* 6 (Hvar 1978) 251—258. Avec 3 fig.

К. KOSOR, *Непознати »gospin plač« s otoka Raba* (rés. angl.: The unknown »Gospin plač« Lamentation of our Lady from the Island of Rab). *Radovi Centra JAZU* 25 (Zadar 1978) 403—443.

Е. MARIN, *Kasnoantički kontinuitet i renesansa u Dalmaciji (Marulićeva zbirka latinskih natpisa)* (rés. angl.: Marulus' collection of latin inscriptions and the renaissance in Dalmatia). *Živa antika* XXVIII (Skopje 1978) 251—257.

Р. МАРИНКОВИЋ, *Истина и легенда у једном средњовековном роману*. *Летопис* МС 422, 1—2 (Н. Сад 1978) 135—141.

Е. И. МАШТАКОВА, *Советская наука о турецкой средневековой литературе* (rés. serbo-croate: Sovjetska nauka o turskoj srednjovjekovnoj literaturi). Прилози оријент. филол. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 171—181.

М. MOGUŠ—Ž. BUJAS, *Kompjutorska konkordancija Razvođa istarskoga*. Zagreb, Institut za lingvist. Fil. fak. (1976). XVIII+383. — *Compte rendu* par J. TANDARIĆ, *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 204—206.

А. НАУМОВ, *О црквенословенским апокрифима*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1977) 3—13.

О. NEDELJKOVIĆ, *Crkvenoslavenske tekstološke paralele u prijevodu Zlatoustove homilije u ježe ne souditi na lića* (rés. angl.: Church Slavic Textual Parallels in the Translation of John Crystosthoma's Homily »i ježe ne souditi na lića«). *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 27—60.

С. НИКОЛИЋ, *Старословенски језик I. Правопис, гласови, облици*. [Универзитетски уџбеници]. Београд, Универзитет, Научна књига (1978) 252.

С. Р. NOVAK, *Hortenzij Bartučeвић (1516—1578)*. Прилози повј. отока Hvara V (Hvar 1978) 44—52.

The Old Church Slavonic Translation of the 'Ανδρῶν τῶν βίβλος in the edition of Nikolaas van WIJK, edited by D. ARMSTRONG, R. POPE and C. H. van SCHOONEVELD. The Hague-Paris, Mouton (1975). VIII+310. — *Compte rendu* par B. GRABAR, *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 195—198.

Н. ORZECZOWSKA, *O jeziku Dalmatinove Biblije* (rés. angl.: About the Language of the Dalmatin's Bible). [Razprave II razr. 10]. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (1978) 92.

М. ПАНТИЋ, *Непозната бугаритица о деспоту Бурбу и Сибињанин Јанку из XV века*. Зборн. МС за књиж. и јез. XXV/3 (Н. Сад 1977) 421—439. Avec 4 fig.

Ф. S. PERILLO, *Hrvatska crkvena prikazanja*. Split, Čakavski sabor (1978). — *Compte rendu* par Т. MAROEVIĆ, *Mogućnosti* 6 (Split 1978) 711—714.

Ф. PERILLO, *Le sacre rappresentazioni croate*. Quaderni degli annali della Facoltà di lingue e letterature straniere. Bari, Università degli studi (1975) 146. — *Compte rendu* par N. KOLUMBIĆ, *Slovo* 27 (Zagreb 1977) 212—219.

Н. PETRIĆ, *Hvarski ustanak Matija Ivanića u našoj književnosti* (rés. allem.: Der Hvarer Aufstand von Matija Ivanić in der Literatur). *Hvarski zbornik* 6 (Hvar 1978) 259—266.

Д. ПЕТРОВИЋ, *Говор Баније и Кордуна*. Нови Сад, Матица српска, Загреб, Просвјета (1978). 205.

Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga. Knj. I. Vsmena i pučka književnost (texte par M. BOSKOVIĆ-STULLI, D. ZEČEVIĆ). [Bibl. Povijesti]. Zagreb, Liber, Mladost (1978). 661.

Проза барока — XVII и XVIII вијек (éd. Г. БРАЈКОВИЋ). [Библи. Луча]. Титоград, Побједа (1978) 592.

І. RADU MIRCEA, *Une version inconnue du »Mlađi Letopis« — la variante d'Arad*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1977) 231—247.

Е. SEDAЈ, *Mesto (i uloga) Franciska Blanca među albanskim latinistima* (rés. franç.: Place (et rôle) de Franciscus Blanchus parmi les latinistes albanais). *Živa antika* XXVIII (Skopje 1978) 307—312.

Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien (Cfr. Старинар н.с. XXX, 198). — Compte rendu par P. DEVOS, Anal. Boll. 95 (Bruxelles 1977) 205—208.

Б. Н. СКУПСКИЙ, *К вопросу о латинском влиянии на славянский перевод евангелия* (rés. serbo-croate: O pitanju latinskog utjecaja na slavenski prijevod evanđelja). Slovo 27 (Zagreb 1977) 5—26.

В. СТОЈЧЕВСКА-АНТИК, *Од црквоното богомилско и псевдобогомилско наследство* (rés. angl.: The Ecclesiastical Heritage in Bogomil Literature and Pseudobogomil Literature). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 575—582.

Г. СВАНЕ, *Традиционално и ново у делу Константина Костенског*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1977) 163—180.

Ј. ШЕТКА, *Hrvatska kršćanska terminologija*, 2 éd. Split (1976) 366. — Compte rendu par K. REŽIĆ, Slovo 27 (Zagreb 1977) 219—221.

О. ШОЈАТ, *Izbor iz starije hrvatskokajkavske književnosti — 16. stoljeće*. Kaj. časopis za kult. i prosvjetu 9—10 (Zagreb 1975). 152. — Compte rendu par W. KESSLER, Südost-Forsch. XXXVII (München 1978) 321.

Д. ТАНАСКОВИЋ, *„Autobiografija« Usame ibn Munkiza — jedinstven jezički spomenik* (rés. angl.: Autobiography of Usama Ibn Munqid). Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 233—269.

ТЕОДОСИЈЕ ХИЛАНДАРАЦ, *Живот светог Саве* (Cfr. Старинар н.с. XXIV—XXV, 326). — Compte rendu par И. М. БОРБЕВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1975) 275—276.

В. ТРИФУНОВИЋ, *Теодулов препис Теодосијевог „Житија Светог Саве“* (rés. angl.: Teodul's Transcript of Teodosije's Life of Saint Sava). Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 99—108. Avec 8 fig.

Р. УНЛИК, *Infinitiv u romskom jeziku. Opšte o infinitivu*. Godišnjak XVII. Centar za balkan. ispitivanja 15 (Sarajevo 1978) 177—221.

Житије Борха Краговца од попа Пеје. Летопис МС 422, 1—2 (Н. Сад 1978) 260—281.

Б. ЖИВАНОВИЋ, *Константин Јаничар и српска народна традиција*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 66—85.

LITTÉRATURE POPULAIRE

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Das epische Volkslied als Quelle zur Kenntnis der Haiduken — und Uskokentracht*. Balkan Studies 18, 1 (Thessaloniki 1977) 31—41.

В. БОВАН, *Српске говорне народне творевине са Косова и Метохије*. Приштина, Јединство (1978). 319.

В. БОВАН, *Српске народне песме са Косова и Метохије*. Приштина, „Јединство“ (1977). — Compte rendu par В. ЦВЕТАНОВИЋ, Летопис МС 422, 6 (Н. Сад 1978) 1085—1087.

Р. БОЖОВИЋ, *О сабљи димискији и коњу бедевизи у нашим јуначким епским песмама*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 186—191.

Ђ. BUTUROVIĆ, *O lirskim narodnim pjesmama u Žepi* (rés. allem.: Über lyrische Volkslieder in Žepa). Clanci i građa za kult. ist. istočne Bosne XII (Tuzla 1978) 55—72.

Ј. ЧУРЧИЋ, *Захарије Орфелин и народна поезија*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 171—177.

Ј. ДЕРЕТИЋ, *Огледи из народног песништва*. [Библ. есеја]. Београд, Слово љубве (1978). 170.

В. ДŽАКА, *Naša narodna epika i Firdusijeva „Šahnam“* (Cfr. Старинар н.с. XXX, 199). — Compte rendu par З. КАРАЊОВИЋ, Књиж. историја 40 (Београд 1978) 713—716. F. НАМЕТАК, Prilozi orijent. filol. XXVI (1976) (Sarajevo 1978) 334—336.

Д. М. БОРБЕВИЋ, *Трагови турског присуства у народном стваралаштву јужне Србије* (rés. allem.: Spuren der türkischen Anwesenheit in der Volksschaffung Südserbien). Леск. зборн. XVIII (Лесковац 1978) 265—273.

В. БУРИЋ, *О Рели Крилатици у песништву*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 61—65.

Ђ. ХУНЈАК, *Oblici ponavljanja u srpskoj narodnoj poeziji* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 366). — Compte rendu par Н. ЉУБИНКОВИЋ, Књиж. историја 40 (Београд 1978) 709—713.

Ј. КАРОВСКИ, *Саможртвата во македонската народна поезија*. [Библ. Македонски фолклор]. Скопје, Институт за фолклор (1978). 37.

Ј. КЕКЕЗ, *Bugaršćice — starinske hrvatske narodne pjesme*. [Bibl. Antologija]. Split, Čakavski sabor (1978). 271.

Х. КРЊЕВИЋ, *Јетрвица адамско колена* (rés. angl.: Two Versions of the Ballad Jetrvice Adamsko Koleno). Књиж. историја 37 (Београд 1977) 13—23.

Х. КРЊЕВИЋ, *Руковет лирских песама Ерлангенског рукописа*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 111—130.

Е. ЛЯЦКИИ, *Вокруг народной песни*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1977) 46—58.

Р. М. МАРИНКОВИЋ, *Јеличке легенде*. Чачак, Чачански глас (1977). — Compte rendu par Р. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VIII (Чачак 1977) 210—211.

М. МАТИЦКИ, *Народне песме из збирке Лазара Николића*. Зборн. МС за књиж. и јез. XXV/1 (Н. Сад 1977) 165—167.

Н. МИЛОШЕВИЋ-БОРБЕВИЋ, *О неким видовима изражавања осећања у нашој народној лирици*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 178—185.

І. МИМІСА, *Na tlu tradicije i stvaralačkih utjecaja*. Mogućnosti 1 (Split 1978) 55—66.

П. НАНЛИ БОРАТАВ, *Једна легенда и три турске народне песме о Београду*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1977) 36—45.

Narodna bajka u modernoj književnosti (éd. M. DRNDARSKI). [Nauka o književnosti, pravci, pojmovi, problemij. Beograd, Institut za knjiž. i umetn., Nolit (1978). 133.

Р. ПЕШИЋ, *Два стара српска мотива*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 86—95.

Н. PEUKERT, *Die makedonische Volkspoesie*. Probleme und Funktionswandels in der Volksdichtung. Скопје, Макед. акад. на науките и уметностите (1978) 99.

И. ПУДИЋ, *Игњат Бурђевић о српским народним песмама*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 96—110.

Руски народни песни у записих В. М. Гнатюка (ред. Д. ЈАТЈАК). Нови Сад, Руске слово (1972) 275. — *Compte rendu par Ј. МЕБЕШИ*, Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 226—227.

Р. САМАРЏИЋ, *Усмена народна хроника*. Огледи и прилози. Нови Сад, Матица српска (1978) 144.

А. ТАРАСЈЕВ, *Три српске народне песме у књизи Ј. Венелина из 1835 године*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—4 (Београд 1976) 262—269.

Tradizioni orali non cantate. Primo inventario nazionale per tipi, motivi o argomenti (éd. A. M. CIRESE). Roma, Discoteca di Stato e dal Ministero dei Beni Culturali e Ambientali (1975). — *Compte rendu par М. ДРНДАРСКИ*, Зборн. МС за књиж. и јез. XXIV/3 (Н. Сад 1976) 540—542.

CROYANCES POPULAIRES — COUTUMES

Д. БАНДИЋ, *Колективни сеоски обреди као културни феномен* (rés. angl.: Collectiv village rituals and cultural phenomenon). Новопазарски зборн. 2 (Нови Пазар 1978) 111—120.

Ј. БАПОВИЋ, *Заклетва на тлу СФР Југославије* (rés. angl.: The Oath on the Territory of Yugoslavia). [Pos. izd. 16]. Beograd, SANU, Etnogr. institut (1977), 108.

М. КОСТИЋ, *О једном раритетном прежитку култа псеудотермализма у јужном Поморављу* (rés. franç.: Sur une survivance rare du culte du pséudothermalisme dans la bassin de la Morava du Sud). Lesk. zborn. XVIII (Leskovac 1978) 241—251. Avec 6 fig.

П. КОСТИЋ, *Годишњи обичаји у околини Бора* (rés. angl.: Calendar Customs in the Bor Region). Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 171—194.

П. КОСТИЋ, *Годишњи обичаји у околини Зајечара* (rés. angl.: Calendar Customs in the Environs of Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 399—441.

М. КОŽИЋ, *«Engelsko» proštenje u selu Markuševcu*. Novopazarski zborn. 2 (Novi Pazar 1978) 141—149.

Ш. КУЛИШИЋ, *Неколики трагови аграрно-матријархалне основе у словенској вјерској традицији*

(rés. franç.: Certaines traces de la base agraire et matriarcale dans la tradition populaire slave). Гласн. Етн. муз. 39—40. (Београд 1976) 241—247.

Н. KURET, *Košuta — Cervula* (rés. allem.: Hirschkuh — Cervula). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 495—504. Avec 4 fig.

Н. МАЈАНОВИЋ, *Martinje pri Martinu — vikend na Martin bregu*. Novopazarski zborn. 2 (Novi Pazar 1978) 157—161.

М. NICOLAS, *Croyances et pratiques populaires turques concernant les naissances* (région de Bergama). Paris, Publications orientalistes de France (1972). — *Compte rendu par Д. ТАНАСКОВИЋ*, Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 232.

Н. ПАНТЕЛИЋ, *Женидбени обичаји на територији општине Зајечар* (rés. angl.: Wedding Customs in the Environs of Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 355—382.

Н. ПАНТЕЛИЋ, *Женидбени обичаји у околини Бора* (rés. angl.: Wedding Customs in the Bor Region). Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 123—146. Avec 3 fig.

М. ПЕТРИЋ, *О питању поријекла обичаја татауирања код балканских народа* (rés. angl.: On the Question of the Origin of Tattooing Among the Balkan Peoples). Гласн. Етн. муз. 39—40. (Београд 1976) 219—237.

Р. РАДЕНКОВИЋ, *Религијско-мигске детерминанте жртвовања на примерима народног предања југоисточне Србије*. Нишки зборн. 6 (Ниш 1978) 143—156.

М. ТЕШИЋ, *Обичаји из околине Пожеге (рођење, детињство)* (rés. franç.: Naissance, enfance). Ужички зборн. 6 (Титово Ужице 1977) 271—302.

І. VAKRAČ, *Prostènište u Mariji Bistrici*. Novopazarski zborn. 2 (Novi Pazar 1978) 151—155.

Ј. ВУКМАНОВИЋ, *Свадбени обичаји у Горњем и Доњем Ораховцу*. Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 271—286.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Герман. Обичај за добијање или спречавање кише* (rés. franç.: Guerman). Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 249—263. Avec 3 fig.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Култ мртвих и самртни обичаји у околини Бора* (rés. franç.: Le culte des morts et les rites funéraires aux environs de la ville de Bor). Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 147—169. Avec 4 fig.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Народна веровања у околини Зајечара* (rés. franç.: Les croyances populaires dans les environs de Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 443—467.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Самртни обичаји у околини Зајечара* (rés. franç.: Coutumes funéraires dans les environs de Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 383—398. Avec 3 fig.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Веровања и обичаји о рођењу* (rés. franç.: Croyances et coutumes relatives à la naissance). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 341—353.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Веровања у јужном Банату о „воде-ном“ и „домаћем ѓаволу“* (rés. angl.: Some Beliefs in Devils in Southern Banat). Глас САНУ. Одељ. друштв. наука 20 (Београд 1978) 261—270.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES — ROUTES —
COMMUNICATIONS

Б. АЛЕКСОВА — М. ИВАНОВСКИ — М. МИЛОЕВИЋ, *Јелен Капан-цмија — прелиминарен извештај* (rés. angl.: Jelen Kapan Džamija; a Preliminary Report). Зборн. Арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 161—167.

Б. БАБИЋ, *Извештај за македонско-полските археолошки истражувања на локалитетот Градиште кај селото Дебреште — 1976 година* (rés. franç.: Rapport sur les fouilles exécutées par l'équipe macédono-polonaise sur le site de Gradište près du village de Debrešte en 1976 par B. Babić). Macedoniae acta archaeologica 4 (Прилеп 1978) 205—216. Avec 5 fig.

V. BITRAKOVA-GROZANOVA, *Starokršćanski spomenici na tlu SR Makedonije* (rés. angl.: Early Christian Monuments on the Territory of Macedonia). Naseljavanje i naselja u antici. Materijali XV (Beograd 1978) 129—137. Avec 6 pl.

Љ. БЈЕЛЈАЈАЦ, *Средњовековна керамика са Дорћола* (rés. angl.: Medieval Ceramic Ware from Dorčol). Год. града Београда XXV (Beograd 1978) 133—145. Avec 2 pl.

I. BOJANOVSKI, *Воџас, Dabrac, Mrkonjić-Grad — srednjovjekovno i tursko utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 111—114, 166. Avec 4 pl.

L. BOLTA, *Rifnik — provincialrömische Siedlung und Gräberfeld. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*. Novi Sad, Matica srpska (1978) 49—57. Avec 12 fig.

Ђ. BOŠKOVIĆ — M. KOVAČEVIĆ — S. PAVLOVIĆ, *Ras, srednjovjekovni grad. Lokalitet Pećina*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 106—107.

R. BRANK, *Dve slučajni najdbi iz Volake*. Loški razgledi XXV (Škofja Loka 1978) 179—180. Avec 2 fig.

S. CIGLENEŠKI, *K problemu kulturne in časovne opredelitve nekaterih utrjenih prostorov v Sloveniji* (rés. angl.: On the Problem of the Definition and Dating of several fortified Sites in Slovenia). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 482—494. Avec 12 dess.

Z. ČILINSKA, *Zur Frage der Wachtsiedlungen an der mittleren Donau im 8. Jh. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*. Novi Sad, Matica srpska (1978) 125—133. Avec 2 pl.

B. DELJANIN, *Manastir Karoglaš, Negotin — ruševine crkve* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 121—123, 166.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ—D. KOSTIĆ, *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta srednjovjekovnog obilježja u okolini Leskovca*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 133—138.

С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Д. КОСТИЋ, *Рекогносцирање лесковачког подручја* (rés. franç.: Prospec-

tion archéologique de la région de Leskovac). Стари-нар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 233—238. Avec 10 fig.

М. ЈАНКОВИЋ—Б. ЈАНКОВИЋ, *Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године* (rés. franç.: Les villes danubiennes citées en 1072). Год. града Београда XXV (Beograd 1978) 41—58. Avec 1 fig. et 7 pl.

J. KALIĆ—D. MRKOBRAD—P. POP-LAZIĆ, *Šarski krš — srednjovjekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 108—110, 165. Avec 2 fig.

T. KNIFIC, *Lonec iz Begunj na Gorenjskem* (rés. angl.: A Pot Find at Begunje in the Slovene Region of Gorenjska). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 477—481. Avec 2 pl.

В. КОНДИЋ—В. ПОПОВИЋ, *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*. (Cfr. Стари-нар н.с. XXX, 201). — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Инст. глас. 1—2 (Београд 1978) 163—164.

E. MARIN, *Mirje nad Postirama — Starokršćanska arhitektura*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 152—154. Avec 2 fig.

E. MARIN, *Postire — starokršćanski kapitel*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 155—156. Avec 1 pl.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Beogradska tvrđava, Beograd — Donji grad* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 99—101, 165.

P. MIJOVIĆ, *Ranohrišćanski spomenici Praevalisa* (rés. franç.: Monuments paléochrétiens de Praevalis). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 641—678. Avec 32 fig.

P. MIJOVIĆ, *Ulcinj — antički i srednjovjekovni grad*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 126—130. Avec 2 fig.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Една непроучена црква во с. Велмеј во Охридскиот крај* (rés. franç.: Une église du village Velmei de la région d'Ohrid, inconnue dans la littérature scientifique). Зборн. Арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 105—130. Avec 18 fig.

D. MINIĆ—M. KOVAČEVIĆ, *Gornja Drina u doba Kosača*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 125—126.

D. MINIĆ—P. POP-LAZIĆ, *Ras, srednjovjekovni grad. Trgovište*. Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 107—108. Avec 2 fig.

S. MOJSILOVIĆ, *Pavlovac, Koračica, Kosmaj — manastirski kompleks* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 119—121, 166.

D. MRKOBRAD, *Crkva sv. Nikole, Irig — sondažno ispitivanje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 123—125, 166. Avec 1 pl.

Е. МУШОВИЋ, *Где је Островица Константина Михаиловића?* Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 3—4 (Београд 1977) 247—252.

P. PETRU — T. ULBERT, *Vranje pri Sevnici* (Cfr. Стари-нар н.с. XXVIII—XXIX, 368). — Compte rendu par F. W. DEICHMANN, Byz. Zeit. 71, 2 (München 1978) 370—372.

LJ. PLESNIČAR — I. SIVEC, *Emona at the Beginning of Great Migration Period*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Novi Sad, Matica srpska (1978) 59—65. Avec 4 pl.

M. POPOVIĆ, *Beogradska tvrđava — Dunavska padina* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 101—103, 165. Avec 1 fig.

M. POPOVIĆ, *Mali grad — Smederevska tvrđava* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 110—111, 165.

M. POPOVIĆ, *Ras srednjovekovni grad — Gradina, srednjovekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 103—106, 165.

З. РАСОЛКОСКА-НИКОЛОВСКА, *Црквата Св. Никола во Крупиште* (rés. franç.: L'église «Saint Nicolas» à Krupište). Зборн. арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 131—155. Avec 14 dess. et 7 fig.

V. ŠRIBAR und V. STARE, *Das Verhältnis der Steiermark zu den übrigen Regionen der Karantinish-Köttlacher Kultur*. Schild von Steier 15/16. Festschrift Modrijan (Graz 1978—9) 209—225.

G. TOMIĆ, *Sv. Milentije, Kraljevo — manastirski kompleks* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 116—119, 166.

З. ЖЕРАВИЦА, Л. ЖЕРАВИЦА, *Средњовековно насеље у Поповици код Неготина* (rés. franç.: Agglomération médiévale à Popovica près de Negotin). Старишар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 201—212. Avec 14 fig. et 2 pl.

NÉCROPOLES — MONUMENTS FUNÉRAIRES

Б. АЛЕКСОВА, *Наоди од средновековната словенска некропола во с. Крњево, Касадарско* (rés. angl.: The Finds of the Mediaeval Slave Graves of the V. Krnjevo near Kavadarci). Год. зборн. Фил. фак. 4 (30) (Скопје 1978) 29—41. Avec 3 pl.

S. BESLAGIĆ, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. [Djela LIII. Odelj. društ. nauka 30]. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1978). 95. Avec ill.

P. БУНАРЦИЋ, *Извештај са заштитног археолошког ископавања раносредњовековне некрополе на локалитету „Диглана“ код Челарева* (rés. angl.: Report on the protective archaeological Excavation of the medieval Necropolis at the «Ciglana» Locality near Čelarevo). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 33—53. Avec 18 fig. et 13 pl.

O. D'ASSIA, *Die völkerwanderungszeitlichen Gräberfelder von Nocera Umbra*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Novi Sad, Matica srpska (1978) 83—89. Avec 3 pl.

A. DORN, *Zaštitni arheološki radova na lokalitetu kod Klisa: Kliško groblje*. Glasn. slav. muzeja 37 (Vukovar 1978) 30—32.

С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, *Стратиграфија на комплексу некропола у Маџванској Митровици* (rés. angl.: Stratigraphy on the Complex of Necropolises at Mačvanska Mitrovica). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 59—65. Avec 3 pl.

N. JAKSIĆ, *Pokušaj određivanja horizontalne strategije starohrvatskih nekropola* (rés. franç.: Essai de détermination de stratification horizontale des nécropoles paléocroates). Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. [Znanst. skup, Vodice 10—13. V 1976]. Split, Hrvat. arheol. društvo (1978) 91—94. Avec 2 fig.

D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*. (Cfr. Старишар н.с. XXVIII—XXIX, 368). — Compte rendu par I. SIVEC-RAJTERIĆ, Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 782—783; С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Старишар н.с. XXVIII—XXIX (Београд 1977—78) 311—313; K. SIMONI, Vjesn. Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—78) 279—281.

P. НИКОЛИЋ, *Камена књига предака*. Београд, НИРО Задруга (1979). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. Муз. IX (Чачак 1978) 347—354.

P. НИКОЛИЋ, *Надгробни портрети. О особинама личности на надгробницима западне Србије* (rés. franç.: Les portraits sur les monuments funéraires). Зборн. рад. Нар. муз. IX (Чачак 1978) 79—133. Avec 1 fig.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Staro groblje, Trnjanje — srednjovekovna nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 114—115, 166.

Д. МИНИЋ, *Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији* (rés. angl.: Pottery as Grave Goods in Medieval Necropolises in Serbia). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 87—95. Avec 2 pl.

M. SAGADIN, *Novo križišće pri Iskri v Kranju — zgodnje srednjeveško grobišče* (rés. franç.). Arh. pregled 19 (Beograd 1978) 115—116, 166. Avec 2 pl.

M. SIVRIĆ, *Nekoliko srednjovjekovnih krstača iz okoline Trebinja* (rés. allem.: Einige Beispiele der mittelalterlichen Holzkreuze in Trebinjer Umgebung). Tribunia 4 (Trebinje 1978) 31—50. Avec 10 fig.

M. SLABE, *Dravljje — grobišče iz časov preseljevanja ljudstev*. [Bibl. Situla]. Ljubljana, Narodni muzej (1975). 157. Avec ill.

M. SLABE, *Künstlich deformierte Schädel der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien im Lichte ihrer Aussagekraft*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Novi Sad, Matica srpska (1978) 67—74. Avec 3 pl.

L. SZEKERES, *Necropolis from the Avar Period at Bačka Topola*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Novi Sad, Matica srpska (1978) 157—161. Avec 7 fig.

A. VALIĆ, *La nécropole slave à Kranj*. [Inventaria archaeologica, Yu fasc. 21]. Ljubljana, Société slovené d'archéologie (1978). 11.

MIGRATION DES PEUPLES — LES SLAVES

I. BONA, *Neue Langobardenfunde in Ungarn*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Novi Sad, Matica srpska (1978) 109—116. Avec 10 fig.

D. DIMITRIJEVIĆ, *Wissenschaftliche Zusammenkunft: »Probleme der Völkerwanderung im Karpaten-*

becken», Novi Sad, 13—15. Dezember 1976. Archaeologia Jugoslavica XVI (Beograd 1975) 63—64.

И. ЭРДЕЛЬИ, *Вопросы археологических памятников славян в Фенекпесте и её окрестностях*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 163—166.

Е. GARAM, *Angaben zu den archäologischen und historischen Fragen der Mittelawarenzeit*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 117—124. Avec 4 pl.

А. KOLLAUTZ, *Die Ritzzeichnung von Nosa, erläutert an weiteren archäologischen und historiographischer Denkmälern und Quellen zu Kleidung und Haartracht von Nomadenvölkern*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 135—156. Avec 9 pl.

Р. KOROŠEC, *Svete Gore nad Sotlo v času zatona antike* (rés. angl.: Svete Gore above the River Sotla at the End of the Roman Period). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 519—528. Avec 3 fig.

Р. KOROŠEC, *The Problems Concerning the Times of the Great Migrations in the East Alpine Region*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 75—81.

Р. KOROŠEC — J. KOROŠEC ml., *Arheološke raziskave na Svetih Gorah ob Sotli v letu 1974* (rés. angl.: Archaeological Research at Svete Gore on the River Sotla). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 432—454. Avec 9 pl.

Ј. КОВАЧЕВИЋ, *Аварски каганат* (Cfr. Старинар н.с. XXX, 202). — Compte rendu par Ј. МАКСИМОВИЋ, Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 165—166.

Ј. KOVAČEVIĆ, *Esquisse d'une étude sur les rapports entre la population de l'Empire et les «barbares» au IVe—VIe s.* La valeur de quelques écrites. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 9—32.

Н. KÜHN, *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit, Süddeutschland, II*. Graz (1974) 1364+ill. — Compte rendu par Z. VINSKI, Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—1978) 275—279.

М. ЉУБИНКОВИЋ, *Ка проблему словенизације Београда и северне Србије* (rés. allem.: Zur Besiedlung Belgrads und Nordserbiens durch die Slawen). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 17—25. Avec 2 fig.

Г. МАРЈАНОВИЋ, *Најстарије словенско насеље у Београду* (rés. franç.: La plus ancienne agglomération slave sur le territoire de Belgrade). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 7—16. Avec 9 fig.

Н. MILETIĆ, *Reflets des grandes invasions en Bosnie-Herzégovine*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 97—108. Avec 4 pl. et 6 fig.

І. NIKOLAJEVIĆ, *Une question onomastique du littoral méridional adriatique*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 91—95.

Н. OSMUK, *Nove najdbe iz časov preseljevanja narodov v spodnji Vipavski dolini* (rés. angl.: New Finds from the Period of the Great Migrations in the Lower Vipava Valley). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 464—474. Avec 5 pl.

К. SIMONI, *Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji* (rés. allem.: Beitrag zur Untersuchung germanischer Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien). Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—1978) 209—233. Avec 6 pl.

М. SLABE, *Govorica arheoloških ostalin o času selitve ljudstev na Slovenskem* (rés. angl.: Report on archaeological Remains from the Period of the Migration of Peoples on Slovene Territory). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 379—392.

М. SLABE, *Kulturna sled iz obdobja preseljevanja ljudstev v Ljubljani* (rés. angl.: Belt Buckle of the Migration Period from Ljubljana). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 424—431. Avec 5 fig.

М. SLABE, *The Ljubljana Area at the Time of the Arrival of the Slavs*. Archaeologia Jugoslavica XVII (Beograd 1976) 50—53. Avec 1 pl.

З. VINSKI, *Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Нови Сад, Матица српска (1978) 33—47. Avec 18 pl.

З. VINSKI, *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji* (rés. allem.: Frühkarolingische Neufunde in Jugoslawien). Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—1978) 143—208. Avec 4 fig. et 17. pl.

З. VINSKI, *Terenska istraživanja u Podravini*. Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu X—XI (Zagreb 1977—1978) 266.

Л. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den Christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert* (Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland). Amsterdam, A. M. Hakert (1976) XIV+712. — Compte rendu par Ј. МАКСИМОВИЋ, Ист. глас. 1—2 (Београд 1978) 157—161.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

А. АНДРЕЈЕВИЋ, *Мемичахова фочанска задужбина* (rés. franç.: Le fondation de Memichah à Foča). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 167—172. Avec 8 fig.

Б. БОШКОВИЋ, *О неким проблемима везаним за истраживања Хиландара, са посебним освртом на однос између ексонартекса Хиландарске цркве и споменика Моравске школе* (rés. franç.: Sur quelques problèmes concernant les recherches exécutées à Chilandar, avec un aperçu concernant tout particulièrement l'exonarthex de son église et les monuments de l'école architecturale de la Morava). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 69—79. Avec 25 fig.

Б. БОШКОВИЋ, *Осврт на неке проблеме развитка архитектуре са краја XIII и у току првих деценија XIV века, у Србији и Македонији* (rés. franç.: Réflexions sur quelque problèmes du développement

- architectural à la fin du XIIIe et au cours des premières décades du XIVe siècle en Serbie et en Macédoine). Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаница 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 99—104.
- A. BOSNJKOVIĆ, *Crkve blažene djevice Marije na Vapskoj*. Prilog povijesti katoličke crkve u Srijemu. Vapaska. Zupni ured (1978). 150. Avec ill.
- H. i H. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normanen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*. Wien, Akademie der Wissenschaften (1976). 266. — Compte rendu par И. НИКОЛАЈЕВИЋ, Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 314—315.
- N. CAMBI, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije* (rés. angl.: Early Christian Architecture in the Region of the Salonitan Metropolis). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 606—626. Avec 2 pl.
- J. CURK, *Mariborska stolnica*. [Kult. in narav. spom.]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomen. varstvo. Maribor, Obzorja (1978). 22. Avec ill.
- S. CURČIĆ, *Articulation of Church Façades during the First Half of the Fourteenth Century* (A Study in the Relationship of Byzantine and Serbian Architecture). Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаница 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 17—27. Avec 29 fig.
- J. DULAR, *Early christian Church on Kučar near Podzemelj*. Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 528—532. Avec 3 fig.
- Z. GUNJAČA, *Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika* (rés. allem.: Ein Komplex altchristlicher Architektur auf Srima bei Šibenik). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 626—629. Avec 1 ill.
- VI. GVOZDANOVIC, *The Southeastern border of Carolingian Architecture*. Cahiers archéologiques XXVII (Paris 1978) 85—100.
- A. HEGEDIS, *Prilog pitanju »Karlovačke klise«* (rés. angl.: On the Problem of the »Karlovačka klisa« /Karlovci Church/). Građa VIII—IX (Novi Sad 1978) 349—350.
- A. HORVAT, *Portal crkve Sv. Marka u Zagrebu*. [Kult. i prirodni spom. Hrvatske 22]. Zagreb, Kajkavsko spravišće (1978). 46. Avec ill.
- Z. HORVAT, *Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske*. Peristil 20 (Zagreb 1977) 5—12. Avec 10 fig.
- Z. HORVAT, *Zvonik bivše samostanske crkve u Remetincu*. Vijesti muz. konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1978) 12—20. Avec 13 fig.
- O. KANDIĆ, *Утемељење цркава у средњем веку* (rés. franç.: La fondation des églises au Moyen Age). Зограф 9 (Београд 1978) 12—14. Avec 3 fig.
- P. KLASINC, *Minoritski samostan v Ptuj in razvoj njegovega gradbenega kompleksa* (rés. allem.: Das Minoritenkloster in Ptuj und die Entwicklung seines Baukomplexes). Casopis za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1978) 55—63. Avec 2 fig.
- V. KORAĆ, *Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару* (rés. franç.: Observations archéologiques sur le narthex du prince Lazar à Chilandar). Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 75—98. Avec 21 fig.
- T. KURENT, *Kozmogram romanske bazilike v Stični, Ljubljana*, Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo Univerze (1978). 128. Avec ill.
- T. MARASOVIĆ, V. GVOZDANOVIC, S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIC, A. MOHOROVICIC, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (1978). 183. Avec plans et ill.
- O. MARKOVIĆ-KANDIĆ, *Куле-звоници уз српске цркве XII—XIV века* (rés. franç.: Les tours de clocher auprès des églises serbes du XIIe au XIVe siècle). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 3—75. Avec 36 fig.
- V. MARUSIĆ, *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću* (rés. franç.: Le christianisme et le paganisme sur le sol de l'Istrie aux IVe et Ve siècles). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 549—572. Avec 15 fig.
- V. MATIĆ, *Црква Мајке Ангелине у Крушедолу* (rés. angl.: Mother Angelina's Church at Krušedol). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 69—82. Avec 21 fig. et dess.
- V. MATIĆ, *Звоник манастира Велике Ремете и његови ктитор* (rés. allem.: Glockenturm des Klosters Velika Remeta und dessen Stifter). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 299—323. Avec 12 fig. et dess.
- П. МИЈОВИЋ, *О генези Грачанице* (rés. franç.: Genèse de Gračanica). Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаница 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 127—163. Avec 35 fig.
- М. МИЛОЈЕВИЋ, *Покушај 1877 године да се спасу урвине Бурђевих Стубова од коначног уништења*. Зограф 9 (Београд 1978) 57—58.
- П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Црквата Св. Никита во Скопска Црна Гора како историско-уметнички споменик*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I, Скопје, Архив на Македонија (1975) 379—386. Avec 4 pl.
- П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Црквата Св. Пантелејмон во селото Нерези*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I, Скопје, Архив на Македонија (1975) 89—94. Avec 4 pl.
- П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Црквата Св. Спас во село Кучевиште — Скопско*. Споменици за средн. и понов. ист. на Македонија I, Скопје, Архив на Македонија (1975) 417—421. Avec 2 pl.
- A. MOHOROVICIC, *Arhitektonski prostor-okvir djelu Vincenta iz Kastva*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 83—88.

D. NAGORNI, *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje (Montenegro). Ihre Stellung in der Geschichte der serbischen Architektur.* [Miscellanea Byzantina Monacensia 23]. München, Institut für Byzantinistik, Neugriechische Philologie und Byzantinische Kunstgeschichte d. Univers. (1978). XXIII+380+409.

I. NIKOLAJEVIĆ, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije* (rés. franç.: Les ensevelissements dans les églises paléochrétiennes sur le territoire de la Serbie). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 678—693. Avec 13 fig.

C. НИКОЛОВСКА, *Изградени и обновени манастири и цркви од кралот Милутин.* Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија II. Скопје, Архив на Македонија (1977) 509—519.

Н. НОШПАЛ-НИКУЉСКА, *Марковиот манастир — монумент како документ низ историјата.* Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 401—415. Avec 5 pl.

Н. НОШПАЛ-НИКУЉСКА, *Прилог за манастирот Св. Андреја на р. Треска — на брегот на езерото Матка.* Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 387—400. Avec 5 pl.

М. PEJAKOVIĆ, *Broj iz svjetlosti, Starohrvatska crkva Svetog Križa u Ninu.* Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1978). — Compte rendu par P. СТАНИЉ, Зборн. Нар. муз. IX (Чачак 1978) 367—369.

М. PEJAKOVIĆ, *Broj iz svjetlosti* (rés. ital.: Il numero dalla luce). Bulletin razreda za lik. umjetn. JAZU 45—46 (Zagreb 1978) 104—109. Avec 4 fig.

К. ПЕТРОВ, *Преглед на сакралните споменици во Скопје и околината од XI до XIX век (со осврт на грамотите и надписите).* Споменници за средн. и понов. ист. на Македонија I. Скопје, Архив на Македонија (1975) 75—88.

М. ПЕТРОВИЌ, *Питање убикације Араче* (rés. angl.: On Determining the Ubiety of Arača). Граба VIII—IX (Нови Сад 1978) 333—339. Avec 8 fig.

К. ŠAMPERL — I. EMERŠIĆ, *Proštijska cerkev Sv. Jurija — vodič.* Ptuj, Župnijski ured sv. Jurija (1978). 39. Avec ill.

E. THOMAS, *Pannonische Reliquienaltäre* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 573—587. Avec 20 fig.

V. UREK, *Kazalo k Veiderjevi stari ljubljanski stolnici.* Ljubljana, Bibl. Slovenske akademije znanosti in umetnosti (1976). 30.

Б. ВУЛОВИЌ, *Нова истраживања архитектуре Грачанице* (rés. franç.: Nouvelles recherches sur l'architecture de Gračanica). Виз. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 165—172. Avec 6 fig.

ARCHITECTURE PROFANE

T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini* (rés. allem.: Mittelalterliche Stadt bei Quelle Lištica in Herzegowina). Tribunia 4 (Trebinje 1978) 11—29. Avec 9 fig. et 5 pl.

L. BERITIĆ, *The City Walls of Dubrovnik.* Dubrovnik, Society of the Friends of Ancient and Historical (1978). 46. Avec ill.

J. CURK, *Račji dvor pri Mariboru* (rés. allem.: Rätzerhof /Račji dvor/ bei Maribor). Casopis za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1978) 48—54.

A. DEANOVIĆ, *La ville maritime (adriatique) fortifiée.* Bulletin IBI 33 (Rosendaal 1977) 37—43.

Л.-Љ. БРДЕЉАН, *Примери најстаријих облика на-стамби и помоћних објеката у околини Кикинде* (rés. angl.: Some Examples of the oldest Forms of Settlements and Annexes in the Kikinda Area). Граба VIII—IX (Нови Сад 1978) 377—378. Avec 12 fig.

Р. ХАСАНБЕГОВИЌ, *Народна архитектура на подручју општине Бор* (rés. franç.: L'architecture populaire de la commune de Bor). Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 85—100. Avec 7 fig.

Р. ХАСАНБЕГОВИЌ, *Традиционална архитектура на територији општине Зајечар* (rés. angl.: Traditional Architecture in the Environs of Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 207—235. Avec 13 fig.

A. HORVAT, *Osvrt na urbanističku koncepciju jezgre Križevaca* (rés. allem.: Das urbanistische Konzept des Stadtkerns von Križevci). Bulletin razreda za lik. umjetn. JAZU 45—46 (Zagreb 1978) 110, 125. Avec 9 fig.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Dva plana Osječke tvrđe s kraja 17. stoljeća* (rés. allem.: Zwei Pläne der Osjecker Festung vom Ende des 17. Jahrhunderts). Osječki zborn. XVI (Osijek 1977) 115—122. Avec 3 fig.

J. MARTINOVIĆ, *Opisi i planovi gradova Kotora, Herceg-Novog i Budve iz biblioteke »Marciana« u Veneciji* (rés. angl.: Descriptions and Plans of the Towns Kotor, Herceg-Nowi and Budva in the Library »Marciana« in Venice). God. Pom. muz. XXVI (Kotor 1978) 125—130. Avec 3 fig.

П. МИЈОВИЌ — М. КОВАЧЕВИЌ, *Градови и утврђења у Црној Гори* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 371; Старинар н.с. XXX, 204). — Compte rendu, Revue des Etudes byz. 36 (Paris 1978) 297.

И. МИКУЉЧИЌ — Н. НИКУЉСКА, *Рановизантијски град »Маркови кули« на Водно* (rés. allem.: Die frühbyzantinische Stadt »Markovi kuli« am Vodno bei Skopje). Macedoniae acta archaeologica 4 (Prilep 1978) 137—150. Avec 28 fig.

С. НЕНАДОВИЌ, *Чесме и цистерне манастира Хиландара* (rés. franç.: Les fontaines et les cisternes du monastère Chilandar). Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 141—151. Avec 21 fig.

М. ПАРОВИЌ-ПЕШИКАН, *Поводом књиге »Градови и утврђење у Црној Гори« Павла Мијовића и Мирка Ковачевића.* Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 277—285.

М. ПОПОВИЌ, *Каније Смедеревског града* (rés. franç.: Les portes de la forteresse de Smederevo). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 213—232. Avec 18 fig.

М. ПОПОВИЋ, *Средњовековна предграђа београдског града* (rés. angl.: Medieval Suburbs of the City of Beograd). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 121—131. Avec 3 fig.

В. REISP, *Grad Krumperk in Tabor nad Ihanom*. [Kult. in narav. spom. Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spom. varstvo. Maribor, Obzorja (1978), 31. Avec ill.

И. STOPAR, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Stajerskem*. Ljubljana, Slovenska matica (1977). — Compte rendu par J. CURK, *Časopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1978) 353—359.

Ж. ШКАЛАМЕРА — М. ПОПОВИЋ, *Урбани развој Дорћола* (rés. angl.: Urban Development of the Dorćol Area). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 211—253. Avec 17 fig.

Н. ВУЛЕТИЋ, *Народно градитељство у Војводини* (rés. angl.: Folk Architecture in Voivodina). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 351—357. Avec 45 fig.

SCULPTURE

Д. БАРИЋЕВИЋ, *Pavlinски кипари и дрврезбари у Свeticama*. [Kult. i priir. spom. Hrvatske 21]. Zagreb, Kajkavsko spravišće (1978), 28. Avec ill.

Д. БАРИЋЕВИЋ, *Propovjedaonica u Remetincu djeli pavlinskog kipara* (rés. allem.: Die Kanzel in Remetinc). *Peristil* 20 (Zagreb 1977) 85—97. Avec 14 fig.

Е. СЕВС, *Трије позноренесансни и ен бароџни нагробник у Лашком* (rés. allem.: Drei spätrenaissance und ein barocker Grabstein in Laško). *Časopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 308—325. Avec 6 fig.

В. ЕКЛ, *Istarska skulptura u doba Vincentovo*. *Bulletin razreda za lik. umjetn.* 1 (Zagreb 1977) 47—59. Avec 15 fig.

С. ФИСКОВИЋ, *Albarinijeve rezbarije u Hvaru* (rés. franç.: La sculpture sur bois d'Albarini a Hvar). *Зборник за лнк. ум. МС 14* (Нови Сад 1978) 261—276. Avec 7 fig.

С. ФИСКОВИЋ, *Dva reljefa iz radionice Nikole Firentinca u Šibeniku* (rés. franç.: Deux hauts-reliefs provenant de l'atelier de Nicolas le Florentin existant à Šibenik). *Peristil* 20 (Zagreb 1977) 33—38. Avec 6 fig.

С. ФИСКОВИЋ, *Politijev nacrt Duknovičevih vrata u Ankoni*. *Peristil* 20 (Zagreb 1977) 39—42. Avec 2 fig.

С. ФИСКОВИЋ, *Šrtvenik Petra Coste u Sitnom sred Poljica* (rés. angl.: The Altar by Pietro Costa in Poljica). *Radovi Centra JAZU* 25 (Zadar 1978) 233—242.

И. ФИСКОВИЋ, *Uz knjigu W. Woltersa »La scultura veneziana gotica 1300—1460«*. *Peristil* 20 (Zagreb 1977) 145—162. Avec 19 fig.

А. HORVAT, *Tri gotičke franjevačke Madone selice* (rés. allem.: Drei gotische »Wandernde« Madonnen des Franziskanerordens). *Peristil* 20 (Zagreb 1977) 13—22. Avec 11 fig.

Ј. МАКСИМОВИЋ, *Les thèmes mythologiques grecs dans la sculpture byzantine*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. II, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1975) 481—485.

Р. МАТЕЈЧИЋ, *Udio goričkih i furlanskih majstora u baroknoj umjetnosti Rijeke* (rés. allem.: Anteil der Görzer und Friauler Meister an der barocken Kunst in Rijeka). *Зборник за лнк. ум. МС 14* (Нови Сад 1978) 153—174. Avec 11 fig.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *Miscellanea o srednjovekovnoj skulpturi u Jugoslaviji* (rés. angl.: Some Remarks on Mediaeval Sculpture in Yugoslavia). *Збор. Виз. инст.* XVIII (1978) 227—246. Avec 9 fig.

В. РУПРЕНТ, *Romanička skulptura u Francuskoj*. Beograd, »Jugoslavija« (1979). — Compte rendu par Р. СТАНИЋ, *Зборн. рад. Нар. муз. IX* (Чачак 1978) 372—373.

С. ВРИШЕР, *Doneski k opusu kiparja Janeza Gregorja Božiča* (rés. allem.: Beiträge zum Opus des Bildhauers Johann Gregor Božič). *Časopis za zgod. in narodopisje* 2 (Maribor 1976) 326—333. Avec 5 fig.

PEINTURE

М. АЛПАТОВ, *A propos de deux icônes de Chilandar* (rés. serbo-croat.). *Hilandarski zbornik* 4 (Beograd 1978) 65—74. Avec 15 fig.

Г. БАБИЋ, *Иконографски програм живописа у припратима цркава краља Милутина* (rés. franç.: Le programme iconographique des peintures murales décorant les narthex des églises fondées par le roi Milutin). *Визант. уметн. поч. XIV века* (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 105—126. Avec 6 fig.

Г. БАВИЋ, *Quelques observations sur le cycle des grandes fêtes de l'église de Pološko (Macédoine)*. *Cahiers archéologiques* XXVII (Paris 1978) 163—178.

Е. БАКАЛОВА, *Бачковската костница*. Български художник. София (1977). 209. Avec 140 fig. et dess. — Compte rendu par М. ГЛИГОРИЈЕВИЋ-МАКСИМОВИЋ, *Зорграф* 9 (Београд 1979) 75—76.

В. БОРЧИЋ, *Три иконе из Хрватске* (rés. franç.: Trois icônes de Croatie). *Зборник за лнк. ум. МС 14* (Нови Сад 1978) 277—282. Avec 3 fig.

Ђ. БОШКОВИЋ, *Sur le caractère cultuel des représentations de la chasse au cerf au Moyen-Age*. *Slovenská archeológia* XXVI, 1 (Bratislava 1978) 29—40.

Н. СОУМБАРАКИ-ПАНСЕЛИНОУ, *Saint-Pierre de Kalivvia-Kouvara et la capelle de la Vierge de Mèrenta*. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique. *Thessaloniki* (1976). 183. Avec 95 pl. et fig. — Compte rendu par В. Ј. БУРИЋ, *Зорграф* 9 (Београд 1978) 69—70.

Г. ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ, *Рановизантијски подни мозаици — Дарданија, Македонија, Нови Епир* (rés. franç.: Les mosaïques paléobyzantines de pavement — Dardanie, Macédoine, Le nouvel Epire) [Studije 1]. Београд, Фил. фак., Институт за ист. уметн. (1978), 128. Avec ill. — Compte rendu par Р. СТАНИЋ, *Зборн. рад. Нар. муз. VIII* (Чачак 1977), 208—210.

- M. ЧАНАК-МЕДИЋ, *Сликани украс на цркви св. Акилија у Ариљу* (rés. franç.: Les façades peintes de Saint-Achille à Arilje). Зограф 9 (Београд 1978) 5—11. Avec 7 fig.
- A. DEANOVIĆ — B. KOJIĆ — P. RODIĆ, *Paleta majstora Vincenta*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 21—35.
- S. DUFRENNE, *Problèmes iconographique dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle*. Ви зент. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грача-лици 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметно-сти (1978) 29—38.
- C. L. DUMITRESCU, *Pictura murala din Tara Romaneasca in veacul al XVI-lea*. Bucarest, Meridiane (1978). 122. Avec ill. — Compte rendu par M. A. MUSI-CESCU, Зограф 9 (Београд 1979) 78—79.
- И. БОРБЕВИЋ, *О фреско-иконама код Срба у средњем веку* (rés. allem.: Die Freskoikonen des Mittelalters bei den Serben). Зборник за лнк. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 77—98. Avec 14 fig.
- V. J. БУРИЋ, *Изложбе у Атини поводом XV међуна-родног византолошког конгреса*. Зограф 9 (Београд 1978) 59—65. Avec 8 fig.
- V. J. ĐURIĆ, *La peinture de Chilandar à l'époque due roi Milutin* (rés. serbocroat.). Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 31—64. Avec 35 fig.
- V. J. БУРИЋ, *Византијске фреске у Југославији* (Cfr. Стари-нар н.с. XXVI, 256; н.с. XXVIII—XXIX, 373). — Compte rendu par Д. МИЛОШЕВИЋ, Прилози за књиж., јез., ист. и фолк. 1—2 (Београд 1977) 114—118.
- B. FUČIĆ, *Atribucije oko majstora Vincenta iz Kaštva*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 37—45.
- G. GAMULIN, *Pabirci za manieristi* (rés. ital.: Spigolature par i manieristi). Peristil 20 (Zagreb 1977) 59—70. Avec 21 fig.
- Z. GAVRILOVIĆ, *La Résurrection d'Adam: une réinter-pretation*. Cahiers archéologiques XXVII (Paris 1978) 101—115.
- I. GOLUB, *Juraj Julije Klović Hrvat (1498—1578)* (rés. angl.: Juraj Julije Klović Hrvat — Georgius Iulius Clovius Croata). Peristil 20 (Zagreb 1977) 43—58. Avec 3 fig.
- И. ГРОЗДАНОВ, *Новооткривене композиције Бого-родичиног акатиста у Марковом манастиру* (rés. franç.: Les scènes de l'Acathiste de la Vierge nouvelle-ment découvertes à Markov manastir). Зограф 9 (Бео-град 1978) 37—42. Avec 7 fig.
- L. HADERMANN-MISGUICH, *Kurbinovo* (Cfr. Стари-нар н.с. XXVIII—XXIX, 373; Стари-нар н.с. XXX, 206). — Compte rendu par T. HASKENS, Antiquité class. 45 (1976) 409—410; A. NOVAK, Byzantinoslavica XXIX, 1 (Praha 1978) 68—71; H. BUCHTAL, The Art Bull. 59, 3 (1977) 427—428.
- L. HADERMANN-MISGUICH, *Quelques particularités du Choeur des Saints à Saint-Georges de Kurbinovo*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. Byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 379—383. Avec 5 fig.
- M. ХАРИСИЈАДИС, *Фигурални иницијали у Радо-сављевој апокалипси* (rés. franç.: Les initiales histo-riques de l'Apocalypse de Radosav). Зограф 9 (Београд 1978) 50—53. Avec 10 fig.
- J. HÖFLER, *K stilni podobi stenskega slikarstva 15. stoletja na slovenskem* (rés. allem.: Zu den stilisti-schen Erscheinungsformen der Wandmalerei des 15. Jahrhunderts in Slowenien). Зборник за лнк. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 131—151. Avec 15 fig.
- D. ILIOPOULOU-ROGAN, *Peinture murale de la pé-riode des Paléologues représentant d'une manière ori-ginale la partie majeure de l'office liturgique*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 419—426. Avec 5 fig.
- З. КАЈМАКОВИЋ, *Георгије Митрофановић* (Cfr. Стари-нар н.с. XXX, 206). — Compte rendu par B. NILE-VIĆ, Prilozi Inst. ist. XIV, 14—15 (Sarajevo 1978) 582—585; P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VIII (Чачак 1977) 191—199.
- M. KIEL, *The Church of our Lady of Donja Kamenica (Dolna Kamenica) in Eastern Serbia*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. II, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1975) 159—166.
- Д. КОЦО — П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Резултатите од археолошките ископувања во 1973 г. во црквата „Св. тивериополски маченици“ — Струмица* (rés. franç.: Résultats des fouilles archéologiques effectuées en 1973 à l'endroit de l'église «Les 15 saints martyres de Tivériapole» à Strumica). Зборн. Арх. муз. VIII—IX (1975—1978) (Скопје 1978) 93—104. Avec 8 fig.
- N. LAVERMICOSSA, *Gli insediamenti rupestri del ter-ritorio di Monopoli*. Bari, Istituto di storia dell'arte, Facolta di lettere e filosofia (1977). 188. Avec 180 pl. et fig. — Compte rendu par И. НИКОЛАЈЕВИЋ, Зо-граф 9 (Београд 1978) 74.
- M. ЛЕСЕК, *Иконостас цркве Св. Теодора Тирона у Иригу* (rés. angl.: The Ikonostas of St. Theodore Ti-ron's Church at Irig). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 245—248. Avec 5 fig.
- П. МИЈОВИЋ, *Царска иконографија у српској сред-њовековној уметности (III)* (rés. franç.: L'icono-graphie impériale dans l'art médiévale serbe — III). Стари-нар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 81—120. Avec 24 fig. et dess.
- П. МИЈОВИЋ, *Менолог* (Cfr. Стари-нар н.с. XXVI, 256; Стари-нар н.с. XXVII, 257; Стари-нар н.с. XXVIII—XXIX, 374). — Compte rendu par K. KREIDL-PAPADO-POULOS, Jahrbuch d. Österr. Byz. 27 (1978) 408—409.
- О. МИКИЋ, *Још један прилог о сликару Стефану Тенецком* (rés. angl.: Some Date on the Painter Ste-fan Tenecki). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 253—254. Avec 2 fig.
- О. МИЛАНОВИЋ-ЈОВИЋ, *Аутори дела ликовних и примењених уметности евидентираних у Банату* (rés. angl.: The Autors of Works of Art and of the Applied Arts recorded in Banat). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978). 319—332.
- О. МИЛАНОВИЋ-ЈОВИЋ, *Из сликарства и приме-њене уметности у Банату* (rés. angl.: On Painting and the applied Arts in Banat). Грађа VIII—IX (Нови Сад 1978) 121—176. Avec 218 fig.

- П. МИЉКОВИЌ-ПЕПЕК, *Делото на зографите Михаил и Еугхиј*. Скопје (1967). 263. Pl. 195 (Cfr. Старинар н.с. XXI, 252). — Compte rendu par T. VELMANS, Cahiers archéol. XXVII (Paris 1978) 206—208.
- А. МОНОРОВИЌИЌ, *Značenje djela Vincenta iz Kastva*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 5—9.
- D. MOURIKI, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century*. Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одель. за ист. уметности (1978) 55—83. Avec 52 fig.
- D. NAGORNI, *Die Entstehungszeit der Wandmalerei und Identifizierung ihres Malers nach der Fresko-Inschrift in der Kirche Sv. Bazilije in Donji Stoliv (Golj van Kotor)*. Зограф 9 (Београд 1978) 43—49. Avec 7 fig.
- D. PALLAS, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*. Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicate per cura del Pontificio Istituto di Archeologia Christiana. Roma (1977). 332. Avec 203 fig. et dess. — Compte rendu par B. КОРАЌИЌ, Зограф 9 (Београд 1978) 67—68.
- ‘Α. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΛΟΝΤΖΑΣ (1540 ci — 1608). (269). Avec 410 ill. — Compte rendu par С. КИСАС, Зограф 9 (Београд 1978) 70—72.
- Д. ПАНИЌ — Г. БАБИЌ, *Богородица Љевшика* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 257; Старинар н.с. XXX, 206). — Compte rendu par CHR. WALTER, Revue des Etudes byz. 36 (Paris 1978) 297; S. СУРЌИЌ, The Art. Bull. 59, 4 (1977) 632—635; T. VELMANS, Cahiers archéol. XXVII (Paris 1978) 208—209.
- I. PERČIĆ, *Ikonografija Vincenta iz Kastva*. Bulletin razreda lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 11—19.
- С. ПЕТКОВИЌ, *Манастир Свете Тројице код Плеваља* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 257; н.с. XXVIII—XXIX, 374; н.с. XXX, 206). — Compte rendu par D. IONESCU, Rev. des Et. sud-est europ. XVI, 4 (Bucarest 1978) 830.
- С. ПЕТКОВИЌ, *Сликаство спољашње приправе Грачанице* (rés. franç.: La peinture de l'exonarthex de Gračanica). Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одель. за ист. уметности (1978) 201—212. Avec 8 fig.
- I. PETRICIOLI, *Ostaci fresaka u zadarskoj katedrali* (rés. franç.: Les vestiges de fresques dans la cathédrale de Zadar). Зограф 9 (Београд 1978) 15—19. Avec 7 fig.
- K. PRIJATELJ, *Dva dalmatinska majstora u istarskim slikarskim zbiljanjima renesanse i manirizma*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 117—124. Avec 30 fig.
- K. ПРИЈАТЕЉ, *Пала Константина Занеа у Трогиру* (rés. ital.: La Pala di Constantino Zane a Trogir). Зограф 9 (Београд 1978) 54—56. Avec 2 fig.
- В. ПУЌКО, *Богоматерь Великая Панагия*. Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 247—256. Avec 8 fig.
- J. RADAUS RIBARIĆ, *Odjeća likova na freskama u Vertu u odnosu prema istarskoj narodnoj nošnji*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 61—65. Avec 14 fig.
- С. РАДОЈЧИЌ, *Грачаничке фреске* (rés. franç.: Les fresques de Gračanica). Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одель. за ист. уметности (1978) 173—182. Avec 4 fig.
- J. РАДОВАНОВИЌ, *Иконографске забелешке из Дечана* (rés. franç.: Remarques iconographiques au sujet de Dečani). Зограф 9 (Београд 1978) 20—26. Avec 3 fig.
- M. РАЈКОВИЌ, *Манастир Сопотани*. Београд, Туристичка штампа (1978). 29. Avec ill.
- Б. РАУШЕНБАХ, *Пространственне построения в древнерусской живописи*. Москва, Академия наук СССР, Институт истории искусств (1975). 183. Avec 80 ill. — Compte rendu par А. СТОЈАКОВИЌ, Зограф 9 (Београд 1978) 72—73.
- P. СТАНИЌ, *Иконостас манастира Црне Реке* (rés. franç.: L'iconostase du monastère de Crna Reka). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 235—260. Avec 20 fig.
- Г. СУБОТИЌ, *Манастир Жича*. Београд, Туристичка штампа (1978) 32. Avec ill.
- M. ШАКОТА, *Манастир Дечани*. Београд, Туристичка штампа (1978). 37. Avec ill.
- M. ШАКОТА, *Манастир Студеница*. Београд, Туристичка штампа (1978). 30. Avec ill.
- LJ. SARLAN, *Zanimljiv primjer ikonopisa u grobljanskoj kapeli Rođenja sv. Jovana u Negotlavcima*. Dokumenti 1 (Osijek 1978) 97—98. Avec 2 fig.
- LJ. ШЕЛМИЌ, *Уговори Димитрија Аврамовића и Петра Чортановића са управом манастира Врдника*. Прилог проучавању сликарских и позлатарских радова у цркви манастира Врдника (rés. angl.: The Contracts of Dimitrije Avramović and Petar Čortanović with the Management of the Monastery of Vrdnik). Грађа XVIII—IX (Нови Сад 1978) 257—267.
- M. ТАТИЌ-БУРИЌ, *Икона Богородице београдске* (rés. angl.: Icon of the Virgin of Beograd). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 147—161. Avec 10 fig.
- M. ТАТИЌ-ЂУРИЌ, *L'iconographie de la donation dans l'ancien art serbe*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 311—322. Avec 7 fig.
- Б. ТОДИЌ, *Новооткривене представе грешника на Страцином суду у Грачаници* (rés. franç.: Les figures de pecheurs nouvellement découverts dans le jugement dernier de Gračanica). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 193—204. Avec 8 fig.
- П. ВАСИЌ, *Зограф Станоје и његово дело* (rés. franç.: Le zographe Stanoje et son oeuvre). Зборник за лик. ум. МС 14 (Нови Сад 1978) 325—337. Avec 30 fig.
- T. VELMANS, *Création et structure du cycle iconographique de l'Acathiste*. Actes du XIVe Congrès int.

des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 469—473. Avec 9 fig.

T. VELMANS, *L'héritage antique dans la peinture murale byzantine à l'époque du roi Milutin (1282—1321)*. Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 39—51. Avec 25 fig.

CH. WALTER, *The Iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica*. Визант. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Одељ. за ист. уметности (1978) 183—200. Avec 32 fig.

S. ZLATIĆ, *Muzički instrumenti na zidnom slikarstvu u Istri*. Bulletin razreda za lik. umjetn. 1 (Zagreb 1977) 67—71.

MÉTIER — ARTS MINEURS

J. АРАНБЕЛОВИЋ-ЛАЗИЋ, *Народна ношња у околини Бора* (rés. angl.: Folk Costume in the Bor Region). Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 101—108. Avec 2 fig.

J. АРАНБЕЛОВИЋ-ЛАЗИЋ, *Народна ношња у околини Зајечара* (rés. angl.: Folk Costume in the Environs of Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 237—260. Avec 15 fig.

A. В. БАНК, *Византијско среброделње в првој половини XIV века*. Виз. уметн. поч. XIV века (Научни скуп у Грачаници 1973). Београд, Фил. фак., Одељ. за ист. уметности (1978) 53—54.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Nekoliko podataka o odijevanju Hvarana u XVI stoljeću* (rés. ital.: Alcuni dati sulla maniera di vestire a Hvar nel cinquecento). Hvarski zbornik 6 (Hvar 1978) 63—86. Avec 1 fig.

J. БЈЕЛАДИНОВИЋ, *Одлике народних ношњи у подринским крајевима Србије и њихово место у односу на народне ношње динарског и панонског подручја* (rés. angl.: Characteristics of the Folk Costumes in the Serbian Areas of Podrinje and their Place in Relation to the Costumes of Dinaric and Pannonian Regions). Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 135—152.

T. BREGANT, *Keramično gradivo iz zijalka na Lepi glavi in Dolgi njivi* (rés. angl.: The influence of natural conditions of the soil and of socio-historical conditions upon life of shepherds in natural shelters in the alpine pastures in the Kamnik Alps). Slov. etnograf XXX (Ljubljana 1977) 113—122. Avec 3 pl.

Z. BRUSIĆ, *Byzantine Amphorae (9th to 12th Century) from Eastern Adriatic Underwater Sites*. Archaeologia Jugoslavica XVII (Beograd 1976) 37—49. Avec 11 pl.

A. FAZINIĆ — I. MATIJASICA, *Srebrni oltarni i ophodni križevi korčulanskih crkava* (rés. allem.: Silberne Altar- und Vortragskreuze der Kirchen von Korčula). Peristil 20 (Zagreb 1977) 23—32. Avec 10 fig.

M. GUŠIĆ, *Što je zepeva dubrovačkih spomenika?* (rés. angl.: What is zepeva in Dubrovnik Monuments?). Anali XV—XVI (Dubrovnik 1978) 17—52.

V. HAN, *The Origin and Style of Medieval Glass Found in the Central Balkans*. Journal of Glass Stud. 17 (1975) 114—126.

V. HAN, *Tendances gothiques dans les arts mineurs de la Serbie médiévale*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III, Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 327—331. Avec 8 fig.

B. ХАН, *Значај налаза стакла на Београдској тврђави* (rés. angl.: The Importance of Glassware Found in the Beograd Fortress). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 169—176. Avec 1 pl. et 1 fig.

B. ILAKOVAC, *Nepoznati postupak izrade rimskih olovnih cijevi* (rés. angl.: An unknown processing of roman lead tubes). Radovi Centra 25 (Zadar 1978) 445—456.

Ж. ИЛИЋ, *Влака или влачуга* (rés. angl.: Vlačka or Vlačuga). Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 191—203. Avec 3 pl.

Ž. ILIĆ — S. KULENOVIĆ, *Tradicionalni načini i sprave za proizvodnju soli u Tuzli* (rés. allem.: Traditionelle Arbeitsweise und Einrichtungen zur Salzgewinnung in Tuzla). Glanci i građa za kult. ist. istočne Bosne XII (Tuzla 1978) 41—53. Avec 2 pl.

B. С. ЈОВАНОВИЋ, *Прилог проучавању средњовековног прстења у СР Србији и СР Македонији* (rés. angl.: A Contribution to the Study of Medieval Rings in Serbia and Macedonia). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 67—85. Avec 6 pl.

M. LAZOVIĆ, *Une bague serbe à Genève*. Зограф 9 (Београд 1978) 27. Avec 4 fig.

С. МИЛЕУСНИЋ, *Уметничка обрада црквених металних предмета XVIII века у Срба под Аустријом*. Гласн. Срп. правосл. цркве 12 (Београд 1977) 254—258. Avec 2 fig.

Д. МИНИЋ, *Грчарска радионица из средњовековног Крушевца* (rés. franç.: L'atelier de poterie à Krusovac datant du moyen âge). Старинар XXVIII—XXIX (Београд 1977—1978) 153—165. Avec 10 fig. et dess.

Narodni nakit iz Hrvatske. Etnografski muzej Zagreb, 22. prosinca 1977 — 15. veljače 1978. Zagreb, Etnografski muzej (1978), 20 + ill.

Д. НИКОЛИЋ, *Одевање граничара Војне крајине у XVIII и XIX веку*. [Срп. етн. зборник 91, Одељ. друштв. наука „Живот и обичаји народни“ 37]. Београд, САНУ (1978) 216. Avec ill.

B. РАДОЈКОВИЋ, *Филактерији, енамлуци, припојнице* (Срп. Старинар н. с. XXVII, 259). — Compte rendu par С. ЗЕЧЕВИЋ, Гласн. Етн. муз. 38 (Београд 1975) 225.

B. РАДОЈКОВИЋ, *Увоз средњовековних бакарних и бронзаних предмета из Европе на територију Београда и Србије* (rés. angl.: Import of Medieval Copper and Bronze Works of Art from Europe in the Territory of Beograd and Serbia). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 177—184. Avec 11 fig.

D. STOJANOVIĆ, *Les éléments orientaux sur les broderies religieuses des pays balkaniques jusqu'à la fin du XVIIe siècle*. Actes du XIVe Congrès int. des Et. byz. III. Bucarest, 6—12 septembre 1971 (1976) 443—449. Avec 5 fig.

Đ. STRIČEVIĆ, *A Serbian Cross in London* (rés. serbo-croat.). Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 153—168. Avec 9 fig.

LJ. ŠARLAN, *Ženska pokrivala za glavu i oglavlja u slavonskoj narodnoj nošnji*. Glasn. slav. muzeja 36 (Vukovar 1978) 43—46.

Д. ТОДОРОВИЋ, *Полијелеј у Марковом манастиру* (rés. franç.: Le grand lustre de fer de Markov Manastir). Зограф 9 (Београд 1978) 28—36. Avec 13 fig. et dess.

П. ТОМИЋ, *Типолошко-терминолошка класификација збирке народног грнчарства* (rés. angl.: Typologically-terminological Classification of the Folk Pottery Collection in Serbia). Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 45—83. Avec 10 pl. — Compte rendu par Z. MIHAİL, Rev. des Et. sud-est europ. XVI, 4 (Bucarest 1978) 830.

Б. ВЛАДИЋ-КРСТИЋ, *Грађанска ношња у Зајечару* (rés. angl.: Town Costume in Zaječar). Гласн. Етн. музеја 42 (Београд 1978) 261—296. Avec 10 fig.

Б. ВЛАДИЋ-КРСТИЋ, *Ткачке дашчице у Југославији* (rés. angl.: Weaving Tablets in Yugoslavia). Гласн. Етн. муз. 39—40 (Београд 1976) 153—178. Avec 12 fig.

Л. ВУЈАКЛИЈА, *Сребро из Збирке стране уметности Музеја града Новог Сада* (rés. angl.: Silverware in the Foreign Art Collection of the City Museum of Novi Sad). Граба VIII—IX (Нови Сад 1978) 271—291. Avec 34 fig. et 3 pl.

GRAVURES

М. БАЈАЛОВИЋ-ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Најстарији изгледи Београда у ликовним изворима XIV—XVI века* (rés. franç.: Les premières images de Belgrade). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 107—120. Avec 11 fig.

Д. ДАВИДОВ, *Српска графика XVIII века* (rés. allem.: Serbische Graphik des XVIII Jahrhunderts). [Студије за историју српске уметности 8]. Нови Сад, Матица српска (1978), 456. Avec ill. — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VIII (Чачак 1977) 201—203.

NUMISMATIQUE — SIGILLOGRAPHIE — HÉRALDIQUE

З. БЕЛДЕДОВСКИ, *Сребрени монети на Стефан IV Душан од нумизматичката збирка на Народниот музеј во Штип* (rés. angl.: Silver Coins of Stephen IV Dušan from the Numismatic Collection of the National Museum in Štip). Macedoniae acta archaeologica 4 (Прилеп 1978) 217—226. Avec ill.

Д. ГАЈ-ПОПОВИЋ, *Оловна була мађарског краља Саломона* (rés. franç.: La bulle en plomb du roi Salomon de Hongrie). Год. града Београда XXV (Београд 1978) 163—167. Avec 3 fig.

A. GULIN, *Prilog poznavanju evropske sfragistike*. Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1978) 5—17.

A. GULIN, *Prilog poznavanju hrvatske sfragistike* (rés. allem.: Beitrag zur Kenntnis der kroatischen Siegelkunde). Zborn. Hist. Zav. JA 8 (Zagreb 1977) 431—446.

G. ČREMOSNIK, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*. (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 377). — Compte rendu par I. VOJE, Zgod. Cas. 32, 4 (Ljubljana 1978) 506—509.

Т. ЈАНАКИЕВСКИ, *Наоди на византиски монети во градбите 5A и 5B од доцноантичката микростанбена целина врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis* (rés. allem.: Funde byzantinischer Münzen in den Objekten 5A und 5B aus dem spätantiken Mikrowohnkomplex oberhalb des römischen Theaters in Heraclea Lyncestis). Macedoniae acta archaeologica 4 (Прилеп 1978) 189—203. Avec 3 pl.

К. КЕПЕСКИ, *Византиска остава на сребрени монети од „Петочница“ кај село Стровија — Прилепско* (rés. angl.: Byzantine Depot of Silver Coins at Petočnica near the Village Strovij in the Vicinity of Prilep). Macedoniae acta archaeologica 4 (Прилеп 1978) 159—187. Avec ill.

I. MIRNIK, *O blagu 14—15. stoljeća iz Rudopolja* (rés. allem.: Über den Schatz in Rudopolje aus dem 14—15. Jahrhundert). Vijesti muz. konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1978) 5—11. Avec 2 fig.

В. ОТОРЕПЕС, *Grb trg Laško* (rés. allem.: Das Wappen des Marktes Laško). Casopis za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1976) 292—307. Avec 10 fig.

И. СОКОЛОВА, *Печати архонтов Херсона*. Збор. Виз. инст. XVIII (Београд 1978) 81—97. Avec 2 pl.

I N D E X

A

- Ajetic, I., 241
 Ajshil (Aeschylus), 257
 Aleksije Komnen, 271
 Aleksova, B., 258, 277, 278
 Alföldy, G., 255
 Al-Hasan Ibn Musa An Naubahti, 273
 Alić, S. H., 272
 Alirejsović, E., 242, 244, 273
 Alojz Benac, 239 (v. Benac, A.)
 Alpatov, M., 282
 Ambruš, V., 244
 Anđela Horvat, 239 (v. Horvat, A.)
 Anđelić, T., 258, 261, 281
 Andreev, M., 269
 Andrejević, A., 279
 Andrejić, Lj., 239
 Anselmi, S., 266
 Antić, V., 268, 273
 Antoljak, S., 263, 270
 Antonić, D., 247
 Antonić, Z., 242
 Antonijević, D., 246, 275
 Apollonj Getti, B. M., 261
 Arandelović-Lazić, J., 285
 Aristofan, 257
 Aristoteli, E., 244, 263, 268, 272
 Armstrong, D., 274
 Arndt, M., 268
 Arslanagić, M., 244
 Atanacković-Salčić, V., 252, 258
 Arvanitidis, S., 244

B

- Babić, B., 277
 Babić, G., 263, 282, 284
 Bačić, B., 242
 Bahtin, M., 273
 Bajalović-Hadžić-Pešić, M., 242, 286
 Bakalova, E., 282
 Balabanović, J., 241, 267
 Balabanović, P., 244
 Balen-Letunić, D., 253
 Bandić, D., 276
 Bank, A. V., 285
 Banner, J., 253
 Banov, I. Š., 243
 Baričević, D., 282
 Barić, Lj., 239

- Barišić, F., 241, 271
 Barjaktarević, M. R., 247
 Bartl, P., 266
 Basler, Đ., 251
 Batović, Š., 250, 252
 Bauer, A., 242
 Bazala, V., 247
 Begić, M., 245
 Begović, M., 242
 Begunov, K., 268
 Bejtić, A., 267
 Belčovski, J., 270, 271
 Beldedovski, Z., 286
 Benac, A., 252
 Benea, D., 255
 Berčić, B., 272
 Beritić, L., 281
 Bernardinello, S., 264
 Bertoša, M., 263
 Bešlagić, Š., 278
 Bezić-Božanić, N., 239, 285
 Bezić, J., 267
 Bikicki, M., 239
 Bilbija, M., 258
 Birkfellner, G., 272
 Birnbaum, H., 272
 Bitrakova-Gvozdanova, V., 260, 277
 Bjeladinović, J., 242, 285
 Bjelajac, Lj., 277
 Blažić, S., 249
 Bocchi, F., 269
 Bogataj, J., 246
 Bogdanović, D., 263, 271, 272, 273, 274
 Bogdanović, S., 242
 Bohanec, F., 256
 Bojanić, D., 270
 Bojanić-Lukač, D., 246
 Bojanovski, I., 255, 258, 260, 277
 Bojčić, Z., 244, 250, 258
 Bojović, D., 258, 261, 262, 263
 Bojović, Z., 271
 Bókönyi, S., 249
 Bolta, L., 258, 277
 Boltin-Tome, E., 258
 Bóna, I., 253, 260, 278
 Bonifačić, A., 267
 Borčić, V., 282
 Borger, R., 261
 Borovčanin, D., 242
 Bosić, M., 242
 Boškov, M., 272
 Boškov, V., 240, 244, 270
 Bošković, Đ., 242, 258, 277, 279, 282
 Bošković, G., 241
 Bošković-Matić, M., 245
 Bošković-Stulli, M., 274
 Bošnjak, B., 255, 257
 Bošnjaković, A., 280
 Bovan, V., 275
 Božić, D., 254
 Božić, I., 264
 Božović, R., 275
 Brajković, G., 274
 Brank, R., 277
 Bratulić, J., 267
 Bregant, T., 250, 253, 285
 Breje, L., 263
 Breščak, D., 258
 Brodar, M., 251
 Brukner, B., 250, 252, 253
 Brukner, O., 254, 260
 Brusnić, Z., 250, 285
 Buchtal, H., 283
 Bučić, R., 268
 Bujas, Ž., 274
 Bulat, M., 248, 254, 258
 Bunardžić, R., 278
 Buntak, F., 268
 Burszta, J., 246
 Buschhausen, H. i H., 263, 280
 Buturović, Đ., 270, 275

C

- Camaj, M., 241
 Cambi, N., 258, 261, 280
 Castiglione, L., 261
 Cevc, E., 239, 282
 Cevc, T., 247
 Cermanović-Kuzmanović, A., 258, 261
 Ciceron, M. T., 257
 Ciglenski, S., 277
 Cirese, A. M., 276
 Coumbaraki-Pansélinou, N., 282
 Crepajac, Lj., 257
 Crnobrnja, N., 262
 Cvekan, P., 268
 Cvetanović, V., 275
 Cvetković-Tomašević, G., 259, 261, 282
 Cvitanić, A., 265
 Culiberg, M., 244
 Curk, J., 245, 249, 268, 280, 281, 282

C

Cačić, K., 244
 Čanak-Medić, M., 261, 283
 Carni, L., 247
 Čečuk, B., 241
 Čelić, Dž., 246
 Čilinska, Z., 277
 Čović, B., 250, 253
 Čremošnik, G., 286
 Črnja, Z., 246, 273
 Čulić Burton, St., 255
 Čurčić L., 246, 273, 275

Č

Cehajić, Dž., 268
 Ćirić, J., 248
 Ćirković, S., 241, 264, 266
 Ćuk, R., 239
 Čurčić, S., 280, 284

D

Dabižić, M. A., 242
 Dadić, Z., 267
 Damevski, V., 242, 259
 D'assa, O., 278
 Dautova-Ruševljan, V., 260, 262
 Davidov, D., 286
 Deanović, A., 281, 283
 Deanović, M., 241
 Deichmann, F. W., 277
 De Jong, J., 242
 Deljanin, B., 277
 Deretić, J., 275
 Der Nersessian, S., 263
 Deroko, A., 263
 Devos, P., 273, 275
 Dimeski, D., 239
 Dimitrijević, D., 278
 Dimitrijević, S., 252, 253
 Dinić, M., 264
 Dinić-Knežević, D., 266
 Ditten, H., 264
 Dolinar, F. M., 268
 Dorn, A., 242, 250, 259, 278
 Dragojlović, D., 268
 Dragojlović, D., 273
 Draškić, M., 247
 Drechsler-Bižić, R., 254
 Drndarski, M., 276
 Duboković-Nadalini, N., 247
 Dufrenne, S., 283
 Dujčev, I., 268, 273
 Dukat, Z., 257, 262
 Dular, A., 254
 Dular, J., 250, 254, 280
 Dumitrescu, C. L., 283
 Dumitrescu, V., 253
 Durković-Jakšić, Lj., 268
 Dušanić, M., 257, 261
 Dušanić, S., 255, 256, 261, 262, 277

Đ

Đapović, L., 276
 Đokić, N., 244
 Đorđe Kratovac, 275
 Đorđević, D. M., 275

Đorđević, I., 283
 Đorđević, I. M., 264, 270, 273, 275
 Đorđević, N., 249
 Đukanović, M., 272
 Đurđev, B., 241, 246
 Đurić, I., 270
 Đurić, V., 275
 Đurić, V. J., 263, 283

Dž

Džaka, B., 275
 Dželebdžić, M., 242
 Džidrova-Makedonska, K., 245, 246

E

Eadie, J. W., 256
 Ekl, V., 282
 Emeršić, I., 281
 Erceg, I., 266
 Ercegović-Pavlović, S., 277, 278
 Erdeljan, L.—Lj., 281
 Erdeljanović, J., 247
 Erdelji, I., 279
 Euripides, 257
 Evans, A. J., 247

F

Faber, A., 259
 Fajić, Z., 272
 Fališevac, D., 273
 Farkas, G., 254
 Fazinić, A., 285
 Ferjančić, B., 241, 264, 267, 270
 Ferluga, J., 264, 270
 Filipović, V., 246
 Fine, J. V. A., 268
 Fisković, C., 273, 282
 Fisković, I., 242, 282
 Fitz, J., 254, 256
 Forišković, A., 266
 Frayer, D. W., 249
 Freising, F., 256
 Freidenberg, M. M., 270
 Fučić, B., 271, 283

G

Gabelić, A., 264
 Gábler, D., 263
 Gabričević, M., 259
 Gaj-Popović, D., 286
 Gamulin, G., 283
 Gantar, K., 274
 Garašanin, D., 253
 Garašanin, M., 252, 253, 256
 Gavanski, Đ., 246
 Gavela, B., 241, 250, 256
 Gavrilović, D. M., 241
 Gavrilović, S., 240
 Gavrilović, Z., 283
 Gavrilović, Ž., 245
 Georgiev, Z., 254, 262
 Georgijević, S., 266
 Georgijevski, M., 246
 Gestrin, F., 240, 245, 246, 266, 267
 Gilevski, P., 255

Gimbutas, M., 253
 Girić, M., 253
 Gjuzelev, V., 265
 Glamočanin, F., 259
 Glavičić, B., 274
 Gligorijević-Maksimović, M., 282
 Gnirs, A., 256
 Gojković, A., 245
 Golub, I., 239, 283
 Gorenc, M., 256, 259
 Gortan, V., 240, 274
 Govedarica, B., 250, 254
 Grabar, B., 272, 274
 Grafenauer, B., 241, 245, 246, 265
 Gram, E., 279
 Gravje, G., 247
 Grga Novak, 241 (v. Novak, G.)
 Grickat, I., 274
 Grković, M., 272
 Grosinger, T., 246
 Gross, M., 241
 Grozdanov, C., 283
 Gruev, T., 244
 Gucu, M., 263
 Gudea, N., 256
 Guilaine, J., 252
 Gulin, A., 286
 Gunjača, S., 265
 Gunjača, Z., 259, 280
 Guštin, M., 254, 285
 Guth, Ch. 249
 Gvozdanović, Vl., 280

H

Habenicht, G., 267
 Hackens, T., 283
 Hadermann-Misguich, L., 283
 Hadži, D., 244
 Hadžibajrić, F., 268
 Hafner, St., 268
 Hajduk, S., 244
 Han, V., 285
 Handžić, A., 263, 266
 Hänsel, B., 255
 Harej, Z., 253
 Harisijadis, M., 272, 283
 Härtel, H.—J., 272
 Hartl, J., 252
 Hasanbegović, R., 281
 Hasandedić, H., 272
 Hegediš, A., 263, 280
 Hensel, W., 245
 Herkov, Z., 240, 266
 Hermann Vettters, 239
 Hessel, A., 268
 Hipokrat, 257
 Hodson, F. R., 254
 Höfler, J., 283
 Hohlweg, A., 239
 Homer, 257
 Hörmann-v. Stepski, St., 239
 Horvat, A., 263, 280, 281, 282
 Horvat, Z., 280
 Horvat-Šavel, I., 250, 259
 Hrabak, B., 265, 270
 Hrala, J., 245, 250
 Hukić, A., 271
 Hunger, H., 241
 Hunjak, Đ., 275

I

Ilakovac, B., 255, 262, 285
 Ilić, Ž., 285
 Ilievska, K., 265, 270
 Ilievski, P., 257
 Iliopoulou-Rogan, D., 283
 Iljovski, R., 265, 270
 Imamović, E., 247
 Inaldžik, H., 263
 Ionescu, D., 284
 Iskra-Janošević, I., 259
 Ivanoski, O., 242
 Ivanović, M., 271
 Ivanovska, M., 277
 Ivić, I., 247
 Ivić, P., 272
 Ivković, M., 239

J

Jakšić, B., 241
 Jakšić, N., 278
 Jakovljević, A., 272
 Janakievski, T., 261, 286
 Janc, Z., 272
 Janković, Đ., 277
 Janković, M., 277
 Janković, Lj. S., 239
 Janša-Zorn, O., 239, 240
 Jelovina, D., 278
 Jeremić, M., 259
 Jerković, V., 271
 Jevtić, A., 268, 269
 Jireček, K., 265
 Joánovics, Š., 250
 Jonke, Lj., 241
 Jovan Erdeljanović, 239 (v. Erdeljanović, J.)
 Jovanović, A., 263
 Jovanović, B., 253, 254, 274
 Jovanović, J. V., 247
 Jovanović, S., 244
 Jovanović, T., 274
 Jovanović, V. S., 285
 Jurkić, V., 242, 257, 259

K

Kaba, M., 263
 Kačanski, A., 239
 K(adžan), A., 264
 Kajmaković, R., 247
 Kajmaković, Z., 283
 Kaldy-Nagy, Gy., 246
 Kaleši, H., 264
 Kaliez, N., 252
 Kalić, J., 264, 265, 277
 Kallay, J., 249
 Kamienska, J., 252
 Kampuš, I., 248
 Kandić, O., 280
 Kandus, N., 240
 Kapitanfi, I., 265
 Karaman, I., 248
 Karamanski, S., 252
 Karanović, Z., 275
 Karovski, L., 275
 Kasandrić, I., 265, 266, 270

Kašanin, M., 264
 Kašić, D., 269
 Katić, R. V., 272
 Každan, A. P., 274
 Keckarovski, P., 246
 Kečkemet, D., 248
 Kekez, J., 275
 Kepeski, K., 259, 286
 Keramidčiev, A., 259, 262
 Kessler, W., 245, 246, 273, 275
 Kiel, M., 283
 Kirigin, B., 247, 263
 Kisas, S., 265
 Kisić, A., 259
 Kitanoski, B., 250, 252, 253
 Klaić, N., 265
 Klasinc, P., 280
 Klima, J., 256
 Knez, T., 250, 254, 259
 Knific, T., 277
 Kochanski-Devidé, V., 239
 Koco, D., 283
 Kojić, B., 283
 Kollautz, A., 279
 Kolumbić, N., 274
 Kolumbić-Šćepanović, M., 274
 Kondić, V., 242, 277
 Konstantin Mihailović, 270
 Korać, V., 280, 284
 Koren, V., 243
 Koriolan Čipiko, 271
 Koropec, J., 267, 268
 Korošec, J., 279
 Korošec, P., 259, 279
 Korošec, V., 256, 261, 262
 Kos, J., 253
 Kos, P., 254, 262
 Kosor, K., 274
 Kosorić, M., 251, 253, 254
 Kostić, D., 277
 Kostić, M., 276
 Kostić, P., 276
 Kostić, V., 268
 Kovačević-Kojić, D., 264
 Kostrenčić, M., 240
 Kovačević, J., 279
 Kovačević, K. H., 265
 Kovačević, M., 281
 Kovijanić, R., 267, 268
 Košćević, R., 263
 Košćević, Ž., 243
 Kozłowski, S. K., 252
 Kozić, M., 276
 Kralik, B., 244
 Kraljević, G., 262
 Kraljić, V., 270
 Kranjec, M., 239
 Kreidl-Papdopoulos, K., 283
 Krekić, B., 268
 Kremenshek, S., 247
 Kreštić, V., 247
 Kriste, Đ., 248
 Kristó, G., 248
 Krnjević, H., 275
 Kropelj, M., 240
 Kruk, J., 252
 Krumov Sotirov, S., 248
 Kruno Prijatelj, 239 (v. Prijatelj, K.)
 Ksenofont, 256
 Kuhar, B., 241
 Kühn, H., 279

Kulczycka-Leciejewiczowa, A., 252
 Kulenović, S., 248, 285
 Kulišić, S., 276
 Kulundžić, Z., 259
 Kurelac, M., 265
 Kurent, T., 270
 Kuret, N., 276
 Kusik, V., 243, 244
 Kuševski, V. D., 239

L

Laiou-Thovadakis, A., 267
 Lalović, A., 248, 259
 Laroche, E., 262
 Lassus, J., 261
 Lasrtić, F., 269
 Lászlo Hadrovics, 239
 Latjak, D., 276
 Lavermicocca, N., 283
 Lazarovici, Gh., 252
 Lazović, M., 285
 Leben, F., 241, 251, 252, 253, 254, 259
 Leneis, E., 252
 Lengyel, I., 249
 Lentić, I., 267
 Lentić-Kugli, I., 267, 281
 Lesek, M., 283
 Lesny, J., 248
 Letica, Z., 252
 Leuštek, J., 245
 Lička, M., 252
 Lilčić, V., 259
 Linca, E., 272
 Lipták, P., 254
 Lisac, A. Lj., 267
 Liščić, V., 255
 Loebenstein, H., 247
 Lopez, R., 265
 Lučić, J., 265
 Lukač, D., 240
 Lutovac, M. V., 248, 249

LJ

Ljackij, E., 275
 Ljubinković, M., 279
 Ljubinković, N., 275
 Ljušić, R., 239, 240

M

Mackensen, M., 259
 Magdalino, P., 270
 Maglovski, J., 249
 Majanović, N., 276
 Majeska, G. P., 268
 Majnarić-Pandžić, N., 251, 255
 Makkay, J., 252, 253
 Makova, E. S., 267
 Maksimović, J., 282
 Maksimović, Lj., 265, 279
 Malbaša, M., 240
 Malenko, V., 259
 Malez, M., 245, 249, 251
 Maluckov, M., 243
 Mango, C., 270
 Mano-Zisi, Đ., 260
 Manojlović, M., 260

- Marasović, J., 261
 Marasović, T., 261, 280
 Mareš, F. V., 241
 Margetić L., 265, 270
 Marić, J., 244
 Marić, R., 253
 Marić, Z., 243
 Marijanović, B., 253
 Marin, E., 274, 277
 Marinković, M., 243
 Marinković, R. M., 274, 275
 Marjanović, G., 279
 Marjanović-Vujović, G., 277, 278
 Marković-Kandić, O., 280 (v. Kandić, O.)
 Marković, Z., 247, 249
 Maroević, T., 274
 Martinović, J., 281
 Marušić, B., 242, 280
 Maslovarić, D., 248
 Massimo Pallotino, 239
 Mavromatis, L., 270, 272
 Mažuranić, V., 240
 Maštakova, E. I., 274
 Maštrović, V., 243
 Matejčić, R., 282
 Maticki, M., 275
 Matic, V., 280
 Matijaca, I., 285
 Matkovski, A., 265
 McNally, Sh., 261
 Medaković, D., 239, 263, 264, 272
 Medini, J., 256
 Medović, P., 255
 Međeši, Lj., 276
 Mehdiu, F., 247
 Melovski, H., 265, 271
 Menis, G. C., 269
 Mervić, M., 240
 Mihaescu, H., 262
 Mihail, Z., 286
 Mihaljčić, R., 265
 Mihelić, D., 243, 245, 264
 Mijović, P., 249, 256, 264, 277, 280, 281, 282
 Mikić, O., 283
 Mikić, Z., 249
 Mikl-Curk, I., 260, 263
 Mikulčić, I., 281
 Mikuž, S., 247
 Milanović-Jović, O., 283
 Miletić, N., 279
 Mileusnić, S., 263, 285
 Miličić, B., 240
 Miloević, M., 277
 Miločić, V., 253
 Milojević, J., 263
 Milojević, M., 277, 280
 Milošević, D., 283
 Milošević, M., 243
 Milošević-Đorđević, N., 240, 275
 Milošević, P., 240
 Milutinović, K., 240, 245, 246, 266
 Miljković-Pepok, P., 277, 280, 283, 284
 Mimica, I., 275
 Minichreiter, K., 249, 251, 253
 Minić, D., 277, 278, 285
 Mirdita, Z., 262
 Mirković, L., 264, 272
 Mirković, M., 256, 262
 Mirnik, I., 262, 286
- Miskovsky, I.-c., 251
 Miškiv, I., 263
 Mišković-Prelević, Lj., 242
 Mitić, I., 267
 Mlakar, S., 242, 256
 Mlinarić, J., 267, 269
 Moguš, M., 274
 Mohorovičić, A., 244, 280, 284
 Mojsilović, S., 277
 Momirović, P., 272
 Monnet Saleh, J., 256
 Moraze, Ch., 247
 Mošin, V., 265, 270, 271
 Mouriki, D., 284
 Mrkobrad, D., 249, 277
 Mujezinović, M., 268, 272
 Mujić, M. A., 269
 Mulc, J., 246
 Muljačić, Z., 247, 271
 Musicescu, M. A., 283
 Mušović, E., 248, 249, 277
 Mutafčieva, V. P., 269
- N**
- Nagorni, D., 281, 284
 Naili Boratov, P., 276
 Nally Mc, Sh., 261 (v. McNally, Sh.)
 Nametak, F., 246, 275
 Naulko, V. J., 247
 Naumov, A., 274
 Naumov, E. P., 265
 Nazor, A., 272
 Nedeljković, B., 270
 Nedeljković, D., 240
 Nedeljković, O., 274
 Nedomački, V., 256
 Nenadović, S., 281
 Nevenić-Grabovac, D., 271
 Nikolas, M., 276
 Nikiforov, V. N., 247
 Nikolažević, I., 241, 279, 280, 281, 282, 283
 Nikolanci, M., 265
 Nikolić, D., 285
 Nikolić, I., 240
 Nikolić, M., 269
 Nikolić, R., 278
 Nikolić, S., 274
 Nikolovska, S., 271, 281
 Nikuljska, N., 281
 Nilević, B., 283
 Novak, A., 283
 Novak, G., 241, 247, 266
 Novak, S. P., 268, 274
 Novaković, P., 269
 Novaković, R., 266
 Nošpal-Nikuljska, N., 281
- O**
- Odavić, Đ., 251
 Omašić, V., 248
 Orel, B., 244
 Orzechowska, H., 274
 Osmuk, N., 279
 Ostojčić, I., 240
 Ostrogorski, G., 266
 Otorepec, B., 286
 Ožinger, A., 268, 269
- P**
- Pahić, S., 260
 Paliou A. D. 284
 Pallas D. 284
 Panić, D., 284
 Panov, B., 266, 269
 Pantelić, N., 245, 247, 248, 276
 Pantić, M., 274
 Papazoglu, F., 255, 256
 Paprocka, W., 247
 Parović-Pešikan, M., 259, 260, 281
 Parrinder, G., 247
 Pašić, R., 255
 Pavić, K., 243
 Pavlović, B., 241
 Pavlović, S., 277 (v. Ercegović-Pavlović, S.)
 Pavuk, J., 246
 Pedišić, I., 260
 Pejaković, M., 281
 Pelidija, E., 266
 Perčić, I., 284
 Perillo, F. S., 274
 Perišić, S., 250
 Peršić, J., 268
 Peruničić, B., 248
 Pešić, R., 276
 Petković, S., 284
 Petricioli, I., 284
 Petrić, M., 245, 276
 Petrić, N., 240, 251, 274
 Petrikovits, H. von, 256
 Petrov, K., 269, 271, 281
 Petrova, E., 262
 Petrović, D., 272, 274
 Petrović, Đ., 243
 Petrović, J., 250
 Petrović, M., 281
 Petrović, N., 251
 Petrović, P., 256, 261
 Petru, P., 256, 260, 261, 277
 Petru, S., 260
 Petruševski, M., 257
 Peukert, H., 276
 Piccottini, G., 260
 Pinterović, D., 256, 262
 Planina, F., 269
 Platon, 257
 Plesničar, Lj., 245, 261 278
 Plesničar-Gec, Lj., 260, 263
 Pleterski, A., 241
 Plutarh, 258
 Pohar, V., 252
 Poje, M., 241
 Politeo, I., 267
 Pope, R., 274
 Popi, G., 246
 Pop-Atanasov, G., 271
 Pop-Lazić, P., 277
 Popovčević, V., 240
 Popović, J., 269
 Popović, M., 278, 281, 282
 Popović, P., 251, 262
 Popović, S., 269
 Popović, V(ladislav), 269
 Popović, V., 277
 Premec, V., 247
 Prijatelj, K., 240, 284
 Prikić, M., 251
 Protase, D., 262

Protić, P., 240
 Prošić, M., 245
 Pšćulkovska-Simitćiev, J., 247
 Pucko, V., 263, 284
 Pudić, I., 276
 Purković, M. A., 266
 Puš, I., 250, 254, 255
 Pušić, I., 268
 Putanec, V., 241

R

Radauš Ribarić, J., 284
 Radenković, R., 276
 Radojčić, S., 284
 Radojković, B., 243, 285
 Radovanović, J., 272, 284
 Radu Mircea, I., 274
 Radusinović, M. P., 239, 240
 Rajković, M., 284
 Rajsp, B., 282
 Rapanić, Ž., 245, 246, 271
 Rasolkoska-Nikolovska, Z., 242, 278
 Raukar, T., 266, 267
 Raušenbah, B., 284
 Redžić, H., 264
 Rehder, P., 272
 Reljić, Lj., 248
 Rendić-Miočević, A., 243, 260
 Rendić-Miočević, D., 242, 257, 262
 Reyman, J., 264
 Režić, K., 275
 Richter, J., 269
 Ristić, V., 264
 Rizaj, S., 267
 Rizzitano, M., 264
 Rodden, R. J., 253
 Rodić, P., 283
 Rokai, P., 248
 Roksandić, D., 240
 Rukavina, D., 249
 Ruprecht, B., 282
 Rybář, M., 240, 268

S

Sagadin, M., 278
 Sakač, V., 257
 Samardžić, R., 240, 266, 276
 Sanev, V., 253, 255
 Savić, M. D., 245
 Scheffengger, S., 263
 Schilinger-Häfele, U., 262
 Schindler, M., 263
 Schmitz, W., 273
 Schneider, J., 243
 Schooneveld, C. H. van., 274
 Sedaj, E., 274
 Sekulić-Gvozdinović, S., 280
 Selmanović, M., 266, 269, 271
 Seneca, L. A., 258
 Simić, P., 273
 Simić, V., 246, 262
 Simitćiev, K., 246
 Simoni, K., 278, 279
 Simoniti, P., 271
 Simoniti, V., 263, 270
 Simoska, D., 252
 Simovski, T., 248

Sindik, D., 273
 Sironić, M., 257
 Sivec, I., 278
 Sivec-Rajterić, I., 255, 259, 260, 278
 Sivrić, M., 278
 Skok, P., 241
 Skowronek, J., 247
 Skupskij, B. N., 275
 Slabe, M., 278, 279
 Slapšak, B., 260, 263
 Slapšak, S., 257
 Slaveva, L., 269, 270, 271
 Smiljanić, D., 246
 Smith, F. H., 250
 Sofokles, (Sophocles), 258
 Sokač-Stimac, D., 251
 Sokolova, I., 286
 Sokolovska, V., 260, 261
 Sokolovski, M., 266
 Soldo, J. A., 267
 Spaho, F. Dž., 267
 Spindler, K., 255
 Spremić, M., 242, 266
 Spurny, V., 252
 Srejšević, D., 252, 253, 258
 Stanić, R., 242, 247, 261, 263, 264, 275, 278, 281, 282, 283, 284, 286

Stanić, S., 248
 Stanojević, G., 266, 269, 271
 Stanojević, Z., 251
 Stanonik, J., 268
 Stanovnik, M., 240
 Starè, V., 255, 278
 Stefanović, D., 273
 Stergar, J., 245
 Stergar, N., 240
 Stipčević, A., 240, 248, 255
 Stipišić, J., 271
 Stoičovski, B., 269
 Stojaković, A., 284
 Stojanović, D., 242, 286
 Stojanović, M., 257
 Stojanovski, A., 264
 Stojčevska-Antić, V., 275
 Stojković, A. B., 241
 Stojni, P., 245
 Stopar, I., 249, 282
 Strčić, P., 266
 Stričević, Đ., 286
 Subotić, G., 284
 Suić, M., 257, 266
 Sušić, H., 273
 Svane, G., 275
 Svetina, A., 269
 Svoljšak, D., 251
 Szekeres, L., 278

Š

Šaferova, L. A., 265
 Šakota, M., 284
 Šalabalić, R., 257
 Šamperl, K., 281
 Šamšalović, M., 270
 Šarac, N., 242
 Šaranović, V., 261, 263
 Šarić, I., 260
 Šarlah, Lj., 284, 286
 Šašel, J., 242, 244, 256, 257, 258, 262, 263

Šašel-Kos, M., 257, 262
 Sekularski, M. D., 245
 Selmić L., 284
 Sercelj, A., 244, 249
 Sestan, I., 247
 Setka, J., 275
 Sidak, J., 269
 Šimek, M., 251
 Šimić, J., 244
 Škalamera, Ž., 282
 Šljivar, D., 251
 Šribar, V., 278
 Šojat, O., 275
 Šonje, S., 258
 Šorn, J., 245, 266
 Šuflaj, M., 271
 Sulc, B., 257
 Surina, B., 240

T

Tadić, K., 250
 Tanasković, D., 246, 264, 272, 275, 276
 Tandarić, J., 245, 271, 273, 274
 Tanty, M., 247
 Tarasjev, A., 276
 Tasić, N., 251, 254
 Tatić-Đurić, M., 263, 284
 Taylor, C., 241
 Teodosije Hilandarac, 275
 Terencije Afrikanac, 258
 Teržan, B., 255
 Tešić, M., 276
 Težak, T., 254
 Thomas, E., 281
 Tkadlčik, V., 273
 Todić, B., 284
 Todorova, L., 260
 Todorović, D., 285
 Todorović, J., 252, 254, 255
 Toma Arhidakon, 271
 Tomazić, T., 246
 Tomić, Ž., 264
 Tomić, G., 278
 Tomić, P., 248, 280
 Tomoski, T., 264
 Tomović, G., 271
 Trajković, D., 248, 251
 Trako, S., 247, 273
 Traljić, M., 266, 268
 Trankvil, G. S., 258
 Trbuhović, V., 252, 255
 Trgovčević, Lj., 241, 245
 Trifunski, J. F., 248
 Trifunović, Đ., 273, 274, 275
 Trinkaus, E., 250
 Trogmayer, O., 254
 Trudić, S., 240
 Truhlar, F., 258, 260
 Tunay, M., 261
 Tuzlić, A., 257

U

Uhlik, R., 275
 Ulbert, T., 277
 Ullrih, H., 250
 Urek, V., 281
 Urleb, M., 255
 Urošević, A., 267

V

Vágo, E., 260
 Vakrač, I., 276
 Valentinitich, H., 267
 Valič, A., 259, 278
 Vandenberg, Ph., 257
 Vasić, A., 240
 Vasić, M. R., 255
 Vasić, P., 247, 284
 Vasić, R., 245, 250, 254, 255
 Vego, M., 264, 267
 Vekarić, N., 248
 Velčeva, V., 272
 Velenrajter, P., 263
 Velimirović-Žižić, O., 258
 Velmans, T., 284, 285
 Vencl, Sl., 253
 Ventink, Č., 247
 Vergil, 258
 Veselinov, I., 269
 Veskovik-Vangeli, V., 245
 Vikić, B., 259, 260, 264
 Vinski-Gasparini, K., 243, 254, 255
 Vinski, Z., 243, 279
 Vinter, J., 242
 Virc, Z., 260
 Vladić-Krstić, B., 286
 Vlahutin, I., 247
 Vlahović, P., 240, 242, 248
 Voje, I., 267, 286
 Vrana, J., 273

Vrišer, S., 243, 282
 Vrsalović, D., 243
 Vucinich, W. S., 265
 Vuga, D., 249, 251
 Vujaklija, L., 286
 Vuk, M., 243
 Vukanović, T., 248
 Vukašinović, S., 241
 Vukmanović, J., 276
 Vukmanović, M., 251
 Vuković, J., 248
 Vuletić, D., 243
 Vuletić, N., 282
 Vulović, B., 244, 281

W

Waldmüller, L., 279
 Walter, Chr., 284, 285
 Wasilewski, T., 242, 247
 Wiercinska, A., 250
 Wilkes, J. J., 255, 261
 Wiślański, T., 253
 Wolpoff, M. H., 250

X

Xirotiris, N., 252

Z

Zajaczkowski, A., 264
 Zamarovsky, V., 257
 Zanetić-Weber, M., 243
 Zaninović, M., 240, 246, 251, 260
 Zdraveva, M., 265
 Zečević, D., 274
 Zečević, S., 243, 276, 277, 285
 Zeist, W. van, 250
 Zenobi, G., 266
 Zirojević, O., 266
 Zlatar, B., 246, 266, 268
 Zlatić, S., 285
 Zličić, D., 258
 Zlodi, Z., 269
 Zloković, I., 268
 Zografska, E., 257, 258
 Zorn, T., 239
 Zotović, Lj., 260, 261
 Zotović, M., 241
 Zwitter, F., 242

Ž

Ždralović, M., 273
 Žeravica, L., 278
 Žeravica, Z., 254, 278
 Živanović, Đ., 270, 275
 Živanović, S., 250
 Živojinović, M., 269
 Žnidarić, M., 243
 Žumer, N., 244